

LUND UNIVERSITY

Svenska Pommern : kulturmöten och identifikation 1720–1815

Önnerfors, Andreas

2003

Link to publication

Citation for published version (APA):
Önnerfors, A. (2003). *Svenska Pommern : kulturmöten och identifikation 1720–1815*. [Doktorsavhandling (monografi), Avdelningen för idé- och lärdomshistoria]. Institute of Cultural Sciences, Biskopsgatan 7, SE-223 62 Lund, SWEDEN.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Andreas Önnerfors Svenska Pommern

Svenska Pommern

Kulturmöten och identifikation 1720 – 1815

Andreas Önnerfors

Svenska Pommern

Svenska Pommern

Kulturmöten och identifikation 1720-1815

Andreas Önnerfors

Lunds Universitet
Ugglan
Minervaserien 6

Omslagsillustration: Caspar David Friedrichs *Lebensstufen* (daterad 1834). Museum der bildenden Künste, Leipzig.

Ugglan, Minervaserien utges av avdelningen för Idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund
Redaktör för bokserien: professor Gunnar Broberg

Svenska Pommern: Kulturmöten och identifikation 1720-1815
© Andreas Önnerfors, 2003
Grafisk form: Stefan Stenudd
Tryck: Media-Tryck, Lunds Universitet, 2003
ISBN 91-974153-5-9

Innehåll

Förord 7

Inledning 10
Människorna vid Svenska Pommerns stränder 10
Svenska Pommern – nyckeln till Tyska riket 19
Svensk och tysk forskning om Pommern, källmaterial och tidigare studier 28
Årtal i Svenska Pommerns historia och karta 35

Motsättning – striden om idéerna 39
Stormaktstidens ideologiska slutfas 39
Christian Nettelbladt och den göticistiska traditionen 43
Konflikterna om religion, historia och juridik 56
Schwedische Bibliothec – svenska ståndpunkter på tyska 70
Försvaret för det nordiska och kampen mot klimatläran 84
Konflikterna läggs åt sidan 109

Samförstånd – sammanhangen skapas 117
Nya värderingar delas 117
Mötesplatser – lärda och moraliska samfund 121
Pressen och dess svenska rapportering 203
Den lyckliga förbindelsen 245

Idealisering – blicken riktas mot norr 269
Fönstret mot norr 269
Det svenska kulturinflytandet ökar 274
Det politiska medvetandet 315
Idealiseringens generation: Wallenius, Thorild, Arndt 373
Slutakten – Napoleonkrigen och övergången till Preussen 449

Avslutning – svensktidens skiftande ekon 485
Motsättning, samförstånd och idealisering 485
Från avståndstagande till internalisering – ett schema 490

Zusammenfassung 499
Litteraturförteckning 515
Bildförteckning 532
Personregister 534

Förord

Du stjärna över vilda vatten
Som lyste åt oss alla
Vi såg i mörka natten
Ditt sken för evigt falla
❋
Men när en gång i öst
En silverstrimla visar sig
hör jag min broders röst
och syns en hand som räcks åt mig
In memoriam Stellan Önnerfors (1952-1998)

En människa som jag med all säkerhet hade tackat för inspirerande, engagerande och uppiggande samtal under avhandlingens gång är min bror Stellan. Vi som känner och som minns honom kan föreställa sig vad jag menar. Han hade varit en outsinlig källa av bildning och kvicka associationer, ett borrande intellekt som inte hade gett sig innan han hade fått ett uttömmande svar. Säkert hade han rättat sin vilsefarande broder i de stundom luftiga resonemang denna avhandling präglas av. Säkert hade han kommit med en rad hänvisningar till skönlitterära och vittra verk som hade berikat framställningen. Säkert hade han hjälpt mig med korrektur av min bristfälliga svenska som jag redan nu ber läsarna om ursäkt för. Nu blev det inte så. Avhandlingen skrevs till en betydande del alltså in i ett tomrum.

För tio år sedan flyttade jag från Tyskland till Sverige. På tio år händer mycket och det går inte att berätta om vägen hit. *Scio me nihil scire* – jag vet att jag intet vet – som Sokrates uttrycker det. Just det är en bra sammanfattning av kunskapsprocessen som leder fram till en avhandling. Ju mer man vet desto mer vet man som man inte vet. Antalet sidor är bedrägligt. De förblir ett fåfängt försök att fånga in något förflutet och förlorat. Svenska Pommern var en gång en del av det svenska väldet. Jag känner igen mig i de människor jag skriver om. Ett ofta citerat svar på frågan *Vad är idéhistoria?* är Sten Lindroths "Det är mina egna rötter jag söker; historien, lärdomshistorien, handlar till sist om mig själv, min egen gåta."

Den intellektuella kultur jag försöker beskriva på de följande sidorna är historien om ett dagligen pågående möte mellan tyskt och svenskt, ett möte som mitt eget hem, min uppväxt och min familj präglats av, präglas av. Tusentals associationer och reflektioner till det jag själv har upplevt och av egen erfarenhet tänker på bildar en osynlig kontext i avhandlingen. De har väglett mig i många situationer. Det finns ett antal människor som mer eller mindre synligt har bidragit till att denna avhandling blivit verklighet. Mina föräldrar, professor Alf och Dr phil Ute Önnerfors, har skapat den uppväxt som har gett näring åt det vetenskapliga och kritiska tänkandet. För all hjälp med översättningar av latinskt och franskt källmaterial, för den förmånen att ha en humanistisk kunskapsbrunn man i tid och otid kan ösa ur, kan jag inte tillräckligt tacka för. Och inte minst för ekonomiskt stöd, praktisk hjälp med barnpassning och mat när det har kärvat

ihop sig, som det ofta gör i en doktorands liv. Och andrummet, vårt Småland, med kräftskivor och kalas –

Som den yngste av bröderna är man till viss del ett resultat av de äldres egenskaper. Storebror disputerade först, tack för det. Då visste jag att man kan klara det. Vad mer kan man lära sig av sina bröder? Noggrannhet, ihärdighet, kritisk förmåga, och en orädd attityd av att aldrig ge upp eller hålla tyst om det som upplevs som falskt eller moraliskt förkastligt. Det har min omvärld fått erfara under de gångna åren tid efter annan, vilket kan ha stört somliga. Mitt i ett dimmigt och vårvintrigt Lund träffade jag min fru Frida Margareta Mebius. Oväntat, oförberett. Och jag skulle lära mig mycket som jag inte kände till: om islam, det förträffliga Östergötland, det storslagna Indonesien, fantastiska Värmland och Wermlands nation. Sedan dess har tiden gått ruskigt fort, fem år, och vi har vår familj med lille Eldgrim, hans frågor och fantasi. Låt oss aldrig höra upp att kämpa tillsammans, på senare tid med var sitt avhandlingsprojekt. Tack också svärföräldrarna, Birgitta och Lars, för alla andningshål på värmländska Björkvik, med samtal, mat och den vackra naturen.

Det tyska forskningsrådet *Deutsche Forschungsgemeinschaft* har i flera år genom ett generöst stipendium för främjande av kvalificerad vetenskaplig återväxt gjort det möjligt för mig att vistas i Greifswald. Där ingick jag som svensk deltagare i en grupp med doktorander från Östersjöområdet, "Kontaktzone Mare Balticum: Fremdheit und Integration im Ostseeraum". Professor Dr North, som är ansvarig för detta Graduiertenkolleg, har på ett effektivt sätt styrt gruppens arbete i seminarier och föreläsningar och ständiga presentationer. Med mina doktorandkollegor har teorier och texter stötts och blötts i nästan skolastiska diskussioner. Presentationer vid institutionen för nordisk historia har gett mig värdefulla uppslag till forskningen. Jag är djupt tacksam för dessa erfarenheter. Inte minst har de upprepade vistelserna i Greifswald gett mig förmånen till en rad bekantskap. Den svensktalande bibliotekarien och historikern Ivo Asmus har otaliga gånger hjälpt mig med källmaterial och böcker. Oförglömliga är de samtal som vi har fört om provinsens svensktid och de små exkursioner till de gamla svenska slotten Griebenow eller Wrangelsburg som Ivo har lockat mig till. I en stor tacksamhetsskuld står jag till historikern Nils Jörn som bland annat frikostigt har ställt sin databas över Nettelbladtdokument till mitt förfogande. Personalen vid Greifswalds universitets- och Stralsunds stadsarkiv har varit till stor hjälp för denna avhandlings tillkomst, vilket jag tackar för.

Enskilda forskare och släktforskare har gett mig mycket värdefulla uppslag eller tillhandahållit material jag annars inte hade kunnat beakta. Till dessa hör: Hans Nettelbladt/Bromma, Alexander Pereswetoff-Morath/Lund (nu levande släktingar till personer i avhandlingen), Peter Nicks/Hamburg, professor Ulf Göransson/Uppsala, Per Nilsén, Thomas Sörensen och Mikael Österlund från Lund samt Felix Schönrod och Alexander Muschik/Greifswald. Svenska bibliotek och arkiv har på ett fantastiskt sätt hjälpt mig i sökandet efter material. Kungliga Biblioteket, Riksarkivet och Vetenskapsakademins arkiv i Stockholm är tre platser där man lätt kan känna sig hemma. Tack också till mina svägerskor Anna och Karin med familjer som ofta har inhyst en stundom asocial gäst som knappast talade om något annat än dammiga arkivfynd. Och Johan: jag skall en gång renskriva det där Humble-dokumentet från 1732!

I Lund har jag fostrats av de höga tak som idé-&lärdomshistorien utgörs av. På ett sätt sluts cirklarna. Samme Sten Högnäs som en gång på min A-kurs med sin ödmjukt framförda förkrossande bildning initierade en rastlös fallskärmshoppare bland tryffelsvinens lag, granskade och förbättrade språket i mitt avhandlingsmanus, vilket jag är djupt tacksam för. Mina handledare, professorerna Svante Nordin och Gunnar Broberg, har med varsam hand försökt styra in de ibland spretiga tankgångarna till en hanterlig form. "Jag tycker du skall göra något med Greifswald", sa Jakob Christensson en gång till mig 1997. Jag kommer aldrig att kunna mäta mig med hans djupa kännedom om den svenska upplysningskulturen. Men vi har i alla fall fått en gemensam vän, publicisten Carl Christoffer Gjörwell som läste i Greifswald på 1740-talet. Alla andra doktorandkamrater, på institutionen och fakulteten, jag kan inte nämna er alla vid namn. Men var försäkrade att våra samtals tankesplitter på något sätt har flutit in i mitt resonemang. Och "grabben vid graven bredvid", Jan-Erik, tack för ditt tålamod när jag ibland har kommit med konstiga reflektioner eller behövt låna några kronor till läskautomaten. Patrik Sonestad som vår institutions datatekniker har plågats av mina mest elementära frågor kring dess fascinerade apparater och alltid med glädje hjälpt mig! Institutionens markservice har skapat en plats där man känner sig väl omhändertagen i stort och smått. Tusen blommor för det.

Craafordska stiftelsen sponsrade i ett avgörande skeende mitt avhandlingsprojekt genom generösa medel som gjorde det möjligt att införskaffa en bärbar dator, vilket avsevärt skyndade på och effektiviserade mitt arbete. *Gustav Adolfs akademin för svensk folkkultur* har lämnat ett frikostigt tryckbidrag till denna avhandling som jag är mycket tacksam för.

När jag nu lägger ner pennan och tänker tillbaks på de fyra år som har gått…

Lund i april 2003

Inledning

Människorna vid Svenska Pommerns stränder

"Skrif, Nord, med aftonrodnans purpurdroppar
Min trohets längtan på din himmel blå"
Per Daniel Amadeus Atterbom, natten 1/2 juli 1817
på postjakten mellan Ystad och Stralsund

Fem skepp på havet, en idyllisk familjescen vid stranden: två barn leker med en liten svensk flagga, en man i hög hatt, kanske fadern, höjer handen till hälsning, en kvinna i klänning, kanske modern, halvligger och verkar vilja dämpa barnens lek. Den som hälsas är en äldre man, lutad på käpp. Han vänder ryggen mot betraktaren, men betraktar själv sceneriet framför sig. Till höger om honom ligger en uppochnedvänd båt, till vänster fem kryckliknande klykor som används för att reda ut och torka fisknät, en tunna vars öppning gapar svart, bojar med röda markeringsflaggor. Bilden domineras av ett större skepp med uppfästa segel på väg in mot land eller liggande för ankar, flankerat av två mindre farkoster. Längre bort, mot horisonten, ytterligare två fartyg på väg in mot land. Den purpurfärgade kvällshorisonten övergår till mjukt, självlysande och transcendent gult – så vandrar antagligen betraktarens öga över denna tavla.[1]

Familjescenen utspelar sig på en plats förknippad med svensk-tysk kommunikation. Vid utloppet av den lilla floden Ryck i Pommern låg universitetsstaden Greifswalds hamnort Wieck. Hit flanerade borgerskapet på söndagspromenader, hit kom man för att ta avsked från nära och kära eller hälsa dem välkomna. Här gjorde man upp affärer: pommerskt spannmål mot svenskt stångjärn eller salt sill. Kungligheter och studenter gick i land i Wieck, många tog här sitt första steg på tysk botten. Man skickade och tog emot brev och bokpaket, tyska böcker norrut, svenska böcker söderut. Och det finns en anledning till varför barnet med den svenska flaggan, konstnärens son, döptes till Gustav Adolf. I 167 år, mellan 1648 och 1815 tillhörde delar av hertigdömet Pommern och furstendömet Rügen till den svenska kronan.

Hur såg människorna i detta *Svenska* Pommern på sin dubbla tillhörighet? De var svenska undersåtar, men som pomrare tillhörde de det Tysk-romerska riket, ett tusenårigt europeiskt statsförbund. Den svenske monarken var landsherre över en provins inom detta tyska rike. För de till Danmark hörande områdena Slesvig och Holstein var konstruktionen likartad, liksom för Hannover

[1] För en grundläggande analys av tavlan se Werner Sumowski, *Caspar David Friedrich-Studien*, Wiesbaden 1970, sid. 129 ff. Werner Hofman, (utg.) *Caspar David Friedrich 1774-1840*, München 1974, sid. 294f. eller Sten Dunér, "Caspar David Friedrich, Gud, Hitler och Mamon – Några försök att upphäva en tolkningskris" i *Bilderbok från Altamira till Texaco Grand Prix*, Stockholm 1975, sid. 92-96.

med lärdomsmetropolen Göttingen, som hörde till den brittiska kronan. En jämförelse med dessa områden skulle kunna fördjupa den föreliggande studien avsevärt. Men det får räcka med att antyda att liknande frågor skulle kunna ställas även i dessa områden. De människor jag beskriver förenade i våra ögon motsägelsefulla identiteter. För dem var "tyskt", "svenskt" eller "pommerskt" ännu formbara begrepp. De begränsades inte av den nationella normeringens bojor och bestämda språkregler. "Was sind das denn för saker som skola avhandlas på riksdagen?" kunde man skriva i pommerska brev till Sverige.

Lebensstufen, "livsskeden", den pommerske konstnären *Caspar David Friedrichs* (1774-1840) tavla från omkring 1830, rymmer tillbakablicken, samtiden och blicken framåt. Den äldre mannen som lutad på sin käpp närmar sig familjegruppen har antagligen upplevt provinsens svensktid. Mellangenerationen har kanske inget annat än vaga barndomsminnen, möjligen såg de Gustav IV Adolf vandra på stadsvallen i Greifswald när riket styrdes därifrån under åtta dramatiska månader 1806. För barnen finns det svenska i leken med flaggan eller i den gamle farbrorns berättelser som ett eko från flydda tider.

Den föreliggande avhandlingen vill fånga in röster från svensktidens sista hundra år. Hur såg man på sitt förflutna, hur organiserade man den svenskpommerska vardagen, samlevnaden och möten med svenskar? Hur utvecklades pomraren efter tio år i Sverige, hur svensken efter lika lång tid i provinsen? Avhandlingens undertitel, *kulturmöten* och *identifikation*, anger den grundläggande tanken att (den signifikanta, teckenbärande) kulturen konstitueras först i mötet med en annan. Först då sker en betydelsebärande överföring av tecken. Kulturen kan samtala med sig själv, men detta samtal är lika intressant som ett radioprogram som endast kan avlyssnas av sändaren. Länge, allt för länge har den svenska historiografin beskrivit ett Sverige utifrån 1905 års gränser.

Uffe Østergård talar om "the paranthesis of approximately hundred and fifty years of national blindness to the geopolitical imponderabilia in Northern Europe. This blindness has also characterised most political and cultural historians […]". Som exempel på en sådan blindhet tar Østergård det undertryckande av Sveriges och Finlands gemensamma historia han finner hos Martin Weibull, som definierar "det egentliga Sverige" på följande sätt: "With the loss of the conquered territories across the Baltic, the Swedish nation emerged, complete within its natural boundaries, from the great disintegrating shell." Østergård menar att en forskning kring nordisk identitet även måste innehålla "a collective analysis of the nationality struggles in Schleswig, Skåne and Karelia".[2] Jag vill lägga till Svenska Pommern; även Pommerns och Sveriges gemensamma historia har marginaliserats.

Historikern Torbjörn Eng närmar sig problematiken av Sverigebegreppets utvidgade innebörd i förmodern tid på ett framkomligt sätt. I sin avhandling med titeln *Det svenska väldet – Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (2001) undersöks olika element i hur Sverige definierades från centralt håll. Föreställningarna om rikets sammansättning utifrån herraväldesfor-

[2] Uffe Østergård, "The Geopolitics of Nordic Identity – from Composite States to Nation States" i Stråth/Øystein, *The Cultural Construction of Norden*, Oslo 1997, sid. 25-71. Østergård hyser förhoppningen att den Europeiska unionens uppgång och Sovjetunionens fall har avslutat parentesen.

mer, konstitutionella akter, provinsvapen och kartor är föremål för Engs framställning. På så sätt undviks problematiken med att ägna sig åt stormaktshistoria som lätt råkar ut för kritiken att ha en revisionistisk eller förhärligande ambition. Eng konstaterar att inget samlat forskningsläge föreligger i behandlingen av Sverige som statlig konstruktion som var föremål för många omdefinitioner: "Att riket under stormaktstiden uppfattades som avgränsat till ungefär dagens Sverige och Finland är en bild som inte alls är entydig." Begreppet Sverige kunde anta skiftande innebörder, landets "'naturliga' gränser var långt ifrån så givna som det ibland har förespeglats".[3] Istället föredrar Eng att se Sverige som ett konglomeratvälde. Olika territorier var knutna till den gemensamma härskaren och kronan på skilda villkor. Territoriella förändringar var ofta en förutsättning för en förändrad begreppsbild. De statsrättliga förutsättningarna var härvidlag avgörande, vilket i synnerhet spelar in i betraktelsen av de tyska besittningarna som del av det svenska väldet. Där övertogs redan fördefinierade maktstrukturer som låg i vägen för en homogenisering av rättsliga, administrativa eller kulturella förhållanden. Detta spelar naturligtvis en viktig roll i undersökningen av "svenskhet" i en provins som Pommern. Eng formulerar som en utgångspunkt för vidare forskning "hur förhållandet mellan centralmakt och lokalmakt uppfattades av representanter för de provinser som successivt infogades i det svenska väldet."[4] Till viss del är det just denna aspekt som skall granskas i de följande kapitlen. Huvudfokus skall dock inte läggas på maktens administrativa organisation utan istället på de idéer och kulturella fenomen som dominerade centralmakten. Hur relaterade sig pomrarna till den svenska centralmaktens kulturella kapital och hur omsattes detta centralens kulturella kapital på det lokala planet i provinsen Pommern?

Min undersökning börjar 1720. Stormaktstiden var över. Landet var sargat efter två decennier av krigföring. Men som en rest av denna tid fanns Svenska Pommern, med knappt hundra tusen invånare och besvärliga politiska kontroverser. Området förblev svenskt under ytterligare ett århundrade, och var en del av det svenska väldet ännu i fem år efter det att Finland gått förlorat. Men dess historia efter 1720 har sällan berättats. Och vad skulle man i så fall berätta? Om stridigheter mellan lutheraner och pietister, om ett misslyckat krig i mitten på seklet, eller oförmågan att försvara provinsen mot Napoleon? Få har intresserat sig för vem som översatte Dalins eller Lagerbrings svenska historia till tyska. Har man någonsin erkänt att de pommerska definitionerna av svenskhet också är en legitim berättelse om det svenska? Men när en pommersk invandrare, Scheele, kommer till det "egentliga" Sverige öppnar ett apotek och upptäcker syret får han äran att beskrivas som "svensk" vetenskapsman – trots att han livet ut publicerade sina resultat på sitt modersmål, tyska.

[3] Torbjörn Eng, *Det svenska väldet – Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001, sid. 425f.
[4] Ibid., sid. 425.

Kulturmöten och identifikationer

Denna avhandling handlar *inte* om identitet, utan om identifikation.[5] Jag hävdar att det inte finns några identiteter utan endast identifikationer. Identifikation betraktas som en rörlig process, som resultatet av ett ständigt pågående möte mellan människor och kulturer; synen på det egna är alltid sammanbunden med synen på den andre. Mänskliga relationer är underkastade en ständig omprövning i en identifikationens inneboende dynamik, en strävan efter att upptäcka identiteten i ett "dynamiskt system av överlappande gemenskaper". Identifikationsprocessen står således alltid i relation till någon annan, "identifikation pågår *relationellt*, alltså i kraft av och i kontrast till den Andre, och *situationellt*, det vill säga att vår kollektiva tillhörighetskänsla förändras från situation till situation."[6]

I den hundraårsperiod av Svenska Pommerns idéhistoria, som jag undersöker kan man urskilja tre stora faser i förändringen av identifikationen gentemot Sverige. I början avvisas de idéer om Sverige som hänförde sig till den svenska stormaktsideologin. Denna fas kallar jag "motsättning". I den följande fasen utökas kontakterna, det skapas sammanhang och "samförstånd" uppstår. Den tredje fasen kan karakteriseras som en "idealisering". Bilden av Sverige och Norden framstår som ett attraktivt ideal för det egna. Just dessa tre faser är idealtypiska uttryck för identifikation, prövning och omprövning av relationen mellan det egna och det andra. I den första fasen associeras med "svenskhet" bland annat att acceptera myten om att den skandinaviska halvön var det återuppstigna Atlantis och att underkasta sig luthersk kyrkotukt. I den andra fasen är "allt vad svenskt är" förknippat med lärdomens framsteg, med en innovativ förening av akademiska forskningsresultat och en praktisk-ekonomisk tillämpning av dessa. I den tredje fasen framstår Sverige som det av civilisationen oförstörda naturliga, nordliga och fria landet där harmoni råder mellan människa, miljö och statsskick.

En kultur utan att möta en annan äger ingen större mening eftersom aldrig någon kommunikation byggs upp och därmed aldrig någon överföring av tecken, signaler eller koder som antingen leder till förståelse eller konflikt. Det är först i perceptionen av *gränser* och kommunikationen med det Andra som det Egna blottas med all önskvärd tydlighet. Gränser kan vara fysiska, geografiska, eller skapade i en permanent iscensatt kultur av avgränsning, genom språk, seder eller ideologiska tankemönster. Som markörer, som teckenbärare fungerar hela uppsättningar av kulturella manifestationer: lagböcker, arkitektur, kläder, sedvanor, värderingar om gott och ont, rätt och fel, synen på det förflutna och framtiden. Göran Sonesson undersöker i "Ego meets Alter: The meaning of otherness in cultural semiotics" relationen mellan kulturer utifrån semiotikens modeller. Kulturmötet intar här en konstitutiv roll i det att det egna just får sin signifikans utifrån det andras tillskrivningar. De modeller som han föreslår i

[5] Jag ansluter mig till den norske antropologen Hylland Erikssen som föredrar begreppet "identifikation" av två anledningar: för det första vill han "undgå de dimridåer som döljer hur vardagsspråket har smittat av sig på det analytiska språket" och samtidigt för att visa att "identifikation är en dynamisk, mångsidig, ombytlig process och inte en fast substans eller ett 'ting'." Thomas Hylland-Eriksen, *Historia, myt, identitet*, Stockholm 1996, sid. 52f.

[6] Ibid., sid. 53f.

analysen av texter och icke-texter skulle kunna tillämpas i en analys av den historiska miljö Svenska Pommern befann sig i.[7]

Ett kulturmöte kan ske i rent konkret form, som i de lärda och moraliska samfunden i Svenska Pommern eller genom blandäktenskap. Men det kan även ske i abstrakt form, via rapporteringen i pressen, eller via översättningar. I översättningen fullbordas en verklig transformation av "tecknet". Likheter upptäcks, och kommunikation och ömsesidig förståelse kan utvecklas.

Det är som gradvis sker i Svenska Pommern under den period jag undersöker. Förutsättningarna för en ömsesidig förståelse (främst en pommersk förståelse av det svenska) är mycket begränsade i början av svensktiden. Men under 1700-talets lopp ökar den stadigt i permanenta möten, konkreta och abstrakta. Med en ofta använd modell kan vi tänka oss två cirklar som skär varandra. I den del där cirklarna täcker varandra finns det gemensamma: Östersjön, den ömsesidiga handeln, samma kungahus och (med nyanser) samma religion. Utanför det gemensamma i respektive cirkel, ligger det som först omöjliggör likheternas utökning: språket, synen på historia, de juridiska normerna, matvanorna. Ju fler kanaler som nu etableras, desto mer sannolikt är det att cirklarna efterhand kommer att sammanfalla. Pomraren i gemen lärde sig aldrig svenska. Men tillräckligt många lärde sig så pass mycket svenska att de kunde översätta allt ifrån rikets fundamentallagar till receptet på surströmming. En kulturell överföring ägde rum, pomrare kokade punsch och anammade den svenska julklappsseden.

Det har påpekats att modellen med cirklarna egentligen borde tänkas tredimensionellt, med andra ord som *sfärer*. Argumentet är att en yta uppfattas som stel, medan relationer är dynamiska processer. *Föreställningen om tiden* kunde beskrivas som ett expansivt moment i sfären. Inom identitetsforskningen räknas jämte avgränsningsförmågan, den så kallade *demarkationen*, förmågan att se sig själv som den samme över tiden, *kontinuiteten*, som ett bärande element. Individens syn på sin livshistoria med alla dess konjekturer, medvetna och omedvetna minnesluckor, förskönings och överdrifter, motsvarar kollektivets *syn på historien*. Etnologen Ferdinand Fellmann talar om "tidsrelaterade former av identifikation som resulterar ur kollektiv hågkomst av historiska öden och som producerar traditionalistiska livsformer."[8] Att pomrare och svenskar delade samma *rumsliga* enhet, dels inom det svenska väldets gränser, dels som länder i norra Europa vid Östersjön var inte endast ett fysiskt faktum, utan frambesvors även som motiv i en hel serie av tillfälleslitterära alster. Men pomrare och svenskar delade även en *tidslig* enhet, som inkluderade den historiska tillbakablicken. Vid mitten av 1700-talet kunde man påstå att Pommern och Sverige verkligen ägde en samfälld historia, något som hade sina återverkningar på framtiden.

Denna enkla modell av kulturella möten ger en grund för tolkningen av Svenska Pommerns idéhistoria. Konflikterna vi ser i början av den undersökta perioden skulle aldrig ha blottats om inte stormaktstidens ideologi hade ägt en stridbar representant bland professorerna vid Greifswalds universitet. Samförstån-

[7] Göran Sonesson "Ego meets Alter: The meaning of otherness in cultural semiotics" i *Semiotica* 128-3/4, 2000, sid. 537-559.

[8] Ferdinand Fellman, "Kulturelle und personale Identität" i Hans Jürgen Teuteberg (utg.), *Essen und kulturelle Identität – europäische Perspektiven*, Stuttgart 1997, sid. 27-36.

det mellan pomrare och svenskar hade aldrig uppstått om man inte hade delat upplysningens nya idéer, och om inte enskilda pomrare gått i täten för att utöka kontakterna till den centrala kulturen. En idealisering av det nordiska hade aldrig ägt rum om inte likheten hade konstruerats så ihärdigt och trovärdigt som under den sista perioden av svenskt välde.

Vad är svenskt, pommerskt och tyskt?

Det kan vara på sin plats att fastslå hur Pommerns svenskhet kan undersökas utifrån de statsrättliga förutsättningarna det svenska väldet konstituerades av. För den monarkiska konglomeratstaten var inte den etniska tillhörigheten den avgörande faktorn i att definiera den enskildes tillhörighet till staten. Undersåte var den som avlade sin trohetsed gentemot regenten. I det svenska väldet var alla som avlade denna ed svenska undersåtar, även pomrarna. Men utöver detta rent kontraktsmässiga förhållande existerade redan långt före den nationella enhetsstatens tillkomst under 1800-talet föreställningar om *regional* tillhörighet och *kollektiva förnationella idéer*. Torbjörn Engs avhandling visar med all tydlighet att de olika landskapen, territorierna och provinser i det svenska väldets självdefinition och representation spelade en viktig roll. Detta synliggjordes kanske främst genom de olika provinsvapen som sorterades i en noggrann men föränderlig rangordning. Den regionala tillhörigheten baserades på provinsens territoriella beteckning. Pomrare var den som föddes i hertigdömet Pommern, som tillhörde Tyskromerska riket, som hade svurit den svenska kronan sin trohet och alltså var svensk undersåte. Men pomrare var även den som föddes i samma hertigdöme i den del som tillhörde den preussiska kronan. Pommern var nämligen, vilket vi senare skall gå in på mer utförligt, efter 1648 indelat i en svensk och en preussisk del. Pomraren definierade sig själv i relation till detta i två enheter indelade hertigdömet, dess gemensamma historia och dess lågtyska dialekt. Pomraren var samtidigt även "tysk" i den bemärkelsen att han (i alla fall de bildade delarna av det pommerska samhället) behärskade den i hela Tyskromerska riket gällande högtyskan. Möjligheten till delaktighet i en primärt på språket grundad kultur underblåste föreställningar om "det Tyska" eller Tyskland långt innan en tysk enhetsstat överhuvudtaget var tilltänkt. "Tyskland" användes som en sammanfattande beteckning för en kultur utan definierat territorium. Människorna kunde alltså fram till slutet av 1700-talet utan större problem förena tre tillhörigheter: den regionala pommerska, den kulturellt tyska och den formellt svenska. I olika situationer var dessa tillhörigheter av skiftande relevans för den enskilde. En och samma person kunde poängtera behovet av regional pommersk historia, vårda det tyska språket i en *Königlich Deutsche Gesellschaft* och samtidigt bekänna att han av hela hjärtat kände sig som svensk. Dagens historiker låser sig gärna vid snäva definitioner av dessa etiketter och har svårigheter med att förena dessa till synes disparata element till en helhet. Naturligtvis är det svårt att entydigt definiera vad som skall betraktas som svenskt, tyskt och pommerskt eller rentav svenskpommerskt. Är sonen till en mecklenburgisk invandrare i Stockholm som föds, döps och undervisas i stadens tyska församling tysk eller svensk? Vad är han när han väl kommer till Pommern, svensk eller pomrare? Omvänt: är en pomrare som flyttar till Sverige per automatik att betraktas som svensk? Förblir han pomrare eller tysk? Hur länge måste han som svensk undersåte vara i Sverige för att räknas som

svensk? Och varför är då i så fall hans landsmän i Pommern inte svenskar? Det säger sig självt att även denna avhandling inte kan komma med entydiga definitioner, eftersom människorna i det svenska konglomeratväldet inte heller ger entydiga svar på dessa frågor. Vi måste nöja oss med att konstatera att tiden själv ägde uppfattningar om kollektiva kulturella egenskaper, på vilken grund de än må ha tillkommit. Olyckligtvis sammanfaller begreppen "svenskt" och "tyskt" med det som senare kom att ingå i de nationella enhetsstaternas självdefinition. När dessa epitet alltså används i denna framställning så sker det alltid utifrån perspektivet att de under den av mig behandlade perioden fortfarande var föremål för en pågående omdefinition. "Konglomeratet", föreningen av skilda delar till en enhet, gäller under perioden lika mycket på det statliga som på det kulturella och personliga planet.

Min utgångspunkt är inte att diskutera om svenskpomrarna "verkligen" var svenskar, utan om de uppfattade sig så. Men om en hel grupp av intellektuella och akademiker såg sig som svenskar, vad konstituerade då "svenskhet" i tidigmodern tid? Och hur skall vi som historiografer ringa in detta svenska? Endast genom den identifikation tiden själv tillämpade.[9] En undersökning av det tidigmoderna Svenska Pommern kan leda till att vår uppfattning om vad som är en giltig definition av svenskhet måste omprövas. Inte endast det, begreppet måste utvidgas och plötsligt innefatta så svårhanterliga berättelser som invandring, exil, kulturell anpassning, kulturkrockar, blandäktenskap och tvåspråkighet. Varför räknas en vetenskapsman som Scheele och hans tyska manuskript till den svenska vetenskapskulturen, medan hans kollegor i Svenska Pommern uppfattas som tyskar och aldrig har förekommit i någon *Svensk lärdomshistoria* eller *Svensk idéhistoria*? Inte ens när de själva såg sig som svenskar? Varför skriver man en *Svensk Presshistoria* och utelämnar tryckorterna Stralsund och Greifswald, fastän dessa mycket aktivt rapporterar om svenska ämnen? En av de få studier av det kulturella livet i Svenska Pommern har betecknande nog titeln *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, inte "Universitetet i Greifswald och dess syn på Sverige".[10]

Naturligtvis har motsvarande monokulturella manipulation ägt rum även söder om Östersjön. Svensktiden i preussiska historiografiska verk är en besvärlig parentes som antingen utelämnas eller demoniseras. Inte ens professuren i "Pommersche Landesgeschichte" som har instiftats i Greifswald efter Tysklands återförening har helt kommit till rätta med problemet, och kanske är det ännu mer komplicerat för en nation med Tysklands traumatiska historia. Ur preussisk

[9] Etnologen Anders Linde-Laursen, som undersökt Solvang, ett samhälle i Kalifornien med en ytterst vag reell koppling till Danmark men med en stark markering av föreställningar kring danskhet, ställer frågan om vi som humanister har monopol på att förklara vad som är en korrekt bild av kultur. Skall vi agera "traditionspoliser" och skilja mellan äkta och falsk vara i syfte att avslöja den senares konstruerade eller uppdiktade natur? Anders Linde-Laursen, "Främmande böjningsformer av det danska – marknadsföring och nationell identitet i Solvang, Kalifornien", i Gunnar Alsmark (red.), *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, Lund 1997, sid. 175-196. Kallar någon sig svensk eller konstrueras under decenniernas lopp ett starkt samband till Sverige är det enligt min uppfattning *denna* definition som äger giltighet. Intressant nog är den nyaste studie i detta ämne skriven utifrån ett i princip "etniskt rent" svenskt perspektiv: Alf Johansson (red.), *Vad är Sverige?*, Stockholm 2001.

[10] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950.

synvinkel var den pommerska situationen följden av en misslyckad succession på den pommerska tronen. När provinsen till slut överläts till Preussen 1815 firades "återföreningen" som ett stort propagandanummer. Svensktiden har skildrats som en ofruktbar period av "främmande" influens som endast skapade halvdana människor utan nationell ryggrad. Provinsen har svartmålats som isolerad från de stora kulturströmningarna i resten av Tyskland. Det monokulturella paradigmet är fortfarande så starkt att man 1997 i en undersökning om det litterära livet i 1700-talets Svenska Pommern finner frågeställningen huruvida provinsen låg i fas med en "nationell" utveckling i Tyskland. Författaren beskriver visserligen inte svensktiden som ett hinder för den litterära kommersen (vilket tidigare studier har gjort), men de svensk-tyska förbindelserna ägnas en ganska styvmoderlig behandling.[11]

Tre faser av relationen till Sverige

Det speciella med den svenskpommerska kulturen är *kulturmötet*. Mötet skapar ett fält av tecken och meningar som bör läsas ur flera vinklar. När mot mitten av 1700-talet allt större grupper ur borgerskapet blir självmedvetna kulturkonsumenter uppstår exempelvis en *Schwedische Wochenblattgesellschaft*. Pommerska skeppare antar medborgarskap i Stockholm, hantverkare lockas till manufakturer, studenter blir informatorer i svenska hem. Naturligtvis ägde även ett omvänt kulturmöte rum, det svenska mötet med det pommerska. Det finns gott om exempel av svenskar som utvandrade till Svenska Pommern och som där med skiftande framgång försökte integrera sig i den nya kulturen. Med tiden suddades gränserna ut. En pommersk svensk eller en svensk pomrare hade vidare referensramar och delade gemensamma referenser än en svensk och en pomrare som aldrig rörde på sig. Kulturmötet var naturligtvis påverkat av den politiska maktens organisation och ambitioner. I viss mån understödde den svenska regeringen aktivt identifikationen med Sverige, men på grund av provinsens speciella status var det inte möjligt att helt försvenska de pommerska förhållandena. Man delade kungahus och var därigenom bunden till ett gemensamt öde; en enhet konstruerades via den edsvurna lojaliteten mot dynastin. Hyllningen av tronen som uttryck för den gemensamma referensramen, förböner och tacksägelser för furstlig grossess eller lyckligt avklarad sjukdom, festtal vid monarkens födelsedag, bönedagsplakat som upplästes, kollekt som upptogs i hela riket: så konstruerades en gemenskap mellan det svenska rikets olika delar.[12] I en dikt från 1714 samtalar den skånske, den pommerske, den finske och svenske bonden på tyska om hur de skall göra gemensam sak mot Sveriges fiender. På sju sidor besjungs "Kärleken för Fäderneslandet eller De svenska böndernas oförskräckthet inför Caroli XII. ära och beskydd, Kung i Sverige, deras allranådigaste Konung och Herre, yppat i ett

[11] Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997.

[12] Historikern Axel Gotthard ställer sig frågan på vilka grunder identitet överhuvudtaget kan undersökas i förmodern tid. Han nämner just den dynastiska kopplingen som en av den förmoderna tidens starkaste ingredienser i självsynen. Axel Gotthard, "Raum und Identität in der frühen Neuzeit – eine Problemskizze" i Alp Sefik Bahadir, *Kultur und Region im Zeichen der Globalisierung*, Neustadt a.d. Aisch 2000, sid. 346: "Dann: Die Dynastie! Sie dürfte seit der Reformationszeit ein bedeutender identitätsstiftender Anker gewesen sein, wegen der vom Luthertum gespeisten Anreicherung des deutschen Landesfürstentums mit vielfältig neuen Amtspflichten, auch seiner quasi-religiösen Überhöhung."

Samtal emellan en svensk, finländsk, skånsk och pommersk bonde […] till marsch beslutna bönder i Sverige[…]"[13] Inför perspektivet av det svenska stormaktsväldets sammanbrott understryker poemet lojaliteten hos alla delar i väldet. Den svenske bonden inleder samtalet med att "den ledsamma krigskometen har låtit oss vakna upp ur sömnen", varpå alla deklarerar att de är beredda att försvara landet och den pommerske tillägger: "Och vi skulle inte vara värda att bära namnet av svenska undersåtar om vi inte också skulle vilja delta.". Marschvisan avslutas med den "encouragerande" versen: "Upp, upp! och glädjen er, ni som med oss goda svenskar är […] hela Sverige åter ler."

Denna typ av dynastisk lojalitet formulerades under hela svensktiden. Men vid sidan om detta förhållande, relationen mellan härskare och undersåte och väldets alla delar, utvecklades under 1700-talets lopp allt mer sofistikerade föreställningar om medborgerlighet och engagemang i den stat som skulle inrättas till det gemensamma bästa. Av undersåten blev patrioten eller medborgaren. Trohetsederna man svor till den svenska kronan gav väl ännu en psykologisk bas för samhörigheten. Men i takt med att de politiska teorierna förändrades, ändrades även definitionen av att vara subjekt i samma statliga entitet, svenska väldet. Först konstruerades likheten via det upplysta tankegodset, effektivisering på alla livets områden, från gatubelysning till koppympning, allt upphöjdes till en gemensam sak. I ett senare skede kom de kulturella argumenten spela en större roll. När Tyska riket ansattes av Napoleon sökte man efter tyskhetens kulturella grunder i avgränsning till det romanska. Pomrarna såg sig själva närmare det nordiska ljuset. De kunde under 1800-talet spela en aktiv roll som förmedlare av idéer kring det germanska arvet, tankegångar som sedan skulle ingå i den tyska självbilden med tragiska konsekvenser.

Det är i dessa fält vi kommer att röra oss i denna avhandling. Vi kommer att möta människor som på ett eller annat sätt gav uttryck för föreställningar om sin kulturella tillhörighet och de konsekvenser denna tillhörighet medgav. Juristen *Christian Nettelbladt* (1696-1775) kom 1725 till Svenska Pommern för att tillträda professuren i juridik vid Greifswalds universitet. Han var född i Stockholm som son till en invandrad köpman från Rostock. Nettelbladt flyttade till Sveriges tyska provins och skrev i princip alla sina verk på tyska. De handlade om den svenska lärdomens förträfflighet som till varje pris skulle försvaras mot angrepp "utifrån", i synnerhet från tyska angrepp. Han sökte historiska bevis för Pommerns tillhörighet till Norden och angrep pietismen, den protestantiska svärmiska fromhet som rättrogna lutheraner inte kunde fördra. Med en sådan hållning stötte Nettelbladt upprepade gånger på patrull hos sina pommerska kollegor. Därför har detta kapitel fått rubriken "Motsättning – striden om idéerna". Var Nettelbladt svensk eller tysk? Och hur resonerade han kring dessa markörer?

I avhandlingens andra kapitel, "Samförstånd – sammanhangen skapas", skildrar jag framväxten av lärda och moraliska sällskap efter 1740 som orienterade

[13] Die Liebe vor das Vaterland/ Oder Die Hertzhafftigkeit Der Schwedischen Bauren/ Vor die Ehre und Beschützung CAROLI XII. Königes in Schweden/ihres allergnädigsten Königes und Herrn/Eröffnet in einem Gespräch Zwischen einem Schwedischen/Finnländischen/Schonischen und Pommerischen Bauren/Wobey zum Beschluß mit angehänget/Das Encouragierungs Lied Derer zum Marsch resolvirten Bauern in Schweden In Thon Triumpff erfreuet euch/ etc. ANNO 1714.

sig mot moderlandet Sverige. Tidskrifter uppstår som behandlar allt fler svenska och nordiska ämnen med en tydlig prosvensk hållning. En person som *Johann Carl Dähnert* (1719-1785), även han verksam vid universitetet, kan här ses som en representant för en ny pommersk generation av intellektuella som har allt att vinna av sin kunskap och förtrogenhet rörande de svenska förhållandena. Dähnert översatte svenska verk som Dalins svenska historia, rikets fundamentallagar och tidskriften *En ärlig Swensk*, han blev ordförande i den av svenska officerare grundade frimurarelogen. Dähnert verkade även aktivt för att ett nytt motiv smög sig in i den pommerska historiska tillbakablicken. Föreningen med Sverige var inrättat av den gudomliga försynen, den var inskriven i Pommerns historia alltsedan begynnelsen och förutsättningen för den framtida lyckan. Vid Dähnerts sida kommer vi att möta en hel grupp som följde samma mönster. Efter denna fas av samförstånd, där sammanhang skapas, tar en period vid som fördjupar den kulturella potentialen av Pommerns tillhörighet till Sverige maximalt.

Avhandlingens sista kapitel, "Idealisering – blicken riktas mot norr", skildrar idealiseringen av denna tillhörighet. Svenska kulturinslag ökar, presskontakterna och den litterära kommersen når sin höjdpunkt, allvarliga politiska händelser sätter lojaliteten på prov. Invecklade debatter i provinsens styrelseskick förs i tyska och svenska tidskrifter. En idealisering behöver inte nödtvunget föra med sig att pomrarna kände sig mer svenska än någonsin. I själva verket ställdes de inför en lojalitetskonflikt när Gustav IV Adolf 1806 tog initiativ till Pommerns totala införlivande i Sverige. Idealiseringen ägde rum inom en hel generation av litteratörer, konstnärer och historiografer. Mest känd bland dem är *Ernst Moritz Arndt* (1769-1860). Hans *Reise durch Schweden im Jahre 1804* kan läsas som ett förhärligande av det svenska. Här skildras ett idealt brödrafolk i norr, ett mönster av germanskt sinnelag, i nära kontakt med naturen. Det är just idéerna om det naturliga, nordliga som satte sina djupaste spår i denna sista fas av den pommerska tillhörigheten till Sverige. De genomsyrade flera områden, såväl estetiska bearbetningen inom bildkonsten som rättsteorin.

Svenska Pommern – nyckeln till Tyska riket

Trettioåriga kriget, Europas strukturerande berättelse

Det heliga Romerska Riket av Tysk Nation (vilket i följande kallas för Tyskromerska eller Tyska riket) grundades år 800 genom kejsarkröningen av den frankiske kungen Karl den Store.[14] Riket hade sin huvudort i Aachen. Man anknöt i denna europeiska statsbildning till det romerska imperiet och påvens förmenta rätt att legitimera världslig makt. Riket omfattade det vi idag betraktar som norra Italien, Frankrike, och stora delar av Tyskland (i öster ungefär följande den gamla gränsen till DDR). Efterhand kom den starka koncentrationen av makt hos en världslig härskare leda till konflikter med den andliga makten, katolska kyrkan, i den så kallade investiturstriden. Det Tyska riket utvecklade under seklen ett antal

[14] I fråga om Tyska rikets historia har jag främst använt mig av Gerhard Köblers *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Darmstadt 1999 samt de uppgifter som står att finna i *dtv-Atlas Weltgeschichte*, München 2001. Båda verken innehåller grundläggande fakta och årtal och detaljerade kartor rörande Tyska rikets historia.

politiska och juridiska instanser som var gemensamma för alla delar. *Riksdagen*, som under den längsta tiden av sin existens sammankom i Regensburg, samlade delegater från hela riket. Officiellt tillhörde varje territorium kejsaren som sedan förlänade sina vasaller med rätten att utöva herrskapet. Vasallerna utvecklade med tiden en stor självständighet eftersom förläningen ansågs vara ärftlig. Som hertigar över Pommern etablerade sig en slavisk fürstesläkt som samtidigt var furstar över Rügen. Flera länder utgjorde tillsammans en mellannivå av statlighet, de så kallade *rikskretsarna*, tio till antalet. Dessa rikskretsar var indelade på grunder som i moderna ögon inte alltid framstår som självklara. Pommern, Brandenburg och Sachsen bildade tillsammans den så kallade Övre sachsiska kretsen.[15] Pommerns grannländer till väster, Mecklenburg och Holstein tillhörde den Nedre sachsiska kretsen.

Rikskretsarna kallades till gemensamma möten där man beslöt om representation i rikets institutioner, om kontribution till eventuella rikskrig och om valuta och handelsfrågor. Kejsaren skulle skapa fred inom riket genom dessa gemensamma inrättningar och kontributioner. En *rikskammarrätt* instiftades som rikets högsta juridiska instans för att bryta de förödande fejderna mellan rivaliserande fürstesläkter. Domstolens utslag skulle vara vägledande och kunde implementeras genom centralmakten. I värsta fall kunde en rikskontingent uppbådas mot den territorialherre som vägrade att anpassa sig till gemensamma beslut och rikslagstiftning.[16]

1500-talets reformationsrörelse bröt den katolska kyrkans tusenåriga makt, och hela riket lamslogs av bondekriget. Tyska riket delades upp i katolska stater i söder och protestantiska i norr. Religionsfreden i Augsburg 1555 gav territorialherren rätt att bestämma över sina undersåtars religion enligt mottot "Cuius regio, eius religio". Uppdelningen av riket på religiös grund bäddade naturligtvis för konflikter. Dessa mynnade ut i ett segdraget krig där alla motsätt-

[15] Under den welfiske kungen Henrik Lejonet erövrades under högmedeltiden västra Pommern och ingick i hans hertigdöme Sachsen vars centrum (och gränser) egentligen ligger långt mer söderut (Leipzig). Trots att detta hertigdöme gick under redan 1180 kallades dessa delar av "Tyskland" framgent för "Obersachsen". När kejsaren Maximilian I. år 1512 ånyo delade in riket i olika kretsar, ingick de nordostliga delarna av tyska riket i den så kallade "Obersächsischer Kreis" eller *Circulus Saxonicus Superior*. För en noggrann förteckning av dess 22 enskilda delar, se den euforiska artikeln "Sachsen" i *Zedlers Universallexicon aller Künste und Wissenschaften*, där vi också finner en antydning om Pommerns roll som försörjare av Sverige. I samma lexikon finner vi under artikeln "Creise" och besläktade artiklar en uttömmande beskrivning av hur rikets kretsar kom till och fungerade i praktiken. Även under uppslagsorden som hänför sig till rikets institutioner finner vi mycket upplysande information. Den övre saxiska kretsen förde under 1700-talet en tynande tillvaro, då ingen del ville ge den andra mer makt på riksplan. Enbart riksfiskalärenden och representationen i rikskammarrätten stod på dagordningen. Hos rikskammarrätten i Wetzlar (eller *Reichshofrat* i Wien) skulle – för svenska Pommerns del – i förekommande fall enbart mål lantständer och territorialherren emellan tas upp. För att behålla rätten att utse en assessor till rikskammarrätten betalade Sverige under hela 1700-talet den (låga) rikskammarrättsavgiften. Jämför med Werner Buchholz studie om Svenska Pommerns offentliga finanser under 1700-talet, *Öffentliche Finanzen und Finanzverwaltung im entwickelten frühmodernen Staat: Landesherr und Landstände in Schwedisch-Pommern 1720-1806*, Köln 1992.

[16] Utvecklingen av Tyska rikets rättssäkerhet ur historiskt perspektiv skildras utförligt i Ingrid Scheurmann (utg.), *Frieden durch Recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806*, Mainz 1994.

ningar urladdades.[17] I Sveriges närområde var den danska kronan ordförande i den Nedre Sachsiska Kretsen, och 1625 ryckte danskarna ut för att återställa balansen till de protestantiska ländernas fördel. Men den katolska armén och Wallenstein slog tillbaka, och generalen kunde segerviss utropa sig till "Generalissimus des Baltischen und Ozeanischen Meeres". Hansestaden Stralsund, som 1628 hade ingått ett allians- och försvarsavtal med den svenska kronan, var den enda som höll stånd mot Wallensteins belägring. Under Gustav II Adolfs ledning inträdde Sverige i trettioåriga kriget till förmån för de tyska protestantiska länderna, och den svenske kungen landsteg på den pommerska ön Usedom vid floden Peenes mynning på midsommardagen 1630. I samband med detta slöts ett förbund med hertigdömet Pommern som i praktiken överlät hela utrikespolitiken till svenskt gottfinnande.

På senare år har denna händelse utvidgats från att betraktas som rent politisk till en symbolisk landstigning. Erik Ringmar gör i sin avhandling *Identity and interest – a cultural explanation of Sweden's intervention in the Thirty years War* en koppling mellan skapandet av identitet och den historiska händelsen: "The Swedish action was not intended to defend any particular 'national interest' but instead intended as a defence of a particular definition of Swedish identity [...] We want to force others to recognize us as the kind of people we wish to become."[18] I denna särskilda identitet ingick den svenska stormaktstidens säregna kombination av *göticismen*, alltså tillbakablicken på det götiska folkets påstådda storhet, och den messianska *lutheranismen*. Frauke Hillebrecht, som har beskrivit göticismen som en bärande konstruktion i den svenska identiteten, kommer till en liknande slutsats: "Gustaf Adolfs politik är ett tydligt exempel på utvecklandet av identitet i den tidiga nyare historien. Gustaf Adolf kan sanktionera ingripandet i trettioåriga kriget som ett gemenskapligt mål. Den götiska ideologin blir ett verktyg för en identitetsstiftande nationell sinnesstämning [...]"[19]

Vid fredsförhandlingarna 1648 framstod Sverige och Frankrike som obestridda stormakter, och olika religiösa uppfattningar till trots ingick de ett politiskt förbund som skulle vara en lång tid framöver.[20] Den ordning som fastställdes här blev grunden för de följande 170 åren av europeisk maktpolitik. Det Tyskromerska rikets kejsare förlorade en stor del av inflytandet genom freden i Osnabrück. Som kompensation för den långa krigföringen erhöll Sverige ett antal besittningar i Tyska riket: Bremen-Verden med enklaven Wildeshausen, hamnstaden Wismar med herrskapet Neuenkloster och ön Poel samt hertigdömet

[17] Jämför med skildringen hos David Kirby, *Östersjöländernas historia 1492-1772*, Stockholm 1994, sid. 187-229. Här beskrivs även avtalen mellan Sverige och Pommern rörande provinsens försvar.
[18] Erik Ringmar, *Identity, interest and action – a cultural explanation of Sweden´s intervention in the Thirty Years War*, Cambridge 1996. I boken utvecklas en historisk aktörsmodell enligt vilken "we act, not in defence of our interest, but in defence of our identity".
[19] Frauke Hillebrecht, "Skandinavien – die Heimat der Goten? Der Götizismus als Gerüst eines nordisch-schwedischen Identitätsbewußtseins". Uppsats inom ramen för forskningsprojektet "Konstruktionen av gemenskaper i moderniseringsprocessen", Berlin/Florens 1997. www2.huberlin.de/gemenskap/ inhalt/publikationen/arbeitspapiere/ahe_07.html. [990115]
[20] Sveriges rättigheter fastskrevs i Westfaliska fredens fördragstext: *Acta Pacis Westphalicæ*, Serie III B, Band 1/1, Münster 1998, sid. 95 – 185.

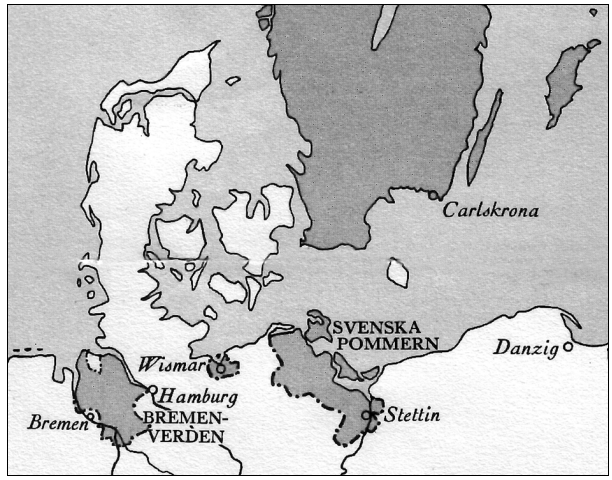

Bild 1: Det svenska väldet i Tyska riket omkring 1700.

Pommern och furstendömet Rügen.[21] (Landet Pommern var egentligen långt större än den svenska besittningen. De största delarna låg på östra sidan om Oder, det så kallade Hinterpommern.) Som territorialherre i ett av Tyska rikets omedelbara rikslän ägde den svenska kronan rätt att inta säte i den tyska riksdagen. Via rikskretsarna kunde dessutom en lång rad politiska och praktiska frågor påverkas.

Westfaliska fredens artikel X § 1 stadgade Sveriges rätt att utöva herraväldet i Pommern. I praktiken hade det redan skett i och med krigsinträdet. År 1637 hade det pommerska furstehuset utslocknat, och Sverige hävdade att man med *jus belli* (genom krigföring förvärvad rättighet) kunde göra anspråk på den pommerska successionen. Grannprovinsen Brandenburg (från och med 1700 Preussen) i den Övre sachsiska kretsen hänvisade å sin sida till gamla fördrag som i ett sådant fall skulle ge dem successionen över Pommern. Därigenom var det, trots Westfaliska freden, bäddat för fortsatta konflikter rörande Pommerns politiska status. Det svenska väldets centrala organisation kunde inte expanderas så länge provinsen statsrättsligt var en del av det tysk-romerska imperiet.[22] Svensk rätt ägde ingen omedelbar giltighet. Fredsfördraget gav Sverige däremot rätt att införa en överdomstol för de tyska provinserna, det så kallade *Tribunalet* i Wismar. Dess befogenheter och organisation stadgades i en Tribunalordning 1653. Alla konflikter rörande de tyska provinserna och den svenska centralmakten skulle avgöras där. Vid oenighet kring landsherrens maktutövning kunde i yttersta fall

[21] För en grundläggande introduktion jämför med Ulf Pauli, *Det svenska Tyskland – Sveriges tyska besittningar 1648-1815*, Stockholm 1989. Verket är dock inte pålitligt i detaljuppgifterna. Den enda nämnvärda svenska akademiska skrift om förhållandena i Wismar är Carl Fredrik Lundins *Wismars pantsättande till Mecklenburg-Schwerin*, Uppsala 1892. Jämför även med Sten Claëson (red.), *Kungl. Arilleriet – Svenska Artilleriet i Pommern 1720-1815*, Kristianstad 1997, sid. 9-16 där en snabb överblick över det svenska Tyskland och i synnerhet förhållandena i Pommern förmedlas.

[22] Jämför med skildringen hos Torbjörn Eng, *Det svenska väldet – Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001, sid. 181-186.

tyska rikets riksdomstolar anropas.[23] Existensen av Greifswalds universitet, grundat 1456, fastställdes också genom fördragstexten.

Det svenska Tyskland, organisationen av styret i Pommern

Provinsen Pommerns huvudstad var Stettin. Här residerade i kungens ställe en *generalguvernör*. *Carl Gustav Wrangel* med ämbetstiden 1648-1676 var den förste.[24] En ständig stötesten i det svenska maktutövandet var de pommerska lantständernas hållning. Landets invånare representerades av adeln och städernas borgare. Något bondestånd fanns inte, och prästerskapet hade mist sitt inflytande. Efter sega förhandlingar enades parterna 1663 kring en regeringsform för Svenska Pommern. Sex år senare följde en kansliordning för generalguvernören som närmare reglerade maktutövningen. På grund av kontroversen med Brandenburg rörande successionen till det pommerska hertighuset bröt 1675 ett krig ut som allvarligt hotade den svenska stormakten, men efter franskt ingripande bibehölls balansen. Fredsslutet i S:t Germain 1679 gav Brandenburg en del av Hinterpommern. Under det stora nordiska kriget förlorades resten av Hinterpommern inklusive residensstaden Stettin. Landet ockuperades av ryska, danska och preussiska trupper, och danskarna installerade en fullskalig regering som varade mellan 1715 och 1720. Efter freden i Stockholm återtog Sverige styret över provinsen som alltså nu endast omfattade området nordväst om Oder och ön Rügen. Guvernementetssätet flyttades till Stralsund.

Till provinsen hörde universitetet i Greifswald.[25] Den siste pommerske hertigen hade donerat betydelsefulla domäner till akademin, men dessa var skuldtyngda. År 1666 stadgade en visitationsrecess universitetets särställning. *Visitationen* var det enda sättet för den svenska regeringen att i mer formella former påverka institutionerna i den tyska besittningen. Visitationerna var ett sätt att uppdaga brister och föreslå lämpliga åtgärder eller nya kandidater som passade den svenska regeringen bättre. Som universitetets kansler insattes generalguvernören, och denna dubbelfunktion bibehölls svensktiden ut. Även i Sverige fungerade

[23] Kjell-Åke Modéer, *Die Gerichtsbarkeit der schwedischen Krone auf deutschem Boden*, Lund 1974 och hans framställning "Der schwedische König als Richter im Ostseeraum. Das königliche Hofgericht und das königliche Tribunal in Wismar." hos Ingrid Scheurmann, *Frieden durch Recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806*, Mainz 1994, sid. 435-444. I en kommande doktorsavhandling behandlar rättshistorikern Patrik Reslow det så kallade "visitationsinstitutet" vid Tribunalen. Man fick från svensk sida endast indirekt påverka de tyska inrättningarna genom visitationer. För en introduktion i detta avhandlingsprojekts frågeställningar se Patrik Reslow, "Juridik och politik i tidigmodern tid – En komparativ analys av revisionsinstitutet" i *Från Schlyters lustgård*, Rättshistoriska uppsatser 1:2001, Lund 2001, sid. 11-25.

[24] En längd av generalguvernörerna i Pommern fram till 1813 tillhandahåller Ulf Pauli, *Det svenska Tyskland – Sveriges tyska besittningar 1648-1815*, Stockholm 1989, sid. 135. Utförligare och med biografiska notiser och porträtt för perioden 1720-1815 förtecknas generalguvernörerna i Sten Claëson, *Kungl. Arilleriet – Svenska Artilleriet i Pommern 1720-1815*, Kristianstad 1997, sid. 18-23.

[25] Skildringen av förhållandena vid universitetet 1648-1720 bygger på Manfred Herling, "Die Universität 1519 bis 1815" i Horst Wernicke (utg.): *Greifswald: Geschichte der Stadt*, Schwerin 2000, sid. 201-208. Här får man även en namnlista på berömda svenska studenter mellan Haquin Spegel och Carl Gustaf af Leopold. Jämför även med Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik – Zusammenfassung och Bilagor*, Stockholm 1952, sid. 3f. och Pär Eliasson "Reisende Studenten während sechs Jahrhunderten" i Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998, sid. 21-23.

ju ett riksråd som universitetens kansler och i Svenska Pommern tillhörde generalguvernören riksrådet. Drottning Kristina ville satsa på en rejäl upprustning av den pommerska akademin, men planerna kom av sig. Lunds universitet grundades 1666 och fångade upp en del av den potential som annars hade sökt sig till Greifswald. Under denna period hade Greifswalds universitet få svenska studenter och lärare. Under hela svensktiden läste drygt sextonhundra svenska studenter här, av vilka nästan hälften tog examen. Ett tjugotal svenskar sökte sig till universitetet för att forska och undervisa. Professorerna utnämndes av kungen på konsiliets förslag. I regel godkändes dessa förslag, men det finns flerfaldiga prov på att man från svensk sida körde över utnämningsförfarandet för att påverka undervisningens och forskningens inriktning och placera "lämpliga" kandidater.

För att dämpa den pietistiska fromhetsrörelsen installerade man Johan Friedrich Mayer, en försvarare av luthersk ortodoxi i Greifswald. Men i kyrkligt avseende var Svenska Pommern oberoende av Sverige. Det högsta andliga ämbetet i landet var *generalsuperintendenten*, motsvarande en svensk biskop, och han var tillika universitetets prokansler och förste professor i teologiska fakulteten. Generalsuperintendenten utnämndes av kungen på lantständernas förslag. En annan möjlighet att på indirekt väg påverka det religiösa tillståndet i provinsen var prästutnämningarna. Både kungen och svenska adelsmän ägde som territorialherrar på olika gods i Svenska Pommern patronatsrätt. Men först under 1700-talets lopp användes rätten till utnämning mer aktivt. En viktig länk mellan moderlandet och den tyska provinsen utgjorde också de tyska församlingarna i Stockholm, Göteborg, Malmö och Karlskrona. Det var inte alls ovanligt att präster och lärare med pommersk bakgrund sökte sig till Sverige och efter några år i Tyska skolan eller kyrkan återvände till hemprovinsen, med språkkunskaper och kännedom om svenska förhållanden i bagaget. Redan från början utnyttjade den svenska regeringen sin rätt till andlig överhöghet enligt religionsfreden i Augsburg, att indirekt påverka trosinnehållet. På ett mer subtilt plan skedde detta genom översättningen till tyska av de svenska bönedagsplakaten. Dessa lästes upp som kunglig förordning från predikstolen och innehöll tidens värderingar i koncentrerad form.[26] Vilket bättre exempel på vad Benedict Andersson kallar nationalstatens "föreställda gemenskap" kan tänkas, än denna gemensamma förbön för riket och furstliga nedkomster, uppläsningen av kungliga personalier eller kollektupptagning för "nationella" angelägenheter, till exempel den av brand härjade domkyrkan i Linköping? [27]

Organisationen av *provinsens regering* skall kort skisseras.[28] Generalguvernören, tillika universitetets kansler och i krig pommersk överbefälhavare, skulle alltid tillhöra det svenska riksrådet och vara svensk adelsman. Som guvernörens ställföreträdare fungerade i regel hovrättens ordförande, som residerade i Greifs-

[26] Mikael Österlunds kommande doktorsavhandling vid Historiska institutionen i Lund skall ägna sig åt att undersöka bönedagsplakatens retoriska kapital.

[27] Benedict Andersson, *Den föreställda gemenskapen – reflektioner om nationalismens ursprung och spridning,* Göteborg 1992.

[28] I min framställning bygger jag helt på Reinhart Berger, *Rechtsgeschichte der schwedischen Herrschaft in Vorpommern*, Würzburg 1936. En tidig förteckning på den pommerska staten är Anders Joachim von Henels *Det Anno MDCCXXIX florerande Swerige* […], Leipzig 1729. De från och med 1749 utgivna pommerska statsalmanackorna skulle kunna ligga i botten för en närmare granskning av regeringens och andra institutioners sammansättning och (personella) utveckling.

wald, men en viceguvernör kunde vid behov tillsättas. Provinsens ekonomiska organisation inrättades en egen myndighet, *kammaren*, inrättad efter svenskt mönster. Kammaren var självständig gentemot regeringen och underställdes direkt det svenska kammarkollegiet och statskontoret. Den årliga budgeten planerades av kammaren och fastställdes av kungen. Kungens/landsherrens rättigheter, de så kallade *jura ducalia*, omfattade:

1) utdelningen av privilegier; 2) upphävandet av lagar, förordningar och förbud; 3) utrikes angelägenheter; 4) benådanden; 5) förläningsärenden; 6) utnämning av ämbetsmän; 7) upptagningen av extraordinära skatter. Vid sin sida i regeringsärenden hade generalguvernören den "kungliga svenska regeringen", president och kansler samt fyra ytterligare regeringsråd, utsedda av de svenskpommerska lantständerna. Pommern och Sverige hade redan under 1600-talet ömsesidigt erkänt sina undersåtar de "införddas" rättigheter (den så kallade *indigenaträtten*) i varje land. Det betydde i praktiken att svenskar utan formella hinder fick etablera sig i provinsen och vice versa. Svenskar kunde inneha ämbeten i Pommern och omvänt. Den svenska arméns rangrulla infördes redan 1696 och krigsrätten i Svenska Pommern dömde efter svensk lag. År 1764 föreskrevs att i dokument och vid förhandlingar inför krigsdomstolen i Stralsund svenska språket skulle användas.

Militärstaten i provinsen rekryterades från olika länder runt om i Europa, vilket inte gav "soldateskan" ett särskilt högt anseende. Officerare hämtades delvis från Sverige, och kommandoorden övades på svenska, så att man kunde tjänstgöra tillsammans med moderlandets regementen och under deras befäl.

Landet delades in i städerna och "det platta landet". Städerna var Stralsund, Greifswald, Wolgast, Bergen auf Rügen, Barth, Grimmen, Tribsees, Loitz, Damgarten, Lassan, Franzburg, Richtenberg, Gützkow och Gartz. Det platta landet delades efter 1720 in i sju "Amt" som i sin tur delades upp i ett kungligt Amt (de kungliga domänerna) underställt en "Amthauptmann" och ett adligt Distrikt. Dessa sistnämnda förvaltade adeln självständigt och ägde alltså en stor frihet att utforma förhållandena. Efter svenskt mönster Sverige infördes även ett jägmästareämbete för provinsen med ansvar för jakt och skogar, och en sjötull gav skatteinkomster. Inspektorn över dessa så kallade "licenter" understod direkt kammarkollegiet i Stockholm som även var överinstans för eventuella konflikter rörande denna skatt. På de svenskpommerska *lantdagarna* sammanträdde städernas och adelns representanter. De utsåg *lantråd* som skulle fungera som en länk mellan regering och lantdag. Efter regeringens flytt till Stralsund ägde lantständernas möten rum där och ofta konstituerades särskilda utskott. I Stockholm hade kungen vid sin sida en pommersk beredning som sorterade under utrikesexpeditionen. Men ofta sökte svenskpomrarna få gehör för sina synpunkter genom *deputationer*. Ibland uppehöll dessa sig i åratal i den kungliga huvudstaden för att påverka den svenska politiken i Pommern. Först 1806 förändrades den politiska och administrativa organisationen från grunden. På Gustav IV Adolfs initiativ skulle Svenska Pommern nu helt anpassas till svenska förhållanden och pomrarna bli en del av "Svea folk". Emellertid kom reformen på grund av Napoleonkrigen och Karl XIII:s regering av sig.

Kommunikationen inte bara inom egentliga Sverige, utan även till de nya besittningarna organiserades efter kontinentalt mönster med Kungl. Postförord-

ningen av år 1636. Ambitionen var att göra sig oberoende från posttransporten genom Danmark och de ständiga krigshoten skyndade på utvecklingen. Från och med hösten 1673 infördes den första reguljära postförbindelsen mellan Ystad och Stralsund eller byn Wittow på Rügen och därifrån vidare med hästskjuts. På 1680-talet införskaffades större postjakter, där det jämte passagerare och last fanns plats för ett antal hästar och vagnar. Årligen gjordes mellan sjuttio och hundra resor med i snitt tjugo till trettio passagerare. Transportverksamheten blev snart så omfattande och inkomstbringande att den statliga svenska posttrafiken utsattes för privat entreprenörers och andra staters konkurrens.[29] Ståndspersoner och vanliga människor reste tillsammans. Överfarten kunde gå förhållandevis snabbt. Teoretiskt kunde man resa från Pommern till Sverige eller omvänt på tolv timmar, men väderleksförhållanden eller sandbankar störde allt som oftast överfarten. Detaljerade upplysningar om tider och priser fick man i den stralsundske postkommissarien Vatkys (1705 adlad Rosencreutz, död 1717), mycket omfattande resehandbok för Sverige och Europa, *Schwedischer und Teutscher Wege-Weiser* från 1703.[30] Verket är en blandning av kulturhistorisk guide, valuta- och måttenhetskonverterare och parlör, men framför allt en ovärderlig hjälp för planeringen av själva resan. Vatky ville bereda "den Svenska Nationen vägen till det främmande ("die Fremde") och andra främmande, vägen till Sverige […] i synnerhet ståndspersoner, lärde och köpmän som har anledning att besöka främmande länder".

Svenskarna syntes kanske under de första sjuttio åren allra mest som godsägare. Karolinska generaler och statsmän, som Carl Gustaf Wrangel, Nils Bielke och Johan Adolf Rhenskiöld, hämtades antingen från provinsen eller byggde stora slottsliknande gods på sina ägor. I slott som *Wrangelsburg*, *Spyker* eller *Griebenow* odlades den karolinska kulturen med pompa och ståt. Till de pommerska godsen kom ett stort antal dalfolk under 1600-talet. Efter trettioåriga kriget låg många av provinsens lantbruk helt förstörda. Dessa skulle nu byggas upp igen. Som en tragisk konsekvens utbredde sig därigenom livegenskapen som den dominerande formen av arbetsorganisation på landsbygden. De pommerska adelsmännen drabbades på grund av landets juridiska ställning inte lika hårt av den reduktion adeln i Sverige eller de baltiska provinserna utsattes för.[31] Nils Bielke (generalguvernör 1687-1698) gick dock för långt. Han anklagades för maktfullkomlighet, för att ha jämställt sig med kungen själv, bland annat för att han låtit porträttera sig som en kung till häst.[32] Med rätta antog man från centralmaktens håll att de svenskpommmerska storgodsen undanhöll en hel del skattemedel, och ett stort lantmäteri sattes igång under 1690-talet under ledning av *Gunno Eurelius*, senare

[29] Johannes Rudbeck, *Svenska Postverkets fartyg och sjöpostförbindelser under tre hundra år*, Stockholm 1933, sid. 90-140 ger en uttömmande introduktion till sjöposttrafiken mellan Sverige och Pommern under den av mig undersökta perioden.

[30] Daniel Joachim Vatky, *Schwedischer und Teutscher Wegeweiser I-III*, Stralsund 1703; finns även anfört i den ovan nämnda publikationen om sjöpostförbindelserna Se även Johannes Rudbeck, *Svenska Postverkets fartyg och sjöpostförbindelser under tre hundra år*, Stockholm 1933, sid. 28f.; 38, 68, 75-77, 82 och 87. *Wegeweiser* omnämns här.

[31] Jämför med Oscar Malmström, *Nils Bielke såsom generalguvernör i Pommern 1687-1697*, Lund 1896, där den pommerska reduktionen skildras.

[32] Ingvar Eriksson, *Nils Bielke (1644–1716) – firad i nådens dagar, fälld i onådens*; Stockholm 2000, sid. 215 ff.

känd som skalden Gunno Dahlstierna. Inte endast landsbygden utan även städerna med kvarter och tomter uppmättes. De svenska lantmätarnas kartor sammanfattades i en heltäckande jordmatrikel över Pommern. Det är lätt att inse att detta material med de noggrant utförda kartorna är av extremt högt kulturhistoriskt värde.[33]

En viss kulturell påverkan från svenskt håll erfor provinsen redan under stormaktstiden. Inom tillfälleslitteraturen, en genre intimt förknippad med barockkulturen, finns det antal representanter med koppling till Svenska Pommern. Lasse Lucidor växte upp och studerade i Pommern.[34] Men också generalguvernören Wrangel kunde själv ta till pennan och författa poem. Vi hans hov uppfördes tonsatta dikter, som den till glädje över att Stettins belägring hade upphävts 1659. Lantmätaren Gunno Dahlstierna författade en rad bröllopsdikter under sin tid i Stralsund.[35] När Karl XII efter sin ritt från Bender 1714 anlände i Stralsund uppvaktade ingen mindre än Emmanuel Swedenborg honom med ett hyllningspoem med titeln "Festivus applausus". I november hade han skrivit in sig vid Greifswalds universitet som den siste svenske studenten före den femåriga danska ockupationen av Pommern 1715-1720.[36] Man kan med rätta fråga sig vilka motiv centralmakten i Stockholm ansåg sig äga att behålla en provins på andra sidan Östersjön. Trots Svenska Pommerns autonoma status behandlades en lång rad av pommernrelaterade ämnen på de svenska riksdagarna, i olika utskott och beredningar. Detta skulle kunna ge uppslag för en speciell studie. 1723 tog Sekreta utskottet ställning rörande ett rykte som gjorde gällande att Pommern och Rügen skulle föryttras till Preussen. Utskottet kunde inte tro att det "kommit i någons tanka at vilja styrka til rikets vidare afstympande". Det vidare resonemanget är av största intresse, då det blottlägger motiven till provinsens innehav för en lång tid framöver. Det förtjänar därför citeras i sin helhet.

> Ehuru ringa denna öfverlefvan kan tyckas vara, så är dess bibehollande likväl högst angelägit och bör med så mycket ömmare omsorg förvaras, som med dess afstående Sverige tillika gofvo ifrån sig enda nyckeln til tysk botn, stengde igen

[33] Ett flertal studier (från ekonomi- till ekologihistoriska) bedrivs vid tyska universitet med det svenska matrikelmaterialet. Också språket i de över sjutton tusen sidornas protokoll över lantmäteriet är föremål för undersökning. Bland annat ställer man sig frågan hur svenska lantmätare och pommersk lantbefolkning kunde kommunicera med varandra. Ivo Asmus, "Die Zusammenzeichnung der Matrikelkarten als wissenschaftliche Methode für eine Rekonstruktion der Kulturlandschaft vor 300 Jahren" i *Greifswalder Geographische Arbeiten*, Greifswald 2001, sid. 71-79. *Die schwedische Landesaufnahme von Vorpommern* 1692-1709, Greifswald 1995-2001 presenterar i fem band beskrivningarna av orter och platser samt exempel ur kartmaterialet. Ove Gustavs, *Hiddensee 1695 – schwedische Landesaufnahme 1692-1709*, Rostock 1998 är ett exempel på hur man på ett lokalt plan rekonstruerar kulturhistorien med ledning av kartmaterialet. Ulf Pauli, "Det svenska Tyskland-Sveriges tyska besittningar 1648- 1815", *Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie* nr 101 1989, sid. 62-71 beskriver i största allmänhet lantmäteriet i Pommern.

[34] Stina Hansson, *Lars Johanson (Lucidor) – Samlade dikter*, Stockholm 1997, sid. 8ff.

[35] Ivo Asmus, *Am Hofe und in der Provins des schwedischen Generalgouverneurs Carl Gustav Wrangel – Barockmusik im Pommern des 17. Jahrhunderts*, (maskinskrivet manuskript) Greifswald 2000. Walter Baumgartner, " 'Der heiße Trieb der Wunder-reichen LIEBE.' Lust kontra Lehre: Anlässlich Petter Olufsson Warnmarcks und Gunno Eurelius Dahlstiernas Gedichten zu einer Hochzeit in Stralsund 1696" i *Skandinavistik*, Glückstadt 2001, sid. 1-23.

[36] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik* – Zusammenfassung och bilagor, Stockholm 1952, sid. 21. Hans Helander, (utg.) [Emanuel Swedenborg] *Festivus Applausus in Caroli XII in Pomeraniam suam adventum*, Stockholm 1985.

vägen til förtrolighetens underhollande med andra furstar och machter, betoge dem lust och anledning dertil, afdroge dem förhopningen til det understöd, som de derifrån kunnat förventa, förringande således det anseende, som de för Sverige härtils haft, afhände sig al lägenhet til at nytja hvarjehanda fördelachtiga tidernas skifften och gemöternas bevågna böjelser, giorde dem mechtigare, som gärna önska oss derifrån utestängia, förlorade den goda tillförsicht, som våre betrengde religionsförvanter i långliga tider betygat för Sverige, vände densamma til andra, förverkade dermed säte och delachtighet uti tyska riksstendernas möten och rådslag så vel som al annor förmon och rettighet, som Sverige i den westphaliske freden blifvit tilegnad; til at förtiga den stora bequemlighet och nytta, som uti handel och til flottans nödenhet under desse länders besitjande riket kan tilflyta.

Ryktet saknade alltså all grund och upphovsmannen kunde inte tecknas med annat namn och märke, "än hvad en vrångvis dicht til förolämpande med retta egnar och tilhörer". En annan, ofta citerad, syn på innehavet av Svenska Pommern gav Arved Horn 1724 uttryck för i riksrådet. Han menade att Pommern, trots sin ringa storlek, gav mer anseende än halva Sverige.[37]

Svensk och tysk forskning, källmaterial och tidigare studier

Svensk forskning om Pommern

Den svenska forskningen om Pommern nådde en höjdpunkt under förra seklets förra hälft. Författaren Ernst Moritz Arndt har behandlats i två separata studier, en mer summarisk översikt genom Lars Dalgren (1920) och en omfattande och grundlig monografi av Uno Willers (1945). Dalgrens avhandling (1914) behandlar den svenska Pommernpolitiken mellan 1792 och 1806. Lärdomshistoriskt grundläggande är Ivar Seths *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik* (1950). Här skildras viktiga universitetshistoriska utvecklingar under hela svensktiden. Dock har Seth endast undantagsvis gått på djupet i den intellektuella kulturen och diskuterar inte heller lärdomens idévärldar. Den begränsningen gör att kontakten mellan pomrarna och svenskarna nästan inte alls undersöks. En analys av de lärda tidskrifterna som utkom i Greifswald mellan 1743 och 1807 saknas och därmed ett väsentligt inslag i den lärda kulturen och opinionsbildningen. Fem år efter Seth publicerade Pär-Erik Back en undersökning av politiska idéer i Svenska Pommern under 1600-talet. 1967 inledde Rolf Karlbom sin studie över hungerupplopp och strejker i Sverige med förhållandena i Svenska Pommern, ett för svenska historiografer högst ovanligt perspektiv.

Sedan skulle det dröja ett antal år innan nästa undersökning om de tyska besittningarna utkom. Rättshistorikern Kjell-Åke Modéer granskade i sin doktorsavhandling (1974) förutsättningarna för den svenska kronans domsrätt på tysk

[37] *Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till Statsförfattningens historia*, andra serien, tidehvarfvet 1719-1800, Stockholm 1909, nr. 173 "SU. Ang. rykten om dels ett förbund emellan Sverige, Storbritannien och Danmark,dels Pommerns och Rügens föryttrande till Preussen. Den 26 februari." Horncitatet bland annat hos Jan Peters, *Die alten Schweden – über Wiekingerkrieger, Bauernrebellen und Heldenkönige*, Berlin 1981, i avsnittet "Schwedisch-Pommern – der Fuß auf deutschem Boden", sid. 179 där även omdömet i Sekreta utskottet återges. Jämför även med Werner Buchholz, *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1999, sid. 294ff. där den svenska politiska synen på innehavet av Pommern skildras.

botten. Studien hänför sig till den allra första svensktiden under 1600-talet. Två av hans doktorander har senare ägnat sig åt liknande perspektiv. Per Nilséns avhandling (2000) behandlar den svenska statsrättsundervisningen under 1700-talet; Greifswald var det första universitet i världet som inrättade en renodlad tjänst i detta ämne. Nilsén tecknar i samband med detta den intellektuella miljön vid det pommerska lärosätet i mitten på 1700-talet och tillägger åtskilligt som inte framgår hos Seth. I min framställning kan jag komplettera Nilsén endast i fråga om Dähnerts förvecklingar inom ordensväsendet och i analysen av Dähnerts tid som redaktör för de lärda tidskrifterna 1742-1770. En kommande rättshistorisk avhandling behandlar de svenska besittningarnas överdomstol, Tribunalet i Wismar. Författaren, Patrik Reslow, undersöker hur visitationerna av domstolen organiserades och huruvida man från svensk sida kunde verka för förändringar inom rättspraxis.

1991 publicerade Folke Schimanski en längre artikel i *Populär Historia*, "Det gamla Sverige i det nya Tyskland" som hade kunnat väcka intresset för den bortglömda provinsen till liv. Men inom den svenska historieskrivningen har, förutom hos Torbjörn Eng, inget större verk behandlat Pommerns svensktid, varken som helhet eller ur särskilda aspekter. Ett antal mer kortfattade arbeten finns att tillgå. Ulf Pauli har med *Det svenska Tyskland – Sveriges tyska besittningar 1648-1815* (1989) försökt att fylla en viktig lucka. Boken saknar dock noter och källhänvisningar och innehåller en rad sakfel. Tore Gjötterbergs *Tyskt 1700-tal – kulturhistoriska bilder från tyska furstehov och universitet och deras svenska förbindelser* innehåller en hel del värdefull information, men urvalet är godtyckligt och dispositionen tämligen oklar. De svenska artilleriregementenas i Stralsund historia mellan 1720 och 1815 har kartlagts i en 1997 utkommen skrift. Trots en del sakliga brister är verket föredömligt på många sätt. Till exempel innehåller den en biografisk förteckning och bilder på de generalguvernörer som regerade mellan 1720-1815 och mycket material som på detaljnivå belägger svensk-tyska möten under perioden.[38]

Etnologen Kurt Genrup har intresserat sig för de svensk-tyska förbindelserna i ett historiskt och ett nutida perspektiv. Detta har resulterat i samlingsvolymer med titlar som *Germania och Moder Svea – kulturella möten och gränser* (1997) och *Tyskland i Sverige & Sverige i Tyskland* (1995). Svenska Institutet kom 1999 med skriften *Tyskland och Sverige: möten och impulser*, som innehåller goda ansatser om framtida forskning i detta fält. I alla dessa publikationer nämns visserligen Svenska Pommern, men mest i förbifarten. En grundläggande historik över Pommerns politiska historia under hela svensktiden lyser med sin frånvaro. En betydande del av denna avhandlings resonemang behandlar föreställningar om Norden och det nordiska motivkomplexet, alltifrån 1600-talets göticism till romantikens idealisering. Den digra utställningskatalogen *Skandinavien och Tyskland 1800-1914. Möten och vänskapsband* (1998) och dess kompetenta uppsatser har gett rika uppslag för en sådan analys. Man kan säga att min framställning söker att lämna ett bidrag till hur bilden av Norden utvecklades under 1700-talet i Svenska Pommern. De möten och vänskapsband som utställningen i Berlin och Stockholm fokuserade på, äger en viktig förhistoria.

[38] Sten Claëson (red.), *Kungl. Arilleriet – Svenska Artilleriet i Pommern 1720-1815*, Kristianstad 1997.

Tysk forskning om Pommern

Professorn i Pommersche Landesgeschichte i Greifswald, Werner Buchholz, gav 1999 en plausibel beskrivning av den pommerska historiografins problem.[39] Han menar att svensktiden gav provinsen en egendomlig hybridform. Lättare tycks det vara att komma ihåg Pommern som en preussisk "kärnprovins". 1800-talet tränger sig "framför oss och de tidigare historiska epokerna": Men Pommern "är inte det monolitiska block som det har framställts av den preussiska provinshistoriografin." Svensktiden varade för vissa delar av området mycket längre än den preussiska tiden, och detta hade återverkningar på hela det juridiska och statsrättsliga fältet. Ända in på förra seklets början försvarade man svensktidens privilegier. Buchholz fortsätter med en ironisk nyans: "Att ha trängt ut denna traditionella sträng av pommersk historia ur det allmänna medvetandet är en av den borussofila [=preussenvänliga] historiebetraktelsens specifika prestationer. Betraktat ur denna synvinkel framstod Pommerns långa tillhörighet till Sverige som en 'nationell olycka'. Därmed projicerades nationella intressen och nationell olycka i en tid då ingen tänkte eller kände nationellt och uppkomsten av en nationell känsla fortfarande skulle ta flera sekel." I den publikation där dessa minnesvärda ord återfinns söker Buchholtz rätta till en snedvriden historiografi som grundlades av Martin Wehrmann med sina verk om Pommerns historia. Buchholz ägnar svensktiden sjuttio sidor och ger därmed en av de mest helhetstäckande framställningarna från senare tid.

Hur man med en sådan hållning endast ett år senare kan bidra till publikationen av ett tämligen miserabelt verk om Pommerns historia är för mig och den vasse recensenten i *Baltische Studien* 2001 obegripligt.[40] Hans Branigs *Geschichte Pommerns* (2000) skall enligt förordet förbättra skildringen av Svenska Pommerns historia efter 1648. I tidigare verk hade svensktiden betraktats "som en parentes i Pommerns predestinerade preussiska tradition". Detta skulle nu rättas till. Antagligen medveten om de grova bristerna i detta avseende formulerar utgivaren Buchholz en brasklapp: "Att på ett adekvat sätt skildra betydelsen av Pommerns tillhörighet till Sverige för landets […] inre och yttre utveckling, förblir ett önskemål." Branigs beskrivning av svensktiden kan nämligen inte kallas adekvat. Den bygger på lösryckta citat utan inbördes sammanhang och källuppgifter och kommer med hårresande förenklingar och vinklingar. "Lättja och omoraliskt leverne kännetecknade 1700-talsmänniskans grundinställning" kan vi till exempel läsa rörande Stralsunds borgerskap baserat på *en* källa som omfattar den svenska inkvarteringen 1758-62 (källan anges inte ens). Hela kapitlet om samhället, ekonomi och kultur vid 1700-talets mitt behandlar Svenska Pommern på två sidor! Branig representerar just den "borussofila" historiografi som Buchholtz kritiserade. Efter andra världskriget hamnade den största delen av Pommern öster om Oder-Neisse-linjen i Polen. Det betraktades under DDR-tiden inte som

[39] Werner Buchholz, *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1999, sid. 18-20 "Epochen pommerscher Geschichte". Jämför även med förordet till Kühlmann/Langer (utg.), *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. IX-XIV där utgivarna ger en god översikt över olika aktörer och tendenser i den pommerska historiografin och dess utveckling.

[40] Nils Jörns recension av Branigs *Geschichte Pommerns* finns i *Baltische Studien*, N.F. 87 2001, sid. 209-213.

politiskt korrekt att ägna sig åt pommersk regionalhistoria som kunde uppfattas som revisionistisk. Detta ledde till att det resterande Vorpommern mot all historisk fakta inkluderades i begreppet Mecklenburg. Någon grundläggande Pommernhistoria fick alltså historikerna i DDR inte ägna sig åt utan endast ur de perspektiv som var gångbara i den historiematerialistiska skolan. I Västtyskland var situationen inte bättre. Den stora gruppen av pommerska flyktingar organiserade generösa statliga forskningsanslag för Historische Kommission für Pommerns fortsatta verksamhet. I dess regi utkommer en publikationsserie som under åren har växt till fler än trettiofem band. Perspektivet i denna forskning handlar dessvärre till stor del om det Pommern som hade "gått förlorat" genom Willy Brandts östfördrag 1971 (som en gång för alla fastslog den östra gränsen till Polen). Det säger sig självt att man här fortsättningsvis främst odlade den borussofila traditionen som exkluderade Vorpommerns svensktid.

Men det finns goda undantag. Helmut Backhaus drog 1999 i sin artikel "Aspekte schwedischer Herrschaft in Pommern" upp riktlinjerna efter vilka politiken under svensktiden bör studeras.[41] Han reser även den relevanta frågan hur nära eller fjärran egentligen den svenska regeringen var för pomrarna. Den dynastiska relationen, kommunikationerna, uppbyggnaden av administrationen och författningen definierade den faktiska närheten och distansen. Jan Peters och Jörg-Peter Findeisen har i en rad bidrag ägnat sig åt Pommerns historia under svensktiden och främst behandlat ekonomiska aspekter som godsens ekonomi under 1600-talet. Deras arbeten är stundom präglade av den historiematerialistiska skolans förklaringsmönster. Findeisen har (1994) analyserat det han kallar för "Reformpublizistik" som ämbetsmännen i provinsen ägnade sig åt under 1700-talets andra hälft. Dessa undersökningar är viktiga eftersom man indirekt kan avläsa den svenska politikens handfallenhet inför mer genomgripande reformer i Svenska Pommern. Vad Findeisen inte har observerat, men jag utförligt skildrar, är att huvuddebatten under 1780-talet fördes i den svenska *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* och andra tidskrifter. I diskussionen kring de radikala reformer som krävdes från ämbetsmännens, kameralisternas håll råkade Greifswalds universitet i skottlinjen och uppbådade ett massivt motstånd. Här var akademikerna inte sen att utnyttja de goda förbindelserna man hade odlat med Sverige under decennier.

I samlingsbandet *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich* (2000) reser en grupp av forskare viktiga frågor rörande Svenska Pommerns rättskulturella koppling till det "gamla" Tyska riket. Nils Jörn har behandlat Christian Nettelbladts karriär vid rikskammarrätten i Wetzlar och har ingående sysselsatt sig även med Nettelbladts verksamhet i Greifswald. Min behandling av Nettelbladt grundar sig huvudsakligen på en närläsning av Nettelbladts historiska

[41] Just i serien "Veröffentlichungen der historischen Kommission für Pommern V 31": Helmut Backhaus, "Aspekte Schwedischer Herrschaft in Pommern", *Tausend Jahre pommersche Geschichte*, Köln 1999, sid. 195-214. I sitt bidrag om svensktiden i Pommern på hemsidan www.schwedenstrasse.com, ger samme författare en mycket bra överblick över den historiska utvecklingen och reser centrala frågor i förhållandet mellan Svenska Pommern och moderlandet. Andra tankeväckande ansatser presenteras av Staffan Helmfrid i "Schwedisch-Pommern – Brücke oder Brückenkopf" i Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998, sid. 93-101 och av Erik Lönnroth, "Schwedisch-Pommern und das Königtum Schwedens im 18 Jahrhundert" i *Greifswalder Universitätsreden*; N.F. 89, Greifswald 1999.

publikationer och en analys av debatten om civilisationsteorier och föreställningar om kollektiva egenskaper. I samma samlingsband talar Michael North om "kommunikationssystemet 'Altes Reich' ". Han poängterar här att vidare framsteg i insikten om hur detta kommunikationssystem fungerade endast kan nås genom ett *jämförande perspektiv*: "Integrationens intensitet kan endast mätas i jämförelsen". Tyska rikets nordliga delar och samspelet med territorialherrarna utom riket (Sverige, Danmark) nämns här som en särskild punkt. Mitt arbete kan uppfattas som ett bidrag till hur det North kallar för "politiska, ekonomiska och samhälleliga nätverk", hur "gemensamma strukturer, institutioner och värderingar" skapades i praktiken.

Ytterligare en samlingsvolym skall nämnas, *Drei Kronen und ein Greif* (1998). Litteraturvetare som Horst Langer och historiker ger här i kortare bidrag sin syn på svensk-pommerska relationer. Verket belägger att den pommerska historien kan beskrivas som en historia av möten och ger ett antal exempel på de aspekter jag behandlar. Litteraturvetarna Regina och Horst Hartmann har i två publikationer fördjupat perspektivet på litteraturen i Svenska Pommern under svensktiden. Horst Hartmann ägnar sig utförligt åt tillfällespoesin (2000) och menar att man i densamma kan spåra "pommersk identitet" (dock utan att definiera begreppet). Denna konstruerades genom tillfällespoesins regionala geografiska metaforer. Men eftersom Hartmann arbetar med det material som finns i en särskild samling, exkluderas tyvärr en stor serie av dikter (och tal) som kunde ge rika prov på att man via samma retoriska tradition konstruerade metaforer om Pommerns relation till Sverige. I analogi till Hartmann kan man väl hävda att det i så fall rör sig om konstruktionen av *svensk*pommersk identitet. Hans exempel är dessutom främst hämtade från 1600-talet. Ändå ger studien rika prov på de kulturella konsekvenserna av den svenska tillhörigheten, till exempel genom antalet svensk-tyska äktenskap som naturligtvis ofta skildrades i bröllopsdikterna. I kontextualiseringen av tillfälleslitteraturen är det viktigt att jämföra med andra motiv och teman som uttryckte Pommerns belägenhet. Jag tolkar det som att tillfälleslitteraturen enligt retorikens konventioner *först* uttryckte en särskild syn på Pommerns svenska tillhörighet. Denna syn smög sig sedan in i föreställningar om den historiska tillbakablicken. Regina Hartmann har 1997 publicerat den redan nämnda monografin om det litterära livet i 1700-talets Svenska Pommern. Man kan rikta kritik mot hennes teoretiska utgångspunkter, men studien är en grundläggande inventering utan vilken man inte kan röra sig i provinsens idévärld. Dock leder den inadekvata frågeställningen, huruvida det litterära livet låg i fas med "nationella" tendenser i "Tyskland" ibland till felaktiga slutsatser. Dessutom blir vissa författare och deras svenska förbindelser ofullständigt belysta, och Willers studie om Arndt verkar exempelvis obekant. Värre är att de publicistiska förbindelserna och översättningsväsendet inte alls skildras i sitt rätta förhållande, den intensiva kontakten med Sverige.

Det finns överhuvudtaget inget övergripande verk som skildrar pressens utveckling och innehåll under perioden. Ovärderliga stöd för all forskning om Pommern är i stället två tidskrifter som har fångat upp forskningsresultat av mindre och större slag: *Baltische Studien* och *Pommersche Jahrbücher*. Även *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch* måste nämnas här. Dessa tidskrifter innehåller, jämte rena källutgivande inslag, ofta kompetenta artiklar där man kan hitta

biografiska uppgifter och mindre specialstudier av alla dess slag. Kring sekelskiftet 1900 utkom ett antal mindre avhandlingar i Greifswald som berör den lärda kulturen. Ett viktigt referensverk i detta avseende är fortfarande den omfattande skrift i flera band som gavs ut i anledning av universitetet i Greifswalds femhundraårsjubileum 1956. Här finns i princip alla personer omnämnda som behandlas i min avhandling. I synnerhet skall här nämnas skandinavisten Leopold Magons uppsats om de nordiska studiernas historia. Den ger en utomordentligt bra överblick över de svensk-pommerska kulturella förbindelserna och i denna egenskap har jag betraktat den i det närmaste som ett forskningsprogram.[42] En festskrift till den före detta universitetsarkivarien i Greifswald Manfred Herling som utkom på våren 2003 strax före denna avhandlings slutförande, behandlar i en rad bidrag svensktiden.

Källmaterial

Det ensidiga perspektiv som både den svenska och tyska forskningen ofta har gjort sig skyldig till kräver en uppmärksam inventering av grundtexterna. Urvalet av källor har styrts av den grundläggande frågeställningen hur pomrarna själva skildrade sin tillhörighet till Sverige och hur de kulturella kontakterna beskrevs. För den första perioden mellan 1720 och cirka 1740 är källäget allt annat än gott. Nettelbladt förekommer ofta som supplikant till Kungl. Maj:t i Riksarkivets samlingar. Stridigheterna har satt sina spår i källmaterialet som till stor del finns i Greifswalds universitetsarkiv, och enstaka skrivelser rörande teologiska kontroverser riktades till biskopen Benzelius i Linköping. Man skulle önska sig någonting som kompenserar bristen att källorna främst förmedlar Nettelbladts perspektiv. Några tidskrifter, där exempelvis tillhörigheten till Sverige och Nettelbladts positioner kunde ha diskuterats, fanns ännu inte. Nils Jörn har frikostigt ställt sin databas över de flesta av Nettelbladts skrivelser till mitt förfogande. En hittills okänd biografisk skildring av Nettelbladts liv har hittats i Uppsala universitetsbibliotek i Gahm-Perssons samlingar. Tryckta källor för denna period är givetvis Nettelbladts egna skrifter, som det periodiska verket *Schwedische Bibliothec* (1728-1736) som för första gången behandlas mer ingående i min avhandling.

Under den andra perioden 1740-1780 förändras källäget markant. Den främsta faktorn är att en lärd tidskrift kommer igång från och med 1743 och fram till 1807. Över denna tidskrift och dess efterföljare har jag upprättat en databas som har utnyttjats i princip rörande alla ämnen som berörs i detta kapitel, sällskapsväsendet, tidskriftsväsendet och tillhörighetsretoriken. En annan omständighet som avsevärt förbättrar läget är att en rikhaltig korrespondens med uppskattningsvis tvåhundra brev från och med 1750 och framåt mellan Svenska Pommern och Sverige finns bevarad i den Gjörwellska brevsamlingen vid Kungliga Biblioteket. Publicisten Gjörwell korresponderade med utgivarna för den svenskpommerska pressen och andra intellektuella som han samarbetade med i fråga om översättningar och bokprojekt. Vid sidan om dessa områden innehåller breven ofta närgånga skildringar om stämningen i provinsen. I den Bergianska avskriftssamlingen på Kungliga Vetenskapsakademin finns också sviter av svensk-

[42] Leopold Magon, "Die Geschichte der nordischen Studien und die Begründung des Nordischen Instituts (Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-nordischen kulturellen Verbindungen)" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Greifswald 1956, del II, sid. 239-272.

pommersk korrespondens som hittills föga har beaktats. Rörande ordensväsendet har jag haft förmånen att använda mig av källmaterial som hittills inte har analyserats. I Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz/Berlin finns korrespondens och manuskript som dokumenterar de svensk-tyska förbindelserna. Materialet har kunnat kompletteras genom frimurarearkiven i Stockholm och Köpenhamn.

Den tredje och avslutande fasen, mellan 1780 och 1815, har i avseende på källmaterialet varit svår att greppa. Ovärderlig och unik är den självbiografi som *Jacob Wallenius* (1761-1817) har lämnat efter sig. 1785 kom Wallenius till provinsen, blev först vicebibliotekarie och sedan professor. Han biträdde utgivarna för de lärda tidskrifterna, gick med i den lokala frimurarelogen och korresponderade intensivt med Gjörwell. De bevarade delarna av självbiografin omfattar åren 1761-1800. Ingen annan källa under denna period ger (tillsammans med brevsviten till Gjörwell) så detaljerade uppgifter om stämningar, personer och händelser i provinsen. Självbiografin låg fram till 1960-talet bortglömd i ett kyrkoarkiv på Rügen och användes sedan sporadiskt av en Thorildforskare. Den är en omistlig referens till perioden, i synnerhet då Wallenius reflekterar kring kultur och kulturell tillhörighet. 1795 kom Thomas Thorild till Greifswald. Stellan Arvidsson har i sin monumentala serie över Thorilds samlade skrifter publicerat ett digert källmaterial, och i synnerhet har jag använt mig av Thorilds brev. Även i denna tredje period är den pommerska pressen en given källa för händelser och stämningar. Kontakterna intensifieras avsevärt genom utgivningen av Gjörwells *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*. Här gör jag ett undantag från regeln att främst använda mig av pommerskt källmaterial. Att en utförlig debatt om provinsens styrelseskick förs i en svensk tidskrift tillhör till de sällsynta inslagen i perioden. Dessutom är denna rapportering kopplad till korrespondensen med Gjörwell. Även historikern Rühs hör till kretsen av Gjörwells korrespondenter.

För de politiska förhållandena mellan 1792 och 1806 har Lars Dalgrens redan omnämnda avhandling varit vägledande, och inga andra källstudier har genomförts med undantag för de brev som sekreteraren i utrikesexpeditionen Kämpe skrev om den politiska stämningen till Gjörwell. För skildringen av "idealiseringens generation" har jag främst använt mig av tryckta källor, som Ernst Moritz Arndts resskildring och de brev som han skrev till Pommern. Förutom i de arkiv och bibliotek som redan har nämnts har material hämtats från Stralsunds stadsarkiv, Vorpommersches Landesarchiv i Greifswald, Linköpings Stiftsbibliotek och Lunds universitets arkiv.

En svårighet i behandlingen av källmaterialet har varit den stora volymen av tyska 1700-talskällor. Jag utgår ifrån att läsningen underlättas genom översättning av citerade ställen till svenska. Samtidigt hade det varit omöjligt att anföra alla citat på originalspråket. Som vägledande princip gäller att endast de ställen anförs i originalspråk som är tagna ur otryckta källor, som är längre än en mening och inte har publicerats någonstans. I undantagsfall, då exempelvis den tyska originaltexten kan tolkas på olika sätt, har även tryckt källmaterial anförts i notapparaten.

Bild 2: Karta över Svenska Pommern med gränserna mot Preussen i öst/sydöst och Mecklenburg i väst/sydväst. Vid Demmin löpte gränsen mellan dessa två länder längs med floden Peene.

Årtal i Svenska Pommerns historia och karta

1628	Försvarsallians mellan Hansestaden Stralsund och svenska kronan.
1630	Försvarsallians mellan Hertigdömet Pommern (och Furstendömet Rügen) och svenska kronan. Vid midsommar 1630 landstiger Gustav II Adolf på ön Usedom utanför Pommern för att inträda i den protestantiska alliansen mot den katolska ligan i 30-åriga kriget.
1632	Gustav II Adolf dödas vid Lützen.
1637	Det pommerska hertighuset dör ut. Sverige förklarar att man ikraft av *jus belli* (genom krig förvärvade rättigheter) övertar successionen. Brandenburg hävdar att man genom gamla fördrag äger rätt till att nu överta Pommern. Detta blir till en konfliktpotential under hela svensktiden.
1648	Westfaliska freden i Osnabrück. Sverige erhåller som kompensation för krigskostnaderna Bremen-Verden, Wismar och Pommern.
1663	Regeringsform för Svenska Pommern.
1666	Visitationen av Greifswalds universitet (grundat 1456).
1675-1678	Krig mot Brandenburg (Preussen) om provinsen, fransk intervention till Sveriges fördel.
1679	Freden i S:t Germain som i princip återställer det svenska väldet.

1689-1702	Tidningen *Stralsundischer Relations-Courier* börjar med den kontinuerliga rapporteringen av politiska händelser i Sverige och provinsen.
1703	Postkommissarien Vatky i Stralsund ger ut reseguiden *Schwedischer und Teutscher Wegeweiser.*
1700-1720	Nordiska kriget drabbar Pommern svårt.
1713	Möte i Greifswald mellan tsar Peter, den danske och preussiske kungen.
1714	Karl XII kommer efter sin tid i Turkiet till det belägrade Stralsund.
1715-1720	Danskt styre i hela Svenska Pommern.
1720	Freden i Stockholm: Preussen tar över Stettin och de delar av Vorpommern som ligger på östra sidan Peene samt öarna Usedom och Wollin. Som kompensation får Sverige 2 miljoner riksdaler.
1721	I januari övergår provinsen från danskt till svenskt styre, generalguvernören *Johan August Meijerfeldt* anträder sin post (regeringstid 1713-1747).
1728-1736	Det periodiska verket *Schwedische Bibliothec* ges ut av Christian Nettelbladt i Greifswald.
1731	Fredrik I av Hessen-Kassel (regeringstid 1720-1751) genomreser provinsen med Ulrika Eleonora.
1743-1748	Den lärda tidskriften *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen* inleder den kontinuerliga rapporteringen av svenska ämnen.
1748	Generalguvernören *Axel von Löwen* (regeringstid 1748-1766) anträder sin post. Han gör sig känd som kulturmecenat och boksamlare.
1750-1807	Tidskriften *Critische Nachrichten* med efterföljare (avbrott 1757-1762) bevakar intensivt svenska nyheter. Redaktörer: Dähnert, Möller, Rühs.
1751	*Adolf Fredrik* (regeringstid 1751-1771) bestiger den svenska tronen. Pommerska delegationer i anledning av kröningsfesten besöker Sverige.
1758-1762	Pommerska kriget inom ramen för det alleuropeiska Sjuårskriget. Sverige i allians med Frankrike skall angripa Preussen. Kriget avslutas med en separatfred. Inga förändringar i styrelseskicket. Under kriget grundas frimurareloger i provinsen.
1763	*Johann Carl Dähnert* håller talet "Om den uråldriga förbindelsen mellan Pommern och Sverige".
1766	*Hans Henrik von Liewen* (regeringstid 1766-1772) anträder sin post som generalguvernör.
1771	Gustav III (regeringstid 1771-1792) besöker provinsen tillsammans med Fredrik Adolf på vägen hem från Paris.
1772	Regeringsformens § 53 stadgar att provinsen skall styras i enlighet med tyska rikets lagar, privilegier och Westfaliska fredens bestämmelser. *Fredrik Carl Sinclair* (regeringstid 1772-1776) tillträder posten som generalguvernör.

1776	Riksfursten *Fredrik Vilhelm von Hessenstein* (regeringstid 1776-1791) tillträder posten som generalguvernör. Försök till upplysta reformer av statsskicket påbörjas.
1783-1787	Den starkt kritiska periodiska skriften *Patriotische Beyträge* (Reichenbach) utlöser en häftig debatt rörande provinsens styrelseskick som delvis förs i den svenska pressen.
1786-1788	Till viss del i polemik mot Reichenbach utkommer *Schwedisch-Pommersche Staatenkunde* (utgiven av Gadebusch), ett grundläggande statsrättsligt verk för provinsen.
1788-1790	Kriget mot Ryssland. Pommerska trupper och en pommersk flotteskader utrustas. Provinsen pressas hårt i sin lojalitet. Officerare och adelsmän vittnar om den antigustavianska stämningen. I Svenska Pommerns finns dock ingen Anjalaopinion.
1792	Mordet på Gustav III. Reuterholmska förmyndarregeringen tillträder. Gustavianer skickas till provinsen. Bland dem tillträder *Eric Ruuth* (regeringstid 1792-1795) som generalguvernör.
1790-talet	Flera upplopp skakar Svenska Pommern. Regeringen tillsätter olika utredningskommissioner.
1796	*Bernhard von Platen* (regeringstid 1796-1800) tillträder posten som generalguvernör. Thomas Thorild utnämns till bibliotekarie och professor i Greifswald.
1797	*Gustav IV Adolf* (regeringstid 1792-1809) bestiger den svenska tronen. Han är den regent som allra mest, fyra gånger, kom till Svenska Pommern.
1798-1800	Frimurareloger enligt det svenska systemet grundas och underställs fram till 1816 Svenska Frimurare Orden i Stockholm.
1800	*Hans Henrik von Essen* (regeringstid 1800-1812, med avbrott) tillträder posten som generalguvernör. Hans regering skildras som ovanligt produktiv.
1803	Wismar pantsätts på hundra år till landet Mecklenburg-Schwerin. Tribunalet flyttar till Greifswald. (1903 överlämnades Wismar formellt till Mecklenburg.)
1803-1804	Ernst Moritz Arndt reser till Sverige och utger 1806 en entusiastisk skildring av tillståndet i moderlandet i norr.
1805	På grund av Napoleonkriget samlas svenska förband under kungens ledning i Tyska riket.
1806	Mellan april och december 1806 styrs riket från Greifswald. Inför perspektivet av det Tyska rikets sammanbrott kallar Gustav IV Adolf till en lantdag enligt svenskt mönster. Svensk lag och administration införs i provinsen.
1807-1809	Svenska Pommern ockuperas en första gång av den napoleonska hären och blir under två år en del av Napoleons europeiska välde.
1810	Svensk-franskt fredsslut. Provinsens styrelseskick återgår till situationen före 1806. En pommersk delegation besöker tronföljaren och regenten samt riksdagen i Örebro.
1812-1813	Andra franska ockupationen av provinsen. Napoleons här går under i det ryska krigståget.

1813	I maj landstiger Bernadotte på Rügen för att ställa sig i spetsen av Nordarmén mot Frankrike och dessa allierade. I oktober 1813 slås den franska hären vid Leipzig. Sverige deltar i sin sista krigshandling i slaget vid Bornhöft mot Danmark.
1814	Kielfreden. Sverige tvingar Danmark till att avträda Norge. Som kompensation skall Danmark få Svenska Pommern. Utvecklingen i Norge och den antidanska opinionen i Pommern förhindrar överlämningen.
1815	På Wienkongressen stadfästs regleringen. Dock byter Danmark i sin tur Pommern med Preussen mot ett annat landområde.
23/10 1815	Efter 167 år halas den svenska flaggan för gott. Pommern övergår till Preussen.
1817	Per Daniel Amadeus Atterbom besöker provinsen och noterar dess positiva syn på svensktiden.

Bild 3: Frontespis ur Gottfried Liebezeits tysk-svensk-latinska lexikon 1700.

Motsättning – striden om idéerna

Stormaktstidens ideologiska slutfas

En bekymrad furste med ett litet leende lejon på sin högra sida mottar en bok ur en harneskprydd, kvinnlig visdomsgestalts hand. Därmed skall han kunna frigöra sig från bekymren. Kanske representerar hon Minerva eller Prudentia, insikten. Kring hennes lans ringlar sig Asklepios orm, visdom och makt förenade i en symbol. Minervans bistånd åstadkommer det osannolika. Vid hennes fötter dricker fyra djur, ett lejon, ett får, en räv och en varg, i största endräkt ur ett fat, kunskapens klara brunn. Djuren symboliserar styrka, tålamod, klokhet och begär. Lejonet och vargen som äter eller dricker tillsammans med fåret (eller lammet) är en urgammal symbol för paradisisk harmoni. Denna pastorala scen dramatiseras påtagligt genom sin martialiska bakgrund. Utanför drabbar två fientliga härar samman. Kavallerister och fotfolk med höjda lansar stormar mot varandra, en fästning står i brand och tjocka rökmoln fördunklar himlen. Visdomens orm kring lansen kan symbolisera den goda regering som har endräkt som sitt mål, och

den furste som förmår att leda räven och lejonet i ett koppel äger klokhet och styrka. Stridande viljor och folk förenas under hans spira.[43]

I den Westfaliska freden 1648 hade svenskarna fått kontrollen över Bremen-Verden, Wismar-Neuenkloster och Pommern med Rügen. Nu är det år 1700, och den spanska tronföljdsfrågan skall strax åter kasta Europas folk i ett långt och ödesdigert krig och innebära början till slutet för det svenska stormaktsväldet. På de inledande segrarna följer arton är av krigföring med förödande konsekvenser för Sverige och dess provinser i Baltikum och Tyskromerska riket. Ett i tackfesten 1701 "hjärtligt lovsjungande Stralsund under klingande pukor och fanfarer" skall drygt tio år senare bombas sönder och samman av belägrande fiender.[44] Pommern styckas ytterligare och de övriga svenska besittningarna i Tyskromerska riket fördelas bland segermakterna.

Frontespisen med den bekymrade fursten återfinns i en latinsk-svensk-tysk ordbok utgiven av Gottfried Liebezeit, bokhandlare och förläggare från Hamburg. "Nytt DICTIONARIUM På Latin Swenska och Tyska..." såldes i Stockholm "uppå nyie gatan" hos den tyske bokhandlaren Gotthard Volgenau.[45] Valet av språkkombinationen är förståeligt: latinet var förhärskande i akademiska, teologiska och diplomatkretsar, och svenskan hade sedan Westfaliska freden och genom de svenska besittningarna i Tyskromerska riket blivit allt viktigare. Svenska befattningshavare utövade myndighetsansvar i de nya tyska provinserna, och att behärska svenska gynnade inte bara affärskontakterna, utan öppnade för karriärvägar för tyskar i svenska kronans tjänst. Frontespisen visar på ett drastiskt sätt en annan anledning till att kunskaper i svenska hade blivit nödvändiga. Sveriges var en europeisk stormakt inblandad i krig särskilt i det Tyskromerska rikets nordliga delar och i Baltikum, och med *jus belli* följde behovet att kunna svenska. Förläggaren Liebezeit nämner i förordet drivkrafterna att "antingen för sitt eget nöye eller andra orsaker willia lära det Swänska Språket" och tillägnar verket "icke allenast den studerande ungdomen uthan och allom Tyskom och Swenskom som med hwarandra hafwa umgiänge och handel och der hos dessa begge språken nödiga". Dessutom lyfter han fram fördelen att ordboken har ett händigt format och är lätt att ta med sig i motsats till tidigare verk som var "heel obeqwämt att föra med sig".

Till detta kom en ideologisk faktor. *Göticismen* kollapsade inte lika abrupt som det svenska stormaktsväldet. Man studerade under lång tid, uppmuntrad av statsmakten, "antikviteterna, rannsakningen av våra hävder... för att förhärliga fäderneslandet; den självmedvetna och dådkraftiga svenska nationen sökte sig

[43] Tolkningen av djuren och figurerna följer *Emblemata – Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart 1967.

[44] Das nach der Vorschrift MOSE und MIRIAMS *Exod. XV.* Uber dem am 20. November des 1700sten Jahres Von Ihrer Königl. Majest. zu Schweden CAROLO XII, Unserm Allergnädigsten Könige und Herrn in Esthland wieder die Moßcowiter durch die mächtige Hand des HERRN ZEBAOTH glücklich befochtenen unvergleichlichen WUNDER=SIEGE an dem SOLEMNEN Dank=Feste/ den 15. Februar anno 1701 Bey einer vollständigen Music Unter klingenden Paucken und Trompeten ImHause des HERRN Hertzlich Lob=singende STRALSUND, Stralsund 1701.

[45] Bokhistorikern Björn Dal visar i "Den idéhistoriska bilden", *Ugglan* 1995 att frontespisen var 1600- och 1700-talets "verksamma försäljningsargument", ungefär som omslagsbilder idag. Han betonar också hur frontespiser "utvecklas till komplicerade bildbyggnader med allegoriskt innehåll".

tillbaka till sitt förflutna för att där hämta eggelse och inspiration."[46] Dessa idémönster var seglivade och bildade en viktig underström även i det senare 1700-talet. Flera generationer av svensk lärda var präglade av den göticistiska idévärlden, den hade genomsyrat historiesynen, juridiken, litteraturen. Det förvånar således inte att dessa koncept försvarades även efter stormaktstidens yttre fall. En viss revanschlusta levde nog också kvar, och så länge drömmen om ett återställande av Sveriges *dominium Maris Baltici* (herraväldet över Östersjön) var en politisk option, kunde även göticisterna hoppas på upprättelse.

Det massivaste angreppet mot denna mytologiserade vetenskap kom inifrån: När en ny generation skulle bygga upp det Sverige som slagits i spillror, underordnades alla kunskapsområden nyttans diktat. Det är med häpnadsväckande entusiasm och optimism den frihetstida svenska lärda eliten tar sig an uppgiften. Och efterhand ändrades också synen på historien. Den gamla generationens mönster av stora och tunga samlingsverk kastades överbord, till förmån för andra presentationssätt, som biografier, historiska romaner eller pjäser. Idéer om Sveriges kulturella förträfflighet levde emellertid vidare. Sten Lindroth urskiljer en grupp han kallar för "de sista rudbeckianerna" mot mitten av 1700-talet. "De var de sista epigonerna i en förändrad värld och löpte linan ut – martyrer för en tro delvis ovanför allt förnuft."[47] Även om den vetenskapliga förklaringskraften hade spelat ut sin roll, behöll den göticistiska idévärlden ett starkt kulturellt kapital och detta ända in i våra dagar. [48]

En annan ideologisk pelare var den rena läran, den *ortodoxa lutherdomen* i svensk tappning. Sveriges inträde i 30-åriga kriget hade motiverats med massiva religiösa argument, och dess "försvar för de tyska protestantiska länderna" gav legitimation åt svensk utrikespolitik ända fram till Napoleonkrigens slutår. Åtminstone det svenska prästerskapet uppfattade sin roll entydigt: att försvara den lutherska läran mot alla angrepp. Här kom det verkliga hotet inifrån, genom den religiösa strömning som betonade en innerlig religiositet, *pietismen*. I samma protestantiska länder som man tidigare räddat, spirade dess subversiva kraft. Under det kortvariga danska styret 1715-1720 hade pietismen slagit rot i Pommern. Svenska studenter befarades få den pietistiska smittan och genomgick noggranna förberedelser för att möta frestelserna på pietistiska universitet som

[46] Orden är Sten Lindroths i *Svensk Lärdomshistoria II – Stormaktstiden*, Stockholm 1997, sid. 235.
[47] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 643 ff. I avsnittet "De sista Rudbeckianerna" beskrivs historiebilden ända till senare delen av 1700-talet, liksom den nordiska motivkretsen inflytande över den franska upplysningen.
[48] Den så kallade Vandalutställningen i Värnamo under sommaren 2001 visade hur idémönstren användes i suspekt syfte. Den av Lindroth ovan beskrivna "tron ovanför allt förnuft" syntes tydligt även där. Bland annat exploateras Rudbecks *Atlantica* på ett betänkligt sätt. Värnamo kommun skriver på sin hemsida: "[Vandalerna] skall enligt flera historiska belägg […] härstamma från Södra Sverige." Initiativtagaren till utställningen, Pontus Hultén, tillägger populistiskt: "De var ett energiskt och företagsamt folk, kanske inte helt olikt dagens småländingar." Den vackert utformade utställningskatalogen bär titeln "Den sanna historien om vandalerna". Den stormaktstida mytohistorien kan tydligen fortfarande fungera som mobiliserande ideologi. www.varnamo.se/ vandalorum/ index.html, utskrift från [2003-03-25]. Ett annat exempel av idépotentialens styrka är det projekt om Odens ursprung som Thor Heyerdal initierade. I serien "Jakten på Oden" behandlade statstelevisionens TV-universitet målet med projektet, "att bevisa att Snorre Sturlusson inte berättade sagor när han skrev sin Edda på 1200-talet utan att han i själva verket berättade om verkliga människor som en gång utvandrat från Asien." Se www.ur.se [2003-04-08].

Halle eller Jena. Adliga anammade de nya trossatserna som spriddes på privata möten, så kallade konventiklar. Dessa förbjöds, men stormaktstidens stränga lutheranism var långsamt på väg att förlora sina ställningar.

Det är i denna ideologiska atmosfär det följande kapitlet tar vid. Svenska Pommern var 1720 jämte Wismar, Sveriges enda kvarvarande provins på tysk mark. Området låg i ruiner. Befolkningen hade decimerats genom krig och pest, hela städer och byar, även Stralsund, hade skjutits sönder eller bränts ner av preussare, danskar eller ryssar.[49] Men de gamla svenska kontakterna var givetvis inte avbrutna. En del svenska riksråd hade kopplingar till provinsen, och många officerare och soldater ur Karl XII:s armé återvände dit. Stralsunds magistrat adlades *in toto* för sina insatser under kriget, och generalguvernörens residens flyttades till denna stad som nu kunde kalla sig för regeringssäte. Men återgången till det normala tog lång tid och pågick åtminstone under hela 1730-talet.

Till den grupp av tysk-svenska familjer som hade etablerat sig under den svenska stormaktstiden hörde familjen Nettelbladt, ursprungligen från Rostock. *Caspar Nettelbladt* (1685-1738) hade på 1680-talet kommit till Stockholm och gjort en närmast sagolik karriär som redare och brukspatron. Den ekonomiska makten hade berett honom plats i den absoluta toppen av Skeppsbroadeln. Sönerna gick i hans fotspår och blev några av de mest betydelsefulla aktörerna i den frihetstida ekonomin, med undantag för den yngste sonen *Christian*, senare adlad *von Nettelbla* (1696-1775), som valde bokliga studier och i synnerhet intresserade sig för hemlandets historia och juridik. Hans syster gifte sig med en bror till Lundabiskopen Carolus Papke, *Jeremias Papke* (1672-1755). Familjen Papke kom ursprungligen från Svenska Pommern. År 1703 utnämndes Jeremias Papke till matematikprofessor i Greifswald, och en anledning till att Nettelbladt senare sökte sig dit kan vara denna förbindelse.

Nettelbladts tid i provinsen fram till 1742 skulle präglas av konflikter. Basen för hans tänkande utgjordes av göticism, ortodox lutherdom och stormaktstidens rättsteorier. På samtliga dessa områden mötte han och svågern Papke hårt motstånd bland de pommerska kollegorna, inte minst då de agiterade mot pietisterna. Genom utgrävningar och runstensfynd sökte Nettelbladt bevisa den pommerska kulturens nordiska upphov. På juridikens plan uttalade han sig mot den tysk-romerska rätten (som gällde för Tyskromerska riket, av vilket Pommern ju var en del). Han anslöt sig till den karolinske rättsteoretikern Carolus Lundius läror om ett härskarfördrag där undersåten i lagbunden kärlek underkastar sig den absolute monarken. Det fanns vid denna tidpunkt inga förutsättningar för att pomrarna själva skulle inta dessa ståndpunkter.

Som nämnt är källäget för denna första period, "motsättningens fas", rätt problematiskt. Från pommersk sida föreligger få prov på konkreta yttranden mot

[49] Ockupationsmakterna hade dock mycket olika föreställningar om hur makten skulle utövas. Den ryska sidan ville bränna ner pommerska städer som vedergällning för svenska illdåd. Men till och med efter Altonas förstöring genom svenska trupper avstod den danska styrelsen i Pommern ifrån att ta ut hämnd på en provins som man eventuellt skulle ta över. Dispyten ledde till en värjduell i Greifswald där den danske befälhavaren dödades av sin ryske kollega. "Lantdrotsen" över Pommern lämnade provinsen 1720 med ett tal (publicerat i *Pommersche Bibliothek* 1753:6) som befriade pomrarna från trohetsederna till den danska kronan. – Ett anspråk från Danmarks sida beträffande Pommern kunde baseras på att Rügen en gång i tiden hade ingått i Absalons herravälde under 1100-talet. Frågan om ett potentiellt danskt innehav av Pommern förblev aktuell fram till 1814.

Nettelbladt, Papke och deras idéer. Man får ofta sluta sig till den pommerska ståndpunkten via Nettelbladts redovisningar av det motstånd han mötte. Någon egentlig pressdiskussion finns inte. Mest dokumenterad är den akademiska miljön i Greifswald och det är här jag främst rör mig i detta kapitel, medveten om det inskränkta perspektiv detta för med sig.

En av Nettelbladts stora förtjänster är utgivandet av Svenska Pommerns första periodiska lärda tidskrift, *Schwedische Bibliothec* (1728-1736), tänkt för en utländsk, i synnerhet tysk läsepublik. Den innehåller, jämte publikationer av historiska handskrifter och bidrag, några notiser om det akademiska livet i Svenska Pommern och Sverige. Men i Greifswald utlöste publikationen ett massivt avståndstagande, ett tecken på konfliktpotentialen i Nettelbladts teser. Hans vassa penna var känd och fruktad.

Christian Nettelbladt och den göticistiska traditionen

Den 26 oktober 1696 föddes Christian, den sjunde och yngste sonen till köpmannen Caspar Nettelbladt i Stockholm.[50] I Tyska kyrkan S:t Gertruds dopbok antecknades inte mindre än sex manliga och kvinnliga dopfaddrar till den lille Christian.[51] Fadern Caspar Nettelbladt var även kyrkorådman i den tyska församlingen, en betydelsefull befattning eftersom församlingen på grund av de växande tyska förbindelserna och den omfattande invandringen blev allt större. Giftermål inom den tyska gruppen var vanliga, och mellan de familjer som etablerade sig i Sverige uppstod efterhand täta släktskapsband.

Familjen Nettelbladt var av mecklenburgisk börd och etablerad i Rostock sedan 400 år. Den tjänade, som så många pommerska och mecklenburgiska familjer vid tiden, på Sveriges handel med Östersjöprovinserna och kontinenten. Christian Nettelbladts moder *Anna Dorotea Brandenburg*, härstammade från en rådmansfamilj i Stralsund som även den hade grundat sin rikedom på handeln med Skandinavien. Hennes bror adlades Ehrenstolpe och fick en betydelsefull position i frihetstidens Sverige. Caspar Nettelbladt exporterade järn (från det egna bruket i Orsa) och koppar och importerade främst spannmål.[52] Stralsunds hamn var vid tidpunkt en viktig (och billig) länk i import- och exporthandeln mellan Sverige och kontinenten.

Christian kunde undervisas i hemmet, men gick senare på den tyska skolan i Stockholm.[53] Det avskedstal som han den 18 mars 1714 höll när han lämnande skolan uppmärksammades i vida kretsar. De kunskaperna han visade prov på i talet "De militia Christiana" i kombination med den unge talarens livlighet lär ha

[50] Caspar Nettelbladt föddes 1658 i Rostock och flyttade till Sverige under 1680-talet. Staffan Högberg, "Nettelbladh, Caspar" i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Stockholm 1987-89.

[51] Tyska S:t Gertrudsförsamlingens dopbok, SStA.

[52] Staffan Högberg, "Nettelbladh, Caspar" i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Stockholm 1987-89; Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm – en studie i den svenska handelskapitalismens historia*, Stockholm 1951, sid. 7, sid. 38 ff. (om utlänningarnas roll), sid. 36; På sid. 118 framgår att det Nettelbladtska handelshuset ägde hela fem parter/fartyg för denna handel.

[53] Familjen ägde en stor fastighet i Gamla Stan, Prästgatan 78, därutöver flera andra. I Christians broders Baltazar Nettelbladts tillgångar utgjorde stadsfastigheter fyra procent. Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm – en studie i den svenska handelskapitalismens historia*, Stockholm 1951, sid. 117.

förvånat den ytterst vittra åhörarskaran. Får man tro Nettelbladts biografer var (kort före sin död) den åldrige ärkebiskopen Haquin Spegel närvarande.[54]

För egenskapen "militia", kanske bäst översatt med "stridsvilja", kunde det inte finnas någon bättre representant än Christian Nettelbladt. Hans fortsatta liv kantades ända till slutet av synnerligen livliga stridigheter, meningsskiljaktigheter och motsättningar i stort och smått. Därför passar också den martialiska bakgrunden i frontespisen som inleder kapitlet väl i en presentation. Nettelbladt tog ställning för det han uppfattade som Sveriges nationella idéer, framför allt en göticistiskt präglad mytisk historiesyn som gav stormakten Sverige en särställning gentemot andra europeiska nationer. En annan detalj i frontespisen synliggör ett annat av hans främsta intressen: *boken.* Som författare, förläggare, recensent och nästintill manisk boksamlare var Nettelbladt redan under sin livstid ryktbar. Detta förde med sig att han blev en av de få svenskar som förunnades en lång artikel i 1700-talets största tyska encyklopedi, *Zedlers universallexicon*. Under ämbetskarriären som svensk tjänsteman på tysk mark och i den litterära produktionen är den svenska nationella lärdomen och äran ett genomgående tema. Sveriges hegemoni på alla områden, må det vara juridiskt, politiskt, historiskt eller kulturellt framstår för Nettelbladt som självklar.

Denna tydliga positionering gör det givande att undersöka hans ställningstaganden och de reaktioner de utlöste. Hans privata förhållanden född i en tysk miljö i Sverige ger dessutom en personlig dimension åt hans ståndpunkter i kulturella frågor. Såg han sig som svensk eller tysk? Gentemot vad identifierade han sig? Att frågan var synnerligen relevant för Nettelbladt visar sig bland annat i hur han skrev sitt efternamn. På 1740-talet började han plötsligt stava det medvetet utan ändelsen *-dt* och adlades också senare *von Nettelbla* med argumentet att det lät mer svenskt. Med hela sitt sätt utmanade Christian Nettelbladt sina tyska/pommerska kollegor. Men de stridigheter han utlöste säger också en hel del om den svensk-pommerska självsynen. De fält han gav sig in på, den religiösa tron, synen på det förflutna, föreställningar om rätt och rättvisa, fungerar som särskilt laddade markörer av kollektiv tillhörighet. Fanns det någon anledning för pomrarna att anamma en göticistiskt präglad stormaktstida världsförklaring?

Den hälsovådliga fliten – Christian von Nettelbladts väg till vitterheten

I april 1714 skrev Christian Nettelbladt in sig som "Holmensis" vid Uppsala universitet för att studera filosofi och teologi.[55] Men morbrodern, kanslirådet Ehrenstolpe, uppmuntrade den artonårige att uppsöka sin familjs hemtrakter, och därför finner vi Nettelbladt redan några månader senare inskriven vid universitetet i Rostock som *Holmio-Svecus*. Även här studerade han teologi, grekiska och hebreiska. Professorn i teologi, *Albrecht Joachim Krakewitz* (1674-1732), attesterade att Nettelbladt "vid hela universitetet försatt sig i ett gott anseende genom

[54] *Zedlers universallexicon,* Artikeln "Nettelbladt", band 23, Leipzig 1740.

[55] Tydligen var Nettelbladt då redan sedan två år (den 11/10 1712) inskriven i Stockholms Nations matrikel. Se Gösta Thimon, *Stockholms Nations Studenter i Uppsala 1649-1800* Del II, Stockholm 1996, sid. 100. Dödsåret är felaktigt angivet till 1782. Dessutom uppger matrikeln att Christian "abiit" 1715.

sin flit och sitt goda uppförande".[56] Nettelbladt bytte dock snart studieämne till juridiken; han påstås ha reflekterat över att han som präst en gång skulle bli tvungen att stå till svars för varje försummad själ. Också hans kusin, den berömde rättsteoretikern *Daniel Nettelbladt*, med vilken Christian umgicks under sin tid i Svenska Pommern, bytte studieämne på samma sätt. Den unge Christian flyttade vidare till det stora universitetet i Jena, där han i maj 1716 skrev in sig som "Holmio-Svecus". Efter två år begav han sig till Halle och fördjupade sig ytterligare i juridiken och lärdomshistorien. Halleuniversitet betraktades vid den tiden som Tyska rikets modernaste, men med sin pietistiska inriktning var det samtidigt mycket omstritt.

Familjen i Stockholm råkade på grund av nordiska kriget och handelns kollaps i en akut finanskris, och man kunde inte längre bekosta sonens utlandsstudier. För att finansiera krigföringen lät Karl XII:s ekonomiske rådgivare Görtz dra in de svenska ädelmetallmynten som ersattes med sedlar. Detta medförde en avsevärd förlust när nödmyntens värde efter kriget skrevs ner. Nettelbladt skildrar vid ett tillfälle själv drastiskt hur de rika tyska familjerna fick bete sig.

> Mina föräldrar var tvungna att med kärror transportera sina guld-, silver-, och kopparpengar till Stockholms bank och växla dessa mot mynttecken. När de fråntogs järnet ur den stockholmska järnvågen och från järnverket Orsa i Dalarna, fick de istället myntlappar och obligationer. [...]Tvånget väckte en sådan fruktan att min far inte tillät min mor att gräva ner silverpengar och guld [...] vid den plats där graven var under pesttiden och orangeriet sedermera stod. Min moster von Schewin lät mura in tjugo tusen plattor i ett valv. Men efter det att ett tjänstehjon antydde att hon skulle anmäla detta, lät hon [mostern] bryta upp valvet igen och var tvungen att föra pengarna till banken för att ta emot mynttecken och lappar.[57]

På föräldrarnas order reste Christian hem efter fem års studier i Tyskland, och han tog tillfället i akt att besöka en hel del tyska städer. Men väl i Stockholm släppte inte hans studieiver: föräldrarna fann honom så försjunken i studier att de oroades av att fliten allvarligt kunde skada hälsan. Nettelbladt kom trots allt inte hem till ett konkursbo. Trots myntväxlingen hade familjen behållit

> 1) järnverket i Orsa och andelarna i andra bergverk 2) det stora för- och bakhuset av sten som från den ena sidan intog en hel gata [!] och som hade 3) källarvalv över varandra, bredvid andra källarvalv, eftersom det låg på en höjd och man från den lägsta våningen i det främre huset rakt kunde gå in i den tredje våningen i det bakre huset, dessutom andra små hus i Stockholm; 3) [felräknat i originalet!, *förf. anm.*] en mycket stor trädgård med många byggnader där vi bodde under pesttiden; 4) rätt många skepp; 5) rätt många innestå-

[56] Krakewitz till rektorn för Greifswalds universitet, 29/3 1721, UAG, Stettiner Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren": "Ich habe diesen Mann vordem gekannt, wie er allhier in Rostock studierte und durch seinen fleiß und gute conduite sich bei der gantzen universite in gute renomee gesetztet."

[57] Christian von Nettelbla, "Defenssionsschrift weyland Herrn Christian von Nettelbladt gewesenen Kaiserl. und Reichskammergerichts-Beysitzers" i *Selchow´s Magazin für die Teutschen Rechte und Geschichte*, Band 2, Nr. 13, 1783, sid. 449 - 451, §§ 19 – 21.

ende aktivskulder och kapital såväl in- som utrikes, och 6) en mycket stark affärsrörelse, så att min far ändå kunde behålla en ansenlig förmögenhet. [58]

Fadern Caspar Nettelbladt hade bråda dagar med frågan om ersättning för de omfattande förlusterna i samband med den förhatliga myntväxlingen, ett ärende som blev något av en följetong på frihetstidens riksdagar. Dessutom var han som kyrkoråd i den tyska församlingen ansvarig för en storslagen utbyggnad av gravkoret. Även i de allmänpolitiska frågorna engagerade sig Caspar Nettelbladt. I strid mot borgmästaren och med drottningen Ulrika Eleonoras godkännande hade de handlande i Stockholm utsett honom till riksdagsman. 1720 års riksdag präglades av många viktiga beslut för Sveriges framtid. Tronföljdsfrågan var akut, övergången från Karl XII till Fredrik I.[59] Nettelbladt hörde till dem som ivrigt verkade för Fredrik von Hessens val till kung, vilket gjorde att han erbjöds ett adelskap och en utnämning till kommersieråd. Han undanbad sig dock dessa hedersbetygelser, "emedan han på grund av sin höga ålder och sin svaga kroppskonstitution inte ville ändra sitt stånd och inte minst eftersom de flesta av hans söner var köpmän och endast den yngste (Christian) studerat."[60] Caspar Nettelbladt medverkade också starkt till att borgerskapets representanter framgent skull direktväljas av borgerskapet och inte av stadens magistrater som under stormaktstiden, en tämligen radikal ståndpunkt. I frågor rörande utrikeshandeln var han kritisk mot merkantilismen och manufakturväsendet, eftersom höga skyddstullar minskade marknaden för importvaror.[61]

Pommerns delning och Nettelbladts första diplomatiska uppdrag

Caspar Nettelbladt hade gjorde åtskilliga försök att förse sin yngste son med en tjänst. Men Christian var kräsen och avvisade flera förslag "för att de inte passade hans fallenhet".[62] Mitt i sin studieiver fick Nettelbladt till slut ett lockande erbjudande. I juli 1720 utnämndes han till extra ordinarie kanslist i den nykrönte Fredrik I:s följe vid de fredsförhandlingar i Braunschweig som den tyske kejsaren redan 1712 hade kallat till. Caspar Nettelbladt tackade kungen i varma ordalag för sonens anställning. Eftersom fadern tyckte det var tillräckligt tungt att "som nödvändigheten vid en sådan beskickning erfordrar att utrusta och förknippat

[58] Bland affärsrörelserna fanns tydligen ett korrespondentsystem som Caspar Nettelbladt underhöll åt kungen i Portugal, Spanien, Paris, Rochefort, Ostende, Amsterdam, Hamburg, Riga, Königsberg, Helsingör. Däremot fick han aldrig betalt, vilket medförde bankrutt för verksamheten. Nettelbladt till Kungl. Maj:t, 13/9 1722, RA, Skrivelser till H.M.K.. Beskrivningarna om myntväxlingen och tiden därefter finns i den postumt utgivna försvarsskriften "Defenssionsschrift weyland Herrn Christian von Nettelbladt gewesenen Kaiserl. und Reichskammergerichts-Beysitzers" i *Selchow´s Magazin für die Teutschen Rechte und Geschichte*, Band 2, Nr. 13, 1783, sid. 449 - 451, §§ 19 – 21.

[59] Emil Schieche, *400 Jahre St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1571 – 1971*, Stockholm 1971, sid. 26 ff. En samtida dikt uttryckte det så här: "Kung Karl vi nyss begrov/Kung Fredrik vi nu kröna/så har vårt svenska ur nu gått/från tolv till ett".

[60] Citerat bland annat av Nettelbladts biograf Olaus Henricus Moller i *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777, sid. 5. Dessa finns utförligt behandlade i *Upfostrings- Sälskapets Tidningar* 1781:53/54, med vilket alltså den första svenska biografin över Nettelbladt publicerades.

[61] Staffan Högberg, "Nettelbladh, Caspar" i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Stockholm 1987-89. De ekonomiska förhållandena för pomrare som köpmän i Sverige beskrivs hos Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 72-96, avsnittet "Spannmålshandeln som grundval för de svensk-pommerska förbindelserna".

[62] Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777, sid. 10.

med stora utgifter att försörja [Christian] en lång tid i Braunschweig och Hamburg" passade han på att be om en tjänst i Sverige eller Pommern så att sonen skulle kunna få "en liten bit bröd[föda]". Fadern påpekade också att en juridisk professur vid universitetet i Greifswald och en borgmästartjänst var vakanta. Var det inte möjligt att finna en anställning för sonen i Greifswald bad han om att skicka hem sonen snarast, eftersom det inte var möjligt att bära kostnaderna för att ha honom "därute". Här formulerades för första gången idén om Christian Nettelbladts pommerska framtid.[63]

Mot bakgrund av studierna, de språkliga och juridiska kunskaperna om Tyska riket måste Nettelbladt ha passat som hand i handske för uppdraget i Braunschweig. Han avseglade på sommaren 1720 mot Lübeck och fortsatte till Hamburg, där Nettelbladt ett tag bodde hos Greve Gyllenborg. Efter ankomsten till Braunschweig uppehöll han sig i riksrådet greve Mauritz Wellingks följe. Wellingks diplomatiska korrespondens från Braunschweig finns bevarad. Han hade en urusel handstil och skrev oftast på franska. I komplicerade chiffer meddelades kronan i Stockholm, slarvigt nedraspade på papperet, koncepten om Sveriges kontinentala framtid.

Det svenska förhandlingsläget var inte särskilt gynnsamt.[64] Den svenska militärmakten var bruten, Finland ockuperat av Ryssland, Bremen och Verden av Storbritannien, Wismar och Pommern av Danmark. Ryssarna härjade längs med den svenska kusten, landet låg försvarslöst. Tre makter tävlade om att bestämma över den nordiska politiken: Storbritannien, den tyske kejsaren och Ryssland. Särskilt Storbritannien, i personalunion med Hannover, var aktivt. Storbritanniens strävan var att utesluta den tyske kejsaren från inflytandet över Östersjöområdet och den nordiska politiken. Den tyske kejsaren å sin sida motsatte sig naturligtvis att "utländska" makter som den engelska kronan dikterade "tysk" politik. Preussarna ville liksom den tyske kejsaren tränga undan det svenska inflytandet, medan Frankrikes önskade bevara Sveriges ställning i Tyska riket och därmed få en möjlighet att påverka tysk politik. Överläggningarna gav trots svenska ansträngningar inte det önskade resultatet. De svenska sändebuden beordrades av den engelska kronan dessutom redan på hösten helt sonika att lämna Braunschweig..[65]

[63] Caspar Nettelbladt till Kungl. Maj:t, u.d., RA, Biographica N 3:Nettelbladt.

[64] För Sveriges inblandning i de komplicerade fredssluten se Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia II 1697 – 1721*, Stockholm 1952, sid. 158 – 186. Beträffande den tyske kejsarens svala intresse att återställa den svenska ställningen vid Östersjökusten se Nils Jörn, "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998, sid. 91.

[65] Om kongressen i Braunschweig finns material i RA Diplomatica, "Handlingar rörande Fredskongressen i Braunschweig", där Nettelbladt dock inte omnämns. Wellingk blev – enligt *Zedlers Universallexicon* – sedermera ett offer för frihetstidens utrensningar. Den f.d. ståthållaren över Bremen-Verden fängslades 1726 under anklagelser av förskingring, muta från ryskt och holsteinskt håll för att understödja holsteinarnas succession i Sverige, att ha försökt sälja rätten till tullinkomsterna i Pommern till Preussen och att ha uppmuntrat svenske kungen till större maktutövning. Wellingk dömdes till döden, men domen omvandlades till livslångt fängelsestraff i Jönköping. Under transporten dit dog 86-åringen, en av den karolinska tidens främsta toppdiplomater, på en krog i Mjölby.

Bild 4: Staden Stralsunds "svenska" vapen efter 1720. Vapnet avskaffades i mitten på 1930-talet. Man återgick till det ursprungliga vapnet från hansetiden med motiveringen att 1720-års vapen stod för ett främmande välde och hansevapnet bättre representerade stadens tyska historia.

I den uppgörelse som slutligen nåddes, avträdde Sverige Bremen och Verden till det brittiska väldet mot en kompensation av en miljon riksdaler. För Pommerns del blev de diplomatiska turerna mer komplicerade. Sverige tvingade delvis avträda Pommern till Preussen. Provinshuvudstaden Stettin och landet söder om floden Peene samt öarna Usedom och Wollin blev preussiska och som kompensation fick Sverige två miljoner riksdaler. Överenskommelsen undertecknades i januari 1720 i Stockholm. Pommern delades i en större preussisk del och en mindre svensk. Det var därefter den svenska delen fick namnet Schwedisch Vorpommern, Svenska *För*pommern. I fredsdokumenten benämndes området *Pomerania anterior Suecica* – alltså egentligen "främre" Svenska Pommern, därför att den preussiska delen tidigare benämndes Hinterpommern ("bakre" Pommern). Provinshuvudstaden förlades från och med 1720 från Stettin till Stralsund, som därmed blev ett kungligt guvernementssäte. Stralsunds privilegier förnyades och för att försäkra sig om den nya provinshuvudstadens sympatier och uppfylla ett löfte från Karl XII, adlades samtliga medlemmarna i magistraten. Stralsund fick också ett nytt vapen som stod för ett nytt inslag i den svensk-pommerska heraldiken. Det svenska lejonet håller tillsammans med den pommerska gripen upp stadens vapen som har försetts med en krona för att markera dess nya status som kunglig provinshuvudstad. Harnesken skall symbolisera att magistraten nu är upphöjd i adelskapet. Korset längst upp satt tidigare i likhet till andra Hansestäder på kungakronans plats.

För Svenska Pommern som helhet kunde det svenska riksvapnet användas. Men i regel satte regeringen och generalguvernören det ursprungliga pommerska vapnet under sina dokument och publikationer.[66]

[66] För bakgrunden kring Pommerns olika vapen se Theodor Pyl, *Pommersche Geschichtsdenkmäler – Die Entwicklung des Pommerschen Wappens*, Greifswald 1894, sid. 1-7.

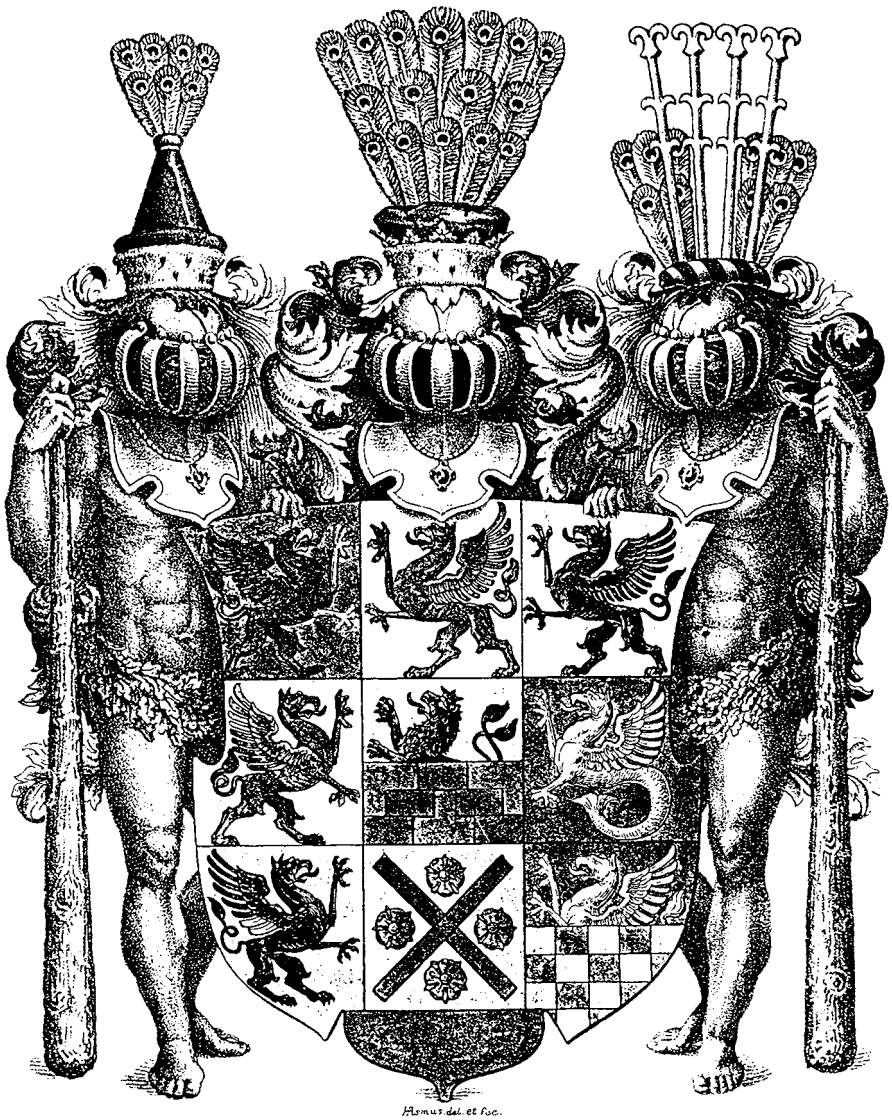

Bild 5: Hertigdömet Pommerns niosköldsvapen. Den lilla spetsen längst ner på vapnet kallads för "Blodfanan" och hade delats ut av den tyske kejsaren. Den är såtillvida intressant att Nettelbladt senare hävdade att Sverige med innehavet av Pommern skulle ha rätt att låta symbolen ingå i Sveriges riksvapen, där den dock aldrig infogades.

Nettelbladt återvände till Hamburg på hösten 1720 och stannade där över vintern. Efter "tillrådan av goda vänner", kanske systern och svågern, skrev han i april 1721 in sig vid universitet i Greifswald, staden som skulle påverka hans liv framöver. I det förminskade svenska Vorpommern återstod endast uppskattningsvis åttio tusen invånare, varav "de flesta i allmänhet saknade kulturella intressen."[67] I den preussiska delen av Pommern grundade man dessutom en konkurrerande högskola, vilket ytterligare försämrade rekryteringsbasen för studenter. Undervisningen låg efter krigsåren i träda. Universitetets kansler, tillika generalguvernören i Svenska Pommern, *August Meijerfeldt* (regeringstid 1720-1747) anklagade lärosätet för slentrian i utbildningen. När Nettelbladt anlände till Greifswald i april 1721 läste inte mer än ett åttiotal studenter där. Han skrevs in som "Holmensis", den förste svensken sedan Emmanuel Swedenborg 1714, och förutom Nettelbladt kom 1721 endast en annan svensk till Greifswald.[68] Nettelbladt disputerade i juridik under professor Gerdes om skillnaderna mellan livländarnas och langobardernas feodalrätt, ett ämne som förenade hans intresse för rättshistoria och allmän historia.[69]

I den naturrättsliga uppfattning som hade vuxit sig allt starkare under 1600-talets slut, ingick studiet av de olika ländernas historia och preciseringen av deras särart.[70] Endast kännedomen om ett lands historia placerade dess lagar i rätt kontext. Förståelsen av historien föregick förståelsen av lagen, och det är därför vi i perioden ser det historiska intresset växa bland jurister. Nettelbladt menade att han med avhandlingen i bagaget var tillräckligt meriterad för att söka till den lediga tredje professuren i juridik. I mars hade han från Hamburg skrivit till sin gamle professor Krakewitz från Rostock. Denne hade under tiden tillträtt sin tjänst som den svenskpommerska kyrkans generalsuperintendent. Krakewitz backade upp Nettelbladt i ett brev till rektorn i Greifswald. Han gjorde förvisso några kommentarer om de anstötliga lärosatser som Nettelbladt möjligtvis kunde ha råkat ut för i Halle. Men samtidigt underströk han att Nettelbladt muntligt hade försäkrat att han älskade ortodoxin. Tjänsten som sekreterare i Braunschweig skall enligt Krakewitz ha varit Svenska Rikets belöning för denna rättrohet.[71]

Redan i september 1721 återvände Nettelbladt till Stockholm. Fadern Caspar tog återigen chansen att påverka sonens karriär genom en underdånig skrivelse till Fredrik I. Han tackade här för kungens nåd att hjälpa den studerande ungdomen, i sonens fall genom att låta honom resa till Braunschweig. Men det blev i längden för dyrt att hålla kvar sonen utomlands. Under hemresan hade han disputerat i Greifswald och några professorer och ledamöter i de pommerska lantständerna skall ha visat sig positiva till en eventuell utnämning. Orsakerna till en sådan nåd

[67] Jämför med Ivar Seths skildring i *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 168.

[68] Swedenborg skrevs in 20/11 1714. Känd från hans tid i Greifswald är bland annat en hyllningsdikt till Karl XII vid dennes ankomst till Stralsund. Uppgifterna hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik – Zusammenfassung och bilagor*, Stockholm 1952, sid. 21.

[69] Christian Nettelbladt (Respondens), *De differentiis Juris Feudal. Longobardici & Livonici*, Greifswald 1721 (Preses: Gerdes).

[70] Sten Lindroth, S*vensk lärdomshistoria – Stormaktstiden*, Stockholm 1997, sid. 59.

[71] Krakewitz till rektorn för Greifswalds universitet, 29/3 1721, UAG, Stettiner Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren"

låg i öppen dag, menades Caspar Nettelbladt, "i synnerhet då min son många år med aldrig sinande flit bedrivit sina studier och på grund av den förestående kongressen [i Braunschweig] förra året avslog att bli substitutus professor i Lund." Dessutom skulle det enligt Caspar Nettelbladt "vara nyttigt om [studenterna] på ett tyskt universitet jämte romersk rätt och historia även kunde lära sig den svenska rätten och historien".[72] Antagligen var det första gången tanken yttrades om en regelrätt undervisning i svensk rätt vid det pommerska universitetet. Men trots Krakewitz vitsord och faderns uppmaningar rann planerna på Nettelbladts professur ut i den pommerska sanden. Förslaget hade inget stöd i juridiska fakulteten och Kungl. Maj:t, trött på Greifswaldkonsiliets senfärdighet i tillsättningsärenden, hade i november 1722 egenmäktigt utsett en efterföljare.

Akademin vid den lilla floden Ryck behövde dock inte vänta särskilt länge på Nettelbladts återkomst. Konsiliet insåg redan i december 1721 att Nettelbladts far hade inflytelserika kontakter vid hovet. Även om Nettelbladt inte nominerades kunde det bli så att han skulle komma med kunglig kallelse. I sådant fall hade det varit bättre att ta emot honom i den vedertagna ordningen. Den åldrige professorn i vältalighet Börries konstaterade nyktert att Nettelbladt skulle få kallelse av Kungl. Maj:t eftersom fadern stod väldigt väl vid hovet och ofta hade tillfälle att personligen tala med kungen.[73] Man visste nog inte hur väl man förutsåg den kommande händelseutvecklingen.

Innan det blev dags att åter söka en professur, tog en episod vid, som för första gången visar att Nettelbladts penna kunde reta upp sinnena. Efter hemkomsten till Stockholm i höst 1721 återgick han till sitt gamla levnadssätt och fördjupade sig i sina studier. Men om vi får tro biografens knapphändiga uppgifter ledsnade han så småningom och företog för ombytets skull en resa till Danzig, kanske på ett av faderns skepp. Av en vän uppmanades han efter återkomsten till Stockholm att författa ett svar på en stridsfråga i juridisk disputationskonst. Frågan gällde om jurister som var immatrikulerade i olika domstolar och som ägde medborgerliga rättigheter kunde anses äga skyldighet att gå med kollekthåven.[74] Juridiska fakulteten vid preussiska universitetet i Königsberg 1721 ville få

[72] Nettelbladt (Caspar) till Kungl. Maj:t, 6/9 1721, UAG, Stettiner Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren": „Sonderlich da mein Sohn in vilen Jahren mit nie ermüdetem fleiß seine studien getrieben, undt wegen des bevorstehenden congresses im vorigen Jahr substitutus professor zu Lund in Schonen zu werden ausgeschlagen [...] Es auch der Universität zur Aufnahme, denen landesleuten aber zum nutzen dienen könnte, wenn selbige auf einer teutschen Universität nebst dem Römischen Rechte und Historie auch das Schwedische Recht und Historie erlernen könnten."

[73] De enskilda konciliemedlemmarnas ställningstaganden angående Nettelbladts kallelse 13/12 1721 i UAG Stettiner Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren". Citeras även hos Nils Jörn, "Johann von Ulmenstein und Christian von Nettelbla: zwei Assessoren aus Norddeutschland am Wetzlarer Reichskammergericht " i *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich*, Köln 2000, sid. 148 fotnot 11.

[74] "Om doktorer, licentiater, advokater som är immatrikulerade vid de högsta Tribunal-, hov- och stadsdomstolarna och som har vunnit medborgarrättigheter i städerna och utövar handel, i likhet till köpmännen är skyldiga att gå med kollekthåven?" Frågan citeras olika, i *Zedlers universallexicon* m.fl. står "Om ens en advokat, som tillika är borgare i den staden, den orten där borgare måste gå med kollekthåven i kyrkan, kunde befria sig från denna borgerliga tyngande plikt?". Jag rättar mig efter den de facto katalogiserade (men idag tyvärr försvunna) skriften som upptas i Greifswalds bibliotekskatalog från 1775. Johann Carl Dähnert, *Academia Grypeswaldensis Bibliotheca*, Greifswald 1775, band II, nummer 32357.

in svar på denna uppgift. Godkändes ett sådant kunde Nettelbladt räkna det som en merit i vetenskapliga sammanhang. Det sägs att han åtog sig uppgiften att vederlägga denna tes "för att även i den borgerliga juridiska lärdomen avlägga ett prov".[75] Efter det att han skrivit klart sitt svar, lät vännen trycka detsamma på "främmande ort", vilket senare anfördes som orsak till att det återgivits i mycket förvanskat skick. Tydligen hade Nettelbladts skrift en sådan karaktär att de tryckta exemplaren konfiskerades efter ett utslag i Wismartribunalet, svenska kronans huvuddomstol i Tyskland. Domen fälldes utan hänsyn till att Nettelbladt vid tidpunkten inte ens stod under Wismardomstolens jurisdiktion. Så sent som 1740 sades han fortfarande inte känna till orsakerna till domslutet. Det exemplar som förtecknades i Greifswalds universitetsbiblioteks katalog anges i varje fall vara tryckt 1722 i Stockholm, och möjligen kunde Nettelbladt inte korrekturläsa upplagan innan den sändes iväg till Svenska Pommern. Men det är lika möjligt att han mycket väl kände till det provokativa i sitt svar. "Vännen" kan vara fingerad och påståendet om de mängder av tryckfel som skall ha förvanskat innehållet kan vara en skenursäkt.

Samma år försökte Caspar Nettelbladt rekommendera sin son till posten som Kunglig Bibliotekarie i Stockholm, men utan resultat. Christian fick istället sitta och vänta på händelseutvecklingen – han betalade i varje fall mellan 1721-1723 sin bänkavgift vid Tyska kyrkan.[76] Men 1723 öppnade en ny möjlighet sig att söka en juridisk professur. Professor Gerdes, som Nettelbladt en gång hade disputerat för, hade avlidit och därmed var hans tjänst ledig. I samband med kondoleanserna till den pommerska akademin passade Nettelbladt på att påminna konsiliemedlemmarna om sin existens. Han poängterar att han under tiden meriterat sig med en avhandling inom civilrätten, med vilket knappast något annat kan avses än den ovan nämnda om kollekthåvsskriften. Oförblommerat bad han samtidigt om den lediga professuren. Om han mot förmodan inte skulle komma i fråga ville han åtminstone få en skriftlig redogörelse för de orsaker som stod i vägen för utnämningen.[77] Naturligtvis fick Nettelbladts gamle förtrogne Krakewitz ett personligt brev med bifogat exempel på juridisk kompetens, antagligen kollekthåvsskriften. Men Krakewitz visade sig skeptisk. I konsiliets namn konstaterade han att Nettelbladts skrivsätt var något hetlevrat, vederläggningen hade kunnat ske "mer modest", en underdrift om man betänker att Wismartribunalet lät konfiskera hela upplagan.[78] Konsiliet lät Nettelbladts böner förklinga ohörda, vilket högeligen upprörde honom. I oktober vädrade han sitt missmod i ett brev till Greifswalduniversitetets rektor. Nettelbladt hade fått reda på att vissa i konsiliet ifrågasatte om han verkligen var författare till den bifogade skriften, något han tolkade som ett grovt angrepp på sin heder. Han krävde att få

[75] *Zedlers universallexicon* i artikeln "Nettelbladt", band 23, Leipzig 1740. Nettelbladt var möjligtvis redan insatt i materien. 1704 stadgades i Stockholms tyska kyrka om kollektväsendet att den manlige församlingsmedlem som utan goda skäl vägrade att gå med håven eller fat för att insamla kollekt för kyrka, skola och deras anställda skulle böta hundra daler silvermynt. Jämför med uppgiften hos Emil Schieche, *400 Jahre St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1571 – 1971* , Stockholm 1971, sid. 29.

[76] Förteckning över Tyska kyrkans bänkavgifter, SStA.

[77] Nettelbladt till konsilium, 24/7 1723, UAG, Stettinger Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren".

[78] Nettelbladt till konsilium, 16/8 1723, UAG, Stettinger Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren".

reda på namnen på dem som hade kränkt hans ära, så att ingen skulle få en sämre uppfattning inför den förestående nomineringen. Om rektorn inte frivilligt avslöjade namnen hotade Nettelbladt med att vända sig till högre ort för att få tag på konsiliets dokument och kontrollera om någon kränkte hans heder eller baktalade honom. I ett surt postskriptum tillades att svaren kunde översändas till hans advokat i Stralsund.[79]

Samtidigt gällde det för Nettelbladt att förringa den skada som indragandet av hans kollekthåvsskrift hade inneburit. I november skickade han ett brev till en preussisk adelsman i svensk tjänst, diplomaten *Friedrich Christoph von Dohna* (1663-1727), vid den tiden president för tribunalet i Wismar.[80] Här uttryckte Nettelbladt sin djupa tacksamhet för ett svar från Dohna han hade fått i september, ett slags skyddsbrev som befriat honom från ansvaret för de negativa konsekvenserna av kollektskriften. Trots detta uttryckte Nettelbladt farhågan att åter kastas i djupaste onåd om inte Dohna ånyo kunde tänka sig att ställa honom under sitt beskydd. Undertryckandet av kollektskriften skulle åsamka honom många nackdelar. Därför bad Nettelbladt helt enkelt att Dohna skulle använda sitt inflytande för att upphäva undertryckandet och återställa de beslagtagna exemplaren.[81]

I februari 1724 lämnade Caspar Nettelbladt in en ytterst underdånig skrivelse till Fredrik I för att beveka honom att ge Christian professuren.[82] Sonen skrev några dagar senare själv ödmjukt till kungen och använde i sitt brev ett slugt knep för att honom på sin sida. Nettelbladt hävdade, med citat från tillämpliga lagrum, att det var helt i kungens hand att utse en efterföljare till den lediga tredje professuren. Beredningen i Greifswald hade överskridit sin tidsgräns för länge sedan. Naturligtvis rekommenderade Nettelbladt sig själv å det varmaste. Han passade även på att svärta ner Greifswaldkonsiliet. Någon bland dess medlemmar hade påstått att han visserligen var kunnig i feodalrätt men inte visat förmåga att författa svar på akademiska stridsfrågor, anklagelser som kunde betraktas som falska, skada hans reputation och sabotera hans ansökan. Precis som han 1723 hade hotat Greifswalduniversitets rektor, ansökte han nu hos kungen (i syfte att få upprättelse) om att få del av konsiliets protokoll och handlingar. Han hoppades även att hans reputation i fråga om svaret på kollekthåvssaken skulle räddas. Två andra skrifter som han arbetade med skulle tillfyllest bevisa hans juridiska kunskap. Den första skulle behandla frågan "Vad skall man anse om att svenskarna utropas som okunniga i den romerska lagen? Om dessa eller juristerna i Tyskland (framför svenskarna), vad det gäller romerska rätten, förtjänar vår heder, värdighet och högaktning?" Den andra frågan hade enligt Nettelbladt redan avskickats till Leipzig för tryck och bar titeln "Om en reducering av de illa

[79] Nettelbladt till konsilium, 30/10 1723, UAG, Stettinger Bestand Nr. 96 "Bestellung von Professoren".

[80] Familjen Dohna var en preussisk adelsfamilj som på ett för en europeisk 1600-tals elit karakteristiskt sätt tjänstgjorde som diplomater eller militärer i många olika länder. Se Gustaf Jacobsson, "Friedrich Christoph Dohna", artikel i *Svenskt biografiskt lexikon*, band XI, Stockholm 1943, sid. 334ff.

[81] Nettelbladt till Dohna, 9/11 1723, KB, autografsamlingen, felaktigt katalogiserat som NETTERBLADT.

[82] Nettelbladt (Caspar) till Kungl. Maj:t, u.d., RA, Pommeranica Vol 283, föredraget i rådet den 5/2 1724.

ansedda svenska kopparpengarna enligt de gamla myntordningarna är gagnerikt eller till nackdel för riket?" Dessa skrifter skulle ge tillräckliga bevis på hans kompetens. Han kunde inte förstå att "att en född svensk undersåtes anseende skall såras [vid ansökan till professuren] och att det av den naturliga och lagbundna kärleken härstammande företrädet för ett svenskt barn av hans eget land, skall räknas så lågt."[83]

Uppenbarligen var det denna sistnämnda skrivelse som förmådde kungen att ge sitt medgivande till Nettelbladts utnämning. Här formulerade han för första gången ett centralt inslag i sitt vetenskapsideal: *att försvara nationens heder*. Svenskheten i sig var ett argument för att ge honom företräde, kärleken till ett barn av sitt land ("Landeskind") var inte endast naturlig utan lagenlig ("gesetzmeßig"). För Nettelbladt var pomrarnas eventuella sympatier för det svenska, förutom i naturliga känslor, grundade på lagliga överenskommelser. Att den pommerska relationen till och synen på Sverige baserade sig på lagmässig bundenhet poängterade han fortsättningsvis vid upprepade tillfällen.

Den nettelbladtska familjen hade en stark sammanhållning, och Christian träffade under sina studieår i Tyskland (och examinerade senare i Greifswald) sina kusiner från Rostock. Men han såg sig entydigt som svensk och orienterade sig mot den svenska lärdomen. I studierna och böckerna tändes ett intresse för den avlägsna men strålande nordiska forntiden. Sverige var under Nettelbladts uppväxtår en europeisk makt av rang, men på Braunschweigkongressen fick han bevittna ett kapitel i dess politiska sammanbrott. I vetenskapens och skrifternas värld var slaget dock ännu inte förlorat. Den "sveo-gotiska" vitterheten, som blev det viktigaste inslaget i Nettelbladts tankevärld och produktion, hade ännu inte sett sitt Poltava. Det gällde bara att positionera sig och inte likt Lewenhaupt lämna det tunga artilleriet i lägret. Pommern hade alltid varit brohuvudet för Sveriges militära företag på kontinenten, nu kunde det bli Nettelbladts brohuvud för försvaret av den svenska vitterhetens heder. Men embarkeringen blev svårare än väntat.

I maj 1724 kunde en segerviss Nettelbladt skicka ett provokativt meddelande till universitetet in Greifswald att han hade fått kunglig fullmakt till professuren. Han inleder med en ironisk ursäkt för att ytterligare besvära konsiliet med en skrivelse. Särskilda skäl kanske kan förlåta honom detta fel. Kungen hade både i konseljen och under det efterföljande rådsmötet med bifall av samtliga riksråd tilldelat honom den vakanta professuren. Beslutet måste därför anses som heligt och osårbart. Nettelbladt visade sig något försonlig, åtminstone på papperet, men i ivern glömde han att bifoga en kopia på Kungens fullmakt den femte maj (efter

[83] Nettelbladt (Christian) till Kungl. Maj:t, 7/2 1724, RA, Pommeranica Vol 283: "was davon zu halten, wenn man die Schweden vor unkündige des Römischen Rechts ausruffet? Ob es an denen oder ob die ICti in Teutschland beÿ dem Römischen Rechten vor denen Schwedischen, mehrere ehre, würde und hochachtung verdieneten? Zum abdruck nach Leiptzig versandt, überdem noch voritzo eine Juristische Schrifft /:Von der quaestion: Ob eine reducierung des verhöhnten Schwedischen Kupffer=Geldes, nach denen alten Müntz=ordnungen, dem Reiche zuträglich oder schädlich seÿn:/ […] weiß nicht aus was absichten, lieber gewolt gantz fremde zu der ledigen Professoris stelle zu nominiren, den einen Schwedischen Unterthanen, solte gleich dabëy deßen reputation verletzet, und der aus natürlicher und gesetzmeßigen liebe herstammende vorzug eines Schwedischen Landes Kindes, hinten angesetzet werden". Nettelbladts intresse för nödmyntsväxlingen hängde uppenbart ihop med de skadeståndskrav hans familj gång på gång reste på frihetstidens riksdagar.

den gamla kalendern). I själva verket orsakade Nettelbladts utnämning en diskussion i rådet som sammanträdde den elfte maj. Kungen hade inte bara förbigått universitetet i Pommern utan även rådet som ansåg att det borde ha haft del i beslutet. Men bland andra den pommerske generalguvernören Meijerfeldt, som tillfälligtvis var närvarande i Stockholm, försäkrade att Krakewitz och rikscensorn Rosenadler uttryckt sitt stöd för Nettelbladt. Dessutom hade deputerade från Pommern som just befann sig i huvudstaden deklarerat att utnämningen av Nettelbladt var önskvärd, något som visade att en svensk visst kunde få befattningar i Svenska Pommern om han var skicklig.[84]

Konsiliet i Greifswald var däremot rasande över att ha blivit förbigånget, eftersom det egentligen ägde föreslagsrätten till alla ordinarie professurer. I juni skickade man en inlaga till regeringen i Stralsund där man med eftertryck underströk att Nettelbladts utnämning inte fick bli ett prejudikat. Samtidigt klandrade man Nettelbladt för att han inte hade sänt den vidimerade kopian på fullmakten. I augusti 1724 befann han sig hos en viss Daniel Schieblern i Hamburg och skickade därifrån ett brev till universitetet med den efterlängtade kopian. Till slut accepterades utnämningen. Nettelbladt fick ett svulstigt välkomst- och gratulationsbrev och anhöll i november om att hålla sin introduktionsföreläsning vid juridiska fakulteten. Innan han tillträdde tjänsten, reste han via Hamburg, Bremen och Ostfriesland till Groningen i Holland, där han inskrevs vid universitetet den 23 augusti och redan efter drygt fjorton dagar förvärvade juris doktorgraden med en avhandling i ett svensk-tyskt rättshistoriskt ämne. En av biografernа konstaterar: "man satte doktorshatten på hans huvud."[85] Från och med december 1724 uppehöll sig Nettelbladt i Greifswald. Den följande femårsperioden övergås dock av hans biografer med tystnad. Det enda vi får reda på är att han fick utstå stora motigheter och att handlingarna efter hans död kanske kan ges ut med tillhörande bilagor.[86] Hur som helst är åren 1725 till 1729 några av de mest produktiva i Nettelbladts författarskap, och under den perioden utspelas merparten av de stridigheter som kom att kännetecknа hans tid i Svenska Pommern.

[84] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1952, sid. 180.

[85] *Album studiosorum Academiae Groninganae*, Groningen 1915. Citatet om doktorshatten återfinns hos Friedrich Conrad Gadebusch, *Abhandlung von livländischen Geschichtsschrebern*, 1772. Gadebusch studerade 1738 straffrätt hos Nettelbladt i Greifswald. Hans Groningenavhandling *Theses inaugurales specimis juris civilis tripartiti de probationibus, cujus p.1. per-antiques veterum, tam Suecorum, quam Germanorum per ordalia purgationibus cum notulis subitaneis iisque planissimis* sorterar hos Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca Historica Sueo-Gothica*, Stockholm 1782 (i följande endast "Warmholtz" och respektive nummer) under rubriken *Om Troldom och allehanda Vidskepelser* som nummer 1221 och recenserades i *Bibliotheca Iudicia Lipenio-Ienichiana,* sid. 479 där den fick ett positivt omnämnande.

[86] "Von der Zeit an hat er viele Widerwärtigkeiten ausstehen müssen, die er alle dem gerechtesten Richter überläßt und nach seinem Tode vielleicht mit Beylagen herausgegeben werden können." Detta stod att läsa redan 1740, 35 år före Nettelbladts död, i den första biografiska källan, *Zedlers universallexikon*. Citatet är karakteristiskt för tidens syn på döden och medvetenheten om att ens öde en gång skulle bedömas av eftervärlden.

Konflikterna om religion, historia och juridik

Striden mellan pietismen och den lutheranska ortodoxin

Nettelbladt och hans svåger Papke såg sig som den rena lärans, den svenska protestantiska ortodoxins vapendragare i en provins som hade hemfallit åt den subversiva känslobetonade pietismen. Striden mellan dessa båda trosriktningar inom protestantismen kom att prägla stora delar av 1700-talets religiösa debatt.[87] Det förvånar således inte att även Greifswald och Svenska Pommern sveptes med i stridigheterna.

Pietismens huvudrepresentant eller grundare var teologen *Phillip Jacob Spener* (1643-1705). Orsaken och spridningen av denna innerliga religiositet har förklarats på olika sätt. Trettioåriga kriget hade urholkat basen för Tysklands andliga liv. De apokalyptiska strömningarna framkallade en misstro mot institutionskyrkan med dess logikinriktade försvar av olika trossatser. Istället orienterade man sig mot en mjukare, lekmannainriktad, känslobetonad religiositet. Den protestantiska trosutövningen subjektiviserades. Pietismens grundsatser sammanfattades i den inflytelserika boken *Om den sanna kristendomen*, som jämte katekesen och bibeln i ett stort antal upplagor fann en fast plats i tiotusentals hem. *Om den sanna kristendomen* författades i början av 1600-talet av den tyske mystikern Johann Arndt, som riktade fokus på "den invärtes människan". Spener formulerade slutligen 1675 pietismens religiösa program i sin skrift *Pia desideria*, "fromma önskningar": bibelläsning, psalmsång och böner blev kärnan i de privata konventiklarna, religiösa samlingar av lekmän.[88] Halleuniversitet var i 1600-talets slut och 1700-talets början pietismens akademiska högborg, och det var därför Krakewitz yttrade betänkligheter angående de influenser Nettelbladt möjligtvis hade utsatts för där. Många svenska studenter i Halle hade vid hemkomsten till Sverige engagerat sig i den pietistiska väckelsen. Den svenska statskyrkan såg med rätta pietismen som ett angrepp mot sitt andliga monopol. Man försökte att rensa ut de subversiva idéströmningarna, och med 1726 års konventikelplakat förbjöds privata bönemöten.

Under stormaktstidens slut var Svenska Pommern arenan för en fanatisk antipietism, och att tillhöra det pietistiska lägret kunde leda till avsked.[89] Den karismatiske generalsuperintendenten Johan Friedrich Mayer försvarade den lutherska ortodoxin. Mayer förenade sin lutherska tro med ett genuint kulturellt intresse och förde en vidsträckt korrespondens med svenska och europeiska

[87] Detta framgår med all önskvärd tydlighet ur Helmut Lothers avhandling *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Gütersloh 1925. För en överblick se även Hellmuth Heyden, *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965, sid. 151-163. Se även *Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till Statsförfattningens historia*, andra serien, tidehvarfvet 1719-1800, Stockholm 1922-31, sid. 1393-1402, nr. 14 "Prästeståndets und. skrifvelse ang. åtgärder för upprätthållande af renlärighet vid teologiska fakulteten vid universitetet i Greifswald och med intercession för matheseos professorn där Jeremias Papke", där en tämligen utförlig sammanfattning av läget förmedlas.

[88] Jämför med Volker Gummelt, "Johann-Arndt-Rezeption und –Reaktion in den schwedischen Provinzen Deutschlands" i Anders Jarlert (utg.), *Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum*, Lund 1999, sid. 131-142.

[89] Om pietismens inflytelse och försöken att hålla Pommern renlärigt se Sten Lindroths *Svensk Lärdomshistoria – Stormaktstiden*, Stockholm 1997, sid. 119 – 127.

lärde.[90] Han var även känd som konstsamlare, byggde upp ett stort bibliotek och planerade att grunda ett lärt samfund. Samtidigt var den pommerska kyrkans stridbara överhuvud orädd för Sveriges politiska fiender. Preussens och Danmarks monarker samt den ryske kejsaren träffades 1710 i Greifswald för att besegla ett politiskt förbund mot Sverige. När samtliga tre bevistade gudstjänsten i domkyrkan S:t Nicolai var Mayer oförskräckt nog att predika och be förböner mot dem.[91] Han skall ha uppläst ett "Böne-formulaire: at Gud skulle fördrifva Sveriges fiender och sätta dem en ring i deras näsone m.m. [...] Konung Carl XII skal hafva roat sig rätt mycket öfver detta, och önskat sig äga många så behjärtade Generaler i fält, som denne var på sin Prädikstol."[92] Utan tvivel var Mayer en fascinerande gestalt som på ett lysande sätt representerade lutheransk "militia" förenad med stor bildning och lärd korrespondens. Hans frimodighet fascinerade säkert Nettelbladt och Papke som lätt kunde inspireras av och identifiera sig med en sådan förebild.

Under den danska ockupationen av Pommern (1715-1720) installerades ett antal pietistvänliga professorer vid teologiska fakulteten vid Greifswalds universitet, och Mayers efterträdare Krakewitz avsattes på grund av sin pietistfientliga hållning. Krakewitz såg den nya religiositeten som ett utökande av mörkrets rike. Redan under sin tid som professor i Rostock hade han legat i polemik mot bland andra en av Speners svärsöner. Efter det att Pommern åter kom under svenskt styre insattes Krakewitz på sin förra post i en strategi från den svenska regeringens sida att motverka ut det pietistiska inflytandet.[93]

Krakewitz själv lyfte fram Nettelbladts ortodoxi som ett argument för att denne var lämpad till professuren i Greifswald. Efter Nettelbladts ankomst igångsattes tillsammans med svågern Papke en formlig rannsakning av de oroväckande förhållandena på religionens område. Överallt vittrade de tre musketörerna i ortodoxins tjänst pietismens subversiva kraft. Även om man i det svenska moderlandet hade att kämpa mot samma fenomen, var det inte möjligt att i Svenska Pommern utan vidare tillämpa de förbud som hade utfärdats. Dels krävde lagar och förordningar lantständernas medgivande, dels var den pommerska kyrkan autonom i förhållande till den svenska ärkebiskopen. Men Greifswalds universitet misskrediterades genom att Papke vid upprepade tillfällen sökte övertyga prästerskapet vid de svenska riksdagarna att ingripa mot den farliga pietismen svenska studenter kunde hemfalla åt. Redan 1723 hjälpte Nettelbladt sin svåger med en inlaga till prästerskapet som var riktad mot Greifswaldpietis-

[90] Denna korrespondens publicerades i Svenska Pommerns lärda tidskrifter, *Greifswaldisches Wochenblatt* 1743 och *Pommersche Bibliothek* 1753:8, 9 och 11 samt 1754:2 och 3 (sammanlagt nästan 70 sidor); 1795 utgav den till Pommern utvandrade svensken Jakob Wallenius en hel skrift om Mayers korrespondens, *Schediasma historio-litterarium de fama et meritis Joh. Fried. Mayer*, Greifswald 1795.

[91] Theodor Pyl, "Dr. j. u. Augustin Balthasars Leben und Schriften" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, band 5, Greifswald 1875 berättar utförligt om Mayers uppträdande gentemot den antisvenska alliansen på sid. 14ff.

[92] Citatet ur ett brev Wallenius till Gjörwell, 6/1 1786 som trycktes i *Collectio Gjörwelliana* 1786. Fler anekdoter om denna för Svenska Pommern "olyckligaste tid" följer, bland annat angående Karl XII:s besök i Stralsund.

[93] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 174 ff. argumenterar för att en sådan ambition fanns från svensk sida.

terna. Papke klagade på att de edikt som utfärdades i Sverige mot pietisterna inte tillämpades i Pommern. Reaktionen från det svenska prästerskapets sida blev bland annat att krav restes att enbart renläriga professorer skulle installeras i Greifswald.[94] Nettelbladt författade dessutom en arg stridsskrift med titeln "Om straffet för kättarnas beskyddare", där han hävdar att pietismens beskyddare gjorde sig skyldiga till kätteri genom att tillåta avsteg från den sanna läran. [95]

Redan från början verkar det ha rått helt oförenliga ståndpunkter mellan Nettelbladt och juridiska fakulteten. Han förnekades rätten att introduceras i fakulteten, eftersom det ämne som han skulle föreläsa om vid den därtill hörande ceremonin uppfattades som alltför provokativt. Nettelbladt menade nämligen att tortyren kunde avskaffas i en kristen republik och yrkade att den skulle avskaffas inom Greifswalds universitets jurisdiktion. I Sverige hade tortyren avskaffats, menade Nettelbladt och var enig med många tyska jurister att detta också skulle kunna vara en fördel för Tyska riket. Men från pommersk sida fanns ingen vilja att applicera svenska rättssatser på pommerska förhållanden, och Nettelbladt stötte för första gången på patrull med ett tema som han skulle återkomma till.

Nettelbladt hade även yttrat kritik mot avläggandet av eder som kunde hamna i konflikt med den enskildes samvete. Hans ståndpunkter stämplades som kätterska, och man gjorde en anmälan hos provinsialregeringen i Stralsund.[96] Rektorn Gerdes hemställde i början av 1726 hos regeringen i Stralsund att man skulle inhämta Kungl. Maj:ts uppfattning och beslut i frågan. Hur kunde en man ständigt framhävda så främmande och upprörande ståndpunkter som i det övriga hela Tyska riket avvisades men som tydligen tolererades i det kungliga Hertigdömet Pommern?[97] Men Nettelbladt gav sig inte. Till den nyutnämnde dekanen skrev han några månader senare att han tänkte försvara sin föreläsning offentligt. Detta skulle ske för att "visa för hela världen hur man har behagat att bemöta mig här." I välmening hade han inte kunnat uträtta något. Men en gång skulle tiden komma då han med visshet skulle "bryta igenom, det må kosta vad det vill".[98] Regeringen i Stralsund uppmanade "till befordran av en god harmoni" universitetet att äntligen introducera Nettelbladt och att nöja sig med de förklaringar som han inlämnat till Generalsuperintendenten Krakewitz. Samtidigt uppmanas

[94] Angående dessa förhållanden och Nettelbladts inblandning i kontroverserna se Helmut Lother, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Gütersloh 1925, sid. 121, 125f., 136, 148, 199, 205, 209, 215f.

[95] *Von der Strafe der Ketzerpatronen,* Hamburg u.å.; Verket förtecknas bland annat hos Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen…*, Flensburg 1777, sid. 17.

[96] Konflikten beskrivs utförligt ur båda parters synvinkel i "Extract aus der Juristen Facultät zu Greifswald memorial 14. Jan 1726" och "Extract aus des Professor Nettelblatts Memorial vom 28 Maji 1726", SSA, Hs XIV 8, 68 Nettelbladt, och "Beschuldigung des prof Nettelblad durch die Juristische Fakultät Greifswald 1726 Acta wegen und Prof Nettelblad, welcher der Juristen facultät zu Greifswald beschuldiget, dass er einige intolerable Lehrsätze defendiere, deren er absagen müsse, wofern Er in facultatem recipiret seyn will. Anno 1726", SSA, Rep 3 1160.

[97] Gerdes till regeringen i Stralsund, 26/1 1726, UAG, Bestand Rektor Nr. 1429 "Acta wegen des Prof. Nettelblad Reception in die Juristen Facultät 1725-1727".

[98] Nettelbladt till rektor, 17/7 1727, UAG, Bestand Rektor Nr. 1429 "Acta wegen des Prof. Nettelblad Reception in die Juristen Facultät 1725-1727": "Da ich in der güte nichtes ausrichten können, werde ich wohl entlich einmahl wann das tempo da ist, durchbrechen müssen, es koste auch was es wolle."

Nettelbladt att "helt avhålla sig från lärosatser som inte medför någon nytta eller uppbyggelse".

Nettelbladt erbjöd sig till och med att avfatta en ny avhandling, men undanbad sig censur från sin vid den tiden värsta kontrahent, Gerdes. Denne föreslog att man skulle ställa sina personliga motiv åt sidan, men Nettelbladt menade att han inte litade på freden. Den nya avhandlingen blev så kontroversiell att det förbjöds boktryckaren vid femtio marks straff att trycka den. Nettelbladt undrade hur han nu skulle göra, då han avsåg att skicka sitt nya arbete till riksrådet Arvid Horn. Aldrig hade han kunnat tro att juridiska fakulteten skulle kunna förbjuda en skrift som "av teologerna i vår kyrka anses för det riktigaste […] I synnerhet då ur motsatsen följer att Gud borde vara syndernas författare, ja, därför kan den mest fullkomliga ateismen utvecklas, bredvid andra olika grova misstag, kätterier och blasfemier." Under alla omständigheter skulle ett exemplar skickas till Horn "så att det kan överlämnas de därvarande teologer, historiker och medicinare till censur och bedömning".[99]

Greifswaldteologerna vände nu på argumentationen och påstod att det var Nettelbladt som stod för irriga lärosatser. Några av dessa, påstod man, stred mot Guds ord i de symboliska böckerna. Dessutom var det oförenligt för en professor vid ett tyskt universitet att uttala sig mot tortyren eftersom denna var förankrad i det Tyska rikets lagar. Nettelbladt menade att om hans samvete kunde vara ett annat i fakulteten än på katedern, så ville han följa dessa principer. Dessutom angav han nu de professorer som frekventerade de pietistiska konventiklarna. Det var rektorn Gerdes, som sammankallade till sådana möten i sitt hem och därför misskrediterade universitet sig självt. Även de närvarande svenska studenterna drogs in i konflikten. En Johannes Trast kunde i maj 1727 skriva till ärkebiskopen Erik Benzelius d.y. om läget i Greifswald och de "Errores Speneri" som Krakewitz sökte belägga hos professorerna.[100] Ett annat vittne, Olaf Rosenius, försökte på latin skildra situationen. Han hade också av Nettelbladt involverats i en stridighet om en avhandling rörande svenska folkets intellektuella anlag, varom mer i ett senare avsnitt. Hela fyra år efter sin utnämning var Nettelbladt fortfarande ointroducerad i juridiska fakulteten. Krakewitz, som åkte till Stockholm för att bevista 1730års riksdag, förklarade dock att det inte förelåg någon fara i att skicka svenska studenter till det svenskpommerska universitetet, och efter sin hemkomst författade han en vidlyftig skrift om stridigheterna. Provinsialregeringen kom med ett ovanligt skarpt påbud om att man skulle ta sitt förnuft till fånga. Papke fann för gott att fly undan pietisterna till Kassel, där Fredrik I just bevistade jordfästningen av sin far. Med kungligt tillstånd begav Papke sig sedan till Sverige där han ägnade resten av sin livstid åt att svartmåla teologerna i Greifswald som han lidit så mycket harm av.

[99] Nettelbladt till dekanen för juridiska fakulteten, 6/12 1728, UAG, Bestand Rektor Nr. 1429 "Acta wegen des Prof. Nettelblad Reception in die Juristen Facultät 1725-1727": "Nimmer hatte ich glauben konnen das Facultas Jurid. ein Coroll. verbiethen wollen, welches a Theologii nostrae Ecclesiae für das richtigste gehalten […] Zumalen, da aus der contraria sententia fliesset, das Deus autor peccati sein müsse, ja es kann daher die vollenkommen atheisterey deduciert werden, nebst annoch verschiedenen groben irrthümern, Ketzereyen und Gottes-lästerungen."

[100] Trast till Benzelius, 21/5 1727, Linköpings stiftsbibliotek, Erik Benzelius d.y. Arkiv Vol 6 brev 118.

Bild 6: Begynnelsebokstaven i Nettelbladts verk om begravningsseder i Pommern 1729.

Vad låg i vägen för att man från svenskpommerskt håll skulle ha anammat tidens svenska värderingar? På båda sidor om Östersjön vilade kulturen på en fast religiös grund. Men det fanns nyansskillnader. Pietismen ivrade för fromhet och andakt och nedvärderade världsliga ting som filosofi, konst och historia. Den lutherska ortodoxin däremot formulerade sin tros grundsatser i logiska termer.[101] Tron hade stelnat till dogmer som kunde läras utantill och efterföljas som en lag. Denna trånghet i det religiösa tänkandet förenades paradoxalt nog med ett intresse för historia, litteratur och naturvetenskaper, något som vi ser hos den bildade men ändå ultraortodoxe Mayer. Papke, som redan 1702 tillträdde sin professur i matematik, hade stått under Mayers inflytande. Åt områden som astronomi, atomlära, djurs andliga förmåga, planeters påverkan på människan samt ögats fysiologi kunde Papke ostört ägna sig, och möjligtvis passade ortodoxins formelmässighet honom också som naturvetenskaplig tänkare. När pietisterna fick inflytande under den danska tiden ägnade man sig främst åt teologiska spörsmål, och naturvetenskapen, historievetenskapen och filosofin och i förlängningen juridiken i den naturrättsliga traditionen förföll. Knappt ett enda arbete som är katalogiserat för perioden 1720-1740 och med tryckort i Svenska Pommern behandlar något annat än teologi.

Striden om det förflutna

Historievetenskapen var allt annat än okontroversiell. Vid sidan om stridigheterna inom juridiska fakulteten och med teologerna höll Nettelbladt på att i bästa göticistiska anda skriva om Pommerns historia. Vad kunde vara mer näraliggande än att gräva där han stod?

I den till universitets jordegendom hörande byn Weitenhagen strax söder om Greifswald hade en avdankad fänrik Mey kring 1726 fått tillstånd att öppna en krog vid landsvägen: "När han nu bodde där, grävde han av leda i de båda högarna som låg bredvid vägen […] där han hittade olika urnor i vilka det fanns

[101] Theodor Pyl, "Dr. j. u. Augustin Balthasars Leben und Schriften" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, band 5, Greifswald 1875, presenterar denna tolkningsansats i sin beskrivning av de pietistiska stridigheterna 30ff.

ben och aska."[102] Dessa skickade den arkeologiskt intresserade krögaren, som sedermera fick öknamnet "pottkrögaren", till universitetets naturaliekabinett. Fyndet väckte forskarnas intresse och Nettelbladt begav sig själv dit för att på egen bekostnad gräva i jorden. Han fann trettiofem gravsättningssurnor, en kopparkittel och andra gåvor i ett gravfält från järnåldern ingen tidigare känt till. Fynden behöll Nettelbladt helt enkelt i sin egen ägo. Men eftersom Weitenhagen hörde till universitetets ägor kunde konsistoriet kräva att fynden skulle lämnas in. Man ville dessutom själv åta sig utgrävningarna, vilket småningom skedde. Härigenom blev Greifswalds universitet det första i Tyska riket som med egna medel och vetenskaplig ambition genomförde utgrävningar av förhistoriska föremål. Nettelbladt reste anspråk på att få leda utgrävningarna, eftersom han ansåg sig ha samlat de största erfarenheterna.[103] Hans arkeologiska upptäckter resulterade i en publikation "Om de olika sätten av jordfästning hos svionerna och om de gravsättningsurnor som hittades anno 1727 i Svenska Pommern."[104] Den var tänkt att ingå i en större publikation som dock aldrig utkom i tryck, "Historisk underrättelse om de nordiska folkens seder att i de äldsta tider bränna eller begrava sina avlidna".

Verket om urnfynden i Weitenhagen tillägnades det svenska kanslikollegiet. Förordet, skrivet på stilrent klassiskt latin, vill fånga kollegiets välvilja och belysa Svenska Pommerns fornhistoria, som hittills försummats. Nettelbladt säger sig redan 1727 "dragit ut den ur jorden i ljuset, tills jordgodsens ägare [universitetet] fyllda av avund hindrade mig och tvingade mig att avstå från försöket." Gravhögar hade även i Sverige tilldragit sig intresse och därför nämnde Nettelbladt att det i Svenska Pommern fanns gott av dem, "fyllda av fornfynd. Men de ligger helt orörda, till vårt universitets, ja hela Pommerns vanära." Belysande är Nettelbladts psykologiska analys av detta svala intresse, "en mindre vanlig håg till fosterländsk fornforskning" från pommersk sida: "Våra landsmän är likgiltiga och tycks frukta, att om åtgärder vidtagas, de levande fördrivs i landsflykt av de döda." Han föreslår kanslikollegiet att särskilda personer skall utses i Svenska Pommern med uppgift att undersöka Pommerns antikviteter. Som argument anför han sina egna arkeologiska utgrävningar och ett annat verk om den samma materien som låg färdigt för tryckning. Det är uppenbart att Nettelbladt syftade på sig själv. I en eventuell befattning som pommersk provinshistoriograf såg han en chans att undkomma de akademiska dispyterna på Greifswaldakademin.

[102] Hermanfrid Schubart, "Die Vorgeschichtsforschung an der Universität Greifswald", i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band II, Greifswald 1956, sid. 116f.. Avsnittet är citerat efter en hävdateckning från 1822 som återger en år 1794 avliden 72-årig klockares berättelse. Se även hos Bruno Benthien, *Greifswald und seine Umgebung*, Berlin 1968, sid. 137f. Jämför även med Günter Mangelsdorf, "Christian Nettelbladt und seine Ausgrabung von 1727 in Weitenhagen bei Greifswald" i Alvermann/Jörn/Modéer (utg.), *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003, sid. 201-210.

[103] Hermanfrid Schubart, "Die Vorgeschichtsforschung an der Universität Greifswald", i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band II, Greifswald 1956, sid. 116.

[104] Christian Nettelbladt, *Theses de variis mortuos spelendi modis apud Suinones, et urnis sepulcralibus in Pomerania Suetica anno 1727 inventis* (...), Rostock 1729. Olaus Henricus Moller i *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777, sid. 16 nämner verket och återger kort innehållet. Den 13/6 1729 skickade Nettelbladt ett exemplar till Erik Benzelius d.y. i Göteborg; UUB G19: 16a.

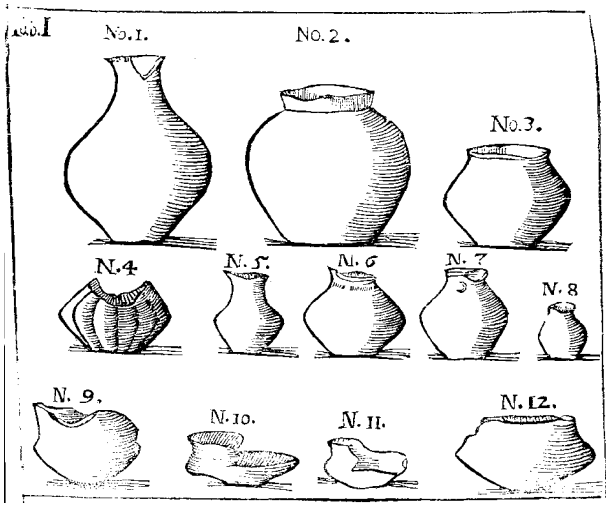

Bild 7: Begravningsurnor från utgrävningarna i Weitenhagen. Illustration till Nettelbladts 'Theses variis…' 1729.

Innehållet i *Theses* är fast förankrat i den göticistiska historiesynen och har rika hänvisningar till Rudbeck. Fyra faser av jordfästningsseder presenteras. De första invånarna i Norden skall enligt detta ha tillämpat en enkel begravning. I den följande perioden skall den invandrade kungen (och guden) Odin infört eldbegängelse med gravgåvor. Elden skall av nordborna ha setts som ett snabbare sätt att komma till Valhall. Den tredje perioden tillämpade begravning i gravhögar med gåvor. Det tionde århundradet etablerade slutligen den kristna jordfästningen. Även om Nettelbladts teorier är ohållbara, anser nutida arkeologer att hans observationsförmåga är förvånansvärt god och förebådar olika faser i begravningssedernas utveckling. Eftersom ingenting av den ursprungliga gravhögen finns kvar har den med ledning av hans *Theses* daterats till det andra århundradet före Kristus, kopparkitteln däremot antas vara ett importerat romerskt föremål.[105]

Nettelbladts utgrävning vid Weitenhagen är uppseendeväckande genom att den sker så pass tidigt som 1727. Syftet är klart uttalat: att visa att pomrarnas tillhör den nordiska kulturkretsen. Genom att placera gravfynden i den göticistiska traditionen gör han med en gång klart att det är i den nordiska motivkretsen pomrarna bör söka sitt förflutna. Nettelbladts ordval kunde knappt ha blivit mer drastiskt. De levande måste rädas de döda, de levande måste skämmas för sin omedvetenhet om sin historiska hemvist. Titeln på den större publikation Nettelbladt planerade, med dess koppling till svionerna, visar att han räknade "de döda" till de nordiska folken. Sambandet mellan Pommern och sitt svenska moderland blev en röd tråd i Nettelbladts författarskap. Det var givet att hans pommerska kollegor skulle opponera sig mot försöken att inkludera dem i en historia de inte ville kännas vid. Att frånta Nettelbladt rätten att fortsätta utgräv-

[105] Framställningen följer arkeologen Hermanfrid Schubart, "Die Vorgeschichtsforschung an der Universität Greifswald", i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band II, Greifswald 1956, sid. 116 ff. samt Günter Mangelsdorf, "Christian Nettelbladt und seine Ausgrabung von 1727 in Weitenhagen bei Greifswald" i Alvermann/Jörn/Modéer (utg.), *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003, sid. 201-210.

ningarna var ett konkret sätt att förhindra att dessa samband gavs en vetenskaplig bas.

1732 fick Nettelbladt vatten på sin göticistiska kvarn när man gjorde ett runstensfynd på Rügen. Detta kunde fungera som bevis för att den nordiska forntiden hörde hemma även i Pommern. För Erik Benzelius d.y. skildrade han entusiastiskt fyndet av en sten med äkta runor på Rügens strand nära byn Altenkirchen. Nettelbladt skriver att han redan till Kungliga Vetenskapssocieteten i Uppsala översänt en skiss och en berättelse därom. Han hade även skickat ett bud till Rügen som skulle försöka få stenen transporterad till Greifswald, för att kunna göra en fullständig beskrivning. Upptäckten kunde komma till god nytta, eftersom stenen var den första i Tyskland och Pommern, så vitt han visste. Fyndet visade med all tydlighet att "Kungliga Societeten" nu på allvar borde försöka åstadkomma hos Kungl. Maj:t att någon i Pommern skulle utnämnas "för att noggrannare undersöka antikviteterna, eftersom det här i landet finns många gravhögar, under vilka den ena eller andra antikviteten lär vara dold."[106] Precis som i fallet med urnfynden i Weitenhagen menar Nettelbladt att det fanns en nordisk forntid i Pommern som höga vederbörande i Sverige borde vara intresserade av att undersöka närmre. Slutsatsen är inte alltför avlägsen att Nettelbladt såg ett resonemang om Pommerns nordiska förflutna som ett argument för dess juridiska omgestaltning.

Ungefär samtidigt som runstenen hittades passade Anders Celsius på att hälsa på Nettelbladt under sin utländska resa. Celsius var sekreterare i Vetenskapssocieteten där även Nettelbladt var ledamot. Mötet dem emellan skildras i ett brev från Celsius till Benzelius, där han bifogade en avskrift av en runtext.[107] Celsius och hans följe stannade i Greifswald en hel månad, men det är oklart vad de ägnade sig åt. Om universitet hade Celsius i varje fall ingen hög uppfattning. Nettelbladt lyckades tydligen intressera Celsius för de pommerska antikviteterna, och under resan över Rügen hade han lagt märke till att öns gravhögar liknade Sveriges.

Men inte endast antikviteterna väckte Celsius intresse. I brevet till Benzelius betonades likheten mellan den pommerska dialekten, lågtyskan, och svenskan/skånskan: "I Pommern och Rügen gjorde jag mig tämmeligen bekant med platt-tyskan; jag gjorde några få reglor, så kunde jag strax byta swenskan i plattyskan, efter de komma mycket öfwerens."[108] Dessa "reglor" finns noterade i Celsius (bland astronomiska anteckningar, skisser och rader med siffror) mycket

[106] Nettelbladt till Benzelius, 4 /9 1732, UUB, G 19:13a: "Mein Wunsch hiebeÿ ist, daß die Königl Societæt zu Upsal sich mit ernst wolte angelegen seÿn laßen es beÿ Ihr. Königl. Maytt dahin in die wege zu rüsten, daß hier in Pommern welche constituieret würden, so die Antiquitates genauer untersuchten, bevorab da hier im Lande es sehr viele Grab Hügel giebet, unter welchen noch wohl ein oder andere Antiquitæt mag verborgen seÿn."

[107] N.V.E. Nordenmark, *Anders Celsius – Professor i Uppsala 1701-1744,* Uppsala 1936 del 1 av Lychnos-bibliotheket, sid. 26f. samt Celsius till Benzelius, 31/12 1731, Linköpings Stiftsbibliotek, Benzelius brevsamling Vol. 13.

[108] Celsius till Benzelius, 31/12 1732 hos Nordenmark, N.V.E.: *Anders Celsius – Professor i Uppsala 1701-1744,* Uppsala 1936 del 1 av Lychnos-bibliotheket, sid. 26.

kaotiska anteckningsbok från den utländska resan. Den bär arkivets något suggestiva titel "Observationer av norrsken etc."[109]:

"På min resa emellan Gripswald och Berlin* hade jag tilfälle i discourser med min fuhrman at öfwer Plattyskan, giöra följande reglor.
1. Alla dubbla s i Högtyskan gå i t, ex. gr. wissen går i weten, essen, eten, etc
2. Z bytes i t, ex. gr. Zeit, blir tid.
3. ei går mästadels til i, ex. gr. mein blir min. Zeit, tid, weisen, wisen.
Dock går ibland ei till e , ex. gr. reisen, resen.
4. t går mäst i d, ex. gr. zeit, tid.
5. generelt går detta språket mycket när svenskan
6. terminativer på ehen, gå mäst i å, ex. gr. verstehen, vörtstån, gehen, gå lika som i swenskan.
7. Uti plattyskan är som i swenskan för participia intet satt ge, utan de säga wohnen i stället för gewonne, macht istället för gemacht fecit etc.
* [i marginalen] emellan den 24 och 28 Oct. St. nov. 1732."

Den lärde professorn från Uppsala kunde uppenbart obehindrat samtala med kusken från Greifswald. Celsius "reglor" är ett intressant språkhistoriskt fynd som samtidigt ger en antydan om vardagskommunikationen mellan svenskar och den lågtysktalande befolkningen i Pommern. Med Celsius utlandsvistelse avsomnade Vetenskapssocietetens verksamhet i Uppsala nästan för gott, Nettelbladt "sensationella runstensfynd" publicerades aldrig i dess skriftserie, och någon avritning har inte bevarats. Den antikvariska lärdomen förlorade mark i Sverige, medan naturalhistorien med Linné vann terräng. Om Linnés kontakter med Nettelbladt i samband med verket *Fundamenta Botanica* skall sägas mera i ett senare avsnitt.

Tredje professuren i juridik hade sedan lång tid tillbaka ett eget hus i utsökt läge strax bakom domkyrkans torn. Men vid Nettelbladts tillträde befann sig fastigheten i ett bedrövligt skick. Mot slutet av 1600-talet hade till och med en "lärd jude" öppnat en ölkrog i huset. Denne vräktes så småningom och istället flyttade en bokbindare in. För en professor med ambitioner höll emellertid huset en alldeles för låg standard. Redan i Stockholm skrev Nettelbladt till konsiliet i Greifswald att ett återupprättande av professorshuset skulle komma den svenska nationen till godo.[110] Antagligen menade han att han i så fall kunde bereda svenska studenter husrum eller ge enskild undervisning i hemmet. En professorsbostad på 1700-talet fungerade inte endast som en privat sfär utan även som en offentlig inrättning där man avlade lärda visiter, firade akademiska fester eller konsulterade biblioteket. På Nettelbladts initiativ kom 1728 nybyggnaden av professorsbostaden äntligen igång. Till byggnadsmaterial användes inte vilka stenar som helst. De hämtades från klosterruinen i Eldena strax utanför Greifswald som hörde till akademins ägor.

Klostret hade grundats 1249 av danska cisterciensermunkar och byggdes fram till 1400-talet upp i Östersjöområdets karakteristiska tegelstensgotik. Den

[109] Anders Celsius, "Observationer av norrsken etc.", UUB, A 533. Anteckningsbok från den utländska resan 1732 och framåt. Jämför med Andreas Önnerfors "Svenska språkets ställning i Östersjöprovinsen Pommern 1648-1815" i Lagman/Ohlssson/Voodla: "Svenska språkets historia i Östersjöomraadet" *Studier i svensk språkhistoria 7* [*Nordistica Tartuensia 7*]", Tartu 2002, sid. 84-86.

[110] Nettelbladt till konsiliet, 14/10 1726, UAG, Hbg 284 "Acta des Dritten Juristischen Haus […] betreffend". Byggnadshistorikern Felix Schönrod/Greifswald kommer inom kort att publicera en utförlig redogörelse för klostret Eldenas byggnadshistoria och berör här Nettelbladts husbygge.

pommerske hertigen donerade i början på 1600-talet klostret och dess skuldsatta ägor till universitetet. Själva byggnaderna förstördes under 30-åriga krigets härjningar, och den enorma mängd stenar användes till både det ena och andra, försvarsverk, bakugnar eller just nybyggnationer. En akademiförvaltare uppskattade år 1800 att det då ännu fanns cirka en miljon stenar kvar. När frågan om ruinens användning aktualiserades 1728 hörde Nettelbladt till dem som med minsta betänklighet voterade för att riva klosterväggarna i syfte att utvinna stenar. Något hänsynstagande till att klostret representerade den pommerska medeltidshistorien kan inte spåras. Först flera årtionden senare skulle resterna av klostret i Eldena bli nära förbundet med själva begreppet ruinromantik, inte minst genom Caspar David Friedrich.[111]

I diskussionen kring Nettelbladts tjänstebostad röstade en del av konsiliets medlemmar mot rivningen av klosterväggarna med motiveringen att man ville bygga upp en kyrka på det ställe som redan var en helgad plats för gudstjänster. Provinsialregeringen biföll dock tjänstebostadsplanen och bygget verkställdes. Nettelbladt själv påverkade planering och konstruktion, något som hans handstil på byggnadsteckningarna vittnar om. Men i längden var han inte nöjd med resultatet, och 1732 anhöll han om att få bygga ett brygghus på gården. Det var skadligt för hans hälsa och dyrt för hela hushållet att behöva inköpa öl på bryggeriet. Men värre var ändå att det saknades ordentliga utrymmen till hans växande boksamling. I en inlaga till konsiliet klagade han över att det distraherade och försinkade ämbetsutövningen att böckerna inte fanns samlade på en plats. När besökare ville se hans bokförråd vore det bättre om böckerna fanns samlade i ett större rum. Därför ville han bygga en separat tillbyggnad med hushållets vedförråd på bottenvåningen och biblioteket på första våningen.[112] I hägnet av stenarna från Eldenas klosterruin fick Nettelbladt ändå till slut en viss arbetsro.

Striden om svenska rätten på pommersk mark

I frågan om det historiska förflutna var konflikterna inte över. Nettelbladt var nämligen sysselsatt att rida ut stormen efter det att han 1729 låtit utge en juridisk textsamling utan att först avvakta juridiska fakultetens censur. Det rörde sig om nytryck av tidigare avhandlingar bland annat av Carolus Lundius, det karolinska enväldets juridiske propagandist. Samlingen av uppsaliensiska juridiska avhandlingar, *Themis Romano-Svecica seu fasciculus primus disputationum juridicarum upsaliensium* (i följande *Themis*), skulle antagligen användas i undervisningssyfte. En hel del handlar om den förkristna svenska rätten. Redan ett år tidigare hade

[111] August von Balthasar, *Historische Nachricht von denen Akademischen Gebäuden und Häusern*, Greifswald 1750, sid. 150; Friedrich Möbius (utg.), *Symbolwerte mittelalterlicher Kunst*, Leipzig 1984, sid. 130 ff. Klostrets öde under svensktiden fram till 1755 skildras utförligt i *Pommersche Bibliothek* 1756:8/9.

[112] Nettelbladt till konsiliet, 16/4 1737, UAG, Hbg 284 "Acta des Dritten Juristischen Haus […] betreffend". En ritning över tillbyggnaden finns också med. Angående skorstenarna och den påstådda brandfaran de utgjorde utspann sig i följande en infekterad strid ända upp till pommersk regeringsnivå. Främst handlade den väl om vem som skulle betala ombyggnationen, husägaren eller akademin.

han gett ut en avhandling om den svenska regeringsformen där i kommentaren på trettio sidor fornnordiska sagor intar en framträdande plats.[113]

En strävan var att avgränsa de svenska lagtexterna gentemot den romerska och kanoniska rätten. Ytterst gällde det att ställa den ortodoxt lutherska (rätts)kulturen mot den katolska, och den gotisk-germanska kulturen mot den latinska. Den framstående lundaprofessorn Nehrman-Ehrenstråle vann berömmelse genom att skriva om missbruket av den romerska rätten i svenskt rättsväsende.[114] Nettelbladt presiderade i Greifswald för flera avhandlingar rörande Sveriges stats- och kyrkorätt som fogar sig väl in i denna tendens. Avhandlingarna mottogs inte med välvilja av Nettelbladts kollegor.[115]

Romerska rättens ställning inom det Tyska riket var stark. Som "Heliga romerska riket av tysk nation" var identifikationen med det romerska imperiebygget, vilande på mytisk grund, en sammanhållande faktor. I sekler förde kejsarmakten en kamp för att hålla ihop det tyska statsförbundet via en riksomfattande lagstiftning. Rättsregler skulle ersätta krig territorialfurstarna emellan. Med sin förbindelse till den kanoniska rätten hade den romerska lagen fått en särskild legitimitet. Hedniskt bruk som släktfejder ersattes av domstolar med utbildade jurister. Enskilda parter skulle kunna få en möjlighet att pröva sina ärenden även gentemot sina landsherrar. Dessutom infördes en rätt till prövning av lägre instansers domar, dels i en kejserlig domstol i (katolska) Wien, dels i en rikskammarrätt i (protestantiska) Wetzlar. Här skulle Nettelbladt senare ta sin plats för Svenska Pommerns räkning. Sveriges tyska besittningar var i enlighet med Westfaliska fredens bestämmelser i princip undantagna från prövning i riksdomstolarna och i stället inrättades en egen appellationsdomstol, Tribunalet i Wismar. Tribunalet var uppbyggt som Tyska rikets överdomstolar och kunde endast i begränsad omfattning odla en egen rättspraxis, kanske främst i fråga om naturrät-

[113] Warmholtz 9092 omnämner nytrycket av dissertationerna från 1687 om hyperboréernas lagar och 9093 den från 1703 om suenonernas lagar och rättssystem. I sammanhanget är det också intressant att Warmholtz 9094 diskuterar Nettelbladts syn på den romerska rätten som han i *Themis* ger uttryck för: Enligt Warmholtz skulle Nettelbladt, tvärtemot vad hans kollegor senare påstår, inte alls kritiserat den romerska lagen utan till och med rekommenderat den i vissa sammanhang. Det gällde för Nettelbladt att visa att de svenska juristerna var kompetenta inom den romerska lagen och att de därför ägde rätt att yttra sig om dess giltighet. Syftet är klart uttalat: han ville visa att det skulle vara möjligt att införa svensk lag i Pommern. Att dessa tankar hade sysselsatt honom redan fem år tidigare visar det brev som han 1724 hade skickat till H.M.K. (Pomeranica vol 283 RA). Nils Jörn visar i "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998, sid. 95 tydligt att det är just det som är Nettelbladts ambition: "Han undersökte huruvida den svenska jurisdiktionen inte helt enkelt skulle kunna överföras till Pommern (och) argumenterade för att detta skulle väsentligt underlätta den svenska maktutövningen i hertigdömet och binda Pommern närmare till det svenska 'moderlandet'." Om avhandlingen med de rika hänvisningarna till fornnordiska sagor se Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 130 och den uttömmande fotnoten 680.

[114] Jämför med Per Nilsén "Nordisk rättskultur – arv eller konstruktion? Tankar kring ett projekt" i Patrik Reslow (red.), *Från Schlyters lustgård. Rättshistoriska uppsatser 2:2002*, Lund 2002, sid. 41: "Nehrman både bestrider den romerska rättens överensstämmelse med förnuftet och dess praktiska tillämplighet på svenska förhållanden […]". I samma uppsats framställs också med all tydlighet den göticistiska traditionens påverkan av den svenska rättskulturen.

[115] Ewert Wrangel, *Frihetstidens odlingshistoria*, Lund 1895, sid. 97 och 187.

ten. Men fortfarande var kännedomen i den romerska rätten fundamental för all juridik inom det Tyska riket.

Vid sidan av religionen och historiens utgjorde det juridiska området en stor konfliktyta i Pommern. Provinsens dubbla politiska status öppnade för möten och motsättningar mellan två diametralt olika (eller så uppfattade) rättskulturer. Basen var en salig blandning av olika traditioner: hansetidens lagar, främst lybsk rätt, lokala normer, kanonisk rätt och romersk rätt i det Tyska rikets tappning.

Nettelbladts hållning i fråga om den romerska rätten var ambivalent. Dels ville han visa legitimiteten i den svenska särutvecklingen, alltså utrensningen av romerska rättselement som uppfattades som främmande, dels ville han ändå bevisa de svenska juristernas kompetens inom romersk rätt. *Themis* skulle ge prov på de svenska juristernas förtrogenhet med den romerska rätten och belägga att en svensk och en tysk jurist borde anses vara jämbördiga. Två frågor var ytterst kontroversiella: "1. Om H.M.K. av Sverige skulle kunna ha befogenhet att istället för den romerska, införa den svenska som jus subsidiarum i Pommern? Och 2. om pomrarna lyder under de kungliga svenska religionsedikten?". Om man besvarade den första frågan jakande, gick det principiellt att införa svensk lag i Pommern. Och besvarades också den andra frågan jakande blev det möjligt att tillämpa det svenska antipietistiska konventikelplakatets bestämmelser i den tyska provinsen. Naturligtvis stötte det hela på pommersk patrull.[116] Konsiliet tillskrev universitetskanslern och generalguvernören Meijerfelt i början av 1729 beträffande Nettelbladts *Themis*. Under inga omständigheter fick skriften spridas bland den studerande ungdomen. Den skulle endast bidra till förvirring. Nettelbladt förkastade hela den romerska rättens giltighet och menade att tyskarna skulle stödja sig på den (hedniska) germanska lagen. Detta var omöjligt, skrev konsiliet, eftersom den romerska rätten redan hade införts för femhundra år sedan, och regeringsformen i Svenska Pommern "i vårt fädernesland som Kungl. Maj:ts tyska provins" föreskrev dess upprätthållande och giltighet. Därför skulle det vara ohållbart att lära ut andra rättsgrundsatser än de som gällde sedan århundraden. Nettelbladt hade gjort klart att han förkastade den av kejsare och furstar erkända romerska rätten. Han hade radat upp exempel då den inte visade effektivitet och ville därför varken lära ut eller tillämpa lagen. Värre var att han förkastade förläningsrätten som gällde i Tyska Riket, med vilket han försökte visa att man skulle ha kunnat införa svensk lag i Pommern.[117]

Sådana ståndpunkter kunde konciliet inte acceptera utan framhöll att envar kände till att Pommern var en tysk riksprovins. Även sedan det tillfallit den svenska kronan, hade det "ständigt förblivit i denna status". Westfaliska Freden hade entydigt stadgat att den svenska lagen inte skulle införas i Pommern. Trots det hävdade Nettelbladt att svensk lag ägde giltighet i Pommern. Bland annat hänvisade han till de förordningar mot pietismen som hade utfärdats i Sverige. Konsiliet i sin tur hävdade med bestämdhet att Pommern även i andliga frågor hade sin egen lagstiftning. De svenska förordningarna mot pietismen kunde inte

[116] Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen…*, Flensburg 1777, sid. 17, där också verkets övriga innehåll presenteras.

[117] Till detta ämne återkom Nettelbladt 1766 i en avhandling som behandlade Pommerns "nexus" med Tyska riket. Förbindelsen var i själva verket svag, menade han här. Vi skall i ett senare kapitel kort beröra denna originella tolkning av Pommerns bundenhet till Tyska riket.

uppläsas i Pommern; än mindre ägde svenska lagar giltighet där. Och i fråga om den svenska sjörätten hade Nettelbladt grovt övertolkad dess eventuella giltighet för Pommern.[118]

Att Nettelbladts juridiska författarskap rörde sig i känsliga områden, framgår även av ett verk som till och med riksrådet i Stockholm reagerade mot. Kungl. Maj:t och hela nio rådsmedlemmar diskuterade livligt en av Nettelbladt upplagd bok som hade skickats till riksrådet Gustav Bonde. Redan verkets tryckta titelblad framkallade en stark oro hos denne. Här kunde man läsa

> "De Jure SveoGothorum in Curlandiam, och ehuruwäl hans Excellence ännu icke haft tillfälle, att genomläsa densamma, eftersom han den först för par dagar sedan bekommit, och således icke kan ännu säija sin mening om saken, dock som emedlertid en slik expression på Titulbladet kunde förorsaka eftertancke hos wåra grannlaga Grannar (A) och de däraf taga tillfälle att inkomma med ledsamma anmärkningar."[119]

Sigfrid Lorens Gahm-Persson, som avskrivit protokollsutdraget ur riksrådet, antar att Bonde med "Grannar " syftar på ryssarna. 1729 var de baltiska ländernas fortsatta öden fortfarande oklara såtillvida att det i Sverige fanns det en opinion för revansch mot Ryssland och återerövring av de baltiska provinserna. Därför var ett uttalande om svenska intressen i Kurland synnerligen kontroversiellt: "Företalet handlar om Swerries Rättighet till Curland. Detta ämne fullföljas ända till den tiden, då Christendomen infördes i Livland och Churland."[120] Riksråden är väl medvetna om det skrivna ordets förmåga att uppreta grannländerna: "Hwaraf man nog prof haft tillföre, äfwen som ock de Danska uti deras Manifest (A) anföra, att Konungen af Swerige uti en Skrift (b) blef kallad Imperator Scandinaviæ, så woro wäl att Nettelbladt blefwo upkallad i Cantzli Collegio och ansagd, att han icke låter tryčka några saker därute som angå Swerige, utom föregången

[118] Konsiliet till Meijerfeld, februari 1729, UAG, Bestand Rektor 1434. Det är svårt att undanhålla kommentaren att Nettelbladt ibland framstår som en visionär av stora mått. Den svenska sjörätten skulle införas i en modifierad form under slutet av 1700-talet. De tyska rättsteoretikerna ägnade sig sedermera verkligen åt att tränga undan den romerska rättens inflytande till förmån för den "germanska" rätten. Hundra år efter Nettelbladt, i början av 1800-talet, var det inget kontroversiellt att betrakta Gutalagen som en "germansk" rättskälla (Greifswaldjuristen Karl Schildener översatte lagen och använde den i sin juridiska undervisning).

[119] Sigfrid Lorens Gahm, S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207), pag 313 –315 "Utdrag af protocollet hållit i Kongl. Maijts Råd Cammare Tisdagen den 9 Septembr år 1729 angående en af Professor Christian Nettelbladt till trycket ämnad bok, kallad: Thesaurus Rerum Sveo-Gothicarum [skrivet 1.6.1787]"

[120] Intressant i sammanhanget är att Nettelbladt här avtryckte original och kopior av manuskript rörande den kurländska historien som han köpt på en auktion efter ett kurländskt legationsråd i Stockholm, sannolikt hans dopfadder Envoyèn Sivebrand. Hos Friedrich Conrad Gadebusch, *Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern*, Riga 1772, sid. 249ff. finns i ett utdrag översatt till svenska från andra upplagan 1778 hos Sigfrid Lorens Gahm, S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207) pag. 287-290 [skrivet 4. 5.1788]: "Utdrag utur Justitiæ Borgmästarens I Keijserliga Staden Dörpts Fredr. Conrad Gadebuschs Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern; tryčkt i Riga 1778 in 8o hernärmst Sid: 249 om Assessor Baron Christian Nettelbla fölljande anföres och förmälas". Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen…*, Flensburg 1777, sid. 15 anger också innehållet på avhandlingen om Kurland. Friedrich Conrad Gadebusch nämner också att han "År 1738 war hans åhörare i Criminal Lagfarenheten" vid universitetet i Greifswald.

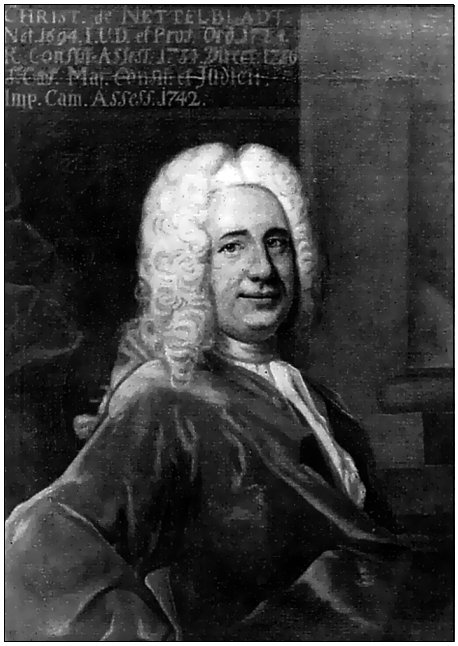

Bild 8: Christian Nettelbladt (1696-1775) Den svenske juridikprofessorns rektorsporträtt hänger nu i universitetets aula. Fel födelseår är angivet på porträttet.

Censur här." Förslaget bifölls, och tillämplig order skulle utgå till kanslikollegium för verkställande.

Reaktionen i riksrådet visar hur känsligt man såg på skrifter som berörde politiska förhållanden, akademiska avhandlingar lika väl som poetisk panegyrik. Det verk som man syftade på och som hade retat upp danskarnas sinnen var en hyllningsdikt till Karl XII där denne kallades för "Imperator Scandinaviae", en titel som alltsedan Kalmarunionens dagar var förbehållen den danske monarken. Vad det gäller Nettelbladt var toleransen slut. Han skulle kallas till Stockholm för att tillrättavisas, men huruvida det skedde är inte känt. Till och med den samvetsgranne Gahm-Persson, som hade all insyn i arkivmaterialet skriver:

> "Af det här förut befinteliga RådsProtocoll af den 9. September 1729 ser man wäl att Ordres skulle utgå till Kongl. Cantzli Collegium, att Professoren Nettelbladt skulle uti Högbemälte Kongl. Collegio upkallas och tillsäÿas: att han icke låter tryćka några Saker därute, som angå Sweriem utan föregående Censur (Formalia verba); man wid det aldranogaste eftersennde i Originale Konunga Brefwen, hwilka förwaras i Riksens Archivo och till Kongl. Cantzli Collegium ankommit och äfwen i det wanliga Registraturet, och Kongl. Cantzli Collegii Protocoller, finner man aldelles inga spor, att sådan befallning afgådt eller ankommit. Om det warit Protocolls Secreterarens fel, som ei utlämnat denna Befallning till behörig Expedition, eller wederbörande Stats Secreterares efterlåtenhet, är swårt att säija."[121]

Kanske hade Nettelbladt helt enkelt beskyddare på högre ort. Samma år blev han invald i Vetenskapssocieteten i Uppsala och turerna kring olika lediga professurer där tyder på att det inom rikets ledning fanns de som stötte Nettelbladt. Redan 1727 hade han sökt en professur i just romersk rätt vid Uppsala

[121] Sigfrid Lorens Gahm, S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207) pag. 315 [skrivet 17.6.1787]

Universitet, och 1730 skulle han, som Gustav Benzelstjerna uttrycker saken, genom "en och annan af våra kansliherrar, fast större delen deraf är nog illiterati " i en "coup extraordinaire" befordras till historiska professuren.[122] I ett brev (i samband med ansökningen) till kanslirådet Johan Rosenadler vädrade Nettelbladt sina frustrationer över belägenheten i Pommern, ett avsnitt som tål att citeras i sin helhet:

> "Jag står inte längre ut att stanna kvar här, även om det kunde lända nationen till nytta. Och att flytta till Helmstedt eller andra tyska orter medför likaså sina svårigheter. Därför vill jag låta kärleken till fäderneslandet gå före. Skulle jag, efter Guds vilja, kallas härifrån, skulle man arrangera en jubelfest i Greifswald, inget mer skulle vara en törn i deras öga, än att svenskar här på orten skulle befordras och bemöda sig att försvara den svenska nationens heder." [123]

Nettelbladt befann sig i Stockholm några månader under 1731, av vilka skäl är inte klart. Möjligtvis blev han där uppläxad utanför protokollet, i alla fall visar han sig senare ytterst medveten om rådets befallning om censur beträffande alla skrifter som rör svenska saker. Han kunde till och med ta den som förevändning att strunta i den akademiska censuren i Greifswald.

I synnerhet skulle detta bli aktuellt i samband med den publikation som blev Nettelbladts kanske främsta insats inom provinsens intellektuella liv, utgivningen av tidskriften *Schwedische Bibliothec* (1728-1736). Tidskriften sammanfattar hela spännvidden av Nettelbladts lärda ambitioner och stridigheter och kan med goda skäl betraktas som det första lärda periodiska verket i provinsen.

Schwedische Bibliothec – svenska ståndpunkter på tyska

Planen om ett periodiskt verk

Provinsens presskultur

Till Svenska Pommerns intellektuella kultur hör provinsens presskultur i vid bemärkelse. En press i modern mening, en någorlunda objektiv förmedlare av information och åsikter eller en läsande och deltagande offentlighet var det ingalunda fråga om i tidigt 1700-tal, varken i Sverige eller i den tyska provinsen.

[122] Claes Annerstedt, *Upsala Universitets Historia*, del 3 1719-1792, Uppsala 1913, sid. 32f., 39. Om Nettelbladts ansökningar vittnar ett flertal brev till kanslirådet Johan Rosenadler på svenska och på tyska. Mycket tyder på att Nettelbladt själv lade de största hindren i vägen för sin utnämning. Han krävde nämligen att utöver den historiska professionen få en ordinarie juris professur, åtminstone till namnet. Nettelbladt till Rosenadler, 4/4 och 13/4 1730, KVA, Bergianska brevsamlingen. Samma år sökte Nettelbladt själv hos Kungl. Maj:t professuren i vältalighet, men fick den inte. Däremot ansåg kanslern att han som professor i offentligt rätt kunde vara till nytta i Uppsala. Nettelbladt hade alltså skäl att på plats verka för sin befordring dit. Jämför även med Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 129f.

[123] Nettelbladt till Rosenadler, 13/4 1730, KVA, Bergianska brevsamlingen: "Allhier kann ich nicht länger ausharren, ob es gleich vor der Nation nützlich seyn möchte, und nach Helmsted oder anderen Orten Teutschlands zu ziehen hat ebenmäßig seine beschwerden, deshalb ich die liebe ans Vaterlandes will prævaliren laßen. Sollte ich nach Gottes willen von hier vociret werden, würde man zu Greypswalde ein Jubelfest anstellen, da ihnen kein größer stachel im auge ist, denn das schweden alhier befördert werden und dem Ruhm der Nation zu vindiciren sich bemühen."

Det är ett fåfängt företag att spana efter den "kritiska" press som här och var började framträda efter seklets mitt. Mellan den lärda världen och det omgivande samhället existerade ännu nästan vattentäta skott. Dessa överbryggades i någon mån genom akademiska program, bönedagsplakat och tillfällesdikter skrivna av akademiker, som exempelvis kunde antyda lojala åsikter om provinsens svenska tillhörighet. Vid Fredrik I och Ulrika Eleonoras resa genom provinsen 1731 hyllades regentparet i en dikt, där Hessiska Marburg, Greifswald, Uppsala och "Schonens Lunden" förklarades vara styrda av en vetenskapens beskyddare och drottningen beskrevs som en "Rikets Semiramis".[124]

Det skulle dröja fram tills 1740-talets början tills Svenska Pommern skulle se de första ansatserna till en dynamisk och öppen presskultur. Men helt utan periodisk press stod provinsen inte. Allt sedan 1600-talet hade de nordtyska staternas och städernas tidningar och tidskrifter förmedlat nordiska nyheter. Ett presscentrum blev hansestaden Hamburg och det närbelägna danska Altona. Förutsättningarna var särskilt gynnsamma: här sammanflöt nyhetsströmmar och postvägar, tryckerierna var väletablerade och den stora maritima handeln skapade ett intresse för politiska nyheter. Magistraterna i städerna gav pressen ett relativt stort oberoende, och åtminstone Hamburg var som en fri riksstad inte särskilt bunden av rikspolitiska ställningstaganden. De besuttna borgarna såg tidigt de ekonomiska fördelarna med en snabb och pålitlig nyhetsförmedling. Mellan 1689 och 1702 utkom i Svenska Pommern *Stralsundischer Relations-Courier* som anpassade sig efter förebilderna *Nordischer Mercurius* och *Hamburger Relations-Courier*. *Hamburgische Berichte aus dem Reiche der Gelehrsamkeit*, var en av kanalerna för svensk vetenskap och svenska nyheter.[125] I Altona och Kiel kunde danskarna räkna med en lojal tyskspråkig pressrapportering om danska förhållanden. Om pressen i Svenska Pommern i förhållande till dessa mönster, eller om svenskpommersk press som del av den svenska presshistorien, finns få studier, från svensk sida ingen alls.[126] Nyheternas tillkomst, översättning, publicering och innehåll, redaktörer och tryckare, abonnenter och läsare, en eventuell politisk eller religiös styrning: alla dessa aspekter av mediaproduktionen och konsumtionen väntar fortfarande på sin behandling. De stralsundska dagstidningarna med sin förmedling av dagsaktuella politiska händelser, de greifswaldska tidskrifterna med sin rapportering om svensk och nordisk lärdom skulle kräva en egen ingående studie som i denna avhandling måste lämnas därhän.

I *Stralsundischer Relations-Courir* infördes under olika europeiska städers namn politiska nyheter främst från kungahus eller krig. Karakteristiskt är att

[124] Hälsningsdikt i SSA, Rep 13/1884 till Fredrik I och Ulrika Eleonora 1731: "Dein höchstes Bischoffs-Amt muß billig Pallas preisen/Weil Rinteln, Upsala, nebst Åbo herrlich sind/Ja Marpurg, Greiffeswald und Schonens Lunden weisen/lass stets in Seegen leben/Das Kleinod des reichs, di kluge Thomyris/ Ulric Eleonor die du uns hast gegeben/zur holden Königin, zur Reichs-Semiramis".

[125] Om tidskriftsväsendet i Hamburg hänvisas till Heinz Schaper, *Das kulturelle Leben der nordischen Länder im Spiegel der Hamburger Presse des achtzehnten Jahrhunderts*, Hamburg 1936, i synnerhet avsnittet "Das wissenschaftliche Leben Schwedens im achzehnten Jahrhunderts und die Hamburger Presse", sid. 55-72. Jämför även med Ingmar Oscarssons skildring av Hamburg/Altona som nyhetsmetropol i "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan" i *Presshistorisk årsbok* 2001, Stockholm 2001, sid. 51-54.

[126] I *Svensk Presshistoria* finner man inga upplysningar alls om den svenskpommerska pressen och dess relation till den rikssvenska pressen.

svenska nyheter publicerades på första plats när det fanns något att rapportera om. Dessa nådde Stralsund på två vägar. Antingen refererades de ur Hamburgpressen eller också meddelades de direkt i försändelser från Sverige, i brevform eller saxade ur de svenska posttidningarna. Det dröjde i snitt två till tre veckor innan nyheter publicerade i Stockholm kunde tryckas i tysk översättning i den svenskpommerska pressen, och så skulle det förbli under hela svensktiden. Tendensen i den politiska rapporteringen var entydig, Sverige och svenska engagemang skildrades från den mest fördelaktiga sidan. I hamn- och guvernementsstaden Stralsund med dess köpmän, administratörer och militär var de politiska och ekonomiska nyheterna mest eftertraktade. En och annan lärd nyhet i form av en kort bokanmälan förekom också, särskilt på sidor med lokala annonser. Endast enstaka nummer av *Stralsundischer Relations-Courir* efter 1702 är bevarade förutom en sammanhängande period mellan 1747 och 1754. Beklagligtvis kan vi inte med säkerhet säga om tidningen alls utkom under Nettelbladts tid i Greifswald.

Där skulle istället med tiden provinsens första lärda periodiska verk se ljuset, *Schwedische Bibliothec*. Härmed lades grunden till en tendens som skulle hålla sig mellan 1760 och 1807. Politiska och ekonomiska nyheter utkom då i princip dagligen i tidningsform i Stralsund, mer djuplodande kulturella nyheter i veckovis utkommande journaler i Greifswald. Precis som dessa senare journaler behandlade Nettelbladt nordiska ämnen för en tysk läsepublik. Dessutom är det uppenbart att intentionen är att försvara svensk lärdom mot orättfärdiga angrepp utifrån, en tendens som även den går igen i de senare publikationerna.

Thesaurus Rerum Sueo-Gothorum – den samlade nordiska lärdomen

Nettelbladts initiativ till en lärd periodisk publikation skall ses mot bakgrund av hans ambitiösa men misslyckade utgivningsprojekt *Thesaurus Rerum Sueo-Gothorum*, den samlade sveo-gotiska lärdomens skatter. Under de år han väntade på sin introduktion i juridiska fakulteten såg han inte endast om sitt hus eller grävde i myllan efter den pommerska forntiden. Den nordiska lärdomens skatter skulle sammanfattas i en stor samling av grundläggande skrifter, och projektet skulle ledas från Svenska Pommern. Liknande litterära projekt initierades under resten av svensktiden i provinsen med växlande framgång. Dessa utgivningsprojekt har det gemensamt att de byggde på lärd korrespondens och kontakt mellan provinsen och moderlandet. Innehållet i skrifterna behandlade oftast svenska eller nordiska ämnen.

Nettelbladts försök att åstadkomma en *Thesaurus* säger en hel del om villkoren för bokproduktionen över huvud taget. 1726 annonserade han för första gången anonymt om en "Fullständig Thesaurus rerum sveo-gothicarum &c. varvid samtidigt hos alla inhemska lärde i Konungariket Sverige underdånigast och hörsammast anhålles om det benägna bidragandet av Rara och sällsynt blivna svenska historiska skrifter till en bättre och fullkomligare komplettering av det projekterade verket". Denna "skatt", alltså en samling av texter rörande den svenska historien, skulle "ställas i ljuset så fort som möjligt".[127] På drygt tretton

[127] Christian Nettelbladt (anon.), *Notification wegen Eines mit dem allerehesten ans Licht zu stellenden Vollständigen THESAURI RERUM SVEO-GOTHICARUM &c...*, Hamburg 1726 (i det följande *Thesaurus*). I S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207) läses angående dateringar av *Thesaurus* på pag 303 -304

sidor redogör Nettelbladt nu för motiven att ge sig på detta enorma projekt. Därefter skissar han innehållet i de projekterade elva sektioner som skulle rymmas i denna första utgåva, inte mindre än 182 titlar, något som skulle ha inneburit en textmassa på lågt räknat två tusen sidor.

Men annonsen formulerade även ett helt vetenskapligt program. Nettelbladt nedlade här sin syn på hur historien skulle brukas. I alla vetenskapsgrenar fanns idag samlingar. Historiska, diplomatiska och antikvariska studier har mottagits med stort erkännande, och de flesta riken hade sådana samlingar. Men Sverige och dess provinser saknade fortfarande en omfattande framställning. Förvisso saknade väl de svenske lärde inte motivation att arbeta på ett verk som sammanfattade fäderneslandets historia och antikviteter. De kunde inte lastas för att nyare skribenter otillbörligen hade antastat svensk lärdom och inte berömt den till det bästa. Orsaken var bland annat att tryckkostnaderna i Sverige var mycket högre än i Tyskland. Bokhandlarna var ovilliga att förlägga böcker eftersom de inte hade samma säljunderlag som Tyskland med sina stora bokmässor. Man insåg lätt varför så få skrifter utkom i Sverige och varför ingen publicerade en samling om landets historia. Så gick svenskarna miste om de fördelar "som andra länder till fullo åtnjuter". Flitens slagruta skulle redan för länge sedan ha ställt den lärda skatten i ljuset, men till skada för det svenska riket låg den undangömd och förborgad. Allt för många kunde förgripa sig på Sveriges lärde, deras anlag, studier, antikviteter, som "i saknad av fullständiga underrättelser" bedömdes ogint. Svenskarnas intellektuella anlag värderades efter antalet skrifter, vilket naturligtvis var felaktigt. Dessutom famlade de utländske lärde själva i mörkret och utsatte sig för svenskarnas skratt när de hävdade någonting om Sverige som inte ägde sanning. Bättre vore att vänta med omdömena till dess man hade fått tillförlitliga uppgifter. Skadorna fördubblades enligt Nettelbladt genom att för tillfället ingen historisk samling för Sveriges del planerades. Men en sådan var viktig just för att de utländska lärde "så mycket försiktigare" kunde yttra sig om Sverige och dess forntid.

Nettelbladt såg sig själv som predestinerad för uppgiften. Man borde göra ett försök till utgivning i Tyskland, menade han. Redan för många år sedan hade han

"Alloquium ad posteros scriptum a SL Gahm, Petri filio. Smolando et fugienti impia contagia et Theatralia Terræ":
"Ehuru författaren till föregående Notification om utgifwandet af en Thesauro Rerum Sveo-Gothicarum [I], icke behagat utsätta sitt namn; så wet man ändå med fullkomlig wißhet att Juris Professoren wid Kongl. Universitetet i Gripswald, den lärde Doctor Herr Christian Nettelbladt är till bemälte Alloquium författare. Det näst härintill på det Romerska tungomålet författade Iteratum Alloquium ad Eruditos etc. [II] utwiser tydligen, att man icke mißtagit sig i denna tancke. Och ehuruwäl detta Latinska Alloquium wäl utsätter författarens namn, så utwisar likwäl Titulbladet icke året när den är utgifwen, icke desto mindre kan man af Ingressen därtill med fullkomlig säkerhet och utan att giöra mißtag och försynda sig emot den förträffliga Logican, wara aldeles öfwertygad, att det är utgifwit år 1728. Till slut får man bemärka, att det sidst på Tyska härjämte bifogade Nochmahlige und letztere Anzeige etc. [IV], hwilken är tryckt i Leiptzig, är utgifwen år 1732, hwilket man af Ingressen och det halfwa förut här befintliga in folio tryckta Arbetet [III], säkerligen kan inhämta.; Skrifwit i Stockhom hundra dagar i Löf-hyddo högtiden, under en liten tillstött opaßlighet, den 28de dagen i Blomstermånaden Maji år Christi 1787" Vad det gäller dateringen av *Thesaurus* IV har Gahm-Persson dock fel. Alla som har tagit upp verket i litteraturförteckningen över Nettelbladt daterar den till 1735. I förodet till Thesaurus IV säger Nettelbladt uttryckligen att han befinner sig en tid i Leipzig och detta syftar på hans år i Leipzig 1735-1736.

"med mycket möda och höga kostnader" skaffat sig "de till den svenska historien och de svenska antikviteterna hörande nya och äldre scripta och varken sparat pengar eller möda att få någonting sällsynt från Sverige". Han hoppades på att de svenska lärde skulle bidra till en sådan samling och svängde sedan över till ett centralt inslag i resonemanget. Ett samlingsverk om den svenska historien skulle sprida nationens glans, förtjänster och vitterhet. Varje undersåte var av medborgerlig plikt förpliktad att bidra till nationens *splendeur*: "Om han inte gör det, trots att ha förmågan därtill, uppfylls inte alla delar av skyldigheten som vilar på honom, med vilken han är förbunden ett rike och ett land som undersåte." De lärda ägde en skyldighet att visa sin kärlek och uppskattning gentemot fäderneslandet genom att publicera skrifter som ökade dess och folkets aktning bland de främmande. Nettelbladt utlovade i annonsen betalning för manuskript i Lund, Stockholm och Hamburg. Det var förkastligt när vissa satt på sina manuskript som "drakarna om vilka man säger att de beskyddar skatterna". Man bröt mot sin undersåtliga plikt, "i anseende av den kärlek man är skyldig sitt fädernesland", om man behandlade ärvda manuskript och *rara* på samma sätt "som spanjorerna skyddar och låser in sina mätresser." Vad tjänade en undangömd skatt till?

Nettelbladt ville börja trycka i nästpåföljande år (1727), dels sina egna skrifter, dels de som han hoppades få tillsänt: "Den första volymen skall innehålla de disputationer och böcker som illustrerar antikviteterna, städer, provinser, religion, seder, bergverk o.s.v. Den följande skall fyllas med sagorna eller gamla gotiska historier [...]" Nettelbladt avsåg att översätta de svenska bidragen till latin för att utöka läsekretsen. I det följande räknade han upp de 182 titlar han själv redan ägde och bad om kommentarer och tillägg. Också band II, det om de gamla sagorna, beskrevs närmre. Ett eventuellt tredje band skulle behandla kyrkohistorien, profan historia och Acta publica Sveciae. Redan för länge sedan (kanske efter fadern Caspar) hade han anlagt en samling över nyare riksdagsskrifter.

Den svenska nationens glans skulle ökas och överstråla andra länder. Nettelbladt gav uttryck för ett slags vetenskaplig medborgarskapsideologi eller snarare ordensstatut, medlemmar av "de lärdas ordenssällskap" är förpliktade att bidra till nationens anseende. Vetenskapen ses som ett *augmentum gloriae nationis*, ett ökande av nationens ära, istället för att den bedrivs i sanningens, nyttans eller frihetens namn. Osanna omdömen om Sverige och om svenskarna anlag har förts fram, men det är snarare omsorgen om landets rykte än sanningslidelsen som får honom att agera. Bättre kan stormaktstidens vetenskapliga ideal knappast sammanfattas. Men att hävda en sådan position i Pommern efter stormaktstidens slut var problematiskt, och tidens diskussioner kring människors och ländernas särart var för sofistikerade för att bemötas med göticistisk historieromantik. *Thesaurus* utkom inte. Svenska lärde tycktes däremot ha följt Nettelbladts uppmaning och kommit med tillökningsförslag, de i Lund bevarade exemplaren av annonseringarna är försedda med handskrivna kommentarer om verk som saknades. 1728 publicerade Nettelbladt en ny annons, denna gång på latin. Här tackade han de som hade bidragit att utöka listan över potentiella titlar.[128] Annonsen presenterade på sexton sidor innehållsförteckningen för band I, som

[128] Christian Nettelbladt, ITERATUM AD ERUDITOS ALLOQUIUM DE THESAURO RERUM SVEO-GOTHICARUM…, Rostochii (1728).

nu skulle bestå av inte mindre än tolv kapitel med 257 titlar, vilket ger ett sidantal på cirka tretusen. För band II listades tretton isländska sagor. Ytterligare kompletteringar skulle skickas till boktryckaren Rusworm i Stockholm. Nettelbladt höll fast vid planen att publicera verket i folio och utlovade igen ett typsnitt av hög kvalité. Han hade för avsikt att äska om pengar ur akademikassan för sitt projekt. I en skrivelse till Fredrik I bad han om understöd "inte enbart för att desto bättre kunna forstsätta de verk som jag börjat utgiva och som länder den svenska nationen till ära, utan även att utan alla hinder fortast möjligt kunna ställa den två gånger i offentliga skrifter utlovade Thesaurum Rerum Sveo-Gothorum i ljuset."[129] Men projektet måste än en gång läggas på is.

Nettelbladt skickade sin annons även till Vetenskapssocieteten i Uppsala. I protokollet antecknas utan kommentarer: "Upwistes Christiani Nettelblads Prof: Gryph: iterarum ad Eruditos alloquium de Thessauro rerum Sveo-Gothicarum quamprimo edendo".[130] I slutet av augusti 1730 publicerades en tredje annons för *Thesaurus* den här gången i form av ett anslag i folioformat på latin. Redan i titeln upprepade Nettelbladt sitt omfattande projekt. Det skulle inte endast kasta ljus över de "sveo-gotiska folken" utan även över de närstående regionerna och provinserna, varmed han antagligen syftade på Svenska Pommern.[131] På baksidan beskriver han först sina mödor med utgivningen, men säger också: "Ändå vinner kärleken för fäderneslandet och studierna av den septentrionaliska historien och antikviteterna". Verket skulle ges ut till bokmässan i Leipzig 1731 eller vårmässan 1732, nya runtypsnitt och överhuvudtaget ett fint tryck utlovades. I likhet till den första annonseringen skulle kopparstick på de svenska "senatorerna" (riksråden) finnas med och utöver detta hundrafemtio andra illustrationer. *Thesaurus* skulle tryckas i sexhundra exemplar i Holland, Hamburg och Leipzig, allt för att säkerställa bästa kvalitet. Subskripitionspengar kunde betalas i Greifswald, Leipzig och Stockholm fram till januari 1731, för utländska beställare utökades fristen till februari. För att börja subskribera skulle sex daler betalas, vid erhållandet av band ett fyra och två daler vid leveransen av band två. Nettelbladt hoppades på trehundra subskribenter för att förverkliga projektet.

Han fann inte de trehundra intressenter som hade behövts för det ambitiösa projektet. Dock återkom Nettelbladt till Vetenskapssocieteten. Protokollet från den 25 september berättar: "4. Uplästes Prof: Nettelblads bref till Hr D:r Celsius af Gripswald d. 28 Aug. 1730. Hwaruti han begärer !:= at Societeten wille låta honom weta, hwilcka af the i hans iterato colloquio upnämde stycken kunde wara wärde at inserera i bemelte wärck. 2:o om ännu något finnes, som han intet kunnat få, och tjente till bemelte Thesauri locupleterande, ber han at sådant måtte åtminstone blifwa namngifwit. 3:o om huru monga Runor av hwart slag böra

[129] Nettelbladt till Kungl. Maj:t, september 1729, RA, Skrivelser till H.M.K.: "nicht nur die bereits zum Ruhm der Schwedischen Nation zu ediren angefangenen Werke, beßer fortsetzen, sondern auch den zu zweÿen mahlen in publicis scriptis versprochenen Thesaurum Rerum Sveo-Gothorum ohne alle hinderniß mit dem allerehesten ans licht stellen zu können." Inför den stundande akademivisitationen år 1730 inkom Nettelbladt med en underdånig skrivelse där han anhöll om mildhet (i fråga om intrigspelen vid universitetet) och ekonomiskt bidrag till *Thesaurus*.

[130] Henrik Schück, "Bokwetts Gillets Protokoll" den 16/1 1729 i *Uppsala Universitets Årsskrift* 1918:2, sid. 161.

[131] Christian Nettelbladt, *THESAURUS RERUM SVEO-GOTHICARUM, cuius Tomus 1mus…*, (1730). Angående dateringen se ovan.

giutas til hans nya wärck. 4:o om icke genom Societeten hans dessein kunde kommuniceras med Engelska Societeten, at man i England kunde jemwel få Subscriptioner."[132] I augusti samma år hade Nettelbladt skickat ett brev med nästan samma innehåll, i synnerhet uppmaningen att sprida annonseringen, men också hjälp vid urvalet av lämpliga verk, till Benzelius. Ett antal av de latinska folioarken skulle han senare sända till Göteborg:

> "Först såsom åtskilliga i mitt Iterato alloquio specificerade stÿcken intet äro af det wärde, att jag just skulle finna nödigt att låta omtrÿcka dem i min Thesauro: så will jag härmed be Högwördige Herr Biskopen att han behagade hafwa för Fäderneslandet och för mig den godhet och utmärka de stycken, som Eder Högwördighet finner wara af den consideration att de i bemelte Wärck böra omtrÿckas, eller och utelämnas. Sedan såsom jag wäl finner att några considerable opiscula ännu lärer wara, som med rätta borde finna platz i bemelte Thesauro, och jag dock likwäl ännu eÿ kunnat öfwerkomma; så ber jag mÿcket, det Högwördige Herr Biskopen desamma åtminstone tüktes namngifwa, om jag icke emot billig wedergälning kunde få part deraf. Enteligen effter Högwördige Herr Biskopen står i correspondens med de lärdaste män i England, Holland, Frankrike, Italien och flere länder, så önskar jag ock högeligen, det Högwördige Herr Biskopen tücktes giöra min dessein där bekant, på hwilket fall jag will med första skicka åtskilliga exemplar af min intimation Högwördige Herr Biskopen tillhanda."[133]

Till biskopen Wallin i Uppsala riktade Nettelbladt en snarlik förfrågan. Han tog sig friheten att be "at om något i Upsala-Bibliothec skulle finnas, antingen edita eller inedita, som finnes till benmälte Thesaurus locupleterande, sådant [...] mig communicera. […] Skulle och högwördige herr Doctorn kunna genom dess ansenliga correspondence giöra min dessein bekant uti Holland, Engelland, Frankrike och Italien etc. och således bringa mig några subscriptioner tillwäga", skulle Nettelbladt offentligt berömma detta.[134]

År 1735 följde han den svenske baronen Wilhelm Ludwig Ignatius Müller von der Lühne till Leipzig för att övervaka dennes studier.[135] Lugnet hade långsamt sänkt sig över de (teologiska) stridigheterna i Greifswald och Nettelbladt hade också blivit mer modest när han äntligen fick rektoratet och befordrades. Men att en av de ordinarie professorerna i juristfakulteten lämnade sin tjänst och dessutom begärde att få behålla sin lön, väckte ont blod. Müller von der Lühnes familj kom ursprungligen från Pommern. Den hade tjänat upp sig i samband med 30-åriga kriget för vilket de belönades med svenskt adelskap, en inte ovanlig karriär för tyskar inom det svenska stormaktsväldet. I Greifswald bodde han redan som student hos Nettelbladt och stod där under dennes uppsikt, det var alltså näraliggande att välja professorn som "praeceptor". Huvudargumentet för resan till Leipzig var egentligen inte baronens studieprestationer utan något helt annat. I sin ansökan om tjänsteledighet till Kungl. Maj:t gjorde Nettelbladt syftet mer än tydligt:

[132] Henrik Schück, "Bokwetts Gillets Protokoll" i *Uppsala Universitets Årsskrift* 1918:2, sid. 179f.
[133] Nettelbladt till Benzelius, 29/8 1730, UUB, g 19:11b.
[134] Nettelbladt till Wallin, april och 28/7 1730, Linköpings stiftsbibliotek, Walliana Vol IV, nr 23 och 24.
[135] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Stormaktstiden*, Stockholm 1997, sid. 58.

> "Eftersom den av baronen Müller von der Lühne underdånigst anhållna permissionen att jag måtte följa honom på ett år till Leipzig för att därstädes fortsätta hans berömvärt inledda studier, försätter mig i stånd att jag utan all gravation av rikets eller också härvarande Akademis kassa, å det prydligaste och mest fullständiga sättet måtte kunna edera och ställa i ljuset den projekterade Thesaurum Rerum Sveo-Gothicarum, med vilken jag endast har för avsikt att förhärliga den svenska nationens odödliga heder,[…] bönfaller jag Ers Majestät […] att jag utan minskning av min lön […] måtte åtfölja baronen Müller von der Lühne på ett år till Leipzig, för att på så sätt medelst edering av den ovan nämnda Thesauri Rerum Sveo-Gothicarum kunna deklarera för hela världen de plikter, med vilka jag lever bunden till ers Majestät och Svea Rike som en trogen undersåte. Tapperhet, dygder och förtjänster skall underrätta om och göra utlänningar vänligt inställda gentemot Svea Rike och dess innevånare[…]".[136]

I detta fjärde och sista försök upphöjde Nettelbladt alltså sin utgivning till en nationell angelägenhet. Det låg i statens intresse att släppa iväg honom från Greifswald för att tillrättalägga bilden av Sverige. Men på universitetet hade man en helt annan uppfattning. I ett brev till regeringen i Stralsund gjorde universitetets rektor tydligt att man inte skulle klara av att på en tid bli berövad en med arbete överhopad medarbetare, som inte kunde ersättas med någon annan. Universitetet hade inte heller några privatdocenter som kunde vikariera.[137]

Nettelbladt åkte ändå till Leipzig, kulturmetropolen där Johann Sebastian Bach var verksam i Tomaskyrkan och Johann Heinrich Zedler samlade i sitt enorma lexikonprojekt.[138] *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* utkom i 64 folioband plus fyra supplement, en outsinlig källa för kännedom om tidens språk, vetande och föreställningsvärld, som inte står den franska encyklopedien efter. Zedler lät i sitt lexikon införa biografier över levande personer och inte bara över kungligheter och kyrkomän, något som ditintills var ovanligt. Det är inte omöjligt att Nettelbladt under sin tid i Leipzig knöt kontakter till kretsen kring Zedler. Kanske uppmanades han redan vid denna tid att inkomma med sin biografi, den artikel som publicerades i 1740 års band 23 (spalt 1983–1989). Gahm-Persson anser i varje fall att "Lefwerenes-Beskrifning(en)

[136] Nettelbladt till Kungl. Maj:t, 7/6 1735, RA, Pommeranica Nr 320: "Alß die beÿ Euwrer Königlichen Majestæt von dem Baron Müller von der Lühne unterthänigst gebetene permission, daß ich denselbigen auff 1 Jahr lang nach Leiptzig zur fortsetzung seines rühmlichst angefangenen Studiums, begleiten möchte, mich in dem Stande zu setzen vermögent ist, daß ich ohne aller gravation (Beschwerde) des Reiches oder auch hiesiger Academischen Cassa, den projectirten Thesaurum Rerum Sveo-Gothicarum, womit nur die verherligung des unsterblichen Ruhms der schwedischen Nation intendiere, auffs zierlichste und vollständigste möge ans Licht stellen und ediren können […] flehe Euwre königliche Majestæt ich allerunterthänigst an […] daß ich ohne Verkürzung meines ordinariisalarii […] dem Baron Muller von der Lühne auff 1 Jahr nach Leiptzig begleiten möge, umb solchergestalt mittelst edirung des obgedachten Thesauri Rerun Sveo-Gothicarum aller welt diejenige pflichten declariren zu können, womit Euwrer königlichen Majestæt und dem Reiche Schweden ich als ein getreuer Unterthan verpflichtet lebe und wozu Tapferkeit, Tugenden und Verdienste die Ausländer gegen das Reich Schweden und deßen Einwhner anweißen und verbinden sollem der ich mit devotestem Zele ersterbe."

[137] Rektor till Generalguvernör, 7/6 1735, RA, Pommeranica Nr 320.

[138] Jämför med skildringen hos Tore Gjötterberg, *Tyskt 1700-tal – kulturhistoriska bilder från tyska furstehov och universitet samt deras svenska förbindelser*, Stockholm 1996, avsnittet "Kurfurstendömet Sachsen", sid. 32-49.

undantagandes något litet tillryckt, hafwa flutit utur Herr von Nettelbladts egna Penna".[139]

Leipzig var arena för de återkommande tyska bokmässorna och en av de främsta orterna i den tyska förlagsbranschen. Här fanns förläggare, tryckare, kopparstickare, pappersbruk och en outsinlig marknad för försäljning. Nettelbladts ambitioner med utgivningen av *Thesaurus* framstår därför som inte helt orealistiska. Han kunde åtminstone höja chansen att hitta en förläggare genom att på plats propagera för verket. Den "upprepade och sista annonseringen" av verket publicerades just 1735 i Leipzig, och Nettelbladt framhåller att han uppmuntrats av många brev att hålla fast vid sina publikationsplaner. "Enbart avsaknaden av en förläggare och litteraturkommersen vid min ordinarie uppehållsort [Greifswald] har gjort att jag själv inte kunnat överta utgivningen [och har] orsakat den hittillsvarande förseningen. […] Materialet är för handen så att man kan se hur sedan [den första annonseringen] förrådet hos mig har utökats." Projektets omfång hade då på tio år svällt till 342 titlar fördelade på tretton kapitel, en textvolym på minst fyratusen sidor redan i det första bandet. Innehållet i band två meddelades här inte, men i en tredje volym skulle de nyaste svenska historiker samlas, "så mycket jag av dem i tryck eller manuskript själv äger eller får dem tillsänt av andra."

Nettelbladt medgav att ambitionen översteg "en man som måste leva långt ifrån sitt fädernesland. Onekligen är inhemska svenska lärde bättre istånd att överta ett sådant verk." Hellre skulle *Thesaurus* utges av någon annan än inte alls. Han kunde inte bära ansvaret att alla andra riken hade ansenliga samlingar, men Sverige ingen alls. Åter betonades att bilder på de svenska riksråden skulle pryda verket för att förläna det "lyster". Dessutom skulle bilder av Dahlbergs *Svecia antiqua* lånas. Med allt detta försäkrade Nettelbladt, "kan det alltså bli en av de mest fullständiga samlingarna, vilkens like man om de svenska antikviteterna hitintills inte har haft, men som man ibland och ständigt har krävt." Hans huvudavsikt var att uppfylla en trogen undersåtes plikt och "fränta de utländske lärde klagovisorna om avsaknaden av nordiska nyheter och avleda många från de hittillsvarande villovägarna". I värsta fall kunde Nettelbladt tänka sig att avyttra sin samling till någon som ville utge den. "Mer kan jag inte göra", konstaterade han uppgivet. Han uppmanade även de svenske lärde "att utföra det som är ärorikt för det svenska riket och vad som är nyttigt och angenämt för de lärde." Själv såg han sig inte kallad att lära och sprida ut de svenska sakerna på tysk mark. Det ingick inte i hans uppdrag: "Härtill är egentligen medlemmarna i Kongl. Antikvitetskollegiet anhållna: att de skall lyfta rikets antikviteter i ljuset och utsprida dem. Rikshistoriografen och historieprofessorerna vid universiteten är egentligen kallade härtill. [...] Det jag hittills har gjort och utgivet i svenska nyheter, har skett av kärlek för och skyldighet gentemot mitt fädernesland." Avslutningsvis konstaterade Nettelbladt att annonsen i sig kanske fyllde någon funktion. Utländske lärde fick se vad som egentligen hade skrivits om de svenska antikviteterna, även om de skulle kritisera avsaknaden av årtal, bokformat och författarnas förnamn.

[139] Sigfrid Lorens Gahm, S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207) pag. 283 [skrivet 24.4.1788]. Han syftar därvid på ett omtryck av Zedlerartikeln i ett uppslagsverk över tyska jurister från 1749.

Nettelbladts projekt blev aldrig verklighet. 1756 försökte han en sista gång att ge ut *Thesaurus*, även då utan resultat.[140] Efter hans död erbjöd sonen Carl Friedrich Wilhelm kunglige bibliotekarien Gjörwell utgivningen.[141] En rad orsaker ligger bakom att *Thesaurus* aldrig gavs ut. En av dem var naturligtvis avsaknaden av ekonomiska ramar. En annan var de begränsade tryckmöjligheterna i Svenska Pommern. Vem som helst kunde inse att det skulle bli en utgivning av enorma, kanske orealistiska proportioner. Nettelbladt kritiserades för sin vidlyftighet. Det svenska 1700-talets främste bibliograf, Carl Gustaf Warmholtz, skriver om *Thesaurus*: "Samlingen (är) ännu otryckt, ej heller lärer den någonsin läggas under Pressen. Deruti handlade v. Nettelbla försigtigt, at han icke belastade sig sjelf med Förlaget af ett så vidlyftigt och kostbart, som kanske icke almänt eftersökt Werk."[142] 1757 recenserades ett annat källutgivande arbete, som Nettelbladt var sysselsatt med, och recensenten gjorde reflektionen att "ett sådant verk väl skulle kunna växa till fyrahundra band".[143] Långt mer framgångsrik blev Nettelbladt med utgivningen av *Schwedische Bibliothec*. En periodisk tidskrift låg mer i tiden.

Schwedische Bibliothec – svenska lärdomens brohuvud

Redan i den allra första Thesaurus-annonsen hade ett program för *Schwedische Bibliothec* presenterats.[144] Konceptet var en kvartalstidskrift med inledning och efterföljande artiklar: försvaret av Sveriges binamn (som landet enligt Olof Rudbecks Atlantica ägde: Thule, hyperboréernas land o.s.v.) mot Spener, dokument och avhandlingar rörande den svenska historien, översättningar till tyska av svenska riksdagshandlingar, nya avhandlingar och nyheter från de svenska universiteten och universitetet i Svenska Pommern. Den första upplagan hade 128 sidor, men kasserades strax efter utgivningen. En Leipzigtidning recenserade 1727

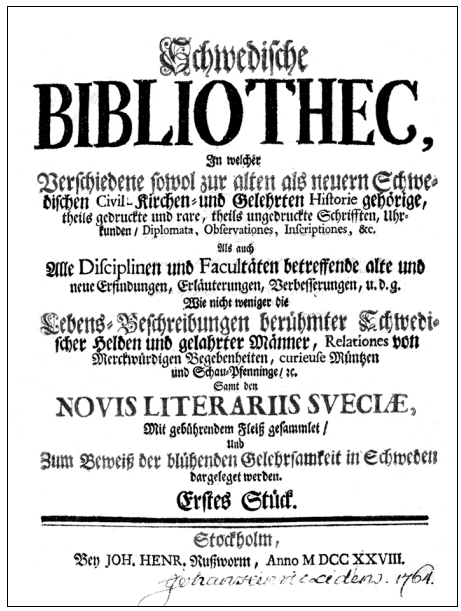
[140] Christian von Nettelbla, *Conspectus Scriptorum…*, 1756; se beträffande denna annonsering Warmholtz 9060.

[141] Nettelbladt (CCFW) till Gjörwell, 20/3 1778, KB, Ep G 7:5. Gjörwell hade tydligen för avsikt att ge ut en publikation med samma titel. Nettelbladts son meddelade att, även om innehållet av helt annat slag planerades, så kunde kanske ändå det ena eller andra från faderns samling tas med.

[142] Warmholtz 9060.

[143] Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777, sid. 13.

[144] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 621 ser Nettelbladts utgivning i ljuset av 1700-talets intresse för historiska samlingar: "Ett slags pionjär var Christian Nettelbladt, född i Sverige av tysk släkt och professor i Greifswald, vars omfångsrika *Schwedische Bibliothec* (1–5, 1728–36) innehöll ett vackert förråd handlingar, bl.a. till den svenska universitets- och kulturhistorien, närmast avsedda för tysk publik". Ewert Wrangel, *Frihetstidens odlingshistoria ur litteraturens häfder 1718–1733*, Lund 1895, sid. 29 f. ser "Greifswald (som) en av de viktigaste punkter, där de andliga strömningarna från Sverige och utlandet möttes. Såsom en av de främsta litterära förmedlare i detta hänseende måste här nämnas den i Stockholm födde *Christian Nettelbladt* […] Denne utgaf från Stockholm och Leipzig en slags tidskrift, 'Schwedische Bibliothec', hwaraf fem 'Stück' utkomma åren 1728-36, och som inleddes af en Rudbeckiansk uppsats om några Sveriges rikes binamn. Här offentliggjordes, i original eller öfversättning till tyskan, uppsatser och handlingar rörande Sveriges och Finlands historia, biografier öfver märkvärdiga svenskar […] nya förordningar, anmälningar af nya svenska böcker och kortare litterära notiser samt meddelanden om de svenska universitetens verksamhet. Meddelare i Sverige voro bl.a. Er. Benzelius, vidare Nehrman i Lund och Scarin i Åbo[…]" Warmholtz 9109 förtecknar *Schwedische Bibliothec* i band V C.III, Sect. III under lärda journaler, men många enskilda bidrag är listade som andra nummer under olika kategorier.

Schwedische
BIBLIOTHEC,
In welcher
Verschiedene sowol zur alten als neuern Schwedischen Civil- Kirchen- und Gelehrten Historie gehörige,
theils gedruckte und rare, theils ungedruckte Schrifften, Uhrkunden / Diplomata, Observationes, Inscriptiones, &c.
Als auch
Alle Disciplinen und Facultäten betreffende alte und neue Erfindungen, Erläuterungen, Verbesserungen, u. d. g.
Wie nicht weniger die
Lebens-Beschreibungen berühmter Schwedischer Helden und gelahrter Männer, Relationes von
Merckwürdigen Begebenheiten, curieuse Müntzen und Schau-Pfenninge / &c.
Samt den
NOVIS LITERARIIS SVECIÆ,
Mit gebührendem Fleiß gesammlet /
und
Zum Beweiß der blühenden Gelehrsamkeit in Schweden dargeleget werden.
Erstes Stück.
Stockholm,
Bey JOH. HENR. Rusworm, Anno M DCC XXVIII.

Bild 9: Titelblad till första bandet av Nettelbladts 'Schwedische Bibliothec', 1728.

denna första upplaga av första bandet: "Författaren av Schwedische Bibliothec är mycket missnöjd över de många tryckfel som på grund av hans frånvaro har smugit in sig i den första delen av verket och att förläggarna har låtit trycka den med luckor [...]."[145] Första bandet, tillägnat riksrådet Arved Horn vars vapen återgavs i kopparstick, utkom istället ett år senare i Stockholm, och sidantalet hade nu utökats till 240. Innehållet hade helt ändrats i jämförelse till den första upplagan. Enbart polemiken mot Spener hade bibehållits. Många av de bidrag som var planerade till det första bandet trycktes först 1763 i en annan av Nettelbladts publikationer, under den suggestiva titeln *GREINIR or theim Gaumlu Saugum, Laugum Og Ithrotter*.

Programförklaring i första bandet påminner om den för *Thesaurus*. Inled ningsvis reflekterar Nettelbladt kring sin tidskrifts titel "bibliotek" och vad som kunde motivera den. Det var vanligt att publikationer bar detta namn. "Arkiv, lediga stunder, lättsamt nöje, blandat", så kunde läsaren också titulera skriften. Efter förrättade ordinarie sysslor säger han sig ha sökt nöje i sina bokskåp och därför spelade det ingen roll hur verket benämndes. Han vill inte bråka om titeln eller belasta hjärnan med onödiga "Grillificationibilitudineitatibus". De som hade "påvelig härskarsjuka" göre sig icke besvär att läsa hans verk. Det anstod inte medlemmarna i "de lärdas ordenssällskap att kivas som kapitelriddarna i det Heliga Tyska Riket eller som fiskpränglerskorna i Holland. [...] Finns det någon dissens bland oss, kan densamma biläggas i kärlek och vänlighet." Nettelbladt beskriver *Schwedische Bibliothecs* inriktning genom att säga vad den *inte* var. Den var ingen bibliotekshistorisk tidskrift som förmedlade kunskap eller nyheter om privata och offentliga bibliotek i Sverige. Ej heller skulle *Schwedische Bibliothec* bli ett namnregister över dagens vittra svenskar. Han ställde sig inte helt avvisande

[145] Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777, sid. 15.

till att skriva en "Idé om svenskarnas litteraturhistoria" som ett samlingsverk för att publicera "förborgade manuskript", en anknytning till ambitionerna med *Thesaurus.* Tidskriften skulle publiceras "av kärlek till dem som inte kan svenska eller som på grund av avståndet inte kan skaffa sig de i Sverige tryckta skrifterna". Den skulle förmedla svenska lärda nyheter och Acta publica, men även verka mot oförståndet hos dem som "i offentliga skrifter påstår, att en lärd i Sverige är mer sällsynt än ett villebråd; eller betraktar Sverige som en nation, som föga eller inte alls verkar för vetenskapen och vilken man i detta avseende skulle kunna likställa med de barbariska och okultiverade folkslagen, som helt nyligen helt oreflekterat skett hos en anonym (författare)."

Nettelbladt såg inget bekvämare medel "än att öppna ett Svenskt Bibliotek och i detsamma presentera den svenska lärdomens skatter helt uppenbart åt hela världen."[146] På grund av att andra periodiska publikationer, som "Nova literaria maris Balthici", inte hade fortsatts "har man med tiden återigen börjat fälla inte alltför goda omdömen om den svenska litteraturen." Denna lucka ville Nettelbladt nu fylla. Skillnaden mellan *Schwedische Bibliothec* och "Acta literaria Sveciae", en annan svensk publikation som behandlade svenska lärda skrifter, var den att den förra också refererade nyheter "från de till svenska kronan hörande provinserna", läs: *Svenska Pommern*. I motsats till andra publikationer ville Nettelbladt koncentrera sig på småskrifter "som måste räddas från undergången". Att åstadkomma en samling av sådana skrifter efter tyskt och franskt exempel var hans mål; varken innanför eller utanför Sverige hade en någonting sådant funnits tidigare. Nya pommerska skrifter skulle inte återges om de inte förtjänade en särskild reflexion. Men småskrifter som program, urkunder och små observationer kunde då och då behandlas. Två kriterier gällde vid urvalet av texterna. Antingen måste de utarbetats av en svensk eller till svenska riket hörande lärd person eller också behandla svenska angelägenheter: "Men vet, benägne läsare, att jag under namnet Sverige även inbegriper *Svenska Pommern* [min kursivering]. Därför väntar jag mig alltså av de lärda pommerska sakerna allt rörande det gamla och nya, tryckta och otryckta saker […]." Med tanke på Nettelbladts tidigare verksamhet anar vi att denna inställning skulle ge honom många svårigheter och reaktioner.

Nettelbladt ville inte bestämma någon särskild tidsintervall för utgivningen av tidskriften, men hoppades kunna lägga fram ett band i flera delar per år. Stöd och uppmuntran hade han i synnerhet från de kulturintresserade bröderna Benzelius. I likhet till *Thesaurus* riktades en uppmaning till de svenska lärde som skulle bistå med texter. Med en formulering nästan lånad från en av Thesaurusannonserna hoppades Nettelbladt inte behöva säga det som en gång sades i förordet till *Pohlnische Bibliotheck*: "Jag känner privatpersoner som har ärvt ett antal skrifter av sina förfäder eller själv har skaffat dem, men jag vet också att jag snarare lyckas med att prata mig till en svartsjuk spanjors mätress än ägarnas manuskript." Att bistå med manuskript var det bästa botemedlet för dem som hitintills hade fällt så negativa omdömen om svenskarnas begåvning och lärdom:

[146] Finns även citerat hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik* Stockholm 1950, sid. 182 och hos Nils Jörn, "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998, sid. 94.

> "Ingen bättre medicin kan tänkas mot den sig omkringätande baktals-farsoten, som väl annars blommar ut till raseri, att man räknar en svensk lärd bland undren som knappast sker vart tusende år. [Ingen bättre medicin finns] än att fatta pennan, samla goda manuskript och att överlämna dem till samlaren av detta arbete eller att själv tillkännage något nyttigt eller lärt. Då kommer de visdomsbehövande och lamt haltande förnuftiga som ligger sjuka i sinnessjukhuset att kunna helas från sin sjukdom och några lärdes storvulna vishet stå med skammen."

Men eftersom Nettelbladts publikation trots allt var ett bibliotek, flaggade han för att man jämte böcker också skulle anträffa "manuskript, brevurkunder, dokument, monument o.s.v." I ett bibliotek samlades de bästa skrifterna, men även de sämre måste ges utrymme. De lärde hade olika uppfattningar om en skrift, det den ene föraktade räknade den andre till sina mest ädla skatter. Att utgivaren ville förbli anonym berodde på att han inte ville förleda läsaren till eventuella förutfattade meningar: "Jag har aldrig hört att man har frågat om vem som har pressat ut det vin som smakar så ljuvligt på våra tungor." Nettelbladt försatte sig retoriskt i läsarens situation som säkert undrade över vem som egentligen var författaren till verket, "var han bor, om han är en svensk eller en tysk?" Detta begär hos läsaren lovade han att tillfredsställa med ett Tacituscitat, nämligen: "att en historiker inte får vara hemma någonstans och just det önskar jag mig att du tror om mig när du betraktar mina förehavanden." Dock förverkligade knappast Nettelbladt denna historiografins kosmopolitiska opartiskhet.

Försvaret av Svea rikes binamn mot pietisten Spener omfattade hela sextio sidor i den första delen av *Schwedische Bibliothec*. Tre andra bidrag behandlade finska förhållanden, exempelvis finska språkets överensstämmelse med grekiskan och hebreiskan och bandet avslutades med parentationen över Gustav Horn samt "Nova Literatia Sveciæ".[147] Andra bandet kom redan samma år (1728), tillägnat Gustav Cronhielm. I den första tematiska artikeln levererade Nettelbladt på mer än fyrtiofem sidor en bevisföring mot filosofihistorikern Heumanns omdöme om svenskarnas intellektuella anlag. Stort utrymme intog ett bidrag om de cartesianska stridigheterna i Uppsala samt en kyrkohistorisk avhandling om Uppsala stift. Dessutom återgavs svenska Acta Publica och nyheter ur det litterära livet.[148] Det

[147] Eftersom publikationen hitintills aldrig har behandlats ges här första bandets innehållsförteckning i sin helhet: Innehåll *Erstes Stück* 1728: Innehållsförteckning pag. 1; Tillägnan med Horns vapen pag. 2; I. Vorrede med vinjett, en seende (!) Justitia under solen pag 3-8 (10 sid.); II. Vindication einiger Bey=Nahmen des Reiches Schweden wider Spenerum sid. 1-61; III. Chronicon Episcoporum Aboesium *Pauli Justen,* sid. 62-91; IV. Positiones Historico-Politicæ ex chronico Episcoporum *Pauli Justen*, sid. 92-95; V. *Anonym.* Chronicon Finlandiæ, sid. 96-115; VI. *Dan. Julenii* Vindiciæ Fennorum 116– 157; VII. Orat. de Convenientia Lingvæ Fennicæ cum Hebræa & Græca, sid. 157-168; VIII. Oratio Parentalis de Vita & obitu Gustavi Horn, sid. 169-189; IX. Encomium Militiæ *Hornianæ*, sid. 190-216; X. Nova Literatia Sveciæ, sid. 217-240.

[148] Innehåll *Anderes Stück* 1728: Innehållsförteckning pag. 1; Tillägnan Gustav Cronhielm pag. 2; I. Vorrede, pag 3-5; II. Summarischer Beweis, daß das Judicium in Actis Philosophorum vom Ingenio Philosophico derer Schweden im Grunde falsch und unrichtig sey, sid. 1-47; III. Project zu einer Collection Philosophischer Disputationen unter dem Titul: Fragmenta Historiæ Philosophicæ, sid. 48-52; IV. Acta zwischen der Theologischen und Philosophischen Facultät zu Upsal, in puncto Philosophiæ Cartesianæ, sid. 52-118; V. Statuta Provincalia & Synodalia Upsaliensa, sid. 119-202; VI. Dikmanni Tractat von denen Nahmen, Sala, Upsala, Onsala, &c., sid. 203-226; VII. Eliæ Brenneri Sveciæ Regum, Reginatum & Ducum Numismata, sid. 227-237; VIII. Drey Brieffe, betreffend die Heyraths Affaire des Herzoges Magni zu Ostgothland mit der Königin Maria zu

tredje bandet (1729) tillägnades den svenskpommerske generalguvernören Meijerfeldt. Här behandlas kyrkohistoriska ämnen som en krönika över Lundabiskopen Absalon. Rapporteringen om Acta Publica och anmälan av lärda verk hade blivit till stående inslag, och Nettelbladt behandlar också sina egna skrifter.[149]

Det skulle dröja två år innan nästa volym såg ljuset. Då hade en betydelsefull förändring ägt rum vad gäller språket. Cirka sextio sidor av årgången var på tyska, medan de tre tidigare banden nästan helt varit på latin. Kyrkohistorien dominerade även 1731. Erik XIV och Johan III behandlas samt Brenners avhandling om svenska mynt. Riksdagsordningen publicerades i en tysk översättning, följt som vanligt av Acta Publica och litterära nyheter, bland annat Vetenskapssocietetens stadgar.[150] 1736 utkom det femte och sista bandet av *Schwedische Bibliothec*. Majoriteten av bidragen publicerades åter på latin. Vid sidan om ett antal smärre tidigare opublicerade avhandlingar rörande den svenska juridiken, språket och litteraturen, behandlades enligt tidigare mönster de svenska regeringsskrifterna och lärda nyheter. Ett kopparstick över det nyinredda Kungshuset i Lund med förklarande text ingick också.[151]

Schottland, sid. 238-243; IX. Acta Publica Regni Sveciæ de A. 1727, sid. 244-260; X. Oratio Parentalis Memoriæ & Meritis Illustrissimi Comiis NICOLAI GYLLENSTIERNA & c., sid. 261-291; XI. Nova Literaria Sveciæ, sid. 292-322.

[149] Innehåll *Drittes Stück* 1729: Titelblad & innehållsförteckning pag. 1; Tillägnan Johann August Meyerfeldt, generalguvernör pag. 2; Vorrede pag 3-7; I Dissertatio Juris Publici de Episcopis Regni Svionici Romano-Catholicis, sid. 1-114 + addenda 2 pag.; II Genealogia Absolonis, Archiepiscopi Lundensis på tyska sid. 115-163; III. Tabula Cisterciensum Sorana, sid. 164-183; IV Anacephalæosis vel Catalogus Præsulum & Pontificum Lundensium in Scania, sid. 184-202; V. Oratio habita in Actu Promotionis, sid. 203-218; VI. Carmen dicatum auspiciis novi regni, quum Rex gloriosissimæ memoriæ Carolus XII. sceptra capesseret, sid. 219-232; VII. Literæ Communitatis de Satagundia de Limitibus inter Dioecesin Upsalensem & Aboënsem, Subsidium Cameræ Apostolicæ per Dioeces. Lincop., sid. 233-236; VIII. Verelii Diss. de Hierarchia, sid. 237-253; IX. Acta Publica Regni Sveciæ de A. 1727, sid. 254-323; X. Isthemii Observationes ad Chronicon Rhytmicum Olai S. Norrigæ Regis, ab Hadorphio editum, sid. 324-333; XI. Singularia von einigen Büchern, sid. 334-337; XII. Nova Literaria, sid. 338-350.

[150] Innehåll *Viertes Stück* 1731: Titelblad & Innehållsförteckning pag. 1; Tillägnan Carl Gustav Dücher, Krigskollegiets president, pag. 2; Vorrede, pag 3, därefter ett invikt ark med en genealogi; I. *Laurentii Raymundi* Historia Liturgica, sid. 1-80; 2. Documenta ad Historiam Liturgicam gehörig, sid. 81-121; 3. *L.B. Skyttes* Oration wider die Metaphysic, sid. 122-135; 4. ERICI XIV. R. Svec. Confession, sid. 136-143; 5. ERICI XIV. R. Svec. Condemnation, sid. 144-155; 6. Ursachen, warum ERICUS XIV. des Reiches entsetzt worden, sid. 156-178; 7. Fragmentum Historiæ Johannis III. Reg. Svec. cum Not., sid. 179-216; 8. Sylvestri Phrygii Relation betreffend den seel. Abschied Johannis III. Reg. Svec., sid. 217-224; 9. Brenneri Relation vom Werth derer alten Schwedischen Müntzen, sid. 225-230; 10. Ejusdem Beschreibung der Müntze des falschen Sturen, sid. 231-234; 11. Einige Briefe Joh. & Joh. Arnoldi Messeni, sid. 235-243; 12. Exequiale Monumentum Celiss. Comitits Nicodemi Tessin, sid. 244-261; 13. Schwedische Reichs=Tags=Ordnung, sid. 262-282; 14. Acta Publica Sveciæ, sid. 283-346; 15. Nova Literaria, sid. 347-392; 16. Genealogie servant d` éclaircissement pour l´ affaire du sief de Bretzenheim &c. = det hopvikta blad som är inhäftat efter Vorrede.

[151] Innehåll *Fünftes Stück*, 1736: Titelvinjett: Carl Gyllenborg; Titelblad & Innehållsförteckning, pag. 1; Tillägnan, hyllningstal till Carl Gyllenborg pag. 2-5; Kopparstick över det nyinrättade Kungshuset i Lund med förklarande text, pag 6; Vorrede, pag 7-9; I) Fama Eruditorum in Svecia Virorum a contemtu Juris publ. ? documentorum medii ac novissimi ævi vindicata Auct. OSANDER, sid. 1-42; 2) b. TROILII Disquisit. de Initiis atque fatis Ynglingorum è MSt., sid. 43-58; 3) Disquisit. de Olavo Trætelja é MSt., sid. 59-66; 4) RABENII Diatribe Critic. de Terminatione

Med bas i Greifswald hade ett flerårigt publikationsprojekt genomförts. *Schwedische Bibliothec* måste betraktas som ett enmansprojekt. Nettelbladt var spindeln i nätet som samlade in manuskript och publicerade sina egna. Man kan spåra vissa ansatser till den moderna lärda press som snart skulle ta det upplysta Europa med storm. Dels förekom i de första banden regelrätta redaktionella och polemiska bidrag som inlägg i en lärd debatt, dels blev de vittra nyheterna en fast beståndsdel av publikationen och lärda skrifter recenserades. Nettelbladt eller någon annan gjorde sig även mödan att översätta vissa bidrag till tyska i en tid då annars latinet fortfarande var totalt dominerande. Nettelbladt själv såg *Schwedische Bibliothec* som en tidskrift och hans svenskpommerska omgivning reagerade på den som om den var det. Kontroversiella ämnen avhandlades och redaktören tog sig frihet att rapportera om Svenska Pommerns lärda liv utan att be de inblandade om tillstånd. Nettelbladts svenska samtid ger följande omdöme om hans verksamhet som publicist: "Han har den fördelen, att kunna där ute utgifva åtskilligt, hvarom skulle göras svårigheter, om det skulle ske här hemma i landet."[152]

Försvaret för det nordiska och kampen mot klimatläran

Den göticistiska nationaletymologin

En leende putto breder ut sig i vinjetten över Nettelbladts första artikel, försvaret av några av det svenska rikets binamn mot historikern i Wittenberg, *Jakob Karl Spener* (1684-1730). I en skrift med titeln "Notitia Germaniæ antiquæ" hade denne klandrat Rudbecks "otidiga kärlek till fäderneslandet" i allmänhet och de olika namnen för Sverige i synnerhet.[153] Nettelbladt medgav att man inte kunde acceptera rudbeckianernas alla påståenden om Sverige. Att landet skulle ha varit befolkat före syndafloden eller att dess förste biskop skulle ha varit Adam var att gå för långt. Men likväl hade andra nationer ingen orsak att klaga så mycket eller förringa de nordiska skribenterna så mycket som det hade skett nu. I alla länder tillskrev författare sitt fädernesland mer än vad som grundade sig i fakta eller sanningen. En viss Gerlach hade påstått att tyskarna var befriade från kärlek till fäderneslandet (Patridomania), eftersom de härmade alla andra folkslag i nästan allting. Men det höll Nettelbladt inte med om. Även om man besökte främmande

Vocum Sveticæ Lingvæ è MSt., sid. 67-80; 5) RUDBECKII Bedencken wegen Verbesserung des Calendarii è MSt., sid. 81-88; 6) Biga literarum Sam. à PUFENDORF ad IV. Pregitzerum è MSt., sid. 89-96; 7) LEYONMARCKI Anmerkungen über Wiedekindi Historiam Reg. GUSTAVI ADOLPHI è MSt., sid. 97-104; 8) Consist. Holmens. kurtzer Bericht von Frieder. Menii Consensu Hermetico-Mosaico wobei das Colloquim Consist. Holmens cum Menio annectieret worden è MSt., sid. 105-130; 9) Dan JUSLENII Observat. Theolog. in Disp. Aboensem de Apotheosi è MSt, sid. 131-144; 10) A. SCARINI Observationum in Dissertat. de parallelismo Apotheoseos veteris atque recentioris cum locis Theologicis & Historicis parallelismus è MSt, sid. 145-230; 11) Acta publica Regni Sveciæ de anno 1730, sid. 231-307; 12) Nova Literaria Sveciæ, sid. 308-327.

[152] Johan Henric Lidén, *Brefwäxling imellan ärke-biskop Eric Benzelius den yngre och dess broder, censor librorum Gustaf Benzelstierna*, Linköping 1791, sid. 238 brev 160, 19/10 1736. Även breven 158 och 159 berör Nettelbladts *Schwedische Bibliothec*, i synnerhet det i femte bandet avtryckta Vadstenadiariet. Lundaexemplaret av *Schwedische Bibliothec* verkar ha tillhört Lidén, i alla fall finns hans namnteckning på titelbladet (se bild 9).

[153] Denna formulering är hämtad från Warmholtz 1250 (B.I.C.3.) där vi finner "Vindication einiger Beynahmen des Reichs Schwedens wirder Spenerum" förtecknad och beskriven.

länder, bodde där, anammade deras mode kunde det hända att man höjde sin egen nations ålder och favoriserade sitt fädernesland framför andra. Kärleken till fäderneslandet kunde liksom "klistra fast", och tyska nationen ägde "en mycket stark dos av egenkärlek för sitt land". Även i de enskilda tyska provinserna fanns det märkliga prov på detta. Trots att de hade samma namn och endast skiljdes åt genom förstavelsen "Ober-" och "Nieder-" hade en anonym skribent höjt de övre saxarnas i fråga om naturell och intellektuella anlag över de nedre saxarna. Samme författare hade fällt ofördelaktiga omdömen om den svenska nationen och ryssarna.

Nu skulle svenskarna tas i försvar av Nettelbladt. Den person som den anonyme författaren hade åberopat var Spener, som nu hamnade i skottlinjen för kritiken. Utan rätt och giltig orsak hade Spener velat frånta svenska riket nästan allt i fråga om beröm och fördel. Avsikten var att själv kunna förhärliga sitt eget folks namn desto mer. Spener ville beröva Sverige dess ärevördiga binamn som "Thule" eller "Hyperboreum terra", och upphovsmannen Rudbeck hade presenterats ytterst negativt. Den följande examinationen av Speners argument avslöjar Nettelbladt som en rättrogen rudbeckian. Helt okritiskt hade han anammat den göticistiska tolkningen av Sveriges förflutna och gjorde nu allt för att försvara den. Genomgången mynnade ut i en konflikt mellan två diametralt motsatta civilisationsteorier. Den ena betydde att den europeiska urbefolkningen och därmed urkulturen skulle ha vandrat norrifrån mot söder och den andra innebar att vandringen skulle ha skett från syd mot norr. Striden handlade inte endast om kulturens förträfflighet framför den andra på grund av anciennitet, den handlade om germanerna eller goterna var det äldsta folket bland européerna. Kunde fördelarna med den europeiska kulturen tillskrivas goterna eller germanerna? Vad det gäller arvet efter det mytomspunna folkslaget goterna, gjorde man från svenskt håll redan på medeltiden anspråk på det. Danskarna i sin tur konkurrerade med svenskarna om den rättmätiga gotiska efterföljden. Men det skedde alltså ytterligare en differentiering: den mot germanerna som det kulturbringande urfolket som tyskarna antog som sin mytiska urbild, baserad på en sedan renässansen aktiv Tacitusreception. För människorna i Svenska Pommern kan denna diametralt olikartade synen på civilisationens uppkomst ha försvårat acceptansen av den svenska stormaktsideologin som dominerades av de göticistiska idémönstren. Om pomrarna räknade sig till den "germanska" sfären, med sitt storslagna förflutna nedtecknat av en romersk etnograf, måste de ha haft svårt att acceptera påståenden om Sveriges ålder.

Nettelbladt försökte ju (bland annat genom utgrävningen) att demonstrera för dem att de egentligen kunde räknas till den nordiska kulturkretsen. Men nu gällde det att försvara sig mot den pietistiska papperstigern. Speners huvudargument var "taget från den ruggiga luften i norden". Det gick ut på att "de första vandringsmännen" sannolikt inte skulle ha valt att bosätta sig i länderna med strängt klimat framför de mer angenäma. Men i begynnelsen var hela världen en vildmark, invände Nettelbladt: "De jämnade postvägarna och gästgiverierna, där man nu kan få mat och dryck, var inte inrättade på den tiden." Även om de "första vandringsmännen" skulle ha hört om angenämare länder hade de inte kunnat fortsätta sin resa med bekvämlighet. De var tvungna att ta hänsyn till vattendrag "och gå på de vägar där de kunde hitta både mat och dryck åt sig själva

och boskapen." Påståenden om det ogynnsamma svenska klimatet fick Nettelbladt att tända till: "De flesta av er sannolikhetsherrar som gör ett så stort oväsen kring det hårda och ofruktbara klimatet, har aldrig sett de nordiska länderna eller erfarit om Skandinavien verkligen har ett så otacksamt och omilt klimat. Ni talar om saker som ni aldrig har upplevt […]". Men värst av allt var att "de svenska antikviteternas motståndare, för att förinta dem fullkomligt och ta ifrån Sverige berömmen att vara ett gammalt rike, påstår att de första invånarna i de svenska länderna omöjligt hade kunnat komma till norden utan att passera Tyskland. Alltså skulle Sverige ha fått sina undersåtar från Tyskland och inte Tyskland sina från Sverige. Alltså skulle Tyskland vara ett mycket äldre rike än Sverige." Nu uppbådade Nettelbladt alla möjliga historiska argument och bevis för att förklara att sjövägen var vanlig under den allra första folkvandringstiden. Skepp med tolv åror som han hade sett på runstenar fick duga som bevis för att de första invånarna kom till Sverige över havet. De behövde inte alls passera Tyskland. Efter det att Noaks ark hade strandsatts på berget Sinai (som lokaliserades till Armenien) skulle de första kolonisatörerna ha kommit med flodvågor direkt därifrån till Sverige via Tartarien, Ryssland, Finland och slutligen till Lappland. Verkligheten var alltså precis tvärtom: "Därav följer att inte svenskarna fått sin första befolkning från Tyskland utan att tyskarna fått sin första befolkning från Sverige, alltså att detta rike måste vara mycket äldre än det första." Detta var fakta för Nettelbladt även om "den annars lärde, men mot den svenska nationens beröm mycket fientligt sinnade Dr. Spener" opponerade sig mot det och försökte "att mörklägga och beröva svenskarna deras ära med all upptänklig flit och möda".

Polemiken mot Spener hade även religiösa undertoner: Jacob Karl var son till Phillip Jacob Spener, pietismens grundare. Spener junior har i övrigt många likheter med just Nettelbladt (och hans kusin Heinrich) som kan ha träffat honom personligen i Halle. Även Spener bytte nämligen teologistudierna mot juridiken.[154] Istället för i religionsstudierna förkovrade sig tidens jurister i den framväxande offentliga rätten, *jus publicum*. Man kan kanske betrakta offentliga (natur)rätten som en reservideologi efter teologins minskade betydelse. Diskursen om rättsliga frågor dolde idémässiga ställningstaganden, historievetenskapen sågs som basen för *jus publicum*. Därför var diskussionen om historien och historieintresset hos tidens jurister så kompakt. Juridiken och kunskapen om historien sågs som en enhet och denna enhet kristalliserades i människor som Nettelbladt eller Spener. Den tyska (pietistiska) skolan anklagade den svenska (ortodoxa) göticistiska historieskrivningen för att inte skildra sanningen och grovt överdriva Sveriges utvaldhet och ålder. I Tyskland hade sedan 1500-talet Tacitus *Germania* intagit platsen som en tysk förenande urmyt. *Germania* fungerade som berättelse om den forna storheten på vilken man kunde grunda sin naturrättsliga origina-

[154] Redan för slutet av 1600-talet kan man konstatera denna tendens. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Stormaktstiden*, Stockholm 1997, sid. 45. För biografiska perspektiv på Nettelbladt och andra jurister i det tyska rikets högsta instans RKG se Nils Jörn: "Johann von Ulmenstein und Christian von Nettelbla: zwei Assessoren aus Norddeutschland am Wetzlarer Reichskammergericht " i *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich*, Köln 2000, sid. 143-184 och Jahns, Sigrid: *Das Kammergericht und seine Richter – Verfassung und Sozialstruktur eines höchsten Gerichts im alten Reich*, Köln-Weimar-Wien 1999.

litet.[155] I diskussionen om rättsliga regler var detta synnerligen viktigt. Med stöd i historiska resonemang kunde den romerska rättens inflytande i den tyska rättskulturen elimineras. Denna form av Tacitusreception i Tyskland tålde inte konkurrens från det nordiska grannlandets teorier om överlägsenhet som komplicerades därigenom att göticisterna såg goterna och inte germanerna som svenskarnas förfäder. Det nordiska var på så sätt något annat än det "germanska". Civilisationen hade vandrat norrifrån mot söder och inte omvänt. Från tysk (och pommersk) sida var det bäddat för att avgränsa sig till en märklig messiansk blandning av ortodox protestantism och ett genuint förhärligande av den nordiska hedniska förtiden. Ännu kunde inga likhetstecken konstrueras. Den svenska stormaktsideologin ebbade inte ut före mitten av 1700-talet. Kretsen av "de sista rudbeckianerna", till vilken man måste räkna Nettelbladt, fortsatte in i det sista med upprepningen av de gamla lärosatserna.[156]

Klimat och karaktär

Huvudnumret i band II av *Schwedische Bibliothec* var ett omfattande angrepp på filosofie professorn Heumann och hans klimatteori rörande de europeiska folkslagens intellektuella egenskaper. De nordliga folkslagen karakteriserades här med ytterst ogynnsamma omdömen. För en gångs skull kunde danska och svenska intellektuella inta samma ståndpunkt i kritiken mot dessa teorier. Debatten ägde rum trettio år före utgivningen av Montesquieus *De l'esprit des loix*, som definierade det politiska styrelseskicket i förhållande till klimat. Det kan vara värt att något utförligare teckna bakgrunden till dessa idéer.

Kortfattat bygger klimatläran på tanken "die Welt nach einem dreyfachen Climate in drey Theile abzutheilen und also auch die Völcker ihrem Naturell nach unter drey Classen zu bringen".[157] Dessa tre klasser utgjordes av en het, en kall och en väl tempererad klimatzon som determinerade folkslagens kollektiva egenskaper. Renässanshumanismens återupptäckt av antika förlagor var en förutsättning för en konceptualisering av dessa egenskaper i en uppsättning av standardstereotyper om den egna karaktären (autostereotyper) eller om andras (heterostereotyper). Skillnader inom de tre klimatzonerna tillskrevs främst luften eller jordrikets "utdunstningar", *effluvia*. Idén om mellersta, vältempererade zonen som norm spelade en avgörande roll. Ju närmre en kultur kunde placeras i förhållande till denna väl avvägda mitt, desto gynnsammare var klimatet för politik, ekonomi och kultur. Föreställningar om Europas centrum och periferi kunde vinna sin legitimitet med hjälp av sådana vetenskapliga förklaringar. I samband med de stora upptäcktsresorna hade europeiska författare också att brottas med förklaringar till likheter och olikheter mellan dem och utomeuropeiska folkslag. I de fall främmande kulturer kunde uppfattas som överlägsna gentemot den europeiska (detta gäller i synnerhet Japan och Kina) rymdes

[155] Herfried Münkler, "Nation als politische Idee im frühneuzeitlichen Europa" i *Nation und Literatur*, Tübingen 1989, sid. 71-77.

[156] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 643-658, avsnittet "De sista rudbeckianerna" och deras inflytande på historiografin.

[157] Heinrich Zedler (utg.), *Grosses, vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig och Halle 1732-54; artikel "Naturell der Völker": "att avdela världen enligt ett trefaldigt klimat i tre delar och alltså även föra in folkslagen enligt deras naturell under tre klasser".

förklaringarna inom klimatläran.[158] I takt med att den katolska kyrkans universella maktanspråk sprängdes inifrån (*nationell* samling är Machiavellis, *kulturell* samling Luthers argument), uppstod de framväxande europeiska nationernas behov av självdefinition.[159] Idén om nationalstatens okränkbara suveränitet grundad på naturrättsliga argument, fann en förklaringsbas i klimatläran. Därtill kom de europeiska nationernas håg för *mytohistorien*, alltså kopplingen av nationens historia till någon form av mytiskt förflutet. Detta mytiska förflutna förankrades i antikens litteratur, i Bibelns skapelseberättelse, den kristna traditionen eller till och med före den, i fritt uppfunna sagor. Ju längre tillbaka i tiden man kunde konstruera ett minne desto mer förträfflig, närmare det gudomliga ursprunget, måste landets kultur vara.[160]

Debatter mellan dem som baserade sitt tänkande på *les anciens*, alltså på de antika förlagorna, och dem som intog en mer kritisk hållning gentemot antikens arv, *les modernes* utspelade sig inte direkt i Sverige eller Svenska Pommern. Svenskarnas ifrågasättande av den antika klimatläran framtvingades av vad man upplevde som orättvisa beskyllningar mot den kalla klimatzonens och mot de nordiska folkslagens intellektuella begåvning. Den svenska linjen kom att ligga nära de "moderna" idéerna, vilket satte diskussionerna i en spännande och motsägelsefull kontext. Nettelbladt och andra menade att empirin skulle utgöra basen för omdömet. Men samtidigt skulle de göticistiska myterna räddas.

Idéer kring nationella särdrag i kultur, religion, historia och politik överhuvudtaget placeras vanligen i kontexten kring 1800-talets nationsbildningar. Men både i klimatläran och i åtskilliga politiska eller juridiska skrifter framträder dessa tankar på ett mycket tidigare stadium. 1727 utkom en anonym tysk publikation med titeln "Nationssamtal eller kuriösa diskussioner om de nuvarande konjunkturer och viktigaste händelserna".[161] Arton nationer, indelade i nio diskussionspar, avhandlade historia, statsskick och nuvarande händelser, "allvarliga reflektioner och här och var kritik mot de anförda nationernas seder och bruk, men slutligen kärnan i en hel monarkis, stats eller lands historia". Författaren sades vara "en man som hela sitt liv har varit tillgiven historiska och politiska studier och som på resor och beskickningar haft tillfälle att lära känna nästan alla europeiska nationer." Samtalen vinner ett djup genom att de förs mellan två parter som i allmänhet *inte* delar de viktigaste baserna för sin självbild: religion, historia eller statsskick. Nationsgrupperingen är ur detta perspektiv av stort intresse eftersom skillnaderna mellan länderna utmejslas i kontrasten, i mötet. Följande parter diskuterar i dialogstruktur med/mot varandra: engelsman–

[158] Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall – Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm 1980, sid. 89 visar tydlig kopplingen mellan fysiokratins framväxt och reseskildringar av Kina.

[159] Herfried Münkler, "Nation als politische Idee im frühneuzeitlichen Europa" i *Nation und Literatur*, Tübingen 1989, sid. 71-77.

[160] Jämför med Jörn Garber: "Trojaner – Römer – Franken – Deutsche: 'Nationale' Abstammungstheorien im Vorfeld der Nationalstaatsbildung" i *Nation und Literatur*, Tübingen 1989, sid. 162f. där slutsatsen dras att "nationalteorin med sin avgränsningspotential gentemot främmande kulturer redan tidigt är utvecklad". Gerber talar även om härstamningsteorierna som en "kollektiv process av minne som förmår att samla de mest olika historiska urssprungshypoteserna" och fastslår deras orubblighet genom olika sekel av samhälls- och idéhistorisk utveckling.

[161] *Nationen-Gespräche Oder Curieuse Discurse*…1727.

spanjor; svensk–polack; skotte–irländare; fransman–schweizare; dansk–holsteinare; österrikare–franke; ryss–ungrare; romare–portugis; turk–malteserriddare. Det tredje samtalet beskriver en svensk officerares möte med en romersk-katolsk adelsman i Danzig. De hade lärt känna varandra under Karl XII:s fälttåg i Polen. "Båda omfamnade varandra med den hjärtligaste uppriktighet och gick sedan till 'Skepparens Guldhus', där den polske adelsmannen logerade och trakterade svensken på sitt rum." Och så börjar det drygt 150-sidiga samtalet som återupptas i nästa band med samma längd, men med mer alkoholkonsumtion i svenskens kvarter: "det saknades inte ungerskt vin, mjöd och starkt dubbelbränt danzigervatten." Några aspekter är särskilt viktiga att lyfta fram. Båda folkslagens egenskaper och olater avhandlas, svenskarna är kända för sitt supande och sina svordomar, polackerna för sitt pryglande av bönder. Vidskepelser i ömse nationer gisslas, svensken anklagar exempelvis katolikerna för lättrogenhet, polacken svenskarna för att hedniska traditioner bevarats. De mytiska inslagen i respektive historieskrivning diskuteras utförligt, för svenskarnas del den göticistiska kungalängden och för polackernas del helgonlegenderna. Också klimatläran kan läsas mellan raderna. Den svenske officeren hävdar nämligen att inget kan kritiseras beträffande svenskarnas kyskhet "som är medfödd hos nästan alla". Men polacken kontrar att det är en felaktig föreställning: "Så skulle ni alltså i ett fädernesland ha en kallare natur än när ni befinner er utanför ert klimat. Hos oss i Polen har ni visat er helt annorlunda, något våra fruntimmer och döttrar fortfarande kan sjunga en lång visa om". Nordborna sades nämligen vara kallsinniga i kärleken, ett motiv som skulle upprepas även av Montesquieu för att förklara de nordiska folkens monogami. Men de teorier som Nettelbladt i sin *Schwedische Bibliothec* kritiserade från grunden stod att finna i ett samtidigt filosofihistoriskt verk av rang.

Heumanns 'Acta Philosophorum' och motreaktionerna

Föreståndaren för gymnasiet i brittiska Göttingen *Christoph August Heumann* (1681-1763) utgav under sin tid i det pietistiska Halle mellan 1715-1726 ett stort och uppmärksammat arbete om filosofins stora gestalter. Verket hade titeln "Acta Philosophorum, det är grundliga underrättelser ur filosofihistorien jämte bifogade omdömen om de dithörande nya och gamla böckerna".[162] *Acta Philosophorum* har kallats den första filosofiska journalen överhuvudtaget och utkom i nytryck för något år sedan. I arton stycken fördelade på tre band med mer än tusen sidor täcktes allt ifrån antik filosofi till diskussionen av de vid tidpunkten aktuella filosofiska ämnena. Upplägget är brett europeiskt med biografiska redogörelser exempelvis om Locke, Bruno eller Galilei. Många kopparstick på filosofer och tänkare pryder *Actas* frontespiser. Utvikbara tabeller liksom sak- och personregister ingår. Verket speglar tidens intresse för filosofins historia, och den samtida filosofin. Detta grundliga och omfattande verks betydelse för den förupplysta tyska samtiden måste ha varit enormt.[163]

[162] Christoph August Heumann, *Acta Philosophorum, das ist: Gründl. Nachrichten Aus der Historia Philosophica…*, Halle 1715-1726.

[163] Se "Acta Philosophorum – The First Journal of Philosophy"; annonsering av förlaget Thoemmes Press; http://www.thoemmes.com/journals/acta.htm, hemsida från 1997, utskriven 2000-02-01.

När Nettelbladt gav sig på Heumann, var det alltså en vetenskaplig auktoritet som hamnade i skottlinjen. Vederläggningen av Heumanns idéer går som en röd tråd genom hela band två av *Schwedische Bibliothec*.[164] Till en rannsakning av filosofins tillstånd och utveckling hörde presentationen av förutsättningarna för *Ingenio Philosophico*, alltså "det filosofiska anlaget". Idag skulle vi kanske tala om "intellektuell begåvning", "filosofiskt" betecknade studier och lärd kultur i allmänhet. Heumann behandlade i ett eget kapitel hur intellektuella anlag uppstod, hur och varför de skiljde sig ifrån varandra, hur de kunde delas in efter temperamenten. Han listade sedan upp en lång rad tänkare och deras anlag; natur och flit måste förenas för att en ordentlig filosof skulle bli resultatet. Kapitlet behandlade även stjärnornas inflytande på anlagen, om barnens intellekt råkade efter föräldrarnas, om oäkta barn hade bättre anlag än äkta, om kvinnor eller kastrater dög till att filosofera. Mot slutet av sin genomgång kom Heumann in på det enligt hans uppfattning centrala: *luften* var den viktigaste faktorn i hur ett intellektuellt anlag gestaltade sig. Heumann följde de klassiska förlagornas indelning av världen i tre klimatzoner, varm, tempererad och kall. Utförligt beskrevs nu respektive klimatzons fallenhet för filosofi och studier. En lång rad europeiska länders *ingenio* rannsakades, kapitlet avslutades med ett resonemang om sambandet mellan kost och tänkande aktivitet. Det var dessa avsnitt som väckte Nettelbladts och många andras vrede. Enligt Galenos humoralpatologi determinerade människans kroppsvätskor, i synnerhet blodet, människans karaktär och med detta även anlag. Heumann skriver att "det mesta som naturen bidrar till anlagen beror på luften av vilken blodets rörelse är avhängig". Ett rörligt blod utsöndrar rena delar som inverkar positivt på själen: "Om sinnelaget rör sig långsamt, blir själen också liksom sömnig. Rör sig däremot detsamma alltför snabbt och oordentligt, sätter den själen i konfusion och gör henne så att säga berusad." Men om blodet rör sig starkt och samtidigt utan konfusion, så produceras aktiva anlag. Heumann tilldelade dessa tre intellektuella typer var sitt djur. Det första representerades av "ett långsamt åsnehuvud, den andra ett omkringskuttande gethuvud och den tredje av ett generöst hästhuvud som går sin väg rakt fram." Slutsatsen var följande: "De länder vars luft är allt för kall och alltså gör blodet trögt, frambringar dåliga och passiva anlag, de i vilka luften är alltför het producerar dumma eller fantastiska anlag och slutligen de i vilka luften är tempererad uppvisar goda och filosofiska anlag." I synnerhet de nordliga länderna drog det kortaste strået i Heumanns klimatlära:

> "Så är i de alltför kalla länderna förståndet liksom infruset och har mycket lite aktivitet, medan det som lärs ut och kallas förståndigt, det växer i de tempererade länderna. [...] Alltför varm eller kall luft är skadlig för anlagen. I de allt för kalla länderna har anlagen allt för lite aktivitet och stannar vid sin gamla bekännelse därför att de inte drivs till att utforska den förborgade sanningen. Detta ser vi hos Sverige och Danmark in vilka en filosof är ett sällsynt villebråd och var de lärde enbart gör samlingar och rättar sig efter Terentius princip: Man säger ingenting som inte sagts förut."

[164] Warmholtz 8913 (B.V. C.I. Om Svenska Folkets Snille m.m.) presenterar Nettelbladts "Summarischen Beweis, dass das judicium in Actis Philosophorum, vom ingenio philosophico derer Schweden im grunde falsch und unrichtig sey"; Heumanns och de pommerska kollegornas reaktion skildras.

Det är ganska uppenbart att Heumann här också syftade på den protestantiska ortodoxin, i varje fall tolkade Nettelbladt honom så. Heumann dämpade sin ståndpunkt något när han citerade Plinius ord "Det finns ingen provins som inte har erfarna och begåvade människor". Exempelvis finns i Schweiz, Sverige och Danmark färre filosofiska begåvningar än i Frankrike, England och Tyskland, "men ibland uppträder också i de nu nämnda länderna ett stort ljus". Och ännu mer nyanserades bilden genom Bacons citat "Man har observerat att de varmare klimaten i allmänhet framföder skarpare begåvningar, men i kyligare klimat överträffar de begåvningar som är framstående till och med de skarpaste i de varma regionerna." Men när det blev Sveriges tur att avhandlas gemensamt med Danmark och Polen, fanns inget utrymme för nyanser:

> "Hos polacker, svenskar och danskar behöver jag inte uppehålla mig. Ty även om studierna även hos dem finner anhängare (som det dock inte finns särskilt många av och av vilka det finns särskilda skrifter), så tycks det dock att deras luft är alltför rå och deras himmel inte tillräckligt god för att generera filosofisk geist, vilket gör att dessa länder lätt kan räkna sina filosofer. Man kan också säga om danskar och svenskar (i likhet till polackerna) att de i alla tider har gjort större hjältedåd med knytnäven än med huvudet."

Beträffande kopplingen mellan dieten och de filosofiska anlagen fällde Heumann omdömen som indirekt träffade Sverige och svenskarna. Redan vid den interna differentieringen av tyska landskaps *ingenio* nämnde Heumann att de vinodlande delarna av Tyskland hade det bäst tempererade klimatet. Men att *dricka* vin, bevisade han, stimulerade i ännu högre grad till filosofisk begåvning. "I de länder där maten är hård och grov och drycken tjock och fet, är de filosofiska begåvningarna långt mer sällsynta. [...] Öl gör andarna tröga och liksom stumma och det är därför inte lämpligt varken för poeter eller filosofer." En likartad beskrivning av matvanorna finner vi i *Zedlers universallexicon* artikel om Sverige (1736) under rubriken "Victualien" (födoämnen): "Dessa är i detta kalla rike i merpart tjocka, starka rätter av salt och rökt fisk, stark öl och gott kraftigt bröd. Allt vin måste Konungariket Sverige hämta från främmande länder."

Dansk kritik mot Heumann

Kritiken mot Heumanns behandling av de nordliga folkslagen lät inte vänta på sig. 1724 presiderade filosofie doktor Hahne vid det danska universitetet i Kiel för ett traktat mot Heumann med titeln "De ingeniis gentium borealium philosophicis", alltså "Om den filosofiska begåvningen hos de nordliga folken".[165] Respondent var svensken Branberg från Stockholm. Här glorifierades de nordiska folkens höghet, och samtidigt ifrågasattes hela den lära på vilken Heumann grundade sina omdömen. Under § XI "framställes hur C.A. Heumann nyligen återigen rustat sig för detta angrepp och med vilka vapen". Författaren ägnar sig "intensivt åt att rentvå de nordiska folken från beskyllningarna". Klimatläran finner ingen nåd: "Läran är ett misstag om man tror att orten och klimatet skulle vara en orsak varför det ena eller andra folkets *ingenia* skulle vara bättre eller

[165] Phillip Friedrich Hahne (preses)/Branberg, Nicolaus (Sveco-Holmiens, respondens): *Exercitatio academica, qua ingenia gentium borealium philosophica expenduntur…,* Kiel 1724. Titeln lyder i översättning: "Disputation i vilken de nordiska folkens filosofiska begåvning värderas och samtidigt försvaras mot vissa personers alltför obilliga kritik…", varmed avses Heumann.

sämre." Den betecknas som "en mycket stor villfarelse, ja högst fördärvlig och förödande, ja monstruös åsikt". Författaren lovar segervisst att "kasta ner och fördriva den från den fästning som den hittills lyckats inta". För det första vederläggs den allmänna uppfattningen av erfarenheten, "det har funnits begåvningar av första och andra rang" i de nordiska länderna. För det andra "visar filosofernas oenighet kring temperamentens natur att luftens beskaffenhet inte kan vara den sanna orsaken till de olika temperamenten." För det tredje skulle det hela resultera i att alla begåvningar i ett land skulle vara likformiga, vilket strider mot erfarenheten. Och till sist menade författaren att temperamentens olikhet inte kunde vara förklaringen för skillnaden mellan begåvningarna "därför att det inte föreligger något samband mellan denna orsak och denna verkan".

Heumann ägnade ett helt appendix till *Acta Philosophorum* för att vederlägga Hahne och andra kritiker. Han menar att traktaten visserligen visade en begåvning, men att den av den gudomliga försynen inte var avsedd att prestera något inom filosofin. "En eller två svalor gör ingen sommar", är Heumanns första invändning, med andra ord menade han att en eller två nordiska lärde inte motiverade något undantag från regeln. Hahnes andra argument avfärdade Heumann genom att ansluta sig till att *erfarenheten* måste vara basen för bedömningen.[166] Enligt Heumann var det uppenbart att de flesta begåvningarna i ett land är lika, men att de inte utvecklas lika mycket: "Har inte erfarenheten visat att melankoliker presterar något i de till minnet hörande studierna, sangvinikern inom poesin och kolerikerna inom filosofin?" Det enda temperamentet som Heumann utelämnade är det flegmatiska och det tillskrevs svenskar och danskar.

I appendixet anförde han en lång rad klassiker som enligt honom stödde klimatläran och i synnerhet luftens inverkan på karaktärens daning: "Aten har tunn luft och därför anses också Attikas invånare som skarpsinnigare. Thebae har tjock luft, därför är thebanerna enfaldiga och tröga". Cicero och Ateneus hade redan uppvisat att "det är av naturen så inrättat, att alla människor blir lika det omgivande klimatet." Att "i de kalla länderna begåvningarna har lite aktivitet" bevisades enligt Heumann av den spanske humanisten Huetius som lämnade följande omdöme om svenskarna: "[De är] ett lättroget och vidskepligt folk. Av detta karaktärsfel lider i allmänhet de, som vuxit upp i kyliga klimat och ej lärt känna solens blida sken; de har en mer långsam intellektuell fattningsförmåga, som mindre lämpar sig för sanningens genomskådande och villfarelsens fördrivande." Till och med Vergilius får tjäna som bevis när han låter drottningen Dido säga: "Vi kartager bär sannerligen inte några avtrubbade hjärtan och det är inte så långt härifrån som solguden spänner samman sina segel från staden." Enligt Heumann betyder dessa rader: "vi är förvisso inga nordbor". Den franske biskopen de la Rochepozay fällde 1628 följande omdöme om de nordiska folken: "Nordiska folkslag är i fråga om kärlek till Gud mera ljumma och kyliga än de, som lever i solsken. Därför härstammar en sådan mängd helgon från orienten, så

[166] Här kan man åter se hur erfarenhetsargumentet kunde hävdas från två olika positioner. För Hahne betydde erfarenheten att man inte kunde generalisera antaganden om svenskarnas intellektuella kvalitéer, för Heumann att erfarenheten just bekräftar humoralpatologin.

framstående heliga, att deras helighet synes lysa mera intensivt i två eller tre (av deras) helgon än i flertalet av de heliga som i skaror utströmmat från norden." [167]

De ytterst negativa omdömena om ryssarna som behandlades tillsammans med svenskar, danskar och polacker var Heumann beredd att nyansera. Han menade även att tyskarna själva var ett exempel på en enastående utveckling av begåvningen från Tacitus dagar fram till nu. "Vem hade i Tacitus tidevarv tänkt sig att det efter ett och ett halvt årtusende skulle finnas mer lärda och visare människor än på den tiden i Rom och hela Italien?" Denna insikt ledde Heumann till reflektionen att det fanns en skillnad mellan *ingenio* i sig och dess utövande. "Mången hade blivit en stor filosof om han i sin ungdom hade fått rättskaffens *Formatores ingeniorum*." Men fortfarande fann svenskar och danskar ingen nåd i Heumanns kommenterande appendix "om den filosofiska naturellen och anlaget". En chans till utveckling i likhet till germanerna såg han inte hos de folk som åberopade sina gotiska anor. Ironiskt kommenterade han: "Vad det gäller svenskarna, som har ett så högt anseende i världen, att de mycket väl skulle kunna lämna äran av filosofisk spetsfundighet åt andra, har jag inget huvudbry därför att jag ser att Åboprofessorn Wexionius i sin *Descriptione Sueciae* och där i den fjärde boken som bär titeln *De genio & moribus Suecorum*, inte framför några svenska filosofer, ja inte ens kungör att filosofin skulle blomstra bland dem."

En upprörd dansk som hade krävt en förklaring från Heumanns sida för hans dåliga omdöme om Danmark fick följande skopa: "Jag har inte påstått att Danmark saknar förträffligt lärda män: jag har blott ansett, att landets natur förhindrar, att där framträder filosofiska begåvningar i stort antal. [...] Hur många finns det bland dem som uppdagat tidigare okända sanningar i deras undangömda vrår? Du kan knappast upptäcka en eller två. Inom teologin har ni ingen Luther, inom logiken ingen Locke eller Thomasius, inom rättsvetenskapen ingen Pufendorf." Heumann menade att klimatets beskaffenhet a priori var orsak till detta. A posteriori hämtade han sina bevis "från litteraturen och de akter, som dokumenterar snillrikhet". Vad det gäller danskarna anför Heumann också auktoriteten *Johannes Moller* (1661-1725) som i det monumentala verket *Bibliotheca septentrionis*, skulle ha medgivit klart att de nordiska begåvningarna allra minst har gjort sig förtjänta inom filosofin.

Heumann avslutar sitt appendix till *Acta Philosphorum* med en bredsida mot Hahne. Hahne ansåg att Rudbeck hade bevisat att "i de uråldriga tiderna de mest förträffliga filosofer hade funnits i Sverige", till vilket Heumann replikerar att Rudbecks argument var eländiga och skrattretande. Hahne nämnde även de mytiska konungarna Theodoricum och Theodatum som enligt Rudbeck skulle ha varit främjare av studierna och filosofin. Goter och langobarder skulle ha "stiftat och kvarlämnat nyttiga och av naturens rätt avledda lagar. […] De nordiska nationerna tänkte fram och införde sunda lagar även under medeltiden, det vill säga den barbariska tiden". Som exempel från nyare tider anförde Hahne hur "icke få bland svenskarna med stort begär tagit upp och accepterat Descartes, Grotius och Pufendorfs filosofiska läror." Hahne listade även upp "cirka ett dussin svenska och danska physici och fyra mathematicis och en enda logicus. Till slut anmälde han att de nordiska lärde i denna stund i philosophia practica [som

[167] Herfried Münkler, "Nation als politische Idee im frühneuzeitlichen Europa" i *Nation und Literatur*, Tübingen 1989, sid. 60-64.

juridiken ofta betecknades, *förf. anm.*] är trogna efterföljare av Pufendorf." Heumann avslutar denna genomgång av Hahnes argumentation med en ironisk fråga till alla filosofer, under vilket klimat de än levde "om av dessa premisser kan slutas: briljerar därför de nordiska begåvningarna i de filosofiska studierna och står de inte efter någon annan nation i detta?" Heumann försvarar sig också mot Hahne genom att poängtera att han aldrig hade påstått att "man i de nordiska länderna inte alls kan förefinna någon filosofisk begåvning". Han hade faktiskt nämnt drottning Kristina och "en viss adlig kvinna i Danmark". Detta, i kombination med andra nyanseringar gör att Heumann stämplar Hahnes kritik som irrelevant.

Bland Danmarks tyska lärde nämnde Heumann Johannes Moller från Flensburg, den danska helstatens andra största stad, där Moller var rektor vid den renommerade Latinskolan och gjorde sig känd som författare i nordiska ämnen. Hans son *Olaus Heinrich Moller* (1715-1796) gick i samma fotspår. Han skulle också 1777, oklart på vems initiativ, skriva Nettelbladts biografi. Kontakterna mellan Nettelbladt och Olaus Hinricus Moller, liksom Mollers person och livsgärning skulle förtjäna att undersökas närmare och källmaterialet är rikt. Enbart från perioden 1734-1738 finns över femhundra brev bevarade.

Johannes Moller var förankrad i 1600-talets lärda värld och latinkultur. Han ägde med tretton tusen band en av de mest omfattande boksamlingarna i hertigdömet Slesvig. Med två stora samlingsverk, "Nordiska biblioteket" (*Bibliotheca septentronalis*) och "Det litterära Cimbrien" (*Cimbria litterata;* 2469 [!] sidor i folio), ville han belysa den danska vitterhetens omfång och förträfflighet. Cimbrien, ett ganska vagt begrepp med antikt ursprung, sträckte sig från Hamburg och Lübeck i söder via hertigdömen Slesvig och Holstein långt norrut i Jylland, men ibland avsågs hela halvön. *Cimbria litterata*, som har kallats ett av den danska litteraturens yppersta bibliografiska arbeten, "behandler i tre parallelle Rækker de Forfattare, der er fødte eller har virket […] i Landet mellem Kongeaa og Elben, i Nord medtagende Ribe og Kolding, mod Syd Hamborg och Lübeck" och täcker således hela det område där dansk och tysk kultur möttes.[168] Här flöt dansk och tysk kultur samman, tre språk talades, högtyska, lågtyska och danska, skolspråket var ofta tyska och gudstjänsten dansk.

Parallellerna mellan Nettelbladts *Thesaurus* och Mollers *Cimbria litterata* är uppenbara, men i motsats till Thesaurus fann Mollers verk till slut en utgivare. Det utgavs postumt, Johannes Moller – som i hela fyrtio år arbetat med verket – dog redan 1725. Hans son Olaus Heinrich sysselsatte sig redan som 17-åring med (den testamenterade uppgiften) att försöka ge ut det, men turerna blev många. Utgivningen skulle dröja tills dess Olaus Heinrich hade etablerat sig i den danska huvudstaden. År 1738 blev han hjälppredikant och informator hos den tyska S:t Petriförsamlingens pastor i Köpenhamn. I likhet till S:t Gertrud i Stockholm, samlades här tyskar som var fullt integrerade i huvudstadens kulturella och politiska liv. Olaus Heinrich Moller gjorde en relativ snabb karriär i Köpenhamn. Även han övergav teologin och inriktade sig istället på lärdomshistorien. År 1744 utnämndes han till ordinarie professor i litteraturhistoria vid Köpenhamns

[168] Citerat efter artikeln om Johannes Moller i *Dansk biografisk haandleksikon*, København 1923, band II, sid. 651.

universitet. Fem år senare återvände han till Flensburg för att överta faderns ämbete vid Latinskolan, och här förblev han till sin död 1796.

I Köpenhamn lärde Olaus Heinrich känna kretsen kring tidskriften *Dänische Bibliothec* och var under en period till och med dess huvudredaktör (1743-1747). Tidskriften, som utkom sedan 1738, har en ambition snarlik *Schwedische Bibliothecs*. Innehållet tycks vara utvalt på nästintill identiska premisser. Publikationen skulle presentera "en samling av gamla och nya lärda saker från Danmark därtill urkunder, brev, underrättelser om gamla och nya böcker, disputationer, program, tal, förordningar och andra förefallande saker".[169] Däremot finner *Dänische Bibliothecs* genealogiska inslag sin motsvarighet inte i Nettelbladts tidskrift, utan i hans *Memoria virorum* med minnestal över berömda svenskar.[170]

Man ville visa att Danmarks lärde inte stod andra efter i flit och skicklighet.[171] Även danskarna hade ju hamnat i skottgluggen för den kontinentala kritiken av de nordliga folkens intellektuella anlag, som i Zedlers artikel om landet eller i Heumanns *Acta Philosophorum*. Innehållet i utgjordes av biografier, kyrkohistoria, Danmarks historia, stadshistoria, bildningsfrågor och annat. Språket var tyska eftersom "det danska språket inte är så allmänt som det tyska". I brev till sina vänner efterfrågade Moller ständigt kyrkohistoriska uppgifter, stiftelseurkunder, manuskript och visade sig upprymd av sysslan som redaktör. Han var också intresserad av eventuella runinskriptioner runt om i Danmark och delade samtidens iver för att begrunda norrskenets väsen.

De ideologiska rötterna för den svenska och danska självbilden var nära besläktade, båda grundade i historiska myter. I Zedlerartikeln presenterades en dansk kungalängd som går tillbaka till år 2910 före Kristus, och Danmarks motsvarighet till rudbeckianismen fann sina källor hos Saxo Grammaticus, Adam av Bremen och Snorre Sturlason. De båda konungariken konkurrerade om det rättmätiga arvet efter goterna, och båda monarker bar det i sina titlar. Sedan Kalmarunionen gjorde Danmarks krona dessutom, åtminstone pro forma, anspråk på makten över hela Skandinavien, varför de svenska tre kronorna fortfarande återfinns i Danmarks riksvapen.

Både i Sverige och i Danmark, blev tysktalande undersåtar i respektive välde vapendragare för den nordiska kulturen. De gick i strid mot andra intellektuella i Tyska riket om vilken tolkning av det nordiska som var den rätta. Far och son Mollers biografi och författarskap rymmer slående paralleller till Nettelbladts: tyskspråkiga män verksamma i konglomeratstater, där flera språk talades och olika kulturella traditioner samsades. Deras intellektuella riktade sitt intresse inte i första hand mot den tyska lärdomens centra (förutom studieuppehåll där) utan mot "fäderneslandet", Danmark respektive Sverige och mot Köpenhamn respek-

[169] *Dänische Bibliothec oder Sammlung von Alten und Neuen Gelehrten Sachen aus Dännemarck, dazu Urkunden, Brieffe, Nachrichten von alten und neuen Büchern, Disputationen, Programatibus, Reden, Verordnungen und andere vorfallende Sachen*, Kopenhagen 1738-1749.

[170] Christian Nettelbladt, *Memoria virorum in Suecia eruditissimorum rediviva*, Rostock 1728 I-III.

[171] Hela avsnittet om *Dänische Bibliothec* (och Moller) bygger på Otto Schütt, "Olaus Henrich Moller – ein Geschichtsforscher, Genealoge und Schulmann des 18. Jahrhunderts" i *Aus Flensburgs Geschichte*, Flensburg 1963, sid. 70, 75, 79ff. samt på Peder Engelstofts artikel om Olaus Henrik Moller i *Dansk biografisk haandleksikon*, København 1923, band II, sid.651, respektive en artikel om Moller i *Dansk biografisk lexikon*, København 1939, band XVI, sid. 46f.

tive Uppsala/Stockholm. Medlemskapet i (lärda) samfund, tjänster, brevkontakter och personliga relationer söktes norröver. Att vara subjekt och undersåte vägde starkare än den språkliga och kulturella gemenskapen med "Tyskland". I detta avseende var Nettelbladt en pionjär i Svenska Pommern. Först ett par decennier senare blev denna orientering en fast beståndsdel i provinsens intellektuella kultur.

"Förklenande och spydiga talesätt"– Nettelbladts tillbakavisande av klimatläran

Hela band II av *Schwedische Bibliothec* (1728) ägnade Nettelbladt åt en argumentation mot Heumann och klimatläran. Nettelbladts ställningstagande utlöste en våldsam reaktion från hans pommerska kollegor, som därmed åtminstone indirekt ställde sig på klimatlärans sida och en lära om kollektiva egenskaper som gjorde en fundamental åtskillnad mellan tyskar och svenskar. I förening med motståndet mot Nettelbladts tolkning av utgrävningarna i Weitenhagen, och mot hans försök att argumentera för införandet av svensk lag och de religiösa motsättningarna blir det helt uppenbart att de inte såg någon som helst bas för en positiv tolkning av Pommerns svenska tillhörighet. Att räknas till de nordiska folkslagen skulle för pomrarna varit likbetydande med att räknas ut som intellektuella begåvningar. Nettelbladt hade 1726 låtit en svensk student, Olof Rosenius disputera *De Ingeniis Sueo Gothis Gentis*, alltså om det sveogotiska folkets intellektuella anlag. Redan denna disputation hade väckt ont blod i juridiska fakulteten.[172]

I förordet till band II framhöll Nettelbladt att hans genomgång av Heumanns teser inte skulle bli i allas smak: "Jag medger själv att den i Herr Heumanns öron borde låta något hård. Men Herr Heumann har ju inte velat ha det bättre. Så som man skriker in i skogen, så får man svar". "Rätt mästerligt" hade Heumann svärtat ner de svenska intellektuella begåvningarna. Men värre var att han i sitt appendixband påstod att ingen svensk filosof skulle kunna visa honom att det fanns goda intellektuella anlag i Sverige. Omdömet om svenskarnas rykte skedde av ren illvilja. Heumann hade reviderat synen på ryssarna men höll fast vid bedömningen av svenskarna. Vilken förståndig människa som helst kunde inse det "hjärnlösa" i ett sådant påstående, man skulle inte bry sig om "snick-snacket hos oförståndiga besserwisser". Skulle man tala eller tiga? Hade man kvar något hopp om Heumanns tillfrisknande var det nödvändigt att ta till orda. Detta i synnerhet som andra lärde i Tyskland hade fått en rätt uppfattning om de svenska filosoferna genom publikationer som *Svecia Literata, Holmia Literata, Aboa Literata* och *Acta Literaria Sveciæ*. I och för sig hade det inte bidragit till att Heumann tillfrisknat. Därför var det nödvändigt att formulera sig extra tydligt "så att Herr Heumann och alla som med honom ligger sjuka i samma smitta, kommer på rättare tankar." Nettelbladt var beredd att nu och framdeles rikta sin penna mot alla som kritiserade Sverige.

Efter denna långa programförklaring presenterade han de andra texterna i *Schwedische Bibliothec*. Den tredje texten, ett projekt angående en samling av de filosofiska skrifterna i Sverige, presenterades som en underrättelse åt Heumann men var inte alls komplett. Källtexterna som belyste de kartesianska striderna i Uppsala var enligt Nettelbladt okända för många i Sverige. Dessutom fungerade

[172] "Beschuldigung des prof Nettelblad durch die Juristische Fakultät Greifswald 1726", SSA, Rep 3 1160.

de som ett bevis för "hur man tidigt i Sverige började med att göra upp med det aristoteliska regementet". I övrigt redogjorde Nettelbladt för publikationen av ett outgivet manuskript, en avhandling om det gotiska språket och ett Brennermanuskript.[173]

Det mest kontroversiella och "redaktionella" inslaget står först i publikationen: "Summarisk bevisföring att omdömet i *Actis Philosophorum* om svenskarnas intellektuella anlag i grund och botten är felaktigt och oriktigt". Här sågas punkt för punkt på fyrtiosju sidor och i tre delar, indelade i sexton, tretton och nio paragrafer Heumanns skrift. Det skulle gå för långt att presentera hela argumentationen. Med retoriska knep och med juridisk, för att inte säga skolastisk spetsfundighet visar Nettelbladt att Heumanns argumentation inte höll måttet och inte ägde någon beviskraft. Heumanns omdömen betecknas som "förklenande och spydiga talesätt som är till stor nackdel för den svenska nationens höga beröm rörande deras förtjänster i de filosofiska vetenskaperna." Dessa uttryck lämpade sig mer "att prostituera deras författare än att de förminskar den svenska nationen."

I den första delen av motbevisningen undersöks "Herr Heumanns argument contra Svecorum Ingenia Philosophica, som tagits från lufttemperaturen och som [här] grundligt vederläggs." Argumentet sägs innehålla två element som måste vara uppfyllda om omdömet om danskar, svenskar och polacker var rätt. För det första måste luften allra mest bidra till de intellektuella anlagen. Och för det andra gällde det att pröva om luften i Sverige verkligen hade de skadliga egenskaper Heumann påstod utan att ange tillräckliga "filosofiska orsaker". Att ett intellektuellt anlag allra mest skulle bero på luften och himlen i varje ort såg Nettelbladt som en "ny Heumannsk sanning", "ett nytt hjärnspöke hos Herr Heumann", som inte skulle finna något bifall. Det var visserligen vedertaget att luften *jämte* samlaget, maten och drycken bidrog till anlagen, men att den var huvudorsaken kunde Heumann inte på långa vägar bevisa. Läkarna hade istället inte utan orsak sökt den främsta orsaken till ett förträffligt anlag i säden. Föräldrarnas enkla och nyktra levnadssätt, återhållsamhet och måttligt bruk av den äkta sängen borgade för och bevarade begåvningens medfödda livskraftiga och andliga hälsa. Samtidigt ville Nettelbladt belägga att miljön i Sverige inte alls var så skadlig som Heumann påstod. Särskilt fäste han sig vid att Heumann inte kunde tillerkänna svenskarna en möjlighet till förändring och spårade i hans argumentation en motsägelse. Ty dels talade Heumann om germanerna under Tacitus tid, dels om ryssarna och dels om Platon, Socrates och Pythagoras. Dessa hade aldrig blivit så stora män om de inte haft ett förträffligt naturell, med andra ord en inte så fin luft:

"Av allt detta kan jag nu inte komma fram till något annat än, om luften skulle bidra allra mest till intellektuell begåvning, måste antingen himlen under

[173] Nettelbladt till Benzelius, 9/5, 12/10 1728 och 13/6 1729, UUB, G 19: 16 a. Här tackar Nettelbladt bl.a. för kommunikationen av manuskript rörande filosofin i Sverige och önskar att till följande nummer få material om den ramistiska filosofins öden. Vid ett flertal tillfällen korresponderade Nettelbladt och Benzelius med varandra om innehållet i *Schwedische Bibliothec*. Nettelbladt var intresserad av författare i den lappländska historien. Tillsammans drev de också utgivningen av likpredikningar över stora svenska män, *Memoria virorum*. Också kanslirådet Johan Rosenadler var engagerad i projektet (se brev till densamme t.ex. från den 15/6 1728, KVA, Bergianska brevsamlingen.

1500, 1000, 500 och färre år i Grekland, Tyskland o.s.v. ha blivit helt omtumlad och metamorfiserat sig eller också kan den intellektuella begåvningen inte bero på luften." För att bevisa det sistnämnda föreslog Nettelbladt ett experiment som byggde på att förflytta ett lappländskt barn, "fött av dumma föräldrar" till en plats där luften skulle vara mest tjänlig för att generera intellektuell begåvning. Barnet skulle nu ges grov och salt föda samt tjockt öl att dricka. Om nu luften på orten gör denna pojke till en filosof av första rang, ville Nettelbladt tro att begåvningen mest berodde på luften och himlen. I det följande sökte Nettelbladt vederlägga Heumanns påståenden om den svenska luftens kvalitet. Han kritiserade att ingen åtskillnad gjordes mellan de olika svenska provinserna. Angående det infrusna förståndet ilsknar Nettelbladt till:

> "Men detta betyder ingenting annat än att avsjunga en ofta tröskad skaldsång efter den gamla ovetande kärringharpan. Herr Heumann torgför härmed ingen bättre vara än den som har förklarats för stinkande på grund av sin grova ignorans och på grund av vilken några oförskämda författare har fått en välförtjänad vitter örfil av de svenska skribenterna. Som om inte himlens och solens genius skulle förmå att i norden, som är hemfallen åt frost och kyla, skapa skarpa begåvningar, lämpade för högre studier, ja fullkomnade." [174]

Heumann hade underlåtit att undersöka vilket naturell svenskarna hade, hur deras barnuppfostran var inrättad, hur levnadssättet såg ut, vad de åt och drack, hur de klädde sig, hur deras kroppar, blod och seder var uppbyggda, faktorer som tycktes motsäga klimatets determinism. Endast med noggrann kännedom om alla dessa förhållanden var det tillåtet att fälla ett giltigt omdöme. Om Heumann hade velat bevisa luftens skadliga sammansättning i Sverige, borde han ha yttrat sig huruvida

> "jordrikets utdunstningar, örternas, vattnets o.s.v. orsakar en hälsosam eller en skadlig luft åt begåvningarna i norden? Om det finns många berg, skogar, ängar, sjöar och floder? Hur växlingen mellan de fyra årstiderna sker? Vilken typ av fåglar man mest förefinner i sådana länder, hur de ser ut och vilka egenskaper de har? Och för att göra det kort borde han enligt Aërometrin undersökt luften i norden, såväl i allmänhet och i synnerhet och alltefter varje provins innan han fällde omdömen om att luften i norden skulle vara skadlig. [...] Han nöjer sig med amsagan om den skräckinjagande stränga kylan i norden. [...]". [175]

Istället för ogrundade omdömen föreslog Nettelbladt alltså ett slags klimatvetenskapligt förfaringssätt, "aërometri". Om Heumann ens tittat på en jordglob, hade han sett att Sverige var beläget i *Zona temperata Boreali*. Nettelbladts egna erfarenheter av det svenska klimatet fick tjäna som bevis för Heumanns omdömeslöshet. Vinterns kyla, som man vanligtvis kände av i Sverige, befrämjade invånarnas hälsa mer än att den skulle vara till nackdel för deras begåvningar. Att blodet skulle bli trögt var helt felaktigt, tvärtom gav kylan invånarna uppfriskning och uppmuntran. Både sommar och vinter var luften för det mesta ren, frisk och sund, alls inte grumlig, tjock, dimmig och oren: "Hur kan Heumann då påstå att sommar och vinter skulle skapa de negativa egenskaperna i de svenska intellekten?" Och genom att göra England, Skottland och Tyskland till en "filosofisk

[174] Christian Nettelbladt, *Schwedische Bibliothec*, Anderes Stück, Stockholm/Leipzig 1728, Sectio I § 5, sid. 9

[175] Ibid., Sectio I § 8, sid. 11f.

andefabrik" framstod klart att han inte haft jordgloben framför sig eller betraktat den på rätt sätt. Då hade Heumann sett att vissa av Sveriges provinser ligger på samma breddgrad som England. Hur hade han då kunnat upphöja England på grund av sin luft till himlen, men däremot utesluta all filosofisk geist ur Sverige?

Han hade även kunnat inhämta uppgifter hos dem som en tid uppehållit sig i Sverige huruvida kylan verkligen var så grym och bitter som han lät påskina i sina Actis. Dessa vittnen skulle meddela honom att det inte fanns någon eller någon nämnvärd skillnad mellan en tysk och svensk vinter. Den grymma bittra kölden fanns inte i Sverige "utan snarare i Herr Heumanns hjärna." Den svenska våren och sommaren var utsökta och sådana man kunde önska för en intellektuell begåvning. Nettelbladt brister ut i en panegyrisk naturbetraktelse över den svenska sommaren:

> "De långa sommardagarna, delvis helt utan natt, som många i Frankrike och Tyskland skulle vilja betala mycket pengar för att uppleva eller ha, ersätter dagens korthet under vintern med en så stor rikedom att man över hela året har långt mer dag och ljus än i något mot middag till beläget rike. […] De härliga aromatiska örtväxterna och väldoftande blommorna som på sommaren täcker fälten, kan inte göra luften något annat än frisk och angenäm." [176]

Andra fördelar Nettelbladt listade upp var "de många härliga hälsobrunnarna" och den höga livslängden. Alla dessa bevis sammantaget visade att kritikerna av det nordiska klimatet var de största "ignoranter och pedanter". Ett flertal medicinska avhandlingar bevisade Nettelbladts teser. Och hade Heumann läst dessa, så hade "hans världsvisdoms orgel, efter att dess bälgar hade fyllts med en annan och friskare luft, låtit höra en helt annan stämma." Så gick det för dem som behagade att filosofera mer ur skrivna och tryckta skrifter än enligt äkta filosofiska principer. Efter berömda mäns böcker snickrade de på sina kammare full av nycker ihop idéer som var "långt mer äventyrliga än romanskribenternas mest löjliga historier". Det var ren enfald att med en somnambul hjärna vilja avläsa luftens beskaffenhet i länder där man aldrig varit. Det var inget annat än pedanteri att ur andras skrifter bedöma de nordiska lärdes naturell. Detta var den verkliga åsnebryggan på vilken "Acten-Fax" (Heumann) gjorde "så otroligt sällsamma och underliga hopp och upptåg att de svenska lärde knappast kan hålla sig för skratt." Med denna första del ansåg Nettelbladt att han hade motbevisat dels luftens inverkan i allmänhet och dels den svenska luftens beskaffenhet i synnerhet.

I del två av Nettelbladts vederläggning attackerades Heumanns syn på de svenska skrifterna och "begåvningars monument". Dessa så kallade erfarenheter anfördes utan tillräckliga bevis, fyllda av felaktiga föreställningar och satiriska talesätt. Heumann menade att svenskarna lätt kunde räkna sina filosofer, att de skrev få böcker och istället gjorde stora samlingsvolymer. I frågan om religionen hade de inga kontroverser, de kunde inte "uppvisa någon Thomasius eller Luther". Här skulle nu ett helt råttbo av felaktiga uppfattningar utrotas. Antalet filosofer och lärde berodde ju enligt Heumanns egna argument snarare på tidsomständigheterna. Att i sitt omdöme luta sig på Wexionius var alldeles för svagt. Det var ingen symbolisk trosbekännelse på så sätt att allting som kunde sägas om svenskarna fanns där. Boken hade, precis som alla andra, sina fel och var

[176] Ibid., Sectio I § 13, sid. 17.

ofullkomlig. Värre var att Heumann själv inte hade tagit del av svenska skrifter och inte ens de tyska omdömena som hade fällts om dem. Men en rent sjuklig idé var att "måtta de svenska lärdes filosofiska bildning enligt mängden av utgivna skrifter och att, för att de med sina skrifter inte kan fylla ett antal bibliotek och boklådor, därför förståndet i Sverige liksom måste vara infruset och ha lite aktivitet." En sådan slutsats var ett missfall av förnuftiga tankar. Den som gillade allehanda satiriska uppfinningar kunde ur lådan där dessa idéers missfoster samlades "sätta upp olika märkliga och skrattretande skådespel." I detta sinnesjukhus låg många av de nyare skribenterna med allehanda krämpor. Deras sjukdom grundade sig på att de inte hade ett gott omdöme om den svenska vitterheten därför att det inte varje år publicerades några vagnlass nya skrifter. Men denna starr måste stickas ut fullkomligt, "så att alla som vill kan betjäna sig av sina sunda förnuftsögon."

Om man verkligen bedömde lärdomen efter antalet skrifter, fortsätter Nettelbladt, så skulle Tyskland överglänsa alla andra, "England och Frankrike skulle inte ens kunna lyfta sina huvuden [...] och Danmark och Sverige skulle åtminstone förlora 1000 procent av sin kredit. Och vad skall jag då säga om Polen och Ryssland?" En sådan filosofi var "maskäten och uppkommen ur den Heumannska idéfabriken". En filosof kunde inte bedömas efter bokproduktionen, det kunde finnas skickliga sådana utan att låta sälja "ett stort paket eller några balar med papper helt plumpade [med bläck] under sitt namn. [...] Man måste bedöma en filosof inte efter antalet skrifter utan snarare efter deras kvalitet." Men eftersom tyskarna till antalet var de största bokutgivarna, kunde man gissa sig till omdömets ursprung. Kanske var Heumann rädd. Om man till slut bedömde skrifternas kvalitet, skulle han och hans likar bland de tyska lärde inta en mycket låg plats bland de äkta och sanna filosoferna. I likhet till det lata fettet, behagade de att simma uppe. Det var helt fel, "en falsk födelse av friska tankar", att påstå att svenskarna endast gav ut samlingar eller rätta sig efter principen "De säger ingenting som inte sagts förut." Ursprungligen hade Bayle skrivit detta om tyskarna. Heumann själv med sina *Acta Philosophorum* var ett gott exempel för detta: "Göken ropar sitt eget namn, och så går det även för Herr Acta-skribenten. Om man tog bort det ur hans Acta som andra har skrivit [...] skulle knappt några ark av hans verk vara kvar. [...] Han är så oblyg och oförskämd att han utan rodnad av skam skriver ner dessa omdömen." Heumanns påståenden om att svenskarna skulle hålla fast vid sin gamla tro "därför att de inte utkämpar några kontroverser inom teologin" var enligt Nettelbladt felaktig. Som ett motbevis ville han använda *Schwedische Bibliothec*, "där jag avser att infoga några teologiska kontoverser". Frågan var också "om det är ett kriterium för en begåvning av första rang att framkalla teologiska stridigheter". En svensk kritik av tyska lärde hade aldrig kunnat se ut som hos Heumann:

> "Skulle en svensk skribent lika oaktsamt ha angripit den tyska nationen, som Herr Heumann den svenska, är jag säker på att det skulle ställas upp en hel skvadron pennriddare klädda i harnesk mot honom på slagfältet. De skulle ha jagat honom helt obarmhärtigt och så jämmerligt genom dessa skarpt vässade pennors gatlopp att han inte skulle ha funnit någon vilja att återkomma."[177]

[177] Ibid., Sectio II § 13, sid. 37.

Den tredje delen av Nettelbladts argumentation behandlar de faktorer Heumann själv anförde som stimulerande för intellektuell begåvning. Att luften i Sverige var så beskaffad som Heumann krävde, hade Nettelbladt redan bevisat. Men nu handlade det om att visa hur mat och dryck och uppfostring stimulerade *ingenium*. Avsnittet inleds med en hyllning av den svenska matkulturen:

> "Maträtterna anrättas i Sverige på olika orter så välsmakande att jag nästan tvivlar om Tyskland och Frankrike kan ta ifrån dem priset däri. Detta rike saknar aldrig, när det inte är missväxt, fåglar, fiskar, vilt, allehanda boskap, träd- och jordfrukter och det så mycket att riket under goda år kan avstå ifrån att införa främmande spannmål. Likaså saknas det i detta rike ej heller vackra ängar, väldoftande blommor och örter, fruktbringande träd, härliga trädgårdar, helande sundbrunnar, man finner nästan allt som kan befordra hälsa och vederkvickelse."[178]

Visserligen odlades det inte vin i Sverige, men det fanns ändå ett överflöd av det, något man kunde se ur det kungliga förbudet mot import av vissa vinsorter. Öl ansåg Heumann inte bidra till intellektuell begåvning. Men han måste ha tänkt på de "tjocka och ej väl bryggda tyska ölen". De svenska ölen kunde inte vara skadliga för en filosof. De var inte tjocka, utan klara, väl bryggda och smakade gott. Efter var och ens tycke bryggdes de starka eller svaga. Om alltså mat och dryck påverkade den intellektuella begåvningen, kunde svenskarnas föda inte beskrivas med de negativa attribut som Heumann gett dem.

Inte heller i uppfostringskonsten stod svenskarna andra folk efter. "De inhemska goterna lät uppfostra ungdomen hos de mest berömda och lärda män", skriver Nettelbladt. Likt Hahne anförde han som bevis en hel rad med figurer ur den mytiska svenska historien. Också i nutiden fanns det i de svenska provinserna goda exempel på uppfostran av ungdomen. "Man låter ingenting saknas i Sverige för att informera barnen i alla discipliner, språk, konster, exercis och goda seder." Sverige kunde mäta sig med Tyskland i detta avseende. Sedan länge hade svenskarna haft en stor längtan att efter avslutade studier besöka främmande och långt avlägsna länder. Det fanns till och med resestipendier vid de svenska akademierna för resor genom främmande länder i ett eller två år. Var det slutliga målet med allt detta att de skulle hålla fast vid sina gamla föreställningar?

Den forntida nordiska poesin fick också tjäna som bevis för svenskarnas intellektuella förträfflighet. Visserligen var goternas filosofi inhöljd i fabler och mystik. Men "den bestod inte i minnets slavarbete utan i ett djupsinnigt mediterande, ett omdömesfullt uppfinnande och i en skicklig och konstfull utarbetning". Lärdomen framfördes i dunkla ord som krävde djupt eftersinnande. Som exempel anför Nettelbladt Havamal. Att matematiken florerade kunde man se på de många runstavarna. Slutligen poängterar Nettelbladt att svenskarnas temperament inte var flegmatiskt utan snarare koleriskt. Därmed uppfyllde det de positiva kvalitéerna som detta temperament ägde. Heumann hade inte lärt sig "den nordiska litteraturens A B C".

Den svenskpommerska reaktionen mot Schwedische Bibliothec

Nettelbladts kritik bemöttes aldrig av Heumann. I dennes biografi från 1768 listades de akademiska dispyterna upp och under nummer trettio kan vi läsa:

[178] Ibid., Sectio III § 2, sid. 39.

> "P. F. Hane har på nytt låtit trycka sin dissertation om de nordiska folkens filosofiska anlag i sina 'Tentamina philosophica eclecticæ', Rostock 1729. I företalet responderar han något på mitt svar [i "Acta Philosophorum", *förf. anm.*] med tillägget att jag nyligen har blivit helt vederlagd av en annan person. Han syftar på 'die Schwedische Bibliothec' och dess andra del, i vilken min uppfattning om svenskarnas filosofiska anlag bekämpas på ett så skurilt sätt, att det inte anstår mig att nedlåta mig till polemik med denna person. Vem han är, erfar jag 'aus den Schiffbecker Zeitungen a. 1730. n.3.' Han är nämligen Dr. Christian Nettelblat, professor juris zu Greifswalde. Mot detta svar kan jag rikta det som man kan läsa 'in den unpartheyischen Gedanken von Journalen, pag. 215-226.'"[179]

Reaktionen i Greifswald är sammanfattad i en vidlyftig inlaga till provinsialregeringen med titeln "Acta wegen des von dem Professor Nettelblad unternommenen injurischen Rezension Greifswaldischer Sachen und Schriften in seiner Schwedischen Bibliothek".[180] Inledningsvis får man intrycket av att Nettelbladts kollegor endast vände sig mot recensioner av deras arbeten. Men det står snart klart att de formulerade ett generalangrepp mot hela konceptet med *Schwedische Bibliothec* och de idéer som förmedlades där och i andra skrifter. Konsiliet sammanträdde i januari 1729 och beslöt att lämna in ett underlag för ett formellt åtal.

Skriften presenterade universitetets samlade kritik mot Nettelbladt. I fyra år hade man varit tvungen att leva ihop med honom. Trots ett kärleksfullt bemötande, visade han sig dock vara så motsträvig och ovänlig att man nästan antog att naturen inte förlänat honom anlagen till ett hyfsat uppförande. Förutom med sin svåger Papke umgicks han med ingen. Mot alla eder och recessionsförordningar gjorde han enligt eget gottfinnande vad han hade lust till. Genom diverse brev, till enskilda personer, generalguvernören och till Sverige hade han svärtat ner akademin. Ännu hade han inte vågat angripa det pommerska universitetet i tryckta skrifter. Men detta hade nu ändrats genom *Schwedische Bibliothec*, ett bevis på hans oanständiga uppförande. Framför allt recensionerna i årgångarna 1727 och 1728 ansåg man såra enskilda, men också universitetet i stort hade framställts för negativt. Vid en jämförelse med den ed som Nettelbladt avlagt, kunde guvernören lätt se att man inte såg ett spår av kollegialt sinnesstämning "utan snarare finner en lättsinnig och kärlekslös Pasquini med sina färger avbildat däri." I skrivelsen till guvernören återkommer epitetet "Pasquini" för Nettelbladt gång på gång. Man ansåg nämligen honom vara författare till sådana smädeskrifter eller "pasquiller", som de kejserliga och tyska rikslagarna hade förbjudit. Pasquillerna var inget annat än "ett bekvämt medel genom vilket Satan som en

[179] Georg Andreas Cassius, *Ausführliche Lebensbeschreibung des…D. Christoph August Heumanns…*; Cassel 1768, sid. 290f. De av Heumann anförda verken (Schiffbecker Zeitung och Unparteyische Gedanken) har inte kunnat uppdrivas. Exemplaret av Heumanns biografi ägdes av Johan Henric Lidén, som köpt den i Göttingen 1768. I bokens pärm finns en hel del roliga anteckningar, exempelvis följande: "Denna bok innehåller goda materialer till en lefwernes Beskrifning, men ær utan all smak skrifven. Sålunda finner Læsaren hær många uselheter berättade, enfaldiga och onödiga saker anförde, om dem man ej åstundade någon underrettelse. Till exempel: …p.21. att Heumann, som poike, en gång supit sig full. …p.227. Hr. Doctorns starka Durklopp 1758" etc.

[180] Konsiliet till provinsialregeringen, 18/1 1729 i "Acta wegen des von dem Professor Nettelblad unternommenen injurischen Rezension Greifswaldischer Sachen und Schriften in seiner Schwedischen Bibliothek", UAG, Bestand Rektor 1434.

baktalare och lögnhals söker störa en republiks inre lugn och välstånd." Konsiliet anförde lagrum ur den tyska rikslagstiftningen och påminde guvernören om att han själv hade förbjudit smädeskrifter vid universitetet.

I synnerhet upprördes konciliet av att Nettelbladt dristade sig till att recensera andras och egna verk i *Schwedische Biblitohec*, de senare skrifter som "inte alltför länge sedan meriterade sig genom att de eldades upp offentligt av bödeln". Ingen hade bett om recensionerna: "Vem är det som har beställt denne Herr Journalist (som han dristar sig till att vara) att censurera våra skrifter, han skriver helt oförskämt [...]som en blind som kritiserar färgen [...]".[181] Karakteristiken av professor Papke som "lumen mundi" och ofördelaktiga yttranden över den pietistiske generalsuperintendenten Balthasar (som installerats av danskarna) och andra pietister lades Nettelbladt i fatet. Dessutom anklagades han för att skildra en påstådd negativ behandling av svenska studenter. För att förhindra att "Pasquinin" framdeles skulle häckla sina kollegor med sin penna och otillåtet censurera deras skrifter bad konciliet generalguvernören att tillrättavisa Nettelbladt. Under hot om avsättning skulle han beordras att sluta meddela nyheter från Greifswald, i synnerhet då ju målet med *Schwedische Bibliothec* var att rapportera om svenska universitet. Utgivningen skedde dessutom utanför den pommerska jurisdiktionens område (förlagsorten var Stockholm). Nettelbladt skulle bestraffas med ett halvårs suspension. Rörande Nettelbladts ställningstagande mot Heumann bifogade teologiska fakultetet omdömet "att bemärkta bevis mot Herr Heumann måste anses vara ett exempel på ett oanständigt satiriskt skrivsätt". Inte bara recensionerna utan också innehållet i *Schwedische Bibliothec* hade väckt anstöt.[182]

Nettelbladts försvarsskrift lät naturligtvis inte vänta på sig. Vad gällde utgivningen av *Schwedische Bibliothec* hänvisade han till en kunglig förordning. Där stadgades att allting som rörde svenska angelägenheter inom och utom riket och som publicerades av svenska undersåtar måste överlämnas till en föregående censur hos kanslikollegium och rikscensorn i Stockholm. Det var alltså sannolikt känt för honom vad som hade diskuterats i riksrådet angående avhandlingen om svenska intressen i Kurland.[183] Ur denna kungliga förordning avledde Nettelbladt rättigheten att inte underkasta sitt periodiska verk en granskning genom andra instanser än de i Stockholm. Han frågade sig även "huruvida det är anständigt att

[181] Konsiliet till provinsialregeringen, 17/1 1729 i "Acta wegen des von dem Professor Nettelblad unternommenen injurischen Rezension Greifswaldischer Sachen und Schriften in seiner Schwedischen Bibliothek", UAG, Bestand Rektor 1434: "Wer hat denn diesen anmaßlichen Herrn Journalisten zum Censore unserer Schriften bestellet; Er schreibet gar unverschämt in den Tag hinein […] wie ein Blinder von der Farbe zu critisieren […]".

[182] Hos Moller och Warmholtz (8913) återfinns det sedermera i *Biografiskt Lexikon* publicerade citatet: "Detta försvar av svenskarna tadlades, till och med av författarens dåvarande kollegor, att en akademisk instans, troligtvis teologiska fakulteten, inkom med en skrivelse till den höga landsregeringen i Stralsund och framställde i mycket hårda ord att bemärkta bevis mot Herr Heumann måste anses vara ett exempel på ett oanständigt satiriskt skrivsätt."

[183] Sigfrid Lorens Gahm, S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207) pag. 313-315. "Utdrag af protocollet hållit i Kongl. Maijts Råd Cammare Tisdagen den 9 Septembr år 1729 angående en af Professor Christian Nettelbladt till trycket ämnad bok, kallad: Thesaurus Rerum Sveo-Gothicarum [skrivet 1.6.1787]"

söka undertrycka en skrift i vilken den svenska nationens heder försvaras och framför vilken en bild på ett högt riksråd är satt."[184]

Stridigheterna mellan Nettelbladt, som påstods dag och natt gå havande med hur han kan skada universitetet, och hans kollegor var mer infekterad än så. Han vägrade bland annat att erkänna de valda rektorerna och utsåg en oppositionell fakultetsstyrelse som använde ett eget sigill. Mer än ett dussin fall finns dokumenterade i Greifswalds universitetsarkiv och många av dem med rättsliga efterspel.[185] Framför allt kände sig Nettelbladt orättvist behandlad på grund av sin svenskhet och därför att han tagit upp svenska ämnen i sina verk. I samband med ansökan till en professur i Uppsala beskrev han 1730 i ett brev till kanslirådet Johan Rosenadler sin utsatta situation:

> "Nu kan och måste jag änteligen wäl låta mig behaga, om det äfwen denna gången skulle gå mig, som det gick senast, och hoppas att Gud lärer gifwa mig Nåd att tola med godt mod så detta, som alla andra här å orten mig vederfahrer förtretligheter och betryck. Emedlertid behagade Wälborna Herr Cancellie-Rådet gunstigt taga i Betänkande, hwad de, som emot wår nation illa äro sinnade, lärer fråga dertill, när de få sådant göra? Hwad lärer de fatta för Tanckar, när de förmärcka, att man på intet sätt eller wis komar mig ihog, ei eller i någon motto söker att soulagera och upmuntra mig, oacktat jag min timliga wälfärd, medel, reputation, och kort sagt, alt hwad jag äger och förmår upofrar til wår nations ähra och beröm? Skulle wäl sådant giöra hos dem en god impression, eller skulle det intet snarare ge dem anledning att bringa allahanda tanckar och sentiments till papper?"[186]

Nettelbladt nöjde sig alltså sammanbitet med att ha förbigåtts vid professorstillsättningen i Uppsala. Men det skulle skada inte enbart hans utan också hela Sveriges rykte vid det pommerska universitetet. Om "de som emot wår nation illa äro sinnade" får reda på att man inte befordras trots insatser för nationen, kan det bli anledning för allehanda spekulationer eller "pasquiller". Om det är självinsikt eller självömkan är svårt att säga, men Nettelbladt reflekterade även över sin eget ansvar för situationen:

> "Att jag här å orten lidit så mycket tort, har jag i wiß motta at tacka min egen faiblesse före, effter jag tagit mig före att förswara och emot tyskars förtret vindicera wår Swenska Nations honneur. Mig är fördenskull, då jag ex past facto arbetar, i wiß måta intet orätt skedt, och lider jag av wälförtiänt kraft för min Patridomaine. Den som lefwer i Rom och will förehålla Påfwen och den Påfwiska Religonen derer ofog har [nackdel] att [vänta]. Likaså, den som lefwer i Tyskland och, och will uptäcka tyskarnas ofog emot de swenska lärde, har ingen orsak att klaga, om de wisa honom icke allenast ingen heder utan och giöra honom all den förtret, som de kunna uppfinna. Att detta är rätta ursprunget till alla mina förtretligheter, gifwar det härwarande Ven. Concil. nogsamt tillkänna, hwilket nu redan fyra gånger i Rättegångs Acter sig deröfwer

[184] Nettelbladt till konsiliet, 24/2 1730, UAG, Bestand Rektor 1434 "Acta wegen des von dem Professor Nettelblad unternommenen injurischen Rezension Greifswaldischer Sachen und Schriften in seiner Schwedischen Bibliothek": "ob es anständlich, die suppression einer solchen Schrift zu suchen, in welcher die honneur der Schwedischen Nation ist vindiciert, undt wofür das Bildtniß eines hohen Reichsraths ist gesetzet worden."

[185] Till denna slutsats kommer Nils Jörn i "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998, sid. 95.

[186] Nettelbladt till Rosenadler, 13/ 6 1730, KVA, Bergianska Brevsamlingen.

beswärat, att jag ederar Swenska Tanckar, och åstundat att sådant mig motte blifwa förbiudit. Jag will fördensskull, sedan utur Swerige ingen bot härföre är att förwänta, blifwa en pietist, förneka mig sielf och följa Ven. Concil. wilja efter."

De teologiska undertonerna är uppenbara. Att kritisera tyskarnas syn på svensk lärdom var detsamma som att angripa katolicismen i Rom. Det enda sättet att undvika lidandet var att konvertera, "att förneka sig själv", som Nettelbladt skriver, det vill säga att bli *pietist*. Först då skulle han kunna vara det pommerska konciliet till lags. Om han däremot kallades bort från Greifswald, skulle hans kollegor anordna en glädjefest. Hur man i Greifswald var sinnad mot den svenska nationen framgick med all tydlighet ur det förord till fjärde delen av *Schwedische Bibliothec* som Nettelbladt skickade till Rosenadler för censur. I brevet hänvisade Nettelbladt uttryckligen till kanslikollegiets order beträffande censuren av alla svenska historiska skrifter. Tydligen stoppades förordet på grund av sina allt för häftiga formuleringar.[187] Genom censuren i Stockholm kringgick Nettelbladt en rannsakning av sitt periodiska verk i Greifswald. Trycket ombesörjdes av Rusworm i Stockholm. En korrespondens pekar på att denne ägde en filial i Güstrow i grannstaten Mecklenburg och delar av *Schwedische Bibliothec* kan alltså de facto ha tryckts där.[188]

Det fortsatta svenska avståndstagandet från klimatläran

Debatten om klimatläran och folkens kollektiva egenskaper så som den framträder i *Schwedische Bibliothec* sysselsatte ett antal svenskar under perioden. Den lärda litteraturens publikationer, från provdisputationer till hela verk, kan betraktas som en gradmätare för tidens intellektuella kultur, i synnerhet före de lärda journalernas blomstringstid. Nettelbladt intar här (som vanligt) en ytterlighetsposition, men det förekom också mer modifierande ställningstaganden. Några år efter *Schwedische Bibliothec*, publicerades i Halle en drygt nittiosidig disputation av en svensk, *Johannes Schmidius* (eg. Johannes Schmidt 1715-1749), där klimatläran ifrågasattes och de svenska begåvningarna framhölls.[189] Schmidius anför en mängd av avhandlingar i ämnet. Han sökte vederlägga Johann Wilhelm Appelius "Historiskt moraliska utkast till temperamenten och de härav uppkommande sinnelagen, seder och natureller" från 1733, en i mängden av skrifter som kunde nämnas. Appelius anslöt sig till de klassiska uppfattningarna om svenskarna och uttalar dem tydligt: "Det främsta med svenskarna är att de i högsta grad är flegmatiker."; "Flegmatiker har ett svagt förstånd och utom stånd att begripa någonting". Det ser Schmidius som ett cirkelslut "därför att jag säger det så måste de alla vara dumhuvuden". Omdömen som dessa gisslades skarpt, men i förhållande till Heumann intog Schmidius en mycket modest position. De nyligen

[187] Nettelbladt till Rosenadler, 13/4 1730, KVA, Bergianska brevsamlingen. Det nämnda förordet till fjärde delen av *Schwedische Bibliothec* publicerades tydligen aldrig. Hos Olaus Henricus Moller, *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777, sid. 8 berättas att detta förord existerade i manuskript: "Han försvarar sig något häftigt, men det trycktes inte, för att han antagligen fann uttrycken för hetlevrade, annars hade de andra delarna av Schwedische Bibliothec inte kunnat utkomma."

[188] Nettelbladt till Olivecrona, 21/6 1731, KVA, Bergianska brevsamlingen, Vol XI:1, brev 39. Här nämns turerna kring utgivningen av *Schwedische Bibliothecs* femte band och en dispyt med Rusworms "Ladendiener" i Güstrow.

[189] Joannis Schmidius, *Tractato ad virum…de ingeniis svecorum ad studia*, Jena 1735.

förda diskussionerna om hans *Acta Philosophorum* ägnas ett helt avsnitt, (avsiktligt?) ovetande om Nettelbladts arga vedergällning. En central del i Schmidius argumentation är en lång lista över den svenska lärdomen. Även Greifswalds universitet nämndes här och Nettelbladts *Schwedische Bibliothe*c fick ett positivt omdöme.[190]

Johannes Schmidt föddes i Stockholm som son till en tysk handelsman. Efter studier i Uppsala 1729 studerade han 1733 i Greifswald och ett år senare i Rostock, där han tog magistergraden. Men därmed var hans peregrination inte över. I Jena läste han 1735 teologi och disputerade för Johan Georg Walch, känd för sin utgåva av Luthers samlade verk, för en avhandling om stridigheterna inom den protestantiska religionen, och för en grundläggande lärobok och ett filosofiskt lexikon.[191] Vid samma tidpunkt bodde Olaus Heinrich Moller i Walchs hus. Det är alltså möjligt att Schmidt och Moller lärde känna varandra, särskilt som de delade intresset för det nordiska i denna tämligen ogästvänliga miljö.[192] Walch tog vid den här tiden nämligen upp Heumanns gamla argument mot svenskarnas begåvning och anlag. I Walchs filosofiska lexikon har artikeln "Naturell der Völker" följande ofördelaktiga omdömen om svenskarna:

> "De kalla nordländerna har inget särskilt förstånd och är inte lämpade till studier. De saknar inte munterhet och skarpsinne och om de inriktar sig på studierna så uppnår de visserligen genom mycket möda i minnessaker en insikt, men de är inte upplagda för saker som kräver begåvning och omdömesförmåga. Vi ser det på Sverige och Danmark, där bland annat den sanna filosofin, som en vetenskap som kräver omdöme, är något sällsynt; när man väl ägnar sig åt den, låter man det bli vid det som de gamla sade. Deras förhärskande passion tycks inte så mycket vara äregirigheten eller vällusten utan snarare vara pengagirigheten och därför finns det bland dem slaviska och rädda sinnelag, människor som jämte nöd, hunger och törst även kan stå ut med hårt arbete, och om de överhuvudtaget älskar, så visar de sig i detta kallsinniga."[193]

Dessa åsikter, som i vissa delar följer Heumanns argumentation, fick naturligtvis inte stå oemotsagda. År 1737 utkom i Uppsala en disputation som var riktad mot Heumann.[194] Samma år publicerade svenskpomraren *Johann Friedrich Krüger* (1707-1777) en fundamental vederläggning, inte endast av Walchs teser utan av hela klimatläran.[195] Krüger föddes i byn Alte Fehr på Rügen, och det sägas

[190] Schmidius medger att han inte än har sett *Schwedische Bibliothec* (och därför inte heller kunde ta hänsyn till den). Men det är också möjligt att han helt enkelt ville undvika att gå in på Nettelbladts vassa polemik.

[191] *Zedlers Universallexicon*, artikeln om "Walch", spalt 1108-1125, band 52, Leipzig 1747.

[192] Efter tiden i Jena studerade Schmidt också i Åbo för att sedermera prästvigas i Uppsala. Därefter tjänstgjorde han som huspredikant åt riksrådet Åkerhielm för att slutligen bli skolmästare i Danvikens församling i Stockholm. Där fick han också tillfälle att predika för tyska fabriksarbetare på Södermalm. Se Gösta Thimon: *Stockholms Nations Studenter i Uppsala 1649-1800* Del II, Stockholm 1996, sid. 215f.

[193] Johann Georg Walch, *Philosophisches Lexicon…*, Leipzig 1733, artikeln "Naturell der Völker", band 23, Leipzig 1740, spalt 1879–1884. Titelvinjetten visar en bild på Walch själv. Om hans biografi läs i *Zedlers Universallexicon*, band 52, Leipzig 1747. Zedlers artikel om folkslagens kynne bygger nästan ordagrant på Walch.

[194] Benedict Rudberg (preses: Asp), *De certamine ingeniorum inter gentes*, Uppsala 1737 som "et och annat emot Heumann anförer" (enligt Warmholtz 8913).

[195] Johann Friedrich Krüger, *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation…*, Stockholm & Uppsala 1737.

att han som pojke såg Karl XII vid rekognoseringar på ön. Efter gymnasietiden i Stralsund studerade han vid det pommerska universitetet, där han sannolikt hade tillfälle att lära känna Nettelbladt. I likhet till juridikprofessorn hade Krüger en fallenhet för satirer "som förskaffade honom flera dueller på halsen".[196] Efter en tid flyttade han till Stockholm och kom att engagera sig aktivt i den nygrundade Kungliga Vetenskapsakademin. Krügers huvudverk *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation* (1737), "Undersökning av en hel nations temperament", är i flera avseenden anmärkningsvärt. Han tar bestämt avstånd från alla former av vidskepelse eller "vetenskapliga" bevis på felaktiga premisser. På bokens 263 sidor formulerades ett tolerans- och kunskapsideal som radikalt ifrågasatte både den svenska stormaktstidens idéer och det tyska framhävandet av klimatlärans påstådda orubblighet. Krügers argumentation mot antaganden om kollektiva egenskaper går hand i hand med framhävandet av en tydlig *demokratisk* medvetenhet i modern tappning. Tolerans och kosmopolitiska värderingar lyser fram ur flera av bokens avsnitt. I Krügers senare författarskap var demokratitanken (kopplat till ett nationsideal baserat på folksuveränitet) en röd tråd. Historikern Jonas Nordin har nyligen behandlat Krügers verk och dess betydelse för den svenska nationella självbilden. I avhandlingen *Ett fattigt men fritt folk* ger Nordin en utmärkt sammanfattning som inte tarvar många tillägg. Nordin citerar också Matti Klinge som har riktat sin uppmärksamhet på Krüger.[197] Men varken Nordin eller Klinge understryker enligt min mening tillräckligt att debatten om folkslagens kollektiva egenskaper anknyter till en lång tradition i den "jämförande kulturvetenskapen". Den svenska positionen låg mycket nära den franska förupplysningens kritik av antika källor och betoningen av empiri som kunskapsgrund.

"Krüger betraktade nationalkaraktären närmast som ett socialt faktum", han ansåg att "folkkaraktären [var] socialt betingad", skriver Nordin. Detta förde med sig att Krüger "förespråkar erfarenhetsgrundade observationer", vid vilka man måste utgå från moraliska orsaker: religion, historia, lagar, statsskick, samhällsförhållanden, ekonomi och utbildningsväsende.[198] Redan Nettelbladt hade betonat vikten av "verkligheten" i motsats till klimatiska faktorer. Men han lyckades inte att hålla sin motargumentation på ett lika sakligt plan som Krüger. Hans idéer framstår som förvånansvärt upplysta med tydliga beröringspunkter till Lockes empirigrundade kunskapsbegrepp och Fontenelles respektive Helvétius kritik av klimatläran. *Bernard de Fontenelle* (1657-1757) intog generellt en större distans till "Les Anciens", det vill säga den antika traditionen och dess författare (som ju klimatläran grundade sig på). Klimatläran såg han inte som den yttersta förklaringsgrunden för kulturernas olikhet. En allmän "esprit humain" utvecklades istället genom de europeiska staternas ömsesidiga påverkan i litteratur och kultur. Att det skulle finnas ett idealiskt klimat för en sådan *esprit* är en idé Fontenelle

[196] Artikel "Kryger, Johan Fredrik" i *Biografiskt Lexikon*, band 7, Uppsala 1876, sid. 247ff.

[197] Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, Stockhholm 2000, sid. 245-254. Nordin gör ingen koppling till Heumanns och Nettelbladts kontroverser, trots att Walch tydligt visar att han använt sig av Heumann, och Krüger själv (sid. 101) hänvisar till Nettelbladts betydelse för den svenska vitterheten och nämner deras dispyter i klarspråk (sid. 216). På Daniel Solanders exemplar av Krügers skrift i LUB finns på pärmen handskrivna referenser till Nettelbladt och Heumann.

[198] Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, Stockholm 2000, sid. 247.

förkastar. Istället skulle man i historien studera sambandet mellan historiska fakta och realitet (statsskick, seder och bruk, ekonomins inrättning etc.).

Även *Claude Adrien Helvétius* (1715-1771) betonade de "moraliska" orsakerna framför de "naturliga". *Moral* och *natur* betecknar två olika begrepp som ständigt åberopades i diskussionen vad som var orsak och verkan till kulturernas olikhet. En tredje position talade om en "blandning" mellan dessa båda faktorer, varvid också en rangordning fastställdes. De naturliga antogs vara de primära, de "sedliga" eller "moraliska" de sekundära orsakerna. Betoningen av de "moraliska" orsakerna låg i tiden. Det kan ses som ett exempel för tilltron till vetenskaplighet och empiri i Descartes och i synnerhet Lockes efterföljd. Den empiri som Nettelbladt, Schmidius och Krüger föreslog har ett drag av förvånansvärt modern "sociologi". Som en faktor bakom tillkomsten av det svenska tabellverket skulle man kunna tolka de ogynnsamma omdömena om Sverige och svenska förhållanden. Statistiken skulle röja undan spekulationen.

Den tänkare som främst förknippas med klimatläran är naturligtvis Montesquieu. 1748 utkom den första delen av *De l' esprit des loix*. I den fjortonde bokens första kapitel formuleras Montesquieus klimatläras *Idée génerale*: "Om det är sant att sinnesarter och lidelser är ytterligt skiftande i olika klimat, måste lagarna ha förbindelse med såväl dessa lidelser som dessa sinnesarters skillnader."[199] Montesquieu framhåller att han ingalunda är klimatlärans upphovsman utan anknöt till en gammal tanketradition. Kapitel två fortsätter med att förklara de fysiologiska skillnaderna i samband med olika klimat. Montesquieu beskriver mikroskopiska undersökningar han själv hade genomfört: "Precis som man kan skilja klimatet med hjälp av latitudens grader, kan man åtskilja graderna av sensibilitet". Fibrerna är hos "les Peuples du Nord" mer elastiska i det kalla klimatet. Detta understödde blodcirkulationen och hade karaktärsmässiga verkningar som "större självförtroende, mod, medvetande, mindre hämndlystnad, större tilltro till den egna säkerheten" och så vidare. Detta påverkade både kulturlivet (en och samma opera kan vara uppförd på olika sätt i olika klimatzoner) och fysiska sensationer som exempelvis smärta. Beträffande "könens förbindelse" säger Montesquieu om de nordiska folkslagen att de hyser en kall inställning gentemot kärleken, de finner sin glädje i jakten, resor, kriget och vinet. "Ni finner i de nordliga klimaten folk som har få laster, men mycket dygd, uppriktighet och öppenhet." I det följande uppvisar Montesquieu hur klimatet påverkade lagstiftningen i olika kulturer eller orsakerna till krig och erövringar. Det nordliga, kalla klimatet är frihetens, alltså demokratins hemvist. Det sydliga klimatet skapar endast underkastelse, förtryck och despoti. Det tempererade klimatet kan emellertid välja ett utjämnande och optimalt styrelseskick: den konstitutionella monarkin.

Trots en massiv kritik förblev klimatläran en verksam tankefigur i upplysningens och romantikens idévärld. Den fick sin kanske mest inflytelserika manifestation i Montesquieues *L´esprit des lois* men återklingar också i Madame de Stäels idéer om skillnaden mellan det tyska och det franska. Det svenska ställningstagandet mot klimatläran kännetecknades från början av en betoning av empiriska fakta och en pragmatiskt tillämpning av etnografiska förklaringar. I det

[199] Charles Louis Secondat de Montesquieu, *De l´esprit des Loix*, 1748, bok XIV, kapitel I, II, sid. 1-6.

senare 1700-talets Sverige betonades tidstypiskt nog även moral och dygd som orsak till ett lands höga eller låga kultur.[200] Svenska Pommerns läsande allmänhet kunde i *Schwedische Bibliothec* ta del av de motstridiga uppfattningarna kring klimatets inverkan på folkkaraktären.

Konflikterna läggs åt sidan

Kontakter med svenska lärda samfund

I mitten av 1730-talet verkar situationen i Greifswald ha lugnat ner sig någorlunda. I alla fall var stridigheterna inte längre det dominerade inslaget i den intellektuella kulturen. Närmast skall vi kort beröra Nettelbladts kontakter till två av tidens dominerande lärda samfund i Sverige, *Kungliga Vetenskapssocieteten* i Uppsala och *Kungliga Vetenskapsakademin* i Stockholm. Precis som i fråga om *Schwedische Bibliothec* och dess nordiska rapportering var Nettelbladt även i detta avseende en svenskpommersk pionjär. Med tiden skulle en grupp av pommerska akademiker väljas in i det sistnämnda samfundet. Och i provinsen skulle egna lärda samfund se ljuset. Nettelbladt blev medlem i ett pommerskt historiesällskap, ett symptom så gott som något på att de tidigare konflikterna började läggas åt sidan.

År 1719 hade en krets av lärda män i Uppsala skapat det så kallade *Bokvettsgillet*. Kring universitetets bibliotekarie och sedermera teologie professorn Erik Benzelius d. y. samlades lärda som i decennier framöver skulle sätta sin prägel på den svenska intellektuella kulturen.[201] År 1728 fick sällskapet kunglig stadfästelse som Kungliga Vetenskapssocieteten i Uppsala (KVS). Protokoll fördes och olika tidskrifter utgavs. Var man intresserad att tillkännage någonting inom vetenskapen, så var societeten en given plats.[202] Frågan om medlemsrekryteringen hade 1729 dryftats i KVS, i synnerhet rekryteringen av hedersledamöter (bl.a. av ekonomiska motiv). Men vid dessa förhandlingar omnämndes Nettelbladt aldrig.[203] Den 25 november 1729, avgick i alla fall ett brev från KVS i Uppsala till Greifswald i vilket man inviterade Nettelbladt att bli medlem. I januari 1730 tackade han för inbjudan att bli "membrum illustris societatis […] ehuruwäl jag billigt erkenner, att jag intet lärer kunna giwa Kongl. Societeten den Satisfaction,

[200] Ett gott exempel på detta ger Andreas Lanærus, *Försök om europæiska och i synnerhet Svenska Folkets Seder och Beskaffenhet…*, 2:a upplagan, Stockholm 1789. I LUB finns denna av Kungliga Patriotiska Sällskapet prisbelönade bok i en handskriftlig version med inkomna reaktioner.

[201] "Tidens ryktbara universitetsmän ha […] mer eller mindre aktivt varit Societetens verkställande krafter". Citatet hos Axel Liljencrantz, "Kungl Vetenskapssocietetens Protokoll 1732-1784", i *Uppsala Universitets Årsskrift*, Uppsala 1957:1, sid. 4.

[202] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 63ff.; Bengt Hildebrandt, *Kungliga Svenska Vetenskapsakademien – Förhistoria, grundläggning och första organisation*, Stockholm 1939; Ewert Wrangel, *Frihetstidens odlingshistoria ur litteraturens häfder 1718–1733*, Lund 1895, sid. 37ff.

[203] Till exempel den 18 april och 1 oktober. Vid sistnämnda mötet listades nio potentiella medlemmar upp som praeses illustris (vid den tiden Arved Horn) skulle godkänna. Genomgången av brevhandlingarna från detta år gav inget resultat beträffande ett uttalande om Nettelbladt eller en formell utnämning. Henrik Schück, "Bokwetts Gillets Protokoll" i *Uppsala Universitets Årsskrift* 1918:2, sid. 161, 165, 169.

som Kongl. Societeten af mig wäl torde förmoda".[204] Han meddelade att han så fort som möjligt skulle sända över något lämpligt för avtryckning till societetens *Acta* (något som aldrig skedde). Nettelbladts tackbrev protokollerades aldrig som uppläst på societetens sammankomster, detta i motsats till de flesta andra. Registreringen av Nettelbladt som medlem i societeten varierade. I en del listor förekom han inte alls, i en del registreras han som ordinarie ledamot och i andra som utländsk ledamot.[205]

Nettelbladts aktivitet inom KVS var i det närmaste obefintlig. Som tidigare nämnts sammanträffade han dock med societetens sekreterare Celsius under dennes besök i Greifswald. Endast när den tidigare omnämnda runstenen hittades på Rügen flammade hans entusiasm upp och han såg framför sig en publikation i samfundets *Acta*. I sitt brev till Benzelius om runstensfyndet återkom han till sitt hjärtebarn, *Thesaurus*. Han såg skäl för att KVS skulle verka för inrättandet av en post som "provinsialantikvarie" i Svenska Pommern men fruktade att detta skulle förbli en from förhoppning. En löneförhöjning för att lättare kunna edera *Thesaurus* hade avslagits. Man fick endast lite tack eller belöning för att använda sin inkomst till fäderneslandets nytta: "Gud give oss bättre tider och måtte nära sanna och äkta nyttiga vetenskaper, annars torde litteraturen råka i ett dåligt tillstånd."[206] Nettelbladts "nyttiga vetenskaper" är alltså stormaktstidens antikvarisk-historiska lärdom snarare än frihetstiden och Vetenskapsakademiens praktiskt inriktade vetenskaper. Men det är uppenbart att Nettelbladt ansåg att historia, arkeologi och juridik ägde en *funktionalitet*. De kunde användas till att bevisa pomrarnas svenskhet.

År 1735 approcherades Nettelbladt av en namnkunnig medlem i Vetenskapssocieteten. Ingen mindre än Carl von Linné skrev i augusti från Amsterdam till honom och bad om hjälp angående publikationen av ett "Botanisk(t) Tractat". Med detta avses *Fundamenta botanica*, som hade kommunicerats Nettelbladt i Greifswald och som var tänkt att tryckas där. Linné skall ha lärt känna denne i Stockholm, och redan 1732 hade Nettelbladt rapporterat om Linné i den lärda tidskriften *Hamburgische Berichte von gelehrten Sachen*.[207] *Hamburgische Berichte* (1732-1759) utgavs av *Johann Peter Kohl* (1698-1778) som varit professor i S:t Petersburg, men blivit tvungen att lämna landet efter amorösa kontakter med den blivande tsarinnan Elisabeth. Kohl var förtrogen med nordiska ämnen, född, uppvuxen och utbildad i Kiel. På sin resa till Amsterdam 1735 sammanträffade Linné flera gånger med Kohl i Hamburg.[208] Utgivningen av *Fundamenta* i Greifswald blev inte av och istället försökte Nettelbladt att i Leipzig hitta förläggare till nästa påsk (1736). Vid den här tiden uppehöll sig holländska boktryckare i staden, och med dessa skickade han på begäran Linnés manuskript i förväg till

[204] Nettelbladt till KVS, 3/1 1730, UUB, U 2000:20 "Bref fr. Kongl. Vetenskapssocietetens ledamöter 1727-1785".

[205] UUB U 2000:20. Nettelbladt är förtecknad som utländsk ledamot sid. 11, på sid. 29-31 som ordinarie. I det tryckta talet hos Erik Prosperin, *Tal om kongliga vetenskapssocieteten i Upsala...*, Stockholm 1791 (hållet 18/11 1789) är han listad bland de utländska ledamötena.

[206] Nettelbladt till Benzelius, 4/9 1732, UUB, G 19:13 a.

[207] Heinz Goerke, "Die deutsch-schwedischen Beziehungen in der Medizin des achtzehnten Jahrhunderts" i *Acta historica scientarum naturalium et medicinalium* Kopenhagen 1958, sid. 125.

[208] Robert Hoche, artikeln „Kohl" i *Allgemeine Deutsche Biographie*.

Amsterdam. Till Linné skriver Nettelbladt samtidigt att han önskar "kunna få någon i Hålland som will taga på sig förlaget af min Thesaurus rerum Sveo-Gothicarum".[209]

Korrespondensen till Kungl. Maj:t, vänner och gynnare i Sverige visade att Nettelbladt längtade tillbaks till moderlandet. Han dryftade i flera brev, bland annat till Benzelius och Olof Celsius, sin kandidatur till den skytteanska professuren i Uppsala. Där gav han uttryck för att vara innerligt trött på förhållandena i Greifswald. Hos kanslipresidenten Gyllenborg skall han vid två tillfällen ha anhållit om förflyttning till Sverige, bland annat i syfte att ge ut *Thesaurus*.[210]

Sista chansen att återvända till Sverige erbjöd sig 1738. Oklart av vilken orsak befann han sig i Stockholm, där han deltog i de överläggningar hos Gustaf Bonde som sedermera ledde till grundandet av Kungliga Vetenskapsakademin. Ett konstituerande möte ägde rum på onsdagen den 4 oktober 1738, en milstolpe i utbildandet av akademin.[211] Inte mindre än tjugofyra ledamöter deltog i sammankomsten. Dagen fylldes av förhandlingar och underrättelser i praktiska ämnen. Ett observatorium i Uppsala skulle inrättas, Wallerius talade länge om olika metaller, Elvius om "machiner af watnwärk wid grufwor och bergsbruk". Triewald föreslog att societetens *Acta* skulle utkomma i två olika utgåvor, en på latin, en på svenska. Man ajournerade mötet "til fredagen kl 4 eftermiddagen". Nettelbladt hade förblivit tyst och uteblev från fredagens sammankomst. Endast Benzelius höll den gamla vetenskapens fana högt uppe, han visade upp ett gammalt manuskript från en munk i Vadstena. Triewald talade åter varmt för en svensk publikation och om sin egen norrskensteori, en av tidens stora astronomiska frågor. Societetens protokoll för perioden och bildandet av KVA visar de två polerna i den svenska vetenskapen: å ena sidan den pragmatiska, nyttoinriktade och tillämpade forskningen i utilismens anda, å den andra stormaktstidens antikvariska tradition. Utan tvekan måste man räkna Nettelbladt med sitt historiskt-antikvariska intresse till det senare lägret. Men samtidigt visar hans publicistiska verksamhet fram mot en ny tid.

Vändpunkten

År 1742 lämnade Nettelbladt Greifswald för att tjänstgöra som domare (assessor) i en av det tyska rikets institutioner, *Reichskammergericht* i Wetzlar, den ena av två högsta domstolar. Den fria riksstaden låg i den dåvarande svenske kungens furstehus ägor. Var och en av rikets kretsar och länderna inom dem ägde rätten att föreslå innehavare av poster till rikets gemensamma inrättningar efter en komplicerad rang- och turordning. Denna så kallade presentationsrätt till rikskammarrätten hade redan under åren 1724 och 1725 diskuterats utförligt mellan kursfurstendömet Sachsen och Vorpommern. Korrespondensen i frågan

[209] Nettelbladt till Linné, 5/10 1735; avskrift hos KVA (original Linnean Society i London). Brevet finns i en digital bearbetning (351005-00) i en databas med Linnébrev: www.c18.org/pr/lc/bio.html; Jämför Ewald Ährling, *Carl von Linnés brefvexling*, Stockholm 1885, sid. 14.

[210] Angående den skytteanska professuren läs hos Claes Annerstedt, *Upsala Universitets Historia*, del 3, 1719-1792, Uppsala 1913, sid. 69f., där också brevväxlingen mellan Nettelbladt och Celsius omnämns.

[211] Bengt Hildebrandt, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien – Förhistoria, grundläggning och första organisation*, Stockholm 1939, sid. 224ff.

ger prov på det invecklade rättsläget inom Tyska riket.[212] En omfattande argumentation uppbådades kring Sveriges presentationsrätt som territorialherre i Svenska Pommern. När frågan åter aktualiserades såg Nettelbladt sin chans. I ett brev till Kungl. Maj:t redogjorde han för varför Sverige inte kunde låta denna så kallade Turnus-rättighet förfalla. I sin iver att få tjäna Sverige kringgick Nettelbladt det ordinarie uttagningsförfarandet och förde fram sig själv som den lämpligaste kandidaten.

Assessorsplatsen i Wetzlar hade kanske aldrig tillsatts för Sveriges räkning om inte Nettelbladt hade sett chansen att utöka svenskt inflytande i Tyska riket. För Kungl. Maj:t erbjöd sig naturligtvis en dubbel vinst. Dels kunde han befria det pommerska universitetet från en stor del av dess inre stridigheter, dels kunde han tillsätta en kompetent jurist och dessutom kanske få ett utökat inflytande i det tyska statsförbundet. Universitetet gav Nettelbladt fina intyg; han befordrades och berömdes helt enkelt undan.[213] Men boksamlingen ville man behålla. De segslitna förhandlingar om priset som finns bevarade i arkiven antyder omfattningen av Nettelbladts bokbestånd, sedermera stommen i universitetets nordiska samling. Inte mindre än 850 folianter och 1050 kvartanter räknades upp.[214] Nettelbladt försvann inte för gott: hans tid i Wetzlar ledde till många efterspel.

Nettelbladt såg sig säkerligen som den mest lämpade att tolka Pommerns statsrättsliga belägenhet, särskilt sedan han representerade Svenska Pommern i Wetzlardomstolen. Intresset för nordisk historia, handskrifter och böcker i allmänhet avtog inte heller, snarare är motsatsen fallet. I förskingringen underströk Nettelbladt ännu mer sitt "svenska" ursprung och ändrade plötsligt stavningen av sitt efternamn från det tyska "Nettel*bladt*" till det mer svenskt klingande "Nettel*bla*".[215] Men vid installationen 1742 hänvisade han ändå till sitt tyska ursprung, detta eftersom utländska domare inte var tillåtna vid RKG. Då och då flammade intresset för nordisk historia upp igen. På 1760-talet utkom en bok om Birgittaordens kloster i Tyskland och ett svar mot en runbibliografi som hade

[212] Se artikeln "Schrift-Wechsel zwischen Chur-Sachsen und Vor-Pommern wegen des Präsentations-Rechtes zum Cammergerichtsassessorat in den Jahren 1724. 1725." i *Pommersche Bibliothek* 1756:2 (12 sidor).

[213] Uttrycket "wegloben" ("berömma undan") är en tysk eufemism som är tillämplig här. Nils Jörn i "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998, sid. 101 använder den just för att karakterisera konsiliets strategi i förhållande till Nettelbladt.

[214] Angående turerna kring Nettelbladts presentation och försäljningen av hans bibliotek se Nils Jörn, "Johann von Ulmenstein und Christian von Nettelbla: zwei Assessoren aus Norddeutschland am Wetzlarer Reichskammergericht" i *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich*, Köln 2000, sid. 155 och av samme författare "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998, sid. 98ff. samt "Ob rathsam sey, daß die Universität sich einen so kostbaren meuble anschaffe? Der Ankauf der Nettelbladtschen Bibliothek durch die Universität Greifswald im Jahre 1743" i Alvermann/ Jörn/Modéer (utg.): *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003, sid. 179-200.

[215] I *Weidlichs Geschichte der jetztlebenden Rechtsgelehrten* (1748) återges en betecknande episod för valet av namn: "Einige Gelehrte haben sich gewundert, warum der Herr von Nettelbla sich anjetzo anders, als da er noch in Greifswald lehrete, schreibe? Die Ursache aber ist diese, weil das deutsche Wort, Bladt, in der Schwedischen Sprache Bla heisset."

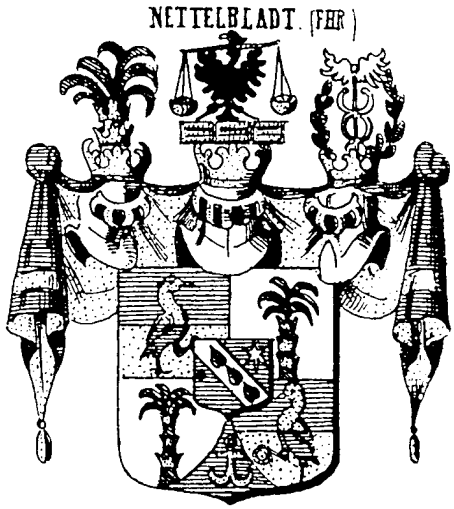

Bild 10: Christian von Nettelblas vapensköld som romersk riksfriherre 1752.

publicerats i Greifswald.[216] Mest kontroversiell blev hans juridiska skrift *Nexus Pomeraniae* (1766) i vilken han påstod att Pommern aldrig hade varit en riktig del av Tyska Riket. Det svenska övertagandet var att betrakta som ett permanent besittningstagande som tillät införandet av svensk lag. Ett sådant synsätt vann dock anklang först långt senare.[217] 1750-talet bjöd på de enda höjdpunkterna i Nettelbladts vistelse i Wetzlar: han adlades, blev riddare av Nordstjärneorden och upphöjdes till riksfriherre av den tyske kejsaren.

Redan i Greifswald hade Nettelbladt gift sig med generalsuperintendenten Lütkemanns dotter. Lütkemann var tidigare präst i Stockholms tyska församling och kände med all sannolikhet den nettelbladska familjen. I Wetzlar föddes dottern Lovisa Henrica och sonen Carl Friedrich Wilhelm. Efter oktobermötet 1739 hos Greve Bonde återvände Nettelbladt inte till sitt hemland. Så småningom insåg han att han aldrig mer skulle kunna återvända till Svenska Pommern, än mindre till Sverige. Han lyckades heller aldrig mer etablera sig inom Sveriges vetenskapliga värld. Sitt omfattande författarskap inriktade han under tiden i Wetzlar främst på juridiska ämnen som berörde Tyska Riket. Med publicisten Gjörwell tycks Nettelbladt korresponderat under sin tid i Wetzlar, kanske främst för att utöka sin boksamling, som han genast började bygga upp igen. En av Nettelbladts biografer skriver: "Hans bibliotek, om vilket han lät trycka en förteckning, bestod av 6000 band och auktionerades i maj 1773 bort i Frankfurt am Main".[218]

[216] Jämför med anmälan i *Neue Critische Nachrichten* 1765:5 och 6.

[217] Christian von Nettelbla, *Nexus Pomeraniæ cum S.R.G. Imperio…*, Frankfurt am Main 1766; anmälan i *Neue Critische Nachrichten* 1766:37.

[218] Sigfrid Lorens Gahm, S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla (UUB X 207) pag 291: "Utdrag af Justitiæ Borgmästarens I Keijserliga Staden Dörpts Friedrich Konrad Gadebuschs Livländische Bibliothec; tryckt i Riga 1777 in 8o hernärmst på 286te sidan i andra delen fölljande om Friherre Christian Nettelbla anföres och förmälas, nämligen:" [skrivet 18.4.1788]. En del av den tryckta katalogen finns på UUB. Det skall däremot röra sig om cirka 15 000 band, sin tids största enskilda boksamling i Wetzlar. Enligt Nils Jörn, "Johann von Ulmenstein und Christian von Nettelbla: zwei Assessoren aus Norddeutschland am Wetzlarer Reichskammergericht " i *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich*,

Pessimismen över exilen i Wetzlar övervägde decennierna igenom. I breven till den svenska regeringen (ett hundratal finns bevarade) hopade sig klagomålen över den ekonomiska situationen, alltid blandade med hoppet om en återkomst till hemlandet. I ett skede hotade Nettelbladt till och med att gå i dansk tjänst. En svensk karriär för sin son var det som sysselsatte Nettelbladt in i det sista. Hans liv slutade tragiskt. Efter anklagelser om korruption och misskötsel av sitt uppdrag, fråntagen sitt ämbete och sina titlar dog han 1775 utan att ha återsett sitt hemland.[219] En omfångsrik, delvis självbiografisk försvarsskrift som i detalj skildrar hans villkor i Wetzlar, utgavs postumt 1783 av en ansedd tysk juridisk publicist. Efter hans död publicerades hans tabellariska biografi 1777 av Olaus Hinricus Moller, mest en sammanfattning av tidigare artiklar i diverse uppslagsverk. I Gjörwells *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1781:53 och 54 infördes en längre sammanfattning på svenska. Gahm-Persson sammanställde sex år senare handskriftligt diverse dokument rörande Nettelbladts biografi, men dessa anteckningar har hittills aldrig publicerats.

Schwedische Bibliothec hade från början mötts med skepsis. Tiden var ännu inte mogen för periodiska skrifter där redaktörens synpunkter nedlades i "debattartiklar" eller recensioner. Framför allt band II med den vassa polemiken mot Heumann hade fått Greifswaldprofessorerna att koka över och till och med kräva Nettelbladts avgång. Förklaringen till den starka reaktionen kan naturligtvis också sökas i interna orsaker. Trots allt hade Nettelbladt påtvingats universitet i strid med dess privilegier. Men avståndstagandet från honom är mer än avgränsningen till en icke-önskvärd kollega, det speglar en kollision av tankesätt som kulminerade i debatten om folkslagens, läs: nordbornas, naturell. Pomrarna kunde inte acceptera den bild av svenskhet som göticismen erbjöd, de definierade sig som tyskar och ville inte stigmatiseras tillsammans med Sverige och svenskarna. Man såg sig fortfarande som tyskt universitet inbäddat i den tyska kultursfären enligt ett kulturellt "Vaterlands"-begrepp, baserat på myt, språk och politisk-juridisk tradition och till detta en pietistisk religiositet. Den svenska frihetstidens uppodlingsprojekt hade ännu inte nått den tyska riksdelen.

Vid tidpunkten för Nettelbladts sorti från den pommerska scenen 1742 började emellertid andra vindar blåsa vid den södra Östersjökusten. De personer som präglade kulturlivet i Sverige och i Pommern hade övergått till ett annat sätt att tolka sig själva och sina förbindelser. Mötet mellan svenskt och tyskt tog allt produktivare former. Dörren öppnades för en dubbel identifikation där tillhörigheten till Sverige inte längre sågs som något principiellt främmande utan där

Köln 2000, sid. 177 kan man ur boksamlingen avläsa "att Nettelbla alltid var mån om att tillgodogöra sig de nyaste forskningsresultaten och att han inte skyggade inför att i perioder av finansiella problem storstilt investera i motsvarande inköp."

[219] Om orsakerna till Nettelblas avstängning se Nils Jörn, "Johann von Ulmenstein und Christian von Nettelbla: zwei Assessoren aus Norddeutschland am Wetzlarer Reichskammergericht " i *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich*, Köln 2000, sid. 155 och av samme författare: "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998. Nettelblas försvarsskrift, som utkom inom ramen för en ansedd juridisk tidskrift, är också synnerligen värdefull: "Defenssionsschrift weyland Herrn Christian von Nettelbla gewesenen Kaiserl. und Reichskammergerichts-Beysitzers" i *Selchow´s Magazin für die Teutschen Rechte und Geschichte*, Band 2, Nr. 13, 1783.

sambanden och samförståndet ökade. I *Ett fattigt men fritt folk* presenterar Jonas Nordin på ett föredömligt sätt Krügers traktat om ett folkslags temperament. Men frågan ställs aldrig om Krügers pommerska hemvist kan ha med de framförda ståndpunkterna att göra, om de kan ses som tecken på en dubbel identifikation: i egenskap av undersåte i Sverige, men med Tyskland som det kulturella fäderneslandet, ett förhållningssätt som gav Krüger och andra pomrare förutsättningen för att på ett unikt sätt jämföra och växla mellan olika positioner. Så kritiserar han exempelvis "pennkrigen" mellan tyska och svenska skribenter i fråga om "den förmenta ålderdomen". I jämförelsen mellan den svenska och tyska rättskulturen ges den förra en klar överlägsenhet. Svenska lagar var lättlästa, entydiga, praktiska och folkliga, den romerska rätten utrensad, processerna korta och advokatmakten bruten. Var och en hade råd att till ett rimligt arvode försvara sig. Rättssäkerheten var hög: "man anser, att det är bättre att låta komma undan tio skyldiga än att döma en oskyldig". Också i verkställigheten var svenskarna överlägsna: tortyren hade avskaffats. Överhuvudtaget begicks i Sverige mindre brott än i andra länder. Precis som hos Nettelbladt var den svenska matkulturen också ett tema hos Krüger. I övrigt lovordades klädmodet, postväsendet, gästgiverierna, vägarna och skyltningen, brandkårer och mycket annat. Men centralt är vad Krüger anser om det tyska inflytandet i Sverige, att ämbeten i staten inte valdes på grund av stånd eller härkomst utan på grund av meritering. Många tyskar hemma i de tyska provinserna var underkastade den svenska kronan och kunde alltså i viss mån räknas till de infödda (Indigenus). Det fanns alltså ingen anledning för tyskarna "att förmörka den svenska nationens heder". Inte minst på grund av svenskarnas, i synnerhet Gustaf II Adolfs, insatser för protestantismen. Tyskarna bemöttes på ett särskilt sätt i Sverige som borde föranleda tacksamhet:

> "I nästan inget land bemöts tyskarna bättre än i Sverige; hur många har inte måst bekänna 'jag hade inte mer än denna stav när jag gick över Jordan, och se!' Många tusen tyskar har i alla stånd och yrken funnit sitt rikliga bröd här i Sverige: Många av dem har upplyfts ur sitt stånd och sattes bland furstarna i riket. Man har åt dem i de största städerna upplåtit egna kyrkor; de ses som medborgare ["Mit-Bürger"] och åtnjuter samma privilegier som landets invånare. Mången förnäm familj har sitt ursprung i Tyskland och några tusen tyskar befinner sig än idag mycket väl under det berömvärda svenska spiran."[220]

Med den sista meningen syftade Krüger naturligtvis på Svenska Pommern. Han avslutade sin lovsång med att man borde författa ett traktat om svenskarnas förtjänster i det Tyska riket. Redan 1710 hade en avhandling publicerats om svenskarnas förtjänster i Pommern. Nordin för inte fram tanken att Krüger med sina omdömen om svenskarna kan ha haft avsikten att ge svenskpomrarna en positiv bild av tillhörigheten till det svenska väldet. Varför utgavs hans vederläggning av Walch och hans klimatteorier just på tyska? Idén om den välgörande spiran som pomrarna befann sig under, utvecklades småningom till ett motiv i pomrarnas självbild. Svenskarna utpekades som Europas intellektuella flegma, men deras försvar lät inte vänta på sig. Men det var gränsöverskridarna som var predestinerade att tillföra diskussionen den mest uppfriskande dimensionen. Det var de som inte kunde nöja sig med kategoriseringar eftersom de själva levde i två

[220] Johann Friedrich Krüger, *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation…*, Stockholm & Uppsala 1737, sid. 240.

kulturella verkligheter och redan därmed var medvetna om klimatlärans ohållbarhet. I sin kulturella dubbelhet vägrade de att intellektuellt acceptera formuleringen av orubbliga skillnader. Så förklaras kanske det märkliga förhållandet är att det främst var "tyskar" som debatterade med "tyskar" på tyska eller latin om Sverige och svenskarnas egenskaper. Alla gör det på sitt eget sätt. Hahne och Nettelbladt ser Heumanns teser som ärekränkning och intar en aggressiv försvarsposition, hela göticismen som tankemässigt koncept stod på spel. Som den i utlandet studerande "svensken" representerar Schmidius en betydligt försiktigare och en mer diplomatisk hållning. Hans senare preses Walch visar dock inte någon ambition att korrigera Heumanns omdömen. Slutligen förebådar Krügers ifrågasättande av Walch och klimatläran som idé upplysningens tankar om ett universellt människovärde.

Den syn på relationen till Sverige som Nettelbladt stod för avvisades länge i Svenska Pommern. Först när en ny generation pomrare på 1740-talet förde fram upplysta idéer ändrades debattens karaktär. Förutsättningar skapades för att anamma tillhörigheten till Sverige som en självklar del i den intellektuella kulturen. Klimatlärans orubblighet ställdes mot föreställningen om människans universella värde, om människans perfektibilitet, en grundbult i upplysningsfilosofin. I Svenska Pommern skulle dessa tankar få fotfäste i lärda och moraliska sällskap där svenskar och pomrare kunde arbeta i samförstånd. Genom pressen skapades ett gemensamt offentligt rum där den nordiska rapporteringen intog en självskriven plats. Med tiden skapades tillämpbara motiv i den historiska berättelsen om Pommerns tillhörighet till Sverige.

Bild 11: Frontespis ur Olof Linds svensk-tyska lexikon 1748.

Samförstånd – sammanhangen skapas

Nya värderingar delas

En blond och en mörkhårig kvinna håller förtroligt om varandra. I deras respektive mantlar är de svenska tre kronorna och det tyska rikets dubbelhövdade örn insprängda, och riksvapnen syns också uppe i frontespisens ornamenterade ram. Kvinnogestalterna symboliserar naturligtvis Svea och Germania, här på en imaginär ö utanför Djurgårdsön och Waldemarsudde vid inloppet till Stockholm. Den blonda Svea pekar ut mot ett av naven i Sveriges handel under frihetstiden, Skeppsbrokajen och Gamla Stan, dominerat av tyska kyrkans torn. Inslaget av tyska köpmansdynastier var här kompakt. I förlängningen pekar Svea också i riktning mot Stockholms slott som snart skulle stå färdigt för inflyttning.[221]

När Sverige inte längre var en militär stormakt blev handeln desto viktigare. Nu som tidigare spelade den sista svenska provinsen på tysk mark, Svenska Pommern, en viktig roll inte bara som kontinental hamn och spannmålsleverantör utan även som kulturförmedlare. Germania och Svea bevittnar hur deras ädelt klädda och blickande ynglingar i sällskap lär sig varandras språk med Clios hjälp. De är väl övervakade av den leende handelsguden Hermes i ett moln. På bordet – nästan i frontespisens mitt – ligger ett stort tysk-svenskt lexikon, under vilket

[221] Frontespisen är hämtad ur Olof Linds tysk-svenska lexikon i upplagan 1749. I en frontespis ur Greifswaldprofessorn Levin Möllers svensk-franska lexikon från 1745 upprepas motiven, i synnerhet närheten till Stockholms slott.

vi ser en karta över Sverige. Schackbrädsgolvet på den imaginära ön suggererar ordning, och vid dess nedre högra hörn finner vi en karta över Europa och Asien som täcker globen. De enda europeiska länder som markeras är Germania och Svecia. Möjligen vill arrangemanget med globen och kartan antyda tidens handelsförbindelser med "Ostindien". I motsats till Tyska riket hade Sverige sitt eget Ostindiska kompani (grundat 1739). Linnélärjungarnas resor till Asien var väl kända och uppmärksammade i den tyska kulturkretsen. Särskilt starkt var det europeiska intresset för Kina, sinofilin, och man importerade allting från teserviser till ekonomiska modeller.

Sverige hade efter stormaktstidens sammanbrott hamnat i en djup ekonomisk kris. Krig och farsoter decimerade befolkningen, den politiska makten var instabil. Med 1734 års lag lade ständerna ett politiskt fundament som placerade den huvudsakliga beslutsrätten i Riksrådets händer. Man ville framför allt undvika det karolinska enväldets militära eskapader som slitit sönder det svenska Östersjöväldet. Periodens svenska politik var i hög grad beroende av utländska intressen, främst engelska och franska, men även ryska. I de inrikes affärerna medverkade de svenska akademierna och universiteten i ett gigantiskt rationaliserings- och uppodlingsprojekt i nyttans tecken. Alla delar av samhället engagerades. Prästerskapet spelade villigt sin roll att förmedla den nya nyttoideologin, inte bara från predikostolen utan med prästgården som lokalt kunskapscentrum på den mest avlägsna landsbygden. Där infördes nya teknologier, där bodde en universitetsutbildad människa, ofta med bokliga och konstnärliga intressen, där lämnades beredvilligt uppgifter om befolkningen eller "ödmjuka memorialer" om förbättringar på nästan alla livsområden. Ett rationellt kunskapsideal spred sig allt mer, och de praktiska kunskaperna hamnade i fokus. Naturen och landskapet mättes, himlarna observerades, statistik skickades in till det nya Tabellverket, olika rön till professorer och akademier som publicerades i lärda tidskrifter. Den linneanska resan både inom och utom riket blev mallen för inhämtandet och presentationen av nära nog globala data.

Utilismens filosofi präglades framför allt av *Christian Wolff* (1679-1754) som verkade vid universitetet i Marburg. Wolff var vid denna tid i en mening "svensk", eftersom Fredrik I var lantgreve över det tyska landet Hessen-Kassel där Marburg låg. På 1740-talet kom elever och anhängare till Wolff att utgöra stommen i den nya generationen professorer vid det svenskpommerska universitetet Greifswald. Härifrån kunde de medverka till etableringen av lärosatserna i det svenska riket. Den nya huvudbyggnad för den pommerska akademin som invigdes 1750 blev en ikon för de nya tankeströmningarna, ett upplysningens *offentliga rum*, platsen för nya idéer och en ny tid. De flesta svenskar som studerade i Greifswald var blivande präster från framförallt södra Sverige, men en av de mer kända, *Carl Christoffer Gjörwell* (1731-1811), blev en portalfigur inom den svenska upplysningen. Livet ut bevarade han goda, inte minst litterära, kontakter med Svenska Pommern.[222] Kanske viktigast av allt var att det svenska nyttoprojektet från mitten av seklet nådde den tyska provinsen på allvar. Den wolffianska rationella utilistiska filosofin med dess religiösa inslag kunde fungera som ett förenande kitt mellan pomrare och svenskar. Att bli delaktig i en förnuftsbaserad

[222] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815, Zusammenfassung och bilagor,* Stockholm 1952, sid. 28. Gjörwell skrevs in den 26/7 1746.

uppodling var någonting annat än att avkrävas blind lydnad mot enväldet och dess ideologi. Provinsen var inte längre enbart kornbord och uppmarschområde utan en del i helheten, ett kugghjul i det statliga maskineri som skapade nyttan och lyckan. Lycka och lycksalighet var centrala och eftersträvansvärda begrepp. De går som en röd tråd genom tillfällespoetiska alster och vetenskapliga programförklaringar, de blir måttstocken för det personliga agerandet, för den upplysta moralen och dygden. I slutändan ingår de i formuleringen av en *svensk*pommersk historisk självbild.

Upplysningens rum: sällskapsliv och medialisering

Bärarna av uppodlingens och effektiviseringens ideologi i upplysningens tecken fanns i alla övre samhällsskikt. En växande ämbetsmannkår, det högre borgerskapet, prästerna och universitetsutbildade i vid bemärkelse fann en gemensam plattform för kulturell, vetenskaplig, ekonomisk och moralisk förnyelse. Ideologiska centra för dessa strävanden utgjordes av kulturella, lärda och moraliska sällskap av alla slag. Via korrespondens och tryckta handlingar höll man kontakt med sällskapens ledamöter i ett lärt nätverk, *la republique des lettres*, som spann sig över hela Europa. I Svenska Pommern förenade sällskapen svenskar och pomrare, och provinsens dubbla belägenhet blev i flera avseenden konstitutivt för verksamheten i dessa sällskap. Orienteringen mot Sverige var påtaglig, och flera av provinsens lärde valdes under perioden in i Kungliga Vetenskapsakademien. *Sällskap*, "Gesellschaft", är på tyska samma ord som *samhälle*, och i de lärda sällskapen prövades organisationsformer, debatterades idéinnehåll som senare kunde omsättas i det stora samhället, en uttalad och i många fall förverkligad ambition. Inte heller de "hemliga" samfund som florerade i perioden var särskilt hemliga. Snarare utgjorde de en avgränsning mellan den hierarkiska offentliga sfären och den privata sfären, ett upplysningens *inre rum*. I sammanträdesrummet, den täckta logen kunde man tillåta friare umgängesformer och radikalare världsåskådningar än vad de offentliga konventionerna påbjöd. Sällskapen möjliggjorde också intressespecialisering, professionalisering och borgerlig självorganisation. I viss mån bidrog de till en allvarlig sekularisering, ett emanciperat sökande efter en moral, som ifrågasatte kyrkans obetingade förklaringsmonopol.

I de lärda och moraliska sällskapen och akademierna behandlades historiska, naturvetenskapliga, språkliga, litterära och moraliska frågor. De disparata ämnena förenades av tidens "metaideologi", tron på människans och mänsklighetens perfektibilitet i alla livsområden. Det förekom inga vattentäta skott mellan sällskapen, snarare kongruens både vad det gäller medlemmar och idéinnehåll. Det ena sällskapet kunde växa fram ur det andra, det ena sammanhanget föda det nästa. Man kunde på en gång idka rationell vetenskap och ägna sig åt riddarromantik inom frimureriets idévärld. Ur de lärda sällskapens inre liv och publikationer kan avläsa en ofta dynamisk idédebatt på lokal nivå, och Svenska Pommern med dess rika flora av samfund ger goda prov på detta. I samfundens kölvatten följde mötesformer av allehanda art, korrespondenser, tryckta handlingar och inte minst tidskriftsväsendet. Forskningsresultaten, rönen i alla möjliga kunskapsområden skulle offentliggöras och komma alla till godo.

De svenskpommerska sällskapen som undersöks i det följande, strävade alltid efter förankring och erkännande hos den svenska kungamakten. Historikern Axel Gotthard, som ställer sig frågan hur man skall undersöka den tidigmoderna människans identitet, ser den dynastiska identifikationen som en avgörande ingrediens för människans självbild.[223] Utöver den konventionsbundna hyllningsritualen skapade den dynastiska identifikationen, inte minst genom den trohetsed mot den svenske kungen som avkrävdes alla svenskpommerska ständer, en känsla av gemenskap och tillhörighet till något större än själva regionen. Monarken som mönster, som personifiering av kollektiva egenskaper, förväntningar och hopp blev en tankemässigt regulativ idealbild. Här ägde från och med mitten av seklet en viktig förändring rum. Vid sidan om den oinskränkta hyllningen formulerades nya slag av historisk betraktelse som inkluderade en opartisk skildring av dygder och laster hos furstarna. Från svensk sida modifierades också den göticistiska historieskrivningen. Denna hade tidigare försvårat för pomrarna att känna sig tillhöriga det "gotiska" riket, något vi såg i föregående kapitel. Överhuvudtaget tonades (teorier om) nationella skillnader ner till förmån för ett upplyst och kosmopolitiskt tankegods. Denna förändring underlättade för den ömsesidiga integrationen, som manifesterade sig via en gemensam ideologi istället för via konfessionella, politiska och juridiska förutsättningar. Idealet av tolerans folkslagen emellan ersatte spekulationer om deras särart.

Med de olika sällskapen och i en växelverkan med dem, framväxten av en presskultur skapades även i Svenska Pommern ett *offentligt rum*: en medborgerlig offentlighet, en delaktighet i den lärda republiken som utväxlade sina repliker inför hela världen. I detta kapitel skall pressens roll i Svenska Pommern granskas. Under decennier fungerade den som en tysk publikationskanal för svensk (nordisk) lärdom och svenska (nordiska) nyheter. Omvänt kommunicerades tyska nyheter till Sverige. Den stod i detta på inget sätt efter sina motsvarigheter i Hamburg och Altona. Under decennier upprepades, i mer eller mindre subtil form, manifestationer för Pommerns svenskhet. En viktig cesur i de svenskpommerska förbindelserna utgjorde det "sjuåriga" eller pommerska kriget 1757-62, där svenskarnas femåriga deltagande blev ett misslyckade. Detta krig, som Kant kallade det "första europeiska" kriget, markerade i flera avseenden en kulturell vändpunkt i både Sverige och Pommern. Entusiasmen vid Gustav III:s statsvälvning 1772 var stor. Ett nytt pommerskt sätt att betrakta den historiska och juridiska tillhörigheten till Sverige växte fram. I förord och tillägnan, press och tillfälleslitteratur stämmer Svenska Pommern in i den kör som lovsjunger Gustav, räddaren. I motivvärlden sluts cirkeln: Gustav Vasa befriade Sverige, enade och grundade riket, Gustav II Adolf räddade Tyska riket från kaos och söndring. Och *nu* räddade den tredje Gustav Sverige från upplösning och delning; Polens samtida öden förskräckte. Greifswalds universitet, som varit det första i riket att inrätta en professur i svensk statsrätt efter frihetstidens mönster, skulle under Gustav III bli en mönsteranstalt även i försvenskning.

Som en röd tråd genom Svenska Pommerns kulturella strömningar under drygt fyra decennier går *Johann Carl Dähnerts* (1719-1785) verksamhet. Det finns

[223] Se den redan i inledningen citerade Axel Gotthard, "Raum und Identität in der frühen Neuzeit – eine Problemskizze" i Alp Sefik Bahadir , *Kultur und Region im Zeichen der Globalisierung*, Neustadt a.d. Aisch 2000, sid. 346.

knappt något sammanhang där han inte lämnat sina spår i den svenskpommerska upplysningen. Han förenade, alltid med samma elegans, sällskapsliv, lärda samfund, frimureri, en produktiv tidskriftsutgivning ("journalist" kallade han sig själv), verksamheten som översättare (svenska/franska/engelska-tyska), men också som driftig universitetsbibliotekarie och professor i svensk statsrätt. Beklagligtvis finns hans korrespondens och övriga kvarlåtenskaper inte bevarade i arkiven, men för hans engagemang inom frimureriet kan vi här använda oss av hittills opublicerat källmaterial.

De personer från de mest skiftande sammanhang som Dähnert umgicks och samarbetade med präglades alla av sin orientering norrut. Ett allt större antal svenskpomrare byggde nu sin karriär på svenska språkkunskaper och förbindelser. Två av dem skall redan nämnas nu. *Johann Georg Peter Möller* (1729-1807), som förde en livlig korrespondens med Gjörwell och blev Dähnerts efterföljare som tidskriftsutgivare, och *Thomas Heinrich Gadebusch* (1736-1804) som mot slutet av seklet blev en centralfigur i den pommerska politiken och därmed också i den svenska maktapparaten.

Slutpunkten för perioden som kallas för "samförstånd" är med 1780 egentligen relativt godtycklig. Men gränsdragningen bygger på att det i slutet av 1700-talet framträder en generation av pomrare som allt tydligare *idealiserar* Sverige och Norden. Detta skedde inom romantikens formspråk men bar en politisk udd. Den kulturella gränsen mellan det germanska och franska accentuerades. En av förutsättningarna för denna idealisering ligger i förändringen i estetik och litterär smak. Mot slutet av seklet växte samtidigt en kritik mot föråldrade strukturer i provinsens styrelse, delvis under intryck av den franska revolutionen. Napoleonkrigen och den ideologiska omorientering de orsakade är så betydelsefulla att hela denna sista fas förtjänar ett eget avsnitt.

Mötesplatser – lärda och moraliska samfund

Vitterhet och vetenskap

Tyska språksällskapet och dess svenska koppling

Den andre september 1739 grundades i Greifswald, efter förebild från andra tyska universitetsstäder, ett tyskt sällskap, "Deutsche Gesellschaft". De svenskpommerska landsmännens allmänna väl, de "lärda medborgares *lycksalighet*, upptagandet och tillväxten av vetenskaperna" i fäderneslandet skulle vara sällskapets drivkraft.[224] Även om uppgiften förklarades vara att bedriva "alla sanna vetenskaper", blev förbättrandet av modersmålet det främsta ändamålet. Juristen *Augustin von Balthasar* (1701-1786), pietistisk fiende till Nettelbladt, höll ett programma-

[224] Jämför sällskapets program så som det redovisas i Richard Schulz, *Die königlich deutsche Gesellschaft zu Greifswald*, Greifswald 1914, sid. 43 och hos Horst Langer, "Gelehrte Sozietäten in Schwedisch-Pommern – Programmatik und Realität" i *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, Tübingen 1996, sid. 1550.

tiskt tal, "Om lärdomshistoriens nytta i alla delar av vetenskapen".[225] Att leva i världen men att inte känna till den förtjänade inte att kallas ett liv. Endast en insikt i den samlade lärdomens värld och dess historia kunde borga för sann kunskap. Lärdomshistorien rörde själva vetenskaperna lika mycket som de lärda personerna. De lärda skrifternas innehåll, värde och öden skulle uppdagas, men också upphovsmännens liv, skicklighet, förtjänster, fördomar eller misstag, "om de har gett den lärda världen fördelar eller stiftat förvirring". Dunkla begrepp skulle klargöras och goda idéer avskiljas från onyttiga, från hjärnspöken som lanserats i vetenskapens namn. Lärdomshistorien skapade harmoniska förbindelser mellan de olika vetenskapsgrenarna, teologin kunde profitera från filosofihistorien, i sig en beståndsdel av den lärdomshistorien. Juridiken var läran om att lägga ut begreppen. Lagstiftarens vilja fanns förborgad i de omständigheter som gällde när lagarna tillkom, och dessa omständigheter kunde den politiska historien och filosofihistorien uppdaga. För filosoferna kunde lärdomshistorien avslöja varför en tänkare vid en viss tidpunkt hade avfärdat och motverka att man blint följde vad andra hade skrivit eller lärt ut. *Deutsche Gesellschafts* huvudsyfte, uppodlingen av det tyska modersmålet, var en del av de strävanden som lärde i alla tider hade följt.

Sällskap med samma namn och principiella inriktning hade uppstått i Hamburg 1715, i Leipzig och Jena 1728. I Göttingen grundades ett 1740, i Königsberg 1741 (av den tyske litteraturteoretikern Gottsched om vilken mer senare), i Wien först 1761. Greifswaldssällskapet verkar, trots sin programmatiska inriktning på det tyska språket, från början ha sett sig som ett samfund där alla vetenskapens grenar skulle kunna rymmas, och Balthasar lanserade alltså lärdomshistorien som ett sammanbindande element. I juni 1740 vände man sig till Fredrik I för att få kunglig svensk stadfästelse. Genom överhetens beskydd kunde sällskapet bidra till den allmänna nyttan, till vetenskapernas och konsternas ökande. Skapandet av *Kungliga vetenskapssocieteten* i Uppsala (1728) och *Kungliga Vetenskapsakademin* i Stockholm (1739) gav prov på detta i själva Sverige. Men Svenska Pommern saknade ännu ett lärt samfund och de initiativ som tidigare tagits hade utan överhetens styrande hand runnit ut i sanden. Man utbad sig även att sällskapets skrifter skulle undantas från den allmänna censuren, i likhet med vad som gällde för de svenska lärda samfunden. En liknande skrivelse riktades till provinsens generalguvernör Meijerfeldt. Här konstaterades att lärda sällskap "nästan i alla europeiska riken" hade fått ett sådant stöd från överhetens sida.[226]

Redan två månader senare kom Fredrik I:s svar. Hädanefter fick man kalla sig "*Königlich* Deutsche Gesellschaft" (KDG). Ett motsvarande sällskap i Göttingen hade stadfästs av den engelske kungen Georg III samma år, men den preussiske monarken erkände Königsbergssamfundet först 1744. Dessa tre var de

[225] Augustin von Balthasar, "Von dem Nutzen der Historie der Gelehrsamkeit in allen Theilen der Wissenschaften, besonders in Absicht der Verbesserung der Sprachen" i *Rituale Academicum*, Greifswald 1742 Publikationen är egentligen en samling av diverse juridiska avhandlingar och akademiska högtidstal, men innehåller KDG:s första historik på sidorna 433-506. En god överblick över denna period får vi även ur Balthasars självbiografiska anteckningar som publicerats i redigerat skick hos Theodor Pyl, "Dr. j. u. Augustin Balthasars Leben und Schriften" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, band 5, Greifswald 1875. Om KDG på sid 72ff.

[226] Skrivelserna finns avtryckta i Augustin von Balthasar, *Rituale Academicum*, Greifswald 1742, sid. 435ff.

Sr. Königl. Majestät
Friedrichs
der Schweden, Gothen und Wenden Königes
u. s. f.
Landgrafens zu Hessen u. s. f.
Begnadigungsbrief
für
Dero Deutsche Gesellschaft
in Greifswald.
Gegeben zu Stockholm den 18. August
1740.
Greifswald, gedruckt bey Hieronymus Johann Struck,
der Königl. Universität Buchdrucker.

Bild 12: Titelblad till Königlich Deutsche Gesellschaft, 1740.

enda som kunde hänvisa till kungligt beskydd, två av dem från regenter utanför Tyska riket. Sällskapets privilegiebrev försågs med en vinjett påminnande om den pommerska provinshuvudstadens. Den pommerska gripen och det svenska lejonet bär upp en lagerkrans som ramar in en vingad Asklepiosstav med två ormar ringlade kring sig och en bok i mitten. Staven, symbolen för vishet och vetenskap, växer som ett nytt tredje skott mitt ur en avhuggen stam.[227]

KDG:s instiftelse firades officiellt och med all akademisk ståt. På måndagen den sjätte november 1740 klockan sju på morgonen ringde domkyrkans stora doktorsklocka. Två timmar senare samlades gästerna i ordföranden von Balthasars hus, där de emottogs av pukor och trumpeter och trakterades med "sockerbröd" och vin. Klockan tio var det dags för en stor procession till akademins aula. Universitetets rektor i full skrud, åtföljd av pedellerna med akademins spiror, alla hedersgäster och gäster möttes vid inträdet av festmusik. En av sällskapets medlemmar deklamerade en högtidsdikt och slutligen höll von Balthasar sitt officiella invigningstal om orsakerna till en akademis blomstring eller förfall.[228] Han utmålar här ett storslaget perspektiv bakom människans drift till sällskaplighet och vilken roll som tillkommer lärda samfund, akademier och offentliga skolor i förädlingen av människans livsvillkor. Hon är av naturen försedd med strävan att förena sig, och dagens världsmedborgare känner inom sig samma drift

[227] "Ihro Köngl. Majestät von Schweden Begnadigungsbrief", UAG, R 1483. Texten även hos Augustin von Balthasar, *Rituale Academicum*, Greifswald 1742, sid. 468f.
[228] Hela denna episod och talet "Von den Ursachen und Mittels der Aufnahme und des Verfalls der Academien" hos Augustin von Balthasar, *Rituale Academicum*, Greifswald 1742, sid. 455-506.

till ett allmänt samhälle.[229] Det var en lycka för ett lärt samfund stå under den svenska kronans beskydd. Fredrik I höll vetenskaperna högt, "i hans stater är lärde män de lyckligaste medborgarna" och de svenska och hessiska muserna var fyllda av glädje. Hur blomstrade inte i denne "förträfflig furstes" stater de lärda samfunden? Stockholm och Uppsala var de viktigaste vittnena och varför skulle inte Greifswalds Helikon räknas till samma krets? I det följande räknade Balthasar omständligt upp de orsaker som kunde bidra till akademins flor, däribland instiftarens avsikter, klimatet och sederna i det omgivande landskapet samt landsherrens bevågenhet. Syftet med KDG var enligt Balthasar att befria vetenskaperna från brister så som förutfattade meningar eller obsoleta dogmer. De sköna vetenskaperna skulle beredas plats i ämnesstudierna för att förädla lärdomen genom konsten. Undervisning och forskning skulle ske i allmänt förståeliga former, till praktisk nytta för det allmänna bästa. Inte minst skulle vid denna kunskapsförmedling modersmålet användas. Därför måste tyska språket förädlas.

Programmet bär tydliga spår av Marburgfilosofen Wolffs lärometod.[230] Och det lär knappast förvåna att KDG fångade upp den generation av svenskpommerska akademiker som hade tagit till sig de nya lärosatserna. I Sverige upphöjdes Wolffianismen nästan till en statsbärande ideologi under frihetstiden. Vid rekryteringen av såväl svenska som tyska lärare och professorer till universitetet i Greifswald gynnades wolffianerna. Wolff själv kunde göra förslag för tillsättningen av professorer direkt hos sin landsherre, den svenske kungen Fredrik I, lantgreve av Hessen. Kravet på ortodox renlärighet som så aggressivt hävdats av Nettelbladt och Papke, ersattes av en ny ideologi. Ivar Seth betecknar 1740-talet som en betydelsefull vändpunkt i Greifswaldakademins historia, den genomgick under decenniet en "märklig metamorfos".[231] Det var sällskapen som var katalysatorn för denna metamorfos, och 110 dokumenterade medlemmar fanns spridda över hela provinsen.

Bland sällskapets grundare fanns inga svenskar från moderlandet. Men flera namn som figurerar i medlemsförteckningen är kopplade till väldets centrala kulturella och politiska liv. Den förste som här måste nämnas är Thimoteus Lütkemann. Vi mötte honom redan tidigare i sin funktion som generalsuperintendent över Svenska Pommern, tidigare präst vid Tyska församlingen i Stockholm, svensk hovpredikant och Christian Nettelbladts svärfar. Generalsuperintendenten gav som innehavare av det högsta andliga ämbetet i provinsen en särskild pondus åt sällskapet. Han intresserade sig för svensk lärdom och gav med svenska respondenter ut en svit av avhandlingar under titeln *De varia litterarium humaniorum in Suecia fortuna*. En medlem av Svenska Pommerns kanske främsta adelsfamilj, *Malte Fredrik Putbus* (1725-1787), blev i den

[229] Citat i original lyder: "Und dieser Trieb zu einer gesellschaftlichen Verbindung ist allen Menschen so natürlich geblieben, daß auch unsere heutige Weltbürger einen gleichen Trieb zu einer allgemeinen Gesellschaft bey sich spüren." Augustin von Balthasar, *Rituale Academicum*, Greifswald 1742, sid. 457.

[230] Till denna slutsats kommer även Horst Langer, "Literatur in Pommern während der frühen Neuzeit. Voraussetzungen, Erscheinungsbilder, Wirkungsfelder" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 22.

[231] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950, sid.191f. Han gör tydligt att hans avsikt inte är att undersöka "de nya strömdragen i tiden" och därför kan man ha all anledning att betrakta detta skifte ur ett brett perspektiv.

späda åldern av fjorton år sällskapets ordförande. Senare i livet skulle han bli Adolf Fredriks hovmarskalk och Kunglig hovrättspresident i Greifswald. Han engagerade sig senare även i den frimurareloge som grundades där. Svenskarna Levin Möller (professor i Greifswald och senare domprost i Linköping), Jonas Böckmann (medicinare och till slut Stockholms stadsläkare), Johan von Benzelstierna (professor i Greifswald och senare prins Fredrik Adolfs informator) var medlemmar i KDG, liksom matematikprofessorn och Wolffeleven Andreas Mayer och den preussiske hovpredikanten Jaques de Perard (båda två även invalda i Kungliga Vetenskapsakademin). En direkt svensk anknytning kan konstateras bland ett tiotal av KDG:s medlemmar. De övriga är i huvudsak offentligt arvoderade tjänstemän i provinsens regering, garnisonen och universitetet. Det är denna grupp som framöver tillsammans med prästerskapet utgjorde basen i den upplysta kulturens spridning. Den bland sällskapets ledamöter som däremot kom att få störst betydelse för Svenska Pommerns intellektuella liv inom akademin, sällskaps- och tidskriftsväsendet var *Johann Carl Dähnert*.

Sekreteraren Dähnert i upplysningens mitt

Johan Carl Dähnert föddes den 10 november 1719 i Stralsund som son (bland fyra syskon) till köpmannen Johan Christoph Dähnert och Regina Lemmius.[232] Mellan 1725 och 1738 var han elev vid Stralsunds Gymnasium, där två av hans ingifta morbröder var verksamma och uppmuntrade hans humanistiska intressen. Bland annat läste han redan där poesi och retorik, bok- och lärdomshistoria, han visade också en fallenhet för teater. Vid avgången från skolan höll han ett tal "De fatis musarum pomeranicum", "Om de pommerska musornas öden". Avgångsföreläsningen behandlade ett ämne som skulle prägla hans senare livsgärning. Stralsunds gymnasium var vid sidan om Greifswalds universitet Svenska Pommerns stora bildningsinrättning. Studier av gymnasiets litteraturkanon visar att den låg i fas med de mest aktuella tendenserna i Tyska riket.[233] Stralsund var vid tidpunkten kunglig guvernementsstad med allt vad det innebar: den pommerska regeringens säte, garnisonsort och en rik handelsstad. Magistraten höll sig med ett eget bibliotek, rådsbibliotektet, där senare under 1700-talet guvernören *Axel von Löwens* (1686-1772) enorma boksamling skulle inlemmas. Flera svenskar, bland annat skalden Leopold skulle arbeta där som bibliotekarier.[234] Löwen

[232] För en introduktion i Dähnerts biografi hänvisas till Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 277 och de referenser som där ges samt Thomas Numrich, "Johann David von Reichenbach und Johann Carl Dähnert. Zwei Aufklärer in Pommern" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 429-434.

[233] Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997, sid. 79-99. Hartmanns bok är i flera avseenden banbrytande och fascinerande, men hon har överhuvudtaget inte lyckats greppa den betydelse för det litterära livet som tillhörigheten till Sverige förde med sig, i synnerhet inom pressen. Hon ställer sig inte ens frågan. Fortfarande 1997 verkar den tyska litteraturvetenskapen och språkvetenskapen, "Germanistik", blind på minst ett öga. Allting som överstiger den nationella ramens tolkningstraditioner sållas bort. Hela studien verkar syfta till att visa hur inbäddad Svenska Pommern var i den tyska "nationella" litteraturscenen.

[234] Dietmar Gohlisch, *Catalogus bibiothecæ prætoris Axel von Loewen*, Veröffentlichungen des Stadtarchivs Stralsund Band 13, Stralsund 2000. Det löwenska biblioteket utgör idag stommen i Stralsunds äldre boksamling och består idag av cirka tvåtusen band. Gohlischs verk är framför allt en imponerande förteckning av det löwenska bokbeståndet efter sakområden och signaturer. Tyvärr

var guvernör mellan 1748 och 1766 och försummade sina regeringsuppgifter till förmån för ett omfattande kulturellt mecenatskap. Han bidrog på så sätt till att skapa ett intresse för bildkonsten hos den svenskpommerska eliten, ett intresse som senare ledde till en gynnsam miljö för etableringen av konst.[235] I provinsens borgerliga skikt växte under 1700-talet fram en betydelsefull grupp som recipierade svensk kultur. Exempelvis lästes svenska tidskrifter i ett särkilt sällskap i Stralsund. Tillsammans med officerare från de svenska regementena umgicks man även i andra sällskap. Samhörigheten med Sverige var inte bara en lönande affär utan hade direkta återverkningar på Stralsunds kulturliv.

Sedan Dähnert skrivits in som teologistudent vid Greifswalds universitet i februari 1738 studerade han en räcka av ämnen, "en förunderlig blandning av kollegier i de olika fakulteterna", däribland: filosofi, matematik, fysik, österländska språk och historia. Genom självstudier tillägnade han sig dessutom franska, italienska, engelska och inte minst svenska. Efter tre terminer förbättrade han sin ekonomiska situation genom att vara verksam som lärare och som predikant på den då vakanta posten i Greifswalds S:t Nicolaikyrka. Redan 1740 blev Dähnert medlem i KDG och 1741 promoverades han till filosofie doktor. Inom ramen för KDG utgavs mellan 1741-46 en lärd tidskrift i vilken Dähnert publicerade inte mindre än sju bidrag. Kanske var det detta engagemang som gjorde att han blev sällskapets sekreterare år 1743 och från och med då fick ansvaret för utgivandet av dess samtliga skrifter. Samma år startade han en egen tidskrift som utkom fram till 1748. Detta år installerades han, mot Greifswaldskonciliets häftiga motstånd och med åsidosättande av universitetets privilegier, som förste bibliotekarie och ordinarie professor i lärdomshistoria.[236] Bland annat klagade man över att man inte visste vad Dähnerts nya ämne skulle innefatta. Konciliet dömdes till och med till böter för sin uppstudsighet. Dähnerts professorsutnämning skedde i analogi till den dubbelfunktion universitetsbibliotekarierna i Lund och Uppsala innehade. De svarade för bokbeståndet och undervisade i *historia litterata*, lärdomshistoria i dess ursprungliga mening, de lärda skrifternas historia. Orsakerna bakom utnämningen är inte till fullo klargjorda, men riksrådet Tessin (med vilken han senare stod i brevkorrespondens) stod på Dähnerts sida.

På 1740-talet ökade antalet svenska studenter åter vid den pommerska akademin. En av Dähnerts studenter var publicisten *Carl Christoffer Gjörwell*. De skulle även framdeles ha en god kontakt med varandra, i synnerhet korresponderade de om tidskriftspublikation och bokutgivning, och Gjörwell framhöll att

finns däremot inget övergripande sökregister efter titlar och författare. Det finns totalt 58 böcker på svenska i samlingen. Bland de största grupperna i beståndet hör skönlitteratur (27,6%), religion (14,5%), historia och filosofi (med vardera 10%).

[235] Richard Marsson, "Aus der Schwedenzeit von Stralsund – v. Olthof und Giese" i *Veröffentlichungen der Stadtbibliothek und des Archivs zu Stralsund*, Stralsund 1928.

[236] Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 277-279 där vi även får en kort levnadsteckning av Dähnert samt Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950, sid. 200. Konciliet protesterade hos Kungl. Maj:t och tribunalet i Wismar, men utan framgång.

hans håg för lärdomshistorien hade sin rot i Dähnerts föreläsningar.[237] Under Dähnerts tid som bibliotekarie ökade bokbeståndet vid universitetsbiblioteket radikalt, från drygt 5 300 till 25 000 band. Därvid var Dähnert så nitisk att han köpte in böcker utan hänsyn till det finansiella läget i bibliotekskassan. Mellan 1775 och 1776 lät han på egen bekostnad trycka en katalog över bokbeståndet i tre band i vilken inte mindre än 52 801 titlar förtecknas. Än idag bedöms denna gärning, genom vilken Dähnert blivit "vitt känd i den lärda världen och hos alla bibliotekarier", som en mästerlig prestation för sin tid.[238] 1750 invigdes en ny huvudbyggnad, i vilken ett nytt universitetsbibliotek inrättades. I tidskriften *Pommersche Bibliothec* lovordade Dähnert nybygget och beskrev utförligt biblioteket. Han hade ett särskilt intresse för handskrifter och arkivalier, som förvarades i särskilda behållare. Till dyrgriparna hörde bland annat sjuttiofem handskrifter ur Nettelbladts samling. Dähnert lyckades även utverka arkiveringen av Johan Adler-Salvius (svenskt sändebud under Westfaliska freden) brevsamling, som han både katalogiserade och lät binda in i fyrtiofem band. Samtidigt hade startskottet gått för tidskriften *Critische Nachrichten* som med sina efterföljare i mer än femtio årgångar rapporterade lärda nyheter, inte minst rörande nordiska ämnen.

År 1756 hade Dähnert som rektor att sköta bestyren med Greifswalds universitets 300-årsjubileum. Dessutom arbetade han med översättningen av Dalins svenska historia och hattpartiets riskdagstidning *Ein ehrlicher Schwed'*, *En ärlig Swensk* som har karakteriserats som "en milstolpe på vägen mot tryckfrihetens lagfästande genom 1766 års tryckfrihetsförordning".[239] 1758 tillkom honom en alldeles särskild ynnest. Som första universitet i svenska riket inrättades i Greifswald en professur i svensk statsrätt, och Dähnert översatte för detta ändamål flera av svenska rikets fundamentallagar till tyska.[240] Under 1760-talet blev han vid sidan av sin professors- och bibliotekariegärning engagerad i det svenska frimureriets etablering i provinsen. På 1770-talet lade Dähnert fram en ambitiös reformplan för universitetet och avslutade sin livsgärning i den pommerska

[237] Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 279 samt Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950, sid. 310.

[238] Manfred Herling, "Johann Carl Dähnert (1719-1785) – Seine Bedeutung als Bibliothekar, Historiker und insbesondere als Reorganisator des Universitätsarchivs Greifswald" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Weimar 1982, sid. 82-101.

[239] Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 316-319 beskriver utförligt turerna kring den tyska översättningens tillkomst. "'En ärlig Swensk' som politisk tidskrift" har behandlats av Josef Edström i Jonsson/Söderberg, *Från vida fält*, Stockholm 1987, sid. 23-35. På sidan 26 framgår att tidskriften anbefalldes som undervisningsmaterial i Lundaprofessorn Collings föreläsningar om rikets fundamentallagar, något som ju även blev fallet i Greifswald. På ett par ställen berör *En ärlig svensk* även pommerska förhållanden. I registret hänvisas till sidan 398 och "förmåner som tilflyta detta land af wårt nuwarande Regerings-sätt". Under slagordet "Frihet" finns en hänvisning till samma sida med referensen "hennes förmoner sträcka sig äfwen till de Tyska Swerige tilhörande länder". På sidan det hänvisas till berättar "Probus", en av personerna i skriften, om sitt möte med en "nationel Pomersk Man, hwilken högeligen fägnade sig öfwer" det fria svenska regeringssättet. "Han war så nögd i sitt sinne med sitt Pommern, at han ej wille byta med hela werlden."

[240] Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 296-322 berättar utförligt om tillkomsten av detta ämne även på det pommerska universitetet.

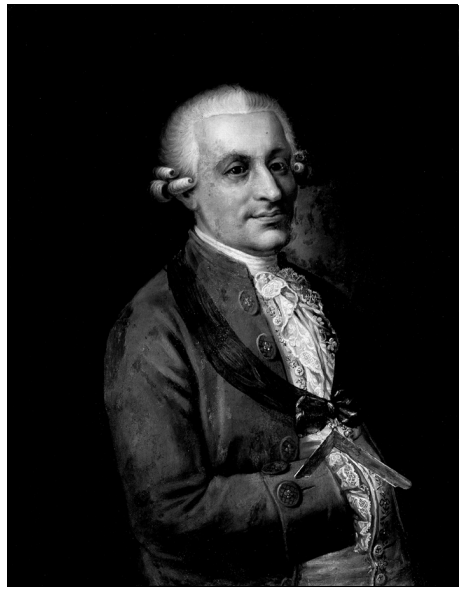

Bild 13: Johann Carl Dähnert (1719-1785), bibliotekarie, professor och publicist. Porträttet visar Dähnert med ordförandesymbolen (vinkelhaken) för Greifswalds frimurareloge.

historiens och språkvetenskapens tjänst. 1785 gick denne ständigt produktive man ur livet som på ett så betydelsefullt sätt hade präglat hela Svenska Pommerns lärda kultur.

Dähnert representerar en ny generation som utnyttjade sina lärda kontakter och utvecklade orienteringen gentemot Sverige. Genom medlemskap i olika samfund, korrespondens, arbetet med översättningar och med den periodiska pressen lades fundamentet för en omvärdering av tillhörigheten till Sverige. I slutet av 1760-talet avlöstes Dähnert i denna roll av Johann Georg Peter Möller, som vi skall återkomma till.

KDG:s litterära verksamhet

Efter att Dähnert 1742 hade blivit det kungliga sällskapets sekreterare, tog verksamheten fart ordentligt. På sällskapets sammankomster föredrogs litterära, grammatiska språkhistoriska och moraliska ämnen av sällskapets ledamöter. På Dähnerts initiativ gick startskottet för sällskapets egna lärda tidning, *Critische Versuche zur Aufnahme der deutschen Sprache*. Intressant att notera är den position i tidens tyska debatter om litterär estetik som Greifswaldsällskapet ger uttryck för i sin tidskrift.

Under 1700-talet rasade en tysk litteraturstrid som berörde olika syner på litterär stilistik och litteraturens innehåll. Här är inte platsen att mer utförligt skildra denna strid, men intressant är att Greifswalds KDG intog en säreget och självständig mellanposition i denna debatt. De huvudsakliga aktörerna var den tyske litteraturaposteln Gottsched (som grundat Deutsche Gesellschaft i det preussiska Königsberg) och de så kallade "schweizarna" kring Bodmer. Gottsched hade helt enkelt kritiserat Bodmers avhandling "Über das Wunderbahre in der Poësie" för att vara för vidlyftig. Kärnan i motsättningarna var de divergerande föreställningarna om det "underbaras", det högres och oförklarligas ingripande i den litterära handlingen. Gottsched ställde sig kritisk mot denna idé.

Gottsched behandlades inledningsvis respektfullt av Greifswaldsällskapet, men med kritiken av Gottscheds formalistiska smak skapades en distans som inte gick att överbrygga. Striden är ett symptom på ett långsamt men viktigt skifte i litterär estetik, ett tidigt tecken på en framväxande romantisk underströmning. Den diktkonst, som förespråkats av den franska akademin i snart ett århundrade, ersattes med mer känslobetonad poesi. Läsesällskapen i Svenska Pommern avspeglar denna smakförändring. Så döptes efter 1750 "Französische Literaturgesellschaft" i Stralsund om till "Englische Literaturgesellschaft". Man översatte engelsk litteratur till tyska, exempelvis Miltons *Paradise lost*.

Ett viktigt vägmärke blev den tysk-danske poeten Klopstocks litterära verk. Klopstock, vars dikt "Der Messias" jämfördes med Milton, kan sägas representera ett paradigmskifte. Han är överhuvudtaget – däri förenas han med pomrarna – en viktig medlarfigur mellan det nordiska och det tyska i perioden. I den pommerska recensionen av "Messias" framträder tydligt hur litteraturens innehåll skulle gestalta sig.[241] Klopstocks dikt visade skillnaden mellan historien och hjältedikten, skrev recensenten Kühl, en av Dähnerts trogna medarbetare. "[I den förra] ser vi människorna, deras handlingar, deras förändringar; men de övernaturliga drivfjädrarna som försätter dem i verksamhet, ser vi inte. [I den senare] ser vi gudomens hand, hennes visdom, hennes högsta vilja, hennes allmakt, hennes rättvisa, hennes omätlighet. Vi ser hur av detta handlingarna och förändringarna härleds." I hjältedikten togs molnet bort som dolde de verkliga orsakerna. Man såg Gudomens hand, visheten, hennes högsta vilja, allmakt, rättvisa och "Unermesslichkeit". Ändå var det skillnad på hjältedikt och hjältedikt. Gottschedanhängaren Schönaich hade författat en dikt "Herman eller det befriade Tyskland". Om man skulle tro att Dähnert skulle ha fallit för en svallande tysk nationalromantik som verket utstrålar, har vi fel. Han dömer ut "en huvudhandling som kan uträttas utan gudarnas, andarnas och alla utomordentliga krafternas hjälp".[242]

Sällskapets medlemmar, som kom ur alla högre samhällskikt, ägnade sig i stor utsträckning åt egna poetiska försök. Det ansågs ännu inte som förkastligt att blott efterlikna en berömd förebild som Klopstock. Men främst ägnade man sig åt den så populära tillfälleslitteraturen, främst i anledning av kungliga besök eller då en medlem lämnade Greifswald för att flytta till en annan ort. Domen över dessa försök har fallit oförtjänt hårt.[243] Tillhörigheten till Sverige poetiserades med tidens retorik. Här uttalades för första gången föreställningen om den "lyckliga förbindelsen", som senare skulle söka sig till vetenskapliga texter. Lojaliteten till Sverige sträckte sig till poesins område.

År 1744 lämnade en medlem i KDG, Hudemann från danska Holstein, in ett prov på sin poetiska förmåga.[244] Dikten, "Der großmüthige Friederich der III.

[241] *Critische Nachrichten* 1751:26, sid. 261ff.

[242] Richard Schultz, *Die Königlich Deutsche Gesellschaft zu Greifswald*, Greifswald 1914, sid. 97ff.

[243] Ibid., sid. 72: "Låt oss bara betrakta detta oändliga intetsägande ordsvall! Hos tillfällespoesin märker vi att det mest ankommer på det yttre, det är inte hjärtat, som ju egentligen skulle tala, utan det kallt över allt möjligt resonerande förståndet".

[244] Jämför med skildringen av episoden hos Robert Hasenjager "Aus dem litterarischen und wissenschaftlichen Leben Greifswald im zweiten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 8, Greifswald 1907, sid. 141.

König zu Dännemark in einem Heldengedichte entworfen", refuserades dock av KDG på grund av sitt innehåll. Sverige nedvärderades och Danmark upphöjdes på ett för sällskapet oacceptabelt sätt. Men värre var att Hudemann sex år senare utgav dikten i tryck där han titulerade sig själv som medlem i Greifswalds KDG. Den annars modeste Dähnert kunde vid anmälan av dikten i *Critische Nachrichten* 1750:10 knappast dölja sina upprörda känslor. Han var förvånad över att nämnas i förordet. Men ännu mer betänkligt var att åberopa ett oinskränkt beröm för dikten från KDG:s sida. Det var att misstänkliggöra ett sällskap i Pommern för att inte uppfylla sina patriotiska plikter eller korrespondenten (Dähnert) för ett falskt meddelande.[245] Man hade inte kunnat tro att Hudemann skulle kunna försvaga svenska nationens heder och anseende. Men med en oförskämd frihet och under kränkande av sanningen hade poemet nedsatt en svensk regents karaktär och hans folks ära. Det var orsaken till att dikten sex år tidigare refuserades, även om man menade att författaren ägde poetisk talang. I sitt förklarande brev hade Dähnert enligt egen utsago uttryckt sig vänskapsfull. Man hade aldrig kunnat tro att det en gång skulle vändas mot honom. En recension av dikten hade under dessa omständigheter blivit för partisk, menade Dähnert. Istället publicerades detta offentliga tillrättaläggande. Hudemann uteslöts ur sällskapet på grund av sitt agerande och diktens innehåll. Dessa exempel visar hur denna starkt konventions- och retorikbundna diktform drar upp tydliga gränser vad som får och bör sägas, ett "socialt decorum".

KDG och kvinnornas lärdom

Königlich Deutsche Gesellschaft kunde glänsa med en attraktion; en lärd ung kvinna, blott tretton år gammal, blev sällskapets medlem: *Anna Christina Ehrenfried von Balthasar* (1736-1808), ordförandes dotter. Anna von Balthasars medlemskap och de akademiska hedersbetygelserna hon blev föremål för, kom samtidigt med sällskapets programmatiska vändpunkt, hela lärda kulturens nyorientering 1750 i Svenska Pommern.[246] Hon uppträde som offentlig talare vid två högtider under året, invigningen av den nya huvudbyggnaden och det nya universitetsbiblioteket, två tal vi har anledning att återvända till.

För dessa lärdomsprov upphöjdes Anna von Balthasar av matematikprofessorn Andreas Mayer till "baccalaurea artium et philosophiae". Till podiet leddes hon av filosofiprofessorn Peter Ahlwardt, en KDG-medlem vars reformsinne och intresse för mystik vi strax skall belysa utförligt. Att Anna von Balthasars uppträdande och lärdom verkligen var någonting exceptionellt i den pommerska lärda världen vittnar ett latinskt brev från den åldrige historieprofessorn von Schwartz till Gjörwell om, där den förre lovordar den unga talangen.[247]

[245] "Dies heißt, dieselbe einer, von einer Gesellschaft in Pommern nicht zu vermuthenden Pflichtvergessenheit oder mich eines falschen Berichts an ihn zu beschuldigen"

[246] Hermann Müller i *Anna Christina Ehrenfried von Balthasars Bedeutung als Gelehrte und Schriftstellerin*, Greifswald 1876, sid. 55-69. Anna von Balthasar behandlas utförligt i detta verk men nämns också i Richard Schultz, *Die Königlich Deutsche Gesellschaft zu Greifswald*, Greifswald 1914, sid. 53-60.

[247] Schwarz till Gjörwell, 21/10 1750, KB, C 1. – Gjörwell sammanfattade brevets innehåll, "1) Hans goda tankar om mig 2) Det nya Academiehusets – et stort Palais – invigning 3) Fröken von Balthasars verckliga lärdom och vid en Högtid erhållen lager" Om Schwarz säger han vidare, "Hist prof i Greifswald, död 1755. Han var min käraste Lärare under alla de – för mig så sälla – åren

Tydligast ger Anna von Balthasars inträdestal i KDG upplysning om samtidens värdering av lärda kvinnor. Det finns dem som ondgör sig över hennes kön, "som ifrågasätter dess mänsklighet, eller enbart vill tillerkänna det manliga könet en förmåga att utmärka sig i konster och vetenskaper." Kommer då inte hennes nya bröder att utsätta sig för kritik? Men herrarna i KDG är så ädla att de inte kommer att frånerkänna det kvinnliga könet insikt och vetenskap. De kommer inte att anse att naturen styvmoderligt fördelat anlagen "till förbättring av förstånd och vilja". Med hennes antagning som medlem har KDG visat hur långt ifrån de står ifrån ett så lågt tänkesätt "hos människor som själva inte känner människornas egenskaper".

Anna von Balthasars medlemskap i Greifswalds KDG uppmärksammades i de flesta stora tyska tidskrifterna. De mer prominenta representanterna i de olika tyska sällskapen skickade översvallande lyckönskningar och inledde korrespondens med henne. Hon blev hedersmedlem i Königsbergs och Jenas tyska sällskap. I Anna von Balthasars tidiga liv förenades många gynnsamma omständigheter: en exceptionell begåvning, föräldrarnas ambitioner och omvärldens stöd. Redan som sjuåring talade och skrev hon franska flytande, hon lärde sig även italienska. Konst och musik hörde till hennes utbildning och som tioåring började hon studera logik och juridisk metodlära. Faderns stolthet kände inga gränser, han målade ut henne som universalgeni. När den mecklenburgiske kronprinsen Adolf Friedrich IV studerade i Greifswald åren 1752-53 umgicks han förtroligt med den bildade dottern. Anna von Balthasars äktenskap med hovrättsdomaren Johann Heinrich von Essen satte punkt för hennes lärda ambitioner, förbindelsen slutade synnerligen olyckligt. Mannen försnillade förmögenheten och makarna levde åtskilda största delen av sina liv.

Efter Anna von Balthasar antogs tre andra kvinnor till medlemmar i sällskapet. När så skedde, rapporterades det alltid i pressen. Men attityden gentemot det kvinnliga könet var kluven. Kvinnors roll som potentiella vetenskapsidkare som kunde lända staten till nytta diskuterades flitigt i den pommerska pressen. Det kanske tydligaste och mest positiva yttrandet fälldes av Dähnert i samband med rapporteringen om universitetshusets invigning.[248]

Kosmopolitiska ideal i sällskapen

Besläktad med denna tro på kvinnornas intellektuella möjligheter är sällskapens kosmopolitiska ideal. Samma dag som Anna von Balthasar invaldes blev *Jacques de Perard* (1712-1757) från Stettin medlem i KDG. Perard var präst i den franska garnison som upprättats i preussiska Vorpommerns huvudstad. Preussen var ännu inte spjutspetsen för ett enat Tyskland utan en multinationell konglomeratstat, resultatet av permanenta kulturmöten. I preussiska Pommern etablerades per dekret religionsflyktningar som franska hugenotter eller reformerta från Pfalz. De skulle bilda mönsterkolonier och bidra till att landets allt sedan 30-åriga kriget folktomma delar uppodlades. Detta hade naturligtvis en stor betydelse för

1745-48, som jag studerade i Greifswald."

[248] *Pommersche Bibliothek* 1750:1 Se även Hermann Müller, *Anna Christina Ehrenfried von Balthasars Bedeutung als Gelehrte und Schriftstellerin*, Greifswald 1876, sid. 23f.

grannprovinsens intellektuella kultur.[249] Perard var dessutom kunglig hovpredikant och odlade intima kontakter till det franska kulturlivet i Berlin. Vid sidan om sitt prästyrke var han verksam som tidskriftsutgivare. Han utgav två franska journaler (bland annat *La Bibliotheque Germanique*) som skulle förmedla tysk kultur till en fransk läsepublik och vice versa. Under Voltaires mycket uppmärksammade vistelse i den preussiska huvudstaden på 1750-talet vidarebefordrade Perard nyheter till den svenskpommerska pressen. Det är belagt att Voltaire läste (åtminstone ett exemplar av) Dähnerts tidskrift *Critische Nachrichten*.[250] Skildringen av Voltaires tid i Preussen, hans förhållande till kungen och diverse affärer som resulterade i påstådda dikter blev till en regelrätt följetong i tidens press.

I sitt tacktal till KDG i Greifswald 1750 uttryckte Perard särskilt sin glädje över den nya väninnan Anna von Balthasars "inträde i vår orden". Hon jämställdes med madame Chatelet i Frankrike, Bassi i Italien eller grevinnan Ekeblad i Sverige. Också Pommern har nu sin fjärde gratie och tionde musa. Efter talet tackade Anna von Balthasar kort på franska för de vänliga orden, lovordade Perards tyska och gav uttryck för att man redan länge väntat på hans närvaro i Greifswald.

Huvuddelen av Perards tal gällde vetenskapernas ideologi. Trots att han var fransman hade man hedrat honom med medlemskapet i KDG. Blind religionsiver hade utsläckts, sinnelag från olika folkslag förenades. Han betraktades inte som främling vilket han tillskriver att han under tolv år strävat efter att bli en "patriotisk pomrare". Som "medborgare av en och samma jord" hade alla människor att gemensamt sträva efter samhällets välfärd, i synnerhet i en tid då förnuftet allt tydligare segrar. Olikheterna mellan de folkslag och religioner som fanns representerade i KDG ser Perard vika för en gemensam, kosmopolitisk idé. Svenskar, pomrare och fransmän (dessutom två italienare och en polack i egenskap av korresponderande medlemmar) var invånare i samma verkningskrets – världen – och förenades i sina lärda strävanden.

Redan tre år tidigare hade man på förslag av riksrådet von Höpken valt in Perard i Kungliga Vetenskapsakademin. I protokollet angavs som motivering att Perard var "en mycket lärd man som skrifver La Bibliotheque Germanique och interesserar sig mycket uti historia literaria Sveciae samt varit en flitig correspondent med sal. Prof. Celsius."[251] Möjligen är det Perards förtjänst att ytterligare kandidater till den svenska vetenskapsakademin kom på tal efter närmare kontakt med Greifswald. Invalet i Vetenskapsakademien gav Perard en anledning att hylla den lärda republikens upplysta och kosmopolitiska värderingar. I sitt tackbrev till KVA:s sekreterare Elvius skriver han: "Je vous écris, Monsieur, avec la cordialité d´un confrere et cette franchise qui devroit animer tous les gens de Lettres. Nous

[249] Reinhart Koselleck tillskriver protestanterna, som efter ediktet i Nantes 1675 var tvungna att lämna Frankrike, en avgörande roll som tillskyndare av upplysningen (Detta gäller särskilt för England.) Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt,* Freiburg 1959. Citerat hos Dieter A Binder, *Die diskrete Gesellschaft – Geschichte und Symbolik der Freimaurer*, Graz 1995, sid. 25.

[250] *Critische Nachrichten* 1750:39.

[251] KVA, Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens dagböcker sid. 170, 178, 187. Förslaget till inval 1747 14/3 §5 (sid. 170), invalet i maj 1747 (sid. 178), här uppges att Perard indelades under den litterära klassen och att Höpken övertog ansvaret för korrespondensen. Som en gåva till biblioteket lovade Perard att donera sin franska tidskrift (sid. 187).

sommes tous citoyens d'une même République et l' amitié la plus tendre et la plus officiense doit nous unis tous de la maniére la plus étroite."[252]

Förutom KDG bildades ytterligare ett lärt samfund i Svenska Pommern, då Augustin von Balthasar 1742 grundade ett pommerskt historiesällskap, *Societas Collectorum historiae et iuris patrii*. Sällskapet hade tjugotalet ledamöter, bland dem till och med Nettelbladt som efter diplomatisk medling börjat umgås med Balthasar igen. Han var den ende bland medlemmarna som var född i Sverige. Historiesällskapets föresats var att "utarbeta vårt fäderneslands historia och lagar, att till publikens nytta uppsöka dem och presentera det i en god ordning för eftervärlden". Medlemmarna fanns både inom och utanför Pommern. Den inre ordningen liknar KDG:s och det finns många fall av dubbelt medlemskap. Man församlades på bestämda dagar, läste upp ett arbete och bad om medlemmarnas bedömning. Balthasars inledningstal, "Våra tiders fördelar framför de äldre i anseende av vetenskapernas tillväxt", behandlade i synnerhet de historiska studierna och juridiken. Sällskapets stadgar framhåller ambitionen att skapa en översikt över de pommerska lagarna. Antalet ledamöter var obegränsat "emedan sällskapets syfte endast är det allmänna bästa och vetenskapernas främjande", och var och en som kände sig kallad kunde bli medlem om han underordnade sig sällskapets stadgar. Hedersmedlemmar skulle rekryteras för att höja sällskapets glans. Om något arbete krävde brevkorrespondens, ersattes kostnader ur sällskapets kassa. De historiska verken skulle registreras noggrant och sändas *per capsulam* till alla ledamöter för komplettering. På sikt skulle texterna publiceras i bokform.[253] Den lärda republiken omfattade inte enbart akademiker utan också hugade amatörer, alla förenade i en akademisk praxis.

Sällskapet hade haft sina föregångare. Nettelbladt hade med göticistiska ambitioner velat pådyvla pomrarna en nordisk hemvist, och historieprofessorn *August Georg von Schwarz* (1687-1757) ägnade sin enorma produktivitet åt pommerskt historiesamlande av 1600-talskaraktär. En viss analogi till Nettelbladt låter sig nog spåras i sällskapets ambitioner. Den inhemska historiska och de juridiska antikviteterna skulle lyftas fram. Syftet var uppodlingen av historie- och rättsvetenskapen. Balthasar betonade att blandningen mellan romersk och germansk rätt inte var särskilt lyckad, det var ett exempel på en "olycklig applikation av utländska lagar på den inhemska staten". Därför ville man samla tyska historiska monument (antikviteter) och förklara desamma. Sällskapet arbetade även på en ny "Landespolizeiordnung", alltså den lagstiftning som syftade till att förbättra den allmänna ordningen. Just "politilagarna" uppvärderades av den moderata upplysningen till ett centralt moment. Den välordnade staten skulle via rationella lagar och förordningar på detaljnivå skapa fundamentet för mänskligheten sällhet.[254]

[252] Perard till Elvius, 8/7 1747, KVA, Bergianska Avskriftssamlingen, Vol. 8, sid. 367-369.

[253] Avsnittet bygger på *Greifswaldisches Wochenblatt* 1743:1, 2 och 51.

[254] Jämför med Robert Hasenjaeger, "Aus dem litterarischen und wissenschaftlichen Leben Greifswald im zweiten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 8, Greifswald 1907, sid. 155f.

De lärda sällskapen som tidskriftsutgivare

Sällskapen öppnade alltså vetenskapens dörrar för lekmän men engagerade sig även i en för provinsen revolutionerande presentationsform: den lärda tidskriften. Nettelbladt måste förvisso räknas som pionjär i sammanhanget, men *Schwedische Bibliothec* var ett enmansverk med ett relativt snävt tematiskt urval. Det var ett organ för hans högst personliga åsikter om den tyska, nordiska och svenskpommerska lärdomen. Men *Schwedische Bibliothec* betraktades hur som helst som en lärd journal. Reaktionen i Greifswald visar att man ännu inte var van vid att behandla vetenskaplig rapportering i andra former än under de föregående tre seklen, via universitetet och dess censur. KDG:s privilegiebrev öppnade helt andra kanaler, nu kunde vetenskapliga frågor diskuteras öppet. Detta skedde främst i den språk- och litteraturhistoriskt inriktade tidskriften *Critische Versuche* (1741-1746) med Dähnert som redaktör. Här kunde ett ideal om oberoende rapportering och tolerant debatt odlas.

I det pommerska historiesällskapet *Societas Collectorums* led verkar det också ha funnits ett behov att delge lärda nyheter och resultat samt diskutera vissa spörsmål "offentligt", i tidskriftens form. Så utkom 1743 ett *Greifswaldisches Wochenblatt*, fortsatt 1744 under annat namn, som satte upp som mål att "tillskynda vetenskapen och den allmänna nyttan". Vinjetten visar den pommerska gripen i en lagerkrans som håller i en uppslagen bok med mottot "Probitate et industria".[255] Augustin von Balthasars bror, teologie professorn Jacob Heinrich var utgivare. Många bidrag i tidskriften bär en tydlig religiös prägel. Balthasar skrev om politirätt och gudsfruktan, hädelser, onödiga svordomar och trollkonster, viceordföranden Boltenstern om sabbatens helgande och dobbleri och spel. En annan ledamot avhandlade slagsmål, utmaningar, smädelser och dueller. De mer juridiska inslagen utgjordes av skuldrätt, äktenskapsrätt samt marknader. Ledamöterna uttalade sig även om högfärd i klädstilen, om ocker och monopol, inte minst i export- och importhandeln med Sverige med mera.[256]

Men den tidskrift som kom att ställa allting dittillsvarande i skuggan var *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen*. De pommerska nyheterna om lärda saker utkom två gånger per vecka under sex års tid, 1743-1748. Upplägget följde mönster från Göttingen och Hamburg som redan i decennier hade ägnat sig åt publikationen av lärda journaler. Från olika städer och länder rapporterades nyheter om avhandlingar och utnämningar. Kanske mest påtaglig var inslaget av offentlig debatt som inte väjde för ytterst kontroversiella ämnen, som hemliga samfund eller filosofen Spinoza. Av de pietistiska kretsarna kritiserades han för sin påstådda ateism, medan den nya tidens män i honom såg en förebild vad det gäller rationellt tänkande. Man ser just i fråga om Spinoza tydliga tecken på en polarisering mellan den nya generation som sökte sig till Greifswald och den äldre pietistiska generationen. Ett ämne kunde skildras på ett sätt i *Greifswaldisches Wochenblatt* och på ett helt annat i *Pommersche Nachrichten*. En dynamik i den lärda debatten höll på att ta form.

[255] Ernst Zunker, "Die greifswalder wissenschaftlichen Zeitschriften und periodischen Veröffentlichungen – ein Beitrag zur Universitätsgeschichte" i *Festsschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956, sid. 265-276 är i det följande referens till samtliga uppgifter. Här ges en ytlig överblick över pressens utveckling.

[256] Ibid., sid. 265f.

Men framtiden hörde kretsen kring KDG och *Pommersche Nachrichten* till. Tidskriften verkade stilbildande i fråga om den nordiska rapporteringen. Det svenskpommerska tidskriftsväsendets mest framgångsrika projekt blev *Critische Nachrichten* och dess efterföljare. Från och med 1750 med några uppehåll utkom den ända tills 1807 och utgör på så sätt en ovärderlig mätare av Svenska Pommerns intellektuella klimat under perioden. I ett senare avsnitt skall vi utförligt beröra denna publikation.

Kontakten till Kungliga Vetenskapsakademin i Sverige

Med *Königlich Deutsche Gesellschaft* (KDG) och *Societas Collectorum* hade egna lärda samfund etablerats i provinsen. Trots programförändringen hos KDG hade dock inget utrymme skapats för en mer naturvetenskapligt inriktad forskning. Därför låg det nära att kontakt söktes till moderlandets stora lärda sällskap, *Kungliga Vetenskapsakademin* (KVA). Det bör understrykas att tidskriftsväsendet och det lärda sällskapslivet ingick en symbios, och det är i tidskrifterna som vi tidigast kan notera ett intresse för KVA. Dähnert började redan 1744 rapportera i *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen* om den svenska vetenskapsakademin.[257] Inget annat ämne skulle under de följande sex decennierna bevakas lika intensivt i Svenska Pommerns lärda press. Med sina *Critische Nachrichten* beredde Dähnert nyheter om KVA en fast plats. Tidskriften och dess efterföljare skulle bidra till att sprida tyska referat och översättningar av Vetenskapsakademins skrifter och tal. Personalia och berättelser om särskilda händelser inom akademin förekom också. Den största andelen av rapporteringen utgjordes dock av sammanfattningarna av de kvartalsvisa handlingarna. Så blev *Critische Nachrichten* till en viktig kanal för Vetenskapsakademin att nå ut till den tyska lärda världen.

Enskilda professorer prenumererade på Vetenskapsakademiens handlingar, och så småningom försågs biblioteket med ett eget exemplar (efter det pliktleveranserna av allt svenskt tryck hade påbörjats 1775). Dessutom prenumererade man på den tyska översättning som utkom i Göttingenprofessorn *Abraham Gotthelf Kaestners* regi mellan 1749 och 1792. Översättningen av Vetenskapsakademins handlingar klandrades emellertid av Dähnert för bristande kvalitet. Publikationen förlorade mycket av sin "skönhet" i den tyska språkdräkten. Och de som var insatta i själva vetenskapen hade ännu större orsaker till klagomål. Man behövde inte ens vara svensk för att upptäcka "fel efter fel i de minsta detaljerna".[258] Kaestner låg alltid några år efter i sin översättning av den svenska förlagan. I Greifswald kunde man däremot allra först presentera innehållet på

[257] Tidskriften *Hamburgische Beyträge zur Aufnahme der Gelehrten Historie und der Wissenschaften* måste räknas som pionjären i den tyska rapporteringen av KVA:s verksamhet. Redan i sitt första nummer 1740 rapporterades om akademins grundande. *Pommersche Nachrichten* är inte omnämnd i genomgången av akademins tyska publikationskanaler, fastän den tre år tidigare än *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen* började med denna rapportering. Jämför Arne Holmberg, "Kungl. Vetenskapsakademiens äldre skrifter i utländska översättningar och referat" i *K. Vetenskapsakademiens Årsbok för år 1939 – Bilaga*, Uppsala 1939, sid. 1-20.

[258] Anmälan i *Critische Nachrichten* 1751:10.

tyska.[259] I februari 1750 kunde man i *Critische Nachrichten* som förord till en recension av Uppsalaprofessorn Wallerius mineralogi läsa:

> "De nordiska lärde har (främst under de senaste tio åren) ägnat sig åt naturkunskapen med så stor framgång att de med rätta nu delar den uppmärksamhet som tidigare endast ägnades åt Frankrike och England. Naturvetenskapen är väl också tvivelsutan den [vetenskap] man med störst sannolikhet kan förvänta sig en ständig ökning, ett ständigt främjande och en ständig utvidgning av, därför att den verkliga förbättringens påverkan på staten nästan hos ingen annan [vetenskap] syns så tydligt. Sverige får uppleva detta synnerligen väl och det är en särskild ära för riket att män av högsta börd förenas med lärde och konstnärer för att öppna naturens skatter åt fäderneslandet och göra dem nyttiga för detsamma."

Skildringar som denna, där det ideologiska sambandet mellan naturalhistorien och det svenska uppodlingsprojektet framhölls, gav stöd åt de ambitioner som det svenskpommerska universitetet hade i fråga om reformer i undervisning och forskning.

En tidig höjdpunkt i rapporteringen om KVA utgjorde åren 1751-1753. Band II av *Critische Nachrichten* tillägnades akademin i sin helhet. Dähnert förklarade i förordet sin beundran för akademins arbete. Den representerade glänsande "vetenskapen i sin relation till statens, medborgarnas, människans väl", därför kunde verksamheten endast lovordas. Enligt Dähnert var det nyttigt att hålla sig a jour med den vetenskapliga utvecklingen i Sverige: "Ämbetet [professuren i lärdomshistoria] jag har lyckan att bekläda på en kunglig svensk högskola fordrar i sin inrättning en veckovis sammanfattning av det nya i den lärda världen och vetenskapernas tillstånd. Dessa mina blad [...] är provet på mina strävanden." Dähnert ber därför om KVA:s tillåtelse i enlighet med sina "medborgares begär" att ur akademins händer få kontinuerliga nyheter om "de lyckosamma bemödanden i de svenska vetenskaperna" som är så "värdefulla för världen och så fördelaktiga för staten". Han och hans läsare kommer då att beundra "ett rikes lycksalighet, i vilket vetenskaperna under den mest fullkomlige regentens beskydd har de visaste och mest ädelmodiga tillskyndare."[260]

Critische Nachrichtens läsare skulle alltså vecka för vecka kunna bevittna vetenskapernas ökning och Dähnert förse dem med en veckovis sammanfattning av de nya landvinningarna. Genom att tilldela KVA tätpositionen i den vetenskapliga nyhetsförmedlingen måste intrycket ha skapats att Sverige och svensk lärdom intog en ledande roll. 1752 fick Greifswalduniversitetet sin förste ledamot i KVA. Okänt på vems förslag valdes den tidigare nämnde matematik-

[259] För att bilda sig en uppfattning om förlagorna till referaten i Greifswaldpressen borde en jämförelse göras med referat i andra tyska tidskrifter. Den svenskpommerska korrespondensen med publicisten Gjörwell i Stockholm pekar i den riktningen att man tidigast i Greifswald försökte få handlingarna och publicera tyska referat. Intrycket är att man i idealfallet inom tre veckor efter handlingarnas utgivning i Stockholm kunde publicera referaten i Greifswalds lärda press. Detta kunde näppeligen presteras i andra tyska städer, förutom möjligtvis Hamburg.

[260] Dähnert skickade ett latinskt brev till akademins sekreterare i samband med dedikationen. Dähnert till Wargentin 7/1 1752, KVA, Pehr Wargentin, Inkommande brev 1747-1783. Dock rådde oklarheter om publikationens titel. Kongl. Wet. Ak. Dagböcker 1752 11/4, sid. 398 berättar under § 2 om Dähnerts gåva till biblioteket. Han donerade "de första två tomerna af Pommersche Bibliothec hvaraf den senare var dedikerad till Academien." Sekreteraren fick i uppdrag att svara på akademins vägnar.

professorn *Andreas Mayer* in. Inte nog med det, han "var tillstädes när han valdes och höll et vackert inträdes-tal", som protokollet förtäljer.[261] Som representant för Greifswalds universitet deltog Mayer i de festligheter som anordnades vid Uppsala universitet i anledning av Adolf Fredriks kröning. Han skickade en entusiastisk ögonvittnesrapport från Stockholm till Dähnert, dagtecknad den 12 juli 1752. Brevet publicerades knappt en månad senare i Greifswald. Mayers inträdestal "*Om Konst- och Handtverks-Scholors Inrättande*" trycktes i KVA:s skriftserie och refererades utförligt på tyska i *Critische Nachrichten* 1752:42.[262]

Eftersom det är det enda talet en svenskpommersk ledamot någonsin har hållit, är det värt att kort beröras. Inledningsvis bekänner Mayer sina ädla och rena böjelser "som oföränderligen hysas af et redeligen sinnadt Svenskt hjärta". Vetenskapsakademin och dess ledamöter befrämjade sin "Skapares ära", uppfyllde sin "Allernådigeste Konungs önskan" och bidrog till "sina Medborgares och Bröders lycksalighet." Att utsprida akademins "påfund" bland ungdomen var en av Mayers drivkrafter. Detta gjorde honom värdig att bli ledamot i KVA; härigenom kunde man räkna sig som "en redelig Svensk Borgare och Undersåte". Själva talet tog sin utgångspunkt i uppfostringsväsendets fundamentala omgestaltning och vetenskapernas praktiska nytta. Skolornas och akademiernas undervisning och program skulle anpassas efter samhällets behov.

I sin presentation av talet föll Dähnert in i den utilistiska kören. Man skulle skämmas om man påstod att vetenskaperna endast var inrättade för sin egen skull eller för att skaffa brödföda åt de lärde. Inte alltid hade man betraktat ett sådant synsätt som felaktigt: "De flesta studerande och lärde lämnar vid sitt lärande och vetande statens väl utom sikte och de som idkar konst och näringar som föder staten, som skall låta den blomstra menar att de inte behöver känna vetenskaperna." Det man studerar på skolor och akademier var fjärmat från det verkliga livet. På så sätt upprätthölls en skiljelinje mellan akademier och näringar och på båda sidor gick viktiga fördelar förlorade. Mayers tal lämnade enligt Dähnerts bedömning ett bidrag till att övervinna denna klyfta. Han uttalade sig där tydligt för att integrera de praktiska ämnena i akademiernas och skolornas undervisning. Det man lärde sig i skolan, hade man ingen nytta för i det verkliga livet, menade Mayer. Där mötte man endast "ett krimskrams av ord utan tanke, en hop med förutfattade meningar och föraktfulla uppfattningar om konster och hantverk [...]." Istället borde man koncentrera sig på "Manufacturer, handel, konster, handtverk, Landt-hushållningens förbättring och goda ordningars införande". Universiteten och högskolorna hade inte än till fyllest utrotat fördomsfulla synsätt. Mayer ansåg att istället de lärda sällskapen var en lycka för vetenskaperna. Mycket snabbare "upptogo de den förtryckta sanningen med glädje och kringspridde hennes skatter med oförtröttelig nit." Endast så kunde man uppnå

[261] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, KVA, sid. 400 om invalet 18/ 4 1752 § 3. Inträdestalet hölls 25/4 1752, sid. 401 § 1. Mayer listas som nummer 22 bland de utländska ledamöterna. För den inledande kartläggningen av de svenskpommerska lärdes förbindelser med KVA har följande två verk varit till stor hjälp: E.W. Dahlgren, *Kungl Svenska Vetenskapsakademien,Personförteckningar 1739-1915*, Uppsala 1915 samt Arne Holmberg, *Den Bergianska Avskriftssamlingen i Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek*, Stockholm 1938.

[262] Andreas Mayer, *Tal om Konst- och Handtverks-Scholors Inrättande hållit för Kongl. Vetenskaps Academien Den 25. April. 1752*, Stockholm 1752.

"fäderneslandets sanna väl". Dessa "lärda gillens" regler borde tjäna till en modell för alla skolor, men att förverkliga idéerna skulle ta århundraden. Istället borde man inrätta särskilda praktiskt inriktade skolor. Efter en grundläggande utbildning i religion, läsande, skrivande och modersmålet borde man leda eleverna till "naturkännedomen och det genom [...] experiment." Naturalhistorien var överhuvudtaget dem grundläggande vetenskapen, endast kännedomen "uti alla Naturens riken" borgade för landets sällhet. Samtidigt räckte det inte med att kunna indela mineraler, växter och djur i klasser och lära sig deras namn utantill. Den praktiska tillämpningen var viktigast i sammanhanget. Matematik, geometri, mekanik, optik och geografi, ritkonst och förmågan att presentera sina tankar på ett ordentligt sätt bildade enligt Mayer ämneskanonen som kunde ge landet välfärd och lycka. Mayer jämförde situationen med en monark "i grannskapet" (sannolikt Preussen) som gjorde sig förtjänt för sina undersåtars välgång genom inrättandet av realskolor. Att inrätta realskolor var i linje med KVA:s och en monarks ambitioner "för vilken ingenting är heligare än att göra sina undersåtar lyckliga".

Den svenskpommerska rösten i KVA hade talat konformt med de rådande konjunkturerna. Vetenskapsakademins preses Strandberg betonade i sitt svarstal hur Mayer gick "aldeles in uti Kongl. Academiens tanke-sätt". Han hade endast att tillägga att varje hantverk även krävde grundläggande medicinska kunskaper. Varje yrke hade sina specifika sjukdomsprofiler som räknades upp för ett femtontal yrken från gipsmakare till boktryckare.

Tessins minnestal över överintendenten och arkitekten Hårleman som hölls inför KVA, översattes av Dähnert och infördes i ett dubbelnummer *Critische Nachrichten* 1753:20-21 på hela arton sidor.[263] Sammanlagt behandlade inte mindre än tio procent av årgången svensk vetenskap. Biörnlunds skrift om vetenskapernas öde i Sverige, Vitterhetsakademins instiftande, KVA:s minnestal över Polhem, Rhyzelius svenska biskopskrönika är några av bidragen under detta år. Den sistnämnda skriften gav anledning till en reflektion och lärdomens framsteg i moderlandet: "Sverige lyser nu framför andra riken i den berömvärda fliten att undersöka, upplysa och förbättra allt som rör fäderneslandet och dess välgång". Kommentaren om Ziervogels uppsaliensiska myntföreläsningar gick i samma riktning. Att stå under den svenska spiran var en ära för akademierna. På högsta ort kunde man alltid söka stöd för "förändringar och förbättringar" och vara säker på understöd. Endast regentens vilja krävdes för att allt mera uppnå akademiernas egentliga sanna och stora syfte. Läsarna måste ha fått intrycket av att vetenskaperna med KVA i spetsen nått extraordinära landvinningar.

Astronomin som den upplysta mönstervetenskapen

Invigningen av Stockholms observatorium gav anledning till en upplyst retorik i dess mest briljanta form. Riksrådet Höpkens invigningstal översattes i *Critische Nachrichten* till tyska och utkom dessutom som separat skrift.[264] En utförlig beskrivning av observatoriets utseende, tillskyndare och mecenater fyllde ut

[263] Dähnert skickade översättningen i början av året till KVA. Dähnert till Wargentin 8/1 1753, KVA, Pehr Wargentin, Inkommande brev 1747-1783.

[264] I november 1753 annonserades Dähnerts översättning i *Pommersche Bibliothek* som trycktes ett par veckor senare i *Critische Nachrichten* 1753:44/45.

beskrivningen. Dähnerts reflektioner avslöjar ett ställningstagande för frihetstidens svenska ideologi:

> "Akademins inrättande har för det mesta sådana mål som är användbara i det allmänna livet och [som sker] till det allmänna bästa. *Astronomin* är tvivelsutan den bland vetenskaperna som är mest oundgänglig; vi må betrakta antingen vår hushållning, eller vår handel och sjöfart. Emellertid kommer astronomin utan observatorier inte längre än till antaganden. Men med antaganden får man inte sätta ett lands lycksalighet på spel som grundar sig på ekonomi och kommers."

Under perioden kom astronomin att framstå som den utilistiska mönstervetenskapen i fråga om insamling och bearbetning av data. I *Critische Nachrichten* lämnades mycket utrymme åt astronomiska observationer som kommunicerades bland Europas lärde: vetenskapsakademin i Petersburg, Haller och Bose i Tyskland, Wargentin i Stockholm. Greifswald fick småningom sin egen framstående astronom, *Lambrecht Heinrich Röhl* (1724-1790), släkting till KVA-ledamoten *Johann Carl Wilcke* (1732-1796) från Wismar.[265] 1750 kom, på initiativ av Andreas Mayer, den astronomiska observationen på allvar igång i Greifswald och snart skulle datainsamlingen påbörjas.[266] I *Critische Nachrichten* 1750:28 rapporterade man om en månförmörkelse som på grund av molnig väderlek inte kunde observeras. Istället infördes data från Stettin och Wittenberg. *Critische Nachrichten* 1752:2/4 presenterade Wargentins mätningar från Stockholm. En artikel (av en viss D. Roennberg) om solkoronans väsen föranledde en bitter lärd dispyt i *Critische Nachrichten* 1751:44 som fortsattes i numren 1752:4 och 50.

Mayer och hans medhjälpare Röhl var som astronomer ansvariga för väderleksobservationer. Från och med januari 1753 började *Pommersche Bibliothec* med att införa månatliga rapporter om hur vädret hade varit. Tabellen listade upp datum, tidpunkt för mätningen (i regel två gånger dagligen, klockan nio på morgonen och elva på kvällen), barometer, termometer, vindriktning och allmänna kommentarer om väderleken. Barometern var "avdelad enligt svensk fot", termometern använde sig av Fahrenheitmetoden som beskrevs utförligt under tabellen: 7,4 Fahrenheit betecknade fryspunkten och "graden av naturlig och måttfull värme inträffar vid 22,4". Men i januari 1755 byttes gradskalan till det som senare skulle kallas för Celsius. Termometern var byggd av den berömde stockholmske instrumentmakaren Ekström.[267] Denne omnämndes i en lång artikel efter tabellen som noggrant gick in på konstruktionen och funktionen av olika instrument för mätning av väderdata. I slutet fann läsarna en konverteringstabell mellan svenska och andra måttenheter. Redan i september 1750 hade man i *Critische Nachrichten* kunnat läsa om olika termometers konstruktionssätt, och

[265] Enligt uppgift i Wallenius självbiografi författade han dödsrunan efter Röhls bortgång 1790, avsedd för publikation hos Gjörwell. Men detta blev tydligen aldrig av. I Wallenius första verkförteckning finner vi istället "Astronomiae Professorens … Röhls Lefverenes-beskrifning" bland de Otryckta arbeten. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 10 samt Jacob Wallenius, *Utdrag af … Lefvande Sverige*, Stockholm 1800, sid. 7.

[266] Observationsdata skickades till Stockholm från och med 1751 framåt, vilket framgår bland annat av latinsk korrespondens mellan Mayer och Wargentin, KVA, Bergianska Avskriftssamlingen, Vol. 7, sid. 556-578; Vol. 8, sid. 42f. och 359f.

[267] Sten Lindroth, *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, Stockholm 1967, del I:2, sid. 794f. anför att man däremot i Greifswald hos Wargentin klagade över Ekströms senfärdighet.

i oktober publicerades en temperaturjämförelse med globala väderdata eftersom året hade upplevts som utomordentligt hett.

Mayer hade 1749 fått privilegiet att utge en "Staats-Calender".[268] I denna svensk-pommerska almanacka återfinns åtskilligt från den meteorologiska och astronomiska vetenskapen. Jämte annonser om marknader, anekdoter från europeiska kungahus, sedelärande berättelser och recept på huskurer för människor och djur, intar väderprognosen och förklaringar av stjärnkonstellationer en fast plats. Upprepade gånger förklarade almanackans utgivare att vetenskapen måste frigöra sig från spekulationer om klimat och väder eller astronomiska fenomen. Förutfattade meningar skulle utrotas och tillförlitliga prognoser skapas till nytta för såning och skörd. Den kunskap som kunde hämtas från observationen på "fältet" och från böndernas erfarenheter kompletterade emellertid de teoretiska uträkningarna.

Observationer av norrsken, "Nordlicht", noterades alltid i Mayers och Röhls månadsstatistik; Greifswald var ju ett av de nordligaste universiteten i det Tyska riket. Frågan om norrskenets väsen var synnerligen viktig för de svenska astronomerna och diskuterades hett. Anders Celsius gjorde en observation 1732 på sin resa till Svenska Pommern och lanserade i samband med detta en teori. *Critische Nachrichten* 1754:50 sammanfattade på sex sidor Halleastronomen Boses *Traité de l'Aurore Boreale*.[269] Att denne var katolik var kontroversiellt och debatterades i flera protestantiska tidskrifter. Men lärdomen var interkonfessionell, menade astronomins främsta representanter, och den enskilde vetenskapsmannens religiösa övertygelse irrelevant i sammanhanget. Med publikationen av astronomiska rön från hela världen visade Greifswalds astronomer (som kallade Wargentin för sin "dyre vän") offentligt att de deltog i den vetenskapliga korrespondensen tvärs över nations- och religionsgränser.[270]

Critische Nachrichten upphörde 1754. Men luckan i den tyska rapporteringen om KVA slöts omedelbart. Mellan 1754 och 1756 utgav svenskpomraren Carl Ernst Klein tidskriften *Stockholmisches Magazin*, som tydligt fokuserade på tyska

[268] Ibid., del I:2, sid. 823-867 behandlar KVA:s privilegium rörande utgivningen av almanackan. Publikationen av en almanacka i Svenska Pommern fogar in sig i detta mönster. Mayers ansökan finns i "Die von der schw Regierung in Anspruch genommenen Buchdruckereien 1708-1748", SSA, Rep 16/190. Jämför även med skildringen hos Gottlieb Mohnike, *Geschichte der Buchdruckereien in Stralsund bis zum Jahr 1809*, Stralsund 1833, sid. 25f. som går in på denna almanackas föregångare och Mayers ansökan.

[269] Det stora intresset för norrskensobservationer delade man naturligtvis med sina svenska kollegor. Svante Lindqvist hävdar i sin artikel "Ett experiment år 1744 rörande norrskenets natur" i *Kunskapens trädgårdar*, Stockholm 1988, sid. 51, att man kan betrakta norrskensforskningen som en nisch med vilken de nordiska astronomerna kunde profilera sig: "Nordiska vetenskapsmän har kunnat fira internationella triumfer i kraft av sin relativa lätthet att kunna utföra observationer och iakttagelser på nordliga breddgrader." Undersökning och publikation av rön rörande norrsken var ett "strategiskt ämnesval". I så fall profilerade sig även Greifswald på detta sätt.

[270] Wargentin menade att astronomin till halva delen bestod av korrespondens. Alla hade "en och samma himmel, samma göromål." Korrespondensens målmedvetna organisation beskrivs som någonting nytt i vetenskapshistorien över huvud. Och här var Greifswald genom Röhl och *Critische Nachrichten* delaktig i. Jämför med Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 316f. I *Upfostrings- Sälskapets Tidningar* 1782:75-76 publicerades astronomiska mätningar som Röhl hade genomfört.

nyheter om KVA.[271] Andreas Mayer publicerade astronomiska och geografiska uträkningar i KVA:s handlingar för tredje kvartalet 1756 med titeln "Utdrag af de astronomiska observationer angående Greifswalds Stads Geographiska belägenhet".[272] Under perioden 1756 till 1762 utkom inga lärda tidskrifter i Greifswald, främst till följd av det pommerska kriget. Men så fort omständigheterna tillät, fortsatte utgivningen. Mellan 1763 och 1764 publicerades i Greifswald en tidskrift med titeln *Urtheile von gelehrten Sachen*. Redaktörer var Dähnert, stadsskolans rektor Kriebel och Röhl, som 1761 utnämnts till astronomisk observator med professors lön. Här fortsatte rapporteringen om KVA:s handlingar, och svenskpomraren Wilckes "Tal om Magneten" refererades utförligt. Läsarna fick även veta om det uppsaliensiska Kosmografiska sällskapets jord- och himmelsglober som man kunde beställa hos Röhl. Paradnumret under årgången var skildringen av en solförmörkelse som kunde observeras i Greifswald 1764. Greifswalds akademiker och borgare samlades vid observatoriet (ett litet före detta ammunitionstorn vid stadshamnen) för att under kunnig ledning beskåda händelsen. Astronomen själv (Röhl) beskrivs som rastlös sysselsatt med beräkningar och mätningar av olika slag. Under tiden upplyser hans medarbetare publiken om fenomenet som kunde observeras med blotta ögat. Kopplingen mellan folkupplysning och astronomi blir här särskilt tydlig.

Röhls första akademiska skrift 1756 hade behandlat frågan om geometrin kunde skärpa förnuftet, något som naturligtvis bejakades. 1761 utgav han en avhandling om ett ämne som sysselsatte astronomerna i hela världen, *Von der Sonnen-Parallaxe und ihrer Bestimmung aus dem Durchgange der Venus durch die Sonnenscheibe*. Venuspassager inträffade sällan och nu skulle en internationell mätning företas. I Stockholm blev evenemanget till ett "vetenskapligt propagandanummer" (kanske inte olikt solförmörkelsen 1764 i Greifswald).[273] Man försökte med samlade observationsdata kalkylera fram den rätta solparallaxen, den viktigaste av astronomiska konstanter. Mätningen upprepades 1769 och även nu deltog Röhl flitigt.

Sitt journalistiska engagemang fortsatte Röhl när tidskriften *Neue Critische Nachrichten* började utkomma 1765. Dähnert utgav parallellt därtill en tysk översättning av *Oeconomiska Tidningar*, *Schwedisches Oeconomisches Wochenblatt*, som i sin tur rapporterade om KVA.[274] Röhl började med tiden att översätta viktiga svenska naturvetenskapliga verk så som Torbern Bergmans *Fysisk beskrifning öfver jord-klotet* eller Fredrik Mallets *Allmänn eller mathematisk beskrifning om jordklotet*. Röhls tyska översättning av Bergmans *Verldsbeskrifning* utkom i flera upplagor.

[271] För en närmre redogörelse se Arne Holmberg, "Kungl. Vetenskapsakademiens äldre skrifter i utländska översättningar och referat" i *K. Vetenskapsakademiens Årsbok för år 1939 – Bilaga*, Uppsala 1939, sid. 35f.

[272] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker , sid. 529, rönet anmäldes vid sammankomst den 9/10 1756 §2. För publikationen se *Kongl. Wetenskaps Academiens Handlingar för År 1756*, sid. 225-230.

[273] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 318f.

[274] Arne Holmberg, "Kungl. Vetenskapsakademiens äldre skrifter i utländska översättningar och referat" i *K. Vetenskapsakademiens Årsbok för år 1939 – Bilaga*, Uppsala 1939, sid. 9f. och 13 (om Röhl). Fem referat av tal och svar på prisfrågor i *Neue Critische Nachrichten* 1765-1770 finns listade på sid. 59f.

Den linneanska naturalhistorien

1739 flyttade Samuel Wilcke från Wismar till Stockholm för att ta över pastoratet i Tyska kyrkan sedan Timotheus Lütkemann utnämnts till generalsuperintendent i Svenska Pommern. Samuel Wilckes söner valde olika livskarriärer. Den ene, *Johann Carl*, stannade i Sverige och påbörjade sin vetenskapliga karriär, krönt av det thamska lektoratet i experimentalfysik vid KVA, från och med 1770 med professors namn.[275] Den andre sonen, *Samuel Gustaf*, flyttade efter studier vid Tyska skolan och Uppsala universitet till Svenska Pommern.[276] I Uppsala hade han läst teologi för Wallerius och naturalhistoria för Linné under vilkens presidium han försvarat en avhandling om sambandet mellan ateismen och fanatismen. Senare studerade S G Wilcke teologi vid olika tyska akademier. I Sverige prästvigdes han och utnämndes till huspredikant hos riksrådet von Höpken, som tydligen tyckte om att omge sig med unga svenskpomrare.[277] Som informator tjänstgjorde i samma hem en tid den unge adlige *Johann David von Reichenbach* (1727 - 1807). Hans provocerande magisteravhandling hade refuserats av filosofiska fakulteten i Greifswald och senare skulle han göra sig ryktbar i sin skoningslösa kritik av tillståndet i provinsen.[278]

Från och med 1762 verkar S G Wilcke ha uppehållit sig i Greifswald. Han började föreläsa i naturalhistoria, presiderade för en avhandling om "entomoteologien" enligt Linné. För föreläsningsbruk utgav han en förteckning på insektsnamn enligt den linneanska nomenklaturen. Dessa föreläsningar jämte "hans stora Färdighet i Naturaliers afbildande m.m." gjorde att Wilcke anställdes som föreståndare för universitetets botaniska trädgård i Greifswald som 1763 äntligen anlagts. Som trädgårdsmästare anställdes på Linnés rekommendation Martin Hancke, som i fem år hade studerat i Uppsala och lärt sig att anlägga botaniska trädgårdar. Hancke karakteriserades som resenär, "en kännare av växtriket i des hela omfång".[279] Ett år senare publicerade Wilcke en översikt över botaniska trädgårdens bestånd. Den anlades helt efter linneanskt mönster och beskrevs av Wilcke i *Catalogus Arborum, Fruticum et Herbarum* (1764) och följande år utförligare i *Hortus Gryphicus*. I *Flora Gryphica* förtecknar Wilcke växterna i Greifswalds omgivning enligt Linnés sexualsystem, 653 arter listades upp. Fyndorterna och de tyska och latinska namnen anges för att underlätta använd-

[275] Mer om Johann Carl Wilcke i Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – Frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 363ff.

[276] Samuel Gustaf Wilcke avled 1790. Hans biografi infördes i *Historiska Bokhandelns Almänna Tidningar* 1791:47. Gjörwell använde tillfället för att ge en allmän översikt över botanikens utveckling i Greifswald.

[277] Om Wilckes kontakter till Sverige se även Hellmuth Heyden, *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965, sid. 189f.

[278] Om denna episod se Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 202f. Ahlwardt var preses, Mayer dekan och båda kända för sina wollffianska sympatier och positiva inställning gentemot Spinoza.

[279] Uppgiften om Hancke i Wallenius brev till Gjörwell, 30/3 1791, KB, Ep G 7:24 samt i *Neueste Critische Nachrichten* 1791:10. Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 234-236 berättar utförligare om den botaniska trädgårdens tillkomst som skall ha skett på von Höpkens initiativ. Här framgår även att Wilcke korresponderade med Linné i Uppsala och Murray i Göttingen. Gjörwells biografi över Wilcke har inte beaktats hos Seth.

ningen inom läkekonsten. *Hortus Gryphicus* och *Flora Gryphica* presenteras i *Neue Critische Nachrichten* 1765:12. Recensenten menade att mer hade kunnat sägas om växternas ekonomiska nytta. Inte minst gällde det växter som importerades från främmande länder, när de egentligen växte "utanför stadsportarna". År 1765 utnämndes Wilcke till präst i det kungliga (regala) pastoratet Altenkirchen på Rügens yttersta nordspets. Även här anlade han en botanisk trädgård i liten skala. Sonen Samuel Bernhard skickades till Stockholm och Uppsala för studier och informatorsuppdrag. S G Wilcke dog 1790.

Familjerna Wilcke och Röhl var släkt med varandra.[280] Kanske beror det på bevågenheten för släktingen som gjorde att Johann Carl Wilcke 1769 föreslog astronomen Röhl till utländsk ledamot i KVA, och Röhl valdes in i april samma år.[281] Motiveringen för hans inval är av största intresse. Som argument för Röhls lämplighet nämndes inte endast hans vetenskapliga kompetens utan även spridningen av svensk vetenskap i olika lärda tidskrifter och översättningar. Röhl hade med sina astronomiska skrifter, i synnerhet observationen och teorin om Venuspassagen, förvärvat sig allmänt beröm "såwäl i Witterhet, som i de djupsinnigaste Wetenskaper." Den korrespondens som Röhl förde runt om i den europeiska världen räknades som en stor merit och kunde "biträda Academiens Afsigter och Göromål." Dessutom var i de tidskrifter som utkom under hans inseende KVA:s handlingar alltid "utförligen och med beröm recenserade". Röhl behärskade språket, älskade svenska skrifter och gjorde sig känd med sina översättningar. Dessutom hade han berett akademins "Mathematiska Instrument-Makare" tillfälle att öka sin avsättning.[282] Röhl skickade 1773 in ett rön *Om ljudets hastighet* avsett för publicering i Vetenskapsakademins handlingar.[283]

Samuel Gustaf Wilckes efterträdare i ämbetet som föreståndare för Greifswalds botaniska trädgård blev adjunkten vid medicinska fakulteten *Alexander Bernhard Kölpin* (1739-1801).[284] Under en resa till Sverige 1765, föranledd av uppdrag rörande den svenska frimurareorden, hade Kölpin stiftat bekantskap med Linné och bröderna Peter Jonas och Bengt Bergius, båda djupt involverade i KVA:s verksamhet. Den förre blev känd som botanist och läkare, den senare var kommersieråd, men engagerade sig främst i utgivningen av historiska urkunder.

[280] Den till Svenska Pommern utvandrade Jacob Wallenius skriver 1785 i sin självbiografi att Röhl var "Onkel" till S G Wilckes son, som responderat för Wallenius. Men hur detta släktförhållande har uppstått har ännu inte kunnat utredas. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del 1, sid. 95: "Des Abends waren die mehresten Profeßoren und alle Schweden beim Prof. Röhl als dem Oncle meines Respondenten gebeten."

[281] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, sid. 871; om invalet 26/4 1769 §3. Han listas som nummer 71 bland de utländska ledamöterna.

[282] Förslag till inval av utländska ledamöter, Wilckes förslag för Röhl, KVA, Sekr Ark k 23:2.

[283] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, 31/3 1773 §7. Rönet översattes från latin till svenska men tycks aldrig ha publicerats. Året dessförinnan hade han skickat ett brev på latin till KVA:s sekreterare där han redogjorde för olika mätresultat. Röhl till Wargentin, 26/5 1772, KVA, Bergianska avskriftssamlingen, Vol. 16, sid. 172f.

[284] Kölpins svenska förbindelser nämns av Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 236 endast i förbigående. Heinz Goerke i "Die deutsch-schwedischen Beziehungen in der Medizin des achtzehnten Jahrhunderts" i *Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium*, Köpenhamn1958, sid. 156f. uppger att Kölpin även skulle ha praktiserat som läkare i Sverige. Se även Sten Lindroth, *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, Stockholm 1967, del I:1, sid. 172 och I:2, sid. 602.

Tillsammans bodde de på gården Bergielund strax utanför Stockholm, där en stor botanisk trädgård anlades, den Bergianska, som kunde mäta sig med Linnés i Uppsala. Bröderna Bergius var medlemmar i frimurarorden och det är mycket möjligt att den första kontakten uppstod så. Men självklart måste intresset för den Bergianska trädgården ha varit stort hos medicinaren Kölpin, som verkar ha talat svenska obehindrat. Efter sin återkomst till Svenska Pommern förde Kölpin en förtrolig och mycket intensiv korrespondens kring medicinska och botaniska frågor med bröderna Bergius. Han engagerades framför allt i bokärenden, han bevakade auktioner och mässkataloger, alltid på spaning efter naturalhistoriska verk som möjligtvis kunde saknas i det stora bergianska biblioteket.[285] Till bröderna Bergius skriver Kölpin: "1000 gångor på en dag" önskade han att kunna utnyttja deras utvalda botaniska bibliotek; "en botanicus utan Bibliotek är en Präst utan Bibel." Eftersom han kom på hösten fick han förvisso endast se Floras ansikte från baksidan, men hoppades på att nästa vår kunna "charmera med henne". [286] Med föregångarens prestationer i den botaniska trädgården var Kölpin allt annat än nöjd. 1766 skrev han på franska till bröderna Bergius om dess stora "confusion". Kölpins artikel "Om Svärdfiskens anatomi och naturalhistoria" publicerades i KVA:s Handlingar 1770 med ett tillägg 1771.[287] En ovanligt stor svärdfisk som hade fångats utanför Greifswald beskrivs ingående, och den regelrätta obduktion som ägde rum redovisades i ett pompöst kopparstick. Kölpin hade 1771 slutligen valts in i akademien och verkade nu som stadsfysicus i Stettin, preussiska Vorpommerns huvudstad.[288] Från andra sidan gränsen fortsatte han kontakten med läkare, naturalhistoriker och frimurare i Sverige och Svenska Pommern och beskrev i en skrift 1773 naturalhistoriens tillstånd i Pommern och Greifswald.[289]

Kölpins efterträdare i Greifswald var en person av extraordinär betydelse för förbindelserna mellan den svenska och tyska naturvetenskapen, *Christian Ehrenfried Weigel* (1748-1831). Familjen Weigel bildade en regelrätt dynasti av medicinare i Svenska Pommern. Christian Ehrenfried Weigels far var praktise-

[285] Kölpins korrespondens med bröderna Bergius och vice versa mellan 1765-1767 finns i KVA, Bergianska Avskriftssamlingen, Vol. 11, sid. 269-282; 420-429; 490-499, 507-511, 556-559, 564-569, 741- 745.

[286] Kölpin till bröderna Bergius, 19/11 1765, KVA, Bergianska Avskriftssamlingen, Vol. 11, sid. 269-272.

[287] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, sid. 869; 1769 5/4 §5, KVA. och *Kongliga Vetenskaps Academiens Handlingar*, Stockholm 1770, sid. 5-17 och Stockholm 1771, sid. 115-119. I det senare bidraget berättas om ytterligare en svärdfisk. Här lämnas en festlig redogörelse för Kölpins misslyckade försök att "köpa hela Fisken, för at Anatomicera honom". Av vinningslystnad hade fiskaren redan styckat fisken i syfte att utvinna olja ur den. Kölpin gjorde i sitt andra bidrag även anmärkningar över den svenska översättningen i 1770-års handlingar.

[288] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, sid. 941; 1771 1/5 §7, KVA. Först åtta år senare möter vi Kölpins namn igen. Han lämnade en gåva till akademins bibliotek och insände ett medicinskt rön som dock inte verkar ha publicerats. Se samma källa sid. 1278, 1779 18/8 § 8 och sid. 1283, 1779 1/12 § 11.

[289] Se anmälan av denna skrift i *Neue Critische Nachrichten* 1774:14 Här framgår att Greifswalds botaniska trädgård under åren hade understötts av flera utländska mecenater, som Linné, bröderna Bergius och Zoëga. Korrespondensen med bröderna Bergius verkar också ha upprätthållits. I varje fall finns ett brev från 1777 där Kölpin skriver om sin landsman Scheele som nu hade anträtt sin vetenskapliga karriär i Sverige. Kölpin menade dock att Scheele skulle skriva på svenska, eftersom hans tyska inte var till det bästa. KVA, Bergianska Avskriftssamlingen, Vol. 17, sid. 726-728.

rande läkare i Stralsund.[290] Sonen lärde sig svenska av privata informatorer i hemmet så väl att han senare kunde översätta svenska naturvetenskapliga skrifter. På universitetet i Greifswald inhämtade han kunskaper i biologi och botanik hos Kölpin i den efter Linnés mönster anlagda botaniska trädgården. Anatomi lärde Weigel sig hos morbrodern som var kirurg i den svenska garnisonen i Stralsund. Efter studier i Göttingen tillträdde Weigel 1773 medicinska professuren efter Kölpin. Han publicerade ett systematiskt index över frön och växter i botaniska trädgården och 1776 en uppsats i Physiographiska Sälskapets handlingar om sällsynta örter i Greifswald. Sex år senare disputerade en svensk, Lars Timoteus Grönberg, under hans presidium om universitetets trädgård och dess 1800 olika växter.[291]

Weigels introduktionsföreläsning 1775 passade väl in i tidens tänkande och hade som föremål kemins inflytande på i synnerhet Svenska Pommerns ekonomi.[292] Det var även inom kemin Weigel skulle göra sina främsta insatser. Han översatte en hel rad svenska skrifter inom området, så som Engeströms Ficklaboratorium, Bergmans avhandling om proberkonsten, Wallerius verk om den fysiska kemin, Scheffers kemiska föreläsningar med flera.[293] Som expert för den naturvetenskapliga terminologin fungerade han i utgivningen av ett tysk-svenskt, svensk-tyskt lexikon under 1780-talet, ett projektet som leddes av historieprofessorn Johann Georg Peter Möller som även han valdes in i KVA på grund av sina förtjänster.[294]

Något skall här sägas om Weigels senare verksamhet. Mellan 1794 och 1797 utgav han en praktiskt inriktad tidskrift som förde tidens medicinska ståndpunkter ut i provinsen. 1792 valdes han in i vetenskapsakademin.[295] Han föreslogs av svensken Zacharias Nordmark som mellan 1784 och 1787 innehade den matema-

[290] Om Weigels verksamhet som läkare se Friedrich/Langer, "Christian Ehrenfried von Weigel. Ein bedeutender Naturwissenschaftler an der Universität Greifswald" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch* 13-14, Stralsund 1982, sid. 102-115 samt hos Heinz Goerke i "Die deutsch-schwedischen Beziehungen in der Medizin des achtzehnten Jahrhunderts" i *Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium*, Köpenhamn 1958, sid. 100f., 108, 156f. Korrespondens med bröderna Bergius (på latin) se KVA, Bergianska avskriftssamlingen, Vol. 16 och 17.

[291] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 236. *Stockholms lärda Tidningar* 1776:88 uppger att hans rön publicerades i *Physiografiska Sälskapets Handlingar* i Lund.

[292] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 336 samt *Neue Critische Nachrichten* 1775:2 och *Stockholms Lärda Tidningar* 1776:9/20 där talets titel anges med "Chemiens förmoner i synnerhet för hushållningen i Pommern."

[293] Att hans kemiskt-praktiska rön var kända i Sverige framgår av Sten Lindroths *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, Stockholm 1967, del II, sid. 265. I *Stockholms lärda Tidningar* 1776:35 annonserades hans Walleriusöversättning (och dess andra del 1777:53).

[294] Möller var även redaktör för Greifswalds lärda tidskrift efter 1767. För sina förtjänster, den svenska lärdomens utbredande i Tyskland, valdes han 1780 på förslag av Rudensköld med 19 ja- och 2 nej-röster in i KVA. Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, sid. 1307; 1780 3/5 §3, KVA. Se även notisen i *Stockholms Lärda Tidningar* 1780:36. I ett senare avsnitt berörs hans verksamhet utförligare.

[295] Kongl. Wet. Ak. Dagböcker, 1792 2/5, KVA. Två gånger före sitt inval donerade Weigel böcker till akademins bibliotek, se samma källa sid. 1766, 1790 30/6 § 5 och sid. 1791, 1790 17/11 § 3. Av någon anledning har Lindroth i sitt arbete över vetenskapsakademin inte beaktat Weigels inval utan endast noterat de övriga professorer i Greifswald som upptogs där.

tiska professuren i Greifswald och där lärt känna Weigel.[296] Nordmark beskriver honom som "en af Tysklands berömdaste Skribenter i Chemien", som introduktör och översättare av svenska skrifter, och som medlem av lärda societeter, däribland Physiographiska Sälskapet i Lund.[297] Weigel utnämndes med tiden till Kunglig Arkiater och fick en framträdande ställning i det medicinalkollegium som inrättades i Svenska Pommern efter svenskt mönster 1780. Hans omfattande och breda akademiska undervisning även för svenska medicinstudenter är noggrant kartlagd för perioden efter 1795.[298] I den svenske studenten Quensels stambok skrev han 1800: "In historia naturalis principa veritatis observationibus confirmantes", i naturalhistorien bekräftades sanningens principer genom observation.[299]

Sonen *Christian Ehrenfried Weigel junior* (1779-1848) följde i faderns och farfaderns fotspår, men flyttade till Sverige. Efter studier i Greifswald blev han kunglig svensk livmedicus under Gustav IV Adolf och Karl XIV Johan. Han var en av skalden Ernst Moritz Arndts närmsta vänner. 1810 valdes Weigel junior in i KVA. Mellan 1822 och 1841 förestod han som sundhetskollegiets president hela det svenska medicinalväsendet.[300]

I det föregående har vi följt en grupp av akademiker från Svenska Pommern och deras förbindelse med Kungliga Vetenskapsakademin i Stockholm.[301] Som spindeln i nätet satt dess sekreterare, i synnerhet Wargentin och vårdade korrespondensen även med den tyska provinsen. Till Sverige utvandrade pomrare som Krüger, Wilcke eller Scheele kunde etablera sig i KVA och kanske verka som förmedlare av kontakter, påskyndade av riksrådet von Höpken. En bidragande orsak till den svenska orienteringen kan också ha varit att provinsens generalguvernör Axel von Löwen 1746 valdes in i akademin. Med Jaques Perard från preussiska Stettin rekryterades en europeisk intellektuell av rang. Han ägde förbindelser vid flera hov och medlemskap i lärda och moraliska samfund som frimurarelogen *Minerva* i Leipzig. Andreas Mayer är den förste lärde från Svenska Pommern som förunnades hedern att bli invald i KVA och som själv deltog i dess sammankomster. Med sin utilistiska syn på utbildningsväsendet, och genom att

[296] Om Nordmarks tid i Greifswald se Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 390-395.

[297] Invalsförslag Weigel av Zacharias Nordmark, KVA, Sekr. Ark. k 23:2. I *Stockholms Lärda Tidningar* 1776:88 får man veta att Weigel publicerade ett rön i Physiograophiska Sälskapets handlingar.

[298] Enligt universitetsrecessen 1775 skulle lärarna lämna in terminsvisa redovisningar för de verkligen genomförda föreläsningarna och kollegierna. Med ledning av dessa skulle man kunna undersöka hur många svenska studenter som läste vilka ämnen för Weigel (och naturligtvis alla andra professorer) UAG, Rektorat, Labores. Som exempel kan nämnas den svenske kemisten Anders Gustav Ekeberg som tillgodogjorde sig Weigels undervisning i den nya kemin. Sten Lindroth, *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, Stockholm 1967, del II, sid. 388.

[299] Isaac Quensel, Stambok, LUA, påbörjad 1/11 1799.

[300] Sten Lindroth, *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, Stockholm 1967, del II, sid. 493 där Weigel junior karakteriseras som den "imposante svenskpommerske livmedicus som skulle stiga från den ena medicinska äreposten till den andra." På sid. 500 skildrar Lindroth Weigel och anatomen Rudolphi för att karakterisera den senare efter 1818 som en av Sveriges mest betydelsefulla medicinare (sid. 518 och 571).

[301] Felaktigt räknar Lindroth upp endast fyra professorer i *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, Stockholm 1967, del I:1, sid. 180.

förkroppsliga idealet av akademiker och yrkesman (likt Hårleman som arkitekt) och inte minst genom sitt upprepade ställningstagande för den wolffianska ideologin fogade han sig väl in i de rådande svenska konjunkturerna.

Röhl korresponderade inte endast med den astronomiska eliten i hela Europa. Med översättningar och referat i olika lärda tidskrifter bidrog han till förmedlingen av svensk vetenskap på kontinenten. Förbindelsen med Vetenskapsakademin kan dessutom ha förmedlats via släktskapet med den lärda familjen Wilcke. S G Wilckes livsöde är i viss mån typiskt för den linneanskt lärde lantprästen som förenar teologin med ett stort naturalhistoriskt intresse. Detta gav honom förvisso inte någon plats i KVA. Men genom kontakten med sin bror och anläggandet av den botaniska trädgården i Greifswald skapade han förutsättningar för andra svenskpomrare att orientera sig gentemot den svenska vetenskapskulturen. Detta får sina mest tydliga uttryck hos Alexander Kölpin. Via det medicinska intresset men också via ordensväsendet stiftade han bekantskap med de inflytelserika bröderna Bergius. Genom korrespondensen med dem och sitt engagemang för naturalhistoria och medicin i Greifswald lyckades han etablera sig i Sverige, publicerade rön och valdes till slut in i vetenskapsakademin.

Hans efterträdare Weigel slog in på samma väg. Genom sin unika kemiska kunskap som permanent fördes ihop med den praktiska tillämpningen inom läkemedelskonsten blev han samtidigt till en förmedlare av svensk naturvetenskap. Ett flertal grundläggande verk inom kemin översattes ur hans hand, han tillfrågades som expert vid Möllers lexikonprojekt. Möller belönades för sitt engagemang för den svenska lärdomen med en plats bland akademins ledamöter. Weigels son valde en karriär som liknar Johann Carl Wilckes. Istället för att stanna kvar i Svenska Pommern begav han sig till händelsernas centrum i norr för att där påbörja en lysande karriär inom det svenska medicinalväsendet. För att komplettera denna lista skall endast några få ytterligare namn med anknytning till Svenska Pommern nämnas. Den svenske matematikern Anders Hultén, Mayers och Nordmarks efterträdare i Greifswald, valdes 1797 in i KVA. Samma heder vederfors 1816 Carl Asmund Rudolphi, som kring sekelskiftet grundlade sin karriär som praktisk kirurg, anatom och veterinärmedicinare i Greifswald. Rudolphi härstammade från en till Sverige utvandrad familj, hans far tjänstgjorde i Tyska församlingen i Stockholm. Genom översättningar, referat och tidskriftsengagemang framstår även han som en av den svenska lärdomens multiplikatorer på kontinenten. Vetenskaplig kompetens och korrespondens, familjära eller tillfälliga kontakter men inte minst språkkunskaper samverkade hos flertalet av de svenskpommerska ledamöterna i KVA. Det var dessa egenskaper i förening som gjorde dem förtjänta att upptas i den svenska vetenskapens främsta samfund under perioden.

De vetenskapliga samfund som hade grundats i Svenska Pommern fungerade som mötesplatser för svenskar och pomrare. Några sökte även förbindelser till väldets centrala vetenskapskultur. Tidningsväsendet gick hand i hand med lärdomens uppodling, frukterna skulle kunna presenteras och bedömas offentligt. Universitetens förklaringsmonopol som i fyra sekel hade satt sin prägel på Europas intellektuella kultur hotades av de vetenskapliga samfunden. Det var här de framåtsyftande idéerna dryftades i mötet mellan lekmän, yrkeskunniga, mecenater och forskare, i ett klimat av utopi, vision och konkret tillämpning.

Inget var för högt eller för lågt för att behandlas. Sällskapen stod för en ny kunskapsform, institutionernas monopol ifrågasattes av nätverksstrukturer som *la republique des lettres* korrespondensväsende. Det förvånar inte att i takt med denna emancipation även etiska och moraliska frågor skulle komma att behandlas. Pietismen, den lekmannastyrda väckelserörelse som ifrågasatte kyrkans tolkningsmonopol, hade inga som helst universella ambitioner eller organisationsformer. Sådana ambitioner hade däremot frimureriets ordensväsende, som från och med 1718 tog Europa med storm. Utgående från London spred sig ett organisationsmönster för de lärda eliter som intresserade sig för det moraliska fullkomnandet utanför trossamfundens trånga ramar. Den engelska storlogen framlade 1723 sina programmatiska ambitioner i en skrift som innehöll frimureriets *Constitutions* och *Charges*. Via omvägar och behandlingen i pressen skulle ordensväsendet tjugo år senare etableras i Svenska Pommern som en spjutspets i den upplysta kulturen.

Moral och människans förädling i frimureriets loger

Vänskap, hopp och uppriktighet – Abeliterorden

1746 utkom en av de märkligare skrifterna i den svenskpommerska lärdomshistorien: *Der Abelit,* Abeliten. Titelvinjetten visar ett allseende öga som i elva strålar sprider sin glans över en allegori i symboler: ett halvt hjärta kompletteras av ett slags böjd stav med ett ansikte som välver sig kring två korslagda nycklar. Ett skott med fem förgreningar fram, kanske en akacie- eller palmgren, växer ur en springa i hjärtats ena halva. Ur hjärtats mitt reser sig ett kors mot det tronande ögat, under hjärtat en vingad dödskalle, kanske en dödsängel. Hjärtat omsluts av en cirkel med valspråket "vänskap, hopp och uppriktighet". Symboliken är inte helt lättolkad med det friska skottet kan tänkas växa fram när vissa egenskaper är uppfyllda. Nycklarna står möjligtvis för tystlåtenhet och dödskallen dödsmedvetenheten eller övervinnandet av döden. Allt övervakas av Guds öga, allseende och vakande.

Namnet "Abeliten" syftar på det sällskap som i denna skrift på inte mindre än fyrtiofyra sidor avslöjar sin filosofi. I ett sekel där ett stort antal ordenssällskap propagerade för moral och förädlad etik förvånar inte en sådan programskrift. Mer förvånande är att den tillägnades den svenske arvprinsen Gustav och att appendixet till skriften är en tjugosidig eloge över dennes födelse: *Den uppriktiga glädjen i Abeliternas Orden över den högvälborne arvprinsen av Sverige*. Detta appendix uttrycker ett centralt motiv i den svenskpommerska självtolkningen, idén om den lyckliga förbindelsen till Sverige, förbindelsen som bas för den samfällda lycksaligheten.

Skriften trycktes i Leipzig men författaren var greifswaldprofessorn i filosofi *Peter Ahlwardt* (1710-1791), Spinozasympatisör och wolffian. Ahlwardt tillhörde en gammal pommersk släkt. Mellan 1727 och 1732 studerade han teologi och filosofi i Greifswald och Jena. Det sistnämnda året började han som filosofie doktor att föreläsa och år 1752 utnämndes han till professor i filosofi. Bland studenterna åtnjöt han stor popularitet för sina originella föreläsningar som ibland hölls på lågtyska. Ahlwardt stod helt på den naturliga teologiens sida. Naturens lagar var förnuftigt inrättade (av Gud), så förnuftigt att till och med en ateist, om han följde dem, kunde vara i stånd att leva dygdigt. I en annan disputation

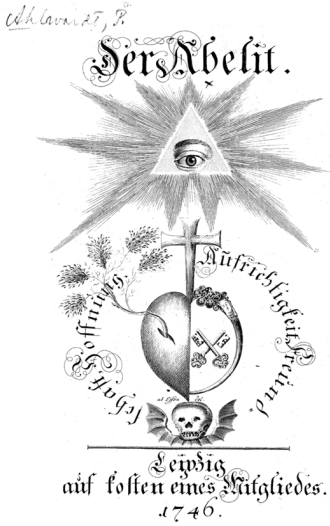

Bild 14: Titelbladet till 'Der Abelit', 1746.

undersökte han huruvida man fick tvivla på Guds existens. Med sådana lärosatser retade Ahlwardt upp klerikatet, både det ortodoxa och det pietistiskt anstuckna. En sak var det att med förnuftets hjälp motbevisa irrläror eller visa den rätta trons överlägsenhet, så långt sträckte sig den religiösa toleransen. Men att indirekt ifrågasätta Guds existens genom att överhuvudtaget undersöka om det var möjligt att tänka bort Gud och ändå vara i stånd att leva ett moraliskt försvarbart liv: det var att överskrida gränsen för vad som fick sägas.

Så utlöstes en tredje våg av religiösa stridigheter i Svenska Pommern.[302] Att motsättningarna ägde rum på ett "svenskt" universitet har hitintills inte uppmärksammats från svensk sida. Stridigheterna handlade bland annat om Spinozas läror. I arkivmaterialet och pressen från tiden finns motsättningarna tydligt dokumenterade, men en grundligare presentation ligger utanför min avhandlings huvudspår.[303] Ahlwardt intar en ytterlighetsposition bland wolffianerna, tidens sanktionerade svenska statsfilosofi. Han föregrep med nästan fyrtio år den tyska

[302] Den första kan karakteriseras som det fanatiska utrotandet av pietismen under generalsuperintendenten Mayer i slutet av 1600-talet, den andra som de "pietistiska stridigheterna" i vilka Nettelbladt och hans svåger Jeremias Papke var inblandade, d.v.s. den ständiga och aggressiva kritiken mot dem som anammat pietismen under Pommerns dansktid 1715-1720.

[303] I UAG och tidskriften *Pommersche Nachrichtens* första årgång 1743 diskuterades med hetta Spinozas religiösa övertygelser. Jämför med Jonathan Israels *Radical Enligthenment – Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford 2002 och i synnerhet avsnitten om Spinoza och "Miracles denied", sid. 218-229. Jämför även med Erhard Albrecht, *Was hat uns Spinoza heute noch zu sagen?* Festvortrag auf der Festveranstaltung des Wissenschaftlichen Rates der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald aus Anlass des 300. Todestages des grossen holländischen materialistischen Philosophen, Greifswald 1977. Här beskrivs kort stridigheterna kring Spinoza i Greifswald på 1740-talet.

"panteismstriden" med bland andra Lessing och Thorild, som även de indirekt bekände sig till Spinozas läror.[304]

För den svenska lärdomshistorien är Ahlwardt intressant redan genom att han presiderade för ett stort antal svenskars avhandlingar. Kanske influerades de också av professorns smak för Spinoza och den naturliga religionen i Wolffs tappning.[305] Två av dessa avhandlingar är särskilt anmärkningsvärda. Den ena avhandlingen behandlade det märkliga ämnet "De matrimonio cum defunctæ uxoris sorore" (1743), giftermålet med den avlidna hustruns syster. Författare var den tidigare nämnde Johann David von Reichenbach och hans verk har tolkats som ett tecken på upplysningsfilosofins genombrott i Svenska Pommern.[306] För sina provokativa teser, som ansågs hota den religiöst laddade äktenskapslagstiftningen hamnade Reichenbach till och med i det akademiska fängelset. Fyrtio år senare hade han etablerat sig som regeringsråd och gisslade då skarpt tillståndet i provinsen utifrån en radikal upplyst ståndpunkt. Den svenska *Sturm und Drang*- poeten *Bengt Lidner* lade 1777 fram sin avhandling om den nordamerikanska revolutionen. Arbetet berörde upproret mot engelsmännen och "Boston Tea Party". Det är osäkert om Lidner någonsin fick en akademisk grad för sitt verk. Professor Möller skrev om saken till Gjörwell: "Nyligen kom en svensk här med en Disp de iure revolutionis Americanorum i vilken han hetsigt försvarar amerikanarna. Han bad att jag skulle presidera för den. Men jag fann det betänkligt, desto mer då jag hörde att en viss herre i Sverige skrivit den och gett sina pengar och allt annat för den. Nu skall den hållas under Herr Ahlwardt." Möller kommenterar i det följande tryckfriheten och filosofiska fakultetens vägran att som brukligt ange sitt bifall på titeln, och skriver: "Utöver det är den uselt skriven."[307]

Nyheten väckte förstås Gjörwells nyfikenhet, han kanske anade vem som var den svenske upphovsmannen. I ett följande brev meddelar Möller således: "Svensken som ville disputera här De iure revolutionis, hette Liedner, en äventyrare som fadern ville skicka till Indien, men som liksom i Cadiz vindar redan försvunnit. Under Lagerbring [i Lund] skall han även disputerat De novissimis revolutionibus en disp som jag verkligen gärna skulle vilja ha och som jag ber er att anskaffa. " Möller fortsätter på svenska, kanske för att vara mer förtrolig:

[304] Lessing var aktiv frimurare och författade en viktig programmatisk skönlitterär skrift, *Samtal för frimurare mellan Ernst och Falk*, ett verk som snabbt översattes till svenska och spreds i Sverige och naturligtvis recenserades och recipierades i Svenska Pommern. Svante Nordin, *Filosofins historia - det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen*, Lund 1995, sid.389f.

[305] Se hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950, sid. 311.

[306] Ibid., sid. 202.

[307] Möller till Gjörwell, 6/9 1777, KB, Ep G 7:4 "Hier brachte neulich ein Schwede eine Dip de jure revolutionis Americanorum worin er die Amerikaner hitzig rechtfertiget und bat sich aus, ich mögte dafür präsidieren. Ich habe aber habe bedenken dabei gefunden um so mehr da ich höre daß ein gewisser Herr aus Schweden es angestellet und das Geld und alles dazu hergegeben habe. Jetzt soll sie unter Prof Ahlward gehalten werden. […] Sie ist überdem elend geschrieben." Jämför med Harald Elovson "Bengt Lidners Greifswalder Dissertation 'De jure revolutiones Americanorum'" i *Dankesgabe für Albert Leitzmann*, Jena 1928.

"Hans patron i Sverige som ville betala omkostnaden af Disputat. skall vara Hr Alströmer. Sed haec inter nos."[308]

Även om avhandlingen kanske kom till på anstiftan av Alströmer och Lidners svenskpommerska eskapad finansierades av denne, verkar det ändå så att den skrevs av Lidner själv. Den första tillägnan är just en dikt till Alströmer där denne utmålas som den svenske parnassens store beskyddare. Men den tydligaste Lidner-signaturen återfinns i uppställningen av teser som skulle ligga till grund för den muntliga disputationen. Här återfinner vi den för hans tänkande centrala sentensen "In lacrimis voluptas".

Lidners preses Ahlwardt karakteriseras som arbetsam och skygg, ständigt verksam i sin studerkammare som han föredrog framför kyrkan. Men i all sin vittra tillbakadragenhet är det kanske ingen tillfällighet att just Ahlwardt blev patron för de mer radikala adepterna. Han kunde själv visa prov på en synnerligen vass penna. Hans åsikter om den lättvindiga utdelningen av magistergraden till svenskar i Greifswald gick stick i stäv med Dähnerts. Denne menade nämligen att utdelningen av magistergraden var ett tecken på förbindelserna och tillgivenheten för Sverige. Greifswalds universitet stred med de andra svenska universiteten i decennier om rätten att utdela magistergraden. Dessa klagade över låga krav, "at igenom en lätt och gin väg, utan någon använd mödosam flit, komma til bevis om lärdom och skickelighet, ehuru ogrundat detsamma ock må vara". Ofta räckte med ett par dagars närvaro vid akademin tills man erhöll sitt diplom. I värsta fall gick det även bra att förvärva diplomet på "postorder", *absens* och utan att överhuvudtaget lämna in någonting för prövning – så länge man bara betalade. I Greifswald förekom också ett i vida kretsar omtalat fall av rent lurendrejeri, bland annat påstods en skomakarelärling från Altona fått medicine doktorsgraden.[309]

Ahlwardt gisslade magisterutnämningarna i sin satiriska skrift "Die Magistertrommel – eine pragmatische Erzählung". Skriften översattes till svenska och utgavs i Stockholm 1762 under titeln "Magistertrumman – en pragmatisk berättelse" samtidigt med den inkallade riksdagen som även behandlade svenskpommerska ämnen.[310] Ahlwardt skriver om en trumma som tvingas att kalla till onyttiga magisterpromotioner: "Wille någon ifrån Fez och Marocco här blifwa magister, så behöfwer han allenast skrifwa Faculteten, eller någon des ledamot til [...] Kan något wara otjenligare?" Trumman står i filosofiska fakultetens tjänst och rörs varje år. Efter att ha insett att förnuftet inte är hans fader och att modern, är "en wiß Paroxismus af Phantasi" i filosofiska fakulteten, ser

[308] Möller till Gjörwell, 6/1 1778, KB, Ep G 7:5 "Der Student welcher hier De iure revolutionis disputieren wollte hieß Liedner, ein avanturier, den sein Vater schon nach Indien schicken der aber förmlich in Cadiz winden davon gegangen sein soll unter Lagerbring auch De novissimis revolutionib disp habe, eine disp die ich gar gerne hätte und die ich nun wo möglich zu verschafft bitte. [Möller fortsätter på svenska!] Hans patron i Sverige som ville betala omkostnaden af Disputat. skall vara Hr Alströmer. Sed haec inter nos." Det är sannolikt att Gjörwell skrev om Lidners avhandling till Alströmer, en av hans trognaste korrespondenter, men jag har inte kunnat undersöka det närmare.

[309] Ivar Seths *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950 tar utförligt upp debatten om magistergraden i avsnittet "De svenska studenterna i Greifswald 1740-1770 och deras promotioner", sid. 268-311. Citatet är hämtat från sid. 297.

[310] Skriften har inte beaktats i Seths framställning om Greifswalds universitet.

Bild 15: Vinjett ur 'Der Abelit', 1746.

trumman att hon är ett "oskickeligt mißfoster". Den önskar att bli avlivad. Men samtidigt som Ahlwardt uppmuntrade och själv stod för en kritisk och strängt förnuftsbaserad attityd, ägnade han sig i det stilla åt att formulera ett ordenssällskaps ideologi.

Abeliterordens programförklaring

I en skogsdunge med en pegas/grip på ett klippblock (Greifs/wald kan uttydas så) samlas en rad symboliska figurer, fjorton vuxna gestalter och två småbarn. Snett emot pegasen som lyfter sig för att flyga i luften, simmar en svan i vatten. Utanför ingången till dungen ser vi ett kuperat landskap med ett berg vid horisonten. Figurgruppen är delad i tre: en liten grupp till vänster, en huvudgrupp i mitten och en "bevakande" figur vid ingången. Gruppen i mitten (egentligen hela) består av två rader: den främre raden av två kvinnofigurer och två änglar, den bakre av sju figurer av blandat kön. I det "främre ledet" finner vi alltså på det hela taget samma antal som i det bakre. Detta bakre led har inga särskilda attribut, utan verkar enbart passivt begrunda skeendet. Kvinnofiguren i det främre ledet längst till vänster har en låga i sin panna och håller med vänster hand upp ett hjärta. Småbarnen hänger i hennes dräkt och ser längtansfullt upp mot henne. Bredvid ses en annan kvinnofigur med en sol på bröstet, ett spjut i höger och en lagerkrans i vänster hand. En ängel med mindre vingar håller upp händerna till bön, och bredvid henne håller en kvinna palmblad i sin vänstra hand, hennes huvud är täckt av en sjal. Vid hennes högra fot ligger en krona. Att ängeln vid hennes sida har stora vingar skall kanske markera att det är en ärkeängel, i alla fall en som står högre i hierarkin. En kvinna med blottade bröst (som hon skyler med höger hand) vilar mot och omfamnar med vänster arm ett träd kring vars stam en växt ringlar sig. Den bevakande kvinnofiguren i dungens ingång slutligen är i det närmaste oklädd, endast en liten duk skyler hennes kön. Hennes högra fot vilar på ett klot, och hennes blick är vänd mot den sol/det ljus som hon håller i vänster hand. Mot högra höften stöder hon en bok och i handen håller hon en palmkvist.

Abeliterna vill med skriften förmedla en underrättelse om en ny ordens sanna inrättning. De hävdar att staden Greifswalds invånare "redan länge har krävt och nästan velat tvinga fram den". Helt frivilligt och utan yttre tvång skulle nu de ovetande få kännedom om sällskapet.

Omvärlden hade inte endast givit samfundet ett felaktigt namn "utan även helt felaktiga avsikter och företag." Ordens sammankomster var förvisso inskränkta till några medlemmar och sanna vänner som med de heligaste och renaste avsikterna har ingått ett förbund. Men ändå skulle det inte falla in abeliterna att hålla ordens avsikter hemliga. De var inga frimurare och hade absolut ingenting gemensamt med den så omdiskuterade Mopsorden. Om frimurarna visste man att de försökte sina avsikter och företag hemliga. Man visste endast att de hade "hela världens fullkomnande" till sitt mål. Andra hade försökt att upplösa denna stora hemlighet, men abeliterna menade att dessa försök endast var illa genomförda och enfaldiga. Drivkraften bakom att vilja avslöja frimureriets hemligheter var inget annat än fåfänga. Å andra sidan hade abeliterna inte för avsikt att så noggrant som frimureriet undanhålla Ordens mål och avsikt. Paradoxalt nog försvarades på de följande tre sidorna utförligt varför även Abeliterorden hade hemligheter. Och inte bara det, själva begreppet "hemlighet" förklarades utförligt: "har inte varje rike som ett stort *sällskap* [något] som skall undanhållas de andra? [*förf. kursiv*]", frågade Ahlwardt retoriskt. Män och kvinnor har försett sina rum med dörrar och fönster, de har förvarat sina brev i låsta behållare. Måste inte medlemmarna i domstolarna stå under tystnadsplikt? Klokheten påbjuder att vänskapens inre ämnen skall hållas hemliga och hur kan då en förnuftig människa kräva att uppdaga det som förnuftet självt inser skall skyddas? Nyfikenheten skall undertryckas och att en medlem i orden själv skulle kunna berätta om hemligheterna har man försäkrat sig emot.

Osökt kommer man att tänka på att den hemlighet som Abeliterorden ger uttryck för är en inversion av den öppenhet och offentlighet som de lärda sällskapen och i synnerhet pressen eftersträvade. I den förtrogna kretsen skulle man arbeta på sitt moraliska fullkomnande.

I det följande redogjorde Ahlwardt utförligt för ordensnamnet *Abels-Orden* och medlemmarnas namn, *Abeliten.* Ett syfte var att inte förväxlas med andra sällskap och att avgränsa sig från desamma. En av de första människorna var namnpatronen Abel och efter ordens huvudavsikt kunde den även kallas för "Orden der wahren Aufrichtigkeit und Redlichkeit", "Den Sanna Uppriktighetens och Redlighetens Orden." Abel föreföll redlig och uppriktig och därför var det näraliggande att söka efterfölja honom. "Aldrig har vi velat heta eller vara frimurare, även om några i början tyckte att vi var det. Ännu mindre har det fallit oss in att instifta ett Diogenessamfund, som en brevskrivare i Pommersche Nachrichten på ett mycket dristigt sätt har angett."[311] Man varnade för de uppgifter som pressen strödde ut, men att uppkalla sig efter en "cynisk" filosof skulle aldrig falla abeliterna in.

[311] I *Pommersche Nachrichten* 1745:45 och 1745:52.

Ordens centrala begrepp: uppriktighet och redlighet

Ordens huvudavsikt kunde sammanfattas med två centrala och intimt sammanbundna begrepp: *uppriktighet* och *redlighet*. En uppriktig människa ägde en läggning som korresponderade med insikten och övertygelsen om vad som var rätt. En redlig människa talade aldrig på ett annat sätt än vad övertygelsen och den därmed sammanhängande driften krävde. Uppriktigheten hängde samman med människans inre moral, redligheten med de yttre handlingarna. Om en överensstämmelse fanns mellan dessa båda egenskaper blev konsekvensen en sann och övertygande insikt om vad som var gott och ont. Det man gjorde måste överensstämma med den gudomliga avsikten "vilken vi är danade till som förnuftiga skapelser". Den som var medveten om vad den gudomliga försynen krävde kunde så, vägledd av denna insikt, styra över sitt liv och uppnå fullkomlighet och salighet som ett gudomligt "nåde-arvode". Detta skiljde den uppriktige från den enfaldige och förbländade människan som blott följde den stora hopen. Mellan de moraliska, kristna och undersåtliga dygderna rådde full kongruens. Utan uppriktighet och redlighet "blir den dygdige fylld av laster, den kristne en falsk och en hycklare eller en sann okristen och den trogne medborgaren en illa sinnad och hycklande slav." Begreppen blev en måttstock med vilken man kunde mäta andras avsikter med. Agerade man inte utifrån uppriktighet och redlighet blev motiven för allt agerande egoistiska, falska och bedrägliga.

Hur kunde dessa moraliska mål nås bättre än genom vänskapsförbundet i ett förtroget sällskap? Erfarenheten visade hur lite uppriktighet och redlighet som var spridda bland jordens invånare. "De flesta människor leker nästan bara med sin Gud, sin furste och sin nästa, mot alla dessa uppför de sig mycket skenheligt, men med den största dumheten, falskheten och med en skamlig egennytta och en fallenhet att bedra." Hos de flesta härskar "det sinnliga, ett djuriskt nöje, en skamlig högfärd" och ett nesligt jordiskt begär. Egennyttan är maximen i deras handlingar. De uppför sig inte efter skaparens vilja utan efter sin egen, "de finner sitt nöje i skalet och glömmer bort kärnan". De flesta människors kristendom, rättvisa och plikter emot sina furstar präglas av denna egoistiska slentrian.

Ahlwardts dom över kyrkan var hård. Den hade endast upprätthållits genom egoism och bedrägeri "och ett löst täcke framför dess skamliga gärningar". Inte var läget bättre rörande människornas moraliska vandel: "Det härskande modet i världen heter nu nästan enbart förnuft." Men detta förnuft förde inte med sig någon medmänsklighet, tvärtom. Ämbeten utnyttjades egoistiskt, eder bröts, furstarna hedrades inte på ett tillbörligt sätt. Det var inte förvånande att furstarna måste tvinga till sig det som de egentligen förtjänade av naturlig kärlek. Dåliga uppfattningar om och bilder av furstar, skamliga omdömen, allt detta var "stinkande laster". De som i en sådan situation strävade efter uppriktighet och redlighet pekades ut av massan och löjliggjordes. Men endast dessa egenskaper kunde "med säkra steg leda de dödliga till en sann och varaktig lycksalighet." Om det alltså i det stora världssamhället var omöjligt att hitta dessa egenskaper skulle de istället odlas i det lilla samfundet. Det var avsikten med Abeliterordens sammankomster.

Ordens indelning och verksamhet

Den andra tematiska delen av programskriften beskriver mer konkret Abeliterordens organisation och verksamhet. Orden indelas i två klasser: de som strävade efter uppriktighet och redlighet och de som redan har visat prov på denna stora fullkomlighet. Om medlemmarna i den andra klassen visade uppriktighet och redlighet, upptogs de efter en tid i den högre klassen. Båda klasserna hade sina egna sysselsättningar och sin egen ekonomi, de stod i ett vänskapligt förhållande till varandra och beslöt samfällt om sådant som angick hela orden. Varje månad bestämdes en särskild dag på vilken båda klasser församlades och avhöll loge. En gång om året firades en högtidsdag, dagen för instiftandet. I öppnad loge ägnade man sig åt ordens huvudavsikter, inget nytt i religion och kristendom eftersträvades, ej heller skulle nya filosofiska sanningar uppfinnas. Ännu mindre handlade det om att förbättra lagarna eller "den stat i vilken vi bor och har våra loger." Det var fåfängt att ifrågasätta furstens order och lagar.

Hur kunde abeliternas föresatser prövas? De hade förbundit sig att självkritiskt "uppdaga varandras brister och fel, naturliga drifter och fallenheter samt goda gärningar […]." Denna självrannsakning skulle bereda möjligheter till att distansera sig från drifter och handlingar som var fyllda med laster. Varje medlem var tvungen att avlägga ett heligt tystnadslöfte som borgade för att detta ömsesidiga uppdagande av brister och fel inte spreds ut. Detta var det sanna vänskapsprovet. "Enbart i en sådan vänskapsförbindelse kan man uttrycka sig fritt och utan allt bekymmer öppenhjärtat bekänna sina egna brister." Syftet var att på så sätt bättra sig utan allt smicker. Vid sammankomsterna fick man fråga om den andres beteende. Det var tillåtet "att dristigt och öppenhjärtat (men försynt) uppvisa de upptäckta felen och bristerna" i syfte att därigenom "göra sig själv och de andra mer fullkomlig". Allting skulle sägas till varandra i fullständig sanningsenlighet. Hela detta program skulle leda till att utstå andras fel bättre och att kunna skilja mellan personen och själva moraliska felet. Även utomståendes agerande skulle underkastas en moralisk prövning, som en övning i att bedöma vad som är rätt och fel: "Vårt förstånd måste därigenom nödvändigtvis bli upplyst av det som är gott och ont." Det sanna goda får en säker ledare, "uppenbarelsens och förnuftets order klarnar mer och mer för oss." På så sätt kunde sanna människor, redliga medborgare och uppriktiga kristna skapas. I omvärlden kunde man inte se några allvarliga tecken på att någon strävade efter att förbättra sig själv och sina medmänniskor.

Alla förändringar inom orden var föremål för omröstning. Om en medlem hamnade i ett besvärligt läge, kunde han hjälpas ur den gemensamma kassan. Både vid receptionen in i orden och vid andra tillfällen måste man bidra till densamma. Om det fanns tid över under logemötena, kunde man framföra "allehanda nyttiga samtal och undersökningar [...] Var och en hade rätt att föra på tal vad han vill. [...] Sanningen är härvid huvudsyftet." Allvaret krävde att man hade "förvisat all skämtsamhet ur våra sammankomster", likväl är det som händer "på intet sätt melankoliskt och sammanbitet" utan vänskapligt och kärvänligt. Både före och efter sammankomsterna åt och drack man frikostigt men måttfullt och utan utsvävning, några av medlemmarna var ansvariga för utspisningen.

Ordens historik och organisation beskrev Ahlwardt på följande sätt: I början av 1745 visade den sig offentligt i Greifswald och öppnade sina loger. Men

osynlig kan orden ha funnits redan sedan världens början. Medlemmarna, som offentligt kunde deklarera sitt medlemskap, bodde inte enbart i Pommern utan i många andra riken. Alla tillhörde likväl Greifswaldlogen och var skyldiga att infinna sig på högtidsdagen och arbeta för ordens syften. Om avståndet var för långt måste en ordentlig korrespondens ersätta närvaron. Om det i en ort fanns ett tillräckligt stort antal medlemmar fick dessa öppna egna loger, men först efter tillstånd från Greifswald, men de måste uppge Greifswaldlogen som sin "orient", sitt ursprung. Om dessa loger och till och med utländska loger ville man snarast ge ut en beskrivning. Alla uppriktiga och redliga människor kunde bli medlemmar, oberoende av rang och hederstitlar. Kontinuerliga medlemsavgifter fanns inte, men receptionen i den nedre och upptagningen i den övre klassen var avgiftsbelagda. Bidragen användes till logemötena och för att hjälpa nödlidande medlemmar. Skulle någon inte kunna uppbringa avgifterna men ansågs synnerligen lämplig, upptogs han ändå av orden utan avkall på sina rättigheter. Om någon ville bli upptagen måste han känna någon medlem och denne skulle då upplysa den presumtive medlemmen om ordens avsikter. Sällskapet förnekade inte att det hade "några tecken, sinne- och tänkebilder [= allegorier] och ceremonier. De hör till de ting som man måste hålla tyst om och tjänar som ting i sinnevärlden till att vi desto lättare kan minnas några saker." Ingen behövde dock hemlighålla sitt medlemskap.

Existerade Abeliterorden?

Endast ett belägg för Abeliterordens verkliga existens i Greifswald har kunnat hittas. Den stralsundiske prästen Möller skriver i sin självbiografi om att han på 1740-talet upptogs i Abeliterorden, vars huvudsyfte med att främja uppriktigheten och redlighetens dygder, "utan vilka ingen sann […] lycksalighet hos människan kan äga bestånd".[312] Müllers skildring är den enda källan till Abeliterlogens verksamhet i Svenska Pommern. Han skildrar hur båda klasser sammanträdde i speciella rum. Efter en viss tid samlades man i ett gemensamt rum för att dricka kaffe. Sedermera samtalade man vid vin, konfekt och bakelser om nyttiga ämnen. Medlemmarna hade hemliga tecken med vilka de kunde känna igen varandra. Vissa "sinnebildliga föreställningar" var omtyckta i orden. Man samlades en gång i veckan till loge, något som även gällde frånvarande ledamöter. Från tid till annan arrangerades allmänna mötesdagar dit de frånvarande försökte komma.

I appendixbandet till Zedlers universallexicon 1751 beskrevs abeliterna i enlighet med programskriften: "Eftersom man utifrån inte har lämnat de mest fördelaktiga nyheterna om detta sällskap och till och med velat räkna det till frimurare-skrået, så har en medlem i anledning av gratulationen till den svenske [...] arvprinsen Gustav" publicerat denna skrift.[313] År 1764 utkom en dansk översättning av *Der Abelit* i Köpenhamn.[314] Utgivare var boktryckaren Heiden i

[312] Gustav Buchholz, "Neuvorpommersches Leben im 18. Jahrhundert nach dem Tagebuche des Stralsunder Predigers Joh. Chr. Müller (1720-72), II. Theil" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, 1911, sid. 16f.

[313] *Zedlers universallexicon,* Appendixband I, Leipzig 1751. Även *Nordisk Familjebok* av år 1904 nämner Abeliterna som "liksom frimurarna begagnade sig af hemliga tecken och symboler."

[314] *Abeliten*, Köpenhamn 1764. I den danska versionen är hyllningarna till det svenska kungahuset och kronprins Gustav utelämnade.

Pl. VII.

222 LE SECRET

quelque autre matière ſemblable, qui a la queue retrouſſée, comme la portent tous les Chiens de cette eſpèce; il l'applique ſur la bouche du Récipiendaire, & le lui fait ainſi baiſer par force. Le Doguin deſtiné à recevoir ce reſpectueux hommage, eſt toujours placé ſur la table du Maitre de la Loge, comme un Symbole de la Société; & c'eſt là que le Surveillant le va prendre. On met encore ſur la même table une Epée & une Toilette, dont je dirai l'uſage dans un moment.

Cette grande affaire terminée, le Maitre dit au Surveillant: *Amenez-moi le Récipiendaire.* Auſſi-tôt le Surveillant lui ôte la Chaine qu'on lui avoit miſe aux mains, la lui attache au Colier, & le tire ainſi juſqu'à la table derrière

Bild 16: Ritual i Mopsorden. Recipienten med förbundna ögon kysser bakdelen på en vaxdocka föreställande den trofasta mopsen. Efter en edavläggelse frågar stormästarinnan recipienten om han vill se ljuset och om denne svarar "ja", faller bindeln. L' Ordre des Franc-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé*, Amsterdam 1745, sid. 222ff.*

Köpenhamn som själv deklarerade att han tillhörde ordenssällskapet. Boken tillägnades den kunglige agenten Hans Holck, som prisades som en sann Abelit. Nya arkivupptäckter visar dessutom att det faktiskt grundades en Abeliterloge i Köpenhamn med Holck som logemästare. För tiden mellan 1765 och 1767 existerar ett tiotal mötesprotokoll och logetal, samt en bok med titeln "Love og Statuter", och här påstås att dessa statuter erhållits från professor Ahlwardt i Greifswald. Orden sägs vara indelad i två klasser, "Jünglinge" och "Abeliter".[315] Hur kontakten mellan Ahlwardt och de danska abeliterna exakt har gått till har inte kunnat rekonstrueras. Inte heller existerar medlemsförteckningar eller korrespondens som visar huruvida svenskar kan ha varit medlemmar av Abeliterorden. När den svenska arméns officerare femton år senare grundade de första frimurarelogerna i provinsen kunde de emellertid anknyta till en förtrogenhet med ett känt fenomen: vad ordenssällskapen egentligen stod för och hur de var organiserade.

Debatten om ordensväsendet

Utgivningen av *Der Abelit* föregicks av en debatt om ordensväsendet i *Pommersche Nachrichten*. Redan i första årgången av tidskriften 1743 recenserades tre skrifter

[315] "Abeliter-Ordenen Lover og Statuter", Den Danske Frimurerordenens Bibliotek og Arkiv, F XII.

som behandlade frimureriet och förmedlade en god uppfattning om dess idéer. Redaktören Dähnert tillät en presentation av de tankeströmningar som femton år senare på allvar skulle svepa över landet. Årgången 1745 formligen exploderade av nyheter om olika ordenssällskap och debatter kring deras innehåll och mål.[316] Dessa recensioner och insända bidrag anknöt till den genre av böcker som sökte röja frimureriets hemligheter.

Detta gäller i synnerhet *L' Ordre des Franc-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé* (1745), som ville avslöja frimureriet och den så kallade Mopsorden i detalj. "Den uppdagade frimurareorden och de avslöjade Mops-hemligheterna" fick en relativt omfattande recension i *Pommersche Nachrichten* 1745:14 (februari). Tydligen kunde man i Greifswald vid denna tidpunkt köpa skriften både på franska och i tysk översättning: "Der verrathene Orden der Freymäurer und das offenbarte Geheimnis der Mopsgesellschaft". Den påläste recensenten konstaterade redan i ingressen att "de som mödosamt ägnar sig åt att avslöja frimurarehemligheter här får en möjlighet att pröva sin lättrogenhet." Boken i oktavband röjde på 112 sidor frimurarnas hemligheter. Ett appendix beskrev på trettio sidor receptionen i frimureriets tredje grad, mästaregraden. Tre andra appendix gick in på frimurarnas katekes, eden, chiffret, tecknen, sättet att vidröra, och skillnader i praxis kommenterades. Mopsorden (som även upptog kvinnor) avhandlades på trettionio sidor, bokens avslutning utgjordes av mer än trettio sidor frimuraredikter och sånger med tillhörande tryckta noter.[317]

Med särskild indignation skildrar recensenten frimurareordens dryckesseder, "vinbuteljer används som kruttunnor och glasen som kanoner", varvid ordens medlemmar glömmer förnuft och vishet. Ett besviket ögonvittne anförs i recensionen. Men å andra sidan beskrev författaren även det som lände orden till heder, brödernas endräkt, det vänskapliga mötet, de redliga avsikterna. Recensionen återger också Mopsordens historia. En biskop i Köln hade efter påvens bulla 1738 grundat detta sällskap, där hundarnas trofasthet blev till symbolen för medlemmarnas förtrolighet. Orden var öppen för båda könen, man svor ingen ed, men knöt förbindelser. Vid receptionen lärde man sig att krafsa och skälla, kandidaten fick en kedja runt handleden och ett hundhalsband. Han skulle kyssa baken på en vaxmops. Mopsen och dess egenskaper var vid tiden populära vid hoven och i borgerliga sällskap. Hunden karakteriserades som "käck, allvarsam, nätt och stadig", en perfekt förebild för mänskligt agerande, hängivenhet och trofasthet. Mopsen förekom som motiv på frimurarestatyetter i porslin.[318] Både vid Preussens och vid Sveriges hov fanns mopsloger. Antagligen introducerade grannlandet Mecklenburgs hertig Mopsorden i Svenska Pommern. Anna von

[316] *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen* 1743:41, 59 och 79. Om Mopsorden 1745, sid. 114, 132, 138, 246, 268; om frimureriet sid. 111; om "Diogenessällskapet" i Greifswald (den beteckning Ahlwardt vände sig emot) 1745:17, 47 och 52. Sammanlagt handlade tio artiklar i årgången om hemliga sällskap, deras innehåll och verksamhet.

[317] *L' Ordre des Franc-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé*, Amsterdam 1745.

[318] Jämför med Nils Palmborgs "Till mopsens kulturhistoria" i *Kulturen* 1976, sid. 17-33 med en utförlig redogörelse för mopsens status i samtiden och för Mopsordens bisarra ritualer.

Balthasar rekommenderades till inval av sina två svägerskor von Essen samt överstelöjtnant Bugenhagen.[319]

L'Ordre des Franc-Maçons trahis officiella ambition var att avslöja hemligheterna i frimurarnas och mopsordens loger. Men lika mycket kunde den tjäna som en god vägledning för hur man skulle utforma frimuraraktiga ceremonier och ritualer. Till sin hjälp hade läsarna dessutom sju (utvikbara) kopparstick som illustrerade symboler, kläder och rituella skeenden. *Pommersche Nachrichten* beskriver de bisarra ceremonierna inom Mopsorden, och den bild som visade den påstådda ritualen, att en recipient skulle kyssa bakdel på en vaxmops, väckte sannolikt den största indignationen.

Reaktionerna på recensionen av *L'ordre des Franc-Maçons* lät inte vänta på sig. Två veckor senare (1745:17) förmedlar *Pommersche Nachrichten* en nyhet som man menar vara av intresse eftersom boken väckt sådan nyfikenhet och uppmärksamhet. Tidningen återger under rubriken "Berlin" hur någon har bevittnat en frimuraresammankomst i en trädgård. Han hör en äldre och en nyantagen broder samtala, varvid den senare krävde tillbaks sina pengar. Korrespondenten fortsätter: "Mopssällskapet är desto mer oförnuftigt. I Stettin skall mopsarna ha två loger och orsaka mycket splittring, inte minst därför att två präster nyligen starkt predikade mot dem." Tre nummer senare (1745:20) dementerar en insändare uppgifterna om Stettin. Han hade hittills läst *Pommersche Nachrichten* eftersom omdömena i den inte är så hårda som i andra tidskrifter. Den anonyme insändaren trodde därför inte att nyheten från Berlin kunde komma från samma utgivare (Dähnert). "Sagan som berättas om frimurarna" lät han bli att kommentera eftersom man redan hade hört så många av dem. Men fördömandet av Mopsarna var orättvis. Insändaren var själv inte mops, men kände flera stycken och från dem kunde man verkligen inte vänta sig något oförnuftigt beteende. Dessutom hade det aldrig funnits några loger i Stettin, och han tror inte på uppgiften om prästernas predikningar mot orden. Även om de skulle ha predikat menar insändaren att präster ofta anar ugglor i mossen där det inte finns några. "Just nu hör jag att en tredje skall ha predikat mot det. Stettin är lyckligt lottad att dess andliga garnison är så munter", avslutade han ironiskt.

Men kritiken av frimureriet yttrade sig inte endast i pressen. 1745, I samband med rektorsbytet vid Greifswalds stadsskola 1745 höll den nye rektorn Daniel Friedrich Schröder ett tal mot frimureriet. I det jämfördes denna orden med "skolorden", en jämförelse som föll ytterst negativt ut för frimureriet.[320] Schröder anklagar frimurarna att likt bläckfiskar hölja sitt arbete i dunkel så fort någon närmade sig dem. De är värre än ormar och hundar och borde fördrivas ur alla kristna länder. Det är ytterst farligt att de som ivrar för nymodigheter ofta försva-

[319] Karl-Heinz Lock,"Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 58f. samt Hermann Müller, *Anna Christina Ehrenfried von Balthasars Bedeutung als Gelehrte und Schriftstellerin*, Greifswald 1876, sid. 42 som nämner hennes medlemskap i Mopsorden men utan källhänvisning. *I Guld och himmelsblått – frimureri, ett ideal i tiden*, Åbo 1992, sid. 51 omnämner Mopsordens introduktion till Sverige 1744 genom greve Tessin. Han och hans hustru blev logemästare för en mopsloge som räknade tronföljaren Adolf Fredrik och prinsessan Lovisa Ulrika till sina medlemmar.

[320] Daniel Friedrich Schroeder, *De nova texnomenon societate [...]*, Greifswald 1745. Jämför med annonseringen i *Pommersche Nachrichten* 1745:36.

rar frimureriet. Som argument anför Schröder en skrift som uppdagat frimureriets hemligheter (antagligen *L' Ordre*).

Ett insänt bidrag från Stralsund 1746:43 visar att Schröders tal var allmänt känt i provinsen. Insändaren själv, en viss Willig, hade påverkats mycket negativt i sin syn på frimureriet, men medgav nu offentligt att han var tvungen att revidera sina uppfattningar. Anledningen var att han hade läst en bok med frimurardikter som hade kommit i hans händer.

Rapporteringen i *Pommersche Nachrichten* har med all säkerhet påverkat Ahlwardt när han författade *Der Abelit*. Han kritiserade tillförlitligheten av den information man fick genom tidskrifter ("offentliga nyheter") och framhöll att Abeliterorden inte fick förväxlas med "Diogenessällskapet" eller med frimurarna. Inte på något sätt hade man sökt eftersträva frimureriets idéer eller kände sympati inför dem. Dock är skillnaden mellan abeliternas ideologi, grundsatser och organisation och frimureriet är så marginella att man i fråga om Abeliterorden måste tala om ett "proto-" eller "pre-frimurarsamfund" i Svenska Pommern. Anledningen till att Ahlwardt så skarpt avgränsade sig gentemot frimureriet måste snarare sökas i den våg av negativ publicitet som sköljde över Svenska Pommern. Dessutom var Ahlwardt antagligen medveten om att hans ordens- och logegrundande skedde utan all legitimation från en redan existerande orden. Det problemet kunde han kringgå genom att på papperet avgränsa sig från frimureriet och själv utropa Greifswald till moderloge.

Der Abelit sammanfattades utförligt i *Pommersche Nachrichten* 1746:85. Fyra av numrets åtta sidor gick åt för att beskriva och recensera Ahlwardts traktat. Recensenten intog en kluven roll. Han gisslade författaren på många punkter, framför allt i dennes kritiska syn på kyrkan. Många, även opartiska läsare, skriver han, tyckte sig höra herrnhutare predika mot lutheraner. Recensenten menade dessutom att det räckte med att följa katekesen för att uppnå det abeliterna strävade efter, därtill behövdes inte något ordenssällskap. Dessutom kritiserar han kontrasteringen mellan den perfekta lilla abelitvärlden och den hemska och moraliskt fördärvade yttervärlden, det är som om medlemskapet i abeliterna "skulle vara ett uttåg ur Babel". Han menar att det var förmätet att tro att man kunde uppnå ett så fulländat, "perfekt", tillstånd som abeliterna lät påskina. Om någon av abeliterna sedan gjorde ett felsteg, skulle då inte grannarna säga: "Om de redliga i landet gör så här, hur måste då inte de övriga invånarna i Pommern vara?"

Trots dessa invändningar var omdömet ändå positivt, och i synnerhet uppskattade recensenten skriftens ord till den svenske arvprinsen Gustav och formuleringarna om Pommerns och Sveriges samfällda öde. Recensenten gick även in på de stridigheter kring ordensväsendet som den förste insändarens påstående utlöst. Han reder också ut skillnaderna mellan Diogenessällskapet och abeliterna. Diogenessällskapet bestod av blott sex medlemmar, och det var verksamt enbart i Greifswald. Abeliterorden däremot var öppen för många och fanns på flera orter. Den liknade de medeltida munkordnarna i det att den räknar sin tillkomst sedan världens skapelse. När Ahlwardt 1746 formulerade en hemlig ordens programförklaring och ideologi fanns en förtrogenhet med ämnet i hela Europa. *Pommersche Nachrichtens* genomsnittsläsare var tillräckligt informerade för att kunna föreställa sig verksamheten i en loge, eller åtminstone någon form

av förutfattad mening rörande ordensväsendet. Vi kan se episoden som ett tidigt belägg för samspelet mellan den mediala och den reala verkligheten.

Odi profanum vulgus – logen i gläntan

En sammanfattning av Ahlwardts programskrift kan ta sin utgångspunkt i hans karakteristik av Abeliterorden. Mötena äger rum månadsvisa, i *loger*, ett ord som ditintills varit förbehållet frimureriets samlingslokaler. Orden är indelad i två klasser, en lägre och en högre för den som tillgodogjort de moraliska egenskaper som orden hyllar. Vinjetten vill antagligen förtydliga denna indelning i klasser. Det främre ledet bildar den perfekta klassen och det bakre begrundande ledet den lärande klassen. *Love og Statuter* talar om "Jünglinge" och "Abeliter", prästen Möller om att de båda klasserna möts i olika rum. Trots detta är umgänget i själva logemötena ståndsöverbryggande, de världsliga titlarna läggs undan i logen. Det råder en demokratisk beslutsfattning, allas åsikter inhämtas, även skriftligen från logemedlemmar utanför Greifswald.

Förnuft och sanning prisas, men ideologins huvudbegrepp är *uppriktighet* och *redlighet.* Logemötena syftar till att ömsesidigt förbättra den moraliska hållningen. Det handlar om en självdisciplinering, att underkuva laster, att bilda sig en uppfattning om gott och ont, att ta avstånd ifrån den fördärvliga egoismen. Det finns en stark tro på en etisk perfektibilitet hos människan. Ordens huvudbegrepp har en uttalat esoterisk och exoterisk laddning: uppriktigheten är inåtriktad, redligheten utåtriktad. Tre förpliktelser upprepas kontinuerligt: plikten gentemot den av förnuftet påbjudna moralen och dess förbättring, plikten gentemot religionen, Gud och tron, den "sanna" kristendomen och plikten gentemot överheten och lagarna. De båda första plikterna syftar till det egna fullkomnandet och lycksaligheten efter jordelivet, den tredje till att skapa lycka och dygd under närvarande liv. Samtal om hur man kan förbättra lagar och staten, alltså politiska samtal, skall dock inte äga rum.

Utöver egna fel och brister behandlas den yttre världens felsteg som varnande exempel. Vid behov tas också andra ämnen upp för diskussion som kan tjäna till allas bästa. En moralisk plikt mot nästan, mot medmänniskan är det genomgående temat i abeliternas program. Dels hjälper man varandra inom orden, moraliskt men också ekonomisk om så krävs, dels uppträder utåt med en förädlad attityd. I mån av medel skall orden ägna sig åt välgörenhet. Relationen till den yttre världen är samtidigt präglad av förakt för den obildade och falska hopen. Även här talar vinjetten ett tydligt språk, avskärmade från den yttre världen samlas ordens medlemmar i dungen, den symboliska logen, upplyst av ljuset från höger, öster. Osökt kommer man i Ahlwardts resonemang att tänka på Horatius sentens "Odi profanum vulgus et arceo", "Jag hatar den profana hopen och avskärmar mig".[321]

Tystlåtenheten och hemligheten intar, trots ett inledande avståndstagande från frimureriets hemlighetsmakeri, en central roll även hos abeliterna. Den är själva grundbulten i den ömsesidiga öppenheten och kritiken. Om man inte kan lita på varandra skulle hela konceptet falla. Mötena sker med en inre allvarsam disciplin, man får inte skratta. Det sägs inte rakt ut, men det finns ett "heligt"

[321] Detta ordspråk ur Horatius Oder III 1,1 pryder även titelsidan av den svenska sångboken *Frimurare-Wisor*, Göteborg 1759.

löfte om tystlåtenhet. Likaså hemliga är abeliternas symboler och ritualer. Gränsen mellan det hemliga och det öppna finns alltså där i likhet till frimurarorden. Ännu tydligare blir de organisatoriska likheterna. Man recipierar in i orden och avlägger en receptionsavgift, som den ekonomiskt svage kan undantas ifrån. Logen i Greifswald har en högtidsdag, dagen för sitt instiftande. Före och efter logesammankomsterna intar man en måltid, men ger akt på måttligheten. Greifswaldlogen ser sig som en moderloge. Om andra Abeliter vill starta en egen loge, behöver de en konstitution från Greifswald, först då erhåller de de nödvändiga stadgarna och lagarna och måste alltid ange sitt ursprung, sin "orient". Abeliterordens svenska koppling kan inte beläggas genom mer än att den programmatiska skriften är inramad av tydliga hyllningar till den svenska arvprinsen och den pommerska förbindelsen med Sverige. 1746 lät frimurarna i Stockholm slå en medalj över kronprins Gustavs födelse. De skall också ha erbjudit kronprinsen ett medlemskap. Medaljen skall ha varit en reaktion på just *L' Ordre des Franc-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé*, och dess negativa omdöme om frimureriet och Mopsorden.[322] Parallellerna till Ahlwardts skrift *Der Abelit* är slående. Hyllningen av kronprinsen, erbjudandet av medlemskap i ett ordenssamfund, reaktionen mot den franska "avslöjande" skriften respektive avgränsningen från skriverierna i pressen uppstod oberoende från varandra i svenska riket. Abeliterordens grundande kan tolkas som ett tecken på att det tidigare kyrkliga moraliska monopolet håller på att rämna i Svenska Pommern. Förnuftet luttrade tron från yttre prål. Den inre kretsen av vänskapsförbundet kunde i det stilla arbeta på sin perfektion. Det var inga svärmiska pietistiska privatkonventiklar eller extatiska bönemöten som ifrågasatte ortodoxin, det var en stram förnuftsorienterad strävan att vilja förädla människan i en väl definierad ståndsövergripande organisation, *logen*. Den hade dessutom ett funktionellt syfte, att skapa dygdiga undersåtar. På så sätt hade, i förbund med rapporteringen om de hemliga ordenssällskapens verksamhet och idéer, en väsentlig grogrund bildats för människans moraliska emancipation. När (det svenska) frimureriet slutligen nådde Svenska Pommern kunde det bygga på denna medvetenhet.

Kriget och de svensk-pommerska förbindelserna

Mot mitten av 1700-talet växte det svenska intresset för Svenska Pommern. Hattstyret i Sverige drev en målinriktad utbildningspolitik vid Greifswalds universitet. Man hämtade trogna wolffianer till det pommerska lärosätet och ville binda in det i den utilistiska ideologi som präglade de svenska akademierna. Invalet av Perard, Mayer och Röhl i KVA sände budskapet att man kunde vinna framgång genom att orientera sig mot moderlandets vetenskapliga kultur. Dähnert vann erkännande och status genom sin tidskriftsutgivning, översättningar och utnämningen till professor i svensk statsrätt hörde till de nya konjunkturerna.

Universitetets nya huvudbyggnad hade invigts 1750. Den svenskpommerska pressen, som på allvar kom igång efter 1750, speglar en optimistisk entusiasm och en blomstring inom borgerliga stadskulturen. Kontakterna mellan svenskar och pomrare verkar ha intensifierats. Till Adolf Fredriks kröning skickade man från

[322] Roger de Robelin, "Johannesfrimureriet i Sverige under 1700-talet" i *I guld och himmelsblått – frimureri ett ideal i tiden*, Åbo landskapsmuseum utställningskatalog 15, Åbo 1992, sid. 47ff.

svenskpommersk sida en deputation, och en medlem av Stralsunds magistrat, Charisius, översatte under uppehållet i Stockholm Tessins brev till kronprins Gustav. Breven hade endast tryckts i en mycket liten upplaga. Dessutom översatte Charisius Tessins avhandling om den poetiska genren "stenstil".[323] De ekonomiska förbindelserna med provinsen tog fart. År 1749 befriades svenskpommerska skepp från tullavgifter i Stockholm. Under decenniets lopp lockade kommerskollegiet med bidrag för överflyttning av pommersk arbetskraft i syfte att främja manufakturväsendet i Sverige.[324] Den svenska regeringen sände en så kallad inrättningskommission till Svenska Pommern i syfte att förbättra de allmänna förhållandena. Till kommissionens förslag hörde bland annat Svenska Pommern skulle få egna mynt och att man skulle börja undervisa svensk statsrätt vid universitetet. Men innan planerna implementerades, bröt 1757 det sjuåriga kriget ut. Frankrike ingick förbund med Österrike och Ryssland, England med Preussen. Den preussiske kungen Fredrik II utnyttjade situationen, anföll Sachsen och drog därmed in de olika krigskoalitionerna.

Också Sverige var tvingat att ta ställning till händelseutvecklingen på kontinenten.[325] Man räknade med att Preussens fiender skulle segra. Eftersom Sverige traditionellt hade goda förbindelser med Frankrike (och mottog dess subsidier) tedde det sig för hattarna som självklart att söka en allians där. Tanken var att efter Preussens nederlag återta de delar av Pommern som gått förlorade efter 1720, alltså preussiska Vorpommern med den gamla provinshuvudstaden Stettin.

I öster stod en rysk armé, i väster en fransk, söderifrån hade det tyska riket sammankallat en armé under det österrikiska kejsarhusets ledning. Svenskarna skulle öka trycket norrifrån och dra preussiska trupper från huvudstyrkorna som bland annat befann sig i Schlesien och Ostpreussen. Det svenska uppdraget gick ut på att binda fienden, fördröja och trötta ut. I allra bästa fall skulle man framrycka mot Berlin som låg två till tre dygnsritter från Svenska Pommern, och med en armé av stormaktstidens snitt och organisation hade detta uppdrag varit en relativ enkel uppgift. För preussarna kom det svenska krigsingripandet som en överraskning, särskilt som Fredrik II av Preussens syster Lovisa Ulrika var svensk drottning. De svenska ständerna hördes inte alls om krigsinträdet och kungen var ytterst tveksamt till hela företaget, säkert påverkad av sin hustru. Ett år tidigare hade ett kungatroget kuppförsök slutat i ett blodigt fiasko. Det var de svenska

[323] "Entwurf eines alten Mannes unter seiner Krankheit an einen jungen Prinzen täglich abgelassenen Briefe", tysk översättning av Tessins brev till kronprins Gustav, samt "Einige geschwinde Versuche bey wenigen ledigen Stunden wie die schwedische Sprache sich schicken will zu Druck-Schrifften oder dem so genannten Stein-Styl." SSA, Hs 86,1 Nachlass Charisius. Översättningarna hade gjorts och dikterats i tryckfärdigt skick 1751 och 1752, men publicerades tydligen aldrig. Att de cirkulerade som avskrifter vittnar manuskriptet Ms Suecica kvarto 88/1160 i GUB om. Om Charisius resa till Stockholm och dess politiska syfte se även Rep 13/974, 13/975 och 13/978 i SSA.

[324] Jämför "Die Überführung hiesiger Handwerker nach Schweden zur Förderung der dortigen Manufacturen", SSA, Rep 13/2060 och "Erlass über die Befreiung der Stralsunder und aller anderen pommerschen Schiffe von Abgaben an die Stadt Stockholm 17 juni 1749", SSA, Rep 13/156.

[325] För en omfattande redogörelse se Teofron Säve, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757-1762*, Stockholm 1915. Den politiska bakgrunden tecknas på sid. 1-45. Se även Hans Ulfenhielm, "Artilleriets insatser i krigen 1721-1810" i Sten Claëson (red.), *Kungl. Arilleriet – Svenska Artilleriet i Pommern 1720-1815*, Kristianstad 1997, sid. 153-183 och 217-220 (manskapsförteckningar).

riksråden, i majoritet hattar, som beslutade om krigsinträdet. Fransmännen utlovade stora subsidier till företaget.

Den bristande förankringen i rikets ständer var mer än ett politiskt problem. Det skulle få ödesdigra konsekvenser för truppernas ekonomiska belägenhet. Hattregeringen sparade så gott den kunde och hade låtit armén förfalla. De truppförband som 1757 kom till Svenska Pommern var från början i miserabelt skick. Erfarenhet och materiel saknades, de sanitära förhållandena var bedrövliga. Detta sammantaget med stora problem inom ledningen av de svenska trupperna och avsaknaden av en klar svensk strategi hade kunnat mynna ut i ett fullständigt fiasko och förlusten av hela provinsen. Men svenskarna anpassade sig snabbt till krigstekniska innovationer. Framför allt gällde det snabbrörliga kavallerienheter, husarregementen, som nu sattes upp i stor omfattning. På entreprenad sattes Sveriges första husarregemente upp i juni 1758. Målet var att rekrytera tio skvadroner med hundra husarer vardera.[326] Manskap och officerare kom från både Sverige och Pommern, och en stor del av kulturella och privata kontakter mellan moderlandet (främst Skåne) och provinsen har sitt upphov i husarregementets historia. Regementspastorn vid gula husarregementet Picht gifte sig med dottern till en svensk tullkommissarie, och den pommerske adelsmannen von Dycke blev först officer, svensk general och senare stadskommendant i Helsingborg och fungerade även som diplomatiskt ombud i Köpenhamn. En *Tysk och Swensk Calender för Året 1759* utgavs i Greifswald. Den innehöll inte endast almanackans astronomiska data utan "Helgedagarna efter Pommerska och Swenska Kyrkio-Ordningen" och inte minst en "Swensk och Tysk Orda-Bok och andra nyttiga Saker i beqwämt Format att bära hos sig till hwar och ens dageliga bruk". Ordbokens syfte var att "lätteligen kunna lära bägge språken". Kalendern användes för notiser om krigsläget av en svensk husarofficer. Antagligen skulle den tjäna till att underlätta kommunikationen mellan svenskar och tyskar i den svenska hären som befann sig i provinsen.[327]

Svenskarna utrustade en galärflotta som nådde enstaka framgångar mot Preussen.[328] Det sjuåriga kriget kallas ibland "potatiskriget", eftersom det var här svenska soldater lärde sig att äta denna underliga rotfrukt, idag en omistlig del av svensk matkultur. I preussiska Pommern hade man börjat odla potatis långt tidigare, och kanske såg svenskarna här en möjlighet till tryggad förplägnad för armén. Småskaliga operationer präglade stridshandlingarna; sällan förekom stora sammandrabbningar. Så böljade krigslyckan fram och tillbaka över de pommerska

[326] 1761 delades regementet upp i det "blåa" och "gula". Tio år senare, 1772 överfördes det sammanslagna regementet till Sverige och skvadronerna förlades längs Skånes och delvis Hallands kust.

[327] *Tysk och Swensk Calender för Året 1759*, Greifswald 1759. Tyvärr saknar det så vitt jag vet enda i Sverige bevarade exemplaret av kalendern sin ordboksdel. En "Tabell om Temperamenterna" och den svenska regentförteckningen på tyska och svenska ingick avdelningen "andra nyttiga saker". Ägarens handskriftliga notiser i kalenderdelen är mycket upplysande.

[328] Günter Lanitzki, *Galeeren auf dem Peenestrom – die preußisch-schwedische Seeschlacht von 1759 oder Wie die Kartoffel nach Skandinavien kam*, Berlin 2000. I detta verk finns femtiotalet kolorerade och detaljrika teckningar ur den svenske underofficeren Georg Hendrich Barfots hand.

gränserna. Svenskpomrare flydde ur landet och uppsökte sina släktingar i Sverige. Flyktingarna blev så stora i antal att man var tvungen att reglera situationen.[329]

Kriget slutade med en separatfred med Preussen 1762 och politiskt status quo. Den svenska statsledningen hade fått en påminnelse om att innehavet av Svenska Pommern hade vida konsekvenser och innebar förpliktelser i kontinentaleuropeisk politik. Trots provinsens ringa storlek var det den som band Sverige vid åtagandena från Westfaliska freden 1648. Sverige skulle utgöra en av garantimakterna för det Tyska rikets politiska konstellation och jämvikten mellan länderna av olika religion. Att detta egentligen översteg Sveriges reella förmåga var man naturligtvis medveten om. Den svenska hållningen präglades följaktligen av en påtaglig dubbelhet. Man lockades av sin betydelse som innehavet av Svenska Pommern medförde men avskräcktes samtidigt av konsekvenserna. I princip fanns två realistiska scenarier: att på något sätt göra sig av med den tyska provinsen eller att försvenska den så långt det gick. Mellan dessa båda positionerna låg den svenska inställningen i fråga om Pommern för en lång tid framöver.

Avgörande för den svenska krigföringen överhuvudtaget blev svenskpommerskt privat kapital som ställdes till de svenska generalernas förfogande. Eftersom man inte fick riksdagens godkännande var de franska subsidierna i princip den enda finansieringskällan. Utan insatserna från de stralsundiska finansiärerna *Adolf Friedrich von Olthof* (1718-1795) och *Joachim Ulrich Giese* (1719-1780) hade den svenska armén varit bankrutt redan under första krigsåret. För att förbättra Svenska Pommerns ekonomiska situation grundades 1757 ett myntverk i Stralsund. Tidigare hade man i Svenska Pommern använt sig av utländska, med andra ord andra tyska länders mynt. Med kunglig licens och Giese & Olthof i styrelsen, präglades nu mynt på en pommersk myntfot. Mynten, "Reichstaler", med Adolf Fredriks byst gällde i hela Tyska riket, där de olika myntens värde beräknades på fastställda koppar-, silver- och guldhalter. Rikskretsarna var ansvariga för kvalitetskontrollen. Överskottet ur myntproduktionen och -försäljningen tillfördes direkt den svenska krigskassan.

För myntproduktionen i Stralsund insåg Giese & Olthof att var det viktigt att judar etablerade sig, eftersom ädelmetallhandeln i Tyska riket nästan utan undantag sköttes av dem. Till en sådan etablering gav Adolf Fredrik sitt godkännande, mot den pommerska adelns häftiga motstånd. Kriget hade ett förödande inflytande på Europas ekonomi med allmän inflation och kanske den första ödesdigra internationella börskraschen som följd. Ändå lyckades Giese att hålla uppe den svenska riksdalerns växelkurs till Sveriges förmån och bidrog därmed väsentligt till statsfinansernas stärkande.[330]

Men inte bara det: Giese förenade det för den pommerska adeln traditionella ägandet av lantegendomar med innovativ entreprenörsanda. Efter att ha köpt ön Hiddensee väster om Rügen, fann han vid en inventering lämplig jord för att

[329] "Publication, at Huswärdarna böra, på the hit til Staden ifrån Tyska Riket ankomne Flyktingar, til Kongl. Slotts-Cancelliet inlemna Förteckningar inom 8. dagar ifrån Kundgiörelsen", Stockholm 1759.

[330] Alla dessa ekonomiska förhållanden och Gieses & Olthofs verksamhet i svensk tjänst skildras i Richard Marsson, "Aus der Schwedenzeit von Stralsund – v. Olthof und Giese" i *Veröffentlichungen der Stadtbibliothek und des Archivs zu Stralsund*, Stralsund 1928. Bakgrunden till sjuårskrigets utbrott och situation i Svenska Pommern, sid. 18ff.

bränna kakel, så kallade "fajanser" med olika motiv. Fajansfabriken i Stralsund var en av de första av sitt slag i Svenska Pommern och började få en god avkastning. Gieses kreditvärdighet var således hög när den svenska arméledningen approcherade honom med förfrågningar om lån. Fastän han var medveten om att det politiska läget i Stockholm var ombytligt, fattade Giese i vånda ett beslut om att ställa kapital till den svenska krigföringens förfogande. Natten före beslutet hade han gått fram och tillbaka och resonerat: "Om hattarna inte segrar är jag en helt utfattig man, men armén får inte svälta ihjäl".[331] Nästa morgon rullade vagnslass med pengarna till armén, i dagens värde mångmiljonbelopp, som Giese var tvungen att skaffa fram ända från Hamburg och Amsterdam. I princip finansierades hattarnas misslyckade krigståg således med privat kapital från nordtyska handelshus. Den svenska krigföringens försummelser gick ut över Giese. Kriget hade inte beviljats av riksdagen och en omsvängning i den politiska situationen kom efter 1762. Giese kompenserades aldrig av den svenska statsledningen på något annat sätt än genom hederstitlar.

Om Giese stod för den ekonomiska sidan av den svenska krigföringen, kom Olthof att spela en annan och mer aktiv diplomatisk roll under sjuårskriget. Han ingick i krigsdirektoriet, utnämndes till regeringsråd och fick härigenom en direkt insyn i den svenska politiken. Vid fredsförhandlingarna med Preussen 1762 i Hamburg försågs Olthof med alla förhandlingsbefogenheter för den svenska kronans räkning och återvände "smyckad av fredens akaciegren i handen".[332] Att Olthof ansågs lämpad för uppdraget kan ha sin grund i att han under en tids krigsfångenskap 1759 i Berlin hade fått tillfälle att umgås med den preussiska statsledningen. Med sina kulturella och vetenskapliga intressen blev Olthof en så känd och uppskattad gestalt att Fredrik II frigav honom ur fångenskapen. Olthofs betydelse för Svenska Pommerns kulturliv och som medlare mellan svenskt och tyskt kan inte underskattas. Trots alla bekymmer med att erhålla kompensation från den svenska regeringen, tycks den ogifte Olthof ha samlat rikedomar på hög som han spenderade på konst och umgängesliv.

En gren av familjen var redan etablerad i Sverige och upphöjd i adelsståndet. *Christian Ehrenfried Charisius von Olthof* (1691-1759) tillhörde den grupp av pomrare som kom att sätta sin prägel på den frihetstida kulturen. 1730 grundade han i Stockholm ett dramatiskt sällskap, och påverkade på detta sätt den svenska teaterns utveckling på ett avgörande sätt. Tillbaka i hemstaden Stralsund fortsatte han med sina ambitioner och samlade pomrare och svenskar för att uppföra teaterpjäser. Det är sannolikt att Adolf Friedrich vid sitt första besök i den kungliga huvudstaden 1736 byggde på dessa etablerade kontakter. I varje fall lärde Olthof redan då känna riksråden Höpken, Palmstierna och Ekeblad. Hans utbildning innefattade juridikstudier i Halle och studier i Greifswald, där han blev medlem i KDG, och bekantskapen med sällskapets ordförande Malte Fredrik av Putbus kom han att ha nytta av senare i sitt liv.

Åren 1747-1756 uppehöll sig Olthof mest i Stockholm i det pommerska ridderskapets följe, lärde sig här att tala och skriva svenska flytande och fick insyn i svenskpommerska ärenden. Fadern upphöjdes i ärftligt svenskt adelsstånd 1752

[331] Detta skall hans dotter ha bevittnat. Ibid., sid. 26.

[332] Detta skildras utförligt i Teofron Säve, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757-1762*, Stockholm 1915, sid. 560ff. Se även Jacob Wallenius åminnelsetal över Olthof 1798.

och på så sätt blev också Adolf Friedrich von Olthof en del av den nya *svenske*pommerska adeln. Det sägs att Olthof räddade livet på tre svenska adelsmän vid det misslyckade kuppförsöket i Sverige 1756.[333] Med Giese delade Olthof ett starkt intresse för konst och kultur, båda var verksamma som konst- och boksamlare och spelade teater och musik i sina salonger. De främjade unga och för Tyskland betydelsefulla konstnärer som Matthieu och Hackert, som fick vistas på Olthofs rügenska gods och odla kontakter med tidens framstående tyska kulturpersonligheter och författare. Antagligen på Olthofs initiativ upptogs de två i Greifswalds frimurareloge. Hackert följde även med Olthof till Stockholm och utvecklade sitt konstnärliga skapande där.[334] På så sätt kom den stralsundiska kretsen att spela en betydelsefull roll i upptäckten av det pommerska landskapet, en upptäckt som senare skulle blomma ut i verk av romantikerna Friedrich och Runge. Olthof blev också starkt involverad i det (svenska) frimureriets etablering i Svenska Pommern, och möjligen hade han invigts i ordens hemligheter redan under sin vistelse i Stockholm.

Den svenska armélogen bildas

Frimurareloger i fält, så kallade fältloger eller armeloger, var ett relativt nytt fenomen som hade uppstått under olika fälttåg runt om Europa. Krigen var inte bara våldsamma utan även kulturella händelser. Under långvariga krig gick man alltid i vinterkvarter och på fritiden försökte man odla sina kulturella intressen. Officerarna tog ofta med sig hela familjen på krigståg, och i fältlägren förberedde man sig inta bara på strid. Man bjöd till banketter, ingick bröllop, lyssnade till konserter eller poesi. Det var naturligt att även frimureriet som kulturellt fenomen följde med officerarna på fälttågen. De första regelrätta fältlogerna grundades bland preussiska officerare, och kanske var det med dessa som förebild eller på eget bevåg som den svenske artilleriofficeren *Hugo Hermann von Saltza* (1726-1785) beslöt att grunda en frimurareloge under sjuårskriget.[335] Han hade sin hemvist i Göteborgslogen *Salomoniska Logen av Trenne Lås*. Denna loge hade grundats 1754 främst av till Sverige invandrade holländare och skottar som redan i sina hemländer antagits till frimurare. Logen i Pommern kallade sig självmedvetet *Svenska Arméens Loge*.[336] Här förenades för första gången i den svenska

[333] Om Olthof se Richard Marsson, "Aus der Schwedenzeit von Stralsund – v. Olthof und Giese" i *Veröffentlichungen der Stadtbibliothek und des Archivs zu Stralsund*, Stralsund 1928, sid. 7-11.

[334] Se Klaus Haese, "Jakob Phillipp Hackert – Von Prenzlau über Berlin und Stralsund nach Europa" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 671-685. Om Hackerts svenska förbindelser se fotnot 31 på sid. 680.

[335] Om Saltzas biografi se *Tal hållet ... då den grefwelige ätten von Saltzas Wapen sönderslogs*, Göteborg u.å [1785]. Rörande fältloger som fenomen se Endler/Schwarze (utg.): *Die Freimaurerbestände im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*, band I, Frankfurt a.M. 1994 och band II 1996, som ger en grundläggande historisk introduktion till frimureriet i Tyskland och dess olika organisationsformer. I band II, sid. 127 och 275 hänvisas till armélogen i Greifswald och Stralsund.

[336] För en grundläggande introduktion i armélogens uppkomst se Andreas Önnerfors, "Frimureri i Svenska Pommern (1)" i *Acta Masonica Scandinavica 5*, København & Uppsala 2002, sid. 109-122 och "The Swedish Order Exported –Freemasonry as a conduit for Swedish and German educated elites during the Enlightenment and early Romanitc period" i Scanlan, Matthew [Ed.], *The Social Impact of Freemasonry on the Modern Western World*, The Canonbury Papers Volume 1, London 2002, sid. 60-67. Det finns flera referenser rörande armélogens historia. Carl Ludwig Henning

historien i ett större antal officerare som hade blivit frimurare i olika svenska eller utländska loger. Logen verkar ha påbörjat sitt arbete i mars 1761, och en preliminär konstitution erhölls från Göteborgslogen i juli. Formellt betraktat var armélogen alltså en dotterloge, en filial till *Salomoniska Logen av Trenne Lås*.

I maj 1762 ansökte von Saltza hos Svenska Stora Landslogen om patent för armélogen, vilket man fick i oktober 1762. Dessutom anhöll von Saltza om att få arbeta i de högre så kallade Andreasgraderna, men denna ansökan verkar inte ha beaktats. *Svenska Arméens Loge* gav sig själv egna lagar, ett logevapen och grundade helt enkelt egna dotterloger, i universitetsstaden Greifswald *Zu den drei Greifen* och *La Charité* ("Välgörenheten") i Stralsund, loger som fick sina konstitutioner i februari 1763. En tredje dotterloge planerades för Kristianstad i Skåne. Moderlogen skulle under fredstider församlas i Stockholm och i krig vid svenska arméns högkvarter i fält. Samtidigt som armélogen samlade svenska officerare, recipierades även civila pomrare från den lokala eliten i utbildning, förvaltning och försvar. Johann Carl Dähnert blev en centralfigur för det svenskpommerska frimureriet. Varför han röstades in och upptogs i armélogen är okänt. Hans faddrar var svenska officerare, och en näraliggande förklaring är att dessa var inkvarterade i Dähnerts hus under vintern 1760-61 och därför kunde bilda sig en uppfattning om honom. Dähnert, som var lojalt inställd gentemot Sverige, behärskade ju dessutom svenska språket.[337] Redan den 25 april 1761 recipierades han (jämte de svenska officerarna Saltstierna och Kruse) i Armélogen varom protokollet förtäljer: "[...] till lärlinge antogs Professor Juris och Greifswalds academie Rector Daenert 41 år gift [...]" En dag senare firades de nyantagna i en måltidsloge: "Logen varade till midnat och skiöts braf omkring med rödt och witt krut, logen slöts full midnat och skildes åt som ofvan."[338] Rött och vitt krut var frimurarejargong för rött och vitt vin.

Thulstrup, *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, del 1, Stockholm 1892, sid. 57-63; *Frimurarelogerna i Kristianstad 1776-1976*, Kristianstad 1976, sid. 10-14; Olof P Berg, in *Frimureri i Göteborg under 1700-talet*, Göteborg 1998, sid. 47-51 på vilken artiklarna i *Frimuraren* 1998:4 "Frimureriskt arbete i krigets Pommern" samt "Frimurare instiftade tapperhetsmedalj för meniga" bygger.

[337] Om Dähnerts korrespondens under kriget med Gjörwell se Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 314f., som tillräckligt belägger detaljerna. Att befolkningen i Svenska Pommern var "goda svenskpatrioter" under kriget hävdar Richard Marsson, "Aus der Schwedenzeit von Stralsund – v. Olthof und Giese" i *Veröffentlichungen der Stadtbibliothek und des Archivs zu Stralsund*, Stralsund 1928, sid. 24.

[338] Armélogens protokoll, SFMO, 740 C7.

Bild 17: Vapensköld för Svenska Arméens Loge som instiftades 1761 i krigets Pommern.

Provinsens loger börjar med sitt arbete

Efter pommerska krigets slut i maj 1762 började de svenska trupperna sina föreberedelser för hemresan. Senast då måste frågan ha aktualiserats vad som skulle hända med civila och militära pomrare (och svenskar) som stannade kvar i provinsen. Frimureriets lagar och statuter, instruktionsböcker och ritualhandlingar sammanställdes sannolikt under våren i tre exemplar, ett till moderlogen och två till dotterlogerna i Greifswald och Stralsund. Av störst intresse är den ideologi som går att utläsa ur armélogens ritual- och lagtexter som finns bevarade i "Frÿ Murare Ordens Allmänna urgambla Stattuter samt Swänska Arméens Loges Egna Lagar och Instructioner upsate och förbättrade af Logens Secreterare, Capitaine och Riddaren Carl Johan von Essen, upläste och stadfäste i skåttska och mästare Logerne d. 17 aprill M:. Åh:. 5762 [=1762]".[339] Dessa statuter och lagar skulle även dotterlogerna efterleva.

Redan i första paragrafen möter vi det första stycket i frimureriets första programskrift, James Anderssons *Constitutions* från 1723, om än i en självständig tolkning. Här förekommer ett stycke om religionsfrihet: "[...] ledamöter äga frihet, att genom then religions öfwning the idka, sielwa sörja för theras Samwetens roo, ock Siäls Salighet." Ingen skall bindas vid blott en ceremoni i sin religionsutövning utan "för samhällets förening" har man "fotadt dess bestånd på de grundreglor hwarutinnan alla förnuftiga menniskior stämma allmänt öfwerens." Man skall beflita sig om "Dÿgd, ärbarhet, Tro och ähra, då de i dessa kärleks ämbnen hafwa enahanda åträ ock enahanda tankar så är dett nog för samhällets beständiga warelse." I det följande poängterades den konsoliderande effekten av "Fria murares rätta förening. Däri wisa sig de oförlikneliga medel, hwarigenom redlig wänskap stiftas emellan Tusende slags till Seder och hierttan olika folkslag, som eljest wid utgången af werlden blifwit hwarannan lika främmande som de dett wid inträdet woro."

[339] Om dessa lagar och stadgar se Andreas Önnerfors, "Frimureri i Svenska Pommern (1)" i *Acta Masonica Scandinavica 5*, København & Uppsala 2002, sid. 109-122 där de noggrant analyseras.

Andra paragrafer som lästes upp för de nyinträdda handlade om frimurarnas undersåtliga plikter, han har skyldigheter "emot Gud, öfwerhet, Fädernesland, Orden ock sig sielf", formuleringar som efter 240 år fortfarande finns i frimureriets programmatiska skrifter.[340] Uppförandet under logesammankomsterna reglerades också, "oanständiga åthäfwor wäcker löije", man måste föra sig allvarsam och tyst. Speciellt intressant är paragraf 16 som stadgar: "af alla Folckslag finnes Frii Murare, alla böra wara lika kära wänner ock ingenting i werlden mäktigt att slita deras föreningsband." 1787 översattes denna mening nästan ordagrant i Greifswaldlogens stadgar.[341] Hat, avund och vrede undanbads inom logens väggar, ännu mer portförbjudna var ordväxlingar "som äro anstötlige ock röra nationer, famillier" eller frånvarande. Att baktala eller "förklena" en broder var strängt förbjudet. Religion och regeringssätt fick inte heller talas eller disputeras om. En paragraf stadgade att bröder som hade rättsliga dispyter med varandra skulle försöka bilägga dem genom medling av logens officianter. Om detta inte kunde ske skulle bröderna till och med i domstol ställa sina personliga intressen tillbaks för att inte "störa eller hindra den Broderliga Kärleken".

Uppläsningen av dessa paragrafer avslutades med en programmatisk uppmaning: "Wij willja lägga hela werlden för ögonen detta för största menniskio hopen okiända goda, som wåra dygdiga arbets stunder wärka, så hafwa wåra wisa ock trogna Bröder allt ifrån Begynnelsen giort, ock alla äkta Frij Murare efter ock giörandes warda till dess på lyktone, mureriet tillika med hela wärlds kroppen förgås ock förwandlas till sitt första inte. Ammen, dett ware sagt ock Skie ∴ ~~~ altså ∴" De allmänna statuterna följdes av instruktioner för de elva enskilda ämbetsmännen i logen som till exempel Stormästaren, Sekreterare och Skattmästare, "Oratorn", Ceremonimästaren, Arkitekten, den "Grufweliga Brodern" med mera.

Slutligen stadgades ett lokalt ordningsregelemente för armélogen i tjugotvå stycken. Om man bröt mot vissa ordningsregler bötade man ett fastställt antal "stenar" (som var lika med en pommersk Groschen) eller blev utesluten. Det skedde skriftliga kallelser till sammankomsterna som var obligatoriska. Försummade man att närvara tre gånger i rad utan föregående avanmälning, blev man utesluten. Likaså fick man aldrig berätta för vare sig utomstående eller frimurare som ej var logemedlemmar vad som hade hänt i logen. Den som bröt mot detta uteslöts "utan hopp att någonsin mera komma in." Felaktig klädsel, felaktiga tecken och rörelser, förseningar till mötena, viskningar, om man skrattade "öfwerliudt eller rasa[de]", svordomar, oanständiga och anstötliga ord och "åthäfwor", överdriven glupskhet eller supande under måltiderna, allting reglerades och straffades med böter. Också ett par "positiva" skyldigheter anges. I logen lades de världsliga titlarna bort, alla kallade varandra bröder, den som bröt mot detta bötade åtta stenar. En sjuk eller olycksdrabbad broder fick inte glömmas

[340] *Svenska Frimurare Ordens Allmänna Lagar*, Stockholm 2000, sid. 3 talar i §§2-20 om plikterna mot Gud, fädernesland, orden, nästan och sig själv. På hemsidan www.frimurarorden.se kan man klicka sig fram till dessa lagar.

[341] "Von allen Völkerschaften und Arten Leute giebt es Freymaurer. Alle müssen gleich herzliche Freunde seyn und nichts in der Welt die Macht haben, ihr Vereinigungsband zu zerreissen." Treptow/Loose, *Geschichte der St. Johannis-Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863, sid. 83.

bort. Inom 27 timmar var bröderna förpliktade att besöka och understödja honom.[342]

Detta dokument undertecknades av 59 bröder, merparten av dem svenskar. Även dotterlogen *La Charité* gav sig en sådan lokal ordningsstadga den 23 juli 5762 (=1762). Man anslut sig till ovan nämnda stadganden och reglerade förhållandet till armélogen. Varje år skulle 24 daler kopparmynt per medlem sättas in i en pensionsfond. Om någon "utballoterades"(= röstades ut ur logen) skulle logemästarna i Kristianstad, Greifswald och Stralsund kommunicera därom. Om någon ville "resa upp till Stockholm" och där delta i en logesammankomst, skulle han medföra ett intyg.

Dokumentet undertecknades av Saltza, Johan Beck-Friis och Carl Johan von Essen. Med största sannolikhet fanns det även ett liknande dokument för *Zu den drei Greifen* i Greifswald. I maj 1762 skrev Saltza till landsstormästaren Scheffer och anhöll om en formell konstitution för armélogen och dess dotterloger samt för en loge som skulle arbete i de "skotska" graderna.[343] I en arkivförteckning 1802 och 1807 uppges att planer till en loge i dessa grader funnits: "Acta wegen Constituierung einer Schottischen Loge in Schweden bey der Armee-Loge."[344] De ovan anförda lagar och statuter var ju enligt påskrift "upläste och stadfäste i skåttska och mästare Logerne". Man kan alltså anta att dessa grader, tämligen nya i det svenska ordenssystemet, praktiserades inom armélogen. Möjligt är också att man i dessa grader arbetade enligt ett annat, varom mera senare.[345]

Den 24 juni 1762 författade armélogen en mall på latin som kunde användas som frimurarepass. Det högtidliga dokumentet åberopade den gudomlige arkitekten, "Divina Summi Hujus Universi Architecti Tawente Gratia".[346] Passen, som användes i frimurareordnar runt om i Europa, var i regel mycket vackert utformade dokument och tjänade vid besök i andra loger som bevis på frimurarens och hans loges äkta härkomst och auktoritet. Samma dag som passen utfärdades, Johannesdagen 1762, uppträdde det svenskpommerska frimureriet för

[342] Det är inte svårt att i sådana regler se ambitioner till en moralisk självdisciplinering och självuppfostran. Ronny Ambjörnsson beskriver i *Den skötsamme arbetaren* (Stockholm 1988) arbetarnas bildnings- och nykterhetsloger som en symbol för en sådan självdisciplinering, och nog skulle man kunna tolka frimureriet drygt 130 år tidigare på ett liknande sätt och tillämpa liknande teoretiska perspektiv på kultivering och disciplinering. Sambandet mellan frimureri, socialdemokrati och arbetare(bildnings-)rörelsen var i synnerhet i Frankrike kompakt ända in på 1920-talet, även organisatoriskt. Se Avner Halpern, "Freemasonry and party building in late nineteenth-century France" i i Scanlan, Matthew [Ed.]: *The Social Impact of Freemasonry on the Modern Western World*, The Canonbury Papers Volume 1, London 2002, sid. 144-157.

[343] Carl Ludwig Henning Thulstrup, *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, del 1, Stockholm 1892, sid. 59

[344] "Das vormahlige Kapitel zu Greifswald", GStPK, 5.1.3. 6239

[345] Den första logen med dessa grader, S:t Andreas-logen *L'Innocente*, instiftades på Andreasdagen den 30/11 1756 av Eckleff i Stockholm. För en utförligare presentation se Johannes Rudbeck, *Kanslirådet Karl Friedrich Eckleff– det svenska frimuraresystemets fader*, Stockholm 1930, sid. 92-104 samt Carl Ludwig Henning Thulstrup, Anteckningar till Svenska Frimureriets Historia, Stockholm 1892, sid. 38-40.

[346] Armélogen, SFMO, 737c 6

Bild 18: Armélogens 'jetton' som delades ut till skadade soldater 1762.

första gången offentligt.[347] Stralsundtidningen *Auszug aus den Neuesten Weltbegebenheiten* 1762:50 rapporterade på förstasidan: "Den kungligt svenska Arméfrimurarelogen firade här S:t Johannesdagen offentligt." Bröderna församlades hos von Saltza och genomförde en procession till S:t Nicolaikyrkan där ordensbrodern och predikanten vid Kungliga Livgardet Backmann predikade. Efter gudstjänsten gick processionen tillbaks till logemästarens hus där man klädde sig med logetecken och frimurarekläder. "Under fyra marskalkars ledning, i en procession med 65 personer, gick man längs med Lange Gasse över torget till rådhuset." Samma ceremoni skulle ett år senare i Greifswald leda till en infekterad strid. Frimurarna anklagades av stadens prästerskap för att vanhelga sabbaten, och det är tydligt att frimurarna ses som ett hot mot kyrkans andliga monopol. På midsommardagen 1762 ägde också den offentliga dekoreringen av invalidiserade soldater rum. Som "erkänsla och belöning" tilldelades soldaterna en silvermedalj.

Publikationen *Frimurarenyheter* berättar 1770 att Svenska Armeens Loge under pommerska kriget "har inrättat en Pensions-Cassa till blesserade Soldaters underhåll, hvilka bära en Jetton på bröstet i silfver, som Logen låtit prägla, som föreställer en blesserad Soldat stödande sig på allehanda Krigs tropheer bredevid en pyramid, öfverst läsas: *Ärefulla Sår*, under står 5762. På andra sidan ligga Ordens emblemer på en glob, under den Högste Byggmästarens sinnebild, med överskrift: *Oss och dig til åminnelse*...". Denna medalj samt två andra med ett liknande budskap ("Den sårade, men ej öfwerwundne") präglades i Stralsunds

[347] Carl Ludwig Henning Thulstrup, *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, del 1, Stockholm 1892, sid. 60. Logen *(Carl) zu den drei Greifens* historia är relativt väldokumenterad. Kring 1800 författades historiker på tyska, svenska och franska. 1823 utkom den första tryckta historiken hos Gustav von Möller, *Kurz gefasste Geschichte der Loge Carl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1823. Vid hundraårsjubiléet utgavs av Treptow och Loose *Geschichte der St. Johannis Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863 som kompletterades genom Robert Hasenjaeger, *Neue Beiträge zur Geschichte der Johannisloge Karl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1913.

myntverk och graverades av en svensk, Gustaf Ljungberger.[348] Medaljdekorationen och processionen hade gjort frimurarna i Svenska Pommern kända för allmänheten. Med lagarna och interimsauktorisationer kunde de nu börja sina arbeten på allvar. I Greifswald fick Dähnert den 20 juli 1762 ett ståtligt patent som utsåg honom som rättmätig logemästare där:

> "Med den Allsmäcktiga och Aldra Högsta Hela Werldenes Trefalt Stora Byggherres Gynnande Nåde!!! Wij underskrefne [...] giörom witterligt att wij till wåra här i Pommern började arbets ämbnens Fullkomnande och wåra öfriga Loge angelägenheters Reglerande, som wid arméens uppbrott ei medhunnits, hafva utnämdt Professoren wid Accademien i Greifswald, Mästaren i Mureriet ock Ledamot af Wår Loge, den wördige Brodren, Carl Johan Dähnert, att wara i desse ärender wår deputerande Wärckmästare, här i Pommern och Greifswald [...]"[349]

För Stralsund fick hans svenske kollega kapten *Carl Gustaf Diurclow* och för en eventuell verksamhet i Kristianstad *Casimir Lewenhaupt* ett patent utfärdat med samma datum och ordalydelse. Efter moderlogens hemkomst till Stockholm skulle de lagligt befästas i ämbetet men fick nu ett interimstillstånd att "arbeta i de Tre Första eller St. Johannis Graderne af Mureriet med de wilkor ock arbetsämbnen honom särskilt jämte detta meddelte warda." Patentet undertecknades av armélogens ämbetsmän von Saltza, Sparwenfeldt, Beck-Friis och von Essen. Men en formell konstitution från den svenska stora landslogen saknades ännu.

Hur det fortsatta arbetet i *La Charité* gestaltade sig går inte att spåra i arkivmaterialet. En förteckning från midsommar 1763 räknar upp 74 medlemmar, den överväldigande majoriteten svenska officerare, en handelsman, en läkare och en porträttmålare.[350] I Stralsund grundades 1762 ytterligare en frimurareloge, med en direkt konstitution från den svenska Stora Landslogen. Denna loge, kallad *Zur Eintracht*, på svenska "Endrägtigheten", spelade en viktig roll i det stralsundiska borgerskapet, även om dess verksamhet slutade i ett fiasko, som vi snart skall se. Antagligen upptog *Zur Eintracht* efter en tid merparten av *La Charités* medlemmar. I april 1767 gjordes en förteckning "uppå Kongl. Swänska Arméens Frimurare Loges Ledamöter, utaf Kongl. Mayt:s Husare Regemente i Pommern" som listade upp 21 officerare jämte regementspastorn.[351] Eftersom detta inte var det enda regementet i Pommern vid tidpunkten är det rimligt att tänka sig ett ganska stort medlemsantal. Men i början av 1770-talet förflyttades stora arméenheter från Pommern till Skåne och det är troligt att *La Charité* senast då på allvar började förlora medlemmar.

Fram till 1790-talet var det Greifswaldlogen som spelade den ledande rollen inom frimureriet i Svenska Pommern. Dähnert utvecklade en påtaglig aktivitet, varom protokollboken vittnar från och med mötet den 19 augusti 1762. Fjorton frimurarebröder var närvarande och två upptogs i logen: medicinaren Schopp och biblioteksvakten Lindemann. Thomas Heinrich Gadebusch höll ett tal och

[348] Carl Ludwig Henning Thulstrup, *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, del 1, Stockholm 1892, sid. 59, *Frimurarenyheter* 1770 samt *Frimuraren* 1998,4, sid. 26-28, där en bild på medaljen finns med.

[349] GStPK 8 , 5.2 G 45 Nr. 5, avtryckt hos Treptow/Loose, *Geschichte der St. Johannis Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863 sid. 64f. med tysk översättning.

[350] Armélogen, SFMO, 737c 6

[351] Armélogen, SFMO, 737c 6

klockan 8 gick man till Dähnert som bjöd till måltidsloge i sin trädgård som för tillfället var illuminerad av lampor som visade frimuraresymboler.[352] Fram till mars 1763 ägde inte mindre än fyrtio loger i de första tre graderna rum, ungefär en sammankomst per vecka. Man skiljde på olika typer: receptionsloger där medlemmarna antingen upptogs eller befordrades till en ny grad, undervisningsloger där man instruerade om ritualer och symbolik och ekonomiloger, då logens ekonomiska verksamhet diskuterades. Under de sistnämnda mötena avhandlades inte så mycket den interna ekonomin som hur man skulle använda pengarna.

Festligheter till Johannes döparen och evangelisten och till logens stiftelsedag var vanliga. Först i februari 1763 fick logerna i Greifswald och Stralsund sin officiella stadfästelse från storlogen i Stockholm. Sannolikt logen *La Charité* i Stralsund har lämnat en tryckt text efter sig, *En christelig frimurares tro* [...], en dikt med anledning av en konsert i passionstiden i mars 1763.[353] Konserten arrangerades troligtvis av båda Stralsundlogerna. Intäkterna skulle gå till soldatfonderna.[354] Dikten handlar dels om en avgränsning utåt och dels om en definition av frimurarnas tro och dess förenlighet med kristendomen. "Arghet" och "dumhet" gisslas, frimurarearbetet sker i det dolda, men de stralsundiska bröderna påpekar att de "aldrig hafwa tänkt, at folck dermed förtreta.". Vers två besvarar den utanförstående världens kanske främsta fråga till frimureriet: "Månn' murar broder kan en rätter christen wara?". Naturligtvis var det så, "den dygden ey har kär, bör Murar drächt ey bära". Sedan följer en vers om Jesus som har kullkastat sitt tempel (= sin kropp) och som beskriver passionstiden. Den nästsista versen går in på armélogen själv: "Vi stridt med fattigdom; Wi tåldt för Rikets ära". Men man har sett den rike bära sina oförtjänta skatter och hoppas nu på att bladet skall vända sig. Slutligen hyllas det svenska kungahuset, kungen Adolf Fredrik och kronprinsen Gustav som även han en gång skall beskydda frimureriet: "Låt murar äfwen då få niutas lugn och rätt!"

I Stralsunds dagstidning annonserades konserten som arrangerades till förmån för fattiga, pensionerade och invalidiserade soldater, deras änkor och föräldralösa barn. På bryggarekompaniets stora sal skulle en passionskonsert uppföras. Alla musikälskare ur högre och borgerliga stånd inbjöds offentligt. Inträdesbiljetter á två Rd. kunde köpas hos fältkassören Erik Olander som var inneboende hos en vinhandlare Engelmann. Vidare meddelades att "det lovvärda frimuraresamhället kommer att närvara i den brukliga ordensklädseln." Några veckor senare infördes en notis, undertecknad av logens deputerade mästare von Nummers och sekreteraren Palm, att konserten hade gett en ren vinst på 375 Rd.

[352] "Protokolle der Logen Arbeiten 1762-1763 und 1779-1786", GStPK, 5.2. G 45 (116) samt Treptow/Loose, *Geschichte der St. Johannis Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863 sid. 4 och 66f.

[353] *En christelig frimurares tro. Upgifwen wid det tillfället då en gudelig passions-musique blef upförd uti Svenska Arméens Frimurare Samfund i Stralsund den 18 martii 1763 af samteliga brödraskapet*, Stralsund 1763.

[354] *Auszug aus den neusten Weltbegebenheiten* 1763:21 (15/3 1763) citerad hos August Pütter, "Die Stralsunder Loge 'Zur Eintracht'" i *Stralsundische Zeitung* 23/9 1927. Pütter har däremot inte observerat Passionsmusikens tryck där det uttryckligt talas om "Svenska Arméens Frimurare Samfund".

som noggrant fördelades i de olika truppdelarna. Av detta kan man sluta att minst hundra åhörare bör ha bevistat denna offentliga konsert.[355]

Intensiv korrespondens mellan moderlogen och Dähnert

Mellan 1762 och 1763 fördes en intensiv korrespondens mellan Svenska Pommern och Sverige angående förhållandena efter armélogens uppbrott. Från Drottningholm avgick i september 1762 ett brev till en major och riddare av Svärdsorden i vilket Johan von Düben å kungens vägnar meddelar att Kungl. Maj:t "i dessa dagar blifwit underrättad om den ei mindre christeliga än nyttiga inrättningen" som armeófficerare och civila "af Swenska Arméens Frimurare samfund af berömmelig nit för det allmänna och till uppmuntran af tappra Swenska Krigsmän nyligen skola hafwa giordt till blesserade soldaters Heder och understöd [...]." Kungen ville uttrycka sitt välbehag för denna för "Swenska män och hela mänskligheten" så hedrande inrättning. Han ställde den under sin protektion och ville bidra därtill. Direktörerna för soldatfonderna skulle vända sig direkt till Kungl. Maj:t som förväntade sig att får mer kunskap och "detail" om dem.[356] Några veckor senare inkom kanslipresidenten Carl Fredrik Scheffer med en formell skrivelse till kungen beträffande en auktorisation för armélogen i Svenska Pommern.[357] Han betonar där de under Saltzas ledning genomförda insatser för "Lamskutna och illa sårade Medborgare": medaljeringen, pensionsfonden och begravningshjälpen. Scheffer hoppas på att kungen i likhet till 1753 års "Barnhusinrättning" kommer att stödja denna fond.

Samma dag behandlades framställningen i rådkammaren där formuleringarna i krigsexpeditionens protokoll ordagrant är hämtade ur Scheffers skrivelse. Även här förklarar Kungl. Maj:t sitt "nådiga nöje och välbehag" och närvarande riksråd hade ingenting "at ärindra emot en sådan berömwärd och uppmuntrande inrättning". Svar skulle avgå till Scheffer och genom denne till Saltza att pensionfonden nu auktoriserades officiellt.[358] Med detta hade armélogen och deras dotterloger ett konkret projekt framför sig som man kunde inrikta sina välfärdsambitioner på, och som vi såg, användes en inte obetydlig del av medlemsavgifterna i detta syfte. Under ekonomilogen den 14 september hade man dessutom i Greifswald gjort ett sammanskott till fattiga soldatänkor. Pensionsfonden kom verkligen till stånd. I en förteckning från juli 1762 listades ett hundratal mottagare av pensioner upp per regemente. Två veckor senare firade man i Greifswaldlogen att kungen förklarat sitt protektorat över armélogen och soldatfonderna och hade antecknats som första medlem. Dähnert avslutade logen högtidligt med ett tal över den svenske monarkens förträfflighet. Han hade skapat ett band till bröderna som ingen fick förstöra. Det vittnade för de avundsjuka om logens

[355] *Auszug aus den neusten Weltbegebenheiten* 1763:21 (15/3 1763) och 1763:30 (19/4 1763) citerade hos August Pütter, "Die Stralsunder Loge 'Zur Eintracht'" i *Stralsundische Zeitung* 23/9 1927.

[356] "Schwedische Briefe", GStPK, 5.2. G 45 (10) samt Treptow-Loose, *Geschichte der St. Johannis Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863, sid. 68-70.

[357] "Frimurare", RA, Palmskiölds samling, Miscellanea Vol 2.

[358] Krigsexpeditionens protokoll 21/9 1762, RA.

beskydd. Och frimurarebröder kringspridda i hela världen skulle få veta vem som hade blivit de i svenska riket arbetande frimurares stora medarbetare och stöd.[359]

I augusti 1762 räknade armélogen med sina pommerska bröder fler än hundra medlemmar.[360] Den 7 november fick den "Högwördige Loge Mästaren för den Swenska Arméens Loge [...] Tre Gripar" Dähnert ett brev i vilket bland annat den ovan nämnda skrivelsen från Drottningholm bifogades. Brevskrivaren, logesekreteraren Creutz, tillhörde den nu till Stockholm återvända armélogen som slutligen hade fått sin konstitution den 4 september samma år. Vad det gällde dokument och ritualer uppmanades Dähnert att anpassa sig till moderlogens ceremonier och "sielfwa hemligheten, på det intet ändringar och fehl måtte smyga sig in".

I december 1762 fick Dähnert ett brev från sekreteraren Creutz i Stockholm.[361] Det handlade bland annat också här om de av Dähnert efterlängtade ritualerna som skulle kopieras åt Greifswaldlogen. Han hade uppenbarligen också efterfrågat en ritual vars beteckning dock är krypterad. Brevskrivaren menar att den tar lång tid at skriva av, men att akterna "äro ett mästerstycke i sin genre och ganska olika det wi tillförene haft." Dähnert utbytte likaledes tal med Stockholm, och Creutz skickar ett av det som logens "Orator" höll vid konstitutionstillfället i september och utlovar det som hölls "om aftonen wid måltiden". Talet riktades till "Stor-Landt-Mästaren" Scheffer. Först tackade man för konstitutionen och berömde därefter Landslogen därför att den har "helgat frimurare orden i Swerige igenom författningar som göra deras och menskligheteńs heder. De hafwa fullbordat Salomos Tempel då de uppbygdt menniskoslägtet och gifwit lif och näring åt oskyldiga ußlingar, som hårdhet och wahnskiötsel eljest förquäfwdt så snart de hunnit skåda dagen." Detta anspelade på Frimurare Barnhuset som grundades i Stockholm 1753. Talet fortsätter med att understryka hur denna förebild rört frimurarnas hjärtan "och uppeldat wåra Siälar; wi hafwa funnit styrkan af den sanning att den största lycksalighet är den att göra andra lyckliga." Därefter skildras med högstämd retorik Armélogens osjälviska insatser under kriget:

> "Under krigslagarna hafwa Bröderna af Swenska Arméns Loge uppoffrat sitt blod för sitt fädernesland, de hafwa med suckar uppfyldt deras grymma skyldighet, dämpat naturens röst, spilt menniskiolif och upprest altare åt döden under en natt af rök med mordiska lågor uppblandat. Emellan strömmar af blod, brutna lemmar och sargade kroppar, hafwa de med medlidande hört de döendes klagorop och matta pustar, oförmögna at kunna hielpa dem, hafwa de åtminstone åtlydt deras hiertans drift. De hafwa sökt at lindra deras tillstånd, hwilka ett oblidt öde och under dessa faseliga ögnableck beröfwat nyttjandet af deras lemmar. Du ömma menniskokärlek. Du första ursprung till alla dygder, du är den som har sammanbundit oss."

Talets motiv är präglade av filantropi och till och ett stänk av "pacifism" i den bemärkelse att krigets fasor skildras öppet.

[359] Treptow/Loose, *Geschichte der St. Johannis Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863 sid. 4

[360] Ibid., sid. 115-120.

[361] "Schwedische Briefe", GStPK, 5.2. G 45 (10). Creutz efterträddes snart som sekreterare i Stockholmslogen av gardeskaptenen Gustaf Gete.

Bild 19: Logen Zu den drei Greifens sigill, cirka 1762.

De organisatoriska turerna kring moderlogen lät däremot etableringen av dotterlogerna halka efter. Först i mitten av februari 1763 skrevs dessa in i Stora Land Logens Matrikel i Stockholm under samma nummer 11. I slutet av månaden underrättades Dähnert genom armélogens sekreterare Pfeiff i Stockholm om att landshövdingen Carl Sparre i början på mars skulle föra med sig "Constitutionsbref, lagar och andre documenter" personligen på en resa till Svenska Pommern. Den 6 mars skrev Pfeiff om Sparres avresa, men logedokument skulle inte nå Greifswald förrän i slutet av månaden. Då, den 28 mars, tvingades Pfeiff meddela att "den förbannade skrifvaren" inte än hade lyckats att skriva klart de viktiga logedokumenten. Under april månad torde således logerna i den greifswaldiska och stralsundiska dotterlogen försetts med de relevanta dokumenten.

Konstitutionsbrevet som slutligen kom, var ett påkostat och ornamenterat dokument med en högtidlig ordalydelse: "Hos oss är anmält huru i Pommern finnes medlemmar af den Konglig Svenska Arméens-Loge och Således Ächta murare Bröder hvilka ej hafva tillfälle att arbeta uti den Prislige inrättning åfvannämnde Loge förr fattadt [...]" Därför skulle logerna "den ena uti Stralsund kallad La charitée och den andra i Greifswald kallad Drey Greifen enligt wåra uråldriga lagar inrättningar och pläg seder I Everdeliga Tider äga Rättighet att efter [...] Trenne fria murare Ordens Grader [...] sit arbete drifva samt af alla ächta och sanna fria murare Bröder som finnas förenade eller kringspridde Uppå Iordenes yta med all förtrolighet och broderlig kärlek omfamnas [...]". Under tiden hade den tredje logen *Zur Eintracht* i Stralsund hunnit etablera sig som lagligt konstituerad och gjorde anspråk på företrädet i Svenska Pommern.

Dähnert och med honom hela det svenskpommerska frimureriet sögs snart in i den ström av mystiska tempelherreritualer som spred sig i Tyskland under namnet av den *Strikta Observansen*. Innan vi utförligt går in på dessa förvecklingar skall vi se ett exempel på hur kontroversiell frimurarnas verksamhet uppfattades i Greifswald och hur *Zur Eintrachts* ambitiösa välgörenhetsprojekt förvandlades till ett ekonomiskt fiasko.

De Tre Griparna och frimurarestriden i Greifswald

Vid midsommartiden 1763 fick Dähnert oanade problem i sitt engagemang för det svenska frimureriet i Greifswald. Redan året innan hade logemästaren Saltza förordnat att man skulle genomföra en offentlig procession genom staden. Förebilden togs från logerna i Stockholm där man vid midsommar 1757 efter kyrkbesök hade gått i procession till frimurarebarnhuset för inspektion. Sådana marscher, vanliga i Skottland och England, ville uttrycka frimureriets sociala engagemang och kan tolkas som exempel på "representativ offentlighet". 1767 ägde en liknande logeprocession rum i svenska Wismar och tio år senare i Kristianstad. I Göteborg arrangerades de två gånger per år.[362] Men händelseförloppet i Greifswald skulle få för frimureriet oanade konsekvenser. Eftersom regementsprästen och logemedlemmen Torrén inte var närvarande och alltså inte kunde förrätta en gudstjänst med logen, besökte frimurarna enskilt högmässan i S:t Nicolaikyrkan. Efteråt samlades man i Dähnerts hus och tågade genom staden under processionsliknande former, bärande på sina frimuraretecken. Logen brukade samlas i den svenske professorn Kellmans lägenhet i universitetshuset. På mötet uttalade man sina lyckönskningar för det svenska kungahuset. Processionen mottogs av trumpeternas och pukornas klang, varpå man släppte iväg musikerna för deras uppdrag i gudstjänsten. På kvällen bjöd frimurarna in till en offentlig tillställning i Dähnerts trädgård. Hela trädgården var illuminerad med lampor som föreställde frimurarsymboler, och ett illuminerat kungaporträtt av den svenske monarken fanns att beskåda. Hela eliten var närvarande, militär och förvaltning, och till och med det skeptiska prästerskapet. Kvällen var så lyckad att flera deltagare uttryckte sina förhoppningar om att den måtte bli bevarad i minnet genom kopparstick och utförliga beskrivningar. Efter midnatt började dansen som varade till klockan fyra på morgonen.

Men en av de närvarande, stadspredikanten Aeminga uppskattade uppenbart inte tillställningen. Nästpåföljande söndag predikade han "till alla stadens människors förvåning [...] i häftiga ord" mot dem som tänder sitt ljus i det förborgade. Aeminga utfärdade en bannlysning över greifswaldbröderna för att de brutit mot sabbatens regler om tystnad och lugn och dessutom lockat folk från gudstjänsterna. Dähnert såg det som sin plikt att utröna vilka orsaker predikanten hade att offentligt och utan förvarning angripa en kristen orden och bjöd Aeminga till en diskussion med logen. Men istället anmäldes frimurarna hos konsistoriet, den andliga domstolen, av Aeminga och hans bror som för tillfället var konsistoriets chef. Under rättegången försvarade Dähnert och hans bröder sig så ivrigt att de dömdes till ett mycket stort bötesstraff, 100 tyska riksdaler vardera. Tillsammans med de båda logerna i Stralsund överklagade man domen till tribunalet i Wismar. Emellertid var Dähnert inte sen att utnyttja sina kontakter

[362] Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 68ff. samt *Frimurarelogerna i Kristianstad*, sid 40. Anders Simonsen, *Bland hederligt folk – Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820*, Göteborg 2001, sid. 168-170: "Genom processioner med ordensprydnader, standar, pukor och trumpeter representerade ordnarna sig själva och sin värdighet i det omgivande samhället." Om processionerna i Skottland se Trevor Stewart, " 'Through the streets they tramp and go'. An examination of eighteen-century Scottish masonic processions" i Scanlan, Matthew [Ed.], *The Social Impact of Freemasonry on the Modern Western World*, The Canonbury Papers Volume 1, London 2002, sid. 68-106.

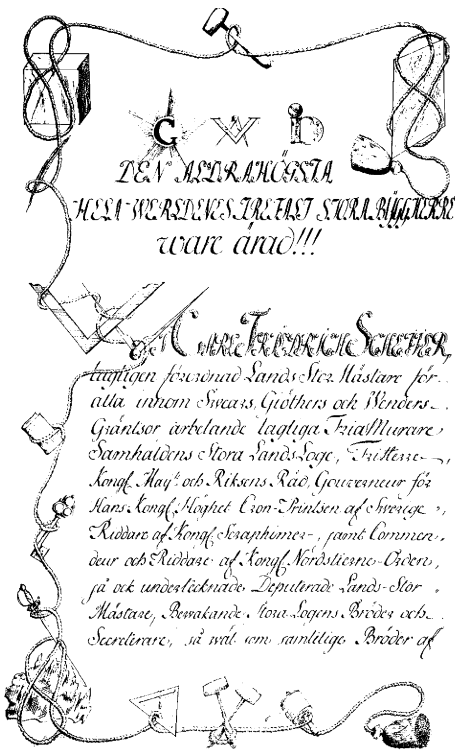

Bild 20: Första sidan av konstitutionsurkunden för SJL Zur Eintracht i Stralsund, 22/10 1762.

i Sverige. Han visste om att Adolf Fredrik var det svenska frimureriets beskyddare. Saken föredrogs direkt för kungen som beslutade utan att inhämta rådets godkännande. Adolf Fredrik hemställde åt den pommerske generalguvernören att förfara som han ville i ärendet. Detta ledde till att alla rättegångar mot frimurarna från Greifswald på hans order inställdes. Men samtidigt hade den svenske kungen en mycket bestämd uppfattning om det greifswaldiska klerikatet. Enligt hans synsätt hade det visat prov på enfaldig avundsjuka och felriktad strävan.[363]

Stralsundlogen 'Zur Eintracht' och barnhusprojektet

År 1754 publicerade *Stralsundischer Relations-Courier* en serie artiklar kring invigningen av Frimurare Barnhuset i Stockholm med en översättning till tyska av det plakat som på kunglig order hade lästs upp från alla predikstolar.[364] Plakatet behandlade "der hiesigen hochpreislichen und lustren Gesellschaft der Freymäurer gestifteten neuen Waisenhaus". Endast på grund av att vård saknades dog alltför många barn kort tid efter födseln. Därför hade olika kristna och

[363] Episoden beskrivs relativt utförligt först av Gustav von Möller, *Kurz gefasste Geschichte der Loge Carl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1823, sid. 10-13. Möller citeras nästan ordagrant fyrtio år senare hos Treptow/Loose, *Geschichte der St. Johannis-Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863, sid. 6-10.

[364] *Stralsundischer Relations Courier*, numren 1754:1, 2, 6 och 56. Artiklarna hittades rent tillfälligt och det kan eventuellt finnas mer rapportering under denna sista årgång av tidningen. Barnhusfrågan upphöjdes till en programmatisk betydelse i hattskriften *En ärlig Svensk*, Stockholm 1755-56, sid. 420f. De där anförda argumenten och värderingar förekom sedermera ideligen i frimureriets resonemang.

patriotiska undersåtar arbetat för upprättandet av ett barnhus i Stockholm. En fond hade anlagts och kungen konfirmerat verksamheten.

Man kan naturligtvis fråga sig, vilket intryck denna rapportering gjorde på den svenskpommerska läsekretsen. Svenska nyheter var mycket vanliga i provinsens press. Läsarna kan ha känt till de namn på höga svenska dignitärer som listades upp. Sammansättningen av Barnhusets direktorium visade också tydligt att det högsta adliga riksrådet samarbetade med borgaren i denna fråga. Ståndsgränserna överbryggades genom ett gemensamt projekt som dessutom fått kyrkans och kronans välsignelse. Nu hade en institution som bars upp av upplysningens humanistiska ideal grundats i rikets huvudstad med den politiska och kulturella elitens goda minne. Oäkta barn och hög barnadödlighet var ett stort problem i Europas metropoler, det hade tidningsläsarna i den svenska provinsen klart för sig.

Konstitutionen är undertecknad den 20 oktober 1762 av Carl Fredrik Scheffer som "Lands Stormästare", Carl Fredrik Eckleff som "Deputerad Lands Stormästare", Fredrik Horn "I andra Storbewakande Broderns Ställe", Posse som "Första Storbewakande Broder" och D Lundmark som "Stor Secreterare". Den pompösa ingressen inleds med "Gud, Den Aldrahögsta, Hela Werldenes Trefalt Stora Byggherre ware Ärad!"; i fortsättningen hälsar Scheffer alla "uppå Jordenes yta förenade och kringspridde Frie Murare Bröder" och gör "witterligit":

"Hos oss är uti [...] Lands Logen anmält huruledes et Sällskap bestående af Wärdige Wår Ordens Ledamöter och Redelige Bröder och Männ, hwilka uti Frimurare Wettenskapen äga god Kundskap och Insigt, samt uti Hertigdömet Pommern wistas, åstundande at få uprätta en Ordentlig Loge". Dessa anhåller att enligt ordens stadgar "och det wid alla Lagliga Logers Instiftning öfwer hela Jordenes Yta brukeligt är, blifwa med Constitutions-Bref försedde". Konstitutionen fortsätter: "Wi hafwe ock förnummit och befunnit at detta Sällskap består af Lagliga goda Bröder och af ägta härkomst, wane at samla goda Byggnings-Materialier och drifwa Arbetet efter Konstens berömwärda Lagar". Till logens "Stiftesman och Anförare" utsågs Christian Ehrenfried Charisius, som innehade Ordens högsta grader och var medlem i två Stockholmsloger. "Igenom detta wårt öpna Instiftelse Bref har wi welar förordna nyssomtalte Lagliga Bröder at uti Hertigdömet Pommern och Staden Stralsund, bygga och wara en Laglig Arbetande Frimurare Loge". Han erhåller också rätten att "efter Lagliga, Frie Murare Bröder Lärlingars, Gesällers och Mästare Arbetes sätt i nyssnämnda trenne Fria Murare Ordens Grader sitt Arbete drifwa, Liuset utdela och Wettenskapen utsprida". Denna loge skall med alla frimurare "som finnas förenade och kringspridde uppå Jordenes yta med al förtrolighet och Broderlig Kärlek omfamnas." *Die Eintracht* försågs med "authentique Acter och Byggnings-planer" och immatrikulerades med nummer 12 i Storlogens matrikel och ålades att betala "Tolf Hundrade Dalr. Kpmt och en dylik Summa till Frimurare Barnhuset i Stockholm." Dessutom hade logen utfäst sig att "årligen så väl till Wår Lands Loge, samt till Frimurare Barnhus Fondsen Sex procent af alla det året infallne Receptionsafgifter aflämna och insända."[365]

[365] GStPK, 5.2. S 84, jämför med Endler/Schwarze-Neuß, *Die Freimaurerbestände im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Bd. II., Tochterlogen*, Frankfurt a.M. 1996, sid. 275.

Olthof hade ur konstitutionen för Stralsundlogen avlett en rättighet att få bilda en regional organisation. Denna kom aldrig till stånd. Däremot rekryterade *Zur Eintracht* sina medlemmar ur det stralsundiska borgarskapet och utvecklade omgående en omfattande verksamhet.[366] 1763 präglades i Stralsunds myntverk en logemedalj som i likhet till armélogens "jetton" graverats av svensken Gustaf Ljungberger. Medaljen visar en på en kubisk sten stående krönt grip med svärd i den högra klon. Kring denna centrala del slingrar sig ett föreningsband och frimuraresymboler som vattenpasset, vinkelhaken och lodlinan (jämför med konstitutionsurkunden). På baksidan visades en strålande sol över ett jordklot tillsammans med en avtagande måne samt antagligen logens motto "Itinere concordi", "på endräktig väg". Logemedaljen skall ha präglats i anledning av att ett stort antal svenska frimurare skall ha besökt Stralsund.[367]

Frimurarna i Stralsund beslöt att för egen räkning bygga upp ett barnhus. Logen i Stralsund agerade relativt snabbt. För syftet inköptes i mitten av 1760-talet ett hus i den centrala delen av staden. Men eftersom det inte fanns tillräckligt mycket kapital för att börja verksamheten hyrdes detta hus ut till resande teater- och operasällskap. Dessutom anordnades stora offentliga baler, så kallade "Redouten" i Frimurarnas operahus. *Stralsundische Zeitun*g lämnade stort utrymme åt att rapportera om dessa begivenheter i stadens societet. Byggnaden upplystes av illuminationer som föreställde frimurarsymboler, det svenska kungahusets monogram, symboliska landskap och alltid de tre svenska kronorna.

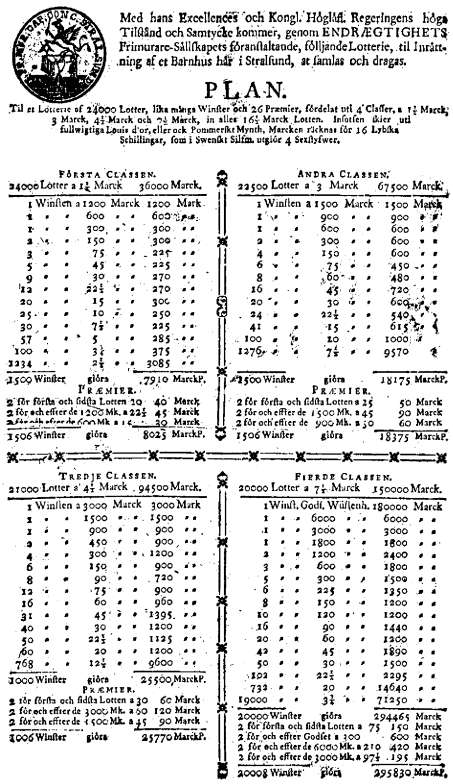
Frimurarelogen gjorde väsentliga insatser för kulturlivet i Svenska Pommern, men hade ännu inte förverkligat sitt välgörenhetsmål. Kapitalinsamlingen gick trögt. Hyresintäkterna från teater- och operahuset räckte inte till. Mot slutet av 1760-talet togs därför initiativet till ett storskaligt lotteri. Tillstånd till lotteriverksamhet kunde endast ges av generalguvernören i samråd med städernas och adelns representation, lantständerna. Ansökningshandlingarna ger en viktig inblick i hur logen resonerade när den ville förankra planen hos beslutsfattarna. På sommaren 1767 lämnade frimurarna Dahlstierna, Grenlundt, Richter och Meyer in en skrivelse till lantständerna.[368]

Redan i ingressen hävdade man att logen hade tillkommit med kungligt stöd "zur Stiftung eines Waisenhauses" (vilket ju inte helt stämde överens med konstitutionsurkunden). Man framhöll att frimurareorden säkerligen inte var obekant för lantständerna, ty sedan urminnes tid var den ju känd i världen. Idag åtnjöt den dessutom lyckan att räkna de största konungar och regenter bland sina medlemmar. Vad lantständerna kanske inte kände till var kungens medlemskap

[366] En uppfattning om medlemmarnas namn och antal kan man få genom de undertecknade i dokumentet "Besondere Verordnungen der Loge Eintracht i.O. Stralsund. Stralsund ca 1765" i Freimaurerbibliothek Bayreuth. Förordningen, som i stort liknar armélogens i paragrafernas formuleringar, undertecknades av 61 medlemmar, däribland svenskklingande namn som Gedda, Cederstråhle, Grönlund, Blixen, Wrangel. En transkribering av förordningen gjordes 1975 av Heinrich Wilhelm Lorenz i *Aus vergilbten Blättern einer verschollenen Loge*, Loge Eintracht Stralsund, Bayreuth 1975 (maskinskrivet manuskript). Dock nämns ingenting angående planerna för ett barnhus.

[367] Bruno Endrußeit, "Medaillen zur Geschichte der Stadt Stralsund" i *Numismatische Hefte* Nr. 16 [1985], sid. 29-31. Medaljen är avbildad.

[368] "Gesuch der Strls Freimaurer-Gesellschaft um landeständische Unterstützung bei der Anlegung einer Lotterie zur Stiftung eines Waisenhauses in Stralsund", SSA, Rep 13/1520.

Med hans Excellences och Kongl. Höglöfl. Regeringens höga Tillstånd och Samtycke kommer, genom ENDRÆGTIGHETS Primurare-Sällskapets föranstaltande, följande Lotterie, til Inrättning af et Barnhus här i Stralsund, at samlas och dragas.

PLAN.

Til et Lotterie af 24000 Lotter, lika många Winster och 26 Præmier, fördelat uti 4 Classer, a 7½ March, 3 Mark, 45 Mark och 72 Mark, in alles 165 Mark Lotten. Insatsen däraf uti fullwigtiga Louis d'or, eller ock Pommerskt Mynth, Marcken räknas för 16 Lybska Schillingar, som i Swenskt Silfm. utgiör 4 Sexlyfwer.

FÖRSTA CLASSEN.

24000 Lotter a 1½ Marck			36000 Marck.
1 Winsten a	1200	Marck	1200 Mark
1	600		600
1	300		300
2	150		300
3	75		225
5	45		225
9	30		270
12	22½		270
20	15		300
25	10		250
30	7½		225
57	5		285
100	3½		375
2234	2½		3085
2500 Winster	gifwa		7910 Marck P.

PRÆMIER.

2 för första och sidsta Lotten	20		40 Marck
2 för och efter de 12000 Mk. a	22½		45 Marck
2 för och efter de 6000 Mk. a	15		30 Marck
1506 Winster	gifwa		8023 Marck P.

ANDRA CLASSEN.

22500 Lotter a 3 Marck			67500 Marck.
1 Winsten a	1500	Marck	1500 Mark
1	900		900
1	600		600
2	300		600
4	150		600
6	75		450
8	60		480
16	45		720
20	30		600
24	22½		540
41	15		615
100	10		1000
1276	7½		9570
2500 Winster	gifwa		18175 Marck P.

PRÆMIER.

2 för första och sidsta Lotten a	25		50 Marck
2 för och efter de 1500 Mk. a	45		90 Marck
2 för och efter de 900 Mk. a	30		60 Marck
1506 Winster	gifwa		18375 Marck.

TREDJE CLASSEN.

21000 Lotter a 4½ Marck			94500 Marck.
1 Winsten a	3000	Marck	3000 Mark
1	1500		1500
1	900		900
2	450		900
4	300		1200
6	150		900
8	90		720
12	75		900
16	60		960
31	45	7	1395
40	30		1200
50	22½		1125
60	20		1200
768	12½		9600
3000 Winster	gifwa		25500 Marck P.

PRÆMIER.

2 för första och sidsta Lotten a	30		60 Marck
2 för och efter de 3000 Mk. a	50		120 Marck
2 för och efter de 1500 Mk. a	45		90 Marck
1506 Winster	gifwa		25770 Marck P.

FIERDE CLASSEN.

20000 Lotter a 7½ Marck			150000 Marck.
1 Winst, God. Wilsenh.	180000		Marck
1	6000		6000
1	3000		3000
1	1800		1800
2	1200		2400
3	600		1800
5	300		1500
6	225		1350
8	150		1200
10	120		1200
16	90		1440
20	60		1200
49	45		2205
50	30		1500
102	22½		2295
732	20		14640
19000	3¾		71250
20000 Winster	gifwa		294465 Marck
2 för första och sidsta Lotten a	75		150 Marck
2 för och efter Godset a	300		600 Marck
2 för och efter de 6000 Mk. a	210		420 Marck
2 för och efter de 3000 Mk. a	97½		195 Marck
20008 Winster	gifwa		295830 Marck P.

Bild 21: Logen "Zur Eintrachts" vinstplan över lotteriet till förmån för upprättandet av ett Frimurare Barnhus i Stralsund. Bilaga „Stralsundische Zeitung" november 1770:94.

i orden och att dess ledamöter i Svenska Pommern stod under hans särskilda beskydd.[369] En av de viktigaste och mest angenäma frimureriska plikterna var att "durch gute Stiftungen denen Mitbürgern zu dienen." Därför hade logen i Stralsund tagit på sig att instifta ett barnhus i syfte att erbjuda hittebarn och barn ur dåliga förhållanden en vettig uppfostran. Därigenom kunde barnamord, tiggeri, lättja och andra för staten skadliga laster stävjas. Istället skulle principerna gudsfruktan, vetenskap och dygd odlas och de barn som upptogs i barnhuset skulle så kunna fostras till "nützliche Mitglieder des Staats", nyttiga statsmedborgare. Men för att förverkliga denna plan måste en fond inrättas. Därför hade ett hus förvärvats och inrättats till "Comoedienhaus" med förhoppningen om att genom intäkterna kunna bilda grundplåten till en fond. Utöver detta planerade man nu att anordna ett lotteri. Lantständerna ombads att ge sitt tillstånd samt att tillåta en kreditsäkerhet i provinsens kassa.

Antagligen hänsköts ärendet till provinsens styresman. I mars 1770 ställde logen nämligen en snarlik skrivelse till generalguvernören.[370] En plan över lotteriet

[369] Med tanke på att sannolikt de allra flesta i Svenska Pommern kände till hur konflikten i Greifswald hade lösts genom direkt kungligt ingripande, är uttalandet att betrakta som en grov underdrift.

[370] "Acta der freÿmäurer-Gesellschaft zur Eintracht hieselbst wegen Belegung einer Lotterey", VLA, Rep. 10 Nr. 29. Man förklarar sig sträva att efterlikna de svenska logernas berömvärda insatser i att omhänderta föräldralösa barn. Därför hade logen redan för några år sedan förvärvat ett hus i syfte att ta hand om föräldralösa och hittebarn. Men hitintills hade man saknat fondering och medel. Att grunda en välgörande inrättning skulle vara i enlighet med frimurarnas konstitutioner, nyttig för allmänheten och anpassad "till en sann människokärlek". Men istället upplät man det förvärvade

bifogades med förhoppningen om att regeringen inte skulle förbjuda det eftersom det skedde till det allmänna bästa. Idén var att publicera lotteriplanen i "de tryckta tidningarna". Denna ansökan bifölls samma månad med pålagan att inte ändra planen. Lotteriet var upplagt på sex år och dragningarna äga rum i logesalen. I en bilaga till dagstidningen *Stralsundische Zeitung* trycktes lotteriplanen i november 1770. Det skulle finnas 24 000 lotter, huvudvinsten utgjordes av godset Wüstenhagen, och noggranna uppgifter gavs om utseende, djurbestånd, personal, utsäde, och resultaträkning per år. Anmärkningsvärt är att tidningens bilaga trycktes på både tyska och svenska. Man måste alltså ha räknat med att svensktalande invånare av Svenska Pommern skulle kunna förstå innebörden och reglerna av detta storskaliga lotteri. Tanken fanns också att sälja lotter i Sverige. För att alla lotter skulle säljas måste en fjärdedel av Svenska Pommerns befolkning köpa en lott. Det fanns fyra klasser i lotteriet och man fick också reda på den gällande växelkursen mellan tysk och svensk valuta.

I januari 1771 skickades ett brev till samtliga svenska loger med en beskrivning av barnhusprojektet, lotteriet och huvudvinsten.[371] *Zur Eintrachts* bemödande hade allt sedan instiftandet varit inriktat på att "wår plikt likmätigt, skaffa åt Hitte- samt andra Fader och Moderlösa Barn en Fri-stad". Där kunde dessa barn "sättjas uti säkerhet emot Wahnskiötsel, Hunger, Törst och Nakenhet, de kunde upfostras, underwisas, upammas till sannskyldiga Menniskjor och bringas så wida att ganska litet öfrivgt blefwe till at see slika uslingar förwandlade uti Nyttiga medlemmar af det allmänna Borgerliga samfundet." Man hade dock hittills inte varit i stånd att följa de "wärdiga spår, hwarmed wåra Swenska Medbröder till sitt ärewördiga beröm, till Menniskjosläcktets bästa och till heder för wår lysande Orden, för oß wandrat." Man hoppades på stöd från de svenska bröderna, vilkas "ömsinta tänkesätt och omsorg för ännu ofödde medborgare" var väl bekant. En person skulle föreslås som kunde fungera som lotteriets ombud i Stockholm och i denna egenskap korrespondera med handelsmannen Juchnevitz i Stralsund. Denne hade visserligen "ey skådat wår hederwärda Ordens Ljus", men bedömdes ändå som pålitlig.

Huruvida de svenska logerna understödde barnhuslotteriet i Stralsund har inte kunnat utrönas. Till en början verkar lotteriet i varje fall har gått framåt. Lotter såldes och vinster löstes in i de olika klasserna och dragningsrunderna. Huvudvinsten i den fjärde klassen utgjordes av ett helt naturaliekabinett. Men

huset för teaterverksamheten. Trots inkomsterna därifrån saknades pengar. Eftersom det hade blivit en vana i tiden att anordna lotterier, skulle logen så kunna få ett betydande tillskott. Lotterier var verkligen ett ämne i tiden. Både satiriska och allvarliga skrifter publicerades i frågan. I *Neue Critische Nachrichten* 1768:20 annonserades exempelvis en i Stralsund utkommen skrift, *Pommersche Lottologie*, som riktade kritik mot lotterierna och det vi idag skulle kalla för spelberoende. I numret 1769:37 presenterades en satirisk teaterpjäs med titeln "Der Lottereyspieler oder, die fünf glücklichen Nummern". Recensenten kritiserade öppet "die herrschende Lust, sich zu bereichern". Mot bakgrund av dessa skrifter förvånar det desto mer att *Zur Eintracht* valde att anordna ett lotteri, om än i gott syfte.

[371] SJL *Zur Eintracht* till SJL *Den Sjunde* 12/1 1771, Svenska Frimurare Ordens Arkiv och Bibliotek, 740 C 6. Skrivelsen undertecknades av bröderna Charisius (OM), Jahnke (DM), Gedda (FBB), Jahnke II (ABB), Westphal (CM), Billroth (SkM), Hartler (Architect), Richter (S). Av arkivmaterialet framgår att denna skrivelse skickades till samtliga svenska loger. Argumenten liknar resonemanget i hattskriften *En ärlig Svensk*, Stockholm 1755-56, sid. 420f.

med tiden verkar en viss leda ha inställt sig. Försäljningen av lotter gick trögare och trögare och annonserades upprepade gånger i tidningen.[372] Dragningarna sköts upp i hopp om fler köpare. Dragningen av sista klassen i lotteriet blev spiken i kistan både för logen *Zur Eintracht* och för logens ambitiösa barnhusplan.

Barnhuslotteriets fiasko – logen ställer in sina arbeten

Huvudvinsten som hade utmålats i så vackra färger var behäftad med stora problem. Den ursprunglige ägaren, von Usedom, hade 1773 råkat i konkurs. För fordringsägarnas räkning planerade konkursförvaltaren att arrendera ut godset. Han hoppades så kunna få ihop en betydligt högre summa än genom att föryttra det på exekutiv auktion. Men ännu 1774 hade inga spekulanter anmält sig. Orsaken var enkel: Lotteriets huvudvinnare skulle vid en försäljning eller förpaktning anmäla sina legitima intressen och så skrämdes eventuella intressenter bort. Vinstlotten hade dragits av en judisk-rysk köpman från Riga vid namn Rosenthal, vilket säkert inte gjorde saken bättre. Med honom slöt Usedoms fordringsägare en förlikning som innebar att Rosenthal avsade sig alla anspråk på konkurssumman. Istället riktades nu skadeståndsanspråk mot logen *Zur Eintracht*, men denna ägde naturligtvis inte en summa som motsvarade värdet av godset Wüstenhagen. Ordensledningen i Stockholm underrättades dels av logen, dels av Rosenthal om sakernas tillstånd.[373] I långa brev till hertig Carl utmålar köpmannen från Riga sin trängda belägenhet. I avvaktan på utbetalningen bosatte Rosenthal sig hos släktingar i Stralsund. Till råga på allt dog han och processen fortsattes av hans arvingar.

Mitt i detta elände utnämnde Gustav III 1775 *Johan Frans von Pollett* till stadskommendant i Stralsund. Pollett var född i östgötska Skänninge där hans far tjänstgjorde som präst. Familjen härstammade från före detta svenska Pfalz-Zweibrücken. 1777 utsågs Pollett av hertig Carl till inspektor över logen *Zur Eintracht*. Han hade recipierat i en loge i nederländska Flandern och fått sina högre grader antingen där eller i Frankrike där han tjänstgjorde. Det gällde att röja upp i den röra som barnhuslotteriet hade lämnat efter sig. I korrespondensen med den svenska ordensledningen sammanfattade Pollett problematiken. Logen hade ingått följande förlikning med Rosenthal och hans arvingar: för en summa av 6 000 riksdaler pommersk återlöstes vinstlotten och alla anspråk var därmed reglerade. Förlikningsman var logemedlemmen, generalguvernörens sekreterare *Daniel Heinrich Thomas*, som hade reciperat i Wismar. Pollet konstaterar uppgivet att han inte visste "rent, klart och tydeligen af hvad för olyckor eller oreda" som Thomas inte kunde utbetala den honom anförtrodda summan. Nu började istället en process mellan Rosenthal och Thomas där denne dömdes till att i olika etapper betala de stipulerade 6 000 Riksdaler pommersk. Logens rykte var efter ett sådant agerande allvarligt skadat, menade Pollett: "Som Sec. Thomas är en medlem af Logen Eintracht, så synes som skulle hela logen lida genom en enda broders olycka." Sedan den tidpunkten, tre år, hade logen inte samlats

[372] August Pütter, "Die Stralsunder Loge 'Zur Eintracht'" i *Stralsundische Zeitung* 23/9 1927 anför hela 22 omnämningar av lotteriets upprepade annonsering och drar slutsatsen, "Aus diesen zahlreichen Anpreisungen darf wohl geschlossen werden, daß das Publikum keine besondere Neigung mehr für diese Lotterie hatte."

[373] Handlingarna som anförs i avsnittet finns i SFMO:s Arkiv och bibliotek 740 C6.

längre. Bröderna var missnöjda med denna historia, "så wäl ibland frimurare som den prophana wärlden". Pollett hade till och med fått hertig Carls befallning att kalla till logesammankomst, men bröderna uteblev.

På grundval av Polletts rekommendation fattades beslutet att lägga ner logens verksamhet.[374] Tillsammans med den högt uppsatte frimuraren Adolf Friedrich von Olthoff planerades dock ett återupprättande av en loge som en "plus beaux Phenix", en "corporation de la loge de l'armée et celle de la Concorde". *La Charité* ägde ju fortfarande en giltig konstitution och några rester av den forna ämbetsmannakåren från 1760-talet bodde kvar i Stralsund. På denna armélogens "öfwerblifsel" skulle nu en ny loge konstitueras med namnet *Gustaf III,* men härav blev intet. Dessutom fanns planer för en loge i de högre graderna. "Je travaille a la formation de la loge Ecossaise", skrev Pollet till hertig Carl och bad om att få reda på de nyaste ändringarna i ritualen.[375] Olthof tycks verkligen ha erhållit sådana dokument. Mellan 1771 och 1776 skall tolv bröder ha samlats och fått ritualer och logetecken från den svenska storlogen. På grund av *Zur Eintrachts* bedrövliga läge, beslutade man dock att ställa in det hela.[376]

År 1777 utsågs Johan Christopher Toll från Kristianstad till inspektör över de sydsvenska, finska och pommerska logerna. Greve Oxenstierna och Plommenfelt genomreste Stralsund ungefär samtidigt på ett diplomatiskt uppdrag inom ordensväsendet. De samtalade med Pollett om situationen och menade att en så kallad Prefektur under Stockholms ledning skulle inrättas. Följande år installerades också en mästare, dock endast på pappret, riksfursten och provinsens generalguvernör *Fredrik Vilhelm von Hessenstein* (1735-1808) en av Fredrik I:s oäkta söner med hovdamen Taube. Men fram till slutet av seklet hände i princip ingenting inom Stralsunds frimureri. Trots hertig Carls uppmaning att inställa logens arbeten, ägde ändå så sent som 1791 enstaka receptioner rum. Den byggnad som var avsett för frimurarbarnhuset i Stralsund hade införskaffats av logemästaren Charisius. Han sålde huset till logen för en relativt låg delsumma och gjorde sedan upp om avbetalning av resten, men efter Charisius död krävde änkan att få lånet på 1 000 Rd. återbetalt. Även här måste logen söka en förlikning. Nästan halva summan betalade logemedlemmarna ur egen ficka till änkan. 1787 var man tvungen att sälja teaterhuset i syfte att betala sina kvarvarande fordringsägare. Därmed var frimurarnas barnhusprojekt definitivt över.

De stora sociala frågorna som Europas städer brottades med kunde inte lösas med enskilda bidrag, lotterier eller teaterhus. Istället var det ofta frimurare i ledande ställning som tog initiativ till förbättringen av befolkningens livsvillkor. Diskussionen fördes inom ramen för den så kallade "Polizeywissenschaft", politivetenskapen, som kunde innefatta allting mellan gatubelysning och kopp-

[374] Se uppgifterna i *I guld och himmelsblått – frimureri ett ideal i tiden*, Åbo landskapsmuseum utställningskatalog 15, Åbo 1992, sid. 85 och Carl Ludwig Henning Thulstrup, *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, del 2, Stockholm 1898, sid. 27.

[375] Pollett till Ordensledningen, SFMO Arkiv och Bibliotek, 740 C 6. Enligt en obekräftad uppgift skall 1774 verkligen två andra loger ha grundats i Stralsund, *Zum Schild* och *Zur Sonne.* Dessa loger skull lytt under den berlinska storlogen *Zu den drei Weltkugeln* som i sin tur då var en del av Strikta Observansen. Se *Die Freimaurerei*, Sondershausen 1831, sid. 45.

[376] Detta uppges i *Geschichtliche Notizen der St. Andreasloge Quatuor Elementa zu Stralsund*, Stralsund 1850, sid. 4f..

ympning. Logerna i Svenska Pommern hade ett antal praktiserande läkare bland sina medlemmar, och det förvånar knappast att flera ledamöter av det svenskpommerska Sundhetskollegiet, inrättat efter svenskt mönster 1780, var frimurare.

Fredrik Vilhelm von Hessenstein, som 1776 utnämndes till generalguvernör över Svenska Pommern var en upplysningens påskyndare, en kulturmecenat som också tog sig an brännande sociala frågor. Han verkade för avskaffandet av livegenskapen på kronans pommerska gods. En medicinalordning infördes på hans initiativ. Och dessutom skulle det helt enkelt till ett barnhus i Stralsund. Om det inte gick att förverkliga i frimureriets regi, så kunde det ske inom ramen för den svenska garnisonen i Stralsund. År 1778 grundades således det svenska *Soldate Barnhuset*. Då den preussiske prästen *Johan Friedrich Zöllner* 1795 reste genom Svenska Pommern, riktade han sitt intresse mot välgörenhetsinstitutionerna: Byggnaden i vilken barnhuset inrymdes låg direkt bredvid generalguvernörens residens. Barnen sov inte i huset och fick inga direkta bidrag, endast kläder, mat och undervisning var gratis. Inalles sextiotvå pojkar och lika många flickor sysselsattes. Kläderna var blå, pojkarna hade gula knappar, flickorna gula band. De arbetade med att spinna ull och virka sockor åt garnisonens soldater och fick en ringa ersättning för detta. I stadens barnhus fanns lika många barn som även de arbetade med att spinna ull.[377]

Tempelherrelegenden och det ockulta frimureriet i Svenska Pommern

Vid sidan om de upplysta idéerna förekom inom frimureriet en hel del irrationella fenomen. En utgångspunkt blev *André Michel de Ramsays* (1686-1743) *Discours* 1738, ett tal som antagligen hölls inför ett frimuraresällskap i Paris. Ramsay konstruerade här frimureriets historia tillbaks i tiden och sammanknöt Gamla testamentets berättelse om Salomos Tempel med korstågens ordensväsende och Skottlands betydelse för frimureriet. Där skulle frimureriet ha uppstått och dess rena hemlighet förvaras. Vad som är slående är talets kosmopolitiska ambition. I inledningen skriver Ramsay: "Les Hommes ne sont pas distinguez essentiellement par la differénce des Langues, qu'ils parlent, des habits, qu'ils portent, des pays qui'ils occupent, ni des dignitez dont ils sont revêtus. Le monde entier n'est qu'une Grande République, dont chaque Nation est une Famille et chaque Particulier un Enfant."[378] Världsrepublikens nationer jämförs med familjer; människorna är inte på ett grundläggande sätt åtskilda genom språk, kläder, länder och värdighet. Frimureriets syfte var att uppliva och utsprida dessa grundsatser som var tagna ur "la nature de l'Homme". Korsfararna hade haft för avsikt att förena människor i alla nationer till ett brödraskap och skapa ett nytt folkslag av olika nationer sammanknutna av vetenskapens och dygdens föreningsband. Genom att Frankrike nu hade tagit emot frimureriet från Skottland, skulle det få rollen som alla folkslagens fädernesland, "la Patrie de tous les Peuples".

Ramsay var skotsk katolik och under en tid betrodd med att undervisa den från England landsflyktige tronpretendenten Jakob III:s barn. André Michel de Ramsay umgicks i Paris i alla lärda kretsar, med största sannolikhet även med de

[377] Johann Friedrich Zöllner, *Reise durch Pommern nach der Insel Rügen*, Berlin 1797, sid. 180-184.
[378] Andre Michel de Ramsay, *Discours*, i Klaus C.F Feddersen, *Constitutionen. Statuten und Ordensregeln der Freimaurer in England, Frankreich, Deutschland und Skandinavien*, Husum 1989, sid. 234-251.

därvarande svenska diplomaterna och militärer. Av någon anledning utgavs ett av hans verk, *La Voyage de Cyrus*, på tyska i den svenska besittningen Wismar, och boken dedicerades till Sveriges kronprins Gustav.[379] Den behandlar i en fiktiv reseskildring idealbilden av en ung furstes utbildning. Wismar spelade senare en väsentlig roll i förmedlingen av frimureriets högre grader, som i en stor mängd spreds över Europa från framför allt Frankrike. Man anknöt till den hermetiska traditionen, till riddarromantik och tempelherremystik, till alkemi, astrologi, numerologi och kabbala. I koncepten för de högre graderna tycktes förnuftet upplösas, dekonstrueras. Med anknytningar till mystiskt tankegods etablerades idén om att frimureriet var ett återupplivande och fortsättande av den 1312 genom påven upplösta Tempelherreorden.

Europa delades, utgående från Frankrike, in i olika "virtuella" ordensprovinser, och ett fiktivt ridderskap formerades till vilket även icke-adliga fick tillgång till. De högre graderna liksom hela frimureriet saknade tydligt centralt styre, vilket bäddade för att många olika aktörer hävdade att de var legitimerade att upprätta både så kallade "skotska" loger (för den fjärde graden och uppåt) och "kapitel" (för riddaregraderna). Detta ledde särskilt i Tyskland till framväxten av en hel mängd olika system och till konflikter, även i Svenska Pommern, i synnerhet efter Sjuåriga kriget. Ideologiskt utvecklades varierande grader mystik, beroende på hur trovärdigt man kunde förklara sig vara invigd i djupare hemligheter, något som bäddade för ockult charlataneri. Så såddes fröna till det intresse för mysticism och ockultism som skulle prägla den gustavianska epoken. Det påstods att den stuartske tronpretendenten innehade frimureriets högsta grad som *Salomos Vikarie*, en titel Gustav III sedermera lyckades förvärva åt det svenska frimureriets högste befälhavare.[380]

Vid sidan om den svenska etableringen av loger i frimureriets tre första grader pågick en parallell rekrytering till det så kallade Clermontkapitlets system med skotska och kapitelgrader.[381] Redan 1762, kanske än tidigare, hade detta frimuraresystem i hemlighet värvat svenskpommerska bröder. I Berlin fanns en storloge kallad "Zu den drei Weltkugeln". Där hade logemästaren von Prinzen tillåtit etableringen av det så kallade Clermontska höggradssystemet inom ramen för den skotska S:t Andreaslogen Tisteln, "Zur Eintracht" i Berlin. Logen blev utgångspunkten för spridningen av Clermontsystemet. Det skapades efter inspiration av en fransk krigsfånge, Lernay, som påstod att han hade konstitution av den franske stormästaren Clermont.

Värvningen i Pommern skedde tydligen utan den Svenska Stora Landslogens vetskap. Till Sverige kom tempelherrefrimureriet genom kanslirådet Carl Fried-

[379] Det kan påpekas att en släktgren av familjen Ramsay sedan tidigt 1600-tal var etablerad i Sverige.

[380] Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria*, Stockholm 2000, Avsnittet "Ordensvurm och ockultism", sid. 396ff. Tyvärr observeras ofta endast denna sida av det svenska frimureriet. Kopplingen till frihetstidens ideologi var i den första fasen intensiv, och ordensväsendet skulle förtjäna en mer rättvisande bedömning, eftersom den fångade upp två sidor inom upplysningskulturen, den rationella och den irrationella.

[381] Om det clermontska systemets uppkomst och utspridning i norra Tyskland se Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 60f. samt hos René Le Forestier, *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert*, Buch 1 "Die strikte Observanz", Leimen 1987, S. 127-149.

rich Eckleffs kontakter, och 1756 grundades den så kallat "skotska" eller Andreaslogen *l'Innocente* i Stockholm. Tre år senare tillkom Ordenskapitlet med samma namn.[382] I Sverige fanns alltså redan ett system för den fjärde graden och uppåt. Trots detta påbörjades alltså nu inom svenska riket etableringen av ytterligare ett system. Så uppstod en märklig situation av personalunion mellan två system i Svenska Pommern: Samma män som ledde arbetet i de enligt de svenska reglerna uppbyggda Johanneslogerna, var ledamöter och officianter i en skotsk loge och ett "Chapitre illustre" enligt det Clermontska systemet. Den 12 december 1762 erhöll den skotska logen "Zum funckelnden Nordstern" (som på svenska översattes till "Flammige Nordstiernan") samt en kapitelloge i Greifswald sitt patent från Berlin.

Konstitutionen för logerna i de högre graderna är ett pompöst pergamentdokument i dubbelt folioformat. På sin övre kant i mitten visar det en tempelbyggnad med en gloriaprydd figur som håller en vimpel med ett rött kors. Till höger om templet syns en glimrande stjärna med nio gyllene strålar och rött sken. Till vänster berör två cirklar varandra med en 9 i tangentpunkten och diverse siffer- och figursymbolik. Under templet finns en inledande ramsa: "Ur det allraheligaste templet i Jerusalem/i vilket det stilla lugnet och evig frid blåser/sanningen och den stumma tystnaden bor/visheten och den stora hemlighetens konst blommar/ rättvisan och renheten styr".[383] Därunder följer själva konstitutionstexten: Välsignelse, frälsning och lycksalighet tillönskas Den Helige Andreas Tistelns Skotska Mästare och Riddarna ("gerechtbaren schottischen Altmeister und Ritter des H. Andreas zur Distel"), Bröderna Karl Johannes von Essen och Johann Carl Dähnert samt de ärevördiga Konrad von Falkenberg, Andreas Westphal, Thomas Heinrich Gadebusch, Jacob Friederich Richter, Karl von Boltenstern, Karl Friedrich Rehfeld. De hade upptagits av Rosa, Riddarelogen i Halles regerande Mästare. Inte enbart rätten till att arbeta i en skotsk mästare- och riddareloge ges dem "i den form Rosa har inrättat den", utan också rätten och friheten "att de själva kan konstituera loger i Svenska Pommern och Sverige". Logen i Greifswald utses till en *stordotterloge*, alltså en loge verksam i ett annat land. Konstitutionen är undertecknad av von Prinzen som stormästare, en Starckgraff som deputerad, en Johan Friedrich Wilke samt av Schoenbeck, Grundmann, Schmiel, Steegmann (orateur), Philip Samuel Rosa, Carl Weisse.

Antagligen stod alltså hela Berlinlogen bakom beslutet att expandera till både Svenska Pommern och Sverige. Riddarelogen i Greifswald blev en kapitelloge. Nu fanns alltså hela frimureriets system från de första till de högsta graderna etablerade. Clermontlogernas verksamhet i Svenska Pommern kan rekonstrueras utifrån manuskript i Stockholm, Köpenhamn och Berlin. Dokumenten omfattar protokollsutdrag, sigill, medlemsförteckningar samt statuter på latin och tyska.

[382] Johannes Rudbeck, *Kanslirådet Karl Friedrich Eckleff – det svenska frimuraresystemets fader*, Stockholm 1930, sid. 92-104. Se även *S:t Andreas Frimureriet i Sverige*, Stockholm 1956, sid. 30-49. Jämför skildringen hos Tom Bergroth, *Kungliga Carl den XIII:s Orden*, Stockholm 2002, avsnittet "Svenska Frimurare Orden" där högregradssystemets tillkomst utförligt beskrivs på sid. 24-38.

[383] "Aus dem allerheiligsten Tempel in Jerusalem/woselbst die stille Ruhe und ewiger Frieden wehet/die Wahrheit und das stumme Schweigen wohnet/die Weisheit und Kunst des großen Geheimnisses blühet/die Gerechtigkeit und Einigheit das Ruder führet". GStPK, 5.2. G 45 (6238) "Constitutionspatent der Schottischen Loge zum funckelnden Nordstern".

Materialet visar med all tydlighet att det rör sig om ett frimureri inspirerat av de medeltida riddare- och munkordnarna. Greifswaldlogens namn, "Flammige Nordstiernan", var också programmatiskt. Prinzens system skulle nämligen enligt konstitutionen sprida sin glans till Sverige.

Det är inte fullt klarlagt hur frimurarna i Greifswald fick kontakt med detta system. Men dess "apostel", *Philip Samuel von Rosa* från Halle, skall själv ha varit i Pommern: "På sina vida, till och med till Norden fortsatta vandringar kom han också i egen person till Greifswald för att här tända sitt ljus. De härvarande bröderna kunde inte motstå hans frestelser."[384] Även i närbelägna Rostock och Stettin grundades Clermontkapitel, likaså i Köpenhamn och Königsberg. I Stettin instiftades i januari 1763 ett "Capitulum Sedinensis" med ingen annan än Perard som "Magister Prior". Hans tidigare grundade loge *Zu den Drei Zirkeln* ställdes under det Clermontska systemet. Från och med september 1762 fördes i Rostock ett vackert utsmyckat "Protocollum de fatis et gestis capituli Hierosolimitani Rostochensis". Bland dokumenten hos "Capitulum Regimontani" (Königsberg) finns ordens lagar och statuter på latin.[385] Graderna I-III gavs alltså i Greifswald och Stralsund enligt de svenska, alla högre grader enligt Clermontkapitlets ritualer. Det är uppenbart att även svenska bröder varit inblandade i detta. I maj 1762 ansökte Armélogens Ordförande Mästare Saltza formellt om tillstånd från Sverige att arbeta i de "skåttska och utvalde mästares grader". På armélogens statuter stod däremot redan i april uttryckligt "upläste och stadfäste i Skåttska & mästare Logerne." Detta betyder antingen att Armélogen hade börjat arbeta i (de svenska?) Andreasgraderna utan konstitution eller att det fanns en union med Clermontsystemet, som ju flertalet av de pommerska bröderna tillhörde. Armélogens sekreterare, *Carl Johan von Essen*, var till exempel samtidigt ledare (Majo Prior) av det 21 medlemmar räknande kapitlet i Greifswald.

Medlemslistor över "Namn uppå de uti Sublime Illystre och Elÿ Graderna Uphögde Mästare" och "Skottiska Mästare och Riddare af den H. And.[reas]" finns bevarade. Enligt dessa hade de högre graderna enligt Clermontkapitlet ett femtiotal medlemmar, varibland ett trettiotal är svenskar. Jämför man dessa namn med armélogens och dess dotterlogers medlemsförteckningar visar sig en hög grad av personalunion.[386] För 1763 finns en del protokoll och brev bevarade från det pommerska frimurarekapitlets verksamhet. Ett stort huvudbry var relationen till Sverige. Detta inte bara vad det gäller konstitutionsrätt utan även själva ordenslären där man utgick ifrån att Stockholm förvarade någonting stort.

Skotska logens sigill visar en femuddig stjärna med mottot "In luce pretium". I stjärnans mitt omsluter en cirkel en lagerbladsgren. Kapitellogens sigill har inskriptionen "Sigill. Majo: Capituli Grypheswald:". Upptill strålar en liksidig triangel över en större triangel som toppas av ett riddarekors. I den stora triang-

[384] Gustav von Möller, *Kurz gefasste Geschichte der Loge Carl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1823, sid. 13ff.

[385] Källmaterialet rörande det clermontska systemet i Svenska Pommern finns i Den Danske Frimurer Ordenes Arkiv og Bibliotek, "Clermont-Rosaiske Acter" F V samt F XXVI "Den stricte Observans" Vol 3. 1763a; GStPK/Berlin, 5.2 G 45 nr 6238 och SFMO, 740 C7.

[386] De flesta svenska officerarna i dessa loger återvände efter kriget hem till Sverige. Det vore frestande att undersöka deras vidare utveckling beträffande denna upplysningens romantiska underström, men en sådan granskning måste tillsvidare lämnas därhän.

Bild 22 (vänster): Skotska logen 'Flammige Nordstjernans' sigill, omkring 1762. Bild 23 (höger): Sigillet för kapitellogen i Greifswald enligt det Clermontska systemet, omkring 1762.

elns mitt sitter en niouddig stjärna som omfattar en sol eller blomma med en rund mitt. Sceneriet tronar på den nordliga hemisfären som utgör sigillets nedre avgränsning. Symboliken måste tolkas i enlighet med kapitellogens program. Konstitutionen innehöll tillåtelsen att sprida systemet till Sverige. Den "flammiga nordstjärnan" fick bre ut sina strålar norr om Östersjön, vilket naturligtvis underströks av själva namnet. Huruvida det verkligen skedde har inte kunnat rekonstrueras. Men Saltzas ansökan tyder på att man lekte med tanken. Själv listades han inte upp bland Clermontsystemets medlemmar. Kanske hade han redan återvänt till Sverige innan det etablerades i provinsen.

I matrikeln för de clermontska logerna i Svenska Pommern räknas ett antal betydelsefulla personligheter upp. Kapitlets "Coadjutor" var Johann Carl Dähnert och efter von Essens hemresa till Sverige blev han ensam ansvarig för det högsta styret i provinsen. I kapitlet satt även Thomas Heinrich Gadebusch, sedermera professor i historia, Adolf Friedrich Olthof samt den svenske krigskommissarien Johan Berger. Denne kom senare att spela en viktig roll i etableringen av ytterligare ett tempelherresystem. Essen och Dähnert var samtidigt ordförande för den skotska logen. Bland dess medlemmar finner vi den skånske majoren von Böhnen som senare i Wismar skulle grunda tempelherrefrimureriets så kallade "klerikala" gren. Två av tidens berömda målare, Hackert och Matthieu, anges som medlemmar. De ingick i den krets som kulturmecenaten Olthof hade samlat kring sig och gjorde betydelsefulla insatser i upptäckten av Rügens landskap inom måleriet. Bland arkivmaterialet finner vi även "Leges et Statuta Ordinis Equestris Hierosolymitani in usum Capitulum Hierosolymitani. Legitimi Constituti 1763". Jerusalem riddareordens lagar och statuter är troligtvis identiska med dem som användes i Königsberg. Clermontlogernas fungerade antagligen som kontaktzoner mellan svenskar och pomrare i en ditintills okänd intensitet. Man delade inte längre endast intresset för den rationella upplysningen utan även intresset för det sublima och mystiska.

Det fanns uppenbarligen en skepsis mot att begagna sig av den från Berlin utfärdade rättigheten att etablera loger i Sverige. Där hade Eckleff 1759 grundat

det första Ordenskapitlet, och den lära som praktiserades i "Chapitre Illuminé de Stockholm" hade snabbt gjort sig ryktbar att arbeta med kunskaper okända på kontinenten. När Majo Capituli von Essen 1763 skulle återvända till Sverige, rådplägade man i Greifswalds kapitel. Formellt hade man rättigheten att etablera loger. Men denna rättighet skulle inte användas offensivt eftersom man hade erfarit att det "i Sverige i de högre graderna, som är byggda på den sannerliga Hyramska hemligheten, arbetas med en utomordentlig försiktighet, som kanske har sina viktiga och för orden gagnerika orsaker."[387] Von Essen fick med sig en fullmakt där det framgick att han skulle kontakta den svenska ordensledningen och hur han skulle förhålla sig gentemot "Ecklöf [Eckleff] i anseende av det högsta ljuset". Eftersom Sverige hade sitt eget system var man där antagligen inte särskilt intresserad att hamna under utländskt styre, i det här fallet Berlin.

I Svenska Pommern ville man sannolikt inte stöta sig allt för mycket med den svenska ordensledningen som ju trots allt bestod av rikets toppskikt. Den försiktiga inställningen verkar även ha grundat sig på ideologiska förbehåll. Dokumentationen beträffande von Rosas skotska och kapitelloger upphör i arkivmaterialet med september 1763. Rosas trovärdighet urholkades då av en man vid namn Johnson. Denne avslöjades småningom som en hänsynslös bedragare. Ett nytt välorganiserat frimuraresystem, den så kallade *Strikta Observansen* höll från och med 1764 det Tyska riket i sitt fasta grepp.[388]

Riddare och klerikat i Strikta Observansen

I början av 1750-talet hade den tyske adelsmannen *Karl Gotthelf von Hund* (1722-1776) börjat utarbeta ritualer till ett kapitelfrimureri. Syftet var att återupprätta Tempelherreorden och i synnerhet dess VII:de provins som omfattade Tyskland, Baltikum och Skandinavien. Ritualerna, påstod von Hund, härstammade från Ordens hemliga styresmän ("Geheime Obere") som han träffat i Paris på 1740-talet. 1763 kände von Hund sig mogen att utmana Johnson (som då var den inflytelserikaste frimuraren i Tyskland) beträffande trovärdigheten i dennes system och att diskutera ett eventuellt samgående. Johnson hade i sin tur hört talas om von Hunds uppenbarligen attraktiva tempelriddarеritual, och försökte nu i all hast, med stöd i historiska verk och en stor portion fantasi, snickra ihop något liknande. Mötet bestämdes till en by i närheten av Jena, Altenberg. Delegater från hela Tyskland, samlades i maj 1764 till en sammankomst. Utgången blev

[387] Citerat efter Robert Hasenjaeger, *Neue Beiträge zur Geschichte der Johannisloge Karl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1913, sid. 12: "dass in Schweden in den höheren Graden, die auf das wahrhafte Hyramische Geheimnis gebauet sind, mit einer ausserordentlichen Präkaution gearbeitet werde, die vielleicht ihre wichtigen und dem Orden erspriesslichen Ursachen habe." Den "Hyramska hemligheten" anspelar på den bibliska berättelsen om Salomos tempelbygge i konungaboken. Fastän Hiram enligt bibeln är Kungen av Tyros (Libanon) och enbart bidrog till tempelbygget med virke, har han inom frimureriets fristående legender kopplats ihop med tempelarkitektens person.

[388] Detta system sägs ha satt sin prägel på det frimureri som än idag praktiseras i Sverige. René le Forestiers fyrbandsverk *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert,* Leimen 1987 skildrar utförligt dess verksamhet som i högsta grad kom att beröra svenska förhållanden.

dramatisk.[389] Von Hund lyckades avslöja Johnson som bedragare. Dessutom förmådde han få delegaterna att ansluta sig till hans eget system, den "strikta observansen".[390]

Dähnert och en frimurarebroder från Greifswald, den svenske officeren Coyett, hade rest till Altenberg. De uppehöll sig i Johnsons följe och upptogs av honom till "noviser" i tempelriddaresystemet. Sedan von Hund segrat, konfirmerade han riddarna i de grader de hade erhållit och skickade dem ut i tempelprovinserna för att inrätta logerna efter den nya observansen och avsvärja den gamla så kallade "lata observantia". I Svenska Pommern lyckades Dähnert och Coyett att övertyga bröderna om det nya systemets förträfflighet och logemästarna i Stralsund ställde beredvilligt upp att införa Strikta Observansen.[391]

Inga logeprotokoll finns bevarade från denna tid, men i ett dokument undertecknat 17 december 1764 avsvor sig tjugoen plus nio pommerska bröder sina gamla förpliktelser, bland dem logemästarna för *Die Eintracht* och *La Charité* och en fransman vid namn Claude Riquier, samt svenskarna Palander, Diurclou och Berger.[392] Det är alltså sannolikt att åtskilliga av dessa trettio undertecknande utgjorde den ledande kretsen i det svenskpommerska frimureriet. Logerna som Rosa grundat och Johnson övertagigt existerade vidare, enbart tillhörigheten (till Strikta Observansen) och innehållet (tempelherremotivet och ockultismen) skiftade. Strikta Observansens lagar undertecknades fram till 1786. Trots Greifswald- och Stralsundlogernas protokollböcker från denna period tydligen rensades ut därefter, kan vi ur det som bevarats ändå få en allmän uppfattning. I de skotska logerna delades tre grader ut: Elu (utvald), Illustre (lysande) och Chevalier d´Orient. Kapitlet där "riddarna" samlades underställdes Strikta Observansens huvudsäte i Jena. Europa var indelat i olika tempelherreprovinser, och norra Tyskland räknades alltså till sjunde ordensprovinsen. Historiskt belagt var att biskopssätet Ratzeburg öster om Hamburg hade spelat en viktig roll under medeltidens ordensväsende, och därför väckte man inom tempelherrelegendens ramar nytt liv i stiftet Ratzeburg under namnet "Subpriorat Ratzeburg" (egentligen grannlandet Mecklenburgs hamnstad Rostock). Varje priorat delades i sin tur in i olika Compturer, "fördelningar" eller provinser, som styrdes av olika provinsordenskapitel. Greifswald var säte för prefekturen "Eckhorst". Riddarna inom Strikta Observansen gav sig själva fantasifulla namn och lade sina världsliga åt

[389] Denna dramatiska händelse som så när slutade i en värjduell mellan Johnson och Hund bevittnades av delegaterna till konferensen (och därmed Dähnert) vid Altenberg. Se vidare René le Forestier, *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert,* Leimen 1987, sid. 198ff. och *Die Freimaurerei*, Sondershausen 1831, sid. 17-27.

[390] Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 61 ff. skildrar utvecklingen i grannlandet Mecklenburg. René le Forestier, *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert,* Leimen 1987 ägnar första bandet och en stor del av andra bandet åt skildringen av Strikta Observansen. Se även Klaus C.F. Feddersen, *Rituale des hohen Ordens [...], auch Strikte Observanz genannt*, Flensburg 1999, sid. 11-27.

[391] De signerade hur som helst underkastelsen under Strikta Observansen. Lock citerar Nettelbladt, som påstår att anslutningen av de stralsundiska logerna inte ägde rum. Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 65.

[392] Arkivmaterialet om Strikta Observansen säger sig börja "1765 ff" och innehåller texter på både svenska och tyska.

sidan. Dähnert, som inom Strikta Observansen kallade sig för *Eques ab Abiete* ("Riddaren av tallen"), arbetade intensivt tillsammans med den svenske överkrigskommissarien Johan Berger, *Eques a Polo*. Många andra svenska namn ur armélogen dök nu upp bland Strikta Observansens riddare.

Med Subprioratet Ratzeburg stod man från början i ett gott förhållande. Subpriorn (föreståndaren) *Eques a Grue*, Johann Heinrich von Schröder, korresponderade intensivt med Ordens "hemliga styresmän". De flesta av hans brev kontrasignerades av hans ställföreträdare *Eques a Margerita*, Ernst Werner von Raven. Ur denna korrespondens och spår som har lämnats i annat arkivmaterial låter sig den följande utvecklingen rekonstrueras någorlunda klart.[393] I "Ratzeburg" var man medveten om att man med kapitellogen i Greifswald skulle kunna grunda "prefekturer" i själva Sverige. Så resonerade i alla fall *Eques a Grue* i ett brev till Ordens styrande. I början på december 1764 reste de båda *Equites ab Abiete* och *a Polo* till Subprioratet Ratzeburg för att dubbas till den högsta riddaregraden i Strikta Observansen. Subpriorn kallade Berger för en "duktig kemist" ("artiger Chimicus"), senare skulle han inneha Ordens alkemistgrad. Troligtvis rör det sig hos Johan Berger om ämnessvennen i KVA som 1775 utgav en skrift om salpetersjuderiet, viktigt för krutproduktionen.[394] Salpeter utvanns av organiskt avfall. Berger var alltså i sitt yrke insatt i kemiska förruttnelseprocesser och kunde inom ordensväsendet hänge sig åt symbolmättade alkemiska arbeten. Att Strikta Observansen ägnade sig åt alkemi, både teoretisk och praktiserad, råder ingen tvekan om. Ett dokument som "Brödraskapets och ordens lagar" visade sig i själva verket vara symboliska lagar angående framställningen av ett slags substans i en renande procedur. Det talas i dessa lagar om en första, andra och tredje födelse. Man skulle sammanblanda vissa delar och låta dem stå vissa, exempelvis "sju tider". Astrologiska och magiska tecken förekommer ideligen. Tonen är förkunnande och högtidlig. En svensk beskrivning av "Tionde arbetet" kan ge en uppfattning:

> "Nyckeln til den philosophiska tincturen såwäl till alla metallers production som til menskiokroppens restaurerande ligger förborgad i en ren så kallad jungfru- eller mödomsjord som hwarken är animalisk, vegetabilisk, mineralisk

[393] Brevsviten finns i Den Danske Frimurer Ordenes Arkiv og Bibliotek, F XXVI 5ab- som omnämns hos Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 65.

[394] Hos E.W. Dahlgren, *Kungl Svenska Vetenskapsakademien, Personförteckningar 1739-1915*, Uppsala 1915 är Berger (1723-1777) listad som nummer 21 bland ämnessvenner (som han blev 12/4 1746). Han bär titeln "kammarskrifvare i krigskollegium, slutligen krigsråd". 1747 utkom Bergers *Kongl. Och riksens krigs-collegii berättelse om Salpeter-Lådors Anläggande* som gick i manufakturväsendets tecken. Man skulle kunna höja den inhemska produktionen av salpeter och göra sig oberoende från import. Kontrollerad "jäsning, rötning och anfuktning" samt beredning av jord var centrala inslag i framställningen av salpeter. Skriften behandlar sedan hur man ur svartmylla och kalk, "ruttit köt af Djur, Foglar och Fiskar, […] i synnerhet Hummer och Kräftor" och annat organiskt avfall som människo- och djurexkrementer kunde utvinna salpeter. Blandades nu dessa ingredienser fick de jäsa, ruttna och upplösa varandra, salpeter "växte" i jorden som kunde urlakas för att framställa det rena grundämnet. Berger talar om en moderblandning som luttrades genom sjudning. 1766 skall han ha återvänt till Stockholm för att sedermera få överinseende över salpeterproduktionen i Helsingfors. Ett annat arbete om salpetersjuderi trycktes i KVA:s Handlingar, tredje kvartalet 1777, sid. 193-213. Här talas uttryckligen om begrepp som förruttnelse och putrefaktion, något som i alkemisk terminologi är ständigt återkommande.

> eller til något [?] är determinerat utan i och för sig [?] är catholisk eller allmän. Uti denna slags jorden ligger 3 rena andar eller salter; den ena är fuliginös, den andra är salnitrisk och den tredje är fix. När dessa åter tillsammansatta warda så är den rätta nyckeln til den philosophiska konsten, det sanna naturens salt, en fix vitriol som har solen till sin fader och månen till sin mor."

Sedan följer på åtta sidor en noggrann beskrivning av olika förädlings- och transformationsprocesser i syfte att framställa denna filosofiska tinktur. Som en illustration till den alkemiska texten finns en serie med tolv färgade teckningar, i arkivmaterialet placerad under titeln "Scripta Philosophia Mosaica, Mysterium Magnum". Teckningarna avbildar en process i en cirkel eller en rund kolv med en öppning. Ofta finner sig en fallande duva inne i denna kolv som verkar vara fylld med en vätska. Solen och månen och deras förening, en inom den alkemiska traditionen välkänd symbol ofta framställt som ett samlag, "Coniunctio solis et lunae", återkommer i dessa bilder, likaså elementläran i största allmänhet, eld, vatten, jord och luft, fast, flytande varmt och kallt. På en bild ser vi ett lejon i en låga som i nästa sekvens med huvudet före smälts ner i en halvmånsaktig smältdegel. Ytterligare en verkar avbilda pingstbudskapet med den helige anden som i brinnande tungor faller på jorden. Också den fallande duvan är en symbol för den heliga anden.

Dähnert skaffade efterhand inventarier för att skapa den rätta riddarestämningen.[395] I december ägde den första högtidliga receptionen i Greifswald rum. Bröderna Charisius, Olthof, Falkenberg, Rehfeld, Nummers, Diurklow, Quilfeldt, Richter, Conrad und Kölpin upphöjdes i novisgraden. Därmed var hela ledande skiktet i det svenskpommerska frimureriet nu fullkomligt integrerat i Strikta Observansen. Greifswald tilldelades Ratzeburg med den likaledes fingerade titeln "Präfektural-Kapitel Eckhorst", fastän den egentligen skulle räknas till "Präfektur Templin" (Preussen och Brandenburg).[396] Det var mer eller mindre självklart att denna tillhörighet skulle leda till konflikter.

Konflikten om tillhörigheten

Några veckor efter Bergers och Dähnerts besök i Rostock kom ett chockerande budskap: Prefekturen Templin gjorde inte endast anspråk på de svensk-pommerska logerna utan även på rätten till verksamhet i Sverige. Subprior i Templin var sedan oktober *Eques a Lapide Nigro*, det preussiska militärväsendets överläkare Zinnendorff.[397] Strikta Observansens speciella sändebud *Eques a Struthione* (Schubert) hade redan yttrat sådana planer som syftade till att via Svenska Pommerna etablera sig i själva Sverige. Men subpriorn i Ratzeburg visade sig helt

[395] Av en räkning på svenska, kontrasignerad av *Grand Commissair des Guerres de SM le Roi de Schwede*[sic!] Berger, framgår att Dähnert hade "uphandlat följande" : En rustning enligt bleckslagarnas räkning, en kista med beslag för rustningen, en gammal hatt till modell plus en "ny som beklädes", ett litet harnesk av järnbleck, "7 klädningar /,troge servat...,/", kuddar och täcken med överdrag, fyra riddareringar, "1 korß af röda stenar m silfver förgylt", 5 par sporrar med läder och en "Comthurs ring". Räkningen finns bland andra av Strikta Observansens papper i "Betrifft Stricte Observanz 1765 u ff", GStPK, 5.2. S 85 (135).

[396] Jämför med Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 65 f.

[397] René le Forestier, *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert,* Leimen 1987, sid. 264.

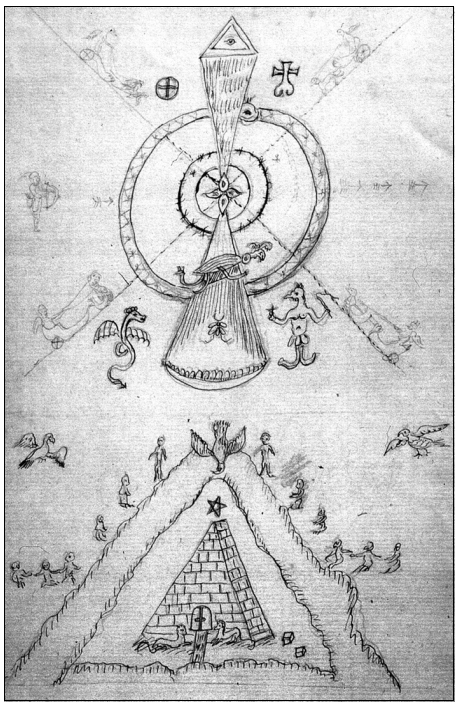

Bild 24: Symbolisk skildring av en hierarki av andeväsen, omkring 1765.

överraskad. Han menade att det var omöjligt att förvirra bröderna i den svenska provinsen med en ny tillhörighet. Zinnendorff reste i en förlikning anspråk på endast Stralsund, vilket endast komplicerade läger. Man hade gärna gett Templin två andra städer, men Greifswald och Stralsund var odelbara. Dessutom låg de mycket närmre Rostock än Berlin. Dähnert gjorde tydligt att frimureriet skulle gå under om Stralsund och Greifswald separerades. Zinnendorff skulle göras uppmärksam på den skada han i så fall skulle göra sig skyldig till.

I Ratzeburg försökte Subpriorn förklara läget för Ordensledningen. Förvisso var logerna i Svenska Pommern inte stora, men ur korrespondensen framgick tydligt "att ingen där kommer att eller vill befatta sig med Berlin." Annars hade man gärna offrat logerna. Hur skulle man nu nå en överenskommelse? Men ledningen svarade inte, vilket höjde frustrationen. I ett dramatiskt brev skildrade Dähnert den nalkande undergången i fall man hamnade under Templins styre. För det första hade man en förbindelse till Sverige, för det andra hade det varit tillräckligt svårt att övertyga bröderna om Strikta Observansens förträfflighet. Berlin skulle aldrig kunna vinna något på detta. I Stralsund spelade Berger den centrala rollen. I mars 1765 skrev han till Ordensledningen om sin kommande resa till Sverige och inväntade förhållningsregler rörande Strikta Observansens utspridande. Men uppenbart korresponderade även *Eques a lapide nigro* i Templin med *Eques a Polo*. Ratzeburgs subprior anhöll hos ordensledningen att denna korrespondens skulle förbjudas, eftersom man fruktade att Berger kanske skulle visa sig kallsinnig, "eftersom svenskarna hyser ett nationalhat gentemot preussarna" ("da die Schweden einen Nationalhass gegen die Preussen haben"). Om Templin inte lät bli Svenska Pommern skulle alla planer beträffande Sverige gå om intet.

I mars ägde "med all glans" de första receptionerna till Tempelriddaregraden i Greifswald rum. Berger fick en instruktion för hur han förhålla sig gentemot Scheffer och Eckleff i Sverige. Uppdraget omfattade även att utröna svenskarnas hållning mot det nya systemet i Tyskland och att inhämta underrättelser om det svenska. Vid denna tidpunkt uppehöll sig Strikta Observansens sändebud *Eques a Struthio* i den svenskpommerska kurorten Kentz, vilket tillät honom att på plats styra upp verksamheten. I maj (antagligen efter Bergers avresa) föll så beslutet att inordna Greifswald och Stralsund under Templin. Dähnert fullbordade i juli sina logers fullständiga anpassning till de nya förhållandena. Emellertid fruktade man en intervention från svensk sida, och den skulle mycket riktigt bli av.

Templins Subprior Zinnendorff, *Eques a lapide nigro*, var i själva verket ute efter att genom en närmre förbindelse med Sverige få reda på de stora hemligheter som han trodde förvarades där. Allt sedan 1763 hade han skickat olika delegater till Stockholm för att beveka Eckleff att få tag på en tysk översättning av de svenska ritualerna. Som kurir användes bland annat läkaren i Stralsund, Johann Friedrich Schopp, logen *Zu den drei Greifens* första medlem, som Zinnendorff skall ha träffat i Berlin. Schopp stannade flera månader i Stockholm och verkar åtminstone ha kunnat etablera kontakter till den svenska storlogen, men han fick bege sig hem utan konkret resultat. Istället fördes förhandlingarna av Thomas Heinrich Gadebusch, som tillsammans med sin kollega, medicinaren Kölpin, reste till Stockholm. Kölpin rörde sig i frimurarekretsar, och bröderna Bergius var mycket aktiva i den svenska Frimurareorden. Zinnendorff korresponderade med Gadebusch om saken som av Eckleff skall ha invigts i det "verkliga" frimureriet. Även Adolf Friedrich von Olthof skall ha bearbetat Eckleff rörande ritualerna.

Men den avgörande kontakten kom till stånd 1765 genom en Hans Karl Baumanns försorg. Denne reste via Stralsund (där han uppehöll sig två veckor) vidare till Stockholm. Baumann fick med sig en komplett översättning av de så kallade "Eckleffska Akterna".[398] Zinnendorffs motiv skall ha varit att han efterlyste ett innehållsmässigt djup i den Orden han egentligen tillhörde. Med de svenska ritualerna som bas ägnade han sig nu åt att bygga upp ett konkurrerande Tempelherrefrimueri i Tyskland. Den förenande länken mellan dem som var delaktiga i att föra över akterna dit var Bergers, Schopps, Olthofs och Gadebuschs medlemskap i de clermontska logerna. Där hade man redan 1763 rådplägat om det "högsta ljuset" i Sverige.

Kölpin var logemedlem i *Zu den drei Greifen* och hade under en resa i Frankrike stiftat bekantskap med den ovan nämnde Johnson "som var mycket väl underrättad om relationen mellan Tempelriddareorden och frimureriet". Efter överflytten till Stettin blev Kölpin preussiska Pommerns kapitelmästare i det system som Zinnendorf hade grundat. När Strikta Observansen etablerades i Svenska Pommern höll Gadebusch sig i bakgrunden. Hans namn förekommer inte bland dess riddare men han karakteriseras ofta som vän till *Eques a lapide nigro*. I logehistorikerna om Greifswald betonas det att vissa bröder var skeptiskt

[398] Se "Compendium der Entstehung und Entwicklung der Rituale des Schwedischen Systems in Schweden und Deutschland" i *Zirkelkorrespondenz* 1999:11 och 12, samt 2000:1 och 2., Johannes Rudbeck, *Kanslirådet Karl Friedrich Eckleff – det svenska frimuraresystemets fader*, Stockholm 1930, sid. 146ff. samt Treptow/Loose, *Geschichte der St. Johannis-Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863, sid. 16ff.

inställda mot det tempelherrefrimureri som von Hund hade grundat. Kontakten mellan hans medtävlare Zinnendorf och den svenska ordensledningen kom till stånd via de svensk-pommerska förbindelserna. Man kan inte utesluta att Zinnendorf från början sökte den svenska kopplingen. Vid sitt eget inträde i von Hunds Orden informerade han denne om att han stod i korrespondens med mästare "som hade sitt säte i Sverige och som innehade stora kunskaper".[399] Den svenska intervention man fruktade var sannolikt just överföringen av det svenska systemet till Tyskland. På grund av sin hållning uteslöts Zinnendorff ur Strikta Observansen och ägnade sig därefter åt att bygga upp en efter svenskt system arbetande Orden. 1770 grundades så *Grosse Landesloge der Freimaurer von Deutschland*, som upplöstes 1936. I Svenska Pommern höll Dähnert av någon anledning fast vid Strikta Observansens lärosatser. Med den svenska armélogen och storlogen i Stockholm verkar förbindelsen ha brutits, men på grund av att protokoll saknas kan vi inte få någon närmre underrättelse.

Tempelherrarnas klerikat grundas i svenska Wismar

Vid mitten av 1760-talet kom historikern och orientalisten *Johann August Starck* (1741-1816) från S:t Petersburg till den sömniga hamnstaden Wismar i grannlandet Mecklenburg. I Wismar, som då tillhörde det svenska väldet, var överdomstolen för de tyska besittningarna, Tribunalet, placerad. Dess direktör var samtidigt guvernör över staden, den lilla enklaven Neuenkloster och ön Poel. Ett detachement från Stralsund utgjorde manskap och befäl i fästningen och hamnbevakningen. Det intellektuella livet kan inte ha varit särskilt omfattande. På grund av domstolens placering här fanns det dock underlag för ett tryckeri där, och en tidning utkom till och med. Jurister (ofta från Greifswald), officerare och köpmän torde ha utgjort den intellektuella eliten. Sannolikt var umgänget mellan svenskar och tyskar på grund av stadens ringa storlek ännu intensivare där än i Greifswald eller Stralsund. Den ovan nämnde Starck skulle, efter omfattande studier i Paris och kondition i S:t Petersburg, tillträda den antagligen föga attraktiva posten som biträdande rektor för Wismars stadsskola. Men desto intensivare kom han i det följande att ägna sig åt en fix idé.

Om Tempelriddareorden hade återuppstått inom frimureriet var det dags att även återupprätta det till denna Orden hörande prästerskapet.[400] Precis som hos Tempelherrarna skulle det finnas invigda präster som förvaltade Ordens hemliga läror. Starck var övertygad om att en sådan klass av utvalda, en hemlig klerus, existerade. I engelska Göttingen hade han upptagits i en loge och i Paris hade han invigts i högre grader. I S:t Petersburg var han anställd som professor i orientaliska språk. Därifrån fick han med sig en konstitution för att upprätta ett andligt klerikat. Han påstod att han initierades i Ryssland av "hemliga styresmän". Väl i Wismar gjorde han gemensam sak med den svenske officeren von Vegesack. Denne, från födseln nederländare, påstod att han redan 1749 hade upptagits i

[399] René le Forestier, *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert,* Leimen 1987, sid. 263

[400] Ibid., sid. 223-282 beskriver utförligt tempelherrarnas klerikat. Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, beskriver på sid. 67-74 kopplingen till de Mecklenburgiska logerna.

Tempelriddareorden med namnet *Fredericus a Leone Insurgente*. Tillsammans med Wismars stadskommendant, den svenske majoren von Böhnen från Skåne, tog man nu initiativ till att grunda Tempelherrarnas sublima prästerskap. Von Böhnen var medlem i armélogen *La Charité* i Stralsund och i det clermontska kapitlet i Greifswald.

I februari 1768 konstituerade man först en loge som arbetade i de tre första graderna *Zu den drei Löwen*. Senare grundades även en Andreasloge med namnet *Gustav zum goldenen Hammer*. Logematrikeln från år 1769 listar fyrtiofyra medlemmar, däribland generalguvernörens sekreterare, den redan tidigare nämnde Daniel Heinrich Thomas, som för tillfället tjänstgjorde vid Tribunalet. Tio medlemmar var infödda svenskar, sexton kom från de svenska besittningarna. Sexton verkar ha avancerat till Andreaslogen, då de i en annan matrikel listades som (symboliska) "skottar". Genast knöts kontakter med det näraliggande Subprioratet Ratzeburg. Här hade von Raven, *Eques a Margarita*, avancerat till subprior. Starck kallade sig högtidligt *Frater Archidemides ab Aquila Fulva*. Han lyckades få von Raven fascinerad av klerikatets ockulta och alkemiska sidor. Raven upptogs i klerikatet och von Böhnen, Starck och von Vegesack till riddare i Strikta Observansen. Nu arbetade man på att slå ihop Ordens två grenar, en mycket komplicerad historia. Von Vegesack lämnade 1768 Wismar, för att i Stockholm bli direktör för det kungliga lotteriet. Redan i Wismar hade han anordnat sådana och det är möjligt att han fungerade som inspiratör när man i Stralsund funderade på en lämplig finansiering för barnhuset.

Väl i Stockholm avancerade von Vegesack snabbt till den högsta graden i det svenska frimuraresystemet och upptogs då i stormästarens "intima råd". Detta råd utarbetade förändringar i den svenska ritualen och det är möjligt att von Vegesack med sin kännedom om förhållandena inom Strikta Observansen och dess klerikala gren till viss del påverkade utfallet. 1770 lämnade även von Böhnen Wismar och ägnade sig tydligen i Stockholm åt samma sysselsättning som von Vegesack, det kungliga lotteriet. 1772 fattades det beslut om riddarnas förening med klerikerna inom Strikta Observansen, där de svenska och tyska medlemmarna förenades i ett intresse för en esoterisk-symbolisk tolkad kristendom.

1771 upptogs Gustav III och hans bröder, hertig Carl och Fredrik Adolf i Svenska Frimurare Orden. Fredrik Adolf övertog styret över armélogen, som dock upplöstes 1788. Inom några få år avancerade hertig Carl till stormästare. Under hans ämbetstid som varade flera decennier genomfördes djupgående reformer som utmynnade i den 1800 tryckta ritualen, än idag basen för arbetet inom det svenska frimureriet. Men för relationen med Tyskland är de händelser av mest intresse som ägde rum efter von Hunds död 1776. Strikta Observansens VII:de provins stod nu utan stormästare och hertig Carl uppmuntrades att överta denna post. På uppmaning av några tyska loger och under förmedling av greve Oxenstierna och Plommenfeld förbereddes ett samgående mellan den svenska Orden och Strikta Observansen. Men denna krävde att hertig Carl återkallade sin konstitution för det konkurrerande systemet under Zinnendorffs ledning. De svenska delegaterna efterkom detta önskemål och så bröts den goda förbindelse som hittills hade rått. Hertig Carl ville nu kalla till ett stort möte i Stralsund för att installera sig själv som provinsens stormästare. Men hans rival, hertig Ferdinand av Braunschweig, menade att valet inte hade gått till ordentligt. Istället

kallades till ett valkonvent i Wolffenbüttel. Danska loger inom Strikta Observansen hade anmält betänkligheter att stå under ledning av en medlem i den svenska kungafamiljen. Sent om sider fullbordades dock fusionen. Bland annat hade Gustav III lockat med äkta förläningar i Sverige för Ordens Tempelriddare.

På eget bevåg grundade 1780 hertig Carl den så kallade IX:de provinsen som omfattade Skandinavien, Ryssland och de baltiska länderna. Man kan kanske hävda att den spruckna svenska stormaktsdrömmen förverkligades inom detta fiktiva förvärv av de förlorade baltiska provinserna och själva ärkefiendens territorium. Med stor ståt installerade hertig Carl sig själv i Stockholms börshus som provinsens härmästare. Förfarandet ledde till en brytning med Strikta Observansen. Då Carl abdikerade från sin post, yttrade han i abdikationsurkunden tankegångar rörande Sveriges förhållande till Tyskland som baserades på Gustav II Adolfs insats för Tyska riket.[401]

Men Strikta Observansen gick ändå mot sitt slut. År 1782, på det så kallade Wilhelmsbaderkonventet, förklarades tempelherrelegenden inom frimureriet för avskaffad. Den levde nu endast kvar i Sverige och de av Zinnendorff grundade logerna. I Greifswald arbetade man vidare inom liten skala. Logen hade vid 1780-talets början endast tjugo medlemmar. Först efter Dähnerts död 1785 ägde en nyorientering rum, då Thomas Heinrich Gadebusch blev logemästare och anslöt *Zu den drei Greifen* till Zinnendorffs storloge i Berlin.

Ordensväsendet – mötesplats och avantgarde

Logerna i Svenska Pommern fungerade som en mötesplats mellan svenskar och pomrare, och ingen annan organisation underlättade på samma sätt kontakten. Anders Simonsen, som har behandlat ordensväsendet i Göteborg, talar om det organiserade sällskapslivet och en "borgerlig formering".[402] Inom logerna kunde man utveckla sitt sociala och kulturella kapital. De nya umgängesformerna byggde på att man intog symboliska roller i logen. Ståndstillhörigheten tonades ner till förmån för idén om ett universellt brödraskap. En gemensam nämnare kunde konstrueras för svenskar och pomrare där ideologi och organisationsform ingick ett intimt förbund. Det finns en också tydlig relation mellan ordensväsendet och upplysningens idéer. Dessa förmedlades inte endast i rituella former utan praktiserades även utanför logens väggar. Det karitativa arbetet i Svenska Pommern bland invalidiserade soldater, änkor och föräldralösa barn är ett exempel, ett annat är Stralsundlogens ambitiösa plan till ett barnhus. Man visade sin existens och sina värderingar offentligt även på andra sätt, genom processioner, konserter, illuminationer eller baler. Att detta inte var okontroversiellt visar reaktionen från det konservativa prästerskapet.

Inom logeväsendet kan vi också spåra ansatser till en demokratisk politisk (förenings)kultur. Logen sammanträdde inte endast för ritualernas skull utan även för att bestämma över ekonomi och verksamheten. Den hierarkiska organisationen till trots rådde jämlikhet i beslutsfattandet. Man valde olika ämbeten som

[401] Jämför med René Le Forestiers sammanfattning av den åttasidiga abdikationsskriften i *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert*, del II, Leimen 1987, sid. 18.

[402] Anders Simonsen, *Bland hederligt folk – Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820*, Göteborg 2001, sid. 167-170.

skattmästare och sekreterare och annonserade sina möten i pressen eller via tryckta utskick. Den internationella inriktningen var ett attraktivt inslag i den nya möteskulturen. Så länge man kunde bevisa sin "orient" inom frimureriet med frimurarepasset stod de allra flesta europeiska logers dörrar öppna för besök och kontakter. Ingen annan organisation förverkligade på ett så konsekvent sätt upplysningens kosmopolitiska ideal.

Kopplingen till politiken är inte lika uppenbar i Svenska Pommern som i moderlandet. Där kan i det tidiga skedet av frimurareordens existens en klar tendens till sympatier för hattpartiet skönjas.[403] Med (hatt)professuren i svensk statsrätt och den förhärligande synen på frihetstidens svenska förhållanden fogar Dähnert sig alltså väl in i mönstret. Frimuraren och medicinaren Kölpin är ett annat exempel på akademiker från Greifswald som genom ordensväsendet fick kontakt med det ledande skiktet i Sverige under perioden. Huruvida man med Simonsen kan tala om "formering av borgerlig klassmedvetenhet" är svårare att bedöma. Beskrivningen av en utmaning mot det "korporativistiska ståndssamhället" stämmer emellertid i högsta grad in på de svenskpommerska förhållandena. Genom logerna skapades en jämlik plattform för kontakter över ståndsgränserna i stället för den gamla vertikala och orörliga hierarkin.

Ordnar som *Abeliterna* eller frimureriet syftade till att utveckla moral och filosofi, emanciperade från trossamfundens förklaringsmonopol. Gradsystemet, det hemliga och invecklade ritualerna, det symboliska språket som odlades och belades med tystnadplikt och slutenhet utåt, fungerade konsoliderande. Inom logen kunde en perfekt "motvärld" byggas upp, och de upplysta värderingarna förverkligas med omedelbar verkan. Utom logen skred man till verket med att filantropiskt förändra den "allmänna" världen med de begränsade medel som stod till förfogande. Även den traditionella skiljelinjen mellan könens väldefinierade fält upplöstes genom ordensväsendet. Insändarinnan i *Pommersche Nachrichten,* som medgav att hon och hennes väninnor ofta läste i tidskriften och hennes intresse för "dygdskolan", uttrycker ett kvinnligt anspråk på upplysningens moraliska diskurs. Hur löjliga Mopsordens ritualer än må förefalla, syftade även denna orden till moralens och vänskapens förädling och befästande mellan könen. Anna Ehrenfried von Balthasar är i det närmaste idealtypen för detta upplysta

[403] Att det tidiga svenska frimureriet i stor utsträckning sympatiserade med hattarna hävdar Christer Claus i "Frimurareandan under 1700-talet" i *Acta Masonica Scandinavica I*, Köpenhamn & Uppsala 1998, sid. 158: "Det är frapperande att de flesta av de kända frimurarna under den första tiden har beröring med hattpartiet. Detta innebär att akademiledamöter, frimurare och hattpartister är samma personer, med ett uttalat politiskt och andligt reformprogram.[...] [F]rimureriet har fungerat som en rekryteringsgrund för hattpartiet." En lista på femton säkra namn ur den absoluta toppen av svenska samhället följer, alltifrån Patrik Alströmer till Carl Gustaf Tessin. Till en liknande slutsats kommer Anders Simonsen, *Bland hederligt folk – Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820*, Göteborg 2001 när han på sid. 124-161 analyserar ordensmedlemmarnas beteende i samband med riksdagsval: "Valet [1769] tyder på den begynnande tendensen bland handelsmännen i medel- och överskiktet att i de fora ordenssällskapen utgjorde, samla och mobilisera politisk kraft, i det här fallet driva igenom val av riksdagsrepresentanter med sympatier för hattarnas politik." (sid. 142) Professor Ulf Göransson har undersökt sambandet mellan logemöten och riksdagar under frihetstiden som hittills endast har resulterat i en artikel "Frimureri och politik under frihetstiden" i *Frimuraren* 1985:2, sid. 28-30. Det framgår i hans studier, som jag är tacksam för att ha kunnat ta del av i manuskript, med all tydlighet att riksmötena fungerade som rekrytering till frimurareloger med i princip uteslutande anhängare av hattpartiet.

kvinnoideal. Hon upptas i *Königlich Deutsche Gesellschaft*, kreeras till filosofie kandidat, blir medlem i Mopslogen och är verksam som författarinna. Bland de dokument som berör Strikta Observansens verksamhet i Svenska Pommern finns ett manuskript på svenska rörande den så kallade "Röda Bands Orden". Här skildras mycket målande en antagningsritual för män och kvinnor som leds av en "Ordensmästarinna" som i prakt inte står frimureriet efter: altare, bibel, svärd, ed och dubbning ingår i ceremonielet.

Vid sidan av de rationella ideal som ordensväsendet förkunnade fångades även upplysningens mystiska underströmning upp. Hur det går ihop med en emanciperad borgerlig klassmedvetenhet är rätt svårt att förklara. Men etableringen av de mer esoteriskt inriktade tempelherresystemen i Svenska Pommern attraherade uppenbart många. Martin Lamm har definierat frimureriet som "en faktor – och kanske en av de viktigaste för det romantiska återuppväckandet av medeltiden". [404] Rainhart Koselleck, ser *la republique des lettres* och frimureriet som den moderna upplysningens två huvudpelare: "Upplysning och hemlighet uppträder från början som ett historiskt tvillingpar".[405] Bygget av lyckoriket hade gått i stå, krig, naturkatastrofer och ekonomiska kriser hade skakat Europa. Men etableringen av ett Ordenssällskap med ett storartat förflutet visade en hemlig genväg till sällheten.

Strikta Observansens ekonomiska planer gick ut på att förse Tempelriddarna med pensioner, och kanske på sikt förvärva ett eget ordensland under protektion av en tysk riksfurste eller till och med en koloni likt herrnhutarnas i Afrika. Inte för att berika sig själv utan för att förverkliga idéerna om detta paradis på jorden satsade man på vidlyftiga affärer. Ideologiskt konsoliderades ridderskapet genom de pompösa ritualerna som anspelade på medeltidens Tempelherrar. Ordenslegenden talade om Skottland som tillflyktsort från påvens inkvisition, och tusentals europeiska adliga, borgare och intellektuella upptogs som "skotska bröder" i loger med samma namn. Detta bäddade naturligtvis för ett intresse för det karga landskapet på de norra brittiska öarna. Från detta orörda landskap återkom man för att återupprätta en förgången storhet, en romantisering av Skottland, som fick sin litterära motsvarighet i Macphersons *Ossian*. Skottland, ett centrum för upplysningsfilosofin, blev också mystikens hemland.

Bildvärlden har en centrall roll inom frimureriet. De tre första graderna utspelar sig inom Gamla testamentets berättelse om Salomos Tempel. I de skotska graderna introducerades idén om att detta *tempel* nu var förstört och att det upptäcktes av korsfararna i *ruinens* form. Uppgiften för framtiden och för ridderskapet var att återupprätta templet i *katedralens* form. Templet var en av upplysningens älsklingssymboler. Vi behöver endast tänka på alla de framställningar av ärans tempel som förekom i kopparstick eller som uttalades i diverse tillfällesdikter. Etableringen av de skotska graderna öppnade för omvärderingen av ruinen som nu kunde estetiseras, först som klassiska ruiner, sedan som ruiner

[404] Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik*, Stockholm 1925, "Senare delen", sid. 10. Lamm ägnar minst trettio sidor åt att skildra den svenska frimureraremystiken.
[405] Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt,* Freiburg 1959. Citerat hos Dieter A Binder, *Die diskrete Gesellschaft – Geschichte und Symbolik der Freimaurer*, Graz 1995, sid. 25.

i största allmänhet. Katedralen slutligen kommer in som den symbol som återskapar harmonin mellan skapare och skapelse.

Den "subjekt-objekt-identitet" som är ett kännetecken för romantikens konstuppfattning och filosofi fanns inbyggd även inom tempelherrefrimureriet. Detta blir tydligt inte minst inom alkemins idévärld som ju upplevde en renässans inom Strikta Observansen. Den svenske överkrigskommissarien kunde nu, istället för att utvinna salpeter till krutproduktion ur ruttnande kräftor, som alkemist arbeta på att extrahera den "philosophiska tincturen" i syfte att finna "de vises sten" och förädla människan. Hon skulle föras närmare sitt ursprung, hennes negativa sidor rensas ut och de positiva sidorna gång på gång destilleras för en vacker dag föreligga i renaste guld. Ritualerna, logernas inrättning, särskilda tecken och sinnebilder öppnade ett symboliskt kosmos av betydelser, bibetydelser och korsreferenser. Man kunde kanske karakterisera detta som "virtuellt" eftersom det utspelar sig mot en konstruerad och avskärmad horisont. Bildvärlden upplevdes högst konkret av den som skulle recipieras – sinnesförnimmelser snarare än abstraktioner iscensatta i ett ritualbundet skeende. Själens och moralens fostran skulle upplevas konkret via en reglerad "erfarenhet". Ordensväsendet innefattade alltså upplysningskulturens huvuddrag, både den rationella extroverta kosmopolitiska sidan och den introverta mystiska och ockulta sidan. Upplysningstidens romantik, eller "upplysningen utan förnuft" fanns i full skala förverkligad inom logerna, även i en relativ perifer europeisk provins som Svenska Pommern.

1700-talet har ofta fått epitetet "det sällskapliga århundradet". Vetenskapliga akademier, läse- och ordenssällskap, litterära föreningar blev en del av upplysningskulturen i hela Europa. Svenska Pommern följde detta mönster. Borgerskapet ventilerade filosofiska och vetenskapliga spörsmål eller litteratur med syftet att förbättra människan och samhället och uppodla bildning och ekonomi. "Lycksalighet" blev ett centralt begrepp. Man ville finna en förnuftsbaserad moral och orientera sig gentemot någonting annat och djupare än kyrkans dogmatiska lärosatser. I de lärda och moraliska sällskapen ägde akademikerna eller prästerna ingen självskriven rätt att bestämma innehållet. Istället bildade "amatörerna" (de som hyste en passion för sällskapets ändamål) den kritiska massa som skapade en mångfalden och drev utvecklingen framåt. En genuin kärlek till kultur och vetenskap lyste fram. Amatörerna var både beredda – och hade den ekonomiska möjligheten – att ägna stora delar av sin tid åt dessa intressen. Läs- och skrivkunnigheten växte och därmed förutsättningarna för en tidskrifts- och bokmarknad. Så uppstod ett annat fält av det upplysta projektets offentlighet, tidnings- och tidskriftsväsendet, där de lärda samfunden ofta tog det första initiativet till ett offentligt samtal. Tidskrifterna tog emot recensioner och insändare, och subjektiva bearbetningar och tankar kring allt mellan astronomi och religion, ullberedning och fysiska abnormiteter. Tidigt fångade Dähnert upp denna tendens genom sin lärda tidskrift *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen*. Efter 1750 började framgångssagan med *Critische Nachrichten* som varje vecka i fler än femtio årgångar diskuterade den lärda litteraturen och kulturen. Förbindelsen till Sverige intog en viktig plats i denna svenskpommerska mediala offentlighet. Såväl här som i sällskapsväsendet var den svenska kopplingen en självklarhet.

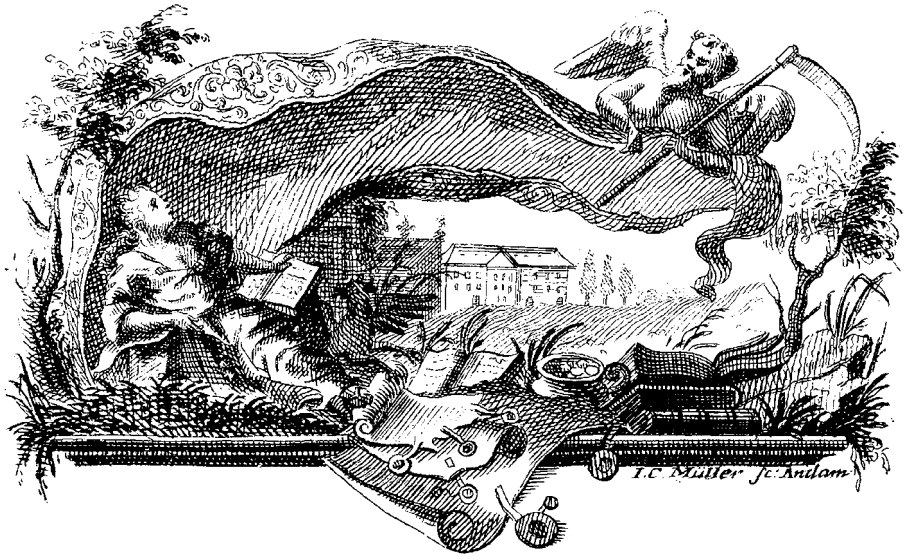

Bild 25: Titelvinjett till Dähnerts tidskrift 'Pommersche Bibliothek' (1750-1756).

Pressen och dess svenska rapportering

En pommersk Clio vilar i en skogsdunge med en bok i handen, böcker och urkunder vid fötterna under en baldakin som bärs upp av en leende skäggprydd ängel med dödslien. En liten grip, knappt synlig, betraktar musan samtidigt som den håller sina klor på böcker och urkunder mellan vilka en urna, fylld med mynt, skymtar fram. Denna skatt i "gripskogen"(=Greifs-wald) har sitt nya hem i den stora byggnad som skymtar i horisonten, universitetets nya huvudbyggnad som under pompa och ståt invigdes 1750. Inte mindre än fem dagar firades den nya pärlan i den svenskpommerska lärdomens historia.

Vinjetten pryder band I i *Pommersche Bibliothek*, en lärd månadstidskrift som utkom under Johan Carl Dähnerts egid mellan 1750 och 1756. En tolvsidig artikel i majnumret 1750 beskriver akademibyggnaden och det nya universitetsbiblioteket. Ambitionen med tidskriften var (en likhet till Nettelbladts *Schwedische Bibliothec*) att lyfta fram den pommerska historien i ljuset och rädda det förflutna åt eftervärlden. Därför ler dödsängeln i vinjetten och lyfter upp glömskans slöja som annars hotar att falla över de dyrbara skatterna. *Pommersche Bibliothek* publicerade urkunder, korrespondenser och lärda uppsatser. Vi har tidigare nämnt Dähnerts veckotidskrift, *Critische Nachrichten* (1750-1807 med efterföljare och kortare avbrott), som huvudsakligen publicerade recensioner och annonser av vetenskapliga verk i en stor bredd av ämnen. Dessutom rapporterades nyheter och anmälningar ur den europeiska lärda världen med en tydlig svensk profil. Framväxten av en reflekterande press som lämnade utrymme åt åsikter och debatt är en av huvudingredienserna i den upplysta kulturmiljön. Med pressen skapades ett offentligt rum som omfattade en stor del av de bildade läsarna i

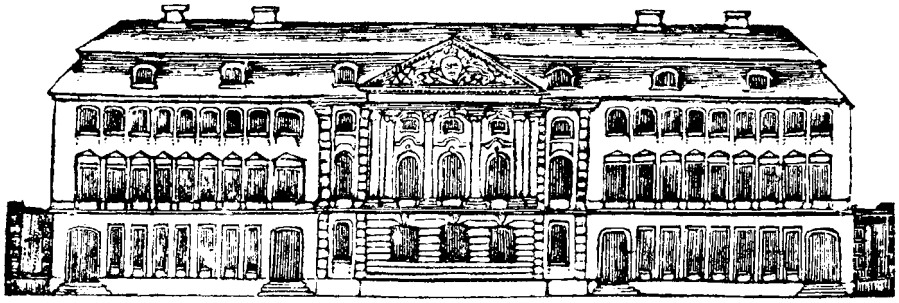

Bild 26: Universitetets nya huvudbyggnad. På första våningen under det svenska riksvapnet syns byggnadens medelpunkt: biblioteket med dess stora fönster. Vinjett efter ett akademiskt gratulationstryck 1756.

Svenska Pommern.[406] Avstånd i tid och rum kunde överbryggas genom den snabbare informations- och idéöverföringen. I den svenskpommerska pressen blir den omfattande och kontinuerligt rapporteringen om svenska ämnen ett självklart inslag och en del av den pommerska självbilden.

Parallellt med starten av det mest lyckade svenskpommerska tidskriftsprojektet invigdes Greifswalds universitets nya huvudbyggnad. Den beredde ett fysiskt rum åt tidens nya idéer och var koncipierad som en representation av vetenskapens och framstegets offentlighet. Dess kärna utgjordes av väl tilltagna föreläsningssalar och ett verkligt "pommerskt bibliotek" för kunskapssökande och möten. Bibliotekets tak pryddes av en stor målning med de tre svenska kronorna. En ny tid hade börjat för pomrarna. "Knappt någon tysk akademi har att uppvisa något så förnämligt eller liknande", skrev Dähnert i *Pommersche Bibliothek* om det nya lärdomstemplet, och antagligen är detta ingen överdrift. Inte ens Lunds eller Uppsalas universitet hade vid samma tidpunkt någon större eller för akademisk verksamhet bättre planerad byggnad. 1757 bekräftade den svenske resenären Apelblad intrycket: "Det nya Collegium är stort och så wackert, at knappt något Lutherskt universitet i Tyskland lärer wara bättre bygdt."

Samhörigheten till Sverige återspeglas i arkitekturen, både konkret och symboliskt: Kapitäler och listverk är huggna ur gotländsk sandsten. Byggnadens huvudsida vetter mot norr, och på gavelfältet hålls det svenska riksvapnet upp av två lejon. På den södra sidan sitter det pommerska vapnet. Så förenas emblematiskt Svenska Pommern med det svenska riket. Intressant är det att arkitekten,

[406] I sin avhandling *Pressen i provinsen – från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850*, Lund 2002 kritiserar Patrik Lundell det riksperspektiv som ämnet idé- och lärdomshistoria vanligtvis följer. Hans framställning, som fokuserar på miljöerna i Linköping och Norrköping, ger många uppslag till att behandla den upplysta pressens framväxt i den regionala kontexten, så även Svenska Pommern. På så sätt kan de "stora idéernas" regionala kulör fångas in. En uppfattning som jag helt klart ställer mig bakom är "Det bästa källmaterialet för att ta pulsen på platsen och tiden är tidningarna." (sid. 8), vilket min genomgång av Greifswalds lärda press verkligen bekräftar. På sidorna 10-12 diskuteras Habermas idéer om den borgerliga offentligheten som jag ansluter mig till och menar kan tillämpas som karakteristikum av den pommerska pressen. Jämför även med avsnittet "Det medborgerliga tidningsidealet" på sidorna 21-34 som tecknar ett mönster i upplysningens mikromiljöer som lika mycket skulle kunna ha ägt rum i Svenska Pommern.

Greifswaldprofessorn Andreas Mayer valde det barocka *palatset* som modell för sin grundritning.[407]

I byggnadens centrum fanns på samtliga tre plan de stora representations- och samlingsutrymmena: På första våningen Auditorium maximum, den stora hörsalen. Andra och tredje våningen, anläggningens "hjärna" upptogs av biblioteket med ett galleri. Till höger och vänster om dessa stora salar placerades mindre utrymmen: konsiliets möteslokal, ett arbetsrum för bibliotekarien, juridiska, teologiska och filosofiska hörsalar och längst upp medicinarnas med en anatomisk teater och ett rum för preparat. Längst ut i flyglarna fanns professorsbostäderna. Byggnaden skulle, enligt rådande föreställningar, placeras in i ett gestaltat landskap eller en park. För en universitetsbyggnad var det lämpligt med en botanisk trädgård som senare anlades efter linneanskt mönster.[408]

På ritningarna kallas byggnaden "Corps de Logis du Collége de l´Academie Royale à Greiffswalde", akademin samlad under ett tak. Berättelsen om den nya huvudbyggnaden talar om "minnesmärken av milda furstars lovvärda frikostighet" men prisar också de nya inrättningarna, den projekterade botaniska trädgården, det nya observatoriet och det kemiska laboratoriet. Vid sidan om furstens palats ställdes nu vetenskapens palats i statens tjänst och till offentlighetens upplysning. År 1747 hade matematikprofessorn Mayer påbörjat byggnationen. Mayer tillkom den huvudsakliga äran av bygget, något som möjligen banade vägen för hans senare medlemskap i Kungliga Vetenskapsakademien. Han belönades av kronan för sina insatser med löneökning och uppgiften att nu undervisa i experimentalfysik med sina egna instrument, som akademin senare skulle köpa av honom. I detta nya ämbete introducerades Mayer med all ståt. Han talade under festligheterna på latin "om fördelarna som tillflyter staten och akademin genom det värdiga användandet av det nya kungliga nådebeviset och genom ivriga försök i naturläran". Tidens vetenskapliga intresse höll på att svänga till förmån för naturalhistoria och experimentalverksamhet. De svenska förbindelserna, framför allt med KVA, påskyndade en sådan utveckling i Pommerns lärda och ekonomiska opinion.

Att invigningen av universitetsbyggnaden gav tillfälle till panegyriska lovord över kung Fredrik I säger sig självt. Svenskar och tyskar uttryckte sina hedersbetygelser i en följd av processioner och festtal, sånger och dikter. De besjöng "den aldrig avmattande omsorgen om hans staters väl och vetenskapernas blomstring i desamma; fredens härliga frukter som hans milda regering förlänat våra provinser". En student från Stralsund orerade på tyska om "De staters lycksalighet i vilka vetenskaperna och de fria konsterna kan glädja sig åt regenternas beskydd och understöd". Lycksalighet byggde på dygd och förnuft, vetenskapen skulle verka för samhällets väl och kungen var den lyckliga utvecklingens garant. Man delade ut en tillfällesdikt som ägnades festdagen "då Pommerns anletes krets genomlystes" av denna gåva till folken. Fredrik I:s rike beskrevs som

[407] Jonas Apelblad, *Rese-beskrifning öfwer Pomern och Brandenburg*, Stockholm 1757. Skildringen utkom i en andra i det närmaste oförändrad upplaga 1762. Joachim Fait, "Die Geschichte des Greifswalder Universitätsbaues" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956, sid. 161-173.

[408] 1765 utkom en utförlig presentation av Botaniska trädgården som recenserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1765:12 (39-40).

"en himmel fylld av lycka [...] Visdomens lyckogivande konster/sprider sitt himmelska ljus/hit där ni omstrålade av midnattshimmeln/förökar er under Fredriks regering."

Det första invigningstalet höll den svenske professorn i vältalighet och poesi, Kellmann. Emellertid förvånade Anna Christina Ehrenfried von Balthasar publiken genom att gå upp på katedern och fritt deklamera ett tal på latin till Fredrik I:s och Ulrika Eleonoras ära. Invigningen av Musornas tempel, deras nya hus i Greifswald, krävde av henne en större styrka än hon med hänsyn till sitt omogna kön egentligen kunde prestera. De pommerska medborgarna skulle församla sig till glädjefesten och förenas i förböner för kungen Fredrik I. Bönens suckar skulle likt regnet stiga upp till himlen och sedan falla ner för att fukta och befrukta jorden. Kungen leve, "vårt fäderneslands fader, den gunstige vårdaren och beskyddaren av denna akademi, hela länder och folkslags liv är beroende av hans frälsning." Adolf Fredrik, "vald under lyckliga stjärnor och våra staters grundpelare" innefattades i förbönen och inte minst hans maka Lovisa Ulrika, exemplet på gudsfruktan och dygd, modern till Gustav och Carl, folkets glädje. Deras hälsa skall borga för svenska rikets och "vårt fäderneslands" (=Pommerns) välgång. "Det högsta väsendet" ("summum Numen") åkallades för beskydd av riksråden, Pommerns generalguvernör och regering.

Själva akademibyggnaden liknade ingenting annat i Svenska Pommern, framhåller Anna von Balthasar, den måste uppskattas av grannarna och beundras av eftervärlden, den hedrar sin mästare. På blott ett och ett halvt år restes detta Musornas tempel och ingen arbetare förolyckades, "varken på bjälkar eller murar sprutades en dödad människas blod". "Den högste styresmannen" ("Omnipotens") må bevara denna nya helgedom: "uppfyll alla, både de som lär och som lär ut, med den sanna vishetens ande [...]" Omdömet om detta kvinnliga lärdomsprov i *Pommersche Bibliothek* 1750:7 förtjänar att anföras i full omfattning:

> "Kanske uppmuntrar detta fullkomliga exempel även andra ur det vackra könet att förneka de hinder om vilka man brukar tro att de skulle stänga vägarna till vetenskaperna för dem. Det tycks mig, att ingenting skulle kunna upphöra lättare att kallas viktigt än dessa hinder, om man enbart skulle ha tillmötesgående det att ge dem [kvinnorna] rätten till vetenskaperna [...]. Det är en ära för vår akademi att ett fruntimmer offentligt deklarerar att stå över sådana tvivelsmål och genom en flitig övning i språk och allvarliga vetenskaper ger hopp om att framgent visa sig från en så beundransvärd sida."

Vid invigningen av det nya biblioteket (i juli 1750) höll Anna von Balthasar sedan ett programmatiskt tal, "Bevis att biblioteken är de säkraste boningar för en sann och äkta vänskap". Det kan tolkas som tecken på betydelsen samtiden tillskrev denna nya lärdomsinrättning.[409] Talarinnan betonar bibliotekens vikt: "Utan bibliotek är en stats lycka ofullkomlig", det är ett "oskattbart tempel, […] ett tempel av den vackraste vänskapen" som öppnades. Vänskapen var grunden i människans "sällskaplighet" ("Geselligkeit") som *homo politicus* i dess ursprungliga betydelse, det "sociala väsendet". Vänner gav orienteringshjälp, man kunde bli delaktig i deras dygder, "vi bygger vår lycka på dem". Varje stånd, kön och ålder fann i biblioteket en plats för sin vänskap, den fick här sitt tempel. Böcker

[409] Invignings- och bibliotekstalet finns tryckta i Hermann Müller, *Anna Christina Ehrenfried von Balthasars Bedeutung als Gelehrte und Schriftstellerin*, Greifswald 1876, sid. 53-60 och 70-79.

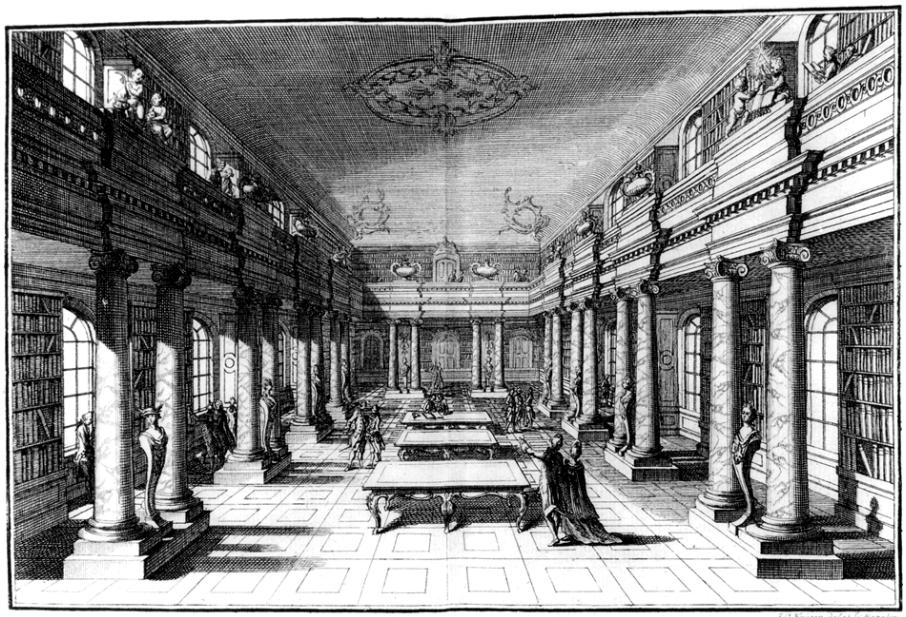

Bild 27: Universitetsbiblioteket i Greifswald. Kopparstick ur Dähnerts tryckta bibliotekskatalog 1775.

kunde i analogi därtill också ses som ett sätt att leva kvar efter döden, som ett tecken på vänskap bortom livet. De gav, precis som vännerna, ledning och orientering och förmedlade dygd och vetenskap.

Kopparsticket ger den idealtypiska bilden av en offentlig mötesplats, universitetsbiblioteket som lärdomens tempel. En man visar för sitt kvinnliga sällskap hur biblioteket är uppbyggt, vid fönstren står enskilda försjunkna i läsning. I mitten av bilden instrueras en student av sin informator, kanske någon av akademins professorer. Två lärde står till vänster, en grupp om tre studenter längre fram till höger och diskuterar. Under galleriet flanerar två samtalande gestalter, den ene tycks förklara något för den andre. Vid ett av de stora borden, för planschverk och kartor, står två personer, kanske bibliotekarierna och antecknar något i en stor bok; litteratur katalogiseras eller lån antecknas. På hyllorna syns mängder av inbundna böcker, men även *tomma platser* med lutande band. Senare skulle Thomas Thorild hävda att dessa tomma platser ägde en särskild estetik då de visade att ett bibliotek var levande. Mellan de marmoraktiga dubbelpelarna som håller upp galleriet står säregna statyer som föreställer de sköna konsterna. Även på galleriet pågår kunskapssökandet för fullt. Till höger ser vi en läsande figur vid ett fönster tillsammans med en eftertänksamt blickande följeslagare som lutar sig på galleriets räcke. På kortsidan samtalar två par och uppe till vänster syns ytterligare ett mot räcket lutande par i diskussion. Tjugofyra personer är avbildade, därav ägnar sig fyra eller fem åt läsning och böcker, resten samtalar. På galleriet visar fyra par putti upp något som kanske är symboler för de fyra fakulteternas. Putton längst upp till höger visar en frimuraresymbol, den strålande triangeln. I taket syns de tre svenska kronorna. Biblioteket bildar en frizon för det lärda och offentliga samtalet. Man orienterar sig tillsammans i lärdomens tempel.

Här syns ingen skylt som påbjuder tystnad. Svensken Wallenius, Dähnerts efterträdare och Thorilds föregångare på posten som universitetsbibliotekarie, skildrar 1786 sitt bibliotek som en plats för samtal och diskussion. Titeln på Dähnerts månadstidskrift, *Pommersche Bibliothek*, var heller inte vald av en tillfällighet. Redan Nettelbladt hade ju utvecklat analogin mellan ett bibliotek och sitt periodiska verk, *Schwedische Bibliothec*. Precis som i ett verkligt bibliotek skulle olika tankar representeras sida vid sida, öppna för bedömning och granskning. Det samtal om böckerna som kopparsticket avbildar fördes också i den kritiska lärda press som Dähnert förverkligade med sina *Critische Nachrichten*. Och där liksom i biblioteket svävade de tre kronorna beständigt över samtalet.

Invigningen av universitetets nya huvudbyggnad blev ett startskott för en lärd nyorientering. Rapporteringen i pressen förmedlade olika berättelser, själva händelsen är blott en sida. Bibliotekets roll som offentlig kunskapsinstans, naturalhistoriens och de praktiska ämnenas starkare ställning, kvinnors tillgång till vetenskapen, allt rymdes inom berättelsen om denna institution. Arkitekturen tillhandahöll den yttre form som kunde fyllas av det nya och banbrytande, och omvänt: utan den yttre formen hade förnyelsen inte fått samma katalysator. Auditorierna blev fora för offentliga lärdomsritualer med hundratals deltagare från akademin och staden. Frimurarelogens första sammankomster ägde rum i den svenske professorn Kellmans lägenhet, biblioteket besöktes av fattiga studenter lika mycket som furstliga resenärer. Efterhand skulle även andra offentliga kulturella iscensättningar utspela sig där, till exempel konserter och teater, med en höjdpunkt i den pommerska lantdagen efter svenskt mönster 1806, då biblioteket fungerade som motsvarigheten till rikssal.

Rapporteringen i pressen visar också tydligt att händelser började bli *mediala*, till abstrakta självständiga företeelser som skapade en anonym gemenskap mellan läsarna. Fastän en stor del av *Pommersche Bibliotheks* prenumeranter torde ha varit närvarande under festligheterna, kunde de ta del av noggranna skildringar i efterhand. Och de som inte var närvarande fysiskt blev genom läsningen inkluderade i upplevelsens gemenskap. Dähnert skriver i sin promemoria om frimurarefesten midsommaren 1763: "Var och en bad att minnet av denna fest skulle bevaras genom skildringar och kopparstick som visade den illuminerade trädgården".[410]

Efter tillkomsten av den nya huvudbyggnaden för den "Kongl. Swenska Lärosätet uti Greifswald" tog relationerna med Sverige en ny riktning för provinsen. Den tid var förbi då man grälade om det som skilde åt, historia, religion eller juridik. Istället sökte man finna mötesplatser, en gemensam idémässig bas och plattform. Utåt publicerade man och upplyste, inåt arbetade man på sitt etiska fullkomnande eller utväxlade vetenskapliga resultat med varandra. Men *pressen* tillade en tredje dimension av mening. Den skapade ett kosmos av sammanhang och etablerade gemensamma referensramar i ett medialt offentligt rum. Ett och samma budskap skulle nu upprepas under decennier: Pommerns speciella relation till Sverige, oavsett om det handlade om svenska studenters disputationer, den svenska historiografin eller hyllningar till kungamakten, stort som smått. För att bilda mig en uppfattning om den svenska rapporteringens omfång har jag gått

[410] Johan Carl Dähnert, *Species Facti*, Manuskript i GStPK 5.2. G 45 nr. 10.

igenom samtliga band av *Critische Nachrichten* och dess efterföljare mellan 1750 och 1807.[411]

Pressens utveckling i Svenska Pommern fram till 1750

Utgivningen av tidningen *Stralsundischer Relations-Courier* mellan 1703-1727 kan inte beläggas och efter det har endast enstaka exemplar ur olika årgångar fram till 1747 bevarats. För perioden 1747-1754 existerar kompletta årgångar.[412] Liksom under den tidiga perioden dominerar här politiska nyheter, rapporteringar om krig eller hov. Om svenska nyheter föreligger, trycks de på första plats i tidskriften. Ibland förekommer hyllningsdikter till den svenska kronan eller längre referat, som berättelsen om Frimurare Barnhusets invigning i Stockholm 1753. Men en mer ingående genomgång måste lämnas därhän.

Nettelbladts *Schwedische Bibliothec* (1728-36) kan ses som det första egentliga periodiska verket i Svenska Pommern efter 1720. Det författades och redigerades där, den hade en uttalad programmatisk ambition att behandla svenska och svenskpommerska ämnen på tyska. *Schwedische Bibliothec* innehöll främst gamla urkunder eller sällsynta dokument och avhandlingar och bidrag ur den pom-

[411] Hitintills har pressen endast nämnts ytligt i olika översikter eller så har den använts för att belysa särskilda aspekter: den tyska litteraturens aktuella ståndpunkt som hundratals recensioner speglade, som ett forum för ekonomisk reformivrande publicistik eller som recensionsorgan av aktuella juridiska skrifter. En översikt över den lärda pressen i Svenska Pommerns utveckling får man hos Ernst Zunker, "Die greifswalder wissenschaftlichen Zeitschriften und periodischen Veröffentlichungen – ein Beitrag zur Universitätsgeschichte" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956, sid. 265-276. Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997 behandlar tidskrifterna utifrån aspekten hur de skildrade receptionen av den nationella tyska kulturen vid tidpunkten. Hennes omdöme som grundas på detta visar att provinsen inte alls var avskuren från den nationella litteraturreceptionen. Hennes tillkortakommanden rörande de svenska förhållandena har jag redan kritiserat tidigare. Jörg-Peter Findeisen, *Fürstendienerei oder Zukunftweisendes unter feudalem Vorzeichen – wirtschaftspolitische Reformpublizistik in Schwedisch-Pommern zwischen 1750-1806*, Sundsvall 1994, visar hur de "kamerala" kretsarna i det svenskpommerska borgerskapet efter seklets mitt strävade efter ekonomiska reformer och hur denna reformiver speglades i pressen. Ekkehard Ochs har utvärderat de lärda tidskrifterna som musikhistorisk källa i "Greifswalds gelehrte Zeitschriften der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts als musikgeschichtliche Quelle" i Kühlmann/L anger (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 411-418. Hellmuth Heyden har kort berört tidskrifternas rapportering om teologiska ämnen i *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965, sid. 174-178. Från svenskt håll har inte heller någon djupare analys företagits. Lindroth konstaterar blott att tidskrifterna "uppmärksammade svenska vetenskapliga nyheter" och uppger ett felaktigt år för när *Critische Nachrichten* började utkomma. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – frihetstiden*, Stockholm 1997, sid. 41f. Willers nämner tidskrifterna positivt, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 56f. Seth ansluter sig till ett tämligen negativt omdöme som skulle vara ett bevis för Pommerns avskurenhet från resten av Tyskland. Detta omdöme har han hämtat hos Helmut Beug, *Heinrich Ehrenfried Warnekros und die pommersche Geistesgeschichte in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Greifswald 1938, sid. 78-80. Seth ägnar tidskrifterna i sitt monumentala arbete över universitetets ställning i svensk kulturpolitik inte ens något sammanhängande avsnitt. Däremot borde just de vara ett gott exempel på denna ställning. Per Nilsén ägnar sig i *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 284ff. åt recensionen av juridiska skrifter.

[412] Hanns Heino Reinhardt, *Die Geschichte des Zeitungswesens in Stralsund*, Stralsund 1936, sid. 28f. Jämför även med uppgifterna hos Gottlieb Mohnike, *Geschichte der Buchdruckereien in Stralsund bis zum Jahr 1809*, Stralsund 1833, sid. 21f.

merska historien. I de redaktionella och mer programmatiska delarna lyste Nettelbladts iver för fosterlandets försvar. Lärda nyheter infördes både från det pommerska och från de rikssvenska universiteten. Tidskriften trycktes däremot inte i Svenska Pommern (utan i Stockholm och Mecklenburg) som en följd av Nettelbladts ovilja att låta tidskriften recenseras i Greifswald. Som förevändning utnyttjade han riksrådets påbud att alla historiska skrifter skulle underkastas central censur i Stockholm; tydligen räknade han med mer tolerans från rikets censor librorum än från den akademiska censuren i Greifswald.

En viktig skillnad till senare tidskrifter är att *Schwedische Bibliothec* måste betraktas som ett enmansverk. Inte ens Nettelbladts bundsförvant och svåger Papke figurerade på något sätt i utgivningen. Nettelbladt lyckades aldrig att samla en krets av skribenter kring sig, utan skaffade sig mest fiender med sin rapportering om pommerska förhållanden. Nettelbladt var allt annat än diplomatisk, miljön blev infekterad och de religiösa och ideologiska motsättningarna våldsamma. Först när pomrarna själva började inse sin betydelse som förmedlare av svenska nyheter och förankring i en svensk mediesfär, svängde attityderna.

Vi har redan tidigare belyst hur de pommerska tidskrifterna på allvar bröt fram efter 1740 inom ramen för de lärda sällskapen. *Königlich Deutsche Gesellschaft* gav åren 1742-46 ut en rent litterär och språkvetenskaplig tidskrift, *Critische Versuche zur Aufnahme der deutschen Sprache* i femton nummer.[413] Därtill utgavs alltså under sex års tid (1743-48) två gånger per vecka en lärd tidning, *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen* (i följande *Pommersche Nachrichten*) med ett bredare tematiskt upplägg på Weitbrechts förlag i Greifswald.[414] Båda tidskrifterna redigerades av Dähnert. *Königlich Deutsche Gesellschaft* var undantaget den akademiska censuren och på så sätt kunde Dähnert utveckla en ambition om en opartisk journalistik. I förlagskatalogen nämndes uttryckligen att nya verk skulle behandlas utan all partiskhet i syfte att främja lärdomen.[415] Greifswalds första veckotidning, *Greifswaldisches Wochenblatt*, kom ut mellan 1743-44, där pietisterna och det pommerska historiesällskapet fick sitt främsta utrymme. Men både *Pommersche Nachrichten* och *Greifswaldisches Wochenblatt* kommunicerade även rent svenska nyheter, den senare tidskriften dock mer sporadiskt. Som ett exempel kan anföras numret 1743:14 där det tyska verket *Suecia Libera* annonserades, som behandlar den svenska regeringsformens historia. Bokens författare sägs vara "en

[413] Martin Wehrmann, *Die pommerschen Zeitungen und Zeitschriften in alter und neuer Zeit*, Pyritz 1936, sid. 26. Wehrmanns skrift ger endast ett index över utgivningen och var man kan hitta publikationerna.

[414] Den mest utförliga beskrivningen av *Pommersche Nachrichten* fås hos Wilhelm Braun i uppsatsen "Existenzkampf einer kritischen Zeitschrift in Schwedisch-Pommern 1743-1748" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Bd. 4, Schwerin 1964, sid. 217-240. Ernst Zunker, "Die greifswalder wissenschaftlichen Zeitschriften und periodischen Veröffentlichungen – ein Beitrag zur Universitätsgeschichte" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956 beskriver tidskriften på sid. 268f. Jämför även med Per Nilsén i *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 277ff. där sambandet mellan historia litterariae och tidskriftsutgivningen poängteras.

[415] Citeras hos Wilhelm Braun i uppsatsen "Existenzkampf einer kritischen Zeitschrift in Schwedisch-Pommern 1743-1748" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Bd. 4, Schwerin 1964, sid. 237 (fotnot 9).

1744. 61. Stück.

Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen.

Den 7. August.

* * * * * * * * * * * * * * * *

Greifswald.

Wir haben allhier den 30 und 31 Julius das unschätzbare Glück genossen, Ihro Königliche Hoheit die Durchlauchtigste Prinzessin Louisa Ulrika, Gemahlin unsers Durchlauchtigsten Kronprinzen, innerhalb Ringmauren zu sehen, und die ersten Merkmale der ausnehmenden Gnade und Leutseeligkeit, deren sich das Schwedische Reich beständig zu erfreuen hat,

Bild 28: Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen, *titelvinjett med det svenska riksvapnet från och med 1744. Artikeln behandlar Lovisa Ulrikas besök i Greifswald i augusti samma år.*

ädel man med en mycket skicklig penna", en född svensk som har "tjänat den svenska kronan".[416]

Pommersche Nachrichten hade den längre kontinuiteten, och en första modell för svensk rapportering skapades här. Tidskriftens upplägg hade dock ännu inte riktigt nått *Critische Nachrichtens* nivå. Registret bestod av tre ohanterliga delar: ett allmänt namnregister (både nämnda personer och författare), en förteckning på omnämnda periodiska skrifter samt särskilda ämnen eller anonyma bidrag. De båda sistnämnda registren slogs småningom ihop. Det gör det rätt svårt att skaffa sig en överblick över den svenska rapporteringens omfång. Artiklarnas indelning inne i de enskilda numren (som i regel bestod av åtta sidor två gånger per vecka) var varken tematisk eller följde författare och verk. Under olika orter runt om i Europa sorterades de mest skilda nyheterna, vilket ger intrycket att man hämtade in nyheter från "hela världen". Till och med kategorin "Okänd ort" fanns.

I samband med att tidskriften upphörde 1748 ingav universitetstryckaren Struck en promemoria till rektorn och konsiliet ur vilket många detaljer kring *Pommersche Nachrichten* framgår. Dähnert erhöll ett honorar på 100 riksdaler för sitt arbete, förläggaren försåg honom med lärda tidskrifter och betalade korrespondensen till Leipzig, Halle och Prenzlau. Nyutkomna böcker skulle lånas av förläggaren som recensionsexemplar. Men samarbetet bröts redan efter två årgångar på grund av dålig ekonomi. Efter 1745 blev Dähnert ensam redaktör och utgivare. Men de ekonomiska påfrestningarna medförde att han i oktober 1745 vände sig till rektor och konsiliet för att få ekonomiskt understöd. Ansökan bifölls

[416] En mer ingående beskrivning av *Greifswaldisches Wochenblatt* ger Ernst Zunker i "Die Greifswalder wissenschaftlichen Zeitschriften und periodischen Veröffentlichungen" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Greifswald 1956, Band I, sid. 265f.

följande år av generalguvernören/kanslern Meijerfeld – en form av presstöd utbetalades alltså. Indirekt gällde detta även den dagstidning som skulle utkomma i Stralsund. Denna upprätthölls till stor del genom publikationer från regeringens sida. Den halvofficiella finansieringen av de tryckta produkterna kan tolkas på olika sätt. Regeringen kan ha haft för avsikt att bidra till en tyskspråkig lojal press i provinsen och samtidigt sett den som ett redskap i uppryckningen av tillståndet där. Det politiska intresset och intresset för de upplysta värderingarna som Svenska Pommerns publicister stod för, gick hand i hand.

En stormig debatt bröt ut om *Pommersche Nachrichtens* innehåll, något som blottade sprickan mellan en äldre pietistisk och en yngre wolffiansk generation. De olika sidorna formulerade oförenliga ståndpunkter, i synnerhet under tiden pietisterna "höll" sig med ett eget organ, *Greifswaldisches Wochenblatt*. Man diskuterade bibliska underverk och filosofen Spinoza. Braun menar att författarskapet till de irriterande artiklarna är uppenbart. Enligt honom är det utom all tvivel att det rör sig om Andreas Mayer, som senare blev arkitekten bakom universitetets huvudbyggnad. Genom att ha berett plats åt wolffianska och naturfilosofiska artiklar i *Pommersche Nachrichten*, menade delar av konsiliet 1745, vore det inte försvarligt att tillskjuta universitetsmedel för en fortsatt utgivning. Teologerna krävde att i så fall censurera tidskriften, vilket Dähnert till slut gick med på. Tryckningsbidraget med femtio riksdaler utgick nu till Struck, som hade påbörjat ett intensivt samarbete med en av tidens största svenska förläggare, Georg Kiesewetter i Stockholm.[417] Det var billigare att trycka i Tyskland än i Sverige och alltså en lönande affär för det svenska förlagsväsendet att boktryckare fanns i den pommerska riksdelen. Men nu fördes förhandlingar om att Kiesewetter helt skulle ta över förlaget för *Pommersche Nachrichten*. Så blev det emellertid inte. För Dähnert var läget allt annat än säkert. Han hade förutom de små inkomsterna som tidskriften och undervisningen gav honom, ingen fast tjänst och lade därför sin personliga prestige i tidskriftens utformning. Tidskriften var ett sätt att meritera sig för en fast anställning och den väntade så fort wolffeleven Andreas Mayer skulle tillträda rektoratet. Ambitionen var att inrätta en självständig bibliotekarietjänst som var förknippad med en professur i lärdomshistoria, i likhet till de rikssvenska universiteten Lund och Uppsala. Så blev även fallet på sommaren 1747. I den kungliga professorsutnämningen från augusti 1748 angavs att Dähnert skulle fortsätta med utgivandet av en lärd tidskrift. Men ju mer Dähnert ägnade sig åt biblioteket, desto mindre tid blev över för *Pommersche Nachrichten*, som till slut endast avtryckte artiklar ur *Göttingische gelehrte Zeitungen*, och dessutom uppstod stridigheter kring vem som skulle stå för kostnaderna. *Pommersche Nachrichten* somnade in, och först 1750 såg en ny och förbättrad tidskrift ljuset: *Critische Nachrichten*. I viss mån överbryggades den svenska rapporteringen under dessa år av *Stralsundischer Relations-Courier*. Efter

[417] Redan Nettelbladt hade odlat kontakter till en tysk tryckare i Sverige, Rußworm, som även tryckte i Mecklenburg. – Dähnert samarbetade också med Kiesewetter med utgivningen av en latinsk-svensk-tysk ordbok som utkom i Greifswald 1746. Beträffande Mayers Spinozavänliga hållning och kritiken av bibelns underverk låg han mycket nära den radikala upplysningens idépotential vid tidpunkten, ett perspektiv som man skulle kunna fördjupa. För en kontextualisering jämför med Jonathan Israels *Radical Enligthenment – Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford 2002 och i synnerhet avsnitten om Spinoza och "Miracles denied", sid. 218-229.

1750 finns det exempel på överlappande rapportering i de två tidskrifterna, något som kanske tyder på en gemensam svensk källa och intresse för samma ämnen.

Rapporteringen av svenska nyheter i Pommersche Nachrichten

De svenska nyheterna sorterade främst under rubriker som "Upsal" eller "Stockholm", enstaka gånger även "Lund", ibland under kategorin "auswärtige Sachen" eller "Nordiska nyheter" (som också innefattade Ryssland) och "Svenska nyheter". I band I av *Pommersche Nachrichten* kunde man läsa om läkare som Sverige förlorat, om Kiesewetters *Anvisning till geografin*, drottning Kristinas myntkabinett, Karl XII:s historia, om Morastenarna och forntida kungaval, om vetenskapernas och kyrkans tillstånd i Sverige. Från och med 1744 använde *Pommersche Nachrichten* det svenska riksvapnet som titelvinjett. Även om detta kanske kan sättas i samband med den valde tronföljaren Adolf Fredriks och Lovis Ulrikas genomresa genom den pommerska provinsen, är det ändå anmärkningsvärt. Man såg sig som en tyskspråkig svensk publikation.

Själva tidskriftsnamnet "Pommerska nyheter om lärda saker" påminner om den i Sverige sedan 1742 utgivna *Tidningar om the lärdas arbeten*, senare rätt och slätt fortsatt som *Lärda Tidningar*, med kopplingar till Vetenskapssocieteten. År 1744 gick startskottet för den kontinuerliga rapporteringen om KVA:s verksamhet. I nummer 7 och 8 detta år den svenska boktryckarkonstens och sällsynta svenska böckers historia, och nummer 56 kan kallas ett temanummer i anledning av den svenske kronprinsens bröllop. Ett festtal återges som betonade att det svensk-preussiska giftermålet förnyade förbindelsen mellan Brandenburg och Pommern. Dähnerts tal om Svenska Pommerns lycksalighet infördes också. Uppsala universitets hyllningar till tronföljaren refererades, med en anslutande översikt över universitetets senaste avhandlingar.

Recensionerna av svenska verk var ännu relativt korta, men tillräckligt utförliga för att läsepubliken kunde få en rätt god uppfattning om innehållet. Detta gäller framför allt historiska verk som behandlade svenska förhållanden, ett stort område för rapportering som skulle stå sig fram till 1807. En avhandling om den svenska lärdomens öden sammanfattades utförligt i nummer 19 för år 1745, och läsaren får en god överblick över vetenskapernas utveckling i Sverige. Preses för denna avhandling var Thimoteus Lütkemann, Nettelbladts svärfar som hade kommit från tyska församlingen i Stockholm till Svenska Pommern. Linné kritiserades för den skapelseteori han fört fram i talet *De telluris habitalibis*; *Pommersche Nachrichtens* recensent menar att "även skickliga människor kan bli absurda [abgeschmackt], när de börjar spekulera". Slutligen gavs i numret 1745:38 ett stort utrymme åt en recension av en skrift rörande den svenska handelspolitiken som utkommit i Stralsund med titeln "Den svenska sparbössan", närmast en propagandaskrift för ekonomisk liberalisering, avskaffande av statligt styre, generösa importregler och ett främjande av lyxkonsumtion. 1745 började också en av Dähnerts mest trogne skribent i nordiska ämnen sin journalistiska bana i den svenskpommerska pressen. Prästen i Starkow, *Johan Erichson* (1700-1779) hade tidigare tjänstgjort i Tyska församlingen i Stockholm. År 1743 flyttade han, i likhet till Lütkemann, till Svenska Pommern.

En artikel i *Pommersche Nachrichten* 1745:79 beskriver med långa citat Pufendorfs omdömen om den svenska katekesen. Artikeln visade med all tydlighet

att den lundensiske juridikprofessorn inte hyste särskilt höga uppfattningar om det svenska prästerskapets intellektuella prestationer. Året därpå opponerade sig en insändare från Stockholm. Han menar att *Pommersche Nachrichten* skildrat saken alltför ensidigt och skickade material till utgivarna för att rädda de svenska prästernas heder. Episoden visar att *Pommersche Nachrichten* lästes i Stockholm. Samma år fortsatte referaten av KVA:s verksamhet och avhandlingar med en höjdpunkt i Höpkens åminnelsetal över Celsius, som upptar nästan halva numret 1746:83. Linnés avhandlingar behandlades nio gånger under året med en tydlig emfas på presentationen av *Fauna Svecica*. Erichson annonserade att han ämnade utge en textsamling om den nordiska forntiden, *De Thule veterum,* med skrifter som inte ens Nettelbladt hade till sitt förfogande.

Det skulle inte bli sista gången Erichson uppträdde som konkurrent till Nettelbladt i fråga om nordiska ämnen. På 1760-talet ledde det till en öppen dispyt i pressen dem emellan beträffande en skrift om runor som Erichson författat. I *Pommersche Nachrichten* 1746:75 togs fyra sidor svenska nyheter in, från exotiska "Westerwick", och från Malmö, varifrån gavs en detaljerad skildring av ett vanskapt missfoster. Man hade velat lägga in det i sprit, men de olyckliga föräldrarna, en fiskare och hans fru, gav inte sitt samtycke. Rapporter som dessa om kuriosa och abnormiteter förekom även fortsättningsvis regelbundet. De två sista årgångarna i *Pommersche Nachrichten* inga nämnvärda svenska inslag, en följd av att Dähnert uppenbart tappat intresset för utgivningen.

Exemplen ur *Pommersche Nachrichten* ger oss en god bild av skiftningarna i den pommerska pressens rapportering om svenska ämnen före 1750. Recensioner förmedlade åsikter och information. Kuriosa rapporterades i detalj. Teologiska frågor debatterades också, något Pufendorfepisoden ger ett prov på. Man intresserade sig för kyrkohistoria, svensk historia, fornnordiska ämnen och lärdomshistoria. Kungliga Vetenskapsakademin, de rikssvenska universiteten och deras verksamhet hamnade i fokus när vetenskapen presenterades. Hyllningar till svenska kungahuset blev till en självklar del i rapporteringen. Under den gustavianska epoken skulle den svenska minneskulten nå en höjdpunkt, och även här spelade pommerska pressen en inte obetydlig roll.

Publicisten *Carl Christoffer Gjörwell* (1731-1811) studerade för Dähnert i Greifswald på 1740-talet och tog intryck av provinsens publicistik och periodika. I en kommentar till ett brev från sin forne lärare skriver han att tiden i Svenska Pommern "lade Grunden för Mercurius med alla dess Barn och Barnbarn".[418] Upprepade gånger kommenterade Gjörwell den "så sälla" studietiden i Greifswald. På så sätt lämnade Dähnert också indirekt sitt bidrag till den svenska presskulturen. Ett inslag i de framtida relationerna odlades omedelbart efter Gjörwells hemkomst till Sverige. Snart korresponderade Gjörwell livligt från Lund med Greifswald, Schwarz och Dähnert.[419] Med denna brevväxling var ett

[418] Dähnert till Gjörwell, 15/10 1757, KB, Ep G 7:1. Om korrespondensen mellan Dähnert och Gjörwell se även Per Nilsén i *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 279f.

[419] Gjörwell skrev i augusti 1749 på latin till sin forne lärare, historieprofessorn von Schwarz, om lärdomens tillstånd i Lund. Lundagårds utseende, det akademiska sjukhuset och botaniska trädgården som planerades skildrades entusiastiskt. Historikern Bring var "ögat av hela vår akademi". Hans och Dalins historiska arbeten presenterades utförligt som även den då livligt diskuterade

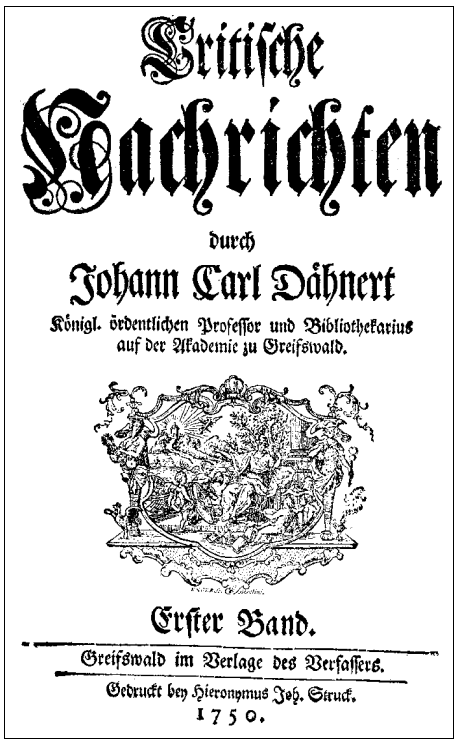

Critiſche
Nachrichten
durch
Johann Carl Dähnert
Königl. ördentlichen Profeſſor und Bibliothekarius
auf der Akademie zu Greifswald.
Erſter Band.
Greifswald im Verlage des Verfaſſers.
Gedruckt bey Hieronymus Joh. Struck.
1750.

Bild 29: Titelbladet till 'Critische Nachrichtens' första band 1750.

fast inslag i den ömsesidiga informationsinhämtningen etablerat. I regel skickades breven på svenska till Pommern och svaret returnerades till Sverige på tyska.

Flaggskeppet "Critische Nachrichten" – pressen efter 1750

Tidningar och tidskrifter med deras svenska rapportering var alltså väl kända fenomen i Svenska Pommern, när 1750 ytterligare två lärda tidskrifter under Dähnerts ledning såg det pommerska ljuset: *Pommersche Bibliothek* och *Critische Nachrichten*. Den förra var en månadsjournal med mellan åtta och tjugo sidor som i titel, innehåll och ambition har slående likheter till Nettelbladts *Schwedische Bibliothec*. Den senare var en åttasidig veckotidskrift som lämnade mer utrymme åt recensioner av lärda verk och nyheter. *Critische Nachrichtens* första band dedikerades riksråden Carl Gustav Tessin och Claes Ekeblad. I denna tillägnan presenterades tidskriftens program: den skulle veckovis presentera de viktigaste nya händelserna i den lärda världen och dess egen strävan. Att ge ut en lärd tidskrift, poängterade Dähnert, ingick i hans uppdrag som professor i lärdomshistoria, det skedde på kunglig befallning. Hela första bandet skulle nu presenteras för riksråden så att de skulle bedöma om Dähnert gjort sig förtjänt åt sitt fädernesland. Om så var fallet skulle han bli lycklig: "Jag kan inte tänka mig en starkare motivation för de lärde att ägna sina andliga krafter åt det som på något sätt kan vara gagnerikt för staten, än den monarks ädla sinne som mäter sina staters lycka efter vetenskapens blomstring [...] Det är de upphöjda fördelarna som vetenska-

vattenminskningshypotesen. Schwarz skrev tillbaks ett par gånger, även han på latin. Gjörwell till Schwarz, 31/8 1749, KVA, Bergianska brevsamlingen, Vol. 1, sid. 257f.

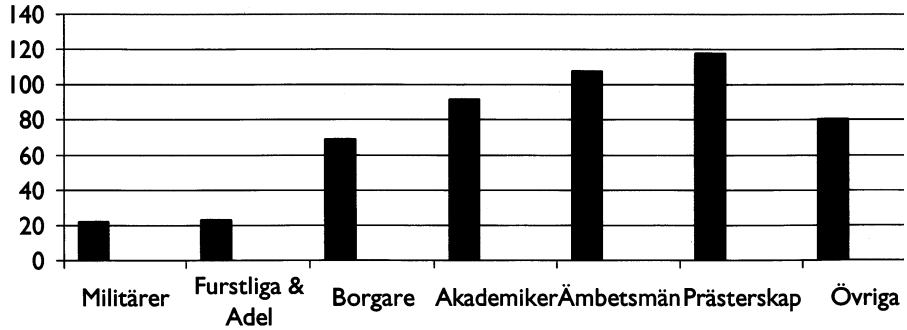

Diagram 1: 'Critische Nachrichtens' och 'Pommersche Bibliothecs' prenumeranter 1750-1756, social sammansättning.

pens vänner under den svenska spiran kan glädja sig åt och för vilket de avundas av andra folkslag [...]."

I januari 1751 skickade Dähnert band I till Tessin, och i ett bifogat brev bad han om Tessins välvilja för "bladen med vilka jag enligt kungligt bifall under förra året försökte vara nyttig för mitt fädernesland."[420] Med tiden räknades inte mindre än 520 prenumeranter för *Critische Nachrichten* och *Pommersche Bibliothek* upp, som kan räknas som multiplikatorer av tidskrifternas budskap. Förteckningen utökades i senare nummer. Eftersom flera bibliotek är bland prenumeranterna och tidskrifter var eftertraktade läsobjekt i läsesällskap, kan vi tillåta oss att anta kanske totalt upp till tusen läsare.

Vem nåddes av *Critische Nachrichten* och *Pommersche Bibliothek?* Största enskilda grupp är prästerskapet med cirka 120 prenumeranter. Till kategorin ämbetsmän har räknats även adliga ämbetsmän, likaså adliga militärer. Kategorin akademiker omfattar anställda vid skolor och universitet samt studenter (som står för fem procent av det totala antalet). Den största gruppen studenter är teologer, följt av jurister. Under borgare räknas även universitetsutbildade fast yrkesverksamma akademiker som läkare och jurister. Under kategorin "Övriga" räknas dels anonyma prenumeranter, dels distributörer som bibliotek eller postkontor.

Den svenska läsekretsen torde ha varit förhållandevis liten, kanske kring tjugo till trettio personer. Professor Bring i Lund prenumererade på sex exemplar, till Stockholmsområdet gick ytterligare ett antal exemplar. Märkligt nog saknas Gjörwell på den första prenumerantlistan. Senare verkar han prenumererat åtta exemplar till försäljning i sin boklåda. I vilken omfattning *Critische Nachrichten* och dess efterföljare citerades i Sverige måste lämnas därhän. Kontinuerligt ingick översatta artiklar ur den svenskpommerska pressen i Gjörwells olika pressalster, vilket vi återkommer till i nästa kapitel. Prenumeranterna fick såväl *Critische Nachrichten* som *Pommersche Bibliothek*. Skillnaden i innehållet var framför allt att *Critische Nachrichten* recenserade i större omfattning än *Pommersche Bibliothek*, som främst publicerade längre historiska bidrag i ett slags "bilaga" i syfte att tillfredsställa den historiskt intresserade läsekretsen. *Critische Nachrichten* kan ses som fortsättningen av *Pommersche Nachrichten*, medan *Pommersche Bibliothek* i

[420] Dähnert till Tessin, 12/1 1751, RA, Ericsbergsarkivet Tessins brevsamling.

Bild 30: Titelvinjetten till Dähnerts 'Critische Nachrichten' (1750-1754).

sitt upplägg påminner om *Schwedische Bibliothec* eller *Greifswalder Wochenblatt*. *Critische Nachrichtens* fick stor betydelse som recensionsorgan. I recensionerna framträder tydliga idémässiga ställningstaganden och värderingar som ofta kan sägas avslöja en svenskpommersk ståndpunkt i den lärda opinionen. Efter 1720 var Vorpommern delad i en svensk och en preussisk del. Prenumerantlistan upptar en hel del preussiska orter, och en ambition spåras att vinna en helpommersk läsekrets genom att också publicera nyheter relaterade till preussiska Pommern (ofta under rubriken "Stettin"). Den samfällda pommerska upplysta eliten skildrade gärna framsteg på var sin sida om gränsfloden Oder. Argument för förnyelse i den svenska delen av Pommern kunde hämtas från preussiska Pommern där Fredrik II effektivt genomförde uppodlingen med hjälp av invandrare och nybyggare. Men minst lika viktig blev blicken mot norr, över Östersjön, och idealiseringen av moderlandet Sverige. I sin rapportering intog *Critische Nachrichten* alltså en medlarposition mellan norr och söder. I det följande skall jag fokusera på behandlingen av nordiska, främst svenska ämnen. Den nordiska rapporteringen hade präglats av de tidskrifter som utkom före 1750, men ökade sedan stadigt i antal och längd under Dähnerts tid som redaktör fram till slutet av 1760-talet.

Titelvinjetten till *Critische Nachrichten* avbildar en allegorisk berättelse om lärdomens väg till ärans tempel. Den flygande pommerska gripen visar vägen uppför berget mot den strålande helgedomen. I en dunge (Greifswald?) pekar Atena ut riktningen mot den glänsande höjden. Tre vingade putti vid Atenas fötter lämnar fram ett papper, och framför henne ligger tre tämligen nonchalant utplacerade böcker. På hennes vänstra sida håller två putti upp en spegel i vilken Medusas huvud syns. Bakom dem står en sfärisk glob. Scenen inramas till vänster av en kvinnofigur, som med lyran representerar de sköna konsterna, och vid hennes fötter syns vaksamhetens tupp. Till höger avbildas handelns gud Hermes med sina attribut, den vingade hjälmen, staben och synnerligen konkret, en pengapung. Under den ekonomiske gudomen står upplysningens brinnande (och rykande) lampa. Den kritiska granskningen kan sägas utgöra vinjettens centrala budskap. Atena bestämmer vilka verk och vilka källor, betraktade i Medusas (kritiska) spegel förtjänar att, vägledda av den pommerska gripen, föras upp till

det lysande minnets tempel. Både de sköna vetenskaperna och det handfasta ekonomiska intresset bevakar scenen. Det var vad man skulle förvänta sig av en kritisk lärdomstidskrift, ett omdöme om skrifternas nytta och kvalité, en vägledning i den stora ström av publikationer som sköljde över Europa.

Tidskriften under Dähnerts efterföljare Möller

Critische Nachrichten slutade att utkomma 1754 främst på grund av ekonomiska svårigheter. *Pommersche Bibliothek* fortsatte fram till 1756 och förenade nu i många avseenden båda publikationers upplägg, varför det är svårt att skilja dem åt. Problemen hade uppstått sedan tryckaren Struck hade tagit över ett tryckeri i Stralsund och det inledningsvis inte fanns något tryckeri att samarbeta med i Greifswald.[421] Med tiden skulle Struck där verka för den första riktiga dagstidningen i Svenska Pommern. Luckan i den tyska rapporteringen om svenska ämnen slöts som sagt mellan 1754-56 av tidskriften *Stockholmisches Magazin*. Nyheter i första årgången behandlar samma ämnen som *Critische Nachrichten*, Stockholmobservatoriets invigning, en berättelse om Vitterhetsakademins tillblivelse, recensionen av ett verk som motbevisade Atlantican och Tessins äreminne över Hårleman.

Mellan 1763-64 utkom en lärd veckotidskrift med titeln *Urtheile über gelehrte Sachen* ("omdömen om lärda saker").[422] Skillnaden mot föregångaren är marginell, men de litterära recensionerna lär ha varit frispråkiga.[423] Den svenska rapporteringen fortsatte som tidigare. År 1765 försökte Dähnert tillsammans med sina medarbetare Kriebel, Röhl och Zobel en nystart med *Neue Critische Nachrichten*. Samma år utkom även Dähnerts tyska översättning av *Oeconomiska Tidningar* under titeln *Schwedisches Oeconomisches Wochenblatt*, något som kanske förklarar varför arbetet med den lärda tidskriften fördelades på flera personer.

Året 1765 markerar den kanske viktigaste vändpunkten i Greifswalds lärda press. Professuren efter den i pommersk historia förtjänte von Schwarz hade blivit ledig 1756 och stod fortfarande vakant.[424] På förslag av presidenten i Wismartribunalet, greve Schwerin, utnämnde kung Adolf Fredrik en icke-meriterad sökande, *Johan Georg Peter Möller* (1729-1807). Möller föddes i Rostock i en hollsteinsk familj i hög ställning. Efter undervisning i hemmet besökte han hemstadens universitet och deltog i redaktionsarbetet i *Rostockische gelehrte Nachrichten*. 1752 gjorde han sig känd i *Critische Nachrichtens* svensk-pommerska läsekrets genom en litterär dispyt. Tydligen verkade denna så meriterande att han av den upplyste prästen Spalding föreslogs till informator hos en medlem i den stralsundiska provinsialregeringen, von Bohlen. Möller flyttade till Svenska Pommern och umgicks med den bildade eliten där, både i Stralsund

[421] Om boktryckerierna i Stralsund vid denna tidpunkt se Gottlieb Mohnike, *Geschichte der Buchdruckereien in Stralsund bis zum Jahr 1809*, Stralsund 1833, sid. 27-34.

[422] Om Röses tid som universitetets boktryckare se Gottlieb Mohnike, *Die Geschichte der Buchdruckerkunst in Pommern*, Stettin 1840, sid. 62f.

[423] Helmut Beug, *Heinrich Ehrenfried Warnekros und die pommersche Geistesgeschichte in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Greidswald 1938, sid. 76f. samt 88-91.

[424] Turerna kring tillsättningen av den lediga professuren beskrivs uttömmande av Per Nilsén i *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 286-296.

och på det Bohlenska godset Lassahn. Där samlade Spalding lärde av format kring sig. Möller passade samtidigt på att ta examina i Greifswald.

Vid sjuårskrigets inbrott blev Möllers före detta elev inkallad till krigstjänst. Istället fick Möller nu tjänst hos den grevliga familjen Schwerin som under krigsåren flyttade till sina gods i Östergötland, där han stannade fram till sin professorsutnämning. Biografen Rühs skriver om Möllers svenska period: "Hans nya belägenhet uppfordrade honom liksom av sig självt att förvärva en närmre kännedom om språket, historien och landets tillstånd, till vars medborgare han nu räknades. Hans långa vistelse och hans förbindelser med en av rikets mest ansedda familj gav honom tillfälle att underrätta sig om alla dessa föremål exakt, grundligt och med hjälp av de bästa källorna." Möller reste genom Sverige och knöt viktiga förbindelser, till och med hälsan "stärktes genom resan, det enkla levnadssättet och den friska sunda luften i det nordliga Sverige."[425] Han fick i Uppsala se *Codex argenteus*, något som han skulle hålla i ett mycket varmt minne. Greve Schwerins inflytande var så stort att de formella hindren för Möllers professur undanröjdes.

Ivrigare engagerade han sig för den lärda pressen. Från och med årgången 1767 vimlar det av recensioner undertecknade med initialen "M.". Rapporteringen om nordiska och svenska ämnen hade med Möller ökat i kompetens, kvantitet och kvalitet. Detta märks inte minst genom att *Neue Critische Nachrichten* nu mer än tidigare tog sig rätten att korrigera andras arbeten om Sverige eller låta egen kunskap flyta in i omdömena. Dähnert drog sig mer och mer tillbaks från tidskriftsarbetet, han arbetade istället på att fullfölja tryckningen av universitetsbibliotekets katalog. Liksom föregångarna fick även den nye tryckaren Röse bekymmer med finansieringen av *Neue Critische Nachrichten*. Arvodet till redaktören och medarbetare drogs in, men Möller tog trots detta över huvudredaktörskapet efter Dähnert någon gång mot slutet av 1760-talet, antagligen 1767. I ett brev till Möller, som öppnade en 40-årig brevväxling dem emellan, skriver Gjörwell ett år senare:

> "Först vill jag säga M.H. med hur stort nöje jag läser N. Crit. Nachr. som nu äro en af de bästa L. tidn. som på något ställe utkomma. En särdeles god granskning och till smak rätta i alle artiklar. Af MH Histor. Recensioner sluter jag lätt til MH skickelighet att sielf sätta penna på papperet, frågar derföre om M.H. ej har något arbete under händer? Få vi aldrig vänta af er Historien av Pommern, både fullständig och pragmatisk? Skulle MH ei vara hugad att gifwa sine landsmän en samling av sv Handlingar i en tid då her och i under varande Tryckfrihet de intressantaste äfven för Frihets-tidewarfets sedan 1719 utkomma?"[426]

I fortsättningen undrar Gjörwell om inte Möller kunde tänka sig att översätta Brings svenska historia och tillägger en typisk kommentar om det lärosäte han aldrig skulle glömma: "Men huru är det beskaffat med vårt kära Greifswald? Den kunde och borde i anseende til läge och inkomster, florera och äga de yppersta lärare." Betecknande för Möllers sätt att blanda tyska och svenska i sina brev är

[425] Friedrich Rühs, *Dem Andenken Johan Georg Peter Möllers*, Greifswald 1808, sid. 7. Detta är den enda minnesskriften över Möller. Som sig bör för en tidningsman publicerades den som bilaga till det 33-de och sista bandet *av Neueste Critische Nachrichten*. Minnesskriften innehåller även den första historiska översikten över den lärda pressens utveckling i Greifswald.

[426] Gjörwell till Möller, 16/9 1768, KB, Ep G 8:3.

en förfrågan till Gjörwell 1776: "Was sind das denn för saker som på denna riksdag skola stadgas?[427] Genom korrespondensen och vänskapen Möller och Gjörwell emellan utvecklades så småningom de mest intima band med Sverige som en redaktör för *Critische Nachrichten* har haft. För båda öppnade sig nu möjligheten att få en tillförlitlig nyhetskälla på andra sidan av Östersjön. De samarbetade i diverse utgivnings- och översättningsprojekt och beställde böcker åt varandra och andra. Möllers korrespondens fanns fram till andra världskriget bevarad vid Greifswald universitetsbibliotek, men gick förlorad under krigsåren utan att ha blivit granskad. Endast breven från Möller till Gjörwell och några koncept från sistnämnde finns kvar på Kungliga biblioteket, och via dem kan vi rekonstruera samarbetet mellan dessa två historiskt och journalistiskt intresserade män. Från och med 1786 skulle bandet bli ännu starkare, när Möller fick en svensk medarbetare, *Jakob Wallenius* (1761-1819) som blev en av Gjörwells flitigaste korrespondenter.

Men Möller kunde även utnyttja andra kontakter som han hade knutit under sin tid i Sverige. 1774 tillskrev han KVA:s sekreterare Wargentin på franska och tackade för det vänliga bemötande som denne hade visat honom under ett besöket i Sverige dit han kommit i sällskap med botanikern Samuel Gustaf Wilcke. Om sitt redaktörskap skriver Möller: "Comme je suis l'auteur du journal critique, die Neuen Critischen Nachrichten, qui paroit ici par semaine, je serois ravi d'y pouvoir fairé mention de tous les ecrits suedois, qui le meritent et qui vienent de paroitre." Däremot var det svårt att få tag på KVA-handlingarna och därför var det omöjligt att ge de upplysningar som publiken krävde: "Car rien n'egale la satisfaction, avec laquette je les publierois, et que je rendrois justice aux merites et aux lumieres de la nation suedoise, et factant d'une Societé, que je respecte infinitement, comme la Votre."[428]

Emellertid ansåg tryckaren Röse samma år 1774 att han inte fick ut tillräckligt av försäljningen av *Neue Critische Nachrichten*. Istället kom tidskriften fortfarande ut på hans tryckeri, men numera helt på Möllers eget ansvar och från och med 1775 med titeln *Neueste Critische Nachrichten*, ett namn som tidskriften behöll fram till 1807. Försäljningen sviktade dock fortfarande; enligt biografen Rühs var det det ökande antalet läsesällskap som utgjorde ett hot mot tidskriftsmarknaden: "Tidskriften lästes lika mycket, men köptes i långt mindre utsträckning än tidigare."[429] I Stralsund och på Rügen fanns flera läsesällskap, varav ett ägnade sig speciellt åt att läsa svenska veckotidskrifter.

När Greifswalds universitet skulle reformeras i upplyst anda under 1770-talet, insåg visitationskommittén värdet av en lärd tidskrift och utverkade ekonomiskt stöd från akademins kassa. Den generalguvernör och kansler som 1772 hade tillträtt sitt ämbete, *Fredrik Carl Sinclair*, ivrade mycket för kulturens

[427] Möller till Gjörwell, 24/10 1776, KB, Ep G 7:4.

[428] Möller till Wargentin, 1/3 1774, KVA, Pehr Wargentin Inkommande brev Mur- Ov 1747-1783 E1:17: "Eftersom jag är författaren till en kritisk journal, die Neuen Critischen Nachrichten, som utkommer här varje vecka, skulle jag vara glad att kunna nämna alla svenska skrifter som förtjänar det och som nyligen har utkommit. […] Ty inget skulle likna den tillfredsställelse med vilken jag skulle publicera dem och med vilken jag skulle göra den svenska nationens förtjänster och upplysta sinnelag rättvisa och i synnerhet ett sällskap som jag så gränslöst respekterar som ert."

[429] Friedrich Rühs, *Dem Andenken Johan Georg Peter Möllers*, Greifswald 1808, sid. 12.

utveckling i Svenska Pommern. På hans initiativ blev Greifswalds universitet inordnat i systemet av pliktleveranser av allt svenskt tryck. Möller var väl medveten om att detta skulle underlätta hans arbete med tidskriften. I *Neue Critische Nachrichten* 1774:46 infördes ett av de sällsynta redaktionella bidragen, där Möller på två sidor gjorde tydligt att akademivisitationen sågs som en uppmuntran. I recessens 13 § klargjordes att universitetstryckeriet, med undantag av teologiska skrifter, nu omfattades av den svenska tryckfrihetsförordningen. Möller utlovade en utvidgning av korrespondensen "till det övriga Norden" och påpekade att pliktleveranserna från Sverige skulle sätta de pommerska recensenterna i stånd att "få de första tillförlitliga nyheterna ur många där utkommande allmännyttiga tidskrifter". Gjörwell meddelade i sina *Stockholms Lärda Tidningar* 1776:9 entusiastiskt att ett "nytt tidehwarf" nu tog sin början, emedan "den här utkommande lärda Tidning, under namn af Crit. Nachrichten understödjas, samt från all censur befrias; äfven som svenska Tryck-friheten skal sträcka sig Sveriges Tyska stater." Ett år senare, i *Neueste Critische Nachrichten* 1777:52 upprepades argumenten som en reklam för tidskriften. Möller skriver att den "genom förordningar från högsta ort verkligen redan är i stånd att ge den enda fullständiga och första annonseringen i Tyskland av de svenska skrifter som i någon mån kan intressera utlänningarna."

Rühs menar att *Critische Nachrichten* från början tagit särskild hänsyn till den svenska litteraturen och bekräftar att pliktleveranserna gjorde att "de nyaste publikationerna på den svenska lärdomens område kunde anföras med en särskild fullständighet." Hur denna svenska rapportering gestaltade sig till kvantitet och kvalitet har däremot hitintills aldrig undersökts. Möller var otvivelaktigt en av Tysklands flitigaste rapportör vad det gäller svenska böcker. Förutom i sin egen tidskrift stod han i den stora *Allgemeine Literaturzeitung* för nästan alla recensioner av svenska verk. Från och med 1765 och in på 1780-talet signerades de flesta artiklar i *Critische Nachrichten* med initialer. Med stöd i detta kan man räkna ut antalet personer som medarbetade i tidskriften och hur mycket de har bidragit till den. En sådan utvärdering har litteraturvetaren Regina Hartmann presterat för årgången 1775. Statistiken visar att sexton personer lämnade texter för publicering, däribland naturligtvis Möller. I årgången stod han för inte mindre än 68 undertecknade recensioner av skrifter i alltifrån trädgårdskonst och litteratur till astronomi.[430]

Det är främst i recensionerna om svensk och nordisk historia, i berättelserna om KVA:s verksamhet och ett och annat redaktionellt bidrag vi kan avläsa Möllers inställning till Sverige och svenskarna. Den är präglad av obrottslig lojalitet och idealisering av svenska förhållanden, inte utan politisk finkänslighet i förhållande till de rådande politiska konjunkturerna. Tiden i Sverige gav honom så djupa kunskaper i svenska språket att han obehindrat kunde ta del av litteraturen. 1780-talet ägnade han dessutom åt att ge ut ett svensk-tyskt/tysk-svenskt lexikon som i decennier blev standardverket i svensk-tysk kommunikation. Dessutom fick han tillträde till de högsta samhällskretsarna och träffade även

[430] Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997, sid. 47 Hon anger 1780 som året då Möller skall ha tagit över redaktionen och utgivningen, vilket måste anses som felaktigt.

kronprins Gustav (som vid tidpunkten ju var Uppsala universitets kansler). Denne blev sedermera dopfadder för Möllers son som döptes till "Gustav".

Dähnert kan räknas till Frihetstidens fas i den greifswaldiska lärda pressen. Översättningarna av *En ärlig Swensk*, *Oeconomiska Tidningar* och Dalins svenska historia, professuren i svensk statsrätt, medlemskapet i svenska frimurareorden lämnar ingen tvivel om att Dähnert bör räknas till hattpartiets pommerska sympatisörer. Oavbrutet propagerade han för ekonomisk uppodling och upplysta reformer där Sverige fungerade som föregångsland. Efter mösspartiets maktövertagande 1765 förlorade dessa positioner en klar röst i Svenska Pommern. Istället tog Möller över, och han sällar sig tidigt till det gustavianska partiet och håller konsekvent fast vid den linjen och deras reformpolitik i den upplysta despotismen anda. Betecknande nog uppträdde han för första gången efter professorsutnämningen 1768 med ett tal "Det svenska folkets trohet gentemot sina regenter", som vi skall återkomma till. Möller belönades också rikligt för sin lojalitet: 1768 blev han invald i *Patriotiska Sälskapet*, 1780 i KVA, 1793 i *Vitterhetsakademin*. År 1797 fick han karaktär av kungligt kammarråd och 1798 Wasaorden. För sitt arbete med lexikonet belönades han av Gustav III personligen med ett gyllene minnesmynt. Efter Dähnerts död övertog Möller formellt bibliotekariesysslan vid sidan om den historiska professionen. Nu var redaktörskapet åter helt förenat med detta uppdrag. Denna gamla förbindelse intensifierades under Jakob Wallenius ytterst produktiva tid som vicebibliotekarie 1786-1796, nära medarbetare till Möller och Gjörwells trogne korrespondent. Kopplingen mellan tidskriftsutgivningen och bibliotekariatet bröts först 1796, när Thorild tillträdde posten. Med Friedrich Rühs, som 1800 utnämndes till vice bibliotekarie, återställdes länken. Han ingick inte endast i *Neueste Critische Nachrichtens* redaktion utan försökte sig även på egna periodiska verk. Efter Thorilds och Möllers död 1806 övertog Rühs en kort tid helt den gamla dubbelfunktionen som universitetsbibliotekarie och tidskriftsredaktör och fick föra det verk i hamn som Dähnert en gång hade påbörjat.

Tidskriftsväsendets utveckling i Stralsund

Uppdelningen i pressen mellan provinsens huvudstad Stralsund och universitetsstaden Greifswald permanentades under 1750-talet: Greifswald specialiserade sig på de lärda tidskrifterna, Stralsund på den snabba nyhetsförmedlingen och regeringstrycket. Universitetsboktryckaren *Hieronymus Johan Struck* (1712-1771) fick efter en högtidlig ansökan redan 1753 regeringens privilegium på utgivningen av ett underhållningsblad, *Pommersche Intelligenzen*.[431] Det utkom veckovis fram till 1757 och införde ibland även svenskrelaterade bidrag, som levnadsbeskrivningar över Erik XIV och drottning Kristina. Tidskriften hade en bilaga av moraliskt-upplysande karaktär med några efterföljare. Veckotidningarna, som hade kring hundrafemtio prenumeranter i hela Svenska Pommern, använde sig av svenskt pressmaterial, exempelvis tidskriften *Sanning och Nöje*. Konkurrenten *Stralsundischer Relations-Courier* avsomnade snart.

[431] Omständigheterna kring detta privilegium framgår tydligast hos Werner Stuckmann, *Zur Geschichte der Stralsundischen Zeitung*, Stralsund 1928, sid.7-24 Här finns även ansökans och privilegiets text komplett återgivna.

Ao. 1815. No. 127.

Stralsundische Zeitung.

Dienstag, den 24. October.

Sr. Königl. Majestät von Schweden und Norwegen Entlassungs-Patent. | de dasselbe bedroheten, oder weniger sicher machten. Aber diese Rücksicht würde allein Uns nicht

Bild 31: Titelvinjett till 'Stralsundische Zeitung' (1760-1934) med stadens 'svenska' vapen.

Möjligheten öppnade sig för Struck att överta ett tryckeri efter änkan Schindler som ägde privilegiet att trycka regeringens officiella publikationer. Marknaden för en dagstidning bedömdes som god. Mitt under sjuårskriget, i oktober 1759, (sannolikt som ett led i att få ut krigspropaganda) utfärdade regeringen Strucks privilegium som "Kunglig Regeringstryckare".[432] I januari 1760 utkom det första numret av den nya dagstidningen *Auszug aus den neuesten Weltbegebenheiten* ("Utdrag ur de nyaste världshändelserna"), en anspelning på *Stralsundischer Relations-Couriers* undertitel "utdrag av alla inkommande nyheter". Efter 1772 kallades tidningen rätt och slätt *Stralsundische Zeitung*, ett namn som bibehölls fram till 1934. *Stralsundische Zeitung*, som hade en upplaga på mellan tre- till fyrahundrafemtio exemplar, präglades naturligtvis av sin position av att vara provinshuvudstadens organ. Struck gjorde på 1760-talet anteckningar om sina tidningsläsare. Ur dem framgår att de flesta tillhörde Stralsunds två övre borgarestånd, följt av befäl i de svenska regementena och prästerskapet. Tidningen lästes även utanför staden.

Titelvinjetten blev det stralsundiska "svenska" vapnet från 1720. Svenska nyheter nådde staden först av alla. Svenska namn förekommer ideligen i de avtryckta passagerarlistorna från den ankommande postbåten, i artiklar om Stralsunds militärstat eller privatannonser. Dessutom trycktes hyllningsdikter till kungahus och generalguvernör.

Efter 1763 fick Struck privilegiet att trycka regeringens förordningar och patent i tidningen. 1769 utökades privilegiet, på särskilt tillstånd av Kungl. Maj:t, till att omfatta tyska översättningar av svenska riksdagshandlingar och rådsprotokoll.[433] *Stralsundische Zeitung* erhöll status som ett officiellt meddelandeorgan och blev på så sätt regeringens språkrör fram till svensktidens slut 1815. Officiella nyheter som värvningsannonser till svenska krigsmakten, domstolsutslag från Wismartribunalen, kungliga tal eller deklarationer publicerades, vilket bidrog till befästandet av den svenska myndighetsutövningen bland de pommerska undersåtarna. Tidningen blev även redskap för den politiska styrningen av nyhetsflödet, detta blir särskilt uppenbart under sjuårskriget där det gällde att dementera fiendesidan Preussens krigspropaganda. Även efter kriget tog tidskriften ställning

[432] Antalet svenska tryckta skrifter under sjuårskriget ökade markant. Men dessa behandlade framför allt militärskrifter som exercisreglementen och förbättringen av de sanitära villkoren.

[433] Werner Stuckmann, *Zur Geschichte der Stralsundischen Zeitung*, Stralsund 1928, sid. 35-38.

mot nyheter som ansågs kunna skada Sveriges anseende. Under franska revolutionen uppgavs alltid källan för vissa nyheter, och man kan konstatera att en hel del svenska nyheter ur *Dagligt Allehanda* eller *Stockholms Posten* översattes i *Stralsundische Zeitung*. Under Gustav IV Adolfs restriktiva presspolitik förbjöds tidningen 1796 att anföra nyheter om svenska förhållanden som inte hade meddelats i svenska tidningar.[434] Med detta ville man förhindra att profranska nyheter ur Hamburgpressen skulle finna vägen till en svensk läsekrets.[435] Detta visar att den svenskpommerska pressen betraktades som en del av den svenska, även om åtgärderna från svensk sida endast var av negativ karaktär.

I början genomförde Stralsund en självständig censur av alla i staden utkommande skrifter, men efter 1797 upphävdes denna regel. Det Kungliga Regeringstryckeriet i Stralsund underställdes den svenska tryckfrihetsförordningen fram till 1815, då de preussiska myndigheterna införde långt strängare regler för censuren. Under den preussiska tiden blev *Stralsundische Zeitung* endast en bland många publikationer. Struckska tryckeriet fick en särskild relation till Sverige inte enbart genom tidskriftsutgivningen utan också genom att man tryckte de tyska översättningarna av svenska myndigheternas lagar, förordningar och patent. På förlaget trycktes även Dähnerts och Benzelstiernas tyska översättning av Dalins svenska historia (1756-1757). År 1780 trycktes regeringssekreteraren och frimuraren Daniel Heinrich Thomas skrift om Sveriges historia och statskunskap. En tysk översättning av ett verk om Karl XII såg ljuset 1758, och så sent som 1831 utkom en minnesskrift om de svenska naturforskarna Thunberg och Dalman. Författare var Gottlieb Mohnike som mellan 1826 och 1840 översatte och utgav en hel rad svenska romantiska verk och isländska sagor. Förlagshuset Struck spelade således länge en viktig roll som kulturförmedlare mellan Sverige och Pommern.[436]

Critische Nachrichten och den svenska nyhetesförmedlingen

Rapporteringens omfång: pubklikationsmönstret 1750-1807

Följande avsnitt fokuserar på den svenska rapporteringens omfattning och innehåll i *Critische Nachrichten* (1750-54) och dess efterföljare, *Pommersche Bibliothek* (1750-1756), *Urtheile über gelehrte Sachen* (1763-64), *Neue Critische Nachrichten* (1765-1774) och *Neueste Critische Nachrichten* (1775-1807). Alla dessa tidskrifter, som rapporterade om Svenska Pommerns dubbla kulturella belägenhet och förmedlade svenska nyheter, utkom i fler än femtio årgångar mellan 1750 och 1807, något som ger os en god inblick i Svenska Pommerns lärda miljö under perioden, vad gäller innehållet, skribenterna, läsarna, receptionen och spridningen. Prenumerantförteckningarna visar hur tidningarna, tidskrifterna och tidskriftsläsandet präglade hela Svenska Pommern, och Ernst Moritz Arndts beskriver i sin självbiografi hur han redan som liten pojke läste tidningar. Präster i Svenska Pommern använde uppgifter i pressen för att

[434] Ibid., sid. 42.

[435] Hanns Heino Reinhardt, *Die Geschichte des Zeitungswesens in Stralsund*, Stralsund 1936 behandlar på sidorna 44-73 Strucks olika tidskrifter relativt utförligt, dock inte särskilt mycket den svenska rapporteringen.

[436] Joachim Lorenz Struck, *Die Kgl. Regierungsbuchdruckerei, die Stralsundische Zeitung und ihre Beziehungen zu Schweden*, Stralsund 1928 gör en tydlig poäng av detta.

sammanställa sina så kallade "Memorabilienbücher", ett slags krönika över deras tjänstetid.[437] De tidskrifter som redigerades i Greifswald eller Stralsund lästes i hela provinsen och i dem refererade man till varandra. En läsning av Svenska Pommerns periodiska press ger bilden av den miljö som jag vill skildra och svar på centrala frågor: Hur behandlades Svenska Pommern som kulturellt "dubbel" provins? Vilka "svenska" nyheter förmedlas till den svensk-pommerska läsepubliken? Problematiserades kring Pommerns politiska belägenhet och historia?

En indikator är tidskrifternas register. *Pommersche Bibliotheks* utgåva 1750-1752 sammanfattades till ett tryckt band, uppdelat i tre delar och respektive tolv "stycken", alltså nummer, med löpande sidnumrering 1750-51 och årgången 1752 med en egen sidnumrering. Band II-V täcker ett år vardera (från 1753-1756). I slutet av band I (och alla följande förutom band V) finns ett alfabetiskt person- och sakregister för alla tre delarna. *Critische Nachrichten* utkom i regel som åttasidig veckotidskrift i kvartoformat. Varje sida räknade kring fyrtiotvå rader med åtta till tolv ord per rad. Femtiotvå nummer sammanställdes till ett band med register. Min sammanställning av den svenska rapporteringen grundar sig främst på en genomgång av dessa register. Artiklarna där förtecknas både efter författarnamn, innehåll och något relaterat slagord. Redan frekvensen av slagord relaterade till svenska ämnen kan säga något om deras relevans.[438] Regina Hartmann ser det upprepade omnämnandet i registret som problematiskt, men tvärtom ger de upprepade hänvisningarna också ibland en fingervisning om temats ställning. Regeln tycks ha gällt att ju fler referenser en artikel fick desto viktigare ansågs den.

I tidskrifternas register dyker många svenska namn eller händelser ur den svenska historien och lärdomen upp. Priset tas nog av en recension om ett verk som tycktes motbevisa Rudbecks *Atlantica*. Slagorden i registret "amasoner; Atlantican – ny uppfattning därom; hyperboréer; nordiska folk; deras släktskap med israeliter; Rudbecks antikvitetssystem vederläggs; Runstenar; Swithia – vad det är; Thor" plus författarnamnet "Eurenius" hänvisade till en och samma sida 32. Och där kunde man finna ett innehållsreferat av verket *Atlantica Orientalis* på endast en sida. Registret speglar också en kunskapsstrukturering. Att författarnas namn, när de var kända, sattes ut, förvånar inte, men slagorden har ofta tenden-

[437] Ernst Moritz Arndt, *Levandsminnen*, Stockholm 1917, sid. 131 f.: "Jag hade redan som liten pojke mellan mitt nionde och tolfte år, då jag läste tidningarna blivit behäftad med vissa politiska förhärdelser." Eftersom han föddes 1769 syftar uttalandet alltså på 1770-1780-talet i en inte särskilt bildad familj på den rügenska landsbygden. Som en källa till prästernas tidningsläsande och dess inflytande på krönikorna kan nämnas *Memorabilienbücher*, Kirchenarchiv Bergen auf Rügen som dock ännu inte har utvärderats i detta avseende. Hanns Heino Reinhardt, *Die Geschichte des Zeitungswesens in Stralsund*, Stralsund 1936, sid. 71 anför Stralsundprästen Müllers anteckningar ur tidningslektyren.

[438] Ernst Zunker, "Die greifswalder wissenschaftlichen Zeitschriften und periodischen Veröffentlichungen – ein Beitrag zur Universitätsgeschichte" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956, sid. 271: "[E]ine Durchsicht des Inhaltsverzeichnisses und des alphabetischen Personen- und Sachregisters (...) orientiert schnell und sicher." Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997, sid. 41 är däremot av den åsikten att registret "visserligen akribiskt upptar innehållet men genom blandformen av person- och sakupplistning kan verka förvirrande...". Hon menar att en anledning kan ha varit det stora antalet av anonyma författare, men det förklarar inte varför vissa artiklar förekom med ett flertal slagord i registret.

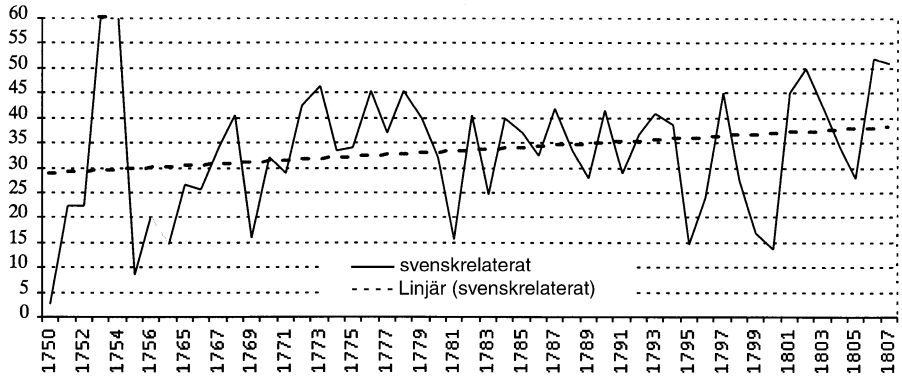

Diagram 2: Publikationsmönster 1750-1807. Diagrammet baseras på en genomgång av publikationerna Critische Nachrichten *(veckotidskrift, 1750-1754),* Pommersche Bibliothec *(månadsbilaga, 1750-1756),* Urtheile über gelehrte Sachen *1763-64 (veckotidskrift, 1763-64),* Neue Critische Nachrichten *(veckotidskrift 1765-1774),* Neueste Critische Nachrichten *(veckotidskrift, 1775-1807), samtliga utgivna i Greifswald. Redaktörer: Johan Carl Dähnert (1750-1764), Johan Georg Peter Möller (1765-1806) och Friedrich Rühs (1807).*

tiösa konnotationer och tolkar innehållet i den artikel de hänvisade till. En svårighet är också registrets "paritet". Oavsett om en författare eller person får breda ut sig på flera sidor eller nummer eller om han/hon enbart figurerar i en kort notis, finns namnet alltid nämnt i registret. För att få fram sidantalet per årgång har jag alltså gått igenom samtliga register och nummer.

Hundratals enstaka omnämnanden av exempelvis svenska studenter eller svenska nyheter har inte räknats in. Gränsen sattes vid femton rader som kan räknas som en halv sida. Genomgången gav ett sidantal per årgång som sammanställdes till en tabell och ett diagram (se slutet av avsnittet). Utifrån uppgifterna upprättade jag dessutom en databas där följande uppgifter noterades: årgången, numret, sidnumret, sidantalet, artikelns innehåll, verkets författare och eventuella översättare samt i förekommande fall recensentens initialer. Dessutom gjordes en grov kategorisering av innehållet. Databasen över dessa artiklar upptar för samtliga årgångar närmare femtio sidor och skulle spränga denna avhandlings ram. Diagrammet visar varje årgångs sidantal, en trendlinje utvecklingen över tiden.

Det svenska inslaget var kontinuerligt och i vissa årgångar relativt omfattande. Sällan översteg den svenska rapporteringen mer än tio procent av det totala sidantalet, som över tiden ökade från i snitt 27 sidor till 37 sidor. Konjunkturerna kan i viss mån förklaras. Två gånger under tidskrifternas existens går det att spåra en Gustav-III-effekt: 1773 och 1793. Efter Gustav III:s statskupp 1772 har den pommerska pressen att bearbeta en strid ström av publikationer som ägnar sig åt denna politiska "revolution", ett ord som ännu inte hade en negativ biklang. Och efter Gustav III:s våldsamma död 1792 ägnades mycket utrymme i tidskriften åt att bemöta negativ kritik av och att yttra sin bestörtning över händelsen. Den tydliga uppgången i svenskrelaterade ämnen 1806 kan sättas i samband med Gustav IV Adolfs närvaro i Greifswald och hans ambitioner att inkorporera Pommern helt i det svenska riket.

Nedgången i publikationsmönstret 1769, 1781, 1795 och 1800 är svårare att förklara. Man skulle kunna sätta 1795 och 1800 i relation till Thomas Thorilds tid som bibliotekarie; han engagerade sig inte alls i den lärda tidskriften. Men det förklarar å andra sidan inte toppen 1797. Recensioner av svenska skrifter eller pommerskt svenskrelaterat material påverkades väl helt enkelt av produktionen och tillgången. Vissa år var det på grund av isläget svårt att skicka svenska böcker. Under vissa perioder hade tidskriftens medarbetare eller korrespondenter annat att tänka på. Fram till 1793 skulle man kunna hävda att publikationsmönstret är relativt jämnt, medan den följande tioårsfasen uppvisar en stark variation.

De räknade bidragen, cirka sjuhundrafemtio totalt, har indelats i två huvudkategorier: artiklar som berör svenska förhållanden och artiklar som berör pommerska förhållanden under svensktiden. Ytterligare trettio subkategorier gör det möjligt att finkalibrera innehållet. Under subkategorin "Svensk Litteratur" faller exempelvis recensioner av svenska skönlitterära verk, i subkategorin "Svenska Sällskap" förekommer nyheter om KVA eller *Patriotiska Sälskapet* med flera. "Myndighetsutövning i Pommern" betecknar nyheter om kanslerns/generalguvernörens besök eller införandet av lagar och förordningar efter svenskt mönster, som upphävandet av tortyren genom Gustav III. Dubbla kategoriseringar låter sig inte undvikas. De kategorier som i särklass dominerar det svenska inslaget i pressen är rapporteringen om svenska sällskap samt svensk och nordisk historia och historiografi. Lejonparten i rapporteringen om svenska sällskap hänför sig till KVA. De historiska bidragen behandlar tidens stora verk där man också kan avläsa den rådande historiografiska diskussionen och politiska ståndpunkter. Innan vi skall behandla dessa huvudsakliga teman i den svenska rapporteringen är det dock angeläget att kort beröra några andra inslag i *Critische Nachrichten*.

Värdeaxeln (Y) visar antalet sidor. Endast artiklar som fyller en halv kvartosida eller minst femton rader har räknats med. Varje årgång i den undersökta publikationen hade i regel 416 (8x52) sidor exklusive register, försättsblad, tillägnan och förord. Tidskriften 1763-64 har omkring femhundra sidor då den omfattar sexton månader. Kategoriaxeln (X) visar årtalen för publikationen. Mellan 1757 och 1762 utkom ingen tidskrift, säkerligen på grund av det femåriga pommerska kriget mellan Sverige och Preussen. Mellan 1750 och 1754 har två publikationer räknats in, *Critische Nachrichten* och *Pommersche Bibliothec*. Den senare publikationen (som egentligen var en månadsbilaga till den förra) övertog efter 1754 delar av den förras funktioner och det är därför svårt att skilja dem åt.[439] Kurvan "svenskrelaterat" motsvarar sidantalet på artiklar som direkt berör svenska ämnen och artiklar som belyser Pommerns svenska tillhörighet: exempelvis recensioner av svenska verk eller rapporteringar av svenska kungabesök i Pommern. Den stigande linjen visar en trend över tiden, beräknat på det totala sidantalet. Man kan således säga att trenden gick från omkring 27 sidor per årgång till 37 sidor per årgång. 42 sidor utgör drygt tio procent av det totala sidantalet per årgång.

[439] 1753 blir därigenom det sammanlagda sidantalet 111 sidor, 1754 79 sidor, som för framställningens enkelhet inte tas upp här.

Titelcitaten – skapare av sentensartad referensram?

En kuriositet med *Critische Nachrichten* och dess efterföljare är att varje nummer utkom med en tydligt markerad och kursiverad sentens på förstasidan strax efter tidskriftens titel. Motton var karakteristiska inslag i 1700-talets tidskrifter, exempelvis i den normbildande *The Spectator*. Enligt Alan Swanson intar tänkespråken "ett intelligent retoriskt moment i läsarens respons [...] eftersom det så gott som alltid finns ett samspel mellan citat och text [...]." Han har granskat mottona i Olof von Dalins *Then Swänska Argus* (1733-1734) och fastställer olika retoriska funktioner. Citaten kunde ge en snabb sammanfattning av den följande texten, kommentera den eller helt enkelt fånga läsarens uppmärksamhet.[440] Svante Nordin har i sin bok om citatets historia visat de många djupa dimensioner citat ur berömda verk ägde, inte minst som övertalande eller tendentiösa textfragment.[441] Anspelningen skapar förväntningar och konnotationer till det som komma skall.

Titelcitaten ger en fingervisning om den litteratur som ansågs vara så känd att det avsedda resultatet kunde uppnås. Genom citatet kunde en gemenskap med läsaren(s bildning) skapas och kanske ett intresse väckas. Enbart i undantagsfall angavs författarna till dessa sentenser eller motton. De flesta var säkert lättidentifierade sentenser som, enligt Swanson, "varje skolpojke" eller allmänbildad beläst kände till. Citaten i Dalins tidskrift är osäkra. Knappast kan en redaktör ha haft alla i minnet, möjligtvis föll man tillbaka på kompendier som innehöll samlingar av passande citat. I början av *Critische Nachrichten* var de nästan utan undantag latinska och de flesta var med all säkerhet hämtade från den klassiska litteraturens auktoriteter. Efterhand smög även franska, italienska och tyska citat in sig, någon gång svenska. De refererade även till samtida tänkare och författare, exempelvis Voltaire (som ju en tid befann sig Preussens huvudstad på fyra dagars postvagnsresas avstånd från Greifswald). Titelcitaten hade allt som oftast en mer eller mindre uppenbar koppling till den första artikeln i tidskriften, i regel en längre recension eller ett längre referat från någon speciell händelse. Swanson menar att "mottona [...] klart och tydligt är en del av en essäistisk tradition, vars formella retoriska syfte är att initiera ett ställningstagande till huvudtexten."[442] Inte sällan dolde sig bakom citatet en programmatisk kommentar. Undantagsvis syftade de på ett genomgående tema i numret. Citaten kunde också ha en ironisk nyans i relation till huvudartikeln, om denna till exempel var en negativ recension. *Critische Nachrichtens* titelcitat skulle vara ett spännande forskningsområde som en reflex av tidsandan. Det handlar om en textmassa av drygt tvåtusensexhundra citat (jämfört med Dalins etthundratio citat en förkrossande mängd). Under fem decennier byggdes en referensram upp som kommenterande instans. Titelcitaten blev reflexioner som höjde sig över det avhandlade ämnet. Samtidigt lärde sig den bildade allmänheten att sentensartat kommentera och glänsa med sin associationsrikedom genom det vid tillfället passande citatet.

[440] Allan Swanson, "Mottona i *Then Swänska Argus*", bilaga till *Meddelanden från Svenska Vitterhetssamfundet* nr 82 2000, sid. 3ff..

[441] Svante Nordin, *Förlåt jag blott citerar – om citatets historia*, Nora 2001, framför allt kapitlet "Citat som underhållning och övertalning" sid. 117-130.

[442] Allan Swanson, "Mottona i *Then Swänska Argus*", bilaga till *Meddelanden från Svenska Vitterhetssamfundet* nr 82 2000, sid. 7.

Endast få svenska citat förekommer, som "Snille och smak" före presentationen av Svenska Akademins handlingar. Recensionen av Torbern Bergmans fysiska beskrivning över jordklotet försågs i *Neue Critische Nachrichten* 1768:8 med den tyska sentensen "Ins Innere der Natur dringt kein erschafner Geist" ("In i naturens inre tränger ingen skapad ande fram"), som drog upp ett slags moralisk gräns för naturforskningen. Swedenborg recenserades 1770:51 under citatet "Arcana revelo", Thunmanns nordiska historia 1772:45 under "Aus einer gegebenen Geschichte das Wahre finden" ("Att finna det sanna ur en given historia"). Under citatet "Dicta tibi est lex" presenterades 1775:37 en ny pommersk kyrkoordning som påbjudits av Gustav III, den tyska översättningen av Sparrmans resa till Kap Horn som utkom i Stralsund 1784:16 under "Semper aliquid novi ex Africa". Citatet omvandlades till en fråga i numret 1797:7 vid presentationen av Olof Agrells *Bref från Marocco*: "Quid novi ex Africa?". Greifswaldöversättningen av von Akens skrift om eldsläckning förseddes 1798:20 med titelcitatet "Et flammas ad alumina jactant", Melanderhielms Astronomi 1798:5 med det tyska citatet "Der Sterne Lauf und Licht, der Sonne Glanz und Glück" ("Stjärnornas banor och ljus, solens glans och lycka"). Exemplen på sådana kopplingar mellan citat och artikelinnehåll kunde mångfaldigas.

Svenska studenter och lärare i Greifswald

Den rapportering med anknytning till Sverige som har den största kontinuiteten rör de svenska studenter som tog sina examina i Greifswald. Under rubriken "Vermischte Nachrichten" döljer sig ofta kortare notiser om svenska förhållanden eller svenska studenter i Greifswald. Standardnyheten i det senare avseendet behandlar avläggandet av prov för kandidat- eller magisterexamen. I regel angavs respondentens namn och hemort i Sverige (eller nationstillhörighet), disputationens titel, preses namn, tid och plats för examinationen. Ibland sammanfattas avhandlingens innehåll på några rader eller hur respondenten hade skött sig under disputationen och ger värdefulla upplysningar om förhållandet mellan respondent och preses och om avhandlingarnas innehåll.[443] Så här kunde en typisk svensk studentnyhet se ut, här i *Neueste Critische Nachrichten* 1783:16:

> "Den 11. april försvarade här, under professor Möllers presidium, Herr Peter Carlberg från Västergötland en av honom själv författad gradualdisputation de Pareoecia Waering eique annexa Locketorp, på 5,5 ark jämt 3 stora tabeller, av vilka de första är utdrag ur jordboken, den tredje en förteckning över alla nyfödda, döda och gifta allt sedan detta seklets början i denna församling. (De levandes antal har sedan dessa 80 år stigit till 514 personer.) Beskrivningen i sig, där de utförliga anmärkningarna utgör en av de viktigaste delarna, innehåller geografiska, historiska, ekonomiska, antikvariska och biografiska nyheter."

Notisen trycktes veckan efter disputationen. *Johan Peter Carlberg* skrevs in vid Greifswalds universitet i juni 1782 och fick sin magisterexamen dagen efter disputationen. Sedermera blev han kyrkoherde i Berg.[444] Långt mer olycklig var *Peter Nolleroth*, filosofie magister och präst i Tygelsjö och Västra Klagstorp i

[443] Disputationsannonserna har aldrig utvärderats i detta avseende. Inte ens Seth i sitt monumentala arbete över Greifswald universitet har närmare granskat dem.

[444] För avhandlingen om Locketorp se Warmholtz 537 (a). Om respondenten hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637 - 1815, Zusammenfassung och bilagor*, Stockholm 1952, sid. 60. För av

Skåne. Han hade sänt in en avhandling om sakramenten till Greifswald för tryckning och bedömning i teologiska fakulteten och skulle disputera för doktorsgraden. "Men genast efter ankomsten i Stralsund angreps han av en farlig sjukdom och dog därstädes [...] innan han ens hann komma till Greifswald." För att hedra den döde skrev teologiska fakultetens dekanus ett företal till avhandlingen med en kort biografi (*Neue Critische Nachrichten* 1770:52).

Dessa två exempel räcker för att visa hur hundratals svenska studenters öden i små notiser ofta fylldes med karakteriseringar och liv. Inte sällan var det också svenska ämnen som avhandlades, ibland (som hos Carlberg) arbeten om deras svenska "hembygd" eller hemförsamlingar. I Sverige höll sig Gjörwell via sina korrespondenter a jour med svenska Greifswalddisputationer. Leopolds och Wallenius magisterexamen omnämndes under 1780-talet i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* och Wallenius vän Ekebergs greifswaldavhandling om Tensta församling avtrycktes till och med i sin helhet.

Dähnert framhöll att magisterpromotionerna markerade Greifswalds tillhörighet till och nytta för Sverige, och samma funktion kan alla de andra små notiserna om svenska disputationer i Greifswald ha haft: de underströk akademins betydelse som svensk undervisningsanstalt. Men rapporteringen innefattade även de i Sverige så förhatliga magisterpromotionerna som man enligt svensk mening i Greifswald delade ut alltför lättvindigt, ofta "genom offentligt anslag" utan att respondenten ens behövde vara närvarande. I numret 1750:7 av *Pommersche Bibliothek* publicerades en lista över femton sådana svenska Greifswaldmagistrar. Den av Seth upprättade matrikeln över svenska studenter visar att samma år antalet promovendi i Lund var fulltecknat och att nästa promotion i Uppsala skulle äga rum först två år senare.[445] I *Pommersche Bibliothek* 1756:5 trycktes återigen en förteckning på mer än tjugo svenskar som tagit magisterexamen, varav en bråkdel på plats.

Vid födelsedagar och dödsfall i kungahuset eller generalguvernörens besök gällde det för den svenska nationen att utse en högtidstalare som framförde ett poem eller tal på svenska. Även här figurerar naturligtvis många namn, inte minst de svenska professorerna och adjunkterna som var verksamma i Greifswald. Bland dussintalet exempel kan nämnas juridikprofessorn *Johan von Benzelstierna*, sedermera informator åt prinsen Fredrik Adolf eller professorn i vältalighet och poesi, *Carl Johan Kellman*, som ofta figurerade i de lärda tidskrifterna därför att de orerade vid universitetets festtillfällen, liksom lundensaren *Levin Möller*, professor i logik och metafysik, som även yttrade sig i (de mycket ofta förekommande) teologiska spörsmålen. Även filosofie magistern och senare professorn *Elias Trägård* var aktiv högtidstalare och presiderade för ett antal avhandlingar under perioden, senare följd av *Jakob Wallenius*. Kellman och Levin flyttade senare till Skänninge respektive Linköping, den förre som präst, den senare som domprost. Även detta fick läsarna i *Critische Nachrichten* veta. Rapporteringen av personalia i Greifswald och Stralsund måste sammantaget ha förstärkt intrycket av svenskars närvaro och aktiviteter i provinsen.

[445] Ibid., sid. 31.

Neueſte
Critiſche Nachrichten
Erſter Band. XII. Stück.

När liuset tändas ſkall, och ſpridas i ett Land,
Ger Himlen faklan förſt uti Regentens Hand.

XXXIX. Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Upſalienſis, Vol. I. Upſal. 1774. 1 Alph. 6 Bog. in 4. mit Kupf.

In Schweden lebt alles wieder auf. Seit vielen Jahren ſind ſchon feine fernere Theile von den bekannten actis der Societät der Wiſſenſch. in Upſala mehr ans Licht getreten; ſie fängt aber

Bild 32: Neueste Critische Nachrichten 1775:12. Svenskt titelcitat i anledning av Vetenskapssocietetens förnyelse.

De rikssvenska universiteten

Över decennierna, om än inte kontinuerligt, flöt nyheter om de rikssvenska universiteten Uppsala, Lund och Åbo in, listor på de senaste avhandlingarna, disputationer, professorsförteckningar, nya upptäckter och byggnader. Personalia meddelades under kategorin blandat. Trots den geografiska närheten förekom nästan inga nyheter alls om Lund; kanske befann sig universiteten i en konkurrenssituation, då många svenska greifswaldmagistrar kom just från södra Sverige. Något härsken var man i Greifswald också över att inte fått inbjudan till Lunds etthundraårsjubileum 1766. Rikets största universitet, Uppsala, stod naturligtvis i centrum för uppmärksamheten. I maj 1750 rapporterar *Critische Nachrichtens* om ändringar som företagits vid Uppsala universitet i anledning av "den lovvärda ivern" hos Kungl. Maj:t "för den allt bättre blivande inrättningen av akademier". Lovsången över den uppsaliensiska akademin nådde en tydlig höjdpunkt 1752, då universitetsarkitekten Andreas Mayer reste med en pommersk delegation till Adolf Fredriks kröning i Stockholm. Mayer skulle även hålla sitt inträdestal i KVA. Den 12 juli skickade han från Stockholm en lång entusiastisk redogörelse om tillståndet vid Uppsala universitetet som publicerades knappt en månad senare i *Critische Nachrichten* 1752:33, och en utförligare redogörelse trycktes senare.

Den pommerska läsekretsen hade "sin" Mayer på plats som ögonvittne till den svenska frihetstidens under. Hans skildring infördes på första plats under ett talande latinskt citat på hexameter: *Spectator quicumque venit discedit amator*, "Vilken åskådare som än må komma, går därifrån som älskare". Tendensen i den efterföljande berättelsen som upptar mer än hälften av det åttasidiga numret var därmed redan deklarerad från början. Uppsalas universitet höjdes till skyarna, "bland sina systrar i Europa intar det en av de främsta platser". Mayer berättade vilka svenska lärdomsäss han hade ynnesten att lära känna: Benzelius, Rosén, Linné, Klingenstierna, Strömmer och andra. Alla inrättningar som biblioteket, "den väl inrättade botaniska trädgården", den "anatomiska teatern" är i ett strålande skick. "Det skulle krävas en hel avhandling om jag enbart skulle vilja göra en medelmåttig skiss av dem", försäkrade Mayer och utlovade istället Dähnert en muntlig rapport. Därefter följde en utförlig beskrivning av Uppsala universitets festligheter i anledning av Adolf Fredriks kröning.

I det första numret för 1754 intogs en fyrsidig översikt över Uppsala akademis historia in. *Critische Nachrichten* underrättade sina läsare även om *Kungliga Vetenskapssocietetens* arbeten och handlingar, som dock kommit i bakvattnet sedan KVA bildades. Först 1773 blev det åter fart på skriftserien *Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsaliensis*, i en tid då det allmänna intresset för naturvetenskaper höll på att dala i Sverige. Desto mer panegyriska blev de lovord i *Neueste Critische Nachrichten* 1775:12 Möller strödde ut över Vetenskapssocietetens förnyelse. Under ett av de sällsynta svenska titelcitaten, "När ljuset tändas skall, och spridas i ett Land/Ger Himlen faklan först uti Regentens Hand" presenterade han utförligt *Nova Actas* nyutgivning. Här, liksom på flera andra ställen efter 1772, hyllade Möller Gustav III:s regering och kommenterade programmatiskt: "I Sverige blommar allting upp igen.".

Svenska samfund

Rapporteringen om svenska lärda samfund är ett av de mest omfattande inslagen i *Critische Nachrichten*. Framför allt Kungliga Vetenskapsakademin hade alltsedan 1740-talet dragit till sig ett svenskpommerskt intresse, något som vi redan tidigare utförligt skildrade. Greifswaldpressen gav också KVA en möjlighet att sprida sina rön bland en tysk läsepublik.[446] Men vid sidan av KVA figurerade naturligtvis även ett antal andra svenska samfund.

Instiftandet av *Vitteherhetskademin* genom drottning Lovisa Ulrika i juli 1753 föranledde inte oväntat en hel del panegyriska lovord. Akademins första möte och de prisfrågor som annonserades skildrades utförligt. Varje patriot måste, enligt Dähnert, känna en stor glädje över Vitterhetsakademins instiftelse. "En skicklig poet här i Pommern" hade sänt in en tysk hyllningsdikt till den svenska drottningen i anledning av den stora händelsen. Apollo leker sina gudomliga lekar vid "botniska stranden", goten går snabbt uppför den stig till Parnassen som visats honom: "Vetenskapen genomtränger folket, vacker som drottningens dygd/och lägger sitt huvud på ditt, Lovisas, bröst/Du när den ur skyddande hand/hon blommar som manlig ungdom [...]" Plötsligt dyker även Gustav Adolf upp, hans svärd förenas med Lovisas lagrar och "välsignar konung och rike". Vitterhetsakademin skulle fortsättningsvis försvara andraplatsen bland de svenska samfund *Critische Nachrichten* rapporterade om.

Presentationen av Linköpingsbiskopen Rhyzelius svenska biskopskrönika inleddes två nummer senare med en hyllning av den svenska vetenskapen: "Sverige lyser nu alla andra riken till föredöme i den mest berömvärda fliten att undersöka, upplysa [i betydelsen uppdaga] och förbättra allt som beträffar fäderneslandet och dess välgång. De nyaste strävanden inom den inhemska historien måste räknas som vittnesbörd för detta [...]." Några nummer därefter presenterades Ihres gotiska glossarium och Linnés *De Miraculis Insectorum*, varvid

[446] I Sten Lindroths *Vetenskapsakademins historia* behandlas förvisso de tyska tidskrifternas roll i spridningen av akademins nyheter, men det är uppenbart att *Critische Nachrichten* och den svenskpommerska pressen inte underkastats någon närmare granskning i detta avseende. Också i detta verk anges inte hur helhetstäckande under decennierna den pommerska rapporteringen egentligen var. Lindroth nöjer sig med att konstatera att "[a]v naturliga skäl det pommerska universitetet i Greifswald blev till en viktig spridningshärd för svensk vetenskap". Sten Lindroth, *Kungliga Vetenskapsakademins historia 1739-1818*, Stockholm 1967, sid. 208ff.

Dähnert anmärker: "Människans uppmärksamhet som för det mesta inskränker sig på stora ting råkar i förundran när hon riktar sig mot de små tingen i naturen. Hon måste skämmas för att hon knappast har beaktat en liten mask, som dock med de mest underbara kännetecken förhärligar sin skapares makt och visdom." Årgången avslutades med en tysk sammanfattning av KVA:s minnesskrift över Christopher Polhem. *Critische Nachrichten* upphörde 1754, *Pommersche Bibliothek* två år senare. Bevakningen av KVA och Vitterhetsakademin upptog största delen även av svenskpomraren Kleins *Stockholmisches Magazin*.

Så fort *Urtheile über gelehrte Sachen* började utkomma 1763 efter sjuårskriget, publicerades återigen nyheter från KVA. Den första stora entusiasmen för de vetenskapliga samfunden och dess verksamhet verkade klinga av mot slutet av 1760-talet. Förvisso annonserades regelbundet fram till 1807 sammanfattningar av "Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar" och tal, men sällan med den tydliga programmatiska ton som tidigare var förhärskande. Naturvetenskapen framstod inte längre som den tydliga spjutspetsen i mänsklighetens upplysning och förädling, även om dess svenska representanter ofta fick mycket utrymme för sina nya rön. Istället svängde *Critische Nachrichtens* fokus mot historie- och språkvetenskaperna.

Redan 1751 berömdes *Kungliga Antikvitetskollegiet* för sina förtjänster: "vi har främst att tacka detta kollegium för det som uppklarats i Nordens viktiga historia", skriver Dähnert. Verket *Hallandia Antiqua et moderna* som hade utkommit i kollegiets regi presenterades med en tvåsidig underrättelse om Hallands historia och utveckling. Dessutom infördes i samma nummer en notis om en svensk översättning av ett franskt politiskt verk. Det var ett exempel på "hur man i Sverige främst är hågad för vetenskaperna, vars blomstring och förbättring har ett inflytande på det allmänna bästa." Men det tillkom *Vitterhetsakademin* att representera de svenska samfund som ivrade för de sköna vetenskapernas uppodling. Efter hovpartiets försök till statskupp 1756 hade Vitterhetsakademin avsomnat, men återupplivades 1772 av Gustav III. Året därpå började *Critische Nachrichten* entusiastiskt med att uppmärksamma dess förnyade verksamhet och förändring 1782 i samband med änkedrottningens död.

Svensk historia och historiografi i den pommerska pressen

Det område som allra mest kom att beröra ideologiska debatter och ställningstaganden var historien och historiografin. Recensioner av verk som behandlade svensk och nordisk historia publicerades kontinuerligt och i stor omfattning. De fyllde allt som oftast flera sidor, ibland fördelade på flera nummer och innehöll också entydiga värderingar. En tendens i den svenskpommerska pressen därvid är att man spelade på sin specialistroll. Recensenterna framhävde sina kunskaper i svenska språket och den svenska historien. Gång efter annan tillrättavisades de författare och översättare som slarvat med faktauppgifter eller översättningar. Artiklarna visar en prosvensk hållning och rekapitulerar ofta den nordiska historien och historiografins huvudsakliga problem. *Critische Nachrichtens* genomsnittsläsare kunde så genom årtionden få en kontinuerlig rekapitulation av svensk historia och historiografi. Ett viktigt ämne blev det göticistiska paradigmets avlösning av en mer pragmatiskt inriktad historia, något som kungjordes uttryckligt och öppet för alla läsare. Ett annat tema var den nyaste tidens historia och i

vilken utsträckning det var tillåtet att överhuvudtaget yttra sig om historiska händelser som endast låg några år tillbaka i tiden, en fråga som aktualiserades genom verk om Karl XII och Gustav III. Av några historiografer skildrades de som absolutistiska härskare med fel och brister. Andra skribenter förklarade sin obrottsliga lojalitet och menade att det inte hade gått tillräckligt mycket med tid för att "sine ira et studio" skriva om så stora personligheter.

Det stora numret under perioden var dock den svenska revisionen av den göticistiska historieskrivningen och frågan om av sagornas tillförlitlighet som historiska källor. Den tendensen framgår tydligt i presentationen av ett svenskt verk i *Critische Nachrichten* 1753:3, *Atlantica Orientalis* författat av prästen Eurenius. Kanske mest paradigmatisk för den svenska historiografin och mest omdiskuterad blev Dalins svenska rikshistoria som försiktigt började städa ut stormaktstidens göticism. Översättningen till tyska ombesörjdes i Svenska Pommern av Dähnert och Benzelstierna. I maj 1750 fick läsarna veta att den tyska översättningen "kommer att bifogas med olika upplysningar och anmärkningar som kan vara *utlänningarna* till hjälp i den noggrannare kännedomen om de nordiska sakerna som *så noga är förbundna* med våra [förf. kursiv.]."

Här finns ingen tvekan om perspektivet: den tyska kommentaren skall tjäna utlänningarna till förståelse i fråga om de svenska förhållandena som är hoplänkade med de pommerska. Dähnert räknar sig inte som utlänning men säger samtidigt inte att han är svensk. Rapporteringen om fortskridandet av utgivningsarbetet med Dalins historia nådde läsarna kontinuerligt. Så kunde de i marsnumret 1752 få veta att alla hinder i utgivningen nu undanröjts och att det första bandet skulle distribueras vid midsommar. Men det skulle dröja ända tills juni 1756 när det första bandet verkligen delades ut till subskribenterna. Att Dalin inneburit ett skifte i den svenska historiesynen var man i Svenska Pommern väl medveten om. Då Brings rikshistoria långt senare utkom, beskrev Möller Dalins verk till och med som överlägset i detta avseende. När Möller 1768 beställde Brings historia hos Gjörwell fällde han följande kommentar: "[Bring] är en mycket lärd man, stark i fäderneslandets historia men fruktar hans stil lärer ei hafwa den behagligheten som finns hos en Dalin." Förläggaren Röse i Greifswald ville till och med veta vem som skulle fortsätta Dalins verk. Den kanske tydligaste markeringen för att svenskarna började göra upp med sitt mytiska förflutna kunde även den pommerska läsekretsen ta del av i recensionerna om Berchs tal *Om svenska myntets ålder*. Talet hölls 1753 inför KVA och översattes till tyska och recenserades i *Critische Nachrichten* 1754:5. Dähnert gör här följande programmatiska reflektion:

> "Det länder dagens svenska lärde till en utomordentlig heder att de inte blint följer ens sin nations mest berömda skribenters fotsteg utan lämnar dessa så fort de finner att dessa går på en osäker väg. [...] Herr Berch älskar sitt fädernesland, men hans kärlek är så förnuftig att han inte vill tillstå det några fördelar som inte verkligen tillkommer det. En härskande förutfattad mening gjorde för inte många år sedan allting i Sverige förskräckligt gammalt och man tog med de inhemska tingens öde ett så långt steg tillbaks i så avlägsna tider, att man i allt detta förlorade ljus och sanning. Den store Rudbeck var föregångaren, att avvika i ringaste måtto från honom kallades nästan för ett brott. Vem hade kunnat drista sig till att säga att runstenarna i Sverige inte var äldre än kristen-

domen där? Och att de inhemska mynten först kring denna tid [uppkom] har inte heller någon lätt kunnat påstå."

Efter denna långa ingress, som tydligt visar hur medveten man i Svenska Pommerns reflekterade kring den svenska revisionen av göticismen, följer referatet av Berchs egentliga tal. Det var i sig en exposé över den svenska historien från vikingatiden till drottning Kristina där det betonades hur Rudbeck hade fel i sin bedömning av de svenska myntens ålder. Inte längre patriotisk partiskhet utan kosmopolitisk objektivitet skulle vara vägledande för historiografin.

Att en revidering av historien låg i tiden ger följande episod en antydan om: Ett opartiskt uttalande om Karl XII föranledde nämligen en debatt mellan svenskpomrare hur deras lojalitet gentemot Sverige egentligen skulle yttra sig. Fredrik II av Preussen hade i upplyst sinnelag (trots att större delen av hans undersåtar var livegna) författat boken *Antimachiavell*. Kanske inspirerades han där i sitt omdöme om Karl XII av Voltaire som ju vistades som Fredriks gunstling i Sanssoucis. Antimachiavell lästes och kommenterades i sin tid. En av läsarna, en anställd hos den kungliga svenska provinsialregeringen i Stralsund, *Henrik Ludvig von Heß* (1719-1784), ville utge sina "Anmärkningar om Antimachiavell" och lät till *Critische Nachrichten* 1750:7 bifoga ett utdrag ur sitt kommande alster. Några yttranden syftade uppenbart på svenska förhållanden och Karl XII i synnerhet. Heß skriver: "Ett visst konungarike och särskilt några av dess provinser har med den mest smärtsamma skadan fått erfara att deras av naturen inte okunnige konung försummades i ungdomen och vid sitt regeringstillträde hade sådana människor kring sig som dagligen med egennyttiga avsikter närde hans lidelser." Heß utkom 1751 med sin bok "Historiska och politiska anmärkningar om Antimachiavell". Verket, som tillägnades den svenske kungen Fredrik I, recenserades i *Critische Nachrichten* 1751:27 och kritiserades i 1752:12. Insändaren Z. bad Dähnert där att hälsa författaren "att han, som en svensk undersåte, väl hade kunnat tiga om Karl XII:s envishet därför att denne herre fortfarande står i det högsta anseendet i den nation som han behärskat." Att Heß hade dömt så fritt över "stora herrar" var något Z. inte kunde acceptera. Heß svarade redan i 1752:14 på Z:s invändningar att han "som svensk undersåte borde ha tigit om Karl XII envishet. Men i detta har han inte rätt och med honom många annars förnuftiga människor som redan muntligen förebrått mig för detsamma." Heß menar att man inte kan följa regeln *de mortuis nihil nisi bene*, i synnerhet inte som historieskrivare. I ett programmatiskt utlägg om historiografins objektivitet försvarade Heß sin ståndpunkt att det är rätt att klandra furstarnas laster och fel. Enbart objektiviteten borgade för att den historiska skildringen kunde påverka den nuvarande moralen.

"Historieskrivaren kan inte frikallas från denna plikt av någonting i världen. Lika lite skulle min födelse eller min uppehållsort kunna ursäkta mig om jag hade glömt detta [objektiviteten] så mycket att jag tigande hade förbigått kung Karl XII:s fel. Så länge jag beskrev hans karaktär var jag nödgad att inte längre vara svensk, jag var tvungen att lägga mig själv i band och för en kort stund i mitt hjärta undertrycka tacksamheten, ja själva kärleken till fäderneslandet." Historieskrivaren måste vara fullständigt opartisk: "Jag var nästan tvungen att föreställa mig att jag inte hörde hemma någonstans, att jag varken stod i svensk eller rysk tjänst och att jag inte hade någon förpliktelse gentemot någon i världen [...]"

Annars hade han som en god undersåte blivit en dålig historieskrivare. I själva verket, menade Heß, hade han sagt att Fredrik II av Preußen i *Antimachiavell* dömt för hårt över Karl XII. Detta försvar av kungen vägde mer än att han gick in på hans fel, just därför att kungen fortfarande åtnjöt ett så stort anseende hos den svenska nationen och därför att felen hos den beundrade monarken skulle kunna bli bestående fel hos folket.

Episoden speglar på ett intressant sätt en debatt pomrare emellan. Heß anklagades, inte bara av Z. utan även av andra "annars förnuftiga" pomrare för sitt bristande svenska sinnelag. Heß försvarar sig med de objektiva kriterierna som skulle gälla för en "hemlös" historieskrivare, det nästan smärtade honom att lägga ner sin (pommerska) svenskhet för en stund. Syftet däremot är patriotiskt: endast den objektiva skildringen av furstarna borgar för att folkets moral påverkas på rätt sätt. Vi kan se hur Nettelbladts *patrimonia* har ersatts av en kosmopolitisk objektivitet i moralens namn. Oskrymtad kärlek till fäderneslandet är inte längre det primära i den pommerska betraktelsen av sin svenska historia (det som Nettelbladt tyckte att man kunde avkräva pomrarna). Istället ägnar man sig åt moralpatriotism som tar omvägen över det absolut objektiva partslösa perspektivet. Det karolinska enväldet (och dess efterdyningar) kunde och ville avkräva sina historiker lydnad och tystnad i fäderneslandets tjänst. Men nu skulle historia handla om den moraliska lärdomen, folkets dygd. Pomrarna kunde på så sätt mycket lättare inkluderas i betraktelsen av den gemensamma historien. Det som tidigare kunde kallas för illojalitet var nu ett led i bygget av det förnuftsbaserade dygdiga samhället. Tillhörigheten kunde formuleras på ett annat sätt: inte som en primär nationell tillhörighet (framtvungen av politiska händelser och juridiska förpliktelser) utan som en etisk tillhörighet, som en delaktighet i den nationella moraliska diskursen. Här fyllde den pommerska pressen en viktig roll i förberedelsen till att pomrarnas svenskhet kunde omdefinieras: från ett med tvång framkallat tillstånd till en tillhörighet med mening.

Dähnert gav *sine ira* Heß utrymme att utbreda sina tankar trots att Heß några år tidigare hade gått till ett skarpt angrepp mot Dähnert i *Pommersche Nachrichten* angående en smädande skrift om de stralsundiska kvinnorna som Heß författat. Dähnert kritiserade skriften häftigt och fick i sin tur utstå de mest argsinta angreppen. Heß, ursprungligen svenskpomrare eller kanske till och med född i Göteborg, var en orolig ande som reste runt i olika europeiska stater. Under en anställning i svenska Wismar 1746 gjorde han sig omöjlig genom en grov satir om tribunaldomarna. Också det svenska riksrådet råkade ut för Heß rabulism i slutet av 1750-talet. Han fick från Stralsund fly undan till Altona och övergick i dansk tjänst. Men han var inte mer trogen sina nya herrar, utan hade blivit kastad i fängelse för smädande artiklar om Danmark om han inte flytt igen. Det märkliga är att han rehabiliterades efter Gustav III:s maktövertagande, utnämnd inte bara till regeringsråd, utan 1775 till och med R N O. Trots detta uppehöll sig Heß i Hamburg där han bitskt gjorde sig lustig över (den relativt liberala) stadens författning, så mycket att hans verk 1782 brändes av bödeln. Man kan undra om inte Heß' dubbla kulturella tillhörighet bidrog till att han kom att inta så radikala ståndpunkter.

Kungliga biografier var en specialgenre som särskilt intresserade *Critische Nachrichtens* läsare. Att monarkens egenskaper kunde påverka folkens var en väl

etablerad tankefigur. I *Pommersche Intelligenzen* infördes 1755 levandsbeskrivningar över Erik XIV och drottning Kristina (som ju var den första svenska regenten på den pommerska tronen). Hennes biografi var tydligen så intressant att den publicerades i tre nummer, *Critische Nachrichten* 1751:39/40 och 1752:36 som en sammanfattning av verket "Memoires [...] de Christine Reine de Suède". Verkets författare var den födde svensken Arkenholz, bibliotekarie i det grevliga kasselska huset. I centrum av den tolvsidiga sammanfattningen står beskrivningen av hennes exceptionella begåvning och kontakterna till den lärda världen. Skildringen utlöste en lärd debatt. Arkenholz anklagades nämligen, bland annat av dansken Ludvig Holberg, för att skildra Kristina i ett alltför partiskt och välvilligt skimmer. Holberg publicerade en trettiosidig traktat på franska "för att visa världen att författaren [Arkenholz] mer försvarar namnet av en lovordande och apologetisk historieskrivare än en opartisk." I synnerhet vände Holberg sig mot förebråelsen att han i sin Danska Historia skulle ha skrivit illa om den svenska nationen. I ett långt svar försökte Arkenholz bevisa trovärdigheten i sina berättelser, och denna försvarsskrift översattes även till tyska och bifogades till en tysk översättning om ett verk kring den dansk-svenska freden i Stettin 1570 (som Arkenholz hade skrivit på svenska).

I recensionerna av de tunga svenska verk som publiceras under perioden rekapituleras återkommande svensk historia i snabba genomgångar, ofta från Odens tid framåt. Trots all dunkelhet och alla oklarheter under den tidiga perioden tycks den svenska historien kunna uppvisa en större homogenitet och en klarare linje än i den tyska eller pommerska. Den svenska historien var lättare att strukturera, de historiografiska problemen framstår som relativt få och begränsade. I motsats härtill ser vi knappast ens försök till en samlad historia för det Tyska riket. Men den specifikt pommerska historien återberättades på samma sätt som den svenska. I skapandet av ett sådant identitetsstiftande historiskt och kollektivt minne var det alltså två röda trådar den svenskpommerska pressens läsare ständigt blir påminda om: den specifikt pommerska och den specifikt svenska. Men inte bara det, den tid som båda länder förenades av ett gemensamt styre blev sakta men säkert ett motiv i en specifikt *svensk*pommersk historiografi vars ingredienser byggdes på ett delat öde, samma regenter och en historia av gemensamma kontakter.

Den nyare svenskpommerska historien och framväxten av en ny självbild

Även den pommerska historien efter trettioåriga kriget ägnades en större och större uppmärksamhet i *Critische Nachrichten*. Tendensen i det pommerska historieintresset var tidigare att man endast behandlade urkundsmaterial från medeltiden och tiden då man stod under det pommerska furstehusets välde. Pommerns svensktid tilldrog sig ett relativt litet intresse. Men under slagordet "Sverige" finner vi i redan i *Pommersche Bibliotheks* band I en hänvisning till ett bidrag om "denna kronas förtjänster för Pommern". I tionde stycket, alltså oktobernumret 1750 recenserades en avhandling på latin från år 1710, författad av Ludvig Georg Adolph Caroc med samma ämne. Caroc blev redan 1675 professor i juridik. Anmärkningsvärt är att denna recension publicerades fyrtio år efter disputationen.

I avhandlingen förekom väsentliga idémotiv som tretton år senare skulle leda Dähnert till att formulera Pommerns tillhörighet till Sverige som ett historisk paradigm för den pommerska historien. Dähnerts recension började programmatiskt: "I de odödliga förtjänsterna som den svenska kronan överhuvudtaget har i tyska riket [...] tillkommer Pommern en så mycket närmare andel som det kan tacka sin lycka och sitt välstånd redan sedan mer än etthundra år den svenska regeringens befästande i denna provins." I det följande sveper recensenten över hur Sverige garanterade och förbättrade Pommerns fria sjöfart på Östersjön och det storartade i återuppbyggnaden efter det förödande 30-åriga kriget. De svenska krigs- och statsmännen karakteriseras som hjältar och Westfaliska fredens maktövertagande som en logisk konsekvens av svenska kronans insatser för Pommern: "[Den] erhöll den egentliga rätten att utvidga sina förtjänster för provinsen." Bedömningen av det svenska maktövertagandet är också talande: "De lyckosamma verkningar av denna förändring visade sig strax däri att svenskarnas anseende hos utlänningarna [!] även *utvidgades på svenskpomrarna*, och dessa kunde idka sin handel med utökad säkerhet och andra fördelar [förf. kursiv]." Här möter vi för första gången en idé som senare kom att återupprepas. "Svensken" är ur pommerskt perspektiv inte utlänningen. Utlänningar är de som befinner sig utanför *hela* svenska väldets (inklusive Svenska Pommerns) gränser. "Överhuvudtaget försäkrar den förlänade rätten på att vara infödd ("das Recht der Ingeburt") [pomrarna] ansenliga fördelar", fortsätter sammanfattningen.[447]

Pommern innefattades inte enbart politiskt av "den ärevördiga svenska regeringen" utan just i något så abstrakt som "anseende", alltså nutida uttryckt: i allostereotypiseringen, en tillskrivning av egenskaper utifrån. Den svenska glansen lade sig även över provinsen. Detta skildrades som en direkt fördel för pomrarna. Recensenten fortsätter med den historiska exposén och förklarar hur lagstiftning och rättsväsende förbättrades under svensktiden, "som grund för den allmänna välfärden och goda ordningen i alla ständer ända tills idag". Kanske mest upplysande är avslutningen där hans egen röst får tala: "Den övriga tiden fram tills nu skulle öppna ett ännu öppnare fält åt en skicklig skribent, då detta 'Pommernlands' mest underdåniga trohet, genom otaliga nya välgärningar, har givits nya skäl till den djupaste förbindelse gentemot de svenska monarkerna".

Varför publicerades denna recension 1750? Kanske hängde det samman med invigningen av universitetets nya huvudbyggnad och nya bibliotek, en betydelsefull händelse för Svenska Pommerns lärda miljö som aktualiserade att tillhörigheten till Sverige faktiskt kunde ge något i gengäld. Lejonparten av bidragen till främst *Pommersche Bibliothek* och ett antal verk som recenserades i *Critische Nachrichten* tecknade Pommerns historia, i synnerhet dess medeltida. Det tycks ha funnits ett outsläckligt behov av att presentera nya rön i form av gamla urkunder, diarier och brev, och Nettelbladts förtjänster på området nämndes.

Gamla förordningar, som den av år 1705, som stadgade att fler svenskar skulle uppsöka den pommerska akademin, trycktes på nytt. Samtliga förordningar gällande universitetet fram till det innevarande året 1754 räknades upp. Pom-

[447] Om detta ämne, Indigenaträtten, skulle Johan Georg Peter Möller tjugotre år senare skriva en avhandling.
Se även *Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till Statsförfattningens historia*, andra serien, tidehvarfvet 1719-1800, Stockholm 1909, sid. 363f. där indigenaträtten behandlas.

merns nyare, svenska, historia blev föremål för granskning. Det 30-åriga kriget och den Westfaliska freden intog härvid en speciell ställning då det svenska väldet började i dess dagar och Pommern drabbats hårt av krigsföljderna. I maj 1754 kunde man i *Pommersche Bibliothek* läsa en "berättelse om det förra pommerska kriget" och hur Poltava även var Pommerns olycka. Här skildrades i krassa färger hur sammanbrottet av Karl XII:s krigföring drabbade den tyska provinsen. En svensk här på reträtt, infallande ryssar och sachsare, den grasserande pesten (författaren skriver att den spred sig från Stockholm där 21 000 människor skulle ha dött) och Karl XII:s ovilja att acceptera hjälp från tyske kejsaren ödelade Pommern. Stenbock landsteg 1712 förvisso på Rügen och slog danskarna som var i förbund med Ryssland. Men istället för att försvara Pommern drog han vidare till det då danska Altona som brandskattades. Den ryske tsaren beordrade då att alla pommerska städer skulle brännas ner. Författaren lyfter fram en dansk befälhavare, Karlson, som vägrade att genomföra ordern, och beskriver hur Karlson dog i en värjduell med sin ryske kollega.

Också den danske drotsens över Pommern avskedstal till de pommerska ständerna, liksom generalsuperintendenten Mayers korrespondens med svenska och tyska lärde och teologer om det pietistiska hotet och sekterismen trycktes i *Pommersche Bibliothek* och föregångartidskriften *Greifswalder Wochenblatt*. Här figurerar många svenskar som brevskrivare, bland annat Karl XII:s chefpropagandist Olof Hermelin.

Även den del av preussiska Pommern som varit svensk och dess svenska historia uppmärksammades. Så utkom i Stettin 1756 en beskrivning över gymnasiets nyare utveckling under den första svenska regeringen. Kanske mest symptomatisk för det svenska inflytandet på Pommerns historia är den förteckning över den pommerska adeln som publicerades 1754 i anledning av förnyandet av dess förläningar. Pommern hade fortfarande en feodal samhällsstruktur garanterad genom tillhörigheten till tyska riket och Westfaliska freden. Den svenska kronan förnyade ständigt adelns privilegier, samtidigt som den försökte att utöka sitt inflytande. Detta ledde under hela svensktiden till konflikter och en dynamik mellan förnyelse och fasthållandet vid traditionerna, något som kan avläsas i Tribunalets i Wismar domslut för perioden. Lantständerna, ridderskapet och städerna hävdade alltid sina rättigheter gentemot alla svenska försök till förändring. Först från mitten av 1700-talet började, inspirerade av frihetstidens svenska uppodlingsprojekt, pomrare själva kräva ekonomiska reformer, något som också ger genljud i pressen. Det intressanta med denna förteckning över den pommerska adeln är att många svenska namn dyker upp. Till saken hör dessutom att många pomrare adlades till svenska släktnamn. Som jämförelse publicerade Dähnert även en förteckning från 1663. Skillnaden är avsevärd. Det svenska inslaget, dels av rikssvenskar, dels av dem som förvärvat adelskapet under svensktiden är mycket större under 1700-talet och visar hur familjeförbindelser befästs mellan Sverige och Pommern. En uppsättning av gemensamma namn som i tiden var relevanta hade skapats varav de mer bekanta som Höpken, Rudenskiöld, Wachtmeister, Diurklow, Dahlstierna endast är några exempel.

Svenska reseskildringar och geografiska verk

En annan och mer lättsam form av vetenskaplig rapportering var de utförliga sammanfattningarna av svenska reseskildringar och geografiska verk. Resorna i Sverige och utlandet skedde i början i syfte att kartlägga naturen enligt linneanskt mönster. Lärjungarna spreds över jordklotet och rapporterade in sina fynd till Uppsala. I *Critische Nachrichten* 1751:49 sammanfattades Carl Hårlemans resa genom "åtskilliga svenska provinser" på tyska. I anledning av presentationen av Erik Tunelds svenska geografi i *Critische Nachrichten* 1751:11 går Dähnert till attack mot dem som "dristar sig till att bedöma länder och folkslag" och som inte låter Sverige komma till sin rätta. Tuneld däremot låter läsaren lära känna "Sverige som ett rike där naturen förhärligar sig själv på tusen sätt och i vilket monarkens, de storas och folkets uppmärksamhet kommer till [naturens] hjälp för att överallt sprida välsignelse och lycksalighet." Framför allt noterar Dähnert Tunelds opartiskhet, han söver inte sina landsmäns iver med beröm utan uppdagar "patriotiskt" det som kan förbättras. Tunelds geografi undgick i de följande decennierna dock inte kritik från Svenska Pommern på grund av felaktiga uppgifter och en för kortfattad behandling av svenskpommerska saker. En i gruppen svenskpomrare som förstått att han kunde få fördelar med sina språkkunskaper och sina kontakter i Sverige var rektorn för gymnasiet i Stralsund, Groskurd. Denne arbetade också med en översättning av Biörnståls brev och stod i brevkontakt med Gjörwell. I anledning av att Tunelds geografi skulle ges ut på nytt, skrev Groskurd till Gjörwell 1782 och sågade Tunelds verk rejält.[448] Det skulle vara honom ett nöje att till Tunelds geografi skicka de av Gjörwell begärda addenda och corrigenda rörande Svenska Pommern och Stralsund, dels av vänskap, dels för att bidra till verket så att det skall bli fullständigt och pålitligt. Groskurd fortsätter:

> "Men om min Herre tillåter vill jag utarbeta en alldeles ny Geographie öfwer vårt Pommern, som jag tänker grunda på dels Büschings Weltbeschreibung så vida jag funnit dem öfverensstämmande med sjelfva saken, dels på tillförliteliga efterrättelser som jag är i stånd att inhämta in loco, dels på min egen kunskap om pommerska saker, ty den sista uplagan af Tunelds beskrifning öfver vårt Pommern är så full med oriktigheter, så ofullständig i hänseende till de mera viktiga och interessanta orter och omständigheter och tillika på andra sidan så uppfylld med aldeles omärkvärdiga efterrättelser samt så illa proportionerad at det blir lättare för mig att upparbeta än at rätta den. Jag begriper ej hvarföre Hr Tuneld åtminstone i den sista uplagan ej nyttjat Büschings Geographie, hade han endast öfversatt och infört den i den sistnämnda boken befintliga afhandling om Svenska Pommern, så hade det varit oändeligt bättre [...]"

Groskurd menade att han med en sådan geografi över den tyska provinsen skulle "bidrag[a] til det Svenska Allmänas Uplysning om et land som så mycket interesserar detsamma så väl som mig sjelf." I sammanhanget undrade han om Gjörwell fått hans berättelse om gymnasiets inrättning i Stralsund. Han önskade nämligen att den svenska läsepubliken får mer underrättelse än i Tunelds geografi eftersom man har "perfektionerat" lärosätet, "för jag vet visst at ej många Gymnasier äro inrättade på et så förträffeligt sät och försedde med et så stort och mångfaldigt förråd af böcker, gamla mynt, antike Gemmer samt mathematiska

[448] Groskurd till Gjörwell, 1782, KB, Ep G 7:9.

och physicaliske instrument som vårt." Möller upprepade ett par år senare kritiken i ett brev till Gjörwell: "Mellan oss: Tunelds underrättelser om Svenska Pommern är på intet sätt pålitliga, fråga enbart Prof Gadebusch om det, han kommer att övertyga er om det. Den sistnämnde däremot borde vara i stånd att skaffa de mest pålitliga och bästa underrättelserna om Pommern."[449] Svenska Pommern uppmärksammades tämligen styvmoderligt av den svenska geografiska litteraturen, inga Linnélärjungar skickades dit för att observera och samla in fakta eller kartlägga resurserna. Pomrarna fick själva efterlikna mönstren från moderlandet. Dähnert utgav således på 1780-talet en geografisk beskrivning av Svenska Pommern. Endast Wismar och Neuenkloster beskrevs en gång i KVA:s handlingar.

Höjdpunkten i genren reseskildringar utgjordes av Biörnståls brev som blev till en följetong i den svenskpommerska pressen. Möller hade förvisso förbigåtts som översättare av breven, men rapporterade plikttroget om Biörnståls livsöde som sysselsatte det gustavianska Sverige och tydligen hela Europa. En aning indignerat skrev Möller redan 1777 till Gjörwell att han i den tyska översättningen funnit fel som han själv hade kunnat undvika. Istället ombesörjdes den tyska översättningen av Biörnståls brev alltså av den ovan nämnde Groskurd. Denne hade via sin bror, som hade kontakt med Gjörwell i Stockholm, fått del av breven. Groskurds bror, som tydligen skulle översätta dem och kanske redan börjat med arbetet, avled på en resa i Danmark. Efter några turer i en dansk domstol överlämnades dennes kvarlåtenskaper (inklusive förlagan till Biörnståls brev) i förseglat skick i Rostock till brodern. Så skriver Groskurd den 7 november 1780 på svenska till Gjörwell att han är glad över att han skall fortsätta med översättningen av Biörnstålbreven: "Jag finner alt, hvad jag kan behöfva för at meddela den tyska lärda werlden och tilfredsställa dess upmärksamhet och nyfikenhet i anseende av [Biörnstål]." Som lön för hans mödor skickade Gjörwell också minnespengen som man hade slagit över Biörnstål. Groskurd tackar för den honom översända skådepenningen, "som förevigar ej endast denna Mannen som så mycket bidragit til sina och mina Landsmäns uplysning utan ock i samma mon det Swenska Allmännas frikostighet, för at uppmuntra Vetenskaperne och deras sökare [...]" Groskurd tänkte även översätta Sparrmans resa och ville att Gjörwell skulle annonsera detta i *LärdaTidningar*, "ty det kunde hända at uti sjelfwa Sverige någon Lärdomsälskare och som förstår bägge språk att [berika] den tyska lärda Verlden med en så [intressant reseskildring]"

Den svenska provinsialregeringen – kultur och reglering

Den svenska provinsialregeringen hamnade naturligtvis i fokus för rapporteringen. Generalguvernörerna, som tillika var universitetets kansler, blev naturligtvis firade som parnassens mecenater. *Axel von Löwen* (1686-1772) intog härvid en särställning. Han residerade i Stralsund mellan 1748 och 1766 och byggde upp en enorm boksamling. Senare under 1700-talet kom ingen mindre än skalden

[449] Möller till Gjörwell, 15/11 1785, KB, Ep G 7:13: "Unter uns gesagtThunelds Nachrichten von Schwedisch Pommern sind keineswegs zuverlässige Nachrichten fragen sie nur Prof Gadebusch danach der wird sie davon überzeugen Letzterer hingegen dürfte im Stande sein die zuverlässigsten und besten Nachrichten von Pommern zu verschaffen." Snart skulle Gadbusch uppträda som författare om Pommern i Gjörwells *Upfostrings- Sälskapets Tidningar*.

Leopold att bli bibliotekarie vid rådsbiblioteket i Stralsund. Löwen donerade "ur sitt ojämförliga förråd av matematiska och fysikaliska instrument" 1751 en brännspegel av metall till universitetet, "för att berika naturläran och undervisa studenterna". Brännspegeln skulle behandlas i en egen artikel. Den förre generalguvernören Johan August von Meijerfeld hyllades i oktober 1750 med en minnesfest, varvid i synnerhet hans livsväg blev föremål för uppmärksamhet, att han från en frivilligtjänst i armén "svingat upp sig till den största höjden en privatperson förmår".

En av Axel von Löwens efterföljare, Fredrik Vilhelm von Hessenstein, var den verkligt aktive konstmecenaten. Han förmådde inte enbart leda de pommerska statsfinanserna till överskott utan var kulturintresserad av stora mått. Hos den svenskpommerska befolkningen fick han en sådan respekt att han helt enkelt kallades "Der Fürst", "Fursten" med stort F.

Men *Pommersche Bibliothek* och *Critische Nachrichten* blev också en kanal för att meddela provinsialregeringens och den svenska kronans förordningar, kallade "Patente". Intressant är att även listor över förordningar för den preussiska sidan av Pommern infördes. Patenten förtecknade (i datumordning) helt enkelt upp till sitt innehåll och uppdaterade på detta sätt läsarna om regeringens vilja. Dessa regleringar berättar ofta om livets grundläggande villkor i Svenska Pommern och har därför ett högt kulturhistoriskt värde. Befolkningsgrupper som själva inte lämnat några skriftliga spår efter sig figurerar här: den 26 januari 1752 utfärdades en förordning för de tiggare som försetts med pass att emotta det nya tiggerireglementet i församlingarna, den 11 december ett förbud "mot de här in landet strykande zigenarna". Den 28 oktober 1755 förbjöds herdar, deras söner och knektar att flytta runt. Händelser som krävde exceptionella finansiella eller religiösa åtgärder reglerades, skattesatser definierades, vi får överhuvudtaget först veta om dem genom patenten. I 1749 års förordningar (tryckta i mars 1750) får vi veta att exportförbudet för smör är upphävt, att de pommerska städernas delegation i Stockholm behöver mer pengar, att förbönerna på grund av kreatursfarsot skall ändras och att herdarna nu får flytta omkring fritt. Bönedagsplakatet kungjordes den 22 mars. 1750 var det ridderskapets tur att få bidrag till en Stockholmsresa. Den 9 mars hölls offentlig förbön för Lovisa Ulrikas graviditet "att uppläsas från predikostolarna" även i Svenska Pommern och den 31 juli en offentlig tacksägelse för hennes lyckliga födelse av en prins. Av 1751 års tjugoen förordningar reglerade fyra sorgen efter den avlidne Fredrik I, bland annat den gemensamma pommerska delegationens resa till jordfästningen och Adolf Fredriks kröning. Utöver dessa löpande regleringar fördes även andra kungliga förordningar in som direkt berörde Svenska Pommern, exempelvis Gustav III:s förordning om förbudet mot tortyr i provinsen. Man hade av förståeliga skäl intresse av de svenska riksdagarnas beslut. Efter 1754 tog de i Greifswald utkommande tidningarna inte längre upp provinsialregeringens förordningar. Struck i Stralsund hade fått privilegiet att i sina tidningar meddela nyheter från den pommerska regeringen.

Annonsering och recension av svenska verk och deras distribution i Svenska Pommern

En viktig roll spelade den svenskpommerska pressen redan på ett relativt avgränsat område i den litterära kommersen: som annonsorgan. En stor del av de svenska

verk som nämns under fem decennier annonserades "enbart". Dessa annonser fyllde en dubbel funktion: de informerade dels om den svenska litteraturutgivningen i sig och dels riktade de sig naturligtvis till potentiella köpare. Vad som är svenska publikationer i sammanhanget är naturligtvis svårt att avgränsa. De pommerska tryckorterna Stralsund och Greifswald är under perioden också svenska publikationsorter i den bemärkelsen man avser böcker på svenska eller av rikssvenska författare. Men inte heller "det svenska" publikationsspråket var entydigt svenskt, böcker kunder utkomma på latin eller tyska och franska och likväl vara "svenska". Man skall också komma ihåg att den rikssvenska bokmarknaden vid tiden i majoritet sköttes av tyska invandrare. Störst betydelse för annonseringen i den pommerska pressen tillkom de svenska verk som utkom på tyska eller i tysk översättning. Ändå annonserades även svenskspråkiga böcker (för vilken läsekrets kan man fråga sig?). Sedan Greifswalds universitetsbibliotek efter 1772 var inordnad i det svenska pliktleveranssystemet fick inget annat universitet inom den tyska kulturkretsen svenska skrifter så omgående. I sin tur skickades pommerska böcker naturligtvis också till det Kungliga biblioteket.

Man var i Greifswald väl medveten om sin privilegierade ställning. En typisk annons bestod av ett kort innehållsreferat och en hänvisning att man kunde köpa/subskribera på verket antingen hos ortens boktryckare, de kungliga postkontoren runt om i Svenska Pommern eller hos redaktören för tidskriften. Den längre recensionen gav recensentens bedömning av verkets värde, ofta avslutad med en hänvisning var det skriften kunde köpas/beställas. Efter det att bestämmelserna om pliktleveranser till universitetsbiblioteket trätt i kraft, ökade de svenska recensionerna avsevärt. Annonseringens dubbla funktion band alltså in den svenskpommerska pressen i den svenska bokkommersen. Starkast framträder detta drag hos Möller, som ju underhöll goda kontakter med Gjörwell. Med hjälp av korrespondensen dem emellan kan man i detalj rekonstruera förutsättningarna för denna verksamhet. Grundläggande härvidlag var transportmöjligheterna. Från Greifswalds hamn Wieck gick så många skepp fram och tillbaka direkt till Stockholm att Möller ibland klagade på Gjörwells senfärdighet med leveranser och nyheter. Skulle någonting skickas till södra Sverige användes förbindelsen med postjakten Stralsund-Ystad, även om den var relativt kostsam. På sjöresan kunde mycket hända. Skepparna (vilkas namn ofta nämndes i breven) skulle överlämna paketen och var inte alltid tillförlitliga. Deras fartyg kunde också, om det ville sig illa, frysa in i isen eller till och med förlisa och dra ner litteraturen i Österjöns djup.

I Greifswald lagrade akademiboktryckaren (och Gjörwellförläggaren) Röse tyska och svenska böcker på kommission och skickade enligt Gjörwells eller Möllers uppdrag vidare de beställda titlarna. Möller tog ofta upp subskriptioner/beställningar. Dem emellan avtalades redan i ett av de första breven att de skulle föra kontraräkning gentemot varandra som skulle räknas upp i slutet av varje år. Ett bra exempel är Möllers verksamhet som annonsör/distributör för Gjörwells svenska encyklopedi.[450] I *Neueste Critische Nachrichten* 1776:49 kom den första notisen om det projekterade verket. 1778:3 annonserades under citatet

[450] Om detta lexikonprojekt och dess spridning se Jacob Christensson, *Lyckoriket – studier i svensk upplysning*, Stockholm 1996, sid. 65-100. På sidan 89 nämns att Gjörwells encyklopedi såldes i Stralsund och Greifswald.

"Ex variis ingeniis exelentissima quaeque libavimus" *Encyclopedie eller Fransyskt och Swenskt Real- och Nominal Lexicon*. Titeln översattes på tyska. Det handlade om Anckarströms och Gjörwells encyklopediprojekt som nu hade hunnit till första delens första avdelning. Att Möller fick uppdraget att sprida Gjörwells prenumerationsärenden för encyklopedien framgår av en kommentar i ett brev från 1780: "Die praen[umerations] Zettel auf die Encyclopedie und das Wörterbuch habe ich an Scheuering gesandt [...]"[451] I Möllers tidskrift 1782:9 recenserades verkets första band. Möller ondgjorde sig i ett brev till vetenskapsakademins sekreterare Wargentin över det dyra portot för boktransporter i Sverige. Han bedyrade sin iver att få göra den svenska nationens skrifter mer bekanta i Tyskland. Men den litterära kommersen mellan Sverige och Tyskland var fortfarande svag och försvårades av att man måste betala föra alla brev och paket enligt vikt. Däremot befordrades i Tyskland "brev med tryckta saker" endast till den dubbla brevtaxan.[452]

Under decennier skapade den svenskpommerska pressen en förtrogenhet med nordiska, i synnerhet svenska, ämnen. Det Lundell karakteriserar som "medborgerlig tidningslitteratur" stämmer i hög grad in på Svenska Pommern. Med uppdelningen mellan den aktuella politiska nyhetsförmedlingen i Stralsund och den lärda i Greifswald fanns det två tydligt profilerade aktörer. Ett "samtal till samhällets fromma" pågick såväl i den ena eller andra formen. Svenskrelaterade nyheter som periodisk press i provinsen bröts genom en dubbel lins, dels genom själva översättningsprocessen till tyska och dels genom dessa nyheters ställning i den pommerska läsepubliken. Artiklarna förmedlade information, konstruerade närhet mellan provinsen och moderlandet, yttrade värderingar om den svenska tillhörigheten, kommenterade och tillrättalade andras omdömen och påverkade medvetet opinionen. Men det finns en skillnad mellan en provinspress som den östgötska i Sverige och den i Svenska Pommern. Tillhörigheten till den svenska kulturen var ett självskrivet faktum för den rikssvenska provinspressen. För den tyska provinsen tillkom momentet av att denna kulturella tillhörighet måste konstrueras via översättningen, permanent upprätthållas och förklaras på ett rimligt och övertygande sätt. Även i denna överföring ägde det "samtal" rum som Lundell konstaterar i 1700-talets svenska provinspress.[453]

Rapporteringen i Svenska Pommern tyder genomgående på intresse, förtrogenhet, språklig och historisk kompetens, någonting som vida överstiger ett pliktskyldigt återgivande eller en halvhjärtad annonsering. Fanns det något en svenskpommersk lärd tidskrift kunde profilera sig med, så var det svenska nyheter, av vilka vi endast har presenterat en bråkdel. Tidskrifterna visar även tecken på att en debatt mellan publiken och publicisten rörande svenska ämnen höll på att

[451] Möller till Gjörwell, 1780, KB, Ep G7:7.

[452] Möller till Wargentin 3/1 1780, KVA, Pehr Wargentin Inkommande brev Mur- Ov 1747-1783 E1:17: "das Litteratur Commerz ist zwischen Schweden und Teutschland doch sehr schwach und erschwert, besonders da man alle Paquete und Briefe bezahlen muß, stattdessen in ganz Teutschland Briefe mit gedruckten Sachen nur doppelt Briefporto bezahlen."

[453] Se Patrik Lundell, *Pressen i provinsen – från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850*, Lund 2002 som på sid. 14f. presenterar de viktigaste resultaten som kan jämföras med min undersökning. Möjligtvis kan skillnaderna mellan Norrköping (borgarnas och kommersens stad) och Linköping (den lärda staden) även jämställas med Stralsund och Greifswald där läsepubliken påverkar pressens form och innehåll.

utvecklas. Redan i *Pommersche Nachrichten* kritiserades en artikel för att svärta ner det svenska prästerskapet. Än värre blev det när Ludwig von Heß lojalitet som svensk undersåte ifrågasattes eftersom han tycktes kritisera Karl XII. Holbergs polemik i fråga om Arkenholz bild av drottning Kristina vidarebefordrades också till läsarna. Den svenskpommerska självbild som förmedlades genom *Critische Nachrichten* byggde på förbindelsen med Sverige. En av identitetens främsta beståndsdelar är upprepning. Genom den iterativa behandlingen av svenska och nordiska ämnen måste hos den svenskpommerska läsekretsen en bild av provinsens särskilda status i förhållande till Sverige ha befästs. Denna upprepade bild kunde fungera som en gemensam referensram i det kollektiva och offentliga medvetandet: "Droppen urholkar stenen ej genom kraft, utan i sitt beständiga fall."[454]

Den lyckliga förbindelsen

Delad forntid, samfällt öde

De föregående avsnitten visade hur sällskapslivet och pressen fungerade som förenande kraft mellan Sverige och Pommern. Olika typer av samfund skapade ett rum för möten på vetenskapens eller livsåskådningens område. I pressen behandlades svenska och nordiska ämnen och etablerade så en förtrogenhet och kompetens bland läsekretsen. Svensk vetenskap, svenska kulturella eller politiska händelser presenterades i ohämmat positiva ordalag. En särskild grupp av nyheter behandlade den dynastiska hyllningen. Pomrarna och svenskarna delade glädje och sorg som gemensamma undersåtar under samma krona. En dikt skriven av en svensk student om det svenska tronskiftet och rikets lycksalighet publiceras i *Critische Nachrichten* 1752:15. Inbjudan till den offentliga hyllningen behandlar "den odödlige svenske hjälten Gustav Adolfs förtjänster för Hertigdömet Mecklenburg". I Stralsund översattes till en tysk läsekrets det sorgetal till Fredrik I som upplästes i alla svenska kyrkor i september 1752. Den 7 januari samma år, berättar *Pommersche Bibliothek*, firades Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröningsfest med en "glädjefest" på Greifswalds akademi. Stadens kyrkklockor ringde, och under pukornas dån och trumpeternas klang samlades klockan tio alla i den stora aulan där en sinnedikt som författats av svenske magistern Elias Trägård uppfördes till musik. Landsmannen, professorn i vältalighet Carl Johan Kellman, talade på latin till kungens ära, man avslutade samlingen med "Te deum laudamus". Klockan två på eftermiddagen var det dags igen: Magistern Elias Trägård och en kollega, filosofie magistern Wiesel tolkade den allmänna glädjen, den förste i en latinsk dikt "för att skildra de svenska staternas väl under förut- och nuvarande tider", den senare i ett latinskt tal.

Elva dagar senare, vid KDG:s första ordinarie sammankomst för året, hölls ett hyllningstal på tyska "om hur en furste skall vara bildad för [att skapa] sina staters väl och [hur detta] finner sitt mönster i den högvälborne Adolf Fredrik".

[454] *Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo*, lyder Ovidius tänkvärda citat i original.

Den greifswaldiske lärde Albrecht Georg von Schwartz hänvisade i samband med bröllopet 1744 i ett tal till att det i historien förekommit många giftermål mellan de pommerska och brandenburgiska husen. Eftersom Brandenburg hävdade att man innehade successionsrätten till Pommern upprepade giftermålet mellan Sverige och Preussen ett logiskt historiskt mönster till alla parters fromma. Regeringsskiftet från Fredrik I till Adolf Fredrik föranledde många tillfällespoetiska alster. Ett synnerligen raffinerat exempel var ett slags figurdikt som trycktes i *Critische Nachrichten* 1751:28. Monarkernas egenskaper presenterades av författaren Andreas Nicander som dolda i namnens bokstavskombination. Fridericus Primus och Adolphus Fridericus löstes upp i fem kolumner vardera, kryddade med Vergiliuscitat. Firandet av kungligheterna följde seklerna igenom alltid ett särskilt mönster, och antalet omnämnanden i den pommerska pressen är synnerligen omfattande.

I hyllningsdikterna togs ofta den dubbla belägenheten upp som Pommern befann sig i, de svenska regenternas välde över två folk, svenskar och pomrare, som förenades av samma känslor för sin gemensamme monark. *Samtidigt* som alla andra städer, församlingar och universitet i Sverige, arrangerades festligheter i Svenska Pommern. Ramarna var gemensamma och de poetiska motiven identiska: fred är bättre än krig, monarken skall skydda vetenskap och näringar, hans mildhet och nåd prisades samfällt. Genom den svenskpommerska pressen nådde de dynastiska nyheterna ut i det offentliga medialiserade rummet och kunde förstärka händelsernas betydelse. Rapporteringen eller rättare sagt avrapporteringen blev till en beståndsdel i hyllningens konventioner.

Höjdpunkten i förmedlingen av dynastisk identitet uppnåddes i samband med furstliga eller kungliga besök. Arrangemangen kring sådana besök var också nästan rituellt reglerade. Under decennierna formulerades och befästes ett särskilt motiv som varierades i hyllningstal, artiklar eller vetenskapliga avhandlingar: den lyckliga förbindelsen mellan Pommern och Sverige. När festtalare eller poeter sökte efter det rätta retoriska stilmedlet tillgrep de ofta *inventio ex loco notationis*: Utgående från själva person- eller ortnamnet utvecklade man en poetisk omskrivning som ibland också kunde förvandlas till en symbolisk allegori i bildform: "Greifswald" som grip i skogen. Eftersom universitetsstaden låg vid den lilla ån Ryck kunde den poetiska beteckningen bli "Ryck-Athen". Lika självklart var det att tillskriva Fredrik I och Adolf Fredrik namnets egenskaper, det vill säga att de var "fred-rika" och att undersåtarna levde i ett "freds-rike". [455]

Men hur skulle man skildra Svenska Pommern eller dess tillhörighet till Sverige? Genom decennierna gav de politiska omständigheterna många anledningar att anknyta till den rumsliga samhörigheten, kungliga födelsedagar eller

[455] Som ett exempel av många kan nämnas Theophilus Cölestinus Piper, *Der Ruhm eines friedfertigen Fürsten ist einem Lande vorteilhafter, als der Glanz eines Eroberers*, An dem hohen Geburtsfeste des [...] Königs und Herrn Adolph Friedrich […], Greifswald 1770. Titeln kan översättas med "En fredsälskande furstes ära är en större fördel för ett land än erövrarens glans" och Piper går utförligt in på en fredsfurstes sanna kvalitéer. Omöjligt kunde en monark fördra sina undersåtars skrik i anseende av vapengny och förstörelse. Fredsfursten ser sig som folkets fader och vill inte offra dess liv för tvivelaktiga fördelar. I lugn uppodlas vetenskaperna, handeln för "villigt överskottet över havets vågor i hans stat, lantmannen sjunger sånger som endast är möjliga i välstånd." Det enda undantaget var Gustav Adolf, som kämpade för religionens frihet. Han utstakade de grundsatser på vilka Pommerns lycka kunde byggas.

dödsfall, tronbestigningar eller fredsfester. En geografisk metafor låg nära till hands. Sverige och Pommern var åtskilda av ett besvärligt hav som låg mellan dem. Högtidstalarna fick därför tillämpa en del fantasifulla knep, vågorna kunde framföra glädje eller sorg, själve Neptunus fungera som budbärare för tankar och hopp. Svenska riket mättes från Lapplands isklädda fjäll till Peeneströmmens mynning i Östersjön, den svenska kronans makt sträcka sig över norra hemisfären "från Saxen till Thule" liksom solen eller polstjärnan: "En samfälld röst genljuder idag från Peene till Ishavet, och från alla Östersjöns spridda öar", som teologie professorn Piper uttryckte det en gång.[456] Det svenska rikets olika folkslag och deras enhet under kungakronan togs också upp: svear, finnar, göter, vender, dalkarlar, skåningar, lappar, rugianer och pomrare. Så blev Pommern en del i helheten.[457] Den emblematiska föreningen av symbol som lejonet (Sverige) och gripen (Pommern) i Stralsunds stadsvapen upprepades ofta, till exempel i samband med illuminationer.

1700-talets transparentkonst förde den symboliska behandlingen av politik, moral, önskemål och hopp till en höjdpunkt. Vid kungliga besök eller andra högtider florerade denna gren av offentlig representation som förenade konstarterna. Stad och universitet, enskilda skrån eller borgare tävlade med varandra om den mest raffinerade utsmyckningen av fönster eller dörrar. Som en helhetskomposition i detta avseende måste de äreportar karakteriseras som byggdes upp vid kungligheternas besök. Några skildringar av dessa illuminationer och utsmyckningar finns bevarade som fylliga tryckta rapporter. På detaljnivå vittnar de om svenskpomrarnas uppfinningsrikedom i detta avseende. När man dessutom kombinerade förbindelsen med ett av hela upplysningstänkandets mest centrala begrepp, "lycka" och "lycksalighet", var en slagkraftig kombination skapad som med tiden kunde erövra andra områden än poesin och bildkonsten. Lyckan var mer än ett simpelt känslotillstånd, den sågs som förverkligandet av den gudomliga plan som ledde mot mänsklighetens perfektion och sällhet, det var att "leva sig själv". Idealet blev att anpassa sig till det öde som en gång utmätts för varje individ men också varje kollektiv och varje stat. Att skapa lycka och lyckoriket handlade om att skapa förutsättningar för individens och kollektivets självförverkligande. Uppodlingen av ekonomin, socialt ansvar, ökad rättsäkerhet, förändrade pedagogiska koncept och förädlade trosuppfattningar skulle hand i hand bli redskap i människans samfällda förädling. I tolkningen av den pommerska historien var historiograferna på jakt efter ett mönster som passade överens med en övergripande "plan" som ödet hade utmätt åt provinsen i förening med Sverige.

Upptakten gjordes av *Königlich Deutsche Gesellschaft* som 1744 tog till orda i anledning av Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas giftermål. Den 15 juli samlades man i hovrättsdirektören von Essens hem till en särskild festsammankomst. Dähnert höll ett (tyvärr förkommet) festtal "Orsakerna som framspringer ur detta höga äktenskap och som tillåter att sluta sig till den svensk-pommerska statens lycksalighet". Svenska Pommerns lycksalighet beskrevs här om ett resultat av den

[456] Theophilus Cälestinus Piper, *Vom Einfluß eines Landes-Regenten in den Charakter seiner Nation*, Greifswald 1792 (födelsedagstal till Gustav III).

[457] Jämför med den latinska hyllningsdikten till Adolf Fredrik författade av svensken Kellman. Citerad i *Neue Critische Nachrichten* 1768:22.

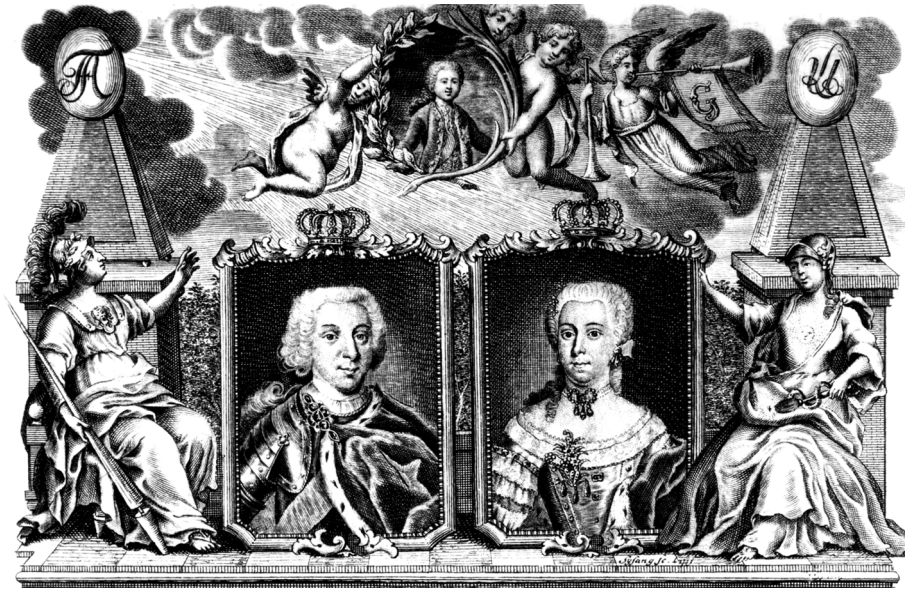

Bild 33: Kopparstick till kronprins Gustavs födelse. Vinjett till förordet i Ahlwardts skrift 'Der Abelit' 1746.

höga förbindelsen mellan Preussen och Sverige. I ett poem som reciterades vid samma tillfälle hyllade prästen Koch de "folkslag som beundrar Sveriges kronor som sina skyddande stjärnor".[458] Två veckor senare övernattade kronprinsen och kronprinsessan i Greifswald på väg till Stockholm. Lovisa Ulrika tillägnades nu en dikt där hon beskrivs som ett mönster av prinsessor. Stockholm kommer att hälsa henne med glädje, Berlin ta farväl av henne med tårar. I hennes "folks bröst" skall hon känna igen glädjen. Hennes kärlek till de svenska staterna gör att det blir ett enkelt val för Adolf Fredrik. Dikten är inte bara en hyllning till Sveriges nya kronprinsessa. Mellan raderna blir det tydligt att författaren dels skiljer mellan "goterna" (det svenska moderlandet) och germanerna (de som bodde på den södra östersjökusten). Ändå ser han Pommern inbegripet i glädjen, då förlusten på grund av tillhörigheten till Sverige inte är lika stark som i själva Preussen. Talet ramades in av ett sångstycke, komponerat av medlemmen von Essen och överlämnades senare i et prakttryck till kronprinsessan.[459]

Dähnerts lärda tidskrift försågs samma år med det svenska riksvapnet som titelvinjett, kanske även det som en illustration på förbindelsen med Sverige. Dessutom behandlades det furstliga bröllopet på fyra ställen i tidskriftens årgång.[460] Nästa tillfälle för hyllningsretoriken gavs redan två år senare. Gjörwell

[458] Robert Hasenjager, "Aus dem litterarischen und wissenschaftlichen Leben Greifswald im zweiten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 8, Greifswald 1907, sid. 142ff.

[459] Richard Schulz, *Die königlich deutsche Gesellschaft zu Greifswald*, Greifswald 1914, sid. 50.

[460] Se artiklarna i *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen* 1744:4, 56, 57 och 67. En utförlig skildring av det furstliga besöket i provinsen får vi även hos Gustav Buchholz, "Neuvorpommersches Leben im 18. Jahrhundert nach dem Tagebuche des Stralsunder Predigers Joh. Chr. Müller (1720-72), I. Theil" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, 1910, sid. 38.

skriver i sin *Brefväxlings* andra band: "Jag minnes ännu huru den Högtidsdagen, den 24. Jan. 1746, då Konung Gustaf III föddes, begicks af det lärda Samfundet i Greifswald, til vilket jag såsom Studerande, hörde; och alt sedan har jag uti des Annaler med nöje återfunnit desse Glädjedagars förnyade begående af Fäder och Söner vid detta Musernas Säte."[461] Abeliterorden tog tillfället i akt att offentliggöra sin existens. Ahlwardts efterskrift till *Der Abelit* 1746 antyder klart att Pommerns tillhörighet till Sverige är en förutsättning för Pommerns lycka. Tillägnan i *Der Abelit* riktades direkt till arvprinsen Gustav.

Ett påkostat kopparstick visade de kungliga föräldrarna, Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika inramade av ärestoder som toppas av deras monogram. Två visdomsgudinnor (Pallas och Atena?) håller upp de krönta porträtten. Gudinnan till vänster blickar upp mot skyn där tre flygande änglar håller upp en bild av den lille rundkindade (för sin späda ålder mycket välklädde) prinsen, inramad av lager- och palmgrenar. En fjärde ängel med två basuner blåser i den av dem som är prydd med en liten flagga som visar bokstaven "G". Änglarna svävar i ett ljussken som bryter genom mörka moln. Företalet präglas av den vanliga undersåtliga retoriken. Men Abeliterna tar sig också friheten att erbjuda kronprinsen, den andlige arvingen till Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika "den mest praktfulla prydnaden av den nordiska världsdelen", ett medlemskap i orden. De ber kronprinsen retoriskt om att hos fadern inhämta tillåtelsen att få utnämna densamme till sina logers värdiga överhuvud. I samma andetag ber Abeliterna också om ett fri- och benådningsbrev för att få trycka "de skrifter som syftar till sedernas förbättring." Parallellerna till det lärda samfundet KDG är uppenbara, som dels fick Fredrik I till sin kunglige beskyddare, dels hans tillstånd att utan censur ge ut vittra arbeten.

I det 20-sidiga appendixet till den egentliga programskriften om Abeliterordens ideologi, fortsätter hyllningen till det svenska kungahuset.[462] Det är förnuftet som får Ahlwardt att skriva. Detta förnuft kallar honom till att med all uppriktighet och anständighet, som är Ordens hederstecken, mot alla yttre och illa sinnade fiender uppdaga glädjen över "en dag som är mycket anmärkningsvärd för alla invånare i Sverige och Pommern [...] en svensk kronprins födelse och kommande härskare ej blott över de svenska utan också våra pommerska länder". Alla, den svenska spirans undersåtar, de svenska och pommerska länderna benådas av kungaparets barn. "Vilken redligt sinnad undersåte och medborgare under den svenska tronen kan väl höra ett mer glädjande budskap ur en härolds mun, eller läsa det i de omkringflygande bladen och andra skrivna nyheter än att det åt svenskarna och pomrarna föddes en länge efterlängtad [...] prins och en kommande härskare av dessa länder?" Man måste verkligen vara fiende till Sverige och Pommern om man inte brister ut i glädje: "Å, Sverige, glädje åt dig! Men Pommern, jubla!" Utan en furstes beskydd skulle brotten breda ut sig. Lagar och straff måste stadgas av furstar i syfte att skydda sina medborgare. "Finner vi inte i historien och i reseskildringar [exempel på] vissa folk och hur de utan ledare och regering irrar omkring likt oförnuftiga djur?"

[461] Carl Christoffer Gjörwell, *Brefväxling*, Bd. II, Stockholm 1802, 51. brevet.
[462] Peter Ahlwardt, *Der Abelit*, Leipzig 1746

I det följande avsnittet behandlade Ahlwardt det faktum att Sverige åter hade fått en tronarvinge. Till och med regenter drabbas av ålder och förgängelse. "Varken som förnuftig människa och ännu mindre som kristen, tror jag att jag med gott samvete skulle kunna önska min högsta överhet ett evigt liv i denna värld." En regents död träffar landet i dubbel bemärkelse. Undersåtarna berövas inte bara sitt nuvarande tillstånd utan även det framtida. Om regeringen inte är säkrad blir "ett sådant land till en sorglig scen" och hotas slitas sönder av inre partistrid eller yttre fiender, ett jämmerligt skådespel. Hur lyckligt är då inte ett land där kronan redan under kungens livstid liksom givits vidare till en kronprins? "Hur lycksaligt är inte ett rike vars huvuden alltså ständigt lever kvar i deras efterkommande?" Denna lycka har Sverige och Pommern genom gudomlig försyn blivit delaktiga i. "Å, ni undersåtar i det svenska riket och ni, invånare av det med detsamma hoplänkade Pommernland! Era fördelar framför många andra riken på jorden är sannerligen stora." Svenskar och pomrare ägde inte bara en kommande kung utan även en kristlig och luthersk arvprins. Tillsammans med alla sina undersåtar bekände han sig till och beskyddade en enda, nämligen den sanna saliggörande tron. På så sätt skulle han följa de stora Gustavernas fotsteg. Det ringa antalet trogna pomrare tillbad ändå i all underdånighet den svenska spiran. Inte påverkan eller omdömen utifrån fick Abeliterna att ta till orda utan en inre drift. En uppriktig önskan ledde dem till "att uppföra oss som redliga borgare och undersåtar i den stat i vilken vi lever. [...] Alla våra handlingar och gärningar skall vi utöva som redliga borgare och undersåtar i det svenska riket, i all underdånighet." Sveriges och Pommerns frälsning vilade på kronprinsen.

1740-talets stora begivenheter möjliggjorde den retoriska kopplingen mellan förbindelsemotivet och lyckobegreppet. Men Dähnert skulle i två på varandra byggande tal 1758 och 1762 lägga till en historisk dimension, som ytterligare fördjupades 1768 och 1773 av Möller. Dähnert förenade tanken om kännedom av staten i vilken man bygger sin lycka med en historisk tillbakablick. Den lyckliga förbindelsen mellan Sverige och Pommern blev ett grundtema i Pommerns historia från medeltiden och framåt. År 1768 gör Möller om mästarestycket och förvandlade pomrarna till nordiskt trogna svenska subjekt under en lyckobringande spira. Och i en rättshistorisk avhandling från 1773 visade han upp att Sverige och hertigdömet Pommern sedan 1500-talet reciprokt hade tillerkänt varandras medborgare att åtnjuta fulla medborgerliga rättigheter. Idén om den lyckliga förbindelsen hade omvandlats till vetenskaplig behandling i ideologiskt inriktade ämnen som historia och statsrätt.

Att känna den stat i vilken man bygger sin lycka

Från och med 1757 föreläste Dähnert i svensk statsrätt, och med tiden fick han rikets första professur i detta ämne. Han höll dagliga föreläsningar, och översatte med akribi svenska lagar liksom den statsrättligt inriktade hattskriften *En ärlig Swensk*.[463] Installationföreläsningen hade naturligtvis ämnets värde som sitt föremål. Den programmatiska titel sammanlänkande lyckobegreppet med

[463] Publikationen har berörts i det föregående avsnittet.

Bild 34: Adolf Fredrik kröns av muserna. Titelvinjett till Dähnerts skrift i anledning av universitetets 300-årsjubileum 1756.

kunskaper i landets offentliga rätt: "Om rättskaffens medborgares förbindelse att känna till den stat i vilken de bygger sin lycka".[464]

År 1756 kunde man fira akademins 300-årsjubileum, fortsätter Dähnert. Men glädjen var inte över med det. Man erinrar sig de välgärningar som den bästa överhetens milda händer visat hela Pommern. De behagliga känslorna baserades på egendom och "fullkomlighet". En ädel ande var fri och mäktig och kunde bedöma sin lycka, och just detta skilde honom från den ovetande hopen. Att stå under den svenska spiran var en lycka och fördel som var känd för hela världen. Andra staters regenter tänkte endast hastigt någon gång på "att det är människor de härskar över". Men den svenske regenten måste prisas eftersom han låter sina undersåtar bli delaktiga av hans mänsklighet. Andra får endast genom blind lydnad reda på att de är medborgare. Annat är det i Sverige. Där anbefaller landsherren och lagen medborgarrätt, frihet, välstånd och säkerhet. Sedan länge har Pommern kunnat glädja sig åt denna lycksalighet, "sedan länge är densamma på evigt konfirmerad i det svenska rikets grundlagar". I motsats till andra riken skyddas och försvaras religionen.

Men detta räckte inte till. Endast de inom det svenska området kunde vara lyckliga som överhuvudtaget uppskattade och kände till sin lycksalighet. Och på grund av denna visa och höga insikt hade nu på rikets akademier undervisning i lagarna och statskunskap inrättats. Från den lärostol som nu inrättats i Greifswald, skulle en ny välfärd stråla över medborgarna. Så kunde man visa den akademiska undervisningens inflytande på statens välgång. "Kungen vill se sina

[464] Johan Carl Dähnert, *Die Verbindlichkeit Rechtschaffener Bürger den Staat zu kennen in welchem sie ihr Glück bauen* ..., Greifswald 1757. Per Nilsén går i *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 306-310 utförligt in på Dähnerts tal.

akademiers medborgare uppfostrade till rättskaffens och lycksaliga medborgare i det svenska riket." På akademierna skall man inte lära sig att bli "fantast eller pedant utan att vara klok och lycksalig." Tidigare såg lärarna mest till sina egna föreställningar istället för att mäta bildningens inflytande på det mänskliga goda. Men statens medborgare, och det var idag alla, stod i en samhällelig förbindelse med varandra.

Vad var mer naturligt än att blicka tillbaks och därmed visa på statsskickets förändring. Hur många spår av gudomlig försyn och regering kunde man inte upptäcka då? Och hur mycket ljus för uppklarandet av de nuvarande omständigheterna kunde man inte finna i det förflutna? Man stod "på samma skådeplats, på samma omloppsbana, i samma författning" som förfäderna. Förvisso var en viktig del av de plikter välfärden byggdes på de eder som medborgarna avlade. Men denna skyldighet måste kompletteras med att aktivt inhämtande av statsrättliga kunskaper. Först kännedomen om statens lagar skapade den sanne medborgaren. Eder och lagar var samhällets fundament, man fick aldrig avvika från dem, men okunnighet om dem var det likbetydande med att de bryts. Man måste alltså känna de regler i den stat i vilken man vill bygga sin lycka. Man måste känna landets näringar, deras brister och fördelar och behov.

För att skapa en god nationalekonomi måste reglerna tas från landet självt. "Å vad lyckliga, mina herrar, är vi då inte att den välsignade svenska staten, i vars sköte vi befinner oss, strålar som ett exempel utan like!" Eftervärlden kommer att förakta de pomrare som inte följer dessa "föregångare och vägvisare som har upptagit oss till bröder". Den kommer att förakta dem som inte gör sig av med "förutfattade meningar i sinnet, sömn i ögonen och lathet i lemmarna". En medborgare i staten är "en liten länk i en stor kedja". Enbart i förbindelsen med de andra kan man fota sitt bestånd på. Det förpliktar att lära känna sina medborgare, "det allmänna i deras karaktär" för att få en ledning till ett samfällt och rätt agerande i gemenskap. Stabiliteten i gemenskapen skapas genom religion, regering och polisväsende, vetenskapens blomstring. Skolor och akademier skulle utvecklas till alla ständers plantskolor. Förnuftig skötsel av åkerbruk och kreatursuppfödning, hantverk, näringar och trafik, ett rätt ekonomiskt förhållande mellan överflöd och efterfrågan – det var receptet för att bygga upp en lycksalig stat. Därför skulle man inte inskränka sig till kännedomen om det lokala samhället man tillhörde, "inte stå kvar i provinsen utan att intressera sig för huvudstaten." Och att lära känna den svenska statsförfattningen var en sådan grundläggande kännedom vars like det inte fanns många exempel på runt om i Europa. Många länders potentater önskade hellre att "undersåtarna lider och lyder istället för att se och tänka." Men att vara medborgare i en stat som har en sammanhållen religion och enhetliga lagar borgade för "lycksalighet".

När Greifswalds universitet firade sitt 300-årsjubileum, omvandlade Dähnert den svenska successionen i Pommern till poesi. I de sista verserna heter det:

> "Verehrt der ewgen Fürsicht Güte/Die Pommerns Schul, und Kirch, und Staat/Als jener Heldenstamm verblühte/In Schwedens Arm geleget hat […] Dies ist der Zepter den wir küssen./Ja, Freunde! laßt den Völkern wissen/Wir küssen ihn mit freudgem Geist/Treu, sicher, dankbar, froh, voll Liebe/Stürmt Geist und Herz die Jubeltriebe/Zum Thron, von dem uns Wohlfahrt fleußt/O

betet Musen! betet brünstig/Für Adolph Friedrichs Wohlergehn!/Und bleibet euch Gott und König günstig/Was wird denn nicht die Zukunft sehn?"[465]

Sverige och Pommern – en av försynen lyckligt inrättad historisk förbindelse?
Strax efter sjuårskrigets slut höll Dähnert ytterligare ett tal som behandlade ämnet *lycka* och *samhörighet* till Sverige, *Die uralte Gemeinschaft zwischen dem Schwedischen Reich und Pommern als ein Vorspiel der glücklichen neueren Verbindung* ("Den urgamla gemenskapen mellan det svenska riket och Pommern som ett förspel till den nyare lyckliga förbindelsen").[466] Det som skiljer detta tal från allt annat som dittills publicerats om Pommerns historia är att Dähnert konstruerar en historiesyn där förbindelsen med Sverige blir till en konstitutiv och essentiell beståndsdel. Han berättar här för första gången någonsin Pommerns historia utifrån dess svenska förbindelser. Den programmatiska orsaken var sannolikt att understryka Sveriges förebildsfunktion för politiska och lagliga reformer.

Talets inledning går, följande retorisk tradition, från det allmänna till det speciella. Således handlar tre sidor om de allmänna orsakerna bakom historien och förbindelsen mellan Sverige och Pommern. Retoriken, gestaltningen, användningen av idéspråk och dess koder bör ha talat till tiden. Gud styr nationens och folkens öden och förbindelser i stort och smått, säger Dähnert. "Med vördnad för försiktigheten ser han nationer stiga och falla, vara stolta och ödmjuka, bli fräcka och fega, segra och ligga nere, smida bojor och bära dem, vara främmande eller bekanta för varandra, förena sig och skilja sig från varandra." Häri ligger en historisk kontinuitet, men den skall inte tjäna till att vi upptäcker en blind relativitet utan att utforska förspelen och orsakerna till detta i det förflutna. Detta skall väcka vår beundran för världens högste Styresman. Även långa mellanrum kan varken dölja eller upphäva relationerna i historien. Varken plats eller tid kan hindra att man i förflutna, hundra och tusen "årslager", kan finna anledningarna, förspelen och orsakerna härtill. Historiografin skapar här en lockande utblick, men berör oss mest i det som angår det egna fäderneslandet, de egna förfäderna och oss själva. Genom en hel del "händelser, förändringar och omvälvningar" befinner sig Pommern under den svenska spiran.

Pommern är förenad med och i sin utveckling beroende av och sammanlänkad med Sverige, fortsätter Dähnert. I denna gemenskap ligger dels orsaken till Pommerns förpliktelse gentemot Sverige men samtidigt grunden för dess lycka och välstånd. Orsakerna till denna förbindelse är inte slumpmässiga. Dähnert betonar sedan de akademiska förbindelserna med Sverige, lärdomskontakter och utbildning av studenter samt hedersbetygelser till svenska lärda. Med en viss stolthet nämner han att han under sitt förra dekanat delat ut magistergraden till

[465] Johan Carl Dähnert, *Ode, dem Dritten Hundertjährigen Jubel-Fest der Königlichen Akademie Greifswald am 17 October des Jahres 1756* gewidmet von Johan Carl Dähnert Prof. und Bibliothekar, Greifswald 1756

[466] Johan Carl Dähnert, *Die uralte Gemeinschaft zwischen dem Schwedischen Reich und Pommern als ein Vorspiel der glücklicheren neueren Verbindung in einer Akademischen Rede vorgestellet von Johann Carl Dähnert, Königl. Prof. des Schwed. Staatsrechts, Bibliothecarius bey der Academie, der Königl. Gelehrten Gesellschaft in Grefiswald Secretair und jetzigem Director*, Greifswald 1763. Jämför med Per Nilsén i *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 320-322. Samt Andreas Önnerfors, "Mellan försyn och valfrihet: 1700-talets idéer om lyckans roll i historien" i *Ugglan* 14, Lund 2000.

45 svenskar. Dähnert vill i det följande belysa Pommerns tjänster åt Sverige före själva svensktiden. Han vill även resa frågan om inte vissa pomrare skulle förtjäna att uppmärksammas och hedras mer i Sverige. Han bortförklarar elegant frånvaron av historiska dokument för den tidiga germanska tiden och vänder detta till de nordliga folkens fördel. Det tragiska med de "mer belevade folken" (antagligen syftar han på den grekiska och romerska historiografin) är att de inte "ägnade andra folkslag och länder sina grifflar och pennor förrän de rasade med sina svärd mot dem. Ett så dyrt förvärvat ljus och liv i historierna har svenskar och pomrare inte." Därför uppmanas åhörarna att inte värja sig mot sagans historiebild om landet "Ried=gotaland" som sträckte sig från Jylland till den finska gränsen kring Östersjön och därmed även infattade Pommern. Åhörarna skall inte heller förkasta sagans uppfattning om att Oden egentligen var "den sluge instiftaren av regeringar i norden" och inkluderade Pommern i sina statsbildningar. Visserligen medger Dähnert att han själv är kritisk mot dessa spekulationer, men han nämner trots allt denna mytiska förbindelse. Under goternas härtåg klarnar bilden: utgående från Rügen bildas ett skräckvälde, en "vild gemenskap" kring Östersjön. Detta välde ägnade sig åt ett yrke som "förnuft och rätt idag skulle straffa (rättsligt) med hängning och svärd. Rövare och mördare på haven och vattnen kallades sjöhjältar, deras rövarhålor var ärbara slott".

Ur dessa platser uppstod "republikerna" Vineta, Julin och Jomsburg, grundade av pomrare som i förening med svenska vikingar kämpade mot norrmän och danskar. Om "våra gamla förfäders förtjänster inte skulle visa sig vara så rikligt fläckade med blod och skam" skulle Dähnert ha kunnat utveckla detta i flertaliga exempel. Dessa städer och republiker växte däremot – med rätt eller orätt – till stora handelsmakter. Man såg dem som "läroskolor i konsten att arbeta sig upp i handeln och vinstmakeriet. Man lärde av dem, man ivrade efter dem, […] avundades dem och grundade på deras omstörtande sin egen makt och storhet. Så växte ur det pommerska Winetas ruiner det gotländska Wisby […] som samlingsplats för de kring Östersjön boende, ja flertalet av de europeiska folken […] som Rhodos en gång lagstiftare för sjöfarten och handeln i hela världen. […] Ur sådana pommerska spillror växte den ena viktiga svenska handelsorten efter den andra."

Förbindelserna mellan Sverige och Pommern beläggs även av det intresse Folkungarna visade gentemot de pommerska furstarna. Magnus Ladulås gifte bort en svensk prinsessa med den pommerske hertigen Primislaf. Vidare gjorde Hanseförbundet sitt intåg och fick inflytande på statsangelägenheter i hela Europa. Man inser lätt att detta måste ha gett tillfälle till umgänge och gemenskap mellan de svenska och pommerska städerna. Även om den svenska kronan och Magnus Eriksson tvingades krypa till (Hansans) kors just i Greifswald så skall man "inte bortse ifrån det goda som denna förbindelse skapat i det stora hela". Men alla dessa omständigheter som pekar på en urgammal gemenskap mellan Sverige och Pommern "var enbart förspel till en händelse som redan då skulle ha förbundit båda nationer på evig tid och skapat det pommerska namnet oförgängliga minnesmärken, om de stora på jordens uträkningar även hade kunnat tvinga världens högsta styresmans skickelser under sitt våld". Dähnert syftar här på Kalmarunionen och drottning Margaretas skicklighet att "smida ihop den största statskroppen i Europa". Tanken var att ett pommerskt furstehus skulle få succes-

sionsordningen. Så blev det däremot inte och unionen upplöstes. Hinder i vägen lade bland annat Erik av Pommerns medelmåttiga begåvning samt "att vid allt detta lyckan stod så mycket på hans motsatta sida".

Dähnert ser dock ett antal pommerska frälsesläkter etablera sig i Sverige och inneha de högsta ämbeten i riket, Horn, Flemming, Barnekow, Bülow och Kylen, namn som återkommer i de svensk-pommerska förbindelsernas historia. Även lärdomskontakterna med Sverige florerade under Greifswalds universitets första tid (efter 1456). Men Dähnert vill inrikta sig på Gustav Vasas "lyckliga och ljusa tider som förtjänar odelad uppmärksamhet, så som Gustav förtjänar att evigt bli hedrad: Honom lät försynen som hjälte bli till sitt fäderneslands räddare, så att han kunde […] göra det lyckligt." Förbund med Stralsund, konflikter med Hansan, brevväxlingen mellan Gustav och den pommerske hertigen Philip I, men framför allt motståndet mot påvemakten och den tyske (katolske) kejsaren förenade Pommern och Sverige i sina intressen. Pommerska officerare som Glasenapp, von der Lancken, Mellin och Manteufel satte upp förband med svenskt deltagande och tjänade under den svenska kronan. Pomraren Georg Normanns roll som på förslag av Luther blev den svenske kronprinsens informator och som innehade viktiga diplomatiska uppdrag åt Sverige "fastän han var utlänning", understryks särskilt av Dähnert. Den följande händelse som han fäster sig vid är Karl IX:s vistelse i Pommern under två månaders tid med anledning av ett furstligt bröllop. I Wolgast vid floden Peenes mynning mötte han pommerska furstar, bland annat den pommerske hertigen Bugislaf: "En broderlig skål band på gammalt nordiskt och pommerskt sätt ihop dessa herrars hjärtan med hans, en evig vänskap. Men vad, mina herrar, dolde försynen under denna sammankomst?", frågar Dähnert retoriskt och fortsätter med den dramatiska händelseutveckling som ledde till att Bugislafs och Karl den IX:s söner, Gustav Adolf och Bugislaf XIV:s öden under 30-åriga kriget skulle förenas genom försynen.

Karl IX:s barnbarn (Kristina) skulle bestiga de pommerska furstarnas tron. Vi närmar oss punkten i historien då "den före detta frivilliga gemenskapen mellan Pommern och Sverige förvandlades till en evig". Ur ett pommerskt perspektiv lyfter han fram den tyske kejsarens ambitioner att skapa sig herravälde över Östersjön och den pommerske hertigens svaghet i motståndet mot kejsarens trupper. I detta läge sökte enligt Dähnert Stralsund sitt beskydd hos Sverige då denna stad sedan alltid hade byggt sin lycka på kontakter med de nordiska rikena. Gustav Adolfs tre motiv för krigsinträdet, att stoppa den österrikiska härens utbredande, att rädda Tysklands frihet och befästa nordens säkerhet gör att Stralsund och Pommern mottar den svenska hären med öppna armar. Efter den siste barnlöse pommerske hertigens bortgång dör det pommerska furstehuset ut och drottning Kristina bestiger tronen. Dähnerts tal avlutades med en storslagen panegyrik över de historiska förbindelsernas härlighet:

> "Så visste försynen genom de mest förunderliga vägar att lyfta en gemenskap, som i de av mig anförda och många andra händelser redan alltid hade rått, till en fullständig förening. […] Och om våra förfäder, när de var främmande, skattade detta gemenskap högt, vad kommer vi att göra som med de införddas rättigheter glädjefyllt kan njuta av dess lycka och välstånd? Prisad vare försynen, som har vigt så mycket äkta frälsning åt dessa förspel och därigenom åt Pommern! […] Aldrig måtte oförstånd och kallsinnighet misskänna fäderneslandets

lycka i denna förbindelse […]. Sveriges blomstring varde för evigt Pommerns frälsning! Måtte välsignelse och fred för alltid besjäla denna lyckligaste förbindelse."

Det historiska innehållet i talet berättar om Svenska Pommerns historiska självtolkning i förbindelserna med Sverige. Förbindelserna blir till ett strukturerande element i denna historia. Det är inte Pommerns egen historia som tecknas, det är *inte* Pommerns historia i kontrast mot eller samband med Tyska rikets historia som berättas. Istället innehåller Dähnerts historia möten och kontakter som är inrättade av en högre makt än människans vilja och där förbundet mellan Sverige och Pommern är en central beståndsdel. Lyckobegreppet projicerades på historien. De historiska händelser som berör det pommerska kollektivet tolkas som "förspel" till Pommerns nuvarande (och potentiellt framtida) lycka. Analysen av historien blir grunden för en "konsekvensanalys" huruvida Pommern under den svenska spiran kommer att nå sin lycka. Givetvis drar Dähnert slutsatsen att så är fallet. Men samtidigt antyds också att människans analys av sin lycka (till och med de högsta potentaternas, det historiska exemplet är Kalmarunionens misslyckande) aldrig kan besegra den gudomliga försynen.

Bruket av begreppet "lycka" svarade mot en allmän uppfattning av vad ett mänskligt samhälles, en nations mål var i sig. När en nations tillstånd (exempelvis Gustav I som skapare av lycka) eller relationerna mellan två eller fler länder (som i förbindelserna mellan Pommern och Sverige) karakteriserades var det näraliggande att göra denna koppling. Dähnert använder begreppet som en självklarhet i beskrivningen av utvecklingen och den kollektiva historien. Den historiska genomgången syftade till att visa hur Pommern uppfyller sitt öde i den av den gudomliga försynen inrättade förutbestämda samhörigheten.

Trohet, likhet, lycka

Med Dähnerts två tal som jag menar tematiskt hör ihop, var det inte slut med förbindelseretoriken. Även Möller ivrade för Pommerns svenskhet. I anledning av Adolf Fredriks födelsedag 1768 redogjorde Möller för sina idéer om "Det svenska folkets trohet gentemot sina regenter".[467] Kungen kan göra anspråk på svenskarnas och pomrarnas trohet, bedyrar Möller i företalet. Han försöker resa ett monument över svensk och pommersk trohet. I inledningen gör Möller, med klar anspelning på Montesquieus klimatlära, en kontrastering mellan orientaliskt slaveri och nordisk frimodighet. "Den kalla nordens invånare" ser hos sin furste rådgivarens, hjälparens, vännens och faderns ansikte. Han kryper inte underdånigt med gyllene gåvor i dammet framför den "söndersmulande despoten", istället helgas hela hjärtat, tacksamhet och trohet åt beskyddaren. Den nordlige regenten skyddar gods, ära och liv, han vakar över välfärden, han skipar rätt. Det kalla klimatet föder bestämdhet och ärlighet. Pomrarna inkluderas i kollektiva egenskaper som "ståndaktighet, pålitlighet, vänskap ända in i döden, kärlek till äran och friheten, aktning av ålder och förtjänster". Detta är kärnan i de svenska undersåtarnas trohet. Åter rekapituleras den nordiska historien, börjande med Oden. Liksom Dähnert nämner Möller vikingatiden med avsky, men han understryker

[467] Johann Georg Peter Möller, *Die Treue des schwedischen Volks gegen ihre Regenten...*, Greifswald 1768. Se Wamrholtz 6455 och 6968 där man hänvisar till Möllers lista över svenskpommersk adel.

samtidigt de positiva egenskaperna hos vikingarna: trohet, gästvänlighet, uppriktighet. Dessa kvalitéer ledde till att forntidens svenskar "hatade kungar när de lämnade lagen och hatade sina undersåtar", och furstarnas karaktär präglade hela nationens tänkesätt. Människan är en blandning av hemska kontraster, dygder och laster gränsar till varandra. Vidskepelse och förutfattade meningar gisslas likaså. Det länder Sverige till heder att kristendomen inte infördes med svärdet utan på fredligt sätt. Men den katolska kyrkan skapade också split i landet, "svenskt folk föll under utländskt ok, främmande sög i sig landets fett, tjänster, förläningar och slott kom i utlänningars händer." Adeln förtrycktes, bonden lämnade sin åker öde. Och ännu värre blev det när "nordens gissel", Kristian, besteg tronen. Romersk otrohet och förräderi spred sig. Men med Gustaverna reste sig landet till den sanna höjden, Gustav Vasa kastade av det utländska oket, Gustav Adolf blir "Tysklands skyddsängel". Hans efterträdare följer i de ärofyllda fotspåren, naturen bygger till och med broar vid behov (en anspelning på tåget över Bält). Karl XII skildras som hjälte, Fredrik I som fredsfurste. Möller vågar också gå in på den nyaste historien: dalaupproret och det pommerska krigets "blodiga gissel". Men nu uppfyller Adolf Fredrik pomrarnas förhoppningar. "Hans århundrade måtte bli en epok för sitt folks lycka", inte genom "blodiga segrar över döende fiender […], nej seger över mäktiga förutfattade meningar som motsätter sig hans staters välgång, seger över varje oädelt och barbariskt tänkesätt, seger över de brottsliga lasterna."

Talet föregicks av en inbjudningsskrift med en sammanfattning av det ovan sagda och en anknytning till det motiv av samhörighet som Dähnerts hade formulerat: "De pommerska furstarna hyste vid alla tillfällen en särskild benägenhet för den svenska kronans välgång." Här formulerades också Gustav Adolfs betydelse mer sentensartad: "Utan Gud, Sverige och Gustav Adolf hade detta land kanske blivit en katolsk och kejserlig provins." Pommerns svenskhet hade enbart fördelar: styrelseskicket, beskyddet, att man slapp ödsla tid och pengar på "kejserliga domstolar" (tribunalet i Wismar var ju de svenska besittningarnas högsta instans). Särskilt understryker Möller den ömsesidigt erkända rätten till att vara "indigenat", det vill säga åtnjutandet av den inföddes rättigheter i respektive del av det svenska riket. Denna aspekt av de svenska förbindelserna fördjupades ytterligare med en statsrättlig historisk avhandling om de grunddokument som reglerade detta ömsesidiga erkännande av medborgerliga rättigheter.

År 1773 kom Möllers undersökning med titeln *De iure Indigenatus, praecipue Suecos inter ac Pomeranos reciproco*.[468] Här behandlas först rent principiellt frågan om naturalisationen. Möller visar det legitima i att "infödingar" åtnjuter särskilda rättigheter i förhållande till främmande. Mellan Sverige och Pommern existerar ett fullkomligt ömsesidigt indigenat, vars ursprung spåras till 1500-talet. Även om det inte fanns några exakta dokument verkar det ha varit Georg Normann från Rügen som påskyndade utvecklingen. Han utnämndes av Gustav Vasa till riksråd och under Normanns tid bosatte sig många pommerska familjer i Sverige. Det första dokumentet som belägger erkännandet av pomrares rättigheter i Sverige dateras till 1574 då Johan III tillerkände Stralsunds borgare omfattande rättigheter. Ett dokument från 1630 hänvisade till tidigare överenskommelser. Indige-

[468] Johann Georg Peter Möller, *De iure Indigenatus, praecipue Suecos inter ac Pomeranos reciproco*, Greifswald 1773. Jämför med anmälan i *Neue Critische Nachrichten* 1773:6 och Warmholtz 2690a.

natet bestod i att pomrare fick fullt tillträde till ämbeten, hedersbetygelser och handelsprivilegier i Sverige och vice versa. Detta var orsaken till att svenskar kunde bekläda ämbeten i den pommerska staten och att pommerska frälsesläkter kunde ta röst och säte i den svenska riksdagen. Rättigheterna i fråga om handeln bestod i "fri navigation" (vilket innebar en tredjedel lägre tullavgifter), samt att fritt bedriva handel och välja uppehållsort. Svenska skepp slapp att betala högre avgifter i pommerska hamnar än de inhemska.

Möller bifogade ett appendix med en förteckning över 85 pommerska adelsfamiljer som antingen hade naturaliserats i Sverige eller upphöjts i adelskapet, en förteckning liknande den som Dähnert publicerat i *Pommersche Bibliothec* 1754:11. Här förekommer naturligtvis ett antal för den rikssvenska historien viktiga namn, Höpken, Rudenskiöld, Diurklow, Wachtmeister, Dahlstierna, Staël von Holstein, för att nämna några exempel. I samma tidskrift 1750:10 hade Dähnert sammanfattat en avhandling från 1710 om svenskarnas förtjänster i Pommern. Han uttryckte önskemålet om att en omvänd skildring, pomrares förtjänster i Sverige, en gång skulle författas. Den citerade avhandlingen gick mest in på 30-åriga kriget och konsekvenserna för statsskicket för tiden efter det pommerska furstehusets utslocknande. Men Dähnert hoppades att tiden efter Karl XII en gång skulle skildras lika intensivt. Genom otaliga nya välgärningar gavs nya orsaker till Pommerns djupaste tillgivenhet gentemot de svenska monarkerna som skulle vara ett prov på provinsens undersåtliga trohet.

Från sin exil i Wetzlar bidrog även Christian Nettelbladt, nu adlad von Nettelbla till att lämna statsrättliga argument för Pommerns tillhörighet till Sverige. Först 1754 hade den tyske kejsaren officiellt förlänat Hertigdömet Pommern och Furstedömet Rügen till svenska kronan. Det var just rätten till detta som Nettelbla ifrågasatte. I sin avhandling med titeln *Nexus Pomeraniae cum S.R.G.*, alltså Pommerns förbindelse med Tyska riket, sökte han uppvisa att denna nexus i själva verket var allt annat än stark.[469] Verket recenserades med erkännande och respekt av Dähnert, som verkligen var en kännare av materien. Man kunde enligt Nettelbla inte hitta några bevis för att Pommern, som behärskades av den slaviska stammen venderna, varit skyldig att erlägga några avgifter eller krigstjänster till den tysk-romerske kejsaren. Det kunde hända att kejsarmakten strävade efter en sådan skyldighet att erlägga tribut, men i anseende av de permanenta krigen var det entydigt att venderna kämpade för sin självständighet. När Pommern slutligen underkastade sig tributskyldigheten var det av fri vilja. Territorialfursten hade inte besegrats, var mäktig och självständig, det hela var endast ett förbund med tyska kejsaren. Men att därav skulle följa att Pommern nu räknades till de tyska länderna var en helt annan sak. Fördrag med främmande makt kunde sägas upp igen, menade Nettelbla. Förbundet med kejsaren ledde endast till krig och elände eftersom andra länders furstar plötsligt gjorde anspråk på Pommern. I synnerhet Brandenburgs historiografer gjorde det till en "fabel"

[469] Christian von Nettelbla, *Nexus Pomeraniae cum S.R.G. Imperio oder Versuch einer Abhandlung von der Verbindlichkeit Pommerscher landen sonderlich Königlich-Schwedischen Antheils mit dem Heilig-Römisch-Teutschen reich aus Urkunden, Handschriften und echten Quellen bey müssigen Stunden entworfen und nebst einem Anhang von einigen Urkunden denen Liebhabern der geschichte und des Staats-rechts mitgetheilet.* Frankfurt am Main 1766. Se även den utförliga behandlingen på mer än sju sidor i *Neue Critische Nachrichten* 1766:37.

att de ägde rätt till den pommerska successionen. Nettelbla menade att Pommern formellt hade status som tyskt rikslän, men paradoxalt nog aldrig kunde hemfalla åt riket. Förläningen till svenska kronan 1754 var allt annat än säkrad och berodde på missuppfattningar. Sverige hade legalt och med stora kostnader förvärvat en självständig tysk provins och behövde därför inte få sin egendom konfirmerad genom tyske kejsaren. Förvisso fanns det vissa ostridiga fördelar med att kunna utnyttja sina rättigheter i Tyska riket, men samtidigt var nackdelarna uppenbara.

Egentligen ville Nettelbla även skriva en avhandling vilken nexus Pommern rent formellt hade med den svenska kronan, men det blev aldrig av. Man får nöja sig med att läsa mellan raderna som visar att argument levereras att tona ner att provinsens var en del av Tyska riket. Det som de pommerska lantständerna alltid hävdade, att de kunde klaga in sina rättigheter och privilegier i rikets instanser, ägde inte bestånd. Och egentligen kunde svenska kronan förfara med provinsen som den ville. Så tydligt formulerade recensenten Dähnert inte slutsatserna av Nettelblas kontroversiella utredning. Den visade emellertid att man kunde argumentera för en helt annan statsrättslig närhet till Sverige. Detta hade kanske formulerats tydligare i den planerade avhandlingen. Men fältet låg fritt för en ny tolkning av svenska kronans befogenheter.

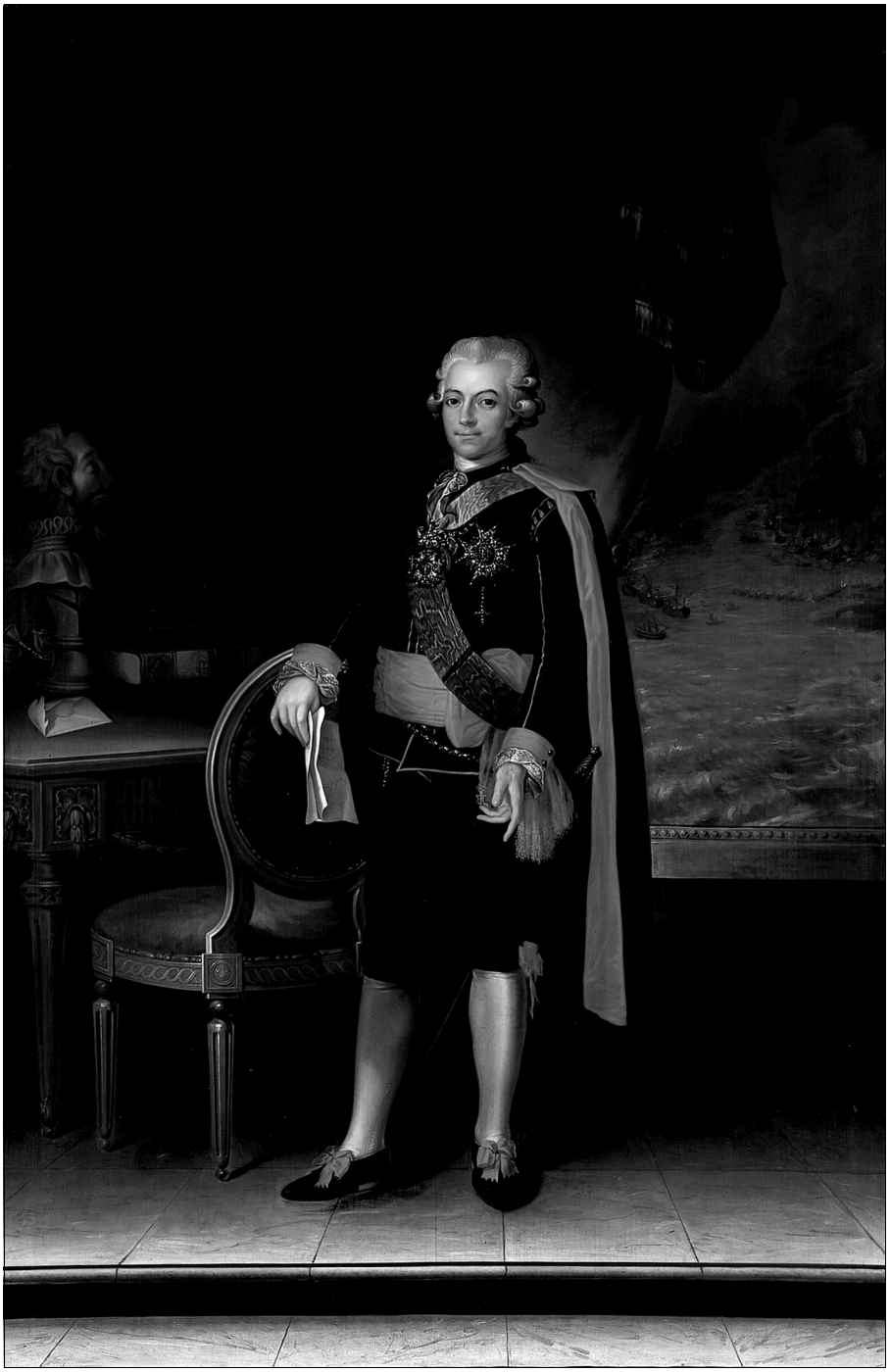

Bild 35: Gustav III (1746-1792) iklädd svenska dräkten. Porträttet donerades av kungen till Greifswalds universitet och hänger idag i dess aula.

Gustav, räddaren

Höjdpunkten i den litterära konstruktionen av närhet mellan Svenska Pommern och Sverige nåddes under Gustav III:s regeringstid, i synnerhet under de första åren. Han hade 1771 nåtts av faderns dödsbud i Paris, i full färd att etablera kontakter till den politiska och kulturella eliten. På hemresan till Sverige passerade Gustav och hans bror Fredrik Adolf i början av maj den tyska provinsen. Festligheterna kände inga gränser. Pommern kände nu sin lycka när tronen väntade en Gustav, behärskaren av Nordens lyckliga folkslag. I Greifswald var universitetshuset och rådhuset utsmyckade med inskriptioner och sinnebilder. På ett av dem vilade en uggla och en grip på ett rökaltare för att föreställa akademins vördnad, på ett annat ett lejon och en grip för att illustrera enheten mellan Sverige och Pommern. Provinsen önskade den nye monarken det allra bästa: "Wo Gustav herrscht, da brennt ein Licht im dunklen Pfade/Wie glücklich sind deshalb die baltischen Gestade" ("Där Gustav härskar brinner ett ljus på den mörka stigen/hur lycklig är då inte den baltiska kusten"). På flera ställen visades en sinnebild som även förekom på Svenska Armélogens soldatmedalj och frimurarekapitlets sigill. En sol lyser över det nordliga halvklotet skulle symbolisera att Gustavs regering liksom solen avgränsas dit strålarna nalkas. Den svenske professorn i vältalighet, Kellmann, orerade på latin om glädjen som sträckte sig "ända från Peenefloden till Lapplands isbetäckta berg". Östersjöns vågor skulle med föra med sig hela världens lycka.[470] I *Neue Critische Nachrichten* 1771:19 trycktes en utförlig berättelse om händelsen i Greifswald och i nästpåföljande nummer ett axplock ur de panegyriska hyllningsdikterna. Andreas Mayers son disputerade i kungens närvaro.[471] *Auszüge der Neuesten Weltbegebenheiten* 1771:37 rapporterade utförligt om festligheterna i Stralsund och avtryckte dessutom ett nummer senare Möllers berättelse om Greifswald. Och Gustaveffekten höll i sig. I *Neueste Critische Nachrichten* 1771:28 sammanfattades två tal som Gustav III hållit inför rikets ständer. Man tog fasta vid den unge monarkens retoriska färdigheter som var ett exempel för en utomordentlig statsmannamässig begåvning. Några månader senare meddelades att rikrådet Scheffers korrespondens med Gustav III nu skulle översättas till tyska. Publikationen av Adolf Fredriks personalier gav tillfälle till entusiastiska kommentarer om den svenska monarkin. I slutet av året kungjordes den storslagna förändringsplanen för Greifswalds universitet som Gustav initierat.[472] Dessutom hade han lovat att donera ett porträtt över sig själv till den pommerska akademin.

Berättelserna om Pommern inrymde även berättelser om Sverige. En skrift utgiven i Stockholm 1771 bär just titeln *Berättelse, Om Pommern*. Här lägger den anonyme författaren ned sin syn på det politiska styrelseskicket i den tyska

[470] "Acta wegen schriftlicher Ehren Bezeugungen an Königliche und Fürstliche Personen nebst Veranstaltungen bey derselben Gegenwart in Pommern 1632-1814", UAG. Se även för kungabesöket Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 312ff.

[471] Han disputerade i medicin under läkaren och frimuraren Rehfeld och blev senare kunglig preussisk livmedikus.

[472] Anförda exempel ur *Neue Critische Nachrichten* 1771:37, 45 och 46. Prästen Michelessi som uppehöll sig i den italienska beskickningen i Stockholm utkom med en *Canto per il funebrale di Adolfo Frederico*. Dikten behandlades utförligt i samma tidskrift 1772:40.

provinsen. Den kan på ett plan läsas som en beskrivning av den faktiska statsrättliga konstruktionen enligt vilken det svenska styret utövades. Men mellan raderna lyser det fram att författaren mycket starkt betonar provinsens autonomi gentemot den svenska kronan. I fråga om det politiska tänkandet är det helt uppenbart att han menar att all makt utgår från lantständerna, städernas och adelns representativa församling. Deras rättigheter är okränkbara och kan prövas juridiskt, vid behov även i den rättsliga instansen, Wismartribunalet. Ständernas delaktighet i regeringsbesluten och deras oberoende i förhållande till territorialfursten är ett genomgående tema. Provinsen förblev efter Westfaliska freden tysk, och stod i fullkomligaste förbindelse med Tyska riket och dess kejsare, men var beskyddad av den svenska spiran. Författaren menade att generalguvernör och regering endast kunde fatta beslut i samråd, "consensus", med lantständerna. Det var denna princip som gav förordningarna laga kraft. "Dissensus" däremot gjorde alla förordningar utan all verkan. Mot allt intrång i deras rättigheter kunde lantständerna söka skydd vid kungliga tribunalet i Wismar, den högsta instansen vars beslut även landsherren var tvungen att underkasta sig. Tribunalet var den enda och sista tillflykten för landet och alla dess invånare "om de samma skulle lida någon orätt". Landsherrens befallningar eller förordningar som på något sätt trädde lantständerna eller invånarna för nära kunde underkastas domstolen för granskning. Dess utslag ägde universell giltighet, garanterad av tyske kejsaren och riket. Provinsens rättsinstanser och författningar var förträffliga, "lämpade efter landets beskaffenhet" och bekräftade genom ständernas konsensus. Provinsen kunde vara en av de lyckligaste om inte missväxt, boskapssjuka, oreda i myntväsendet och sjuåriga kriget hade försämrat tillståndet. Svenska kronan hade alltid "förfogat sådane anstalter, at denna Provincens förbättringar blifwit med Landt-Ständerne öfwerwägade och med deras samtycke beslutade." Varken kronan eller Sveriges ständer hade därför kunnat "omedelbarligen förordna och reglera" något i Pommern. Och om detta till äventyrs skulle hända någon gång skulle Tyska riket och kejsaren samt Westfaliska Fredens garantimakter ingripa.

Författaren beskrev de visitationer som hade ägt rum i provinsen och stannade vid 1766 års visitationskommitté. Resultatet från den granskning som tillståndet i provinsen underkastades var bland annat att hela hovrätten i Greifswald suspenderades och dess ledamöter skulle dömas av Wismartribunalet för försummelser i ämbetet. Men inte nog med det. Universitetet kritiserades av författaren för mångfaldiga oordningar och en elak administration. Han var förvissad om att några av lärarna under den stundande visitationen skulle gå samma öde till mötes som hovrättens ledamöter. Själva regeringen i Stralsund borde också noggrant rannsakas. Lantständerna hade hela tiden anledning att föra besvär mot regeringen och dess många förordningar som sedan ändrades i Tribunalet. Det var ständerna som "med fullkomligaste förtroende Landets wäl öfwerlägga". Så länge man inte bröt mot konsensusprincipen kränktes inte deras rättigheter och privilegier.

Skildringen av provinsens politiska tillstånd lämnades inte obesvarad. Recensionen i *Neue Critische Nachrichten* 1772:7 gjorde tydlig att skriften omöjligt kunde vara författad av en pomrare utan av någon som på ett oförskämt sätt sökte plocka politiska poäng genom sin berättelse om Pommern. Till Gjörwell skrev Möller att universitet anställde undersökningar via kanslikollegiet i

Stockholm angående författarskapet till skriften. Han ville gärna veta hur den bedömdes i Sverige. Skriften hade väckt viss uppmärksamhet i Sverige, delades ut till riksdagsmän och togs upp i prästeståndet för behandling. Själv menade Möller att *Berättelse om Pommern* spred ut en massa lögner beträffande Greifswald. Det hela berodde på ett missförstånd mellan akademin och provinsialregeringens fiskaler som helst skulle vilja dra mera pengar ur rörelsen.[473]

År 1772 utkom ett svar mot skriften i brevform riktat till den okände författaren.[474] Han anklagades för att ha framfört sina åsikter "förargeligit och stympat" och överdrivit situationen när i verkligheten ingen fara var å färde. Speciellt gällde det uppräkningen av de medel ("ridicula at beropa sig på") som stod lantständerna till buds för att hävda sitt oberoende. Ett simpelt omnämnande kunde inte annat än i själen kränka trogna undersåtar som alltid hade visat sin vördnad för överheten. "Wet du intet, at det är wanwördeligt och obetänkt handlat, då man insinuerar hos Allmänheten Suppositioner om intrång som ännu intet existeradt, samt reclamerar de sista botemedlen, då det första äro öpne at tilgå", undrade svaromålets författare. Dessutom störde han av tvetydiga och ofullständiga uttryck som endast förvirrade läsaren. Det kunde ju hända att *Berättelsens* upphovsmans "naturliga stil warit wållande" och att han inte hade menat så illa. Men likväl var det inget gott exempel "at instruera Menigheten". Till slut gjordes en koppling till *Berättelsens* tillkomsttid och bedömningen att den nog förfelade sin innebörd.

Det är inte svårt att se kopplingen mellan *Berättelse om Pommern* och den inrikespolitiska situationen i Sverige. Berättelsen utkom vid en tidpunkt då de svenska riksständerna var tvungna att legitimera sin existens. Frihetstidens statsskick, som just byggde på representationens, ständernas okränkbara oberoende var efter Adolf Fredriks död på väg att urholkas helt. Berättelsen kan alltså sättas i samband med tiden strax före Gustav III:s maktövertagande. Det var en berättelse om hur ett land med en fungerande oberoende representativ makt skulle styras. Lagar skulle stiftas genom konsensus, de kunde bli föremål för prövning i en rättslig överinstans som även landsherren var underordnad. Regeringen och regeringens organ kunde rannsakas genom olika kommittéer. Pommern var ett exempel man lätt kunde ta till sig, dess rättigheter skyddades dessutom av den tyske kejsaren och Westfaliska freden. Allting för att visa att landets överhet inte kunde styras efter eget gottfinnande. Svaromålet mot berättelsen författades efter Gustav III:s maktövertagande, och här talas om den vördade överheten som arbetar för sina undersåtars bästa. Speciellt fäster sig svaret vid det onödiga att inför allmänheten insinuera intrång i rättigheter när de i själva verket inte ägde rum. Att hävda sådana intrång var vanligt bland dem som ville bibehålla en stark riksdag och ett självständigt riksråd. Men tiderna hade förändrats, nu besteg en kung tronen som mer än alla andra kom att förhärligas som återställaren och räddaren av det svenska riket.

Krönings- och statsvälvningsåret 1772 gav anledning till omfattande svensk-pommerska hyllningar. Kröningstalet som behandlade Gustavernas förtjänster i Sverige sammanfattades utförligt i Möllers tidskrift. Änkedrottningens och

[473] Möller till Gjörwell, 14/1 1772, KVA, Bergianska brevsamlingen Vol. 16, sid. 138f. Se även hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 315.
[474] *Til Författaren Af Berättelsen Om Pommern*, Stockholm 1772. Denna skrift noteras inte av Seth.

prinsessan Sophia Albertinas resa genom provinsen i början av maj rapporterades pliktskyldigt. De uppehöll sig tydligen i flera månader i där, antagligen på det rügenska slottet Löbenitz. I augusti 1772, när Gustav hade genomfört sin statsvälvning i Stockholm utnämnde han Lovisa Ulrika som föreståndare för de tyska staterna. Hon sammankallade provinsens regering och delgav dem att svenska riket nu skulle styras av Gustav som suverän furste. Revolutionen var förkunnad.[475] Uppmärksamheten i Europa ledde till att ett stort antal skrifter under följande år utkom som sökte att skildra förändringarna i Sverige. Dessa var av blandad kvalité och Greifswalds lärda tidskrift hade bråda dagar att behandla desamma. Utöver den pliktskyldiga hyllningen kan man av vissa kommentarer läsa glädjen över ett förnuftigt statsskick som nu tog vid. När hovrätten i Greifswald reformerades i början på 1770-talet utbrast Thomas Heinrich Gadebusch i ett brev till Gjörwell: "Gud välsigne och bevare denna högt älskade konung som har skänkts oss från himlen!"[476]

Att den dynastiska hyllningen också hade en funktionell betydelse i tiden beläggs av en intressant episod. Möller var indragen i en dispyt i Pommern rörande den nye generalsuperintendenten för den pommerska kyrkan. Provinsialregeringen i Stralsund och regeringen i Stockholm tyckte att de hade funnit rätt man, *Johan Adolf Schinmeier* (1733-1796), som uppenbarligen var en radikal upplysningsrepresentant.[477] Han ville genomdriva en omstridd psalmboksreform, psalmerna skulle passa det upplysta tidevarvet, gamla lutherska och svärmiska pietistiskt anstrukna texter skulle friseras till att passa nyttoideologin. Med en sådan hållning fick Schinmeier tydligen mest motståndare, bland annat teologiska fakulteten i Greifswald. Kanske ännu mer kontroversiellt blev Schinmeiers ämbetstillsättning. För första och tydligen enda gången tillsattes en pommersk generalsuperintendent direkt av den svenske ärkebiskopen. Konservativa pomrare som bevakade sina rättigheter reagerade alltid extra känsligt på sådana utnämningar vid sidan om den ordinarie tillsättningsproceduren.[478] Möller (och Gjörwell) verkar ha stått på Schinmeiers sida, och av detta växte tydligen olägenheter för dennes del; han funderade till och med att säga upp sig från professuren. Schinmeier skildrade sin belägenhet i dispyterna för Gjörwell, och denne rådde honom att författa ett rojalistiskt tal för att förbättra sin position:

> "Jag har emedlertid et Förslag. Nu hafva vi fåt en Kron-Prins. Orera öfver hans födelse. Låt ämnet bli: Gustav III. Mästare af en patriotisk Konung. Låt trycka talet, rikta det med anmärkningar, rörande vår nyaste författning emellan 19. aug 1772 och 2. nov 1778; ej nog härmed: MH låta äfven öfversätta det på Fransÿska af Acedemiens språkmästare, men fritt ifrån alla språkfel, och låta trycka denna öfversättning, så är förmodel. et godt stÿcke arbete gjort för at

[475] C. T. Odhner, *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, Stockholm 1885, sid. 194f. Hur länge Lovisa Ulrika formellt innehade sin position som provinsens befälhavare går Odhner inte in på. Men rent praktiskt torde hon ha överfört regeringsansvaret till den sittande generalguvernören Sinclair efter att denne svurit den nya trohetseden.

[476] Gadebusch till Gjörwell, 10/8 1771, KB, Ep G 7:6.

[477] Om Schinmeier läs hos Irmgard Leux-Henschen, "Christian Wilhelm Lüdekes Gelehrsamkeitsarchiv" i *Lychnos*, Uppsala 1955, sid. 128-131.

[478] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815,* Stockholm 1950, sid. 350. Fotnot 26 nämner förhållandet enbart kort och har inte beaktat Möllers och Gjörwells korrespondens i ärendet.

> hinna målet. Till att lätta förlaget af den franska översättningen så köper jag 100 expl af densamma, vid anmärkningarna meddelar jag nedlagde ordf. Retzii tal (?) När nu begge talen äro tryckte sändas de til alla härvarande Vederbörande. Till D Schinemeier skickas en underr[ättelse] och något vedermäle af [eder] jämte förteckning på MHs arbete i Svenska Historien som utvisar huru mÿcket MH bidragit at bidraga till des upplysning och utbredande i Tÿskland."[479]

Det var en direkt uppmaning att författa någonting som kunde tjäna ett patriotiskt-ideologiskt syfte och lända dess upphovsman i Svenska Pommerns till fördel. Möller höll sig inte till det av Gjörwell föreslagna ämnet och det stort projekterade översättnings- och spridningsarbetet. Men i *Neueste Critische Nachrichten* 1778:48, alltså blott en månad efter Gjörwells uppmaning, kunde läsarna på fyra sidor läsa en sammanfattning av Möllers tal om likheten mellan Gustaverna. "Över Östersjön svallar glädjen", Sveriges och Pommerns fader (Gustav III) har säkrat dynastin genom kronprinsens födelse. En utförlig redogörelse på festligheterna (som iscensattes av Möller själv) följer. Redan i slutet av november skildrade han entusiastiskt för Gjörwell den pommerska festivern: "Och jag gjorde det vid min sanna iver för det gustavianska huset med ett sant nöje. Jag trodde att jag vid kronprinsen Gustav Adolfs födelse inte [skulle kunna upplysa] åhörarna mer värdigt än genom att försöka anställa en jämförelse mellan de tre gustaverna som har fört med sig så mycket lycka och ära åt Sverige [...] Likheten mellan dessa tre gustaver fastställde jag i huvudsak däri att de i sina bästa, ja till och med i sina glansår kommit till att regera."[480] En vecka senare tillfogar han "Vi är här allesammans mycket glada över kronprinsens födelse och jag själv har haft ett sällskap bestående av goda vänner hos mig när vi drack densammes hälsa till under det att några kanoner avfyrades som hade planterats framför mitt hus, och vi dansade hela natten igenom."[481]

I *Stockholms Lärda Tidningar* publicerade Gjörwell utförliga redogörelser för festligheterna i Svenska Pommern.[482] När glädjeyran lagt sig var emellertid Schinmeiersaken inte avgjord än. 1779 skrev Möller således till Gjörwell: "Här finns redan folk som är mycket indignerade över att ni i Lärda Tidningar sagt [här citerar Möller på svenska] 'D Schinmeier torde gifwa Pommern mera uplyßning och ordning', som om ni hade sagt att Pommern hitintills hade varit ett mörkt

[479] Gjörwell till Möller, 4/10 1778, KB, Ep G 8:6.

[480] Möller till Gjörwell, 19/11 1778, KB, Ep G 7:5: "[…] und ich habe es bei meinem wahren Eifer für das gustavische Haus mit wahrem Vergnügen gethan. Ich glaubte bei der Geburt des Kronprinzen Gust: Adolphs die Zuhörer nicht würdiger [aufklären] zu können, als wenn ich es versuchte, eine Vergleichung unter den dreien Gustaven anzustellen, die Schweden so viel Glück u. Ehre gebracht haben […] Ich fand die Gleichheit unter diesen 3 Gustaven hauptsächlich darin, daß sie alle in ihren besten, ja in der Blüte ihrer Jahre, zur Regierung gekommen."

[481] Möller till Gjörwell, 1/12 1778, KB, Ep G 7:5: "Wir sind hier alle über die Geburt des Kronprinzen sehr vergnügt, und ich selbst habe am Freitag eine Gesellschaft guter Freunde bei mir gehabt wo wir deßen Gesundheit unter Abfeuerung einiger vor meinem Hause gepflanzten Kanonen, getrunken und die ganze Nacht durchgetanzt haben."

[482] *Stockholms Lärda Tidningar* 1779:2, 1779:5 och 1780:22. Här kunde man bland annat läsa: "Också till oss återskallar öfverljudt Nordens Glädje och Baltiska Hafvet öfverförer detta Genljud med de snällaste vågor hit till oss, hwilkas välfärd och lycksalighet Försynen så nära förbundit med Sveriges Lycka och Välgång" Hans i hand nalkas pomrare och svenskar "försynens tempel". Rapporteringen sker med en tydlig polemik mot frihetstiden.

barbariskt land. Men jag förklarade era ord på ett sådant sätt att de blev ganska nöjda igen."[483] Det verkar däremot som om den konservativa pommerska linjen vann, Schinmeier tillträdde aldrig sin tjänst. Detta föranlät Gjörwell till en sällsynt negativ kommentar om det Pommern han annars skattade så högt[484]:

> "Jag älskar Greifswald för högt för att icke af hjertat delta i dess öden och derföre behagar mig icke en viss kallsinnighet här på sidan för denna högskola hvilken köld jag ej förmärkt minskas genom de impressioner man får derifrån. Motiverne till D Schinmeiers Flyttning uppdagade saker som antingen och helst ej borde vara sanna eller ock icke här kände. Afskräckas kunnige och dygdige män att tjena, att upphjelpa et i förfall varande land, så ligger den allmänna välfärden nästan i själtåget: och då är det hög tid at protegera dem som kunna och villa reformera."

I samma brev utbrast Gjörwell också i ett känslosvall mot Möller: "Hvad jag längtade se och omfamna MH en gång här i Stockholm!" Hemlighetsfullt berättade han vidare att han har något i sin ägo som Möller skulle kunna ha stor glädje av, men gåtan skulle upplösas "munteligen". Dessutom bad han honom om information rörande prästen Erichson som hade dött några månader tidigare. Gjörwells "fordne lärare" Dähnert skulle hälsas med respekt.

Det tal som Möller i slutändan höll i anledning av kronprinsen Gustav Adolfs födelse blev till en disputation om gustavernas meriter för Sverige. Om man får tro Möller fick den en så rykande åtgång i Svenska Pommerns att han på Gjörwells förfrågan om han fick trycka den i sin *Thesaurus* enbart kunde skicka honom det exemplar han själv nyttjade vid själva föreläsningen: "Som ett bevis på er vänskap räknar jag att ni vill införliva min Disp de meritis Gustavorum i er Thesauro. Den är här helt slutsåld och jag har inte ett enda exemplar förutom det jag använde på katedern."[485]

Under fasen mellan 1740 och 1785 skedde en betydelsefull förändring i Svenska Pommerns relation till moderlandet. Möteskulturen inom lärda och moraliska sällskap öppnade för intensiva kontakter mellan svenskar och pomrare. Oavsett om det rörde sig om vetenskapliga rön eller mystiska hemligheter skapades en plattform av ditintills oskådad storlek. Genom sällskapen underlättades den pommerska orienteringen gentemot Sverige. Kungliga Vetenskapsakademin lika mycket som Svenska Frimurare Orden blev till instanser där man sökte orientering och erkännande. De lärdas republik, som omfattade allt fler grupper i samhället, hölls ihop genom korrespondens och inte minst genom de lärda tidskrifter som provinsen fick se prov på under perioden. En intensiv bevakning av svenska ämnen tog vid, inte som hos Nettelbladt av undersåtlig pliktskyldighet, utan frivilligt. Redaktörerna brevväxlade med den svenska pressens oanfäktade Nestor, Carl Christoffer Gjörwell. Man refererade till varandra i allt större utsträckning, något som kulminerade under 1780-talet. Dessutom ökade de

[483] Möller till Gjörwell, 20/2 1779, KB, Ep G7:6: " "Hier gibt es schon Leute die sich sehr darüber indignieret finden daß sie in den Lärda Tidningar gesagt D Schinmeier torde gifwa Pommern mera uplyßning och ordning, gleichsam sagten sie als ob Pommern bisher ein dunkles barbarisches land gewesen sei und allein ich habe ihre Worte so erklärt daß sie endlich wieder ziemlich zufreiden gestellt worden."

[484] Gjörwell till Möller, 19/9 1779, KB, Ep G 8:7.

[485] Möller till Gjörwell, 10/4 1780, KB, Ep G 7:7. Avhandlingen finns redan avtryckt i Gjörwells *Samlaren* 1773:65 (65, 74, 88, 101, 113, 115). Jämför med Warmholtz 6767 och 9022.

litterära projekten i mängd och kvalité. Provinsen fick med tiden en hel grupp av översättare som ägnade sig åt att förtyska eller försvenska olika typer av skrifter. Bokbeställningar och kontakter till tryckare och förläggare förmedlades norr och söder om Östersjön. De allt tätare banden mellan Svenska Pommern och Sverige gynnades av det politiska klimatet. I synnerhet under hattregeringen verkar det ha funnits en ärlig avsikt att reformera förhållandena i den tyska provinsen. Tankeutbytet mellan Sverige och Pommern byggde på ett ideologiskt samförstånd som tidigare inte existerade på samma sätt. Upplysningens idégods förde med sig att man kunde identifiera sig med en i princip kosmopolitisk ideologi där tillhörigheten till en särskild religiös eller historisk kontext var sekundär. Budskapet förmedlades tydligt i den lärda republikens värderingar. Begrepp som "lycksalighet", "människokärlek" och naturligtvis "upplysning" bildade ett tak under vilka alla rymdes, såväl pomrare som svenskar. Även de hemliga ordenssamfunden byggde sitt innehåll på idén om ett osynligt brödraskap i alla folkslag som förenades av strävan efter moraliskt fullkomnande. Hela denna miljö i Svenska Pommern fungerade som grogrund för formuleringen av särskilda motiv i den svenskpommerska självtolkningen. Genom den dynastiska rapporteringen i pressen, genom tillfällespoesins retoriska omskrivningar uttalades föreställningar som plötsligt kunde tillämpas i den historiska tillbakablicken. Detta intensifierades genom att betona den särskilda tillhörigheten, tillerkännandet av medborgerliga rättigheter i rikets delar på båda sidor Östersjön. Efter det gustavianska statsskickets etablering sjöngs Gustavs lov särskilt intensivt i den tyska provinsen. Genom regentens goda försorg, snarare än genom delade värderingar, skulle Pommern och Sverige bli delaktiga i den stora uppodlingen av alla livsområden. Det skapades under perioden alla förutsättningar för att kunna tolka den pommerska tillhörigheten till Sverige i positiva termer.

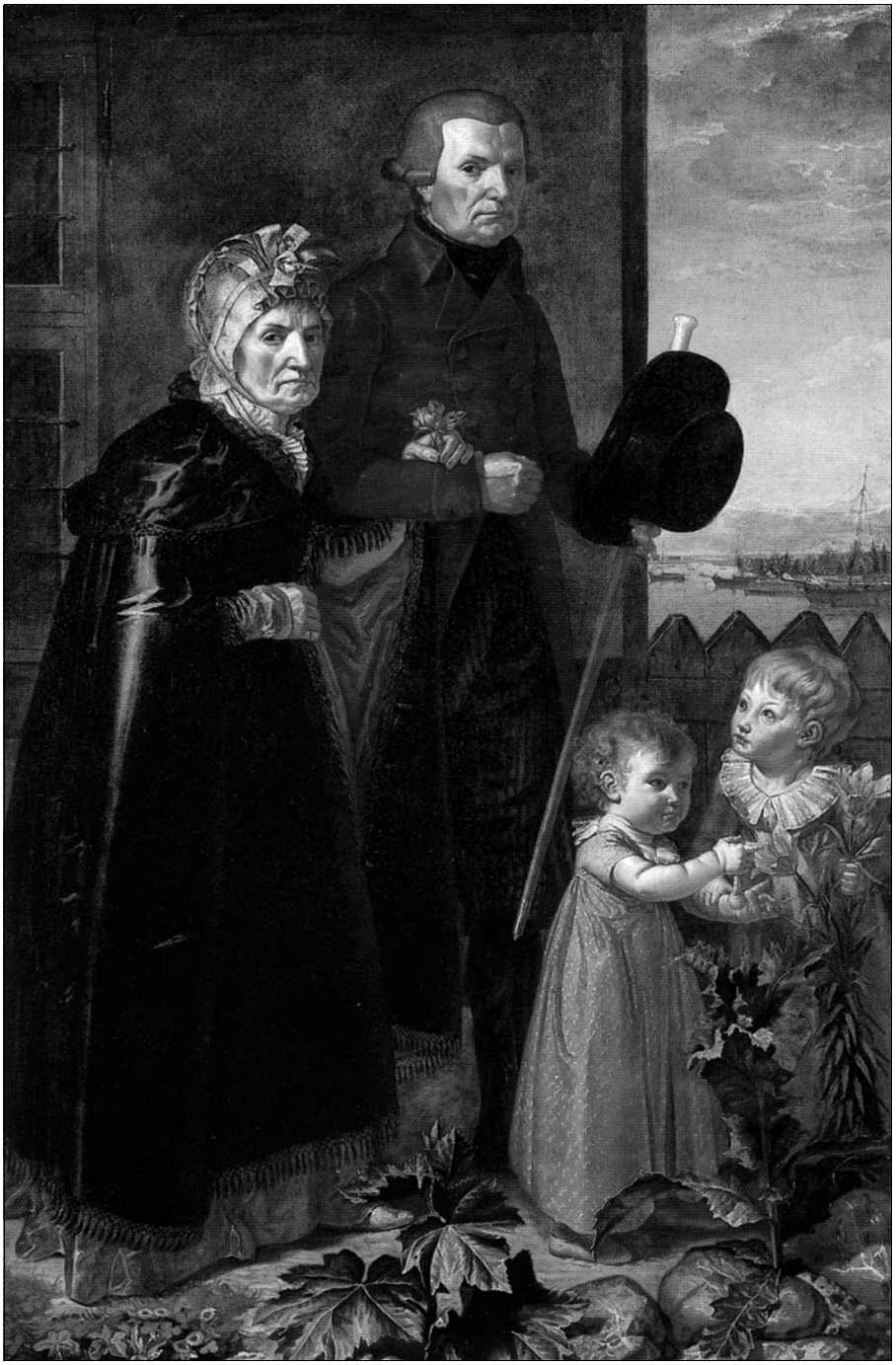

Bild 36: Phillipp Otto Runges (1777-1810) Föräldraporträtt (1806).

Idealisering – blicken riktas mot norr

Fönstret mot Norr

Ett gammalt par i halvprofil framför ett grönt hus. En dörr skymtar till vänster. Kvinnan är böjd, bär en svart kappa, vars färg präglar den vänstra bildhalvan. Hon håller sin man i armen, i handen en röd ros. Han står som om han vore på väg, välfriserad enligt tidens mode, med hatt och käpp i vänster hand. Båda ser allvarsamma ut, deras ansiktsdrag är fårade, präglade av hårt liv och arbete. Framför dem, till höger, är två barn sysselsatta med spirande blommor växande ur samma stjälk. Det ena blickar, med respekt verkar det, på den gamla damen. Det andra barnet betraktar blommans kronblad. Andra gröna frodiga växter spirar i bildens front. De växer på sten, stenar överdragna av en åderliknande struktur, och vid kvinnans fötter maskros och klöver. Bildens högra övre hörn skapar ett slags utblick eller "fönster" mot omvärlden. Utblicken är begränsad nertill av ett staket med sicksackmönster och upptill av en molntung grå himmel som dock är uppsprucken och övergår till ljusare blåa färger, senare en rosa strimla, vid horisonten dock återigen gråa moln blandade med gyllengult ljus; det är afton eller morgon. Horisonten ligger långt borta. På en vattenyta strax ovanför staketet syns flera skepp och en del av den motsatta sidans strandlinje. Vid en kaj eller hamnanläggning skymtar även några hustak. Det största skeppet som avbildas i bred profil liggande vid hamnkanten, bär akterut en stor svensk flagga.

Tavlan, "Föräldraporträtt", målades av den svenskpommerske konstnären *Phillipp Otto Runge* (1777-1810) mitt under Gustav IV Adolfs misslyckade krigsföretag mot Napoleon 1806-07. Bilden visar konstnärens föräldrar och deras barnbarn i staden Wolgast vid Svenska Pommerns östra gräns, en utblick över gränsfloden Peenes mynning ut i Östersjön. Skeppen på bilden anger att fadern ägde ett varv, men bär även på en djupare symbolik. Svenska Pommern var den enda delen av det tyska riket som ännu inte hade ockuperats av franska trupper. Det Heliga Romerska Riket av Tysk Nation höll efter tusen år av existens på att kollapsa inför den napoleonska övermakten. Pomrarna och den svenske kungen var medvetna om det dramatiska i situationen. För att demonstrera sitt ansvar för den tyska provinsen lät Gustav IV Adolf inrätta en lantdag efter svensk modell i Greifswald, och Runges far blev representant för borgerskapet i Wolgast.

Konsthistorikern Jörg Traeger beskriver den avbildade scenen på följande sätt: "Fjärran stegras genom skeppen suggestivt, varvid den svenska flaggan kanske riktar en udd mot Napoleon." Han ser porträttet som en symbol av den gångna livsvägen, "en allegori om livets afton" där farföräldrarna och barnbarnen förkroppsligar tidernas rytm: "I föräldrarnas porträtt är mänskligt gemenskap åtskiljd efter generationer". Barnen ses uppifrån, föräldrarna nerifrån, "den inte skildrade generationen utgörs av målaren framför tavlan. Den yttrar sig i sonens

betraktelse i relation till föräldrarna, i faderns betraktelse i relation till barnen."[486] Analysen går att applicera även på Caspar David Friedrichs tavla *Livsskeden* som inleder denna avhandling. Runge och Friedrich hade träffats på konstakademin i Köpenhamn, mötesplatsen för en ny generation av romantiska tyska målare. Men läser man breven som Runge författade under den dramatiska sommaren 1806 blir det uppenbart att den svenska flaggan på bilden handlar om mer än en enkel antinapoleonsk markering. Flaggan är ett uttryck för tillspetsade förhoppningar och rädslor, avgränsningar och känslor av tillhörighet, kort: den är ett tecken på svenskpomrarnas idealisering av den svenska kapaciteten att rädda det av fienden hårt ansatta Tyskland.[487]

Porträttet anspelade på likheterna med 30-åriga kriget: På ön Usedom, som bildar Peenes östra strandkant vid Wolgast, landsteg en gång Gustav II Adolf. Det ligger precis åt det hållet där Runge placerar det svenska skeppet och där horisontens moln är som mest lysande. Motivet "Gustav, räddaren" var väl etablerat i Svenska Pommern i högtidstal, -dikter, historiska verk och tidskriftsrecensioner, kanske till och med mer än i "egentliga" Sverige.[488] Men när Tyska riket står inför sin upplösning förtätas motivet till ett nästan religiöst hopp om frälsningen från norr. Det är denna mentala process i svenskpomrarnas syn på sin tillhörighet till Sverige, *idealiseringen*, som är föremål för det följande kapitlet. Det sträcker sig över de sista trettiofem åren av politisk tillhörighet och några år därefter, en i årtal ganska kort period men med en accelererande kulturell dynamik.

Med Dähnerts död 1785 började en typ av utilistiska upplysningsrepresentanter lämna scenen. Statistik och ekonomi sysselsätter inte längre på samma sätt de intellektuella. En del av dem ägnade sig inom ordensväsendet åt djupt irrationella sidor av upplysningskulturen, något som sannolikt främjade de mer känslobetonade kulturella strömningarnas inbrott mot slutet av seklet. Samhörigheten med Sverige hade under de fyrtio förutvarande åren upptäckts, etablerats och permanentats som ett (retoriskt) kapital för en stor del av den svenskpommerska befolkningen. En generation av pomrare växte upp som enbart kände till denna positivt laddade bilden. Nu tog en specifik pommersk romantik plats i dikt- och bildkonsten, där det nordiska motivkomplexet blev en bärande komponent.

Under 1700-talet växte kraven på förnyelse av provinsens medeltida statsskick. Möjligen fanns här ett samband med franska revolutionen, och Svenska Pommern såg regelrätta borgar- och hantverkareupplopp. Men man skall ändå inte överdriva franska revolutionens betydelse som trots allt för gemene man utspelade sig i en tämligen perifer miljö. Den moraliska indignationen över revolutionens blodiga förlopp dominerade, katolicismens moraliska kollaps var ett faktum. Även från ämbetsmännens håll kom vass kritik av tingens tillstånd. Delar av den pommerska överklassen, i synnerhet ämbetsmannaadeln, "kameralis-

[486] Jörg Traeger, *Phillipp Otto Runge und sein Werk – Monographie und kritischer Katalog*, München 1975, sid. 85f.

[487] För Runges synnerligen intressanta brevväxling under åren 1806-07 och beskrivning av tavlan, se *Hinterlassene Schriften von Phillipp Otto Runge,* Hamburg 1840 (utgivna av brodern Daniel Runge). En intressant recension från 1841 citeras hos Traeger (1975) a.a.O., sid. 504 ff.

[488] Till denna uppfattning kommer Uno Willers i *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 136.

terna", krävde mot slutet av seklet i allt kraftigare ordalag ekonomiska reformer. I synnerhet riktades agget mot den sedan medeltiden gällande feodala statsordningen och livegenskapen, något som återspeglas i rättegångshandlingar och pressen. Ett tryck för radikala förändringar som den gustavianska statsledningen inte var sen att utnyttja. Blygsamma lättnader som på kronans gods gjordes för de livegna bönderna kunde anknytas till situationen i Sverige, där odalmannen och lantbruket idealiserades som ekonomins bas och nationens styrka. Men den gustavianska patriotismen som redan sedan statsvälvningen 1772 hade ett sällsynt starkt fotfäste i Svenska Pommern kunde trots detta inte möta reformkraven fullt ur. Kriget mot Ryssland 1788-90 och i synnerhet det traumatiska mordet på Gustav III blottade en spricka i det svenska samhället.

Svenska Pommern fick ta emot allehanda dissidenter från båda läger. Gustavianer och anti-gustavianer skickades dit i mer eller mindre frivillig exil, vilket ökade inblicken i det svenska moderlandets politiska stämningar. Thorild, som kom till Greifswald 1795, är blott en i raden. Han är en övergångsfigur och förenade det radikala upplysningstänkandet med religiösa och filosofiska föreställningar som låg i fas med den tidiga och föregrep den senare tyska romantiken, i synnerhet dess religiösa tänkande. I motsats till Leopold, som efter en tid i Svenska Pommern återvände till det gustavianskt förfranskade Stockholm, upplevde Thorild den spirande romantiken på plats. Hur mycket pomrarna egentligen tog intryck av Thorild låter sig dock inte bedömas entydigt. Hans estetiska föreläsningar var omtyckta, han umgicks med svenska nationen, men verkar i övrigt ha hållit sig undan all uppmärksamhet.

Min framställning fokuserar på en grupp av i Svenska Pommern verksamma intellektuella som tydligt präglades av sin svenska tillhörighet. De började självmant skriva om svensk historia eller estetiskt behandla nordiska motiv med en ditintills okänd självständighet. Påverkade av professorer som Dähnert och Möller (som genom sina översättningar främst verkade som medlare) tar de nu steget ut till en helt egen bearbetning. Ibland skedde detta i strid med i Sverige rådande uppfattningar, som när *Friedrich Rühs* (1781-1820) ifrågasatte de isländska sagornas historiska beviskraft. I den alleuropeiska Ossianreceptionens kölvatten upptäckte de pommerska skalderna sin närhet till Norden, konstnärerna såg det nordiska ljuset eller den grå forntidens gravrösen. Likheten mellan ossianska, den "högskotska" och den skandinaviska kulturen tycktes uppenbar. Även om de nordiska sagornas historiska halt ifrågasattes, ställdes de bredvid den antika mytologin som inspirationskälla. Teater, konst och litteratur och ett genuint intresse för Sverige och svenska språket förenades, och den tendensen förstärks mot svensktidens slut. Det är i denna receptionsmiljö som det pommerska landskapet, dess fornlämningar och sagoskatt upptäcktes av målare som Runge och Friedrich och ett paradigmskifte i konsten inleddes. Ruinromantiken skulle i Pommern finna en av sina främsta representanter. Klosterruinen i Eldena utanför Greifswald upptäcktes och undersöktes av resenärer, och av Caspar David Friedrich förvandlades den till en närmast metafysisk symbol av längtan efter enhet eller "identitet" i Schellingsk anda. Kants nya filosofi stötte i Svenska Pommern liksom i Sverige inledningsvis på hårt motstånd från två håll. En äldre generation avvisade Kants filosofi på logiska grunder och en yngre förromantisk generation på grund av bristen på liv och rörlighet.

Intensivare än någonsin tog upp tidskrifterna svenska och nordiska ämnen. *Jacob Wallenius* (1761-1819), som 1783 kom från Uppland till Greifswald, blev till en central figur i denna kulturella förmedling. Han var en av Gjörwells flitigaste korrespondenter, och andelen pommerska nyheter i svenska tidskrifter ökade markant under 1780-talet. Wallenius såg Greifswald som den "tyska och svenska litteraturens mittpunkt". Frimurarelogerna i Svenska Pommern, som fångade upp betydande delar av elitskiktet, ställdes från och med 1798 helt under svenskt styre och försågs med nya ritualer som speglade tidsandan.

Den unga generationen av pomrare, alla födda på 1760, -70 och -80-talen, tog till sig de nya känslobetonade litterära och konstnärliga strömningarna. Tydligast blir detta hos *Ernst Moritz Arndt* (1769-1851). Under en resa i Europa mot slutet av seklet började han fundera över de europeiska folkens särart. Influerad av Herder utvecklade han föreställningar om nationell kultur, enheten mellan seder, språk och folk. Avgörande blev Arndts svenska resa 1803-04. Han avvisade huvudstadens kultur med dess förment starka franska inflytandet, men ute i provinsen, speciellt i Dalarna och Värmland, fann han "folket av stål", format av naturen, ljuset, fattigdomen och friheten, ett slags germanskt idealfolk. I breven hem till Svenska Pommern medgav han till och med sin benägenhet att "rudbeckisera". I det "ursprungligt" svenska finner Arndt allt som det tyska inte är.

Allting ställdes på sin spets när Napoleons och den franska revolutionens universalism hotade det Tyska rikets kulturella essens och existens och till slut upplöste det. Lojaliteterna i Svenska Pommern sattes på uppslitande prov. Några beundrade likt Hegel Napoleon som den inkarnerade "världsanden", andra markerade tydligt sin avsky. Arndt blev verksam i den antinapoleonska propagandamaskin som underhölls med svenskt stöd. När han famlade efter ett ideal det nya Tyskland skulle kunna orientera sig gentemot, föll han tillbaka på sin idealisering av det svenska. Här skedde en tragisk förväxling som i sin verkningshistoria skulle ha ödesdigra konsekvenser: det "tyska" formulerades som en kopia av det "svenska".

Sluttid, upplösning och förvandling

Gustav IV Adolf tillkom det att i detta läge spela rollen som Tysklands räddare. En hel rad av kulturyttringar vid den tiden i Svenska Pommern och hos svensk-pomrare pekar på detta motiv av hopp och räddningen från norr. Caspar David Friedrichs tavla från 1807, *Kreuz im Gebirge*, ofta beskriven som en vattendelare mellan romantisk och klassicistisk konst, var egentligen en hommage till den svenske kungen. Då den avsatte Gustav IV Adolf anlände till norra Tyskland på väg till sin exilort samlades stora folkmassor. Den pommerska entusiasmen för Sverige som hade lyft in en fransk general i sitt kungahus dämpades i viss mån. Men det nordiska i sig kvarstod ändå ograverat som inspirationskälla för pomrarna, och det är ibland annat Pommern fröet för en nordtysk "nordistik" måste sökas.

Rühs med sin djupa förtrogenhet med det nordiska blev sedermera professor och Preussens historiograf i Berlin, ett blivande kraftcentrum för den tyska vetenskapen. Även andra pommerska kulturpersonligheter sökte sig till den preussiska huvudstaden. Hur påverkade de med sin bakgrund synen på Norden?

Senast efter det sista Napoleonkriget 1812-13 stod det klart att Sverige skulle avstå från sin sista tyska provins. Krigsåren hade tydligt visat att man inte var förmögen att försvara provinsen. Tyska riket var upplöst, och Westfaliska fredens fördrag kunde inte längre utgöra riktmärket för den europeiska maktpolitiken. Efter slaget vid Leipzig 1813 vek den svenska armén av mot norr för att vid Bornhöft slå den danska hären som var i förbund med Frankrike. I Kielfreden 1814 skapades politiska fakta. Sverige lyckades att avtvinga Danmark Norge. Som kompensation skulle Danmark få Svenska Pommern, något man inte var intresserad av. Istället byttes Svenska Pommern med Preussen mot Sydslesvig. Omfördelningen fastskrevs i Wienkongressens uppgörelser 1815. Övergången skedde helt mellan de svenska och preussiska myndigheterna, sent på året 1815.

Slutet på det svenska väldet väckte ett visst vemod hos pomrarna. För några av dem ledde den nya nationella tillhörigheten till något man skulle kunna kalla för identitetskriser, med deras egna ord en "amfibisk" tillvaro. Preussen hade varit allt annat än idealet, och snart skulle de känna vad det innebar att tillhöra ett mer än välorganiserat land. Plötsligt hamnade man i periferin, gamla privilegier i handeln med Sverige hade försvunnit, man var inte längre del av en åtminstone fordom glänsande stormakt. Konkurserna hopade sig, priserna blev allt högre, spannmålen kunde inte avsättas lika självklart. Inte heller under det preussiska styret gjordes allvarliga försök till industrialisering. Pommern skulle med tiden försjunka i lantlig provinsialism och retroperspektiv idealisering. "Wohl unter den drei Kronen, liess es sich gut wohnen" (ungefär "Under de tre kronorna kunde man leva väl"), diktade den svenskpommerske skalden Kosegarten. När *Per Daniel Amadeus Atterbom* 1817-18 reste till det romantiska Tyskland fann han mycket svenskhet i provinsen. I Leipzig träffade han konstnären Friedrich som såg sig själv som "halv svensk". *Fredrika Bremer* konstaterade 1821 att man talade med saknad och glädje om Sverige och klagade över Preussen. Andra källor pekar åt samma håll: Efter den politiska övergången till preussiskt styre verkar någonting man kunde urskilja som "svenskt" ha dröjt sig kvar i medvetandet. Hur länge och hur det exakt uppfattades hör inte denna avhandling till, men det är tydligt att det är de ljusa minnen som för en tid dominerade synen på svensktiden. Denna syn ersattes sedan av det man kan kalla för "preussisk anslutningshistoria", och det svenska styret beskrevs som en obetydlig och onaturlig parentes i det pommerska förflutna. Samtidigt blev den preussiska idealiseringen av det germanska under 1800-talet allt starkare. I det förenade Tyska riket sedan 1871 utgjorde det en av grundbultarna i den kulturella självsynen.

Ordböcker och språkundervisning

Ordboksprojekt

"Af Försynen försatt uti Eders Majestäts Stater, och i anseende til hjertat länge sedan aldeles Swensk har jag ej kunnat underlåta at älska och idka et Språk som blifwit Snillets [...]". Så förklarade Johan Georg Peter Möller 1782 varför han hade åtagit sig att författa ett tysk-svenskt/svensk-tyskt lexikon. Ordboken tillkom i samarbete med den uppsaliensiske förläggaren Swederus och utgivningen sysselsatte Möller i närmare ett decennium.[489] Möller rådfrågade kontinuerligt sina medhjälpare i Sverige beträffande språket och engagerade dem som korrekturläsare. Likaså bistod de kollegor i Greifswald som ägnade sig åt översättningar eller hade svenska förbindelser med insamlingen av materialet. Med Gjörwell dryftade Möller lexikografiska spörsmål eller inhämtade information rörande vissa ord och uttryckssätt. Projektet är ett uttryck för tidens starka svenska kulturinflytande och de nära förbindelser som hade byggts upp under föregående decennier. Mer än någonsin tidigare kunde pomrarna möta svensk kultur under de sista decennierna av svensk tillhörighet. Den svenska språkkompetensen ökade. Pomrare som hade vistats i Sverige eller lärt sig språket i provinsen spelade en viktig roll som länk mellan den svenska litteraturen och en tysk läsepublik. Genom deras översättningar nådde viktiga och populära verk som den tidigare nämnda Biörnståls resor, Lagerbrings Svenska historia, KVA:s tal och naturvetenskapliga avhandlingar eller Cajsa Wargs kokbok ut över det tyska språkområdet. Sammantaget var det en grupp på tio till femton svenskpommerska intellektuella som ägnade sig åt denna viktiga kulturella förmedling. Från svensk sida var man inte sen att inordna dem i den svenska litterära marknaden. Gjörwell korrespondens innehåller ideligen förslag på alla möjliga utgivningsprojekt. Hans ställning som "Svenska Literaturens Patriark" var för de svenskpommerska intellektuella självklar. Kontakten med honom kunde mobiliseras för olika syften, och hans journaler gav mycket plats åt nyheter som rörde provinsen. Svenska Pommern fungerade som en plats för ömsesidig kulturell överföring, och i detta spelade Möllers lexikon sin vikiga roll.

Band I, tillägnat Gustav III, omfattade på 1300 spalter bokstäverna A-J. De tysk-svenska delarna var främst ämnade för svenska nationen, vars språk beskyddades av kungen, som danades av honom "tillika med Folkslaget". Det var språkets styrka som ryckte regeringsstyret ur mångväldets händer, som vunnit folkets hjärtan och återgav riket liv. Språket "öfwerträffar wida de lysande segervinningar, hwarwid det förlorat tusende tals Medborgare." Gustavernas vältalighet var av avgörande betydelse i deras regeringssätt, menade Möller. Tanken yppades redan tre år tidigare i ett tal han hade hållit i anledning av

[489] Jämför med Andreas Önnerfors, "Svenska språkets ställning i Östersjöprovinsen Pommern 1648-1815" i *Nordistica Tartuensia* 7 "Svenska språkets historia i Östersjöområdet", Tartu 2003, sid. 81-97. Här behandlas olika lexikonprojekt och språkundervisningen i Svenska Pommern.

kronprins Gustav IV Adolfs födelse.[490] Sverige och Tyskland, svenska och tyska språket stod enligt Möller i en särskild förbindelse, "grundad på de Förtjenster som de Store Gustaver ägt om den gemensama både Religions- och Stats-Friheten." Dessutom löd en del av denna nation, Svenska Pommern och Wismar, direkt under kungens spira. Det som alltså förband två folkslag i sakerna, borde "medelst deras Språks närmare kännedom befordras, at förtiga båda Folkslagens behof af hwarandras Lärdoms- och Snille Foster." I det anslutande företalet redogjorde Möller för sitt arbetssätt. Bristen av en ordbok i tyska och svenska språket hade blivit allt mer besvärande, särskilt som den svenska litteraturen hade nått allt större spridning. Sina egna språkkunskaper och svenska kontakter bedömde Möller som viktiga i lexikonarbetet:

> "Under et nästan tioårigt wistande i Swerige har jag haft lägenhet, at tämligen noga lära känna det Swenska Språket. Umgänget med här studerande Swenskar, brefwäxling uppå Swenska Orter [bl. a. med publicisten Gjörwell], och öfwersättningar af wigtiga och wälskrifna Swenska Böcker [...] hafwa sedermera underhållit hos mig både mitt tycke för detta språk och den kännedom däraf, som jag i Swerige hade begynt at förwärfva mig."

Han hade få förlagor att bygga på. Olof Linds lexikon från 1749 hade kommit ur bruk. Det var enligt Möller inte bara sällsynt utan även fullt av felaktigheter och den "lägre allmänhetens" vårdslösa och vanskapta språk som Möller distanserade sig från. Dessutom hade det tyska och språket förändrats till det bättre sedan dess. När ordbokens uppsaliensiske förläggare Swederus först tagit kontakt med Möller är oklart, men i december 1780 publicerades i Uppsala ett "Avertisement" om en tysk-svensk ordbok, enligt Swederus "intimerades snart ifrån alla händer om lexica och ordböcker." Samma anmälan trycktes strax därpå på tyska i Greifswald, och i *Neueste Critische Nachrichten* 1781:11 annonserades om utgivningsprojektet. Bristen på ett användbart lexikon hade förmått Swederus att ge båda nationer ett så nödvändigt verk. Efter upprepade uppmaningar från dennes sida hade Möller till slut förklarat sig beredd att överta arbetet, i samråd med i Greifswald vistande svenska lärde.

I förordet skriver Möller att Swederus från början endast ville ha en "Handbok utan alla Konst-ord", alltså facktermer eller specialterminologi. Först när bokstäverna A och B avslutats kom önskemålet om att "äfwen uptaga Konstorden". Ett sådant arbete krävde enligt Möller en betydligt större insats, då man måste förvissa sig om hur dessa facktermer egentligen användes både i skrift och i bruk. Vad det gällde svenskan kunde han använda den 1755 av Sahlstedt utgivna svenska ordboken och Ihres mer etymologiskt inriktade *Glossarium Suio-Gothicum* från 1769. Även andra ordböcker i främmande språk konsulterades. Men många termer var Möller tvungen att utelämna "sedan jag av ingen härstädes kunnat få veta, huru de på Swenska af konstnärer och handwerksmän egentligen uttryckas." Benämningar på stenar, växter och djur anpassades till den linneanska terminologin. Här tackade han uttryckligen medicine professorn Weigel som bidragit mycket i sökandet efter lämpliga uttryck. För korrektur av manuskript och tryckark anlitade Möller magister Falck, "en infödd Swensk, som tillika wore

[490] Detta tal återgavs på svenska i Gjörwells *Stockholms Lärda Tidningar* 1779:2 på sidorna 10-15.

boksynt".[491] Falck skulle inte endast kontrollera själva stavningen utan även stilen, "at det anständigare sättet at uttrycka sig öfwer alt måtte bibehållas och att inga provinsial-ord eller talesätt finge inflyta."

Eftersom ordboken skulle tjäna till svenskars läsning av tysk litteratur men även umgänge med tyskar var det ändå nödvändigt att beakta det allmänna levernet. För att detta skulle bli lyckat rådförde sig Möller med sina närvarande vänner av svenska nationen. Särskilt tackades skalden Leopold (som vid tidpunkten läste i Greifswald) för hjälp, "i anseende til åtskilliga philosophiska och til de wackra Wetenskaperna hörande ord och talessätt, jämte andra honom för tryckningen föreläsa ställen af mitt arbete". [492] Att det svenska språket ännu inte hade normerats, skapade enligt Möller vissa problem i avseende på stavningsregler eller grammatik. I synnerhet ansåg Möller att konsonantdubbleringen vid enstaviga ord var inkonsekvent. Varför stavades "man" eller "stam" endast med en konsonant, medan stavningen "ett" blivit allt vanligare? Kritik för motsägelser som berodde på detta undanbad Möller sig. I ett sådant läge anpassades stavningen av Möller till vedertaget bruk, "som jag tänker man gör bäst at antaga det wanligaste bruket i kläder för at icke utmärka sig." Hans ambition var att även spegla ordens användning i fraser eller talesätt. Dessa speglade i själva verket "et språks, ja hela folkslagets lynne". Vi kan i Möllers förord spåra en viss påverkan från Herders förromantiska ideal beträffande korrespondensen mellan folkspråk och "folklynne".

När det inte var möjligt att överföra dessa särskiljande talesätt försökte han att återge dem så att de skulle "komma öfwerens med lynnet af Swenska Språket, äfwen poetiskt öfwersatte, understundom likwäl och särdeles i Allegorier". Under ordet "Aal", "ål", finner vi följande talesätt: "Er wollte den Aal beim Schwanz halten, aber er entschlüpfte." Detta översätts till svenska med: "Han tänkte hålla ålen wid stjerten, men ålen slapp undan." Inte nog med det, förklaringen till frasen lyder: "Detta talessätt brukas ock som ordspråk om dem, som tro sig hafwa tagit fatt på lyckan, hwilken likwäl slipper dem liksom utur händerna."

Utgivningen av band I uppmärksammades 1782 i vida kretsar. I *Neueste Critische Nachrichten* 1782:48 recenserades verket på två sidor. Recensionen följde i stora drag Möllers förord och poängterade att de tysk-svenska förbindelserna, även de vetenskapliga, blivit tätare och tätare. Möllers olika översättningar nämns här även med titel, han hade översatt verk av Lagerbring, Troil och Celsius. I recensionen ställdes även band två och det svensk-tyska bandet tre i utsikt. Men annonseringen i den svenska pressen lät tydligen vänta på sig och i februari 1783 skrev Möller otåligt till Gjörwell om saken: "Varför vill ni inte alls anmäla det? Jag väntade mig av er den första vänskapliga annonseringen i Sverige, eller anser ni det inte vara värt? Det skulle göra mig ont för allt arbete jag har använt som nästan kostat mig hälsan och allt annat. Bara er nations, en hederlig mans bifall, som endast ni [är det] kan hålla mig någorlunda utan skada. Jag ber er att äga

[491] Jonas Falck från Grennastad i Småland skrevs den 7 juni 1780 in i Greifswalds universitetsmatrikel, disputerade i juni och december 1781 under svenske professorn Muhrbecks presidium och blev sedermera komminister i Hjortsberga. Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637 – 1815* (Zusammenfassung och Bilagor), Stockholm 1952, sid. 59.

[492] Formuleringen återkommer nästan ordagrant i brevet Möller till Gjörwell 20/4 1782, KB, Ep G 7:9.

godheten att genast skicka det stycke av Upf. Tidn. i vilket annonsen kommer."[493] Så annonserades band I pliktskyldigt och utförligt i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1783:30 och 33. Ordboken var "ojämnförligt bättre än sina föregångare". Annars sammanställde Gjörwell sina annonser ur Greifswald-recensionen och Möllers förord, med några tillägg. Dessutom anfördes exempel på ett tiotal glosors översättning till svenska. Lüdecke lovordade Möllers ordbok i det bibliografiska verket *Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv* och anslöt sig till Gjörwells uppfattning om att den överträffade allting annat som hitintills hade publicerats i den riktningen.[494]

Band II av Möllers ordbok utkom 1785 och omfattade bokstäverna K-Z på drygt 1 500 spalter. Möller tackar återigen till sina medarbetare, Weigel, Nordmark, Brisman och Leopold. Den sistnämnde hade nu tydligen övertagit korrekturläsningen helt, trots att han varit mycket sjuklig. Arbetet med ordboken hade varit omöjligt utan "så många hederliga och kunniga Swenske Män, hwilka jag nästan dagligen kunnat rådfråga." Allt arbete för det svenska språket var i sig gott, ett "språk som under en Gustaf III uplysta Tidehwarf och Regering börjar alt mer och mer förtjäna de Lärdas såwäl som Konstnärernas täflande upmärksamhet." Möller beklagade förseningen av band II som berodde på en halvårslång sjukdom och överbelastning i tryckeriet. Dessutom var de tyska sättarna inte hemma i svenska språket. I förordet ställdes även den tredje svensk-tyska delen i utsikt. Möller ville presentera mer än ett namn- eller ordregister. Den tyska allmänheten längtade efter och han själv önskade "at göra Swenska Språket i Tyskland mera bekant, för at sätta mina Landsmän i stånd, at sjelf läsa, förstå och kunna öfwersätta så många dråpeliga och uplysande Skrifter, som utkomma nu i Swerige." Möller passade på att ge en känga åt de dåliga översättningarna som florerade vid tiden: "Det är otroligt, huru många och ibland löjeliga fel begås i åtskilliga Tyska Öfwersättningar ur Swenskan". Under decennier tog ju Dähnerts och Möllers lärda tidskrift i Greifswald på sig rollen som översättningspolis och klandrade just sådana översättningar för bristande precision.

Ordbokens andra band recenserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1785:27. Recensionen bygger på Möllers förord, men förtydligar några tankegångar. Biståndet som svenskar på plats och i Sverige hade gett Möller lyfts fram. Nödvändigheten av ett svensk-tyskt lexikon förklaras dels av den mängd dåliga översättningar som gjordes i Tyskland, dels av att de på svenska utkommande "nyttiga och goda skrifterna" förtjänade att bli mer bekanta. Företaget krävde noggrann läsning av facklitteratur och rådfrågning hos fackmän i Sverige. Författarens avsikt var "det ömsesidiga främjandet av den svenska och tyska litteraturen i båda riken". Gjörwell presenterade band II i *Upfostring-Sälskapets Tidningar* 1786:19. Även här poängterades det biträde som Möller hade haft "af

[493] Möller till Gjörwell, 1/2 1783, KB, Ep G 7:10: "Aber, mein Werthester, wollen Sie solches gar nicht anzeigen? Ich erwartete von Ihnen die erste freundschaftliche bekanntmachung in Schweden; oder finden sie es deßen nicht würdig? Das sollte mir leid thun um alle daran gewandte Arbeit, wobei ich dazu Gesundheit und alles fast zusetzte, Nur der Beifall Ihrer Nation, und eines hochehrenvollen Mannes, wie Sie allein, kann mich einigermaßen schadlos halten. Ich bitte mir das Stück der Upf. Tidn. worin die Anzeige kommet, sogleich gütigst zu übersenden."

[494] Christoph Wilhelm Lüdecke, *Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv*, Band 5, Leipzig 1790, sid. 280 där han även hänvisar till en positiv recension i *Göttinger Gelehrter Anzeiger* 1783:187.

Svenske Lärde, som vistats å orten". Endast vad det gällde vissa "Slöjde-Ord" måste både dem och Möller stanna i ovisshet, "så vida intet tillfälle varit at rådföra sig med Svenske Arbetare." Möller arbetade nu enligt Gjörwell oförtrutet vidare med den tredje delen av ordboken som enligt honom "måste märkeligen befordra Svenska Literaturen i Tyskland." [495]

När upplänningen Jacob Wallenius kom 1785 till Greifswald blev han av Möller genast engagerad i utgivningen av den efterlängtade tredje delen av ordboken. I själva verket skall det ha varit det egentliga motivet till att Möller understödde och hjälpte honom med att senare få vicebibliotekariatet vid universitetsbiblioteket samt docenturen i grekiska. Det komplicerade arbetet med lexikonet framgår ur en lång passage i Wallenius självbiografi.[496] Möller hade vid Wallenius ankomst till Greifswald precis börjat med tredje delen och fann hos honom både lust och skicklighet med att bistå i arbetet. Dagligen sysselsatte han sig med lexikonet: "Jag tänkte så mycket på tyska och svenska ord att huvudet hotade sprängas, jag meddelade honom mina uppsatser. Nästan alla våra samtal kretsade kring det. Äntligen började vi 1787 med trycket. [...] Först läste jag manuskriptet, jag ändrade och strök ibland hela sidor, infogade nya och angav hemma hos honom orsakerna därtill." Varje tryckark, bestod av sexton kolumner. Det korrigerades av Wallenius och kontrollerades med författaren: att skriva ett lexikon var "det torraste och mest bekymmersamma arbetet i hela världen." Möller arbetade som en slav och var tvungen att läsa mer än hundra svenska böcker, endast för att samla ord." I brev till Gjörwell inhämtade han information om ordens betydelser och betydelsenyanser, exempelvis skillnaden mellan "kärr", "träsk", "myr" och "mosse".[497] Men Wallenius ansåg sig kunna dela en stor del av dennes ära: "Mina förtjänster i litteraturen är ringa, de största ligger gömda i denna bok." Utan en svensk medarbetare hade en tysk aldrig kunna skriva detta lexikon, menade han.

På våren 1789 kände Möller sig tvungen att förklara varför utgivningen av ordbokens tredje del drog ut på tiden.[498] Förläggaren Swederus kunde inte lastas för förseningen, som snarare berodde på det utförliga och noggranna arbetet med insamlingen av ord. Att läsa svenska verk i vitt skilda ämnen och sammanställa orden tog mycket tid som Möller endast kunde offra utanför sina officiella uppdrag. Också korrekturet krävde en stor arbetsinsats. Men nu var insamlingen av ord avslutad och arken fram till bokstaven "St" förelåg i tryck. Vid en uppdelning av bandet skulle den första delen alltså redan ha varit klar för distribution. Möller ställde i utsikt att hela verket skulle färdigställas helt under året. Äntligen, i början på 1790, kom det efterlängtade tredje bandet av ordboken som omfattade

[495] Sedvanligt berömdes arbetet hos Christoph Wilhelm Lüdecke, *Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv*, Band 6, Leipzig 1793, sid. 226 där han även hänvisar till recension i *Göttinger Gelehrter Anzeiger* 1785:189.

[496] Wallenius, Jacob: *Einige Begebenheiten* ... del I, sid. 145f.: "Ich half ihm dagegen täglich; sann, daß mir der Kopf brechen wollte nach schwedischen und teutschen Wörtern, und theilte ihm meine Aufsätze mit. Übrigens waren fast alle unsere Gespräche dahin gerichtet. Endlich fingen wir im Jahr 1787 mit dem drucken an, da meine Arbeit sich in dem Maße verdoppelte, daß ich erst die Handschrift durchsah, änderte und oft ganze Seiten ausstrich, neue einflickte und in seinem Haus die Ursachen dazu angab."

[497] Möller till Gjörwell, 1/2 1783, KB, Ep G 7:10.

[498] I *Neueste Critische Nachrichten* 1789:16.

nästan tvåtusen spalter. Förordet inleddes med en talande vinjett: En uppgående sol höjer sig över havet. Dess strålar når stranden och en stad alldeles intill. Sceneriet utspelar sig bakom en förgrund av rankor. De svenskpommerska städerna nås nu av upplysning på det språk med vilket de är sammanlänkade. I förordet redogör Möller noggrant för sitt mer än tioåriga arbete. Han nämner bland förlagorna det av Dähnert svensk-tysk-franska handlexikon från 1784. I redogörelsen för svenska källtexter räknar Möller upp en rad namn och publikationer, exempelvis Linné, Wallerius, Gjörwell, Svenska akademins handlingar och svenska lagboken. Svenska yrkesmän i provinsen har rådfrågats om olika områden. Verket var tänkt för tyskar "som vill lära känna svenska språket, läsa svenska böcker eller umgås med svenskar." Auktoriteternas facktermer jämfördes med tyska översättningar eller andra vetenskapliga verk på tyska. När en svensk term inte kunde översättas till tyska, omskrevs den istället, ord som "Eriksgata", "kyrkoråd" eller "smek". Alla bidrag till lexikonets förbättring lovade Möller motta med största glädje. Hans avsikt var endast "att göra något nyttigt åt två så nära med varandra förbundna nationer som den tyska och svenska."

Förläggaren Swederus hade nyligen prästvigts och skiljde sig "genom sina lärda insikter [...] så mycket från de flesta av hans medbröder [...]". Swederus hade bett Möller att även ge ut en svensk grammatik på tyska. Men denne förklarade sig inte i stånd att ge ut ett sådant verk förrän "Svenska Akademin, i vars händer domareämbetet ligger, fastställer och offentliggör de grundsatser som hon kommer att anta i den [svenska grammatiken]." Speciellt tack i förordet riktade Möller igen till kollegan, medicinprofessorn Weigel, som ställt svenska böcker ur sitt bibliotek till förfogande. Korrekturläsaren Wallenius lovordades av Möller allra mest. Som infödd svensk hade han visat offentliga prov på kritisk flit i sitt modersmål. Under fem års tid hade han undervisat i svenska. Wallenius själv ansåg att lovorden i inledningen inte hjälpte mycket. Trots hans stora slit med utgivningen stod endast Möller som ordbokens författare. Wallenius var dessutom allt annat än nöjd med den betalning han hade fått: endast 16 Groschen per ark, totalt 40 riksdaler betalade Möller i slutändan. Wallenius klagade även på att hans ögon hade försämrats med lexikonarbetet. När han var klar med sista arket kände hans sig "som en skeppare som efter storm och oväder just lagt till i fädernes-landets hamn." Å andra sidan hade han tillägnat sig många kritiska och grammatiska kunskaper.[499]

I *Neueste Critische Nachrichten* 1790:5 recenserades verket i sedvanlig ordning, byggd på förordet och med några tillägg och förtydliganden. Det framgår att den tyske lärdomsauktoriteten Büsching hade uppmanat Möller att inte minska ambitionerna med det tredje bandet. Recensionen räknade även upp ett tiotal svenska ord med som skall ha tillkommit efter det trycket avslutats, däribland "Lifnära" och "Tullbom". Detta var ingenting man behövde förundras över, "helst som det svenska språket från den ena dagen till den andra berikas av sina bästa författare med nya och framför allt många sammansatta ord." Recensenten påpekar åter hur Möller hjälptes av att bo på en ort "där han hade så mycket tillgång till svenska böcker, där han så ofta kunde rådfråga lärda svenskar [...]".

[499] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten* ... del I, sid. 145f.

I de periodika som Gjörwell utgav vid tidpunkten har jag inte hittat någon anmälning av det sista bandet. De svenska tidningarna och tidskrifterna var fullt sysselsatta med rapporteringen kring den franska revolutionen och det svensk-ryska kriget. Möllers trebandslexikon är ett lagarbete och utan tvivel en magnifik prestation. Möller kopplade svenska korrekturläsare till projektet, i fallet Wallenius såg vi hur mödosamt detta gestaltade sig. Men arbetet gjordes även samråd med "Svenske Lärde, som vistats å orten" och vad som kanske förvånar mest, med "Svenske Arbetare". Möllers lexikon var alltså baserat på svensk litteratur men också på kompetens i svenska språket på plats. Det svenska språket levde alltså inte ett undanskymt liv i provinsen. Någon annanstans i tyska riket än i Greifswald hade ett sådant verk näppeligen kunnat åstadkommas.

Med den tredje delen var ett verk fullbordat som i decennier framöver skulle fungera som ett standardverk i den tysk-svenska kommunikationen. För hävdatecknaren Rühs framstod det som "det mest betydelsefulla lärda arbetet" ur den vördade lärarens händer.[500] 1798 var hela första upplagan slutsåld.[501] Mellan 1801-1808 utkom, inte minst efter Gjörwells upprepade påtryckningar, en andra, utförligare upplaga i Stockholm med många kompletteringar. I förordet skrev Möller högtidligt:

> "Den odödelige Gustaf den Tredje har med nåd uptagit mitt arbete. At de första delarne redan äro aldeles utgångna, vittnar om det bifall, hvarmed Arbetet äfven blifvit ansedt af det Svenska Allmänna. [..] Det skall högeligen fägna mig, om jag nu med detta så besvärliga Arbete, kan bana vägen för tvänne Nationer, at utbyta hvarandras rika skatter i Litteraturen, samt därigenom ömsesidigt dem föröka. Den ena af dessa Nationer har jag at tacka för min födelse, den andra för min lycka."

Möller var inte den ende lärde i Greifswald som hade tillfrågats av Swederus beträffande ordböcker. Språkmästaren i engelska vid Greifswalds universitet, svensken Sven Brisman, utgav 1783 på Swederus förlag *Engelskt och swänskt handlexicon* på 724 spalter, med en andra upplaga 1801, en tredje 1815. Smaken för engelska språket hade allt sedan tio till tolv år tilltagit kännbart i Sverige, menade Brisman. Kanske kan vi tolka det som ett tecken på det tilltagande intresset för den känslosamma engelska litteraturen som svepte över Europa. Det var nu engelska litterära citat sökte sig in i *Neueste Critische Nachrichtens* rubriker. I Wallenius självbiografi skildras hans fallenhet för den engelska litteraturen med författare som Milton och i Svenska Pommern översatte prästen Kosegarten några av de främsta förromantiska engelska verken.

Ett år före sin död, 1784, utgav Dähnert på Swederus uppmaning ett tysk-svensk-franskt/svensk-tysk-franskt handlexikon på drygt 1 700 spalter. I förordet gör Dähnert filosofiska anmärkningar kring utgivandet av ordböcker. Svenska språket hade redan sedan lång tid blivit viktigt för utlänningar. Sverige hade enligt Dähnert den fördelen framför alla andra språk att Sahlstedt med sin ordbok hade gjort en oöverträffbar prestation. Dähnert riktade liksom Möller kritik mot stilnivån i Linds ordbok från 1749. Både svenskar och tyskar har haft orsaker att önska sig användbara ordböcker i respektive språk. Här tillkom Swederus

[500] Friedrich Rühs, *Dem Andenken Johan Georg Peter Möller´s*, Greifswald 1807, sid. 16. Här nämns även planerna på att ge ut en svensk grammatik.
[501] Möller till Gjörwell 28/4/1798, KB, Ep G 7:32.

förtjänsten åt båda nationer "när han samtidigt söker avvärja bristen på olika sätt." Strax efter det att Möller hade tillfrågats, bad Swederus även Dähnert om att utarbeta ett kortare och mer sammanfattat handlexikon med en fransk översättning av de tyska och svenska orden. Vid sitt arbete kunde Dähnert anknyta till sina fyrtio år tidigare förvärvade erfarenheter. Handlexikonet sammanställdes i stort enligt samma principer som Möllers, men skulle blott utgöra en ordlista. Dessutom bifogade Dähnert en förteckning över de vanligaste svenska manliga och kvinnliga förnamnen. Hans landsmän frågade honom ofta beträffande dessa: "Vänner, som är infödda svenskar, har haft vänligheten att meddela mig denna förteckning."

Den svenska stavningen kritiserades även av Dähnert för sin inkonsekvens. Han poängterade svårigheterna med vokalbildningen: "den ene använder ett *å* när den andre använder ett *e* [eller ett] *o*, ett *i* där den andre sätter ett *y*. *J* framför vokaler [...] lämnas ena gången bort och bifogas en annan där det lika gärna hade kunnat falla bort." Därför var det inte möjligt att "alltid kläda orden i samma uniform". Dähnerts lexikon måste trots sin karaktär av ordlista likaledes betraktas som ett viktigt bidrag i den tysk-svenska kommunikationens historia.[502] *Neueste Critische Nachrichten* 1796:18 behandlade en andra upplaga som utkom 1796 i Stralsund tillsammans med en svensk språklära.[503]

Om den andra upplagan av Dähnerts handordbok menade recensenten att den inte var lika utförlig som den första. Möller själv hade planer på att ge ut en egen kompletterande ordlista, främst över tekniska termer och sammansatta ord. I förordet nämndes orsakerna till nyupplagan. Svensk-ryska kriget och det stora antalet pommerska soldater och officerare på den svenska sidan hade skapat åtgång och ett stort behov. Redan fyrtio år före Swederus olika lexikonprojekt hade förläggaren Kiesewetter haft samma idé: att ge ut ordböcker i Greifswald. Något i den intellektuella miljön universitetet i Svenska Pommern stimulerade tydligen till sådana projekt. Det är antagligen en inte alltför vågad gissning att det ständiga mötet mellan två språk, svenskan och (låg)tyskan, skapade behovet av överbryggande instanser: översättning, tolkning och ordböcker. Den kompetens man hade på plats fanns ingen annanstans i Tyska riket eller Sverige.

Närheten mellan tyska och svenska språket hävdades även i det 1781 av Dähnert utgivna "Plattdeutsches Wörterbuch". Recensenten (antagligen Möller) poängterade i *Neueste Critische Nachrichten* 1781:15: "Ofta lägger man märke till denna dialekts likhet med det svenska språket och många ord i [svenskan] kan mycket bra förklaras ur [dialekten]; till och med Ihres Glossarium kan få närmare upplysningar." Denna likhet kan observeras i många av de förtecknade orden. Dähnert hade planerat att bifoga de svenska betydelserna i sitt dialektlexikon. Detta var nödvändigt för att i juridiska saker förhindra "helt oriktiga slutsatser" och i historien undvika "märkvärdiga osanningar". Men inte ens i det allmänna livet gjorde man sina steg med säkerhet om man inte behärskade den allmänt talade lågtyskan. "Utlänningar, och i synnerhet de Svenske, som vistas i Pom-

[502] Dähnerts arbete inom språkvetenskapen uppmärksammas i *Bio-bibliographisches Handbuch zur Sprachwissenschaft des 18. Jahrhunderts*, Tübingen 1993, Band 2 sid. 190-193. Lüdecke skriver att handlexikonet berömdes i *Tidningar för svensk bokhandel* 1784:18. Christoph Wilhelm Lüdecke, *Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv*, Band 6, Leipzig 1793, sid. 225.

[503] Gustaf Sjöborg, *Schwedische Sprachlehre für Deutsche*, Stralsund 1796.

mern, röna detta nogsamt i både Krigs- Borgerliga och Hushållningsförrättningar, och beklaga sig däröfver, at ehuruväl de förstå det finare Hög-Tyska Omgänges-Språket blifwer dock det almänna och vanliga Platt-Tyska dem en plåga när ingen tolk är tillstädes."[504]

Lexikonarbetet liknade Möllers på så sätt att Dähnert, jämte en ordsamling ur skriftliga dokument, arbetade empiriskt. En skillnad var dock att han valde att ta upp en hel del umgängesspråk. Om man i det vardagliga livet inte kunde undvika att höra stötande uttryck, hade ögonen i ordboken frihet att förbigå dem. Möller kunde inte se något gott i att Dähnert "för mycket dröjde vid det låga pöbelspråket" och menade att lexikonet därför överhuvudtaget inte förtjänade beaktning.[505] Recensenten och Dähnert förenades i omdömet att lågtyskan och svenskan på ett etymologiskt plan förvisso hade stora likheter, men att uttalet inte direkt underlättade kommunikationen. Dähnert talade om regelrätt tolkning från lågtyska till högtyska eller kanske till och med svenska.

När Atterbom 1817 reste i Pommern ondgjorde han sig över plattyskans "omelodiska [klang] som illa påminte om Goethes tungomål". Han svor i sitt sinne "på den otäcka platt-tyskan, som allt lägre folk i Pommern talar, och hvaraf jag knapp förstod ett och annat ord med all möjlig ansträngning."[506] Andra svenskar, som Anders Celsius 1732, hade inte samma problem. Drygt ett tjugotal svenska ord integrerades i den plattyska dialekten, däribland "lingon", "gossar" och "julklapp".[507] Intresset för den lågtyska dialekten kan jämföras med den svenska utvecklingen, som kanske inspirerade Dähnert.[508] I Sverige hade redan 1766 Ihres *Swenskt dialect lexicon* sett ljuset. Hans *Glossarium*, som byggde på detta lexikon, kunde få en ny vinkling genom upparbetningen av plattyskan, hävdade Dähnert och Möller. Detta försatte den tyska provinsen i en ny position gentemot moderlandets språk. I förlängningen kan man kanske hävda att en ny, den svenskpommerska dialekten gjordes tillgänglig som en källa för förståelsen av svenskan, och att man på därmed kunde ge provinsens tillhörighet till den svenska kulturen ytterligare en dimension. Svenska är "plattyska i tolv dialekter", som Strindberg uttryckte det.[509]

Språkundervisningen

I Greifswald liksom vid andra universitet i riket, undervisade språkmästare i de stora europeiska språken, främst franska och engelska. Men först mot slutet av 1700-talet verkar en mer organiserad undervisning i svenska ha erbjudits i provinsen. Svenska lärare som Kellman, Trägård och Möller och svenska studen-

[504] Gjörwells *Stockholms Lärda Tidningar* har i numret 1779:99 en annons med formuleringar tagna ur förordet.

[505] Möller till Gjörwell, 3/7/ 1780, KB, Ep G7:7.

[506] Per Daniel Amadeus Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, Örebro 1859, sid. 17f.

[507] Renate Herrmann-Winter, "Plattdeutsch in Vorpommern" i *Vorpommern – Geschichte, Sprache, Volkskultur*, Rostock/Stralsund 1991, sid. 23.

[508] Kristiina Savin, "Det övriga språket: Dialekter och dialektforskning i frihetstidens idévärld" i *Lychnos*, Uppsala 1999, sid. 93-132.

[509] Jämför med Gustav Korléns framställning " 'Svenska är plattyska i tolv dialekter.' Om det tyska inflytandet på svenska språket." i *Tyskland och Sverige: möten och impulser*, Stockholm 1999, sid. 18-26.

ter hade under tidigare decennier sporadiskt och vid behov undervisat i sitt modersmål, något som framgår av universitetets föreläsningskataloger.[510] Även Wallenius var en tid sysselsatt med undervisning i svenska, och mellan 1785 och 1788 tjänade han ihop 100 riksdaler på detta.[511] År 1793 blev det aktuellt att överväga en ordinarie avlöning eller tjänst. Den svenske studenten Martin Altén, en släkting och vän till Wallenius, kom med en inlaga till akademins kansler om det nyttiga med ett lektorat i svenska.[512] Under de tre år han hade vistats vid akademin hade han fått höra ständiga klagomål bland de tyska studiekamraterna, som älskade Sveriges litteratur och sin svenska monark och strävade efter att arbeta i hans tjänst och bli nyttiga för svenska staten. Altén hade genast börjat undervisa sina studiekamrater i svenska, och även i Stralsund undervisade han personer av högre och lägre stånd. Han var övertygad om att ett genom så många förträffliga genier förädlat språk i Svenska Pommern "var helt oundgängligt." Därför sökte han nu stadfästelse så som offentlig och privat språklärare vid akademin i Greifswald.[513]

Istället för att ge Altén förordet, föreslog konsiliet med sällsynt enighet Wallenius, som i december fick ett lönetillägg på 50 Rd. med uppgiften att 2 timmar i veckan offentligt undervisa i svenska. Därmed var den första ordinarie språklärartjänsten i detta språk inrättad. Altén flyttade småningom tillbaka till Sverige och var verksam som översättare av tyska verk. Efter Wallenius professorsutnämning 1795 drog den akademiska förvaltningen dock in tillägget för språkundervisningen. Argumentet var att det ingick i Thorilds skyldighet att undervisa i svenska. Men denne tolkade formuleringen i sin professorsutnämning på ett helt annat sätt, att han skulle "undervisa den studerande ungdomen i svenska litteraturen". Detta kunde enligt Thorild inte betyda något annat än att föreläsa *om* ("über") det svenska för den som redan behärskade språket, och inte *i* ("in"). Det förra var det verkligt förnämliga, det andra anstod inte en riktig professor och degenererade till det rent "Abc-mässiga". En förpliktelse att undervisa som språkmästare i svenska stred mot sakens natur, kungens auktoritet och själva installationen som professor. [514] Wallenius ställde sig bakom Thorilds tolkning av professorsfullmakten, och vägrade i sin tur att fortsätta med undervisningen om han inte fick tillbaka sitt tillägg. Detta skedde, och Wallenius fortsatte sin undervisning fram till 1800. På initiativ av den interimistiske kanslern och generalguvernören Bror Cederström tillkom i mars detta år det första formella lektoratet i svenska, med tolken och översättaren *Andreas Johann Winter* som

[510] För språkundervisningen i svenska se Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 421-427.

[511] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten* ... del I, sid. 121.

[512] Så kallas Altén i brevet Wallenius till Gjörwell, 16/4 1798, KB, Ep G 7:32. Något paradoxalt kan tyckas att de konkurrerade med varandra om språkmästarbefattningen. Å andra sidan hade det nu gått fem år sedan intressekollisionen. Wallenius rekommenderade Altén för att översätta den preussiske prästen Zöllners reseskildring om Pommern och Rügen.

[513] Altén till Ruuth, 14/8 1793, UAG, St 190, "Acta der Bestellung eines Lectors in der schwedischen Sprache betreffend 1793".

[514] Thorild till Warnekros, 17/9 1796, i Stellan Arvidsson, "Samlade Skrifter av Thomas Thorild", 20:de häftet i *Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet* XV, Lund 1977, sid. 349: "Über eine Sprache zu lesen ist ganz was Anderes, als in einer Sprache zu unterrichten." Det ena var det finaste "literarisches Geschäft", det andra degenererade till det "Abcdarischen".

innehavare. Cederström sade sig vilja främja läs- och skrivkunnigheten i svenska på alla offentliga bildningsanstalter, och de som ämnade söka offentlig tjänst skulle få en möjlighet att förvärva kunskaper och färdigheter i svenska.[515]

Winter, som hade uppehållit sig tre år i Stockholm, meddelade språkundervisningens upplägg, elevernas namn och antal i de översikter, *Labores*, som samtliga professorer var skyldiga att varje termin lämna in till kanslern. Mellan hösten 1800 fram till påsken 1801 hade han sex elever som undervisades mellan två och fyra timmar svenska vardera per vecka. Bland dessa återfinns flera icke-studenter, som greve Putbus från Rügen. Svenskan lärdes ut genom att man översatte svenska prosaförfattare och poeter och förklarade grammatiken. Konversationsövningar skulle ge färdigheter i muntlig svenska, uppsatsskrivning och översättningar lära ut en korrekt tillämpning av den skriftliga svenskans grammatiska grunder.[516]

Även efter Winters tillsättning föreläste Wallenius offentligt i svenska, och 1798 utgav han en *Lesebuch für Deutsche Anfänger in der Schwedischen Sprache,* "Läsebok för tyska nybörjare i svenska språket".[517] Egentligen hade han redan 1795 planer på att edera en stor svensk språklära, men vännen *Gustaf Sjöborg* (1769-1801) förekom honom i projektet. Sjöborg, bror till historikern Nils Henric Sjöborg i Lund, var först fältpredikant i Stralsund, senare präst i Langenhaushagen i Svenska Pommern. 1796 trycktes hans tidigare nämnda "Schwedische Sprachlehre", som utkom i minst fem upplagor fram till 1841 och alltså under lång tid påverkade språkutbildningen. Lundaexemplaret av den första upplagan är Wallenius och försedd med kommentaren "Donum Auctoris. Schwerin d. 12 Jan. 1796". Vid tidpunkten var Wallenius anställd för att undervisa den den mecklenburg-schwerinska prinsessan Lovisa Charlotta i svenska. Sjöborgs språklära var också dedikerad till prinsessan, då trolovad med Gustav IV Adolf. I tillägnan betonade författaren hur underbart det kommer att bli för undersåtarna att höra vittnesbörd av "moderlig kärlek" på det egna "milda modersmålet". Sjöborg kopplade samman prinsessan med änkedrottningen Lovisa Ulrika som med sin Vitterhetsakademi tagit initiativ till svenska språkets uppodling. Denna utveckling skulle fulländas under "den andra Ulrika" och den fjärde Gustav.

Språklärans egentliga förord poängterade att svenska språket blivit allt mer intressant för utlänningarna, "nyttigt för lärde och köpmän [...] och i synnerhet för ämbetsmän och invånare i Svenska Pommern i flera avseenden nödvändigt och angenämt." Möller lovordades för sitt banbrytande lexikonarbete. Men denne hade varit för försynt att ge ut en grammatik. Luckan skulle nu slutas. Sjöborgs metodik var att ge en komparativ grammatik, alltså med jämförelser till tyskan. För att undvika för mycket slående i lexikon anfördes dessutom översättningen

[515] UAG, St 190, "Acta der Bestellung eines Lectors in der schwedischen Sprache betreffend 1793". 1805 sökte två svenskar, Dahlmann och Lixander, tjänsten efter Winter. Istället utnämndes dock Trägård. Även 1815 anmälde sig två sökande till tjänsten, svenskarna Rydelius och Hederström.

[516] UAG, R 431, Labores, Pag 429 som omfattar perioden Mikael 1800 till påsk 1801. Den andra terminen sträckte sig mellan påsk till Mikael under respektive innevarande år.

[517] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten* ... del III, sid. 88f. samt 131f. Svensken Sven Brisman, som utgav det engelskt-svenska lexikonet i Greifswald, redigerade en publikation med ett liknande innehåll som Wallenius, *Sammelsurium af allahanda småsaker, historietter, versar, bon mots etc.,* Greifswald 1783. Kanske var de här presenterade korta berättelserna också avsedda för undervisningen i svenska.

av svenska ord i fotnoter. Tyska vänner som lärde sig svenska önskade sig en särskild förteckning över svenska partiklar. Till slut passade Sjöborg på att slå ett slag för Dähnerts nyutgivna handordbok som förenklade glosinlärningen. Tillsammans med Wallenius *Lesebuch* utgjorde dessa böcker säkerligen grundstommen av undervisningsmaterialet i svenska. Läseboken användes också av svenskar som skulle lära sig översätta till tyska. Efter något år var hela upplagan på 300 exemplar slutsåld hos förlaget.[518]

Innehållet ger en målande bild över tidens litterära smak. Den lärobok ("Chrestomathie") han hade planerat skulle innehålla fabler och små berättelser och utdrag "av de nyaste och bästa svenska författarna" samt en kort ordbok och grammatik. Men endast 24 subskribenter hade anmält sig. För att ändå uppfylla löftet till "några av mina vänner i Pommern och Mecklenburg" beslöt han sig ett år senare att utge en kortare version på drygt 100 oktavsidor.[519] Läseboken innehåller sjutton korta fabler som "De tvänne kräftorna", "Råttan och lejonet" eller "Trädgårdsmästaren och Hämplingen". Nästa avdelning upptas av "Sedelärande Berättelser" som "Barnslig kärlek, Konungslig ädelmod", berättelser där fram för allt monarkers sedliga renhet avmålas. Det följer ett långt "Utdrag ur Marquis de Langle Resa i Spanien" (utgiven av Carl Backe i Uppsala). Andra delen av läseboken innehåller det vi idag kallar ren skönlitteratur: *Idyller* av Lidner, *Jacob återfinner Joseph*, ett skaldestycke med titeln *Sorgens son*, Franzéns *Människjans Antlete* och *Den gamle Kneckten*, Kellgrens *Den nya Skapelsen* och till slut en översättning av Schillers *Ode till Glädjen*. Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1798:4 lovordade Wallenius bidrag "till den i vår provins särskilt nödvändiga kännedomen i svenska språket." Han nämner också att boken var avsedd för muntlig undervisning och uttrycker förhoppningen att Wallenius snart skulle komma med en kort svensk grammatik.

Den svenska språkundervisningen i Pommern kunde leda till politiska förvecklingar. Wallenius blev betrodd med ett särskilt privilegierat och känsligt uppdrag: att undervisa den tilltänkta svenska drottningen. Mellan november 1795 och februari 1796 skickades Wallenius på det furstliga språkmästaruppdraget till hertigdömet Mecklenburg-Schwerin. Förlovningen mellan hertigens dotter, den 16-åriga prinsessan Lovisa Charlotta och Gustav IV Adolf hade kungjorts under hösten. Wallenius gustavianska sympatier var kända, och under tio år hade han samlat på sig en stor erfarenhet som lärare i svenska. Tyska behärskade han vid detta laget flytande. Det är möjligt att Wallenius kontakter inom frimureriet bidrog till att han kom på förslag. Själv säger han att det skedde på Wismartribunalets "President von Thuns" initiativ.

På nästan trettio sidor i sin självbiografi (och några brev till Gjörwell) skildrar Wallenius tiden vid det mecklenburgiska hovet, slottet Ludwigslust och stadsslottet i Schwerin. Det torde vara den mest fylliga skildringen av det misslyckade försöket att liera Mecklenburg och Sverige närmre.[520] Tiden i Mecklenburg hörde enligt Wallenius utsago, till en av hans lyckligaste. Ett gott intryck hos den

[518] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten* ... del III, sid. 98ff.
[519] I självbiografin nämner han turerna kring tillkomsten av läroboken. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten*... del III, sid. 98f. samt Wallenius till Gjörwell, 13/1 1798, KB, Ep G 7:32.
[520] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten*... del III, sid. 42-71.

blivande drottningen kunde också öppna många karriärvägar. En gång hade prinsessan ställt sin språkmästare en biskopstitel i utsikt.

Gjörwell underrättades om den paradisiska tillvaron: "Jag mår här fursteligen och spisar vid prinsessans bord. Ludwigslust är större och väl så vackert som Drottningholm."[521] Hovlivets flärd och de många vittra bekantskap han skulle stifta var ett kärt ombyte till trätorna i Greifswald, inte minst efter inledande dispyter med Thorild. Undervisningens uppläggning säger en hel del om Wallenius pedagogiska tänkande. Tio respektive sex timmar per vecka skulle prinsessan Lovisa Charlotta och prinsen Gustaf Wilhelm undervisas. Den senare hade blivit utnämnd till kapten vid Svea Livgarde och "bar dageligen Svenska Uniformen" och kallades "den svenske prinsen". Den unga prinsessans strålande egenskaper – både intellektuellt och i sin affektion för Sverige – kunde enligt Wallenius "alla redeligt sinnade svenskar" lätt inse. Hon intresserade sig "på det högsta för allt hvad svenskt är. Hännes förstånd är ganska uplyst, fattningsgåfvan särdeles lätt och minnet ojämförligt. Hon har ovanlig lust och application till detta språk [svenska], och har på en vecka gjort otroliga framsteg. Snart lärer Konungen få ett Svenskt bref." Prinsessan hade en oerhörd studieiver. Undervisningen varade från 9 till 16, men Lovisa Charlotta kunde dröja kvar Greifswaldprofessorn ända till 18, då hon "frågade beständigt om Kungen, om Svenskarna."[522] Ett stycke i Wallenius dikt om Gustav IV Adolf hade prinsessan avskrivit och lärt utantill "och berömer mina där yttrade tankar m.m." Undervisningen skedde utan övervakning i prinsessans kabinett. Främst koncentrerade man sig på skönlitteraturen. "Grammatiken försökte jag göra så enkelt som möjligt"; "det är klart att vi inte ständigt kunde tala om den torra svenska grammatiken", skriver Wallenius på ett annat ställe. Efteråt tog man sig an den svenska historien.[523] Prinsen fick, som svensk soldat, genast ta sig an svenska slag och deras beskrivning. Wallenius ville fostra honom till att bli en "svensk hjälte", de läste *Äreminne över Torstensson*, som Gustav III skrivit. De brevväxlade på svenska. Efter fyra månader började Wallenius och prinsessan läsa "de svåraste svenska auctorerna" (texter som "Selmas sånger" ur Ossian), samtalen hade blivit helt svenska. Man hade också redan övat på de svenska kröningsceremonierna i enlighet med Lovisa Ulrikas kröning. Ett svenskt brev av prinsessans hand (som Wallenius dikterade) publicerades i tidningarna. Han skrev också en nyårsdikt över prinsessan och förlovningen. Dikten skulle egentligen införas i *Stockholms Tidningen*. Men Gjörwell (som enligt Wallenius tagit det första initiativet till publikationen) hade kommit med ett oroande besked. Boktryckaren hade fått order om att sluta trycka nyheter rörande den mecklenburgiska prinsessan.[524]

Det var antagligen det tydligaste tecknet på att förbindelsen snart skulle upplösas. Wallenius förordnande vid mecklenburgiska hovet i Schwerin och Ludwigslust var på fyra månader. Han ansökte om förlängning, men fick avslag

[521] Wallenius till Gjörwell, 28/11/1795, KB, Ep G 7:29.

[522] Om sin vistelse i Mecklenburg-Schwerin skriver Wallenius utförligt till Gjörwell, 28/11 1795, KB Ep G 7:29 och 31/1 1796 samt 2/4 1796, KB, Ep G 7:30.

[523] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten ...* del III, sid. 46, 53, 56, 58.

[524] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten ...* del III, sid. 59. Det aktuella brevet från Gjörwell finns inte bevarat. Nyårsdikten i sin helhet ingår i RA, Släktarkivet Wallenius, Vol. 15, "Minnesalbum för släkten Wallenius" [manuskript 1925], sid. 93.

strax innan det blev känt att förlovningen skulle brytas.[525] Ovetande ingick han som en bricka i det politiska spelet. Ännu 1797 kunde Wallenius roa svenska resenärer med att berätta om de mecklenburgiska förvecklingarna och Gustaf III:s besök där. Studenten Lars Peter Wåhlin skriver i sin utländska resjournal: "Wi sågo portrait af vår tilärnade drottning. Det hade en melancholisk air. Wallenius talte om, at det war et wettigt fruntimmer, at hon i början ej gärna wille till Swerige, men at hon sluteligen var intagen af väntan."[526] Trots det svikna bröllopslöftet blev prinsessan Lovisa Charlotta senare gudmor till Wallenius förste son och skall framdeles ha fört en omfattande korrespondens med honom.[527]

Pressen och den litterära kommersen

Presskontakterna

Mot slutet av svensktiden knöts allt tätare band mellan Svenska Pommern och Sverige i den litterära kommersen. Den lärda tidskriften i Greifswald fortsatte att utkomma med oförminskad styrka fram till 1807. Vid sidan om pressen, som underlättade bokmarknaden genom recensioner och annonser, spelade förläggarekontakter en allt större roll. Som i Möllers lexikonprojekt kontaktade den svenske utgivaren en lämplig person i den tyska provinsen för att tillsammans utarbeta tyska översättningar av svenska verk eller omvänt. Under de trettio sista åren av svensktiden arbetade allt fler pomrare med översättningar. Även i Wismar fanns översättningskompetensen. I regel hade översättarna vistats några år i Sverige. Akademitryckaren Röse och hans efterföljare Eckhardt i Greifswald och det "kungliga regeringstryckeriet" i Stralsund, Struck, engagerade sig i sådana projekt. Ofta trycktes dock verken i förlags- och tryckerimetropolen Leipzig, vars årliga bokmässa fortfarande var den stora litterära händelsen i Tyskland. Där hade man även tillgång till kopparsticksindustrin. Mot slutet av seklet blev illustrationer, inte minst landskapsvyer till olika resskildringar ett allt mer framträdande inslag.

Neueste Critische Nachrichten var en betydelsefull motor i de svensk-tyska litterära förbindelserna. Gjörwell skriver erkännande 1782: "Hr Professor Möller fortfar alt vidare med utgifvandet af des Lärda Journal, kallad: *Neueste Critische Nachrichten*, ofelbart en af de bättre nu för tiden, i afseende till Kännedom, Granskning och Anständighet, hvarmed Pennan i denna föres [...]"[528] Med Gjörwells *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* (1781-1787) nådde kontakterna en ny nivå. Han visade sig mycket intresserad av "vår Ultramarinska Besittning" som

[525] Att den mecklenburgiska förlovningen i slutändan bröts, tillskrivs den ryska kejsarinnans intervention. Hon ville gifta bort sin sondotter Alexandra med den svenske kungen. Försöken att åstadkomma detta bröllop stöp senare på Gustav IV Adolfs religiösa övertygelse. Han ville inte acceptera att en drottning av rysk härkomst skulle utöva sin ortodoxa tro i Sverige. Lars Olof Lagerqvist, *Sveriges regenter*, Stockholm 1996, sid. 312.

[526] Lars Peter Wåhlin, *Journal under resan genom tyska länderna* [avfotograferad handskrift], LUB Hans reskamrat Jacob Liedberg omnämner besöket hos Wallenius, men antecknade inget särskilt än att de blivit vänligt bemötta. Jacob Liedberg, *Dagbok under min utrikes resa, börjad den 12 Junii 1797* [hskr], LUB.

[527] Wallenius till Gjörwell, 16/7 1797, KB, Ep G 7:31. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten ...* del III, sid.12f.

[528] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1782:37-38.

han vid flera tillfällen högtidligt kallade Svenska Pommern.[529] Under dessa år förekommer minst hundra exempel på korsreferenser till den svenskpommerska pressen. Nyheter saxades antingen ur *Neueste Critische Nachrichten* eller *Stralsundische Zeitung*. Mellan 1781 till 1783 skedde den mest radikala ökningen. Första numret av *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* behandlade blott på en och en halv sida pommerska ämnen, mot toppnoteringen av 49 sidor under 1783. Åren 1784-1787 är medeltalet fjorton sidor per årgång. På andra sidan Östersjön var det Möller som flitigast publicerade tyska översättningar av artiklar. Den ömsesidiga användningen som nyhetskälla var under perioden så omfattande att den inte går att skildra i detalj.

I Svenska Pommern var man medveten om betydelsen av Gjörwells nyhetsförmedling och ställning inom den litterära kommersen. Ibland kunde man reagera ytterst känsligt på kritik av sakernas tillstånd i provinsen. Vid sidan om de tryckta nyheterna använde sig Gjörwell naturligtvis av sina korrespondenter. I brev till pomrare eller svenskar som uppehöll sig där frågade han ständigt om "det mig alltid så kära Greifswald" och nyheter från den tyska provinsen.[530] När Möller 1785 (motvilligt) tillträtt posten som bibliotekarie efter Dähnert, oroade sig Gjörwell för tidskriftens framtid:

> "Bevare at min Herre någonsin skulle uphöra, at utgifva Greifswaldska Lärda Tidningar, som är ibland de Tyska, hvad Recensionerne beträffar, den bästa jag känner, och med stort nöje läser. Det är sant at Göttingische Anzeigen och Allgem. Literatur-Zeitung omfatta vida flere, ja nästan alla Böcker, men Recension ställd emot Recension täfla N:e Crit. Nachrichten med dem, när jag tager en viss djupsinnighet undan i de förra och et icke sällan ohöfviskt skämt uti de senare."[531]

Utan *Neueste Critische Nachrichten* hade han förlorat en viktig informations- och publikationskanal. Men farhågorna visade sig vara ogrundade. Wallenius engagerade sig efter sin ankomst till Svenska Pommern omgående i den lärda tidskriften och bistod Möller främst rörande svenska nyheter. Wallenius andel är svår att bedöma, eftersom de flesta bidragen är osignerade. Men i korrespondensen med Gjörwell, verkförteckningen och självbiografin nämns uttryckligen denna journalistiska verksamhet. Wallenius brev till Gjörwell innehåller ofta närgångna skildringar av tillståndet i provinsen, och Gjörwell var mycket noggrann vid sin informationsinhämtning. Han skickade regelrätta frågeformulär och ställde ibland samma frågor till sina korrespondenter, kanske för att försäkra sig om nyheternas sanningshalt. Eftersom Gjörwells brev inte är bevarade på tysk sida, är det svårt att rekonstruera det exakta antalet brev och deras innehåll.[532]

[529] Exempelvis i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1784:86.

[530] Gjörwell till Möller 30/12 1795, KB, Ep G 8:17 för att nämna ett av de många exemplen. 1798 skriver han igen: "Kärleken för detta land och i synnerhet Greifswald upphörer aldrig hos mig. I den stad där min herre nu lefver och lärer, har jag tillbragt ljufva och nyttiga ungdoms-år samt fåt den smak för Tyska Literaturen som sedermera lycksaligat en lång lefnads tid." Gjörwell till Möller & Wallenius, 1/5 1798, KB, Ep G 8:20.

[531] Gjörwell till Möller 27/3 1787, KB, Ep G 8:12.

[532] I Sverige är endast enstaka brevkoncept bevarade. Möllers korrespondens fanns fram till andra världskriget i Greifswalds universitetetsbiblioteks manuskriptsamling, men har i samband med utlokaliseringar under kriget förkommit. Det enda som återstår är en notis i handskriftskatalogen. Wallenius samlade allt material som rörde hans lärda kontakter, men endast självbiografin har bevarats.

Men hur detaljerade hans förfrågningar var, framgår av ett brev från Wallenius med tolv "Svar på frågorna".[533] Gjörwells nyfikenhet kände inga gränser. Ofta noterades tydligt vad som var avsett för publikation och vad inte. I ett postskriptum skriver Wallenius: "M.H. finner lätt huru litet af detta i posttimman hopslarfvade bref kan nyttjas. Något kan anföras." I samma brev återger han en anekdot om en skeppare från Svenska Pommern som hade oturen att vid krigsutbrottet mot Ryssland få ett skepp beslagtaget i S:t Petersburg. Kaptenen blev "kastad i järn" och instucken i ett ryskt regemente för att kriga mot "Turken" (som var i förbund med Sverige). Skeppet, som förde namnet "Greifswald", byggdes om till krigsfregatt med fyrtio kanoner och behöll sitt namn i den ryska flottan. Berättelsen försedde Wallenius med kommentaren. "Denna historia är sann, kan tryckas."[534]

Wallenius första artikel publicerades i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1785:76 redan några månader efter ankomsten till Svenska Pommern. Den behandlade främst bibliotekets historia i Greifswald, och i fortsättningen skulle korrespondensen i hög grad av biblioteksrelaterade ämnen. [535] År 1787 försattes emellertid Gjörwells förlagsverksamhet i konkurs. I hans senare publikationer finns förvisso ständigt återkommande nyhetsinslag från Svenska Pommern, men korsreferenser och artikelöversättningar blir färre. Istället hämtar han tryckbara informationer direkt ur sina korrespondenters brev eller trycker dem i sin helhet. Detta gäller exempelvis för *Historiska Bokhandelns Almänna Tidningar* (1790-1791) och *Svenska Archivum* (1790-1793). Den förra tidskriften fylldes av notiser om fredsfester och medaljdekorationer efter ryska kriget runt om i riket. Både i *Collectio Gjörwelliana* och *Svenska Archivum* publicerades bidrag från Wallenius. Även i Gjörwells åldersverk *Brefväxling* (1798-1810) fortsätter förmedlingen av pommerska nyheter. 1798 behandlades exempelvis hertig Carls besök i Greifswald och en del händelser inom frimureriet.[536] Till Möller skrev Gjörwell: "Vinner arbetet Bifall och fortsättes, blifver Min Herre min mig käraste utrikes Correspondent [...]".[537] Möllers medverkan i *Brefväxling* blev emellertid obefintlig. Däremot recenserades verket välvilligt i den pommerska pressen.[538]

I andra bandet 1802 införs Wallenius nästan trettonsidiga skildring av en resa till Berlin och Potsdam. Brev nummer 51 behandlar diverse festligheter i Greifswald. Biografisk information om svenskpomrare återfinns i band 3 och 4 av *Brefväxling*. Wallenius hedrades med omdömet att "mycket bidragit til kännedomen af Svenska Literaturen uti Tyskland". I samma band återfinns mycket fördelaktiga notiser om Arndt, Rühs, Kosegarten och den svenske astronomiprofessorn Hultén. Också det biografiska verket *Det Lefvande och Utslocknade Sverige* innehåller levnadsteckningar över svenskpomrare eller svenskar i Pommern, något

[533] Wallenius till Gjörwell, 3/1 1801, KB Ep G 7:33.

[534] Wallenius till Gjörwell 2/3 1790, KB, Ep G 7:22.

[535] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*, Nr. 76, Stockholm 6.10.1785; "Bref ifrån Hr Mag. Jac. Wallenius, til Kgl. Bibliothecarien C.C. Gjörwell; dat. Greifswald, d. 6 Sept. 1785"

[536] Dessa nyheter kommunicerades sannolikt av Wallenius. I Gjörwell till Möller, 19/7 1799, KB, Ep G 8:21 citeras ett brev från Wallenius daterat den 29/10 1798 som inte längre finns bevarat. Citatet och Wallenius skildring i självbiografin (Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten ...* del III, sidan 116f.) har en påtaglig överensstämmelse.

[537] Gjörwell till Möller, 19/7 1799, KB, Ep G 8:21.

[538] *Neueste Critische Nachrichten* 1799:32 samt 1802:49.

som enligt hans egen utsago "hafva vittnat och skola vittna om min beständigt skyldiga Tilgifvenhet för Pommern och Greifswald."[539] En lång biografi över Wallenius med en verkförteckning publicerades 1798.

Det Lefvande Sverige recenserades utförligt och lovordande i *Neueste Critische Nachrichten* 1799:3. Man noterade särskilt att ett tiotal pomrare fanns upptagna bland förtjänta svenska medborgare. Exemplen ur några av Gjörwells periodiska verk skulle kunna utökas. En fråga är hur stor andel den pommerska rapporteringen hade totalt i svensk press under perioden, men en sådan undersökning måste lämnas därhän. Det räcker här att konstatera att pommerska ämnen var inbäddade i den svenska mediala offentligheten. Omvänt stod Greifswalds lärda tidskrift för en mer kontinuerligt svensk rapportering.

Rapporteringen av svenska ämnen i Greifswald

I början av 1780-talet blir publikationsmönstret ryckigare i rapporteringen av svenskrelaterade ämnen, efter en höjdpunkt i samband med kronprins Gustavs födelse 1778. Dähnert var sjuklig, och kanske var de svenska böckerna från universitetsbiblioteket svåråtkomliga. Efter hans död verkar biblioteket ha ryckts upp ur en tioårig törnrosasömn. Möller bekände i ett brev till Gjörwell visserligen sitt missnöje med att mot sin vilja överta ämbetet. Men trots det skulle det glädja honom om ett svenskt verk, det beställda "Musaeum Carlsonanum", vore det första som utökade samlingarna under hans egid. Möller hoppades att Gjörwell stod i förbindelse med författaren. I så fall kunde han kanske lockas med att en recension skulle komma i Greifswalds och andra tyska lärda tidskrifter. Överhuvudtaget önskade han att de "sv. Hr. Skriftställare" skickade sina verk i detta syfte till Greifswald. [540] Biblioteksuppdraget kunde trots allt ge honom en möjlighet att skaffa lämplig litteratur att recensera. Om den nya ordningen vid biblioteket skriver *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:59:

> "GREIFSWALD. Det härvar. och så ansenliga Universitets-Bibliotheket har nu blifvit ställdt under en helt ny Förvaltning efter den förl. år afl Bibliothecarien, Hr Prof. Joh. Carl Dähnert, under hvars ålderdom och långvariga Sjuklighet det merendels stått låst; så at sjelfva Bibliothecariatet, til följe af Kgl. Recessen af år 1775, nu förvaltas af Historiarum Professoren Hr Joh. Ge. Pet. MÖLLER; och är til Acedemiens Vice-Bibliothecarie antagen, Hr. Mag. Jac. WALLENIUS [...] och är nu sysselsatt, at, jämte Deputerade af hvarje Facultet, anställa revisionen."[541]

Rapporteringen av svenskrelaterade ämnen i Greifswald fortsätter som tidigare, med svensk vetenskap i fokus. Adjunkten vid medicinska fakulteten, Rudolphi utgav *Schwedische Annalen der Medicin und Naturgeschichte*. Rudolphi

[539] Gjörwell till Wallenius, 14/9 1798, KB, Ep G 8:20.

[540] Möller till Gjörwell, 27/6 1786, KB, Ep G 7:14.

[541] Redan i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:47 uppmärksammades Wallenius nya befattning på biblioteket, med kommentaren att han skulle "föreslå detsamma under nuvarande lediga Bibliothecariatet." Här annonserades även om att *Collectio Gjörwellianas* 3. stycke var under trycket och att det skulle innehålla brev från Wallenius "så väl om detta Bibliothek som åtskilligt rörande Academien härstädes". Så finner vi i *Collectio Gjörwelliana* 1787 I:28 och 29 två brev från Wallenius. Det ena avtrycktes för andra gången (med smärre förändringar) och det andra berättade om en resa till preussiska Pommern tillsammans med Ekeberg.

var född i Stockholm och behärskade svenska, och i hans tidskrift översattes ett flertal medicinska och naturhistoriska bidrag till KVA:s handlingar. I företalet nämner Rudolphi att universitetsbiblioteket i Greifswald fullständigt kunde försörja honom med den nödvändiga litteraturen. Biträdd av kollegor från Rostock, Kiel och Köpenhamn fortsatte Rudolphi publikationen senare som en "nordisk" tidskrift under namnet *Nordisches Archiv* ända fram till 1804.[542] Medicinens nytta för samhället underströks i flera verk och recensioner, och ympningen mot smittkoppor var ett återkommande ämne, liksom socialmedicinen som en del av politiväsendet. Professor Canzler hade planer på att starta en tyskspråkig politisk journal för provinsen. I Stralsund startade gymnasiets rektor, frimuraren Groskurd, ett "Journal- och Tidnings-Sällskap", där svenska tidningar som *Post- och Inrikestidningar* och *Dagligt Allehanda* kunde läsas.[543]

Som en följd av professor Gadebuschs beslysning av Pommerns statsrättsliga belägenhet tog en regelrätt debatt vid om provinsens tillstånd, delvis förd i Gjörwells publikationer. De politiska händelserna i Frankrike 1789 och därefter gick inte heller den pommerska pressen förbi och sätter en tydlig prägel på rapporteringens karaktär. Det svensk-ryska kriget uppmärksammades givetvis också, däremot främst under statsrättslig synpunkt. Det gällde att inför läsarna försvara legitimiteten i Sveriges förbund med det icke-kristna Osmanska riket. Mordet på Gustav III 1792 möttes med lika stor indignation som franska revolutionen.[544] Bortsett från en topp under 1797 innebar perioden mellan 1795 och 1800 en nedgång i den svenskrelaterade rapporteringen. Det är svårt att inte se ett samband med biblioteket. Dess skötsel låg nu i Thorilds händer som inte verkar ha brytt sig om den lärda pressen eller svenska litteraturen överhuvudtaget, och de första åren i sin nya tjänst drog han på sig mycket kritik. Sambandet mellan redaktionen för den lärda tidskriften och bibliotekariatet (som formellt började med Dähnerts professur i lärdomshistoria 1748) var upplöst. Till kretsen av dem som svarade för *Neueste Critische Nachrichten* hade Thorild frostiga relationer, inte minst till Möller och Wallenius. Från början ville Thorild behålla Wallenius som vicebibliotekarie, men det skar sig snart mellan dem. Dessutom drogs tjänsten in och återbesattes först när problemen med biblioteket hopade sig. Det låg säkert inte heller i skaldens intresse att befatta sig med lojala lovsånger över eller kritiska granskningar av verk som behandlade nordisk lärdom. Och trots att hans professur inrättades med upplagan att undervisa i svensk litteratur, presiderade han inte för en enda avhandling i sitt egentliga ämne. Thorilds

[542] Arne Holmberg, "Kungl. Vetenskapsakademiens äldre skrifter i utländska översättningar och referat" i *K. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok för år 1939* (Bilaga), Uppsala 1939, sid. 18f. Se även recensionerna i *Neueste Critische Nachrichten* (om *Schwedische Annalen*) 1799:15, 1800:16 samt (om *Nordisches Archiv*) 1802:7 och 1803:16.

[543] Kämpe till Gjörwell, 24/11 1801, KB, Ep G 7:33. I brevet nämns även Canzlers planer beträffande den politiska journalen som regeringen enligt Kämpes bedömning hade understött. Namn på flera potentiella medarbetare listades också upp. Redan i ett tidigare brev (10/3) nämndes Canzlers journalistiska planer.

[544] De "heta" ämnena rörande Sverige i den europeiska pressen var naturligtvis Gustav III:s sista riksdagar, svensk-ryska kriget och den blodiga höjdpunkten, kungamordet. Detta framgår även tydligt ur Ingemar Oscarsson, "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan" i *Presshistorisk årsbok* 2001, Stockholm 2001, sid. 70f. Wallenius skrev till Gjörwell redan 19/5 1792, KB, Ep G 7:27 att det skulle komma fler skrifter om Gustav III i Tyskland än i Sverige.

närvaro i Greifswald har inte satt särskilt många spår i den lärda pressen. Det kan förvåna att han inte utnyttjade denna attraktiva möjlighet att sprida sina idéer. Men man kan inte utesluta att Thorild belades med någon form av munkavle som just spärrade en sådan möjlighet.

I ett brev till Gjörwell från januari 1801 räknade Wallenius upp medarbetarna i *Neuste Critische Nachrichten*: "[…] Gen.[eral] Sup.[erintendent] Schlegel, och Mag. Biederstedt för theol skrifter, Prof Hagemeister och (förut åtminstone) Reg. Råd. Sonnenschmidt för juridiquen. Weigel och Rudolphi för Medicinen och Naturalhist, för philosophiska skrifter Parow och Gen. Sup. m.m. – Kammarrådet Möller skrifver allt det andra, dock får han ofta hjelp af Canzler, Droysen och mig. Under mina recensioner står Ws."[545] Tidskriftens existens hotades upprepade gånger mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Möller hade alltsedan 1765 betalat en del av publikationskostnaderna ur egen ficka. Så sent som 1802 framförde "Gubben Möller" sitt missnöje hos expeditionssekreteraren Kämpe i Stralsund:

> "Gubben klagar immer [sic!] att han sätter till 30 el 40 Rd årligen till underhåll för dess C N oaktadt han har af Acad Cassa 100 Rd dertill och hotar att vilja upphöra nu detta år, men några vilje just inte sätta tro dertill. De behålla väl ännu sitt tillbörliga värde, men den ofantliga mängd af Tidningar och Journaler som utgå från bequämare ställen, tränga ut dem. Om mistag och tryckfel ibland insmyga sig, är det ej så underligt."[546]

Med *Friedrich Rühs* (1779-1820), son till en advokat och rådsherre från Greifswald, ökade det nordiska inslaget i pressen åter. Rühs hade 1801 utnämnts till vicebibliotekarie under Thorild och förnyade nu kontakten mellan tidskriften och biblioteket. 1802 gick han med i Greifswalds frimurareloge, 1803 utgav han ett eget periodiskt verk, *Pommersche Denkwürdigkeiten*, som bland annat belyste Pommerns historia under svensktiden. Inte oväntat intresserade sig Gjörwell för denna nya stjärna på Greifswalds himmel. I mars 1802 öppnades deras "brefväxling, bekantskap och vänskap". Gjörwell blottade inledningsvis sin kärlek till Greifswald men övergick strax till publicistiska ämnen. Han anmälde sig som prenumerant på Rühs tidskrift, rekommenderade sin *Brefväxling*, undrade om tyska lärda tidskrifters öde och andra nyheter ur den lärda världen.[547] Några veckor senare svarade Rühs och förklarade sig vara glatt överraskad över Gjörwells brev och uttryckte sin högaktning för denne. *Brefväxling* läste han i Greifswald och ville använda den i olika tyska publikationer. Samtidigt passade Rühs på att be om en annonsering av hans egen tidskrift i Sverige. Dessutom bifogade han några Kellgrenöversättningar han hade gjort.

Den av Gjörwell framförda idén att översätta Gustav III:s verk till tyska föll i god jord, och projektet kom också att förverkligas. Rühs presenterade i sin tur en plan om en allmän nordisk tidskrift: "Enligt min plan borde svenskar, danskar, tyskar (särskilt vi, de från Rostock och Kiel, därutöver en hel del andra människor som inte är akademiker) förena sig till utgivningen."[548] Redan medicinaren

[545] Wallenius till Gjörwell, 3/1 1801, KB, Ep G 7:33.

[546] Kämpe till Gjörwell, 30/3 1802, KB, Ep G 7:34. Tryckfelen påtalades även av Rühs i ett brev till Gjörwell 1802 och berodde enligt denne på Möllers svaga syn.

[547] Gjörwell till Rühs, 12/3 1802, KB, Ep G 8:23.

[548] Rühs till Gjörwell, 2/4 1802, KB, Ep G 7:34.

Rudolphi hade ju redan med sin tidskrift lyckats förena nordtyskar, danskar och svenskar i en liknande publikation. Rühs och Gjörwell skulle framöver ha många kontakter vad det gäller diverse utgivnings- och översättningsprojekt. I andra bandet av *Brefväxling* (1802) förekommer mycket positiva kommentarer om *Neueste Critische Nachrichten*. I en artikel som ivrade för en svensk lärd tidskrift skriver Gjörwell:

> "[...] Har icke vår Tyska Högskola uti mer än 20 år kunnat bibehålla Utgifvandet af en Lärd Tidskrift […], som altid intagit et utmärkt Hedersrum ibland Lärdoms-Rikes Annaler och hvars Hufvud-Redacteur under hela den Tiden varit den äfven om Svenska Literaturen så högeligen förtjente [...] *Möller*? Bör då Sjelfva Sverige blifva efter liksom endast blifva efter uti denna Lärdomens enda både Medel och Föremål? Nej!" Trettio sidor senare fortsätter lovorden: "Uti Greifswald har altsedan 1765 därvarande [...] *Möller* utgifvit en lärd tidning, under namn af: *Critische Nachrichten*, som är ofelbart en af de bäst skrifna nu för tiden, och gifver jag, efter den Kännedom jag sedan lång Tid äger om lärda periodiska Verk detta, – märk ibland Lärde Tidningar, icke Journaler – uti Tyskland det *tredje* Rumet, välförståendes när man kommer ihog, at Greifswaldska Tidningen består af blott et halft ark uti Veckan, och ändå innehåller så många rikhaltiga Artiklar."

Efter 1802 hade en viss nedgång i den svenskrelaterade rapporteringen inträtt, kanske beroende på de politiska förhållandena i Tyskland. Göttingen hade 1803 ockuperats av fransmännen och de lärda tidskrifterna upphörde för en tid. Möllers intresse eller förmåga kan ha avtagit med åldern. Kanske ligger även Gustav IV Adolfs stränga presspolitik bakom. År 1804 kulminerade tidskriftens kris när Möller återigen hotade sluta med sin del av finansieringen. Ärendet föredrogs då i det akademiska konsiliet. Den dåvarande rektorn professorn Muhrbeck framhöll i en inlaga till konsiliet att han förstod Möllers besvärliga situation. Upp till 70 riksdaler borde kunna utbetalas ur akademins kassa "för att förhindra att denna greifswaldiska lärda tidning, som har upprätthållits och lästs med bifall i 60 år inte skall upphöra nu!" Rekommendationen till kollegiet skedde enligt Muhrbeck inte av partiskhet utan därför att han ständigt läst denna lärda tidskrift med nöje och föredragit den framför många andra. I densamma hade han alltid hittat de bästa nyheterna beträffande den svenska litteraturen och framhävde åsikten att det skulle skada akademin om den upphörde.[549]

I försvenskningsprojektet av Pommern (som påbörjades 1806) blev också den lärda pressen ett redskap för propagandan. Efter Möllers död i maj 1807 utgav Rühs under pågående fransk ockupation den allra sista årgången av tidskriften *Neueste Critische Nachrichten.* Årgången innehöll den högsta andelen av svenskrelaterade ämnen någonsin, en åttondel av det totala sidantalet. Napoleonkrigen satte stopp för eventuella nya publikationer som hade kunnat fylla luckan. Ingen annan tyskspråkig tidskrift vid sidan om Hamburgpressen hade (med sina föregångare) under så lång tid fungerat som en kanal för svenska, svenskrelaterade och nordiska nyheter. I ett brev till Gjörwell under den franska ockupationen 1809 meddelade Rühs att tidskriften hade fullbordats och upphört under hans ledning. Gjörwell kommenterade i en marginalanteckning: "Tyvärr! Också detta lärda samband emellan Sverige och Tyskland är sönderslitet. CN var

[549] Muhrbeck till konsiliet, 8/4 1804, UAG, R1484 "Druckbeiträge Critische Nachrichten".

en af Tysklands bästa lärda tidningar; var redan börjad 1745 då jag kom till Greifswald och gaf mig rätt smak för lärdomshistorien. Prof Dähnert började, Möller fortsatte och Rühs har måst sluta den."[550] Så gick en betydelsefull epok i de svensk-tyska presskontakterna i graven.

Guvernementssekreteraren *Daniel Heinrich Thomas* (1739-1808), som figurerat i samband med Stralsundlogens *Zur Eintracht* lotterifiasko och tydligen närmat sig ruinens brant, sökte därefter sitt värv som publicist, och vi har redan kort berört honom som utgivare för *Stralsundische Zeitung* och en moralisk veckotidskrift.[551] År 1780 öppnade Thomas en korrespondens med Gjörwell. Han skickade med ett översiktsverk över den svenska historien publicerat i Stralsund 1780 och bad om en gynnsam annonsering, något som uppenbart ägde rum. Syftet med skriften var "att göra Tyskland mera bekant med Sveriges statsförfattning och litteratur, över huvud taget med nationens karaktär och den lycka som den åtnjuter under sin prisvärda konung."[552] Sina skrifter skickade han även till Kungliga Biblioteket, Vetenskapsakademien, Vitterhetsakademien och Patriotiska Sällskapet.[553] Han uttryckte förhoppningen om att i framtiden kunna räkna Gjörwell bland sina korrespondenter och bad om ursäkt för att inte skriva på svenska. Språket behärskade han förvisso tillräckligt, men vågade inte uttrycka sig "inför lärda ögon".

Några månader senare erbjöd Thomas sig att fortsätta med den tyska översättningen av Björnståls brev. Översättaren Just Ernst Groskurd hade oförmodat dött och förläggaren Struck var mån om en snabb fortsättning av arbetet.[554] Thomas försäkrade Gjörwell att allting svenskt låg honom varmt om hjärtat. Men under sommaren hade situationen klarnat. Brodern till Just Ernst, rektorn för Stralsunds gymnasium Christian Heinrich Groskurd ville fortsätta översättningen och Thomas stod tillbaka. Istället umgicks han nu med planer att utge en tysk tidskrift som behandlade svenska ämnen, *Schwedisches Magazin*. Sin ambitiösa idé framlade han för Gjörwell i september.[555] Tidskriften skulle innehålla svensk historia, statsförfattning och litteratur i översättningar och sammandrag ur bemärkta svenska skrifter. Dessutom skulle litteratur och konst samt biografier över berömda män avhandlas. I detta syfte utbad sig Thomas en

[550] Marginalanteckning i brevet Rühs till Gjörwell, 28/8 1809, KB, Ep G 7:39.

[551] Sitt ämbete som guvernementssekreterare var han tvungen att sälja under en viss tid för att kunna betala sina kreditorer, enligt ett brev Möller till Gjörwell, 28/5 1780, KB, Ep G 7:7. Sedermera ärvde hans son ämbetet och var som sådan bland annat delaktig i det 1806 påbörjade översättningsprojektet av de svenska lagarna. Rörande veckotidskriften *Stralsundisches Wochenblatt* se notisen i *Stockholms Lärda Tidningar* 1780:47 där vi får veta att i Thomas tidskrift "Sverige billigtvis i det samma alltid har en behaglig sida och med en glad tillgifvenhet flere lysande drag meddelas […]".

[552] Thomas till Gjörwell, 27/3 1780, KB, Ep G 7:7: "Teutschland bekannter zu machen mit der Staatsverfassung und Litteratur Schwedens, so wie überhaupt mit dem Charakter der Nation und dem Glück, welches sie unter ihrem preiswüdigen König geniesst."

[553] Hos KVA registrerades att man hade visade upp Thomas skrifter i början på maj 1780. Se Kongl. Wet. Ak. Dagböcker 1780 3/5, sid. 1307 §4. Vid samma tillfälle (§3) föreslogs Möller till ledamot av KVA genom riksrådet Rudenskiöld och röstades in med siffrorna 19:2.

[554] Thomas till Gjörwell, 14/7 1780, KB. Ep G 7:7.

[555] Thomas till Gjörwell, 26/9 1780, KB, Ep G 7:7. Redan i maj umgicks Möller med planer på att åter ge ut en *Schwedische Bibliothec*. Och en månad tidigare meddelade han att Gadebusch planerade att föra Dähnerts *Pommersche Bibliothec* vidare. Möller till Gjörwell, 10/4 och 28/5 1780, KB, Ep G 7:7.

kommande biografi över Björnstål och anhöll om Gjörwells biträde för patriotismen, ivern för det fagra och goda han vägleddes av. 1781 meddelade Thomas att han nu verkligen arbetade på sitt *Schwedisches Magazin*.[556] Han planerade att översätta allt möjligt inom den svenska historien, statistiken, lagstiftningen, litteraturen och konsthistorien. I detta syfte ville han använda sig av Gjörwells tidskrifter *Samlaren* och *Swenska Mercurius*. Dessutom bad han om nyheter beträffande Upfostrings-Sälskapet, alla rikssvenska universitetens lektionskataloger samt en förteckning av Stockholms publika och privata bibliotek, konstsamlingar, mynt-, naturalie- och konstkabinett. Thomas undrade även om Lagerbring umgicks med planer till en svensk konsthistoria. Helst av allt hade han velat göra en "litterär resa" till Sverige före att samla in vad han behövde, men medlen räckte inte till.[557]

Schwedisches Magazin blev aldrig av. Men idén visar med allt tydlighet ett koncept till en tyskspråkig tidskrift om svenska ämnen som alltsedan Nettelbladts tid verkar ha attraherat de svenskkunniga intellektuella i provinsen. Medicinaren Weigel i Greifswald hade fått ett erbjudande från Königsberg att bli medarbetare i en periodisk skrift som skulle beröra all främmande litteratur. Han ville att Wallenius skulle ägna sig åt den svenska. Själv kände han sig "allt mer främmande" i densamma och frågade hos Gjörwell var fullständiga recensioner av alla i Sverige utkommande skrifter fanns: "Man säger Stockh. Posten. Men jag har den ej. Allm. tidningarna äro nu för politiska."[558] Gjörwell var med all säkerhet intresserad av sådana utgivningsprojekt. Några år senare kan vi i Wallenius självbiografi läsa hur han approcherades av den "svenske litteraturens patriark" som hade skickat "den ena planen efter den andra, hur jag skulle ge ut ett *Schwedisches Magazin*", en tysk publikation om den svenska litteraturen.

Översättningar och bokprojekt "i en mittpunkt av den svenska och tyska litteraturen"

Den sista fasen av svensk tillhörighet såg framväxten av en hel grupp med pommerska översättare. I Stockholm sysselsatte sig kretsen kring Tyska församlingen, med översättningar, däribland präster och lärare som Lütkemann, Erichson, Lüdecke, Hachenburg, senare romantikerna Lappe och Nernst. De flesta av dem hade anknytning till Svenska Pommern, liksom Klein som försökte sig på en tyskspråkig tidskrift med till största delen översatt material. De tyska besittningarna hade sina egna specialister. I Wismar verkställde bröderna Gröning översättningar av främst KVA-relaterat material, minnesskrifter och tal, men även ett verk som Ödmanns filologiska verk *Strödda samlingar*. I Greifswald blev det med tiden en hel grupp av översättare bland akademikerna. Dähnert hade tagit sig an juridiska, politiska, ekonomiska och historiska skrifter, i det sista avseendet understödd av svensken Benzelstierna. Möller ägnade sig bland annat åt historievetenskapen och reslitteraturen. Under hans egid som redaktör för den lärda

[556] Thomas till Gjörwell, april 1781, KB, Ep G 7:8.

[557] Istället publicerades en resskildring i fingerad form, se Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 157 fotnot 4. Gjörwell översatte resan mellan Strassburg till Åbo till svenska. (manuskript M 207 KB).

[558] Wallenius till Gjörwell, 30/3 1791, KB, Ep G 7:24.

tidskriften publicerades ett tjugotal artiklar i översättning från svenska förlagor. Wallenius översatte ett militärhistoriskt verk och förordnades så sent som 1810 till provinsialregeringens översättare. Rühs översatte gustaviansk litteratur som Kellgren, Oxenstierna, Leopold och Gustav III. Även Ernst Moritz Arndt ägnade sig åt litterära översättningar och fick en framträdande uppgift i samband med översättningen av svenska lagar och förordningar till tyska. Här spelade även juristen Schildener en viktig roll, och hans kollega Hagemeister översatte den svenska sjölagen. Den svenska naturvetenskapen och medicinen fann i Weigel, Kölpin och Rudolphi trogna översättare. I Stralsund specialiserade sig gymnasiets rektor Groskurd på översättningar av svenska topografiska skrifter. Den ovan nämnde regeringssekreteraren Thomas försökte sig på litterära publikationer som *Teateralmanachen*. Utan tvivel måste regeringen i Stralsund ha hållit sig med en officiell översättare, antagligen just Thomas. Även hans son översatte svenska lagtexter. Det förekom ideligen att svenska förordningar även skulle kungöras i Pommern, bönedagsplakat, kungliga personalier, tacksägelse- eller kollektpåbud. Den "litteräre prästen" Kosegarten på Rügen översatte Swebilius katekes till tyska, kollegan Gerken (som en tid hade tjänstgjort i Sverige) ett topografiskt verk om Stockholm.

Gjörwells pommerska korrespondens innehåller detaljerade uppgifter om bokprojekt och förlagsväsende, beställningar av enskilda titlar, priser och annonseringar. Ibland får man även uppgifter om transportmedlet och kurirerna. Allting tyder på att provinsen mot slutet av svensktiden var inordnad i ett svenskt sammanhang och spelade en viktigare roll än någonsin tidigare. Willers skriver: "Spannmålshandeln över Östersjön befrämjade icke blott indirekt en allmän svensk-tysk kulturell växelverkan utan var också den direkta förbindelseleden för den litterära importen till Stockholm." Genom denna länk stärktes den svenska kontakten med den allmäneuropeiska kulturutvecklingen. Kulturinflytandet följde vattenvägarna och utan sjötrafiken till Pommern hade Sverige inte lika snabbt influerats av de litterära strömningarna i Tyskland. Willers räknar med att drygt ettusen fartyg från Pommern angjorde Stockholm mellan 1798-1809, och "långa tider hade nästan varje skuta ett par boklårar med sig". Under samma period betingade den totala svenska bokimporten sammanlagt 145 700 riksdaler, varav den pommerska importen svarade för en hel tredjedel. Vidare konstateras att det i stor utsträckning var via Svenska Pommern som den tyska romantiken nådde Sverige.[559] Uppskattningsvis tjugo pomrare sökte sin litterära lycka med kunskaper i svenska språket och om svenska förhållanden. De flesta hade under en kortare eller längre period vistats i Sverige, medan andra, oklart exakt hur, kunde lära sig språket på plats i provinsen. Som en gradmätare av de svensk-pommerska litterära kontakterna kan även spridningen av svensk tillfälleslitteratur till Pom-

[559] Willers gör i Braudels anda en koppling mellan spannmålshandeln över Östersjön och den litterära kommersen. Se Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, avsnittet "Spannmålshandeln som grundval för de svensk-pommerska förbindelserna", sid. 72-96. Citat är hämtade från sid. 91f., 93 och 95f.; siffermaterial från tabeller på sid. 91 och 93.

mern tolkas. De har sin orsak i familjära och vänskapsförbindelser och ett stigande antal blandäktenskap i provinsen.[560]

En annan sida av den litterära kommersen berör utgivningen av självständigt författade böcker. På grund av källäget har jag valt att koncentrera mig på ett väldokumenterat exempel som kan kasta ett ljus över villkoren för tillkomsten av böcker i kontakten mellan Sverige och Svenska Pommern. Redan i ett av sina första brev till Gjörwell sökte Wallenius sondera terrängen i egen sak. Den egentliga orsaken till brevet var att han bad den svenske publicisten att understödja annonseringen, mottagandet av subskriptioner och distribution av en översättning av *Salomos vishet* till svenska. Denna bok skulle ges ut i Greifswald fram till mitten av 1786 och sedan skickas till Sverige.[561] Översättningen av *Salomos vishet* skall ses i ljuset av att den svenska bibelkommissionen just höll på med arbetet på en helt ny bibelöversättning som skulle motsvara upplysta idéer.[562] Wallenius antog att kommissionen "väl icke kommer översätta Apocryphiska böckerna." Därför valde han just Vishetsboken. Han vågade ej begära prenumeration, endast subskribenter: "Pappret och stilen försäkras god, och vill jag vid aftryckningen använda den nogrannaste accuratesse. Genom tillgång till det härvarande Acad. Bibliotheket, skola de bästa källor nyttjas". Wallenius bad om en annons i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* samt att subskribenter kunde lämna sina namn i sällskapets boklåda. Bokhandlaren Öhrström skulle i mars översända en subskribentförteckning utifrån vilken Wallenius skulle avgöra om han vågade publikationen eller inte. Subskriptioner kunde även tecknas i Lund, Uppsala och Åbo. Därifrån skulle eventuella listor skickas till Öhrström. Wallenius skulle kontakta bokhandlaren Swederus för att utöka subskribentskaran. Domkapitlet i Uppsala skulle tillskrivas. Wallenius utlovade ett antal subskribenter, åtminstone i Uppsala, "som dels af ynnest, dels af vänskap, dels af nyfikenhet torde lämna sina namn". Hela förslaget lämnades i Gjörwells händer, som skulle förfara med annonsering och kontakter efter eget huvud. Fram till april 1786 skulle det allting vara avklarat, efteråt hade Wallenius för avsikt att resa till bokmässan i Lepizig och andra tyska orter under sommaren, "hvarifrån jag vill skrifva några bref". Han behövde inte vänta länge på Gjörwells respons. Knappt en månad senare, den 12 januari 1786, i nummer 4 av *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* annonserades under rubriken "Greifswald" översättningen av *Salomos Vishet.* Texten är saxad ur Wallenius brev som kallade denna annonsering i sin självbiografi för "mycket fördelaktig". [563]

[560] Horst Hartmann, *Kasualpoesie in den 'Vitae Pomeranorum'*, Aachen 2000, avsnittet "Schwedische Epicedia" sid. 80-82; avsnittet "Schwedische Epithalamia", sid. 107-110; och sid. 137 om blandäktenskapens inverkan på den litterära kommersen.

[561] Wallenius till Gjörwell, 6/12 1785, KB, Ep G 7:13.

[562] 1773 tillsatte Gustav III sin bibelkommission i syfte att skapa en helt ny bibelöversättning, enligt Lindroth en "gustaviansk salongsbibel". Uppsalaprofessorn Tingstadius, själv Greifswaldmagister, gav 1783 ut Salomos Ordspråk. Karakteriseringen av dennes stil och ambitioner kan ses som vägledande även för Wallenius. Se Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria – gustavianska tiden*, Stockholm 1997, sid. 253ff. Gjörwell skulle i fortsättningen intressera sig för ändrade formuleringar. I ett brev till Wallenius poängterar han att det numera i Konungaboken 1, 3:11,12 stod "et så uplyst och moget förstånd". Gjörwell till Wallenius 20/12 1796, KB, Ep G 11, Suppl. 1.

[563] Wallenius till Gjörwell, 6/12 1786, KB, Ep G 7:16 samt Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 94.

Men projektet kantades framöver av många missöden. Utgivningen försenades i Greifswald, bland annat av att Wallenius hade tillträtt sin nya befattning som vicebibliotekarie. I juni 1786 hade han ännu inte fått några subskriptionslistor från Sverige och i augusti skriver han till Gjörwell: "Vid pass hälften af min Salomoniska öfversättning är färdigtryckt; Jag anhåller därföre ödmjukast att M.H. täckes med nästa post öfversända subscriptionslistorna, så att de kunna få tryckas till slut. Ehuru ganska få lära köpa detta arbete, önskade jag dock få se deras namn, som velat gynna mig. Några och 50 har jag själf fått."[564] Först under september 1786 skickades nästan hela upplagan (på 300 exemplar) till Göteborg eftersom inga skepp skulle gå direkt till Stockholm under resten av året. 100 exemplar var avsedda för Uppsala. 22 exemplar skulle gå till Värmdö. Med postjakten Stralsund-Ystad skickades 55 exemplar till Lund.[565] Räkningen till boktryckaren gick upp till 80 riksdaler, en summa Wallenius hoppades tjäna in genom försäljningen. Det var ingen föraktlig summa: en teologie adjunkt (Wallenius hoppades på en sådan befattning) tjänade som årslön 200 riksdaler. Ryktet nådde Svenska Pommern att skepparen Collin hade råkat ut för skeppsbrott på väg till Göteborg. Wallenius var bedrövad. Men skeppet hade inte gått under, prosten Löfvander som tog emot bokpaketet i Göteborg kunde skicka lugnande besked till Wallenius. Däremot skulle verket först på våren 1787 sändas med skepp till Stockholm. I ett brev daterat i oktober 1786 (försett med notisen "ankom d. 7 maji 1787") och ställt till en icke namngiven kyrkoherde på Gotland där Wallenius för tillfället uppehöll sig, skriver Wallenius om upplagan. Han hoppades att de 25 exemplar som bifogats kunde finna avsättning på Gotland genom annonsering i Visby Stifts "circulaire".[566] I början av 1787 trodde Wallenius att även detta "skepp och gods förolyckades".

Salomos Vishet emottogs, när det en gång hade nått landet, väl av recensenterna i Sverige. I *Upfostrings Sälskapets Almäna Tidningar* 1787:34 infördes en översättning av den gillande recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1786:30. Wallenius hade själv skickat den till Gjörwell i mars 1787. Särskilt stolt var Wallenius över att ärkebiskopen von Troil kom med uppmuntrande ord. De inledde en intensiv korrespondens som inte är bevarad. Den litteräre prästen Samuel Ödmann strök Wallenius medhårs och skall ha gett honom utrymme i sina *Strödda samlingar* rörande biblioteket i Greifswald. Även med Ödmann skulle Wallenius framdeles stå i korrespondens. Men boken kom för sent till Sverige, skriver han, dessutom var svenskarna inte särskilt intresserade av verk som detta. I Tyskland hade samma år en översättning utkommit som spridits snabbare. Den avsedda effekten med publikationen i Tyskland uppnåddes inte heller. Man frågade där först "om mannen har skrivit någonting?; och sedan: om han är begåvad?".

I sammanhanget kan nämnas att Wallenius 1795 sökte ge ut Floderus *Opuscula philologica* i Greifswald, Rostock, Gotha, Berlin, Göttingen och Leipzig

[564] Wallenius till Gjörwell, 24/8 1786, KB, Ep G 7:15.

[565] Wallenius till Gjörwell, 1/10 1786, KB, Ep G 7:15.

[566] Wallenius till okänd, 10/10 1786, Visby Landsarkiv, P 439. Av brevet framgår att Wallenius och kyrkoherden kände varandra sedan Uppsalatiden. Dessutom sammanfattar Wallenius sin situation i Greifswald och förklarar att han 1784 hade för avsikt att bli präst. Brevet lämnades till Visby landsarkiv så sent som 1991.

– men överallt förgäves: "Sådana vackra men seriösa saker kan numera inte säljas i Tyskland. Romaner, skådespel, riddarhistorier, politiska blad, magasin, journaler hör till dagordningen."[567] Värst av allt beträffande *Salomos Vishet* var dock att Gjörwell under våren 1787 hamnade i konkurs. Han hade säkrat Wallenius egendom och överlämnat den till bokhandlaren Öhrström, men även denne gick bankrutt och "dränkte sig i Norra Strömmen i Stockholm, de olyckliga *Banquerouteurs* stora och vanliga grav." Wallenius skriver utförligt om denna händelse i sin självbiografi: "Det är alltid sorgligt, när en ung lärd ser sådana exempel framför sig."[568] Upplagan förblev till stor del osåld och hela projektet en förlustaffär. Wallenius var fast besluten att lägga ner sin penna för gott och att avböja alla kommande förslag. Trots alla Gjörwells uppslag och idéer blev det inget av planerna, Wallenius säger att han hade bränt sig tillräckligt. Uppgivet skrev han några år senare: "Skall jag vara lärd, när mitt första försök inte ens köptes, undersöktes och prövades?"[569] Trots motgången vågade han 1788 på Gjörwells inrådan att publicera sin egen släkts biografiska förteckning på "Wallenier som vinnlagt sig om åtskilliga vetenskaper" i sextio exemplar. Greifswald framstod för Wallenius annars som en idealisk plats för litterär verksamhet: "Jag bodde i den tyska och svenska litteraturens mittpunkt, dagligen umgicks jag med lärde och med böcker."

Gjörwell var den stora auktoriteten. Vid konkursen 1787 skriver Wallenius: "Endast honom har Sverige att tacka för att dess litteratur är känd utomlands; i hans olycka fick han inget bistånd från någon. Han har i 40 års tid troget tjänat och upplyst sitt fädernesland, men var tvungen att lägga ner hela sin handel och livnär sig nu endast genom sina allmänna tidningar"[570] 1802 föreslog Wallenius i ett brev hur Gjörwell egentligen borde belönas i Sverige för sina insatser: "Sker då inget för Svenska Litteraturens Patriarch? Låt mig diktera: 600 Rd pension, fri post, ingen censur, Ledamotskap i Antiq. Acad., Canzli Råds namn, heder och värdighet, Nordstierneorden m.m."[571] På senare år blev beundran för "fadern" Gjörwell – om möjligt – ännu intensivare, 1810 skriver Wallenius: "M.H. har som en Fader undervisat, älskat och hulpit mig i den litteraira vägen, och har en stor del däri om jag lärt något, om ännu mitt namn är i Sverige kändt, att jag alltid varit och förblifver en trogen svensk undersåte, oaktadt de horreurer som

[567] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 26.

[568] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 113f.: "[Gjörwell] rettete aber mein Eigenthum und übergab es dem Buchhändler Öhrström, dieser aber versäumte sowohl meinen Vortheil, als den seinigen, und im folgenden Jahre ersoff er sich in dem Norderstrom in Stockholm, diesem großen und gewöhnlichen Grab der unglücklichen Banquerouteurs." och "Traurig ist es immer wenn ein junger Gelehrter dergleichen Beispiele vor sich sieht […]".

[569] Wallenius till Gjörwell, 2/3 1790, KB, Ep G 7:22: "Soll ich Gelehrter sein, da mein erster Versuch nicht einmal gekauft, viel weniger untersucht und gepüft wird?"

[570] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 114f.: "Ich wohnte in einem Mittelpunkt der teutschen und schwedischen Litteratur […]" "Ihm allein hat Schweden zu verdanken, daß seine Litteratur auswärts bekannt ist, bei seinem Unglück stand ihm doch keiner bei. Er hat in 40 Jahren seinem Vaterlande treulich gedient und aufgeklärt, mußte aber seinen ganzen Handel niederlegen, und ernährt sich jetzt nur von seinen allgemeinen Zeitungen."

[571] Wallenius till Gjörwell, 7/5 1802, KB, Ep G 7: 34.

där timat."[572] Wallenius förklarade sitt val av fadersnamnet genom att även Karl XIII och Napoleon adopterade söner. Gjörwell undanbad sig emellertid titeln. Wallenius titulerade honom därefter med "Farbror" och till slut kallade de varandra på Gjörwells förslag för bröder. I det sista bevarade brevet till Wallenius skriver han: "Om detta namn emellan alldeles obesläktade personer betyder den innerligaste och trofastaste vänskap, så hafve vi redan länge varit Bröder, liksom vi blifva det alt til vår Dödsdag."[573] Ett familjärt samband knöts dem emellan när Gjörwell 1806 blev gudfader till Wallenius yngste son Carl Ferdinand. Gjörwell skickade sitt porträtt till den lille sonen och Wallenius noterade på baksidan: "Till åminnelse av din ärevördige gudfader, vars bild du ser här. Lär dig, när du kommer att erhålla förnuftets gåvor, att ära denne vetenskapernas och din faders vän och bli en likaledes god man som han är!"[574]

Komplimangerna stannade dock inte på Wallenius sida. Upprepade gånger lovordades den "svenske Literatorn på Tysk Botn" av Gjörwell för sina insatser. Wallenius förlovning kommenterade han 1796 med följande uppmuntrande ord: "Således blir min vän fast i Greifswald på alt sätt. Så mycket bättre för vår Literatur, som nu uti min herre behåller en säker och vänskapsfull Tolk samt försvarare af des Rätt och Bästa hos de Tyska Domstolarne" Och året därpå kommunicerades "ståthållaren Liliensparres" omdöme: "[Han] talte mycket godt om Professor Wallenius, och huru mycken Heder han gör utomlands åt Svenska Nationen och Literaturen: alt sant."[575] Sympatin för Wallenius sträckte sig så långt att Gjörwell flera gånger antydde att han gärna velat se denne som sin måg, lämpad ta hand om hans omfattande samlingar. Döttrarnas makar hade ålagts att se till att den förste dottersonen skulle bli historiker.[576] Och 1800 frågade Wallenius om "M. H. fått arfvinge till sina Samlingar? Har Alma fött en Antiquarius??"

Wallenius relation till Gjörwell var särkilt intensiv, men i viss mån karakteristisk för bokmarknadens villkor i Svenska Pommern. Man var väl medveten om Gjörwells dominerande ställning. Alla som intresserade sig för nordiska ämnen visste att de i honom kunde söka råd, stöd och kontakter. Om inte annat tog den svenska litteraturens patriark snabbt kontakt med dem beträffande allehanda projekt.

Matkulturen och svenska seder

Cajsa Warg i Pommern – svenska (mat)seder

Ett mer udda exempel på tyska översättningar var den 1772 i Greifswald publicerade "Schwedisches Koch- und Haushaltungsbuch nebst einem Unterricht auf Seide, Wolle und Leinen zu färben zum Nutzen junger Frauenzimmer entworfen". Det rör sig om Cajsa Wargs *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber*, en bok som intimt förknippas med svensk matkultur. Den utkom för första gången i Sverige 1755 och fram till 1822 följde tretton upplagor. Titelbladet till

[572] Wallenius till Gjörwell, 4/6 1810, KB, Ep G 7: 40.
[573] Gjörwell till Wallenius, 21/8 1810, KB, Ep G 8:28.
[574] Wallenius till Gjörwell, 2/12 1806, KB, Ep G 7:36.
[575] Gjörwell till Wallenius, 5/8 1796 och 24/7 1797, KB, Ep G 8:18; 8:19.
[576] Gjörwell till Wallenius, 21/2 1792, KB, Ep G 8:15.

den tyska översättningen visar en krona över bokens titel. Förordet inleds med en vinjett där man kan se en glad fågel i en ram av rankor. Han spänner sina vingar, till vänster finns musikinstrument och till höger mätinstrument. I den följande texten prisas kokboken: "Det är inte lätt att hitta ett enda hushåll där den inte används". För sin kokkonst har författarinnan uppmärksammats av de förnämsta hushållen i Stockholm, och har också nått Svenska Pommern: "Många exemplar av detta svenska original har kommit hit till Pommern, och man har gett dem i händerna på de fruntimmer, som åtminstone förstod svenska så mycket, att de kunde använda [boken]. Dess värde och nytta erkände man snart hos oss, och vid upprepade tillfällen har man uppmanat mig [förläggaren, akademitryckaren Röse] att ge ut en tysk översättning. Jag har haft turen att erhålla en sådan genom ett fruntimmers penna som fullständigt behärskar svenska språket och dess konstord [= facktermer, s.o.]."

Språket följer det svenska originalet, ordentligt och tydligt utan onödiga förskönings. Men många uttryck var lågtyska, alltså anpassade till det i Pommern dominerande språket i hushållssysslorna. Därför bifogades ett register som förklarade dessa ords betydelse på högtyska. Översättningen gjordes efter texten i den fjärde svenska upplagan 1765. Ytterligare två upplagor på tyska kom fram till 1789 i Svenska Pommern och en fjärde trycktes i Leipzig 1805. *Hjelpreda* och dess tyska översättning innehåller de flesta recept till maträtter vi idag uppfattar som genuint svenska. Man kunde lära sig att tillaga "Kneckebrodt", dillkött, pepparkakor, ansjovis eller strömming. Boken tillhandahöll även ett svenskt punschrecept samt recept på det i Pommern antagligen exotiska renköttet.

Cajsa Wargs kokbok kan även läsas som ett utilistiskt manifest i frihetstidens anda. Utan tvekan påverkade boken under sina första femtio år den svenska hushållningen på en mycket konkret nivå. Här kunde man hitta information om i stort sett alla delar av matlagningen och -tillagningen. Dessutom fanns anvisningar om textilfärgning av siden, ylle och lin, ett appendix som sedermera gavs ut som ett eget band, också i en dansk översättning 1773. I då ryska Tallinn utgavs boken 1782 i en estnisk version.

En tysk översättning av svenske kocken Winströms kokbok utgavs år 1782 i Stralsund.[577] Det är naturligtvis svårt att bevisa att den pommerska matkulturen påverkades just via svenska kokböcker. Men översättningen av Cajsa Wargs tydligt som "svensk" betitlade kokbok och antalet upplagor visar att den måste ha fyllt ett behov, trots att tyska motsvarigheter fanns att tillgå. Hemmet framhålls självfallet som en tydlig kvinnlig sfär, och kvinnans uppgift är att sköta hushållet på ett effektivt och ekonomiskt sätt.[578] I synnerhet gällde det att med största sparsamhet åstadkomma rätt resultat. På 488 sidor följde recept i alla upptänkliga variationer. Ytterligare 160 sidor behandlade olika nyttiga inslag i hushållningen och färgningen av olika textilier. Tillagningen krävde att vikt och mått angavs begripligt och korrekt, och därför fanns en konverteringstabell för de tyska och pommerska måtten och vikterna.

[577] Christoph Wilhelm Lüdecke, *Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv*, Band 5, Leipzig 1790, sid. 262.
[578] Jämför Agneta Helmius "*Det olyckliga Swenska Fruentimret" – Om kokboksförfattarinnan Anna Maria Rückerschöld och kvinnornas villkor på 1700-talet*, Stjernsund 1993. Anna Maria Rückerschölds kokböcker finns idag i Greifswalds universitetsbibliotek.

I Vetenskapsakademins handlingar för första och andra kvartalen 1773 beskrevs en svensk uppfinning, en kokapparat, som verkar vara en föregångare till ångkoksgrytan. Recensenten i *Neuste Critische Nachrichten* 1774:18 (troligtvis Möller) hade apparaten framför sig. Med all sannolikhet användes den av hans hushåll och han kunde beskriva dess fördelar ur egen erfarenhet. Kött kunde kokas mört på mycket snabbare tid än vanligt, vilket sparade ved och vatten. Det kompletta utnyttjandet av födan och rationaliseringen av matlagningsprocessen blev en del av det upplysta projektet. Detta gällde lika mycket näringstabun. Det bästa sättet att utrota vidskepelse och fördomar var att angripa dem konkret. Det tabubelagda hästköttets lämplighet som människoföda togs ideligen upp i tidskrifterna. *Neuste Critische Nachrichten* 1784:29 återgav en svensk episod ur detta folkupplysningsprojekt, hämtat från *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1784:72. Godsägaren Cederhielm hade sammankallat sitt gårdsfolk till hästslakt. Egenhändigt tar han livet av och slaktar djuret för att sedan steka köttet och äta det. Gårdsfolket bjuds på den ovanliga födan, allt för att bryta ner deras skepsis mot den förut förbjudna näringen. Cederhielms "patriotism" lovordades av Upfostrings-Sälskapet, som delade ut en "jetton" för hans bragd.

Rationell hantering av livsmedel är en sida av matkulturen, en annan är förstås den kulturella potential rätterna och bordssederna bär med sig. Mat och nationella stereotypiseringar hänger nära samman, och klimatläran främjade synsättet att varje klimatzon skapade olika maträtter och -vanor som i sin tur påverkade folkslagens intellektuella anlag. Detta förde med sig negativa värderingar kring den feta, saltrika och tjocka svenska maten, en kritik som ju Nettelbladt med flera bestämt tog avstånd från. Kanske var ändå kritiken mot den svenska mathållningen en orsak till framväxten av kokbokslitteraturen. I tidens parlörer intar samtal om maträtter och sammankomster vid bordet en ganska stor del av de förfabricerade meningarna. I samtalen togs kulturella skillnader på detta område upp. Heldmanns parlör från 1751 lär oss att prisa det goda köttet i Berlin, att det "uti Tyskland intet är brukeligt" att blanda vin med vatten och på fråga svara att man i Sverige hade "öfwermåttan kosteliga" rapphönor "uti stor myckenhet".[579] De svenskpommerska frimurarelogernas protokollböcker avslöjar vilken central ställning gemensamma logemåltider spelade. Några inslag i den pommerska matkulturen uppfattades av resenärer ända in i mitten på 1800-talet som svenskinfluerade. Detta gäller i synnerhet en sed som på tyska benämndes "Anbiss". Före den egentliga matens början med soppa, tog man en snaps och en bit bröd med salt pålägg eller ost. Kvinnorna drack i regel svagare likörer.

Den preussiske prästen *Johann Friedrich Zöllner* (1753-1804) publicerade 1797 en reseskildring om Rügen och Vorpommern där han utförligt beskrev hur "Anbiss" gick till. Pomrarna kunde inte hålla sig till den "rena" svenska seden som skulle innebära ost och brännvin. Istället serverades allehanda rökt mat och ragu, "så att man tror att måltiden är slut, när den i själva verket börjar." År 1821 skriver *Friedrich Wadzweck* (1762-1832) från Berlin att seden var vanlig på det berömda (år 2002 återinvigda) stralsundiska värdshuset *Zum Goldenen Löwen*:

[579] Andreas Heldmann, *Germania Svethizans, eller den bäste Genwägen Til Tyska Språket, För en Swensk Jemte Inledning till Syntaxin Samt nyttiga Tyska och Swenska Samtal*, Stockholm 1751, 8§ "Under Måltiden".

> "Vi mötte [där] redan i början den svenska seden att före soppan avnjuta något fast, liksom för att grunda måltiden. Idag började man med ålar, ost, smör och bröd. Till detta tar den som vänjer sig vid det, ett ganska stort glas med starkt brännvin, först då följer soppan och de andra rätterna med vin. Vi underkastade oss gärna denna ordning, men vanan gjorde att man åtminstone kände sig främmande inför saken. Man kallar denna förmåltid för 'Anbiss', i större sällskap skall den bestå av flundror, fin ragu, rökt ål, skinka, ost och smör. Kvinnorna ger man vid sådana tillfällen tunga spanska och portugisiska viner att dricka, männen väljer ända upp i de högsta stånden ett skarpt brännvin."[580]

Ernst Moritz Arndt skildrar i sin självbiografi att det var vanligt på de rügenska gårdarna att koka punsch. Wallenius berättar på flera ställen i sin självbiografi att han trakterade gäster och landsmän med den gula drycken.[581] Den lundensiske medicinaren *Arvid Henrik Florman* nämner i sitt resediarium från Tyskland 1797-98 att han åt hos den svenske kocken Winström i Stralsund. I Greifswald var en landsman och kollega, Rosenblad verksam.[582] Genom dem och andra kan svensk matkultur ha spridit sig i Svenska Pommern. Mot slutet av 1700-talet blev det också allt vanligare att inta mat i så kallade "klubbar", där man kunde läsa tidskrifter eller spela biljard och där olika sällskap höll till. I Stralsund fanns under en mycket lång period ett ställe, "Ressource", som besöktes av svenskar, bland dem Florman.[583] I *Ressourcegesellschaft* bok över gäster räknas mellan 1796-1798 ett tjugotal svenska namn upp, bland dem Fredrika Bremers far, "Kaufmann Bremer von Åbo", som den 5 april 1798 spisade på Ressource. På sin franska resa 1821-22 reste hela familjen Bremer via den gamla svenska provinsen.[584]

I Stockholm blev klubbar som *Ressource* mötesplatser mellan pomrare och svenskar. Under sitt besök i staden 1810 frekventerade den stralsundiske borgmästaren *David Lucas Kühl* flitigt *Sälskapet* för att spela kort, läsa tidningar, äta och dricka.[585] Man betalade ett slags månadsavgift som berättigade till måltider och tillgång till klubbens lokaler. En målande skildring av matställen i Stralsund får vi även genom studenterna Lars Petter Wåhlins och Jacob Liedbergs resedagböcker. De bodde hos en fru Aldin, änka efter en svensk kock, och hon skickade dem att äta i herr Kerns "spiskvarter". I jämförelse till Ystad var det mycket slätt

[580] Zöllner och Wadzweck är citerade hos Gerhild Atze, "Reiseeindrücke in Vorpommern und seiner Universitätsstadt aus vergangenen Zeiten", i *Vorpommern – Geschichte, Sprache, Volkskultur*, Rostock/Stralsund 1991, sid. 56. Ett tidigt belägg för seden Anbiss bland Stralsunds borgerskap ges hos Gustav Buchholz, "Neuvorpommersches Leben im 18. Jahrhundert nach dem Tagebuche des Stralsunder Predigers Joh. Chr. Müller (1720-72), I. Theil" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, 1910, sid. 73-76. Under de svenska soldaternas inkvartering i staden 1757-1762 äcklades Müller av många matvanor hos soldaterna, bland annat verkar surströmmningen inte ha passat hans smak.

[581] Ernst Moritz Arndt, *Levnadsminnen*, Stockholm 1917, sid. 92 och ett bland många ställen hos Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 12.

[582] Arvid Henrik Florman, "Resejournal Åhr 1797 och 98", LUA, Medicin Florman 39.

[583] *Ressourcegesellschaft* förde en särskild bok över de främmande som gästade klubben. Denna förteckning finns endast delvis bevarad. "Ältestes Fremdenbuch der Ressourcegesesllschaft 1796-1798", SSA, Rep 18/1512a.

[584] Tore Gjötterberg, *Tyskt 1700-tal – kulturhistoriska bilder från tyska furstehov och universitet samt deras svenska förbindelser*, Stockholm 1996, sid. 203 och 214.

[585] David Lucas Kühl, "Meine Reise nach Stockholm im Jahre 1810 betreffend", SSA, Hs IV 263.

bevänt med detta ställe, skriver Liedberg: "Våra swenska magar kände för stor saknad af swänska spiskamrar; Vårt wistande i Ystad hade warit ett beständigt Calasande och nu kommo wi på en gång till Lazarets-föda. Det war för stort afbrott." "Der äter man illa", anmärkte Wåhlin i sin skildring. Men ändå fortsatte de att spisa hos honom, i synnerhet eftersom man dagligen träffade svenskar där och alltså fick goda kontakter. Wåhlin konstaterade efter några dagar övertygat "at man äter mycket sämre i Tyskland än i Swerige." Man fick till middag aldrig mer än två rätter "och de, illa lagade. Köttsoppa och stek; ärter och fisk." Medicinaren Florman menade att dieten i Pommern "deruti var åtskild [från Sverige], at mera vegetabilia brukas." Soppan räcktes alltid som första rätt, brännvinssupen var inte lika allmän heller och "allmogen mera nyckter, ej så tilgifven brännvin." Väl i Greifswald spisade Wåhlin och Liedberg "hos Swenske Kocken" Rosenblad.

Matkulturen är en av de främsta manifestationerna av den kulturella identiteten.[586] Konkret handlar matkultur om tillagningen av råvaror, men den speglar också ideologier och föreställningar, exempelvis kring könsrollerna eller den ekonomiska nyttan. Förändrade matseder avslöjar en kulturell påverkan. Men matkulturen är även en konkret möteskultur. I Pommern gav serveringsställen, middagar och fester permanenta tillfällen till möten. Delar av det svenskpommerska borgerskapet torde inte ha haft alltför stora svårigheter att identifiera sig med de svenska kulturinslagen. Det var heller ingen större svårighet för svenskar att bli en del av det pommerska borgerliga familjelivet. Den tidigare nämnde Zöllner observerade i en stralsundisk familj att svenskt inflytande inte enbart berörde matkulturen. Hemmets inredning, till och med pianot, hade införskaffats från Sverige. Stadens ökande kulturevenemang, baler och fester skapade större kontaktytor. Blandäktenskap mellan svenskar och tyskar som hos Wallenius tillhörde inte längre undantagen. Familjebanden över Östersjön omfattade nu adeln och borgare, köpmän, skeppare, redare, militärer.[587]

Svenskhet på gods och gårdar

En "ö av svenskhet" mitt på den pommerska landsbygden var godset *Pritzier* öster om Greifswald. Där bodde adelsfamiljen Kuylenstierna, vars son hade studerat vid universitetet under Wallenius uppsikt. Han redogör i sin självbiografi för de upprepade besöken av svenskar på godset. Julen firades efter svenskt manér: "Alla talade svenska, rätterna var svenska och alla hjärtan var svenska." För sina potentiella tyska läsare beskrev Wallenius det typiska med det svenska julfirandet ("Svenskarna vet redan allt."). Utdelningen av julkappar och uppsluppen dans

[586] Hans Jürgen Teuteberg (utg. m.fl.), *Essen und kulturelle Identität – europäische Perspektiven*, Stuttgart 1997. Här ges en grundläggande introduktion i tematiken som berör mat och kulturell identitetsbildning.

[587] Ett intressant dokument i Stralsunds stadsarkiv visar att ett tjugotal skeppare från Stralsund efter 1759 sade upp sitt borgerskap i Stralsund för att erhålla det stockholmska. "Aufsagung des Stralsunder Bürgerrechts durch verschiedene Schiffer wegen Erlangung des Stockholmer Bürgerrechts 1759 – 1776", SSA, Rep 3/5874. Horst Hartmann skriver angående blandäktenskapen i *Kasualpoesie in den 'Vitae Pomeranorum'*, Aachen 2000, sid. 137 att antalet tillfällesdikter på svenska ökade under 1700-talet: "Dieser Tatbestand hat damit zu tun, daß nach mehr als einhundertjähriger schwedischer Herrschaft in Pommern die Heirat zwischen schwedischen Beamten und pommerschen Frauen längst keine Seltenheit mehr war […]." Detta påstående måste naturligtvis undersökas mer i djupet för att kunna äga giltighet. Ändå tyder det på en klar tendens.

(under alla juldagar) hörde redan då till det genuina julfirandet: "I hela riket äter man gott på julafton, till och med den fattigaste stugsittaren måste fira denna kväll på sitt sätt högt, även om han måste leva smalt efteråt. [...] På bordet måste många ljus brinna, många rätter äts som inte förekommer annars. Särskilt julgröten kan inte undvaras, till och med vid förnäma bord saknas den inte."[588] Ett kallt klimat uppfattades som genuint svenskt. År 1788 infann sig en svensk vinter, "kölden översteg allt man kunde föreställa sig i Tyskland", men Wallenius kunde äntligen efter tre års uppehåll ägna sig åt ett roande slädparti. Också 1791 täckte "en hård svensk vinter hela det kära Pommernlandet." Wallenius förklarar tjusningen med slädåkningen: "Med ett vackert ekipage […] och när en vacker flicka sitter i släden, som fryser något vid det hulda månljuset och håller ett förtroligt samtal: det kan ingen tysk föreställa sig."[589]

De svenska julsederna spred sig till den pommerska befolkningen. Ernst Moritz Arndt skriver på ett antal ställen att både ordet och seden "julklapp" anammades bland pomrarna, något som beläggs av en etnografisk studie så sent som 1936.[590] I hans 1840 publicerade självbiografi *Erinnerungen aus dem äusseren Leben* skildras hur den svenska tillhörigheten på flera sätt påverkade kulturen på gods och gårdar. Under Arndts uppväxtår i slutet av 1700-talet 1770 och 1800 arbetade Arndts far som godsinspektor på greve Malte Putbus ägor, främst på Rügen. Eftersom Putbus under sjuårskriget var svensk krigskommissarie, följde Arndts fader ofta med honom till Stockholm. I hemmet skapades, med Arndts egna ord, en "förnämhet och sirlighet [...] som var utmärkande för alla klasser." Här rådde även en "nordisk gästfrihet, som i vårt landskap genom de svenska seder, som härskat där i halvtannat århundrade, kanske var den gladaste i hela Nordtyskland." Arndt menar att det tillhörde "landets sed att leva lätt för dagen" och att det svenska väsendet präglades av "godmodigt låt-gå-system och sorglös obundenhet".

Det franska inslaget i kläder och tal var påtagligt. Ända ner i de lägsta klasserna försökte man förfina sin tillvaro, något den 70-årige Arndt ler åt. I sitt hem mötte Arndt Sverige genom en informator som under sjuårskriget hade deserterat från den preussiska armén och blivit svensk underofficer. Men kanske mest intensiv präglades föreställningarna genom "patriarken" Onkel Hinrich. Denne berättade nordiska sagor och händelser ur den svenska historien för

[588] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten* ..., del I, sid. 117: "Die Weihnachtsfeier war ganz nach schwedischer Art – Ich gedachte schon in mein Vaterland zurückgekommen zu sein. Alle sprachen Schwedisch, die Gerichte waren Schwedisch." och på sid. 37f.: "Am Weihnachtsabend wird im ganzen Reich geschmauset, selbst der ärmste Kathenmann muß diesen Abend auf seine Art hoch leben, auch wenn er danach derben muß. […] Auf dem Tische müssen viele Lichter brennen, viele Gerichte gegeßen, die sonst nicht vorkommen. Besonders ist die Weihnachstgrütze unentbehrlich, selbst bei den vornehmsten Tischen."

[589] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten* ..., del I, sid. 38: "Mit einer schönen equipage […] und da ein schönes Mädgen im Schlitten sitzt, friert ein bisgen bei dem holden Mondenschein, und unterhält ein vertrauliches Gespräch; daß kann kein deutscher sich vorstellen."

[590] Ernst Moritz Arndt, *Reise durch Schweden im Jahre 1804,* del III, Berlin 1806, sid. 71ff. samt uppsatsen "Das Julfest" i *Erinnerungen aus Schweden – Eine Weihnachtsgabe*, Berlin 1818. Karl Kaiser, *Atlas der Pommerschen Volkskunde*, textband, Greifswald 1936, sid. 59-66. Kartbilden finns i atlasens kartdel III, 1 "Julklapp". Under en föreläsning i Wrangelsburg på hösten 2002 bekräftade några av åhörarna att julklappseden var spridd ända in på 1950-talet och att den förekommer i enstaka hem än idag.

familjens barn, historien från Olof Tryggvasson till Karl XII sattes i ett levande samband med Rügen. Hemma läste han historiska krönikor som låg nära till hands på hyllan. Hinrich förmedlade också uppfattningen om att det var en svensk soldat som var anfader till familjen Arndt. Han karakteriseras på följande sätt: "Hinrich var helt och hållet svensk [...] och ryckte med oemotståndlig makt mig med kärlek och dyrkan av Sverige, han levde också [...] med i dess historia och i den väldiga nordtyska och skandinaviska lutherdomens alla stämningar och tankar. Där kunde den härlige Wasakungen Gustav Adolf gälla för miljoner kungar." Även fadern hyste stark sympati till det svenska kungahuset: "Vid Gustav III:s namn råkade han i eld och lågor. Denne och hans strålande skönhet och fester hade han som ung sett i Stockholm under konungens första lyckliga år. Endast för högst ett par svenska namn till hyste han någon förkärlek." En gång när Ernst Moritz i vuxen ålder hade talat illa om Gustav III (troligtvis i samband med det ryska kriget) fick han en örfil av Onkel Hinrich. Det var vanligt i den Arndtska familjen att läsa tidningar och tidskrifter, en stor del av informationen om politik och litteratur hämtade Ernst Moritz där. Sverige lärde man dessutom känna "genom böcker och de många svenskar, som levde och umgingos bland oss."

Familjen Arndt bodde en tid på godset Löbnitz som först ägdes av den svenska adelsfamiljen von Schwerin som sålde det till greve Malte von Putbus. Vissa väggar var smyckade med gyllene tapeter, andra med framställningar av Karl XII:s krigsbragder, eftersom Schwerin hade tjänstgjort under denne. Under tiden som Adolf Fredrik utkämpade sina hårdaste strider mot riksrådet, drog Lovisa Ulrika sig tillbaka under flera månader på Löbnitz, och i trädgården fanns en konstgjord av murgröna och jasmin omvuxen grotta, kallad drottningens grotta. Det var också här hon vistades 1772 i samband med sonen Gustav III:s statsvälvning.[591]

Livegenskapen var under hela svensktiden ett mycket känsligt kapitel. De stora godsägarna, även ditflyttade svenskar, såg det i regel som sitt privilegium att äga livegna bönder. Upplysningens människosyn fördömde dock livegenskapen som ovärdig och dessutom räknade de utilistiska nationalekonomerna ut att tillväxten hämmades av arbetskraftens orörlighet. Men andra tog i handling ställning mot livegenskapen. Officeren Moritz von Dycke flyttade efter 25 år i Sverige tillbaka till familjens stamgods Losenitz på Rügens sydspets. Han innehade ledande positioner inom den svenska armén, men verkade också för avskaffandet av livegenskapen på sina gods.[592] Samma filantropi karakteriserar prästen *Johann Gottlieb Picht* (1752-1837) i Gingst, ett kungligt pastorat. På Pichts initiativ befriades bönderna på de gods som tillhörde pastoratet (och således den svenska kronan) från livegenskapen.[593] Även generalguvernören Fredrik von Hessenstein hade under sin regeringstid tagit initiativ till en partiell befrielse från livegenskapen på de kungliga dominialgodsen.

[591] Ernst Moritz Arndt, *Levnadsminnen*, Stockholm 1917, sidorna 70, 116, 132, 139.

[592] Erich Gülzow, "Lebenserinnerungen des Generals von Dycke 1737 – 1822", i *Baltische Studien* N.F. 39/1937, sid. 261-302.

[593] Erich Picht, *Drei Generationen Picht als Geistliche auf Rügen*, Lugano 1997 sid. 103ff. visar med all önskvärd tydlighet att Dycke och Picht var vänner och drevs av samma filantropi. På sid. 151-156 är delar av deras korrespondens avtryckt.

För den lägre samhällsklassen kan en sådan hållning ha förknippats med svenskhet och Sverige. Idealiseringen av det fria bondeståndet i Sverige, odalmannen som självständigt plöjde sin sedan generationer nedärvda torva, måste också ha spelat sin roll in i opinionen mot livegenskapen. Så tog Ernst Moritz Arndt på sin svenska resa 1803-1804 starkt intryck av den svenska lantbefolkningen och Rutger Macleans jordbruksreformer i Skåne. Och att just gustaverna verkade för att lätta trycket på den pommerska lantbefolkningen bidrog med all säkerhet till deras idealisering i provinsen. Att Gustav III sökte stöd hos bondeståndet i sina politiska utspel var man i Svenska Pommern väl medveten om.

Det svenska frimureriet efter 1785

I sin självbiografiska tillbakablick på ungdomsåren skriver Ernst Moritz Arndt att frimureriet ägde ett stort inflytande i hans hemtrakt, Svenska Pommern. Det lockade med platser och utmärkelser. Flera av hans släktingar innehade höga positioner i orden och försökte envist att värva den unge Greifswalddocenten, men förgäves. Arndt menar att allting hemligt inte kunde förenas med den "protestantiskt kristna statens idé".[594] Hans synsätt delades uppenbart inte av många. Perioden efter 1785 kännetecknas nämligen av en stark uppgång i provinsens ordensväsende. Greifswaldlogen ökade sitt medlemsantal och i Stralsund grundades två nya loger. Dessa tre loger inlemmades 1800 i den svenska storlogen. År 1770 hade man i Berlin fått en storloge som arbetade efter svenskt system, men den hade mycket kyliga relationer till Sverige. På det konkreta planet handhades kontakterna dock inte lika strängt. Som i så många andra områden spelade man i Svenska Pommern en viktig roll som medlare, även i frimurarepolitiken.

Logearbetet i Greifswald fortsattes tillsammans med gästande frimurare från Stralsund. Efter Dähnerts död anslöt den nye ordföranden Thomas Heinrich Gadebusch logen till den tyska storlogen som arbetade med översatta svenska ritualer, och 1786-1799 hörde logen i Greifswald till Berlin. Nu började en uttalat produktiv fas. Man rekryterade ett större antal medlemmar, ekonomin sattes i balans, det rituella arbetet konsoliderades. Arbetet utåt profilerades avsevärt. 1788 grundade logen ett offentligt lånebibliotek där envar kunde låna böcker. Katalogen över frimurarelitteratur räknar cirka två hundra poster, övrig litteratur gick upp till 3 000 band. Böckerna fjärrlånades även med posten över hela provinsen. Logerna i Svenska Pommern var ett centrum för mötet mellan den svensk-pommerska eliten. Officerare och regeringsanställda i Stralsund, akademiker och borgare i Greifswald kunde så på ett enkelt sätt lära känna varandra. För Jacob Wallenius öppnade sig en värld av kontakter och bekantskap när han 1787 recipierades in i Greifswaldlogen. I sin självbiografi ger han unika inblickar i logelivet som visar hur viktiga kontakterna kunde bli. Om sin reception skriver han bland annat:

> "Den 22 januari [1787] var en av de mest märkvärdiga dagarna jag upplevt. Jag recipierades högtidligt i den härvarande arbetande, lagmässiga och rättmätiga Logen *Zu den drei Greifen*. […] Deputerade mästaren Gadebusch installerade mig. Å! Hur felaktigt och oförnuftigt talar människan om saker hon inte

[594] Ernst Moritz Arndt, *Levnadsminnen*, Stockholm 1917, sid. 286.

känner. Även jag hade förutfattade meningar mot denna uråldriga, ärevördiga Frimurare Orden. Men jag slutade upp med dem och som belöning har jag skådat det stora överraskande ljuset, som jag kommer att glädja mig åt för all framtid. Jag kan inte säga mer. Denna dag var den lyckligaste i mitt liv. Hade jag upplevt den tidigare hade jag inte brusat upp så vid varje olycka. Men tig, murare! Det kan finnas oinvigda som läser dessa ord."[595]

Vid midsommar firades frimureriets högtidsdag i anledning av S:t Johannes Döparen (därav beteckningen "S:t Johannesloge"). Wallenius lärde vid detta tillfälle känna Stralsunds stadskommendant, den tidigare nämnde generalmajoren Johan Frans Pollett. Denne var en gammal vän till generalen Grönhagen i vars familj Wallenius arbetat som informator på Värmdö: "Han mötte mig med största tillgivenhet, jag skulle vilja säga: brödrakärlek." Frimureriet blev för Wallenius ett sätt att komma in i det svenskpommerska samhället: "Jag vann mina nya landsmäns fullaste tillit och min bekantskap blev dag för dag större, till detta bidrog till en stor del frimureriet." Den 25 maj 1788 fick Wallenius tillsammans med generalauditören Mandorff från Stralsund frimureriets andra grad: "Jag upptogs till gesäll i vår ärevördiga Loge. Jag kom härigenom något vidare i den konungsliga konsten. Himlen välsigne varje steg jag gör i Orden! Denna reception var mycket vacker." Vid midsommar 1789 höll Wallenius sitt första tyska tal, i frimurarelogen. I samband med detta erhöll han Ordens tredje grad, mästaregraden. Nu såg han sig vara bättre rustad att möta döden: "Jag har nu stiftat bekantskap med den. Vad jag tänker, förstår blott en mästare."[596]

Som mästare kunde Wallenius nu också besöka andra loger, inte bara i Svenska Pommern. Med de preussiska bröderna i Anklam i logen *Zu den drei empfindsamen Herzen* ("de tre känslosamma hjärtan") hade man tät kontakt. Gjörwell måste någon gång ha yttrat sig om sitt medlemskap i frimurareorden. I varje fall avslutar Wallenius en gång ett brev med frimurarehälsningen: "Jag förblifver med det för oss heliga talet 3 x 3."[597] Gjörwell å sin sida lät en gång hälsa om en episod som inte skulle komma till allas kännedom "alla frimurares lösenord: tace!" 1804 berättade han att han som mästare i Timmermansorden ägde rätt att kvittera ut en minnesmedalj, i sammanhanget nämndes att han även innehade frimurarnas mästaregrad.[598]

[595] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 107f: "D. 22 januar war einer der merkwürigsten Tage die ich erlebt habe. Ich ward in der hiesigen arbeitenden, gesetzmässigen und gerechten Loge Zu den drei Greifen genannt, feierlich aufgenommen. Der Director des Collegii Sanitatis und Prof. Anat. etc. Doct. Rehfeld war damals Logenmeister. der Deputierte Meister Prof. Gadebusch gab mir die Investitur. O! Wie verkehrt und oft unvernünftig spricht der Mensch von Sachen die er nicht kennt. Auch ich habe Vorutheile gegen diesen uralten, ehrenwürdigen Orden der Freimaurer gehabt. Ich legte sie aber ab, und zur Belohnung habe ich das grosse überraschende Licht gesehen, dessen ich nich zeitlebens freue. Ich darf weiter nichts sagen. Genug - dieser Tag war der glücklichste meines ganzen Lebens. Hätte ich ihn vorhergesehen, so hätte ich nicht so gebrauset bei jedem Unfall. -Schweig Maurer! Uneingeweihte können diese Worte lesen!"

[596] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 110, 119, 123, 131, 133.

[597] Wallenius till Gjörwell, augusti 1789, KB, Ep G:21.

[598] Gjörwell till Wallenius, 21/12 1804, KB, Ep G 8:24: "Jag har i fordom tid tjänt mig up, både uti Frimureriet och Timmermans-Orden, til Mästare […]"

Gustav IV Adolfs reception i Frimurareorden 1793 blev en anledning för Wallenius att hålla talet "Vår glädje när vi är medvetna om att vår konung är vår broder". Talet skickades till "broder Ruuth", då Svenska Pommerns generalguvernör, som i sin tur sände det till Storlogen i Stockholm. Samma dag utnämndes Wallenius till logens andre talman, "och mig överlämnades den gyllene boken", ämbetets symbol.[599] Förste talman i logen var den jämngamle *Friedrich Henning* (1765-1817), läkare på den svenskpommerska landsbygden. Henning utgav 1793 en bok med titeln "En vandrares röst i dalen Josaphat" med tal hållna i Greifswaldlogen.[600] Här presenteras de värderingar som frimureriet sökte etablera bland sina medlemmar genom "arbetet på den ohuggna stenen": andens förädling, brödrakärlek och mänskligheten väl. Målet var deras moraliska fullkomnande. Furstarnas medlemskap i frimurareorden kunde hindra dem att stranda mot "Despotins klippa" och att istället påminna dem om den lyckliga glädjen att vara landet fäder. År 1799 kom en andra bok "Tal om murareämnen". Även här gjorde Henning tydligt att frimureriet var en skola för människornas bildning, det främjade mänsklig lycksalighet. Utgivningen var med sannolikhet avsett att verka utåt i samhället. I talen gör sig i allt större uträckning förromantiska idéer och motiv gällande.

Wallenius höll i mars 1794 parentation över den avlidne frimurarebrodern, medicine professorn *Carl Friedrich Rehfeld*. I ett brev till Gjörwell skriver Wallenius också "Parentationer hafva här alldeles kommit ur bruk."[601] Dessa kommentarer tyder på att äreminnets genre höll på att försvinna sakta men säkert till förmån för romantikens mer på originalitet inriktade litterära ideal. Talet över Rehfeld förunnades att användas som förlaga i det tyska biografiska verket *Schlichtegrolls Nekrolog*, som vi har anledning att återkomma till.

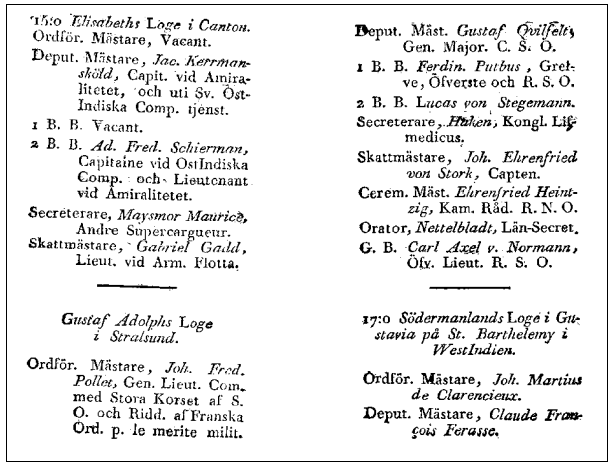
1793 hade den svenskpommerske politikens *grand old man*, regeringsrådet *Adolph Friedrich von Olthof* avlidit. Två år senare reste provinsens frimurare ett monument över honom. Orsaken till förseningen var att det tog ett år tills monumentet av gotländsk marmor (som skulpterades i Stockholm) kom till Stralsund. Ytterligare ett år gick tills det invigdes, i gengäld med all pompa och ståt. Wallenius hade valts ut för att hålla talet vid sin "välgörares" grav inför mer än tusen åskådare på *Knieper Kirchhof*, strax utanför Stralsunds murar.[602] Vid flera tillfällen i självbiografin nämns att Olthof verkligen hjälpte Wallenius så gott han kunde, inte minst som akademins vicekansler. Talets början handlar om känslorna att vistas på kyrkogården. "En helig frossa genomtränger oss vid tanken att här, under våra fötter, mänskliga kroppars ben multnar, här faller huvuden sönder till damm. För oss allena har hoppet på odödlighet blivit en visshet." Man tror att de som har varit kära inte är fjärran och att de ofta uppsöker "de trakter där resterna av deras jordiska boning vilar", alltså kyrkogården. Skulle den avlidnes ande vara

[599] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 15f.

[600] Friedrich Henning, *Stimme eines Wanderers im Tale Josaphat*, Leipzig 1794. Boken finns endast i tre exemplar vid tyska bibliotek och har därför inte kunnat beaktas. Istället ger recensionerna i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:23 och 1799:19 en snabb uppfattning om publikationens väsen.

[601] Wallenius till Gjörwell, 5/11 1799, KB, Ep G 7:32.

[602] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 40.

15:o *Elisabeths* Loge i Canton.
Ordför. Mästare, Vacant.
Deput. Mästare, *Jac. Kerrmanshöld*, Capit. vid Amiralitetet, och uti Sv. Ost-Indiska Comp. tjenst.
1 B. B. Vacant.
2 B. B. *Ad. Fred. Schierman*, Capitaine vid OstIndiska Comp. och Lieutenant vid Amiralitetet.
Secreterare, *Maysmor Maurice*, Andre Supercargueur.
Skattmästare, *Gabriel Gadd*, Lieut. vid Arm. Flotta.

Gustaf Adolphs Loge i *Stralsund*.

Ordför. Mästare, *Joh. Fred. Pollet*, Gen. Lieut. Com. med Stora Korset af S. O. och Ridd. af Franska Ord. p. le merite milit.
Deput. Mäst. *Gustaf Wulfelt*, Gen. Major. C. S. O.
1 B. B. *Ferdin. Putbus*, Greve, Öfverste och R. S. O.
2 B. B. *Lucas von Stegemann*.
Secreterare, *Hahn*, Kongl. Lifmedicus.
Skattmästare, *Joh. Ehrenfried von Stork*, Capten.
Cerem. Mäst. *Ehrenfried Heintzig*, Kam. Råd. R. N. O.
Orator, *Nettelbladt*, Län-Secret.
G. B. *Carl Axel v. Normann*, Öfv. Lieut. R. S. O.

17:o *Södermanlands* Loge i *Gustavia på St. Barthelemy i Westindien.*

Ordför. Mästare, *Joh. Martius de Clarencieux.*
Deput. Mästare, *Claude François Ferasse.*

Bild 37: Förteckning över ämbetsmännen i logen 'Gustav Adolf zu den drei Strahlen', 1800.

närvarande så skall han vara förvissad om att nu har fått en ny grad därigenom att från himlen kunna se ner på de forna frimurarebröderna. Talaren beskriver sedan Olthofs insatser för Sverige och Pommern. I Stralsund startades en ny S:t Johannesloge (i de tre första graderna) med stadskommendanten Pollett som drivande kraft. Under 1790-talet hade han lyckats att samla en krets av intresserade kring sig och 1798 fick slutligen den nya logen *Gustav Adolf zu den drei Strahlen* sitt konstitutionsbrev från den svenska storlogen.[603]

På genomresa i Stralsund 1799 öppnade hertig Carl i egen person logens arbete. Officiellt började man den 22 mars 1800 i nittio bröders närvaro, däribland Wallenius. Generalmajoren Pollett förde klubban och ledde församlingen. "Så levde det svenska frimureriet i Pommern upp igen", kommenterade Wallenius händelsen.[604] Vid samma tillfälle skickade Pollett som ordförande det första tryckta logebrevet, "givet i öster i Stralsund". På tjugotvå år hade inget "officiellt" hörts om Stralsunds frimureri.[605] I juli månad besökte Gustav IV Adolf logen. Wallenius jämte tre andra bröder från Greifswald deltog som deputerade av sin loge vid detta stora tillfälle. Kungens uppträdande var härligt, men fick inte skildras. Bland bröderna visade han sig glad och tillmötesgående.[606]

Inledningsvis använde man i logens arbete de gamla svenska akterna från 1760-talet. Med tiden fick man de nya tryckta ritualerna från Sverige som hertig Carl precis hade utarbetat. På grund av förseningar med översättningsarbetet invigdes logen helt först 1801. Men även fortsättningsvis använde man vid

[603] Jämför med Heiko Vollquardsen, "Die Geschichte der Joh.Loge "Gustav Adolf zu den drei Strahlen" in Stralsund von der Gründung 1797 bis 1847", 10837, maskinskrivet manuskript i Freimaurermuseum Bayreuth. I appendixet till *Almanac portatif Pour l'Anné 1800*, Stockholm 1800 listades logens ämbetsmän upp.

[604] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 128f.

[605] De tryckta logebreven finns i GStPK 5.2. S 85. Jämför med Heiko Vollquardsen, "Die Geschichte der Joh. Loge "Gustav Adolf zu den drei Strahlen" in Stralsund von der Gründung 1797 bis 1847", 10837, maskinskrivet manuskript i Freimaurermuseum Bayreuth verkar dessutom ha haft annat material till förfogande.

[606] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 138. Även den 7/10 1804 deltog svenske kungen i en logesammankomst.

särskilda tillfällen det svenska språket.[607] Från och med detta år fördes regelrätta protokollböcker och medlemsförteckningar.[608] År 1797 räknade stiftarnas krets 55 medlemmar, men inom tre år hade deras antal växt till 86. Den sista stora offentliga frimurarebegravningen i Stralsund ägde rum 1802 när "Gubben Pollett begrofs med mycken militairisk och frimurerlig ståt". Offentliga begravningar hade då kommit nästan helt ur bruk, därför väckte Polletts desto mer uppseende. "Frimurarne följde i Ordensprydnader liket till gravplatsen och skottade igen densamma, anförda av Putbus."[609] Sekreteraren i utrikesexpeditionen Kämpe var för tillfället i Stralsund för att reda ut en politisk konflikt. Han bad Wallenius "så som dess broder i orden" till Gjörwell kommunicera biografisk information om Pollett för införande i någon lämplig publikation, men av någon anledning skedde det aldrig.[610]

Logens sekreterare skickade 1806 en "hemlig logetavla" till Stockholm som förtecknade kring hundrafemtio medlemmar. Jämte namn, receptions- och födelsedatum sattes även betyg för "tillgivenheten för orden", "moraliska böjelser" samt "beteendet i den borgerliga världen". Mer nitisk än någonsin uppfattade frimureriet sig som moraliskt korrektiv, som en instans för borgerlig självuppfostran. Logen valde också fattigvårdare bland bröderna, som och skötte skolundervisningen för fattiga barn av båda könen. Redan i Greifswaldlogens särskilda lagar från 1787 (undertecknades av bland andra Wallenius, Pollett och Mandorff) förpliktades medlemmarna till ett moraliskt oklanderligt beteende i den "allmänna världen".[611] Medlemmarna i *Gustav Adolf zu den drei Strahlen* recipierade från början på ett stor antal orter runt om i Europa. Pollett upptogs i en holländsk loge, Klinckowström i Strassburg, andra i Paris, Stockholm, Göteborg, Kristianstad, London, Liverpool, Hamburg, Lübeck, Berlin, Göttingen, S:t Petersburg och Amsterdam.[612]

Som vi kommer ihåg organiserades frimureriet i loger som representerade olika kunskapsgrader. I Stralsund ville man inrätta en så kallad Andreasloge som gav graderna IV-VI, och i detta syfte approcherade Pollett och en broder Nettelbladt (ur samma Rostocksläkt som Christian Nettelbladt) hertig Carl vid hans besök i Stralsund, och hertigen gav tillstånd till konstitutionen av en Andreasloge som följde det svenska systemet.[613] En konstitution för den nya logen utfärdades den 30 november 1800. Den fick namnet *Quatuor Elementa* och valspråket *Non est mortale quod speramus* ("Inte är det det dödliga vi hoppas på"). Logevapnet och namnet anspelade på alkemin, som alls inte hade förlorat sin dragningskraft utan

[607] Heiko Vollquardsen, "Die Geschichte der Joh.Loge "Gustav Adolf zu den drei Strahlen" in Stralsund von der Gründung 1797 bis 1847", 10837, maskinskrivet manuskript i Freimaurermuseum Bayreuth, sid. 4.

[608] I logebrevet 1802 betonades hur intensivt ämbetsmännen arbetade med översättningen av de nya ritualerna till tyska. En av dem, Axel von Norrman, ville till och med ge ut en tryckt översättning.

[609] Kämpe till Gjörwell, 30/3 1802, och Wallenius till Gjörwell, 12/10 1802, KB, Ep G 7:34.

[610] Kämpe till Gjörwell, 30/3 1802, KB, Ep G 7:34.

[611] Lagarna finns tryckta hos Treptow/Loose: *Geschichte der St. Johannis-Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald. 1863, sid. 77-90.

[612] Av förteckningen framgår att några upptogs i logen *Zur Eintracht*, på 1780-talet och till och med 1791 trots att arbetet officiell var inställt. Förbudet handhades med andra ord tämligen pragmatiskt.

[613] *Geschichtliche Notizen über die St. Andreas-Loge Quatuor Elementa*, Stralsund 1850, sid. 5f.

uttolkades som en symbolisk väg till moraliskt fullkomnande. De första ämbetsmännen, von Pollett, von Quilfeldt, von Stegmann, von Putbus, Haken och von Normann, innehade betydande poster i provinsens förvaltning och försvar. Flera bland dem hade tidigare recipierat i olika loger. Matrikeln 1802 förtecknar trettiofem medlemmar, bland vilka fyra hade fått sina högre grader i den gamla Greifswaldlogen *Zum funcklenden Nordstern*, som först 1786 ställt in sitt arbete. Även i Wismar hade två bröder fått dessa grader, bland annat i den av svenskar livligt frekventerade logen *Gustav zum goldenen Hammer*. Fyra svenska medlemmar hade fått Andreasgraderna i Stockholm, Kristianstad och Göteborg. Mellan 1801-1815 upphöjdes inte mindre än nittiofyra frimurare i den högre värdigheten.[614]

Christian Carl Friedrich Wilhelm von Nettelbladt (1779-1843), sonson till den stridbare Greifswaldprofessorn, sökte sig till frimureriet och blev en viktig förmedlare mellan Sverige och Tyskland. Redan hans far hade hört till Strikta Observansens riddarskap under namnet *Eques a Cygno aureo*. 1804 upptogs Nettelbladt d.y. i den efter svenska systemet arbetande Andreaslogen i Stralsund. Han sägs ha hyst en fast tro på de svenska ritualerna, enligt honom innehöll de det enda sanna frimureriet.[615] Denna tro hade befästs genom korrespondensen med det så kallade "klerikatets" grundare Starck som på 1760-talet i Wismar tillsammans med svenska officerare bildat frimurareloger.[616] Föreningen av de tre svenskpommerska logerna under den svenska storlogen medförde även att frimureriets riddaregrader (från och med sjunde graden och uppåt) skulle delas ut igen. Detta kunde endast ske i en så kallad kapitelloge. Först hade man i Greifswald med hänvisning till perioden mellan 1760 och 1786 ansökt om att få inrätta både en Andreas- och kapitelloge. Såväl under det clermontska systemet som under Strikta Observansen hade man ju delat ut dessa grader. Men hertig Carl svarade föga entusiastiskt på denna ansökan som påminde om den forna illojaliteten.[617] Även för Stralsund planerades ingen kapitelloge. Istället delades frimureriets högsta grader ut i Skånska Prebendekapitlet i Kristianstad som fram till 1816 räknade de svenskpommerska logerna till sin provins.

I augusti 1800 ägde de första receptionerna med svenskpomrare rum. Hertig Carl ledde församlingen i egen person. Bröderna Quilfeldt, Putbus, Stegemann och Norrman hade rest till Kristianstad, men Pollett deltog inte på grund av svag

[614] 1802 visiterades de svenskpommerska logerna av Wilhelm Bennet från Skåne. Som *Visitator a latere* (i stormästaren hertig Carls ställe), tillkom det honom att pröva logernas ekonomi, arkiv, arbete med de nya ritualerna och rummens inredning. Dessutom kunde logerna framföra särskilda petita. Det gällde att se hur logerna hade kommit i fas med den nya inrättningen. Efter visitationen av *Quatuor Elementa* ålades logen att ajournera sitt arbete tills man fullkomligt adapterat de nya svenska ritualerna. Eftersom man inte hade fått dem fullständigt än och översättningen tog tid, använde man sig av de gamla av Eckleff redigerade dokumenten. Bennett lovade att på snabbast möjliga tid skicka de saknade pappren från Skåne. Logen *Quatuor Elementas* protokoll, GStPK, 5.2. S 82.

[615] Karl-Heinz Lock,"Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 39 Se i samma publikation även Klaus C.F. Feddersens uppsats "Christian Carl Friedrich von Nettelbladt".

[616] Ibid., sid. 25. Starck gav Nettelbladt rådet att "kultivera konnexionen" med de svenska bröderna. Medlemskapet i *Quatuor Elementa* gav ju ett ypperligt tillfälle därtill.

[617] Brevkoncept från ordensledningen, u.å., SFMO, 740 C 7.

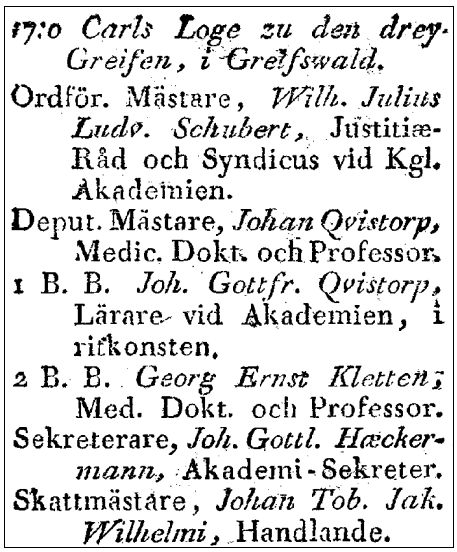

17:o Carls Loge zu den drey Greifen, i Greifswald.
Ordför. Mästare, Wilh. Julius Ludv. Schubert, Justitiæ-Råd och Syndicus vid Kgl. Akademien.
Deput. Mästare, Johan Qvistorp, Medic. Dokt. och Professor.
1 B. B. Joh. Gottfr. Qvistorp, Lärare vid Akademien, i riskonsten.
2 B. B. Georg Ernst Kletten; Med. Dokt. och Professor.
Sekreterare, Joh. Gottl. Hæckermann, Akademi-Sekreter.
Skattmästare, Johan Tob. Jak. Wilhelmi, Handlande.

Bild 38: Förteckning över 'Carl zu den drei Greifens' ämbetsmän, 1801.

hälsa. Han, Heintzig, Storch och Haken upphöjdes istället "absens" i sjunde graden, ett förfarande som skulle upprepas.[618] I Skånska Prebendekapitlets matrikel kan vi följa några av de cirka tjugo svenskpommerska frimurarnas vidare befordringsgång. I början på 1800-talet donerade en till Kristianstad utvandrad pommersk handelsman ett skåp med logernas vapensköldar (inklusive Greifswalds och Stralsunds) förenade i frimureriet allegoriska framställningar.[619] Gjörwell införde i sin *Brefväxling* utförliga frimurarenyheter om de "på Tyska språket arbetande Loger". Han inleder med dem som stod i den närmaste förbindelsen med de svenska logerna och berättar detaljerat om utvecklingen i Stralsund och om logen de Tre Griparne i Greifswald.[620]

När hertig Carl 1798 gick i land i hamnorten Wieck, kallade han Greifswald logens ordförande till ett möte. Denne fick i uppdrag att ansluta *Zu den drei Greifen*, som räknade ett hundratal medlemmar, till den svenska storlogen. Redan Gustav III skall ha utfärdat en förordning om att alla i svenska riket arbetande frimurareloger skulle stå under den svenska storlogens beskydd. Förhandlingarna om detta hade redan förts i Stockholm. 1797 flyttade Gadebusch dit för att tillträda sin befattning som sakkunnig i den pommerska beredningen. Vid sidan om detta politiska uppdrag blev han de pommerska logernas representant i Sverige. Utan problem fick han tillträde till de svenska logernas högre organ. En formell konstitution i Greifswald ägde rum år 1800. Då ändrade logen namnet till *C a r l* zu den drei Greifen (efter hertig Carl).[621] Även där arbetade man på en tysk översättning av de nya svenska ritualtexterna, något som tog mycket tid och möda i anspråk.

[618] Haken till hertig Carl, 2/8 1800, SFMO, 740 C6.

[619] SFMO, Skånska provinsiallogens arkiv och bibliotek, "Skånska Prebendekapitlet". Skåpet står idag i Skånska Provinsiallogens lokaler i Kristianstad.

[620] Carl Christoffer Gjörwell, *Brefväxling*, Första Bandet, Stockholm 1798, sid. 178ff.

[621] Förteckningen över logens ämbetsmän infördes som appendix till *Almanac portatif Pour l'Anné 1801*, Stockholm 1801.

1802 visiterades de svenskpommerska logerna och rapporten beträffande logen i Greifswald har bevarats komplett. Den är författad i två spalter, på svenska och tyska.[622] Efter en högtidlig inledning lovordade den svenske visitatorn Bennet de "här församlade Medlemmars nit för Ordens renhet, den sanna murarevetenskapens tillväxt och förkofran […] hedrande särskilt en hvar af dem." Frimurarna i Greifswald hade "ledde af kärlek till ett gemensamt fosterland, af förtroende till de kunskaper som förvärfvat Svenska Stora Lands Logen et så utmärkt anseende" mer än gärna återförenat sig "under dess Klubba". Beträffande ritualerna gällde en undantagsregel till dess att den tyska översättningen verkställdes i sin helhet. Från Stralsund hade man skaffat de nödvändiga dokumenten. Logens regalier och arbetsverktyg befanns "i et ganska godt och hedrande skick, dess arkiv i den utsöktaste och bästa ordning, hedrande för de af logens ämbetsmän, hvilka däröfver inseende äga." Ansträngningarna i välgörenheten berömdes likaså. Logens petita rörde det offentliga lånebibliotekets status i omvärlden. Man önskade att det befriades från magistratens (stadens) censur. Bennet lovade att framföra detta önskemål.

Från 1804 daterar en tysk handskrift med titeln "Kurze Geschichte der Greifswalder Loge". Texten hyllar frimureriets ideologi. De månadsvisa församlingarna ägnades åt barmhärtighetens utövande. Medlemmarna möts i "hjärtlig brödrakärlek" och man gläder sig åt att "återigen tidpunkten kommit där vi arbetar på mänskligheten bästa och att uppresa dygdens altare". Tacksamheten riktades inte minst mot det svenska kungahuset och överheten i provinsen: "Under skydd av en monark som lyder under frimureriets lagar, andas vi fritt och föraktar de oinvigdas fördomar och omdömen." Alla föresatser, att "uppfylla våra medborgerliga plikter och att utöva vår Ordens grundsatser" förstärktes genom att provinsens styresman kunde hedras som broder. Hans välvilja kunde ge drivkraften till "att aldrig tröttna i det Godas utövande." Målet var att ge medborgarna övertygelsen att "ur vår mitt aldrig har gått en murare som har visat sig vara trolös mot staten och likgiltig gentemot en kristen sedeläras föreskrifter." Redan vid ett tidigare tillfälle, när vicegeneralguvernören Cederström besökte logen, talade Wallenius om "En frimurare loges fördel som står under landets regerings beskydd". Han lovade skriva om logens öden i fortsättningen av sin självbiografi efter 1800, men denna del har tyvärr inte bevarats.

Under tiden det svenska riket styrdes från Greifswald (mellan april och december 1806), besökte Gustav IV Adolf åter logen, tydligen på initiativ av kungens förtrogne, Jacob De la Gardie.[623] Logens historia presenterades på svenska. Manuskriptet bär Wallenius handstil och riktas i slutet direkt till kungen. "Måtte Eder Kongl. Mayt taga med sig de öfvertygelse härifrån, att långt ifrån Dess helgade Thron en Frimurareloge arbetar, uti hvilken hvarje Ledamot tilltror sig icke böra eftergifva något af E.K.M undersåtare i trohet och underdånig tillgifvenhet för sin vördade Monark!" Gustav IV Adolf bad om en avskrift av logehistoriken och befallde även tryckningen av det tal som Wallenius höll vid samma tillfälle, *Om frimureriets inverkan på samhället*, vilket skedde några veckor

[622] GStPK 5.2. G 45. Att döma efter handstilen är den svenska texten skriven av Wallenius.
[623] Wallenius till Gjörwell, 2/12 1806, KB, Ep G 7:36. Wallenius hade träffat De la Gardie redan i Schwerin 1795.

senare. Talets fantasieggande titel, ämne för så många spekulationer och konspirationsteorier, avhandlades hos Wallenius tämligen modest.

Kungens närvaro i logen ingav bröderna nytt hopp och tröst. Man förtvivlade "om Templets åter uprättande, om Religionens och Sedernas upprätthållande, i ett Tidehvarf, då det gäller at ridderligen kämpa för den goda saken, emot ogudaktigheten, ondskan, sjelfsvåldet och egoismen." Frimurarna stod inte enbart väpnade med svärd (som i "Fredstemplet endast äro sinnebilder") utan var styrkta av sin beskyddares närvaro som hjälpte i striden mot "mänsklighetens farligaste fiender." Med dygd, tålamod och ståndaktighet "kan en liten flock hafva en oöfvervinnelig kraft, och med lugn arbeta på et helt Samhälles välfärd." Allmänheten tillerkänner frimureriet religion och medborgerliga dygder och vet att "medborgare af alla stånd, nästan i alla länder, arbeta på hela mänsklighetens förädling och i stillhet göra godt." Men trots det fruktar omvärlden Ordens makt. Både fruktan och kännedomen om det goda är fördelar, det som är viktigast är däremot att kungamakten upprätthåller Orden. Många exempel visade att frimureriet levde farligt i länder där det inte var så. Framför allt fyra egenskaper som odlades i frimureriet verkade på samhället: "Vördnad för Gud, Trohet emot Konungen, Välgörighet och broderlig Kärlek". Om dessa fyra huvudpelare störtades omkull, skulle samhället råka i oordning. Om de består vilar samhället på "en varaktig grund, trotsande Tider och Händelser." Det som händer i logen är en förebild för den omgivande världen. Människan kan förbättras och i synnerhet männen kan inom frimureriet förädla sig själva. Om man bara följer dess lagar kommer verkan på samhället vara stor. Ljuset bland tidens mörka moln är svenska frimureriet, som "har tilvunnit sig et stort Namn i Europa." Förvisso är Greifswaldlogen en av den minsta, men arbetade lika nitisk som sina svenska "systrar".[624] Snart stundade Napoleonkrigen och därmed ställdes den svenskpommerska lojaliteten på uppslitande prov. Problemet med närvaron av den franska ockupationsmakten 1807-1809 och 1812-1813 skulle för frimurarelogernas del lösas i uttalat kosmopolitisk anda. Trots de omvälvande händelserna stod det svenska kulturella inflytandet sig starkt. En hel grupp av svenskpomrare hade lärt sig att de kunde profitera avsina kunskaper i svenska språket. Inte minst gäller det närvaron i den svenska pressen och bokmarknaden som mot slutet av svensktiden ökade. Att stå sig väl med publicisten *Carl Christoffer Gjörwell* var en fördel i detta avseende, i synnerhet när det offentliga debattklimatet blev mer och mer sofistikerat.

Det politiska medvetandet

Den patriotiska vändningen

Med den franska revolutionen 1789 brast fördämningarna, det gamla styrelseskicket, "l' ancien régime", sopades undan, och hela Europa skakades. Den upplysta filosofin hade undergrävt maktens sanningsmonopol. Nu skulle kon-

[624] Gjörwell införde talet sin *Brefväxling* samma år med kommentaren "Låt många läsa detta i alla afseenden prisvärda Tal." Carl Christoffer Gjörwell, *Brefväxling*, Bd. 4, Stockholm 1806, sid. 41-47.

trakt mellan härskare och folk, och lagar som manifesterade det upphöjda förnuftet, reglera den enskildes moral och borga för kollektivets sällhet. Staterna skulle styras av ämbetsmän som kunde planera och bygga lyckoriket på jorden. Meriter skulle inte ärvas utan förvärvas, däri låg det sanna adelskapet. Idéerna skulle omsättas genom ett sunt "politiväsende", som inbegrep allting från gatlyktor och medicinalväsende till kontroll av skådespel.

Detta upplysningsbudskap spreds i de europeiska staterna i olika versioner och med olika hastighet. Mycket hade gått ut på att förvandla lärdomens gamla inrättningar till anstalter där nyttans evangelium kunde predikas från disputationskatedern. Åtskilliga furstar i Tyskland, i synnerhet de protestantiska, ville införa de nya lärorna i statsnyttans tjänst. Engelska kronans grundande av universitetet i Göttingen 1734 visade sig bli en insats av bestående betydelse. Andra tyska universitet reformerades. Vid sidan om de etablerade institutionerna spelade akademier och lärda sällskap en allt viktigare roll, och ur deras krets växte en hel flora av lärda, "kritiska" tidskrifter fram där idéer och åsikter kunde vädras tämligen fritt inom ramen för den akademiska självcensuren. Hemliga sällskap som frimurareorden ifrågasatte kyrkans moraliska monopol, och radikala reformplaner utvecklades i mer eller mindre esoteriska kretsar.[625]

Som vi sett gick utvecklingen i Sverige och i Svenska Pommern i samma riktning. Även här blev ämbetsmännen blev den starkaste gruppen i emancipationsprocessen. Exemplet *Critische Nachrichten* visar att de utgör den största avnämarna av press och litteratur. Ett brett, välutbildat och relativt välmående mellanskikt, borgerligheten, växte sig under 1700-talet allt starkare, och kraven på förändring framfördes starkast inom denna grupp. Men ett viktigt skifte hade ägt rum. Debatten handlade inte längre enbart om hur det moraliskt goda kunde uppnås eller om teorier kring samhällsnyttan. Istället skiftade fokus till politikens område, i den mening att man alltmer diskuterade styrelseskick och myndighetsutövning. Till detta skifte hör även en ny självuppfattning. Det äldre dynastiska systemet kände i princip endast undersåten. Undersåten var genom eden bunden till trohet gentemot sin furste, även ideologiskt. I synnerhet i Tyska riket, där varje territorialherre ägde rätt att bestämma sina undersåtars religion, måste kopplingen ha varit än mer tydlig. Till den undersåtliga troheten kunde man även räkna "korrekta" synpunkter i fråga om historiens tolkning.

[625] Inom ordensväsendet blommade upplysningens irrationella sidor fullt ut. Många attraherades av idén om den medeltida Tempelherreordens fortlevnad. Här förenades politiska utopier och en kosmopolitisk ansats med dragningskraften det mystiska och den rituella glansen utövade. Men efter tempelherrefrimureriets fall pockade en annan gren av frimureriet på de europeiska utbildade eliternas uppmärksamhet, *Illuminaterna*. Detta samfund, anförd av den bayriske professorn Adam Weishaupt, arbetade på den radikala upplysningens sida. Intellektuella i alla länder skulle samlas och gemensamt förändra tillståndet. Illuminaterna tillskrevs mycket makt och man spekulerade i huruvida både franska revolutionen och mordet på Gustav III var deras verk. Om de någonsin varit representerade i Sverige är osäkert. Men ett initiativ som Kellgrens *Pro sensu communi* fogade sig väl in i deras programmatiska ambitioner. Gjörwell publicerade i *Svea Rikes Annaler* en följetong i nio delar med titeln "Försvar för Illuminaterne, en gren af Frimurareorden". Även i Greifswalds lärda tidskrift följde man noggrant samfundets dramatiska utveckling. Thorild skulle i sin svenskpommerska exil utveckla idéer om ett världsförbund av makthavare och intellektuella som liknar Illuminaternas.

Men med tiden förvandlades undersåten till medborgare och därmed vidgades ramarna för vad han fick tänka. I Sverige var det paradoxalt nog kungamakten själv som förstärkte idén om medborgaren. Efter statsvälvningen 1772 och restaureringen av kungamakten deklarerade Gustav III att han blott var den främste bland fria medborgare. Själva begreppet revolution förblev minst ett decennium efter Gustav III:s maktövertagande positivt laddat. Sympatin för den amerikanska revolutionen var utbredd, och Sverige var bland de första länder som erkände Förenta Staterna och som slöt förbund med dem. Lika ofta som "medborgare" trängde sig begreppet "patriot" in i alla möjliga sammanhang. Sällskap döptes efter patriotismen, minnestal förvandlade "patriotisk nit" till en central värdering, en uppsjö av boktitlar och tidskriftsartiklar ägnade sig åt dess djupare betydelse. "Patrioten" var mer än undersåten i medvetenheten om sin egen betydelse för det stora sammanhanget, för staten. Det är staten patrioten är hängiven, inte blott regenten.

Den gustavianska patriotismens koncept medförde en satsning på en kulturell uppryckning i nationell anda. I Svenska Pommern prisade man det kloka i att franska skådespelare avskedats i Stockholm för att bereda plats åt svenskar som spelade svenska verk. Helst skulle dessa författas av kungen själv (med Leopolds hjälp) och behandla scener ur Sveriges och Nordens mytiska eller faktiska historia.[626] Nu skulle historien mobiliseras för att skapa en enhet mellan det svenska folket och sin främste representant, kungen själv. Framför allt hämtades motiven från Gustav Vasa och hans tid, han som hade räddat Sverige från yttre och inre fiender, från söndring och förfall. Svenskpomrarna fäste sig just starkare vid Gustav II Adolf som tillskrevs samma betydelse för hela det protestantiska Tyskland. Under sin svenska resa 1791 såg Wallenius pjäsen *Gustav Adolphs ädelmod* på kungliga Dramaten och kommenterade: "Jag försattes tillbaka till forntiden och såg med vördnad denne store Gustav Adolf, Oxenstierna, Banér, Torstensson, m.m."[627]

Det patriotiska temat rymde ett positivt ställningstagande till det egna folkets fornhistoria. Föreställningarna om det "naturliga" idealtillståndet som Rousseau med flera hade odlat, spelade här in. De befästes av den våg av reslitteratur som svepte in över kontinenten, en genre där ursprungsbefolkningarnas naturliga seder och leverne upphöjdes som exempel på mänsklig lycksalighet. Montesquieus klimatlära hade sin självklara betydelse i sammanhanget. År 1788 utlyste Kungliga Patriotiska Sällskapet ett pris för en uppsats om de europeiska folkslagens sinnelag och seder. Det vinnande bidraget författades av den skånske prästen *Andreas Lanaerus* och utgavs i tryck 1789 med titeln *Europeiska Folkens Seder och Beskaffenhet*. Prisskriftens svar går på en tydlig civilisationskritisk linje. De flesta europeiska nationerna gisslas för sin lättja och sitt moraliska förfall. Frälsningen står att finna endast i Norden, av naturen välsignad med ett klimat som fostrar till arbetsamhet, frihet och dygd. Skickligt inkluderas även Sveriges tyska besittningar

[626] Tore Frängsmyr kallar denna kulturella utveckling för "gustaviansk göticism", jämför med hans *Svensk idéhistoria*, del I 1000-1809, Stockholm 2000, sid. 382f.

[627] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 62: "Kein Stück hat mir aber so sehr gefallen als Gustav Adolphs Ädelmod. […] Ich versetzte mich ins Alterthum zurück, sah mit Erfrucht diesen großen Gustaf Adolph, Ozenstierna, Banér Torstenson u.m. "

i denna moraliska kraft som ägde förkristna rötter. Lanaerus skriver i en passage som återgavs på tyska i *Neueste Critische Nachrichten* 1789:29: "Et litet folk finnes likväl ännu i Tyskland, där man tämmeligen väl förvarat Sederna och hvarest man ännu finner de mäste qvarlefvorna af den gamla Germaniska Styrkan, och det är i Mecklenburg och Pommeren." Man levde där fjärran från den "Europeiska smittan", bönderna var ett vackert och starkt folkslag med lockigt och blont hår som påminde om "de gamle Germaner".[628] Så tydligt hade hitintills ingen satt ett kulturellt likhetstecken mellan nordborna och pomrarna. De förenades av sitt germanska arv som gav ett slags immunförsvar mot det förkastliga levnadssätt som hade förgiftat det övriga Europa.

Sådana "naturliga" resonemang fördes helt vid sidan om ett religiöst och erbjöd en helt annan form av orientering och legitimitet. Men de är även tecken på att en ödesdiger kulturgräns, mellan det franska och germanska, höll på att skapas i det europeiska medvetandet. Den estetiska och intellektuella bearbetningen av det naturliga underströk den ursprungliga kulturens särart. Mot den klassicistiska konstkonception som den franska akademin representerade ställdes "högskotsk diktkonst", orientaliska språk eller rent av Gamla Testamentets texter som yttringar av en oförfalskad mänsklig kultur. I kartläggningen av den generation jag kallar för idealiseringens gav man sig här hän åt ett återskapande av sagornas förtrollande dis i syfte att föra människan närmare sitt ursprung. I Svenska Pommern erövrade konstnärerna det dramatiska landskapet, det nordiska ljuset och forntidens ättehögar som motiv. Historien och den historiska tillbakablicken intog en självskriven roll i det allmänna medvetandet.

Sammantaget formerades under tjugoårsperioden efter 1780 ett politiskt medvetande som omfattade breda samhällsskikt. Den gustavianska patriotismen med sina kulturella undertoner kunde samla dem som ville reformera samhället. "Folket" var mer än undersåtar, och därmed blev frågan om maktens representation central. I Sverige deltog en relativt stor del av befolkningen i beslutsfattandet via de fyra stånden, och frihetstiden hade till och med sett ansatser till ett parlamentariskt styre och ett partiväsen. Också ständerna i Svenska Pommern hävdade med tröttsam envishet sina privilegier och rättigheter gentemot den svenska regeringen, antagligen inspirerade av den starka ställning kollegorna norr om Östersjön ägde på sina riksmöten.

Tyngdpunkten i pressen förskjuts från ett moraliskt-utilistiskt till ett politiskt-patriotiskt innehåll med den blodiga franska revolutionen som dramatisk bakgrund. För Sverige och Svenska Pommerns del tillkom två omtumlande händelser, ryska kriget 1788-90 och mordet på Gustav III 1792. Gustav III hade inte lyckats ena landet. När kriget mot Ryssland inleddes (på tvivelaktiga folkrättsliga grunder) blottades en öppen opposition. Anjalaupproret visade att inte allting var till det bästa. Svenska Pommern pressades hårt med att bistå med pengar för krigföringen, och det ryktades att provinsen skulle förpantas till Preussen i detta syfte. Men istället vändes det hela till att en svenskpommersk flotteskader byggdes upp som aktivt deltog i krigshandlingarna. Den svenska

[628] Andreas Lanaerus, *Europeiska Folkens Seder och Beskaffenhet,* Stockholm 1789, sid. 25. I LUB finns ett handskrivet exemplar där även korrespondensen anförs som Lanaerus förde med olika lärde i ämnet.

lojaliteten i provinsen prövades hårt genom kriget. Trots medaljregnet över officerarna och fredsfesterna bland folket dröjde sig en bitter smak kvar, och 1792års riksdag i Gävle blottade missnöjet.

Mordet på Gustav III kort därefter kom ändå som en nationell chock och lade en mörk skugga över den följande tiden. Den patriotiska enheten, om den någonsin hade nåtts, var nu sprucken för gott. Under den reuterholmska eran benådas antigustavianer som Thorild och gustavianer som Lillie landsförvisas. Efter Gustav IV Adolfs regeringstillträdde sker det omvända. Alltsomoftast skickas någon av endera parten till Svenska Pommern som därmed får status som en märklig dubbel exil, eller "halv" exil som Thorild uttryckte det.

Den svenska statsledningen brottades mot slutet av sin tid i Svenska Pommern med reformkraven och folkliga uppror bland hantverkare och borgare i svenskpommerska städer. Vid beslutsfattandet i provinsen tog man från svensk sida kanske oskäligt mycket hänsyn till Svenska Pommerns speciella statsrättsliga läge och hoten ständerna framförde så fort något privilegium ifrågasattes. Under Gustav IV Adolf sattes de pommerska ärenden oftare än någonsin tidigare på agendan. Under intryck av Tyska rikets undergång tog sakerna en mycket speciell vändning. Plötsligt skulle provinsen försvenskas helt. Som allting annat ställde det napoleonska hotet allting på sin spets. Före Tyska rikets upplösning fanns inga andra realistiska optioner än den svenska tillhörigheten. Istället verkar den *svensk*pommerska självkänslan bli starkare än någonsin. Oenigheten i själva Sverige och det franska hotet mot Tyska riket underblåser självförtroendet. En svenskhet i pommersk tappning växer fram som tar fasta vid den kulturella likheten och närheten mellan det nordiska och tyska

Provinsens styrelseskick debatteras offentligt

En förutsättning för utvecklandet av ett politiskt medvetande är en aktiv presskultur. Pressen i Svenska Pommern stod på en relativt solid grund. Stralsund hade sin dagstidning, Greifswald sin lärda veckojournal. Båda kan betraktas som "halvofficiella". Dagstidningen i Stralsund ägde privilegium på publikation av regeringens förordningar och påbud, *Neueste Critische Nachrichten* fick tryckbidrag från kungliga universitetet. I Greifswald gällde enligt den akademiska recessen 1775 den svenska tryckfrihetsförordningen, i Stralsund var man fram till slutet av 1700-talet underkastad stadens censur. Nyhetsflödet var kontrollerat och blev det allt mera under Gustav IV Adolfs regering. Sin kulmen skulle kontrollen nå när riket styrdes från Greifswald 1806. Napoleonkrigen gav upphov till en propagandistisk nyhetsförmedling, och svenskarna inrättade ett mobilt kungligt fältboktryckeri som flitigt publicerade bulletiner och vid behov dementi av opassande nyheter. Ernst Moritz Arndt engagerades i Stockholm för att författa propagandadekret ut kungens och sitt eget hjärtas kabinett, som han uttryckte det. Men detta hör till slutet av svensktiden i provinsen.

Av största vikt blev de intima förbindelserna mellan den svenska och svenskpommerska pressen på 1780-talet i debatten kring provinsens styrelseskick. De krav på reformer i styrelseskick och myndighetsutövning som ökade efter 1700-talets mitt i Europa nämndes sällan vid sitt rätta namn. Frimurareloger eller moraliska veckotidskrifter kunde utgöra frizoner där sociala idéer kunde prövas,

ofta i fiktionens form. Ett typiskt inslag i tiden var de till tidskrifterna insända bidragen i "drömform", eller det konstruerade utanförperspektivet. Montesquieus kritik mot Frankrike i *Lettres persiennes* kunde som "reseskildring" passera censuren utan problem. En annan genre i den moraliska litteraturen var den så kallade "Hausvaterliteratur". Den gode husfadern skulle planera lantbruksåret väl och göra nyttiga inrättningar för att förbättra tillståndet på gården, en modell för det stora samhället. Reformernas utopi utspelades även på scenen eller uppträdde i romaner med sitt dolda moralfilosofiska budskap och praktiska reformprogram.[629] I *Neuste Critische Nachrichten* 1783:49 recenserades en "Politisk och Oeconomisk Roman" med den något underliga titeln "Hallo's glücklicher Abend". Romanen presenterade "vigtiga Sanningar rörande Regeringskonsten och Lanthushållningen". I en tresidig sammanfattning fick läsarna ta del av en plan till totalreform av samhället i upplyst anda. Den åldrade statsmannen Hallo blir till den nye regenten, prins Gustafs, filosofiske och faderlige rådgivare. Hallo avsäger sig alla hedersbetygelser och bor på sitt gods nära residenset där han i det dolda kan ägna sig åt att reformera livsvillkoren för sina lokala undersåtar. Han blir till "en Fader och Vän för sina Bönder, avskaffade Herregårds-tjensten, gjorde Bönder till Skatte, ökade deras Åker af sin egen […]" med mera. Genom "förnuftiga föreställningar" lyckas han övervinna böndernas förutfattade meningar och traditioner. En kyrka inrättas i byn, präst, läkare och jordgumma ser till böndernas andliga och fysiska välgång. Prins Gustaf kommer då och då till Hallos gods för att inhämta råd i statskonsten. Dödsstraffet avskaffas, skolorna förbättras, "Lättingarnas Inkomst vid Hofvet" upphävs. Allt detta sker under mottot "[…] ty hvarest en Regent låter upföda kunnige och dygdige Undersåtare, där minskas Brotten, således Straffen." Prästutbildningen skall reformeras så att den sker i "den Religions-kunskap, som vår Herre Christus sjelf lärt och föredragit." Statstjänstemän skall ha en lön de kan leva på. Mellan arbetarnas löner skall det råda jämvikt. Försäkringskassor skall inrättas, "vidare yrkas fri handel, alle Tullkamrars afskaffande" och inrättningen av ett ordentligt medicinalväsende. Recensenten sammanfattar verkets huvudmotiv: "Sådane sunda Stats-läror gifver vår Hallo öfveralt sin älskade Gustaf; och Gustaf, til sin evärdeliga Heder, hörer och följer honom."

Recensionen översattes redan tre veckor senare till svenska i Gjörwells *Upfostrings-Sälskapets-Tidningar* 1784:1 (varifrån de svenska citaten är hämtade). Hallo genomför i sitt mikrokosmos inom ramen för de bestående auktoritetssystemen genomgripande förändringar och förbättringar för de människor han ansvarar för. Mönstret för den store landsherren, prins Gustaf, är uppenbart: om han följer Hallos plan, kommer samhället att bli bättre. Romanen är självbekräftande. Åldringen ger råd som följs av den unge prinsen och allting löser upp sig till det bästa.

Denna recension förmedlar de värderingar som antagligen är orsaken till varför både Möller och Gjörwell valde att publicera den. Anspelningen på den svenske Gustav är näraliggande. Några av de reformer som nämns hade redan

[629] Reiner Schulze, *Policey und Gesetzgebungslehre im 18. Jahrhundert*, Berlin 1982, sid. 64 tar upp begreppet "Hausvater" och dess funktion. Schulze talar om en "idé av ett planerat byråkratiskt styrt samhälle" i en litterär form som rör sig "mellan konkretism och utopi" (sid. 218), en bra beskrivning av Hausvaterlitteraturen. En uppsjö av sådana skrifter behandlades i *Critische Nachrichten* och dess efterföljare, främst under perioden 1750-1790.

påbörjats i Sverige. Hallos politiska testamente till den unge prinsen verkar vara inspirerat av Gustav III:s tal till rikets ständer 1772: "Var ej allenast den Mägtigaste i dit Land; utan var ock den Bäste". *Hallo´s glücklicher Abend* är en programroman som förmedlar den moderata upplysningens idéer. Reformer genomförs ovanifrån av den insiktsfulle och människovänlige monarken. *Neueste Critische Nachrichten* har i ett nummer 1775 det talande titelcitatet "När ljuset tändas skall, och spridas i ett land/Ger Himlen faklan först uti Regentens hand."[630] Det var så Gustav III ville se sig själv och det var så han skildrades i europeisk media under sina första regeringsår.

Det var inte franska revolutionen allena som blev mönstret för den borgerliga emancipationen. Viktigare var de utilistiskt skolade ämbetsmännens, "kameralisternas" ihärdiga kritik. I den preussiska grannprovinsen kunde man bevittna hur rationella reformer genomfördes, men Svenska Pommern blev efter både Preussen och Sverige. Tre områden var särskilt angelägna: manufakturväsendets fördröjning, den medeltida utbildningsorganisationen och det feodala systemet med livegenskapen som huvudingrediens, teman vi känner igen i *Hallo's glücklicher Abend*. Det behövdes inte mycket skolning för att räkna ut vad som hämmade ekonomins tillväxt i Svenska Pommern. Redan Gadebusch hade på sin tid skrivit sin magisteravhandling om manufakturväsendets införande i Svenska Pommern. Det var han som 1782 på allvar satte igång inventeringen av provinsens tillstånd. I en rad artiklar i *Neueste Critische Nachrichtens* presenterade Gadebusch statistiska uträkningar som Gjörwell kort redogjorde för i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1782:37/38. Bidragen är försvar mot de angrepp som riktades mot provinsen i *Hamburgisches Politisches Journal* från samma år. I mitten av året utlovade Gadebusch en hel publikation som skulle ägna sig åt statistik: *Pommersche Sammlungen* (1783-1786), i viss mån en fortsättning av Dähnerts pionjärarbete i området. Docenten i juridik Gesterding utgav samtidigt en tidskrift med titeln *Pommersches Museum* (1782-1790), som till form och innehåll påminner om *Pommersche Bibliothek* (1750-1756) och alltså mer inriktade sig på historiska dokument. Svensk-pommerska ämnen fick plötsligt en medial högkonjunktur.

1783 års årgång av *Upfostrings-Sälskapets-Tidningar* innehöll en följetong i fem delar under rubriken "Stats-Kunskap. SVERIGE. Stats-Författning och Beskrifning af Svenska Pommern och Rügen". Författare var den tidigare nämnde frimuraren och generalguvernörens sekreterare *Daniel Heinrich Thomas*.[631] Frågan om regeringsansvaret besvaras entydigt: både Tyska rikets och den pommerska författningen gav fursten makten i sina länder. "Det måste vara dem obetaget att låta och göra, hvad var och en annan Souverain äger göra och låta i sine Stater". Föreställningen om att makten skulle delas med landständerna hade uppkommit

[630] *Neueste Critische Nachrichten* 1775:12. Den efter citatet följande huvudartikeln behandlade Uppsalas Vetenskapssocietets förnyelse.

[631] När materialet till denna uppsats skickades till Gjörwell framgår inte ur korrespondensen. I brevet Thomas till Gjörwell, 10/6 1783, KB, Ep G 7:11 får vi reda på att "Pommersche Matrikularnachrichten" hade skickats till Stockholm. Dessutom meddelade Thomas nyheter om den katolska missionen i Stralsund (som infördes i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1783:28/55) och statistiska underrättelser om Wismar (publicerade i samma tidskrift 1783:70). Thomas hade tjänstgjort vid Tribunalet i Wismar och upptagits i stadens frimurareloge.

under 30-åriga kriget, menade Thomas, när det pommerska furstehuset var svagt. I alla ärenden hade ständerna egentligen ett votum deliberativum, endast i ekonomiska frågor ägde de en verklig medbestämmanderätt. En tysk furste var fullkomligt suverän i sitt land, förpliktad endast att regera det efter de tyska rikslagarna, privilegier och i enlighet med Westfaliska freden. Gustav III hade i sin regeringsform från 1772 § 53 försäkrat sina pommerska inbyggare detta. Nu kunde de "i förtröstan på Hans Snille, Ädelmod, Drift at väl och ärefullt regera, samt Kärlek til Medborgare, under Honom lefva obekymrade." Den pommerska regeringsformen från 1663 passade i Thomas ögon inte alls till nuvarande tider. Andra lagar "såsom författade uti Secler, då man tänkte helt annorlunda, följde helt andra Stats- och Regeringsmaximer, än nu för tiden" och borde därför förbättras. De var varken lämpade för pommerska sinnelaget, sederna eller statsformen. En noggrann redogörelse följde för de olika "Departementer, som i Konungens Namn förvalta de offentliga Ärenderna" samt en överblick över inkomstkällor, industrier, lantbruk, skolväsende, universitetet, kyrkoväsendet och militären.

Senare på året meddelades även en "Statistisk Efterrättele om Staden och Herrskapet Wismar". Sjöfarten i den befästa hamnstaden var enligt Thomas i kris. Redan i sitt första bidrag hade han framkastat idén om att det hade varit bättre att flytta det därvarande Tribunalet till Svenska Pommern (något som senare verkställdes). Någon öppen kritik av tillståndet i provinsen förekommer inte hos Thomas, dock finns en underliggande uppfattning om att mycket kunde förbättras. Artikeln avslutas med ett välsignande utrop för Pommerns "Gustaf III, för det att han ej undandrager det sin Faders-Hand!" Thomas såg inga formella hinder för en genomgripande reform i provinsen, att genomföra förändringar hade legat i territorialherrens (Gustav III:s) makt. Till slut uppmärksammade han ett kommande statistiskt verk, författat av "en af de uplystaste och skickligaste Ämbetsmän i Landet". Det skulle skilda Svenska Pommern efter naturen och enligt sanningen. Det som man i Thomas artikel fann förbigånget, skulle man nu kunna läsa där. Verket han så öppnade dörren för, blev däremot allt annat än okontroversiellt.

"À force de vouluir être Patriote" – Reichenbachs radikala kritik

Radikalare än någon annan sammanfattade kammarrådet *Johann David von Reichenbach* (1727-1807), sin syn på förhållandena i Svenska Pommern. 1783-1787 utgav han den av Thomas aviserade periodiska skriften under titeln *Patriotische Beyträge zur Kenntnis und Aufnahme des Schwedischen Pommerns*. Här förmedlas ur kameralistiskt, utilistiskt och upplyst perspektiv en skarp kritik av tillståndet i provinsen.[632] Reichenbach går till ett generalangrepp mot i hans ögon

[632] I flera bidrag har Jörg-Peter Findeisen behandlat Reichenbach och den "kameralistiska" kritiken av tillstånden i Svenska Pommern. Den bästa introduktionen i hela Reichenbachsaken ges i "Johann David von Reichenbach – ein schwedisch-pommerscher Ideologe 'landesväterlicher' Reformtätigkeit" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Band 13/14, Stralsund 1982, sid. 55-70, och *Fürstendienerei oder Zukunftsweisendes unter feudalem Vorzeichen – wirtschaftspolitische Reformpublizistik in Schwedisch-Pommern zwischen 1750 und 1806*, Sundsvall 1994, sid. 101-113. Findeisens bok är något påverkad av den ekonomiskt inspirerade historiematerialistiska skolan och dess form av ideologianalys. Det saknas också ett avsnitt om hur den pommerska ekonomin egentligen diskuterades i själva Sverige, hänvisningen eller kopplingen till Gjörwell görs inte alls. Trots det beträder

förlegade former av förvaltning, utbildning och näringsliv. De föråldrade strukturerna hade bitit sig fast i Svenska Pommern sedan flera århundraden, den svenska regeringen hade inte orkat utrota dem utan vanskötte sitt regeringsansvar. Inte minst universitetet i Greifswald fick utstå hård kritik. Reichenbach inkompetensförklarade i princip hela lärarkåren, med några få undantag.

Skriften är i många avseenden anmärkningsvärd, inte minst för sin frispråkighet. Reichenbach satt i den pommerska regeringen. Han hade under åratal vistats i Stockholm, bland annat som informator i den ledande hattpolitikern von Höpkens hem.[633] Det var knappast ett utslag av illojalitet mot det svenska styret i sig som uppenbarade sig i *Patriotische Beyträge*. Snarare kan man i dem spåra en fortsättning av det forna hattpartitets ekonomiska grundprinciper, applicerade på Svenska Pommern. Reichenbachs verk kan också läsas som en kritik av den mot som Gustav III allt fientligare adeln.[634] Behandlingen av *Pommersche Beyträge* är ett exempel på ett effektivt samspel mellan den svenskpommerska och svenska pressen. Reichenbach borde dock ha undvikit att ge sig på universitetet i Greifswald. Kravet på ekonomiska, juridiska och administrativa reformer hade säkert många professorer skrivit under på, men svartmålningen av akademins tillstånd eggade dem till ett kollektivt försvar. Bilden fick under inga omständigheter förmedlas till Sverige, och därför tog man helt avstånd från Reichenbach. Man lanserade teorin att angreppen i *Patriotische Beyträge* var ett sätt för Reichenbach att hämnas för en oförrätt han drabbades av trettio år tidigare, då hans magisteravhandling undertrycktes av konciliet eftersom innehållet ansågs farligt och tvivelaktigt.[635]

Av någon anledning presenterades planen för *Patriotische Beyträge* aldrig i Greifswalds lärda press. Däremot följde en annonsering i direkt anslutning till Thomas uppsats i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1783:21. Antagligen var denna översatt ur *Stralsundische Zeitung*, som Thomas utgav. Annonsens ton var redan tämligen programmatisk till sin karaktär: "De Tider är, til lycka! förbi, då man gjorde Stats-hemligheter af Länders Författningar. Längesedan begynte man öfveralt, offentligen tala om det, som hvar och en billigt borde veta, neml. om det Almänna verkligen är så lyckligt, som många til äfventyrs tror, och om här eller där ännu någonting felar eller icke."

Findeisen ett helt obearbetat fält på ett mycket värdefullt sätt. Angående Reichenbach jämför även Bernhard Müllers avhandling "Johann David von Reichenbach. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Schwedisch-Pommern" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 20, Greifswald 1920 samt med Thomas Numrich "Johann David von Reichenbach und Johann Carl Dähnert. Zwei Aufklärer in Pommern" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 419-428.

[633] För en kort beskrivning av Reichenbachs svenska tid jämför med Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001, sid. 297.

[634] Drygt tio år tidigare hade, som nämnt i ett tidigare kapitel, en anonymt utgiven skrift, *Berättelse om Pommern,* speglat förhållanden i provinsen. Den kunde samtidigt läsas som en kritik av tingens tillstånd i själva Sverige.

[635] Som preses fungerade Wolffianen och Spinozaanhängaren, professorn i filosofi Peter Ahlwardt. Inte för första eller sista gången gav han in sig på farlig mark med sina disputander. Se även Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950, sid. 202f.

Även de mest enväldiga regeringar tillät en sådan rannsakning och visst fanns det fortfarande länder där "det gamla politiska mörkret råder, och hvarest der är ett Stats-brott at uptäcka et fel uti Styrelsen", fortsätter annonsen av verket. Författaren räknade förvisso inte Sverige dit, men Pommern hade "på långt när icke hunnit den grad af almän Sällhet som det, med sit förträffliga Läge och andra Naturs-förmoner, under de Svenske Regenternas milda Spira väl hade kunnat och bordt hinna". Därför var det legitimt att underrätta de styrande om vad som kunde tjäna till undersåtarnas välgång och frid. Reichenbach hade redan tjugo år tidigare börjat samla sitt material, "Pommerska Stats-forskare" hade i förtroende erkänt för honom "at detta Landets Stats-författning behöfde en almän förbättring." Under beskydd av den tryckfrihet som Gustav III gynnat och utvidgat, ville han nu låta avtrycka det viktigaste i sina *Patriotische Beyträge*. Reichenbach inbjuder dem att medverka "som skrifver beskedligt och utan bi-afsigter […] om ock deras Tänkesätt och Grundsatser strida emot hans."

Allting började relativt lugnt. En av *Patriotische Beyträges* i högsta grad relevanta adressater, provinsens generalguvernör *Fredrik Vilhelm von Hessenstein*, var under året på Italienresa. Nu kunde istället hans sekreterare och en regeringsmedlem ägna sig åt att formulera sina synsätt på Svenska Pommerns läge. Del 1 av *Patriotische Beyträge* recenserades i sedvanlig ordning i *Neueste Critische Nachrichten* i maj 1783. Överallt, skriver recensenten, riktade man numera sin uppmärksamhet på staternas inre välstånd. All upplysning om Svenska Pommerns statskunskap hälsades därför välkommen, och man återgav pliktskyldigt grundläggande statistik om landet i sammanfattning. I försiktiga ordalag tillades att vid all patriotism vissa synsätt kunde leda till att skildra staten från en för bra eller för dålig sida. Recensenten höll fast vid den gamla principen att de inhemska skrifterna inte skulle underkastas någon närmre granskning och värdering.

Gjörwell fortsatte att publicera statistiska uppgifter om Pommern, insända av Thomas eller saxade ur Reichenbach och Gadebusch. Både *Neueste Critische Nachrichten* 1782 och 1783års band av *Upfostrings-Sälskapets-Tidningar* var tillägnade den tyske kejsaren Joseph II. Han sågs som ett mönster av upplyst härskare som tillsammans med några förtrogna i sitt kabinett höll på att planera en storslagen reform av riket. Möller skickade sina hälsningar från "ett avlägset hörn i Tyskland", från det baltiska havet genljöd hyllningskören till tyska rikets upplyste kejsare. Det kan knappast betraktas som tillfällighet att både Gjörwell och Möller på detta sätt visade sin uppskattning för en av den moderata upplysningens pådrivare. Och än så länge fogade bidragen i pressen om Svenska Pommern sig in i detta mönster. År 1784 genomfördes på Gustav III:s order förändringar i den svenskpommerska kyrkoordningen, något som sågs som den upplyste landsherrens omsorg om sina undersåtar: Kungl. Maj:ts "tolerante Tänkesätt" var nog bekant, "Högstdensamme vil hafva uplysning befordrad, men anstötligheter afskaffade." Även tortyren upphörde kort tid därefter, ytterligare något som skildrades som ett prov på kungens människovänliga tänkesätt.[636]

Snart skulle det hela ta en annan riktning och Reichenbach få problem. I en artikel i *Patriotische Beyträge*, återgiven i översättning i *Upfostrings-Sälskapets*

[636] Se notiserna i *Neueste Critische Nachrichten* 1784:29 och 1785:49 samt *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1784:57 och 1786:15.

Tidningar 1784:74, skriver han: Förvisso var det en erkänd lycka "at stå under en så mild Regering, som den Svenska", men Landet var dock "ingen ting mindre än blomstrande, […] fattigt på Penningar, Folk och helsosamma Inrättningar." Ett antal punkter gisslades i hårda ordalag. Sverige var inte medvetet om Pommerns betydelse. Vid en god inrättning av finanserna skulle ett betydande överskott kunna uppnås som kunde ge återbetalning på de stora summor man hittills hade förbrukat. Landets styresmän (=generalguvernörerna) hade ofta varit utlevade militärer som inte kände till förhållandena tillräckligt och därför inte kunde förbättra dem. Den "Corps" som hade att vaka över fäderneslandet och friheten hade bidragit till landets vanmakt genom sin egennytta, brist på insikt, mod och drift. Organisationen av rättsväsendet var alltför invecklad. Missämja bland de olika intressegrupperna, "Afund, Fördom, enskildt Agg döma icke sällan öfver Planer som grundar sig på den tydligaste Välmening". Bland de tänkande medborgarna hade det funnits för få som vågade nämna sakerna vid sitt rätta namn.

Med dessa åsikter stötte Reichenbach på patrull. Möllers tidskrift nöjde sig med hänvisning till den inhemska objektivitetsprincipen att endast annonsera kort om ett publicerat vedermäle. Men i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1784:86 behandlades detta vedermäle utförligt. Den anonyme författaren, en "Pommersk landman", publicerade i den påhittade tryckorten San Marino sina egna tankar om kammarrådets idéer till reform. Reichenbach hade nämligen nämnt den italienska stadsstaten, "en enda kal stenklippa, men översållad med befolkning" som ett mönster för ett ökande av populationen i Svenska Pommern. Gjörwell citerade stället hos Reichenbach och kommenterade: "Man ser […] med hvilken varm penna Herr von R. skildrat läget i Pommern; men hans Antagonist i S. Marino skänker honom också ett rågadt mått tillbaka." I synnerhet fäster sig Gjörwell vid kommentarerna om den svenska myndighetsutövningen. Den "Pommerske landmannen" kunde inte förena Reichenbachs kritik med sin "undersåtliga vördnad för de stora kungar som fört den svenska spiran och vår nu regerande nådigaste och rättvise konung, vars faderliga hjärta och omsorg sträcker sig så väl till oss som till samtliga hans stater och undersåtar […]".

Alltid hade svenskpommerska ansökningar, inlägg och gravamina hos kungens åtföljts av nådiga resolutioner, skriver Gjörwell. Genom olika typer av inrättningskommissioner hade kronan sökt förbättra provinsens tillstånd. Ingen av de generalguvernörer som Reichenbach hade upplevt kunde anklagas för att tillträtt ämbetet i slutet av sina aktiva krafter. I synnerhet den nuvarande generalguvernören Hessenstein kunde på intet sätt klandras för senfärdighet rörande olika reformer av provinsen. Gjörwell betonar avslutningsvis att det var angeläget att höra den andra sidan tala beträffande "vår Ultramarinske Besittning". Tidskriftens publikum skulle få ta del av båda parter, utan att redaktören tog ställning i själva sakfrågan. Så fortsatte han att meddela "Efterrättelser om vår Svenska Besitning på Tyska Botn". Svenska Pommern "som i åtskilligas ögon på den Statistiska sidan hittills varit ansedt för en Terra Incognita" lät nu "på en gång et Lius upgå öfver sin Horizont, som sätter det innan kort i full dag."

Gadebuschs och Reichenbachs uppgifter presenterades i det följande om vart annat.[637]

Ytterligare en stridsskrift såg ljuset under året. Den tog Reichenbach i försvar mot de anklagelser som riktats mot honom från "San Marino", med bifogade recensioner ur olika tyska lärda tidskrifter.[638] I april 1785 offentliggjorde Gadebusch sin plan att (trots Reichenbachs fortsatta publikationer) utge en fullständig "Stats-Kännedom af Svenska För-Pommern och Rügen". Antagligen är det riktat mot *Patriotische Beyträge*, när Gadebusch betonar sitt anspråk att opartiskt och med vetenskapliga fakta ur källmaterialet belägga alla påståenden.[639] Under tiden hade tredje och fjärde delen av Reichenbachs periodiska verk utkommit och behandlades utförligt och neutralt såväl i Greifswaldpressen som hos Gjörwell.[640] Samma år hade Wallenius kommit till Greifswald.

I september 1785 skickade Wallenius sitt första brev till Stockholm som publicerades en månad senare i *Upfostrings- Sälskapets Tidningar*. Den svenska läsepubliken fick härigenom ytterligare inblickar i Svenska Pommerns situation, speciellt beträffande akademin i Greifswald.[641] Som en ödets ironi skulle Reichenbachs behandling av just universitetet leda till en eskalation av händelseutvecklingen under det följande året. I januari hade Wallenius skickat ytterligare ett brev som i utdrag trycktes några månader senare i *Collectio Gjörwelliana.*[642] Reichenbachs skrift hade enligt Wallenius "gjordt mycket upseende […], få skrifter hafva […] undergått så skiljagtiga omdömen". Det första "bittra" genmälet vederlades av ett ännu bittrare svar. Wallenius vågade inte fälla sitt omdöme. Vad som saknades hos Reichenbach kunde man hur som helst inhämta hos Gadebusch. "Detta Land är således ibland de, som äga ganska mycket skrifvit uti sin historia", konkluderade Wallenius försiktigt.

Motelden mot Reichenbach

När däremot det femte och sjätte stycket av Reichenbachs skrift anmäldes i *Neuste Critische Nachrichten* 1786:19, brast alla fördämningar.[643] Recensionen börjar med en saklig berättelse om delarnas innehåll. De berörde uppfostringsväsendet och det som då benämndes "politiväsende", med andra ord idéer om den allmänna ordningen, som kunde innefatta "Stralsunds Uplysning medelst Gatulyktor". Men den femte delen retade upp recensenten. Jämte en mängd sanningar som Reichenbach yttrade "fastän de stundom äro nog saltade", fanns "mycket origtigt, mycket för hårdt dömdt". Detta förvånade inte, "sådant kan alt för lätt hända et qvickt Snille, à force de vouloir être Patriote." Redan tidigare kunde man föreställa sig hur tankarna om Greifswaldakademin skulle utfalla. Helt stilla och obekymrat såg man Reichenbach i sitt första stycke "upspika sin Magna Charta".

[637] Se *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1784:69, 74, 78, 86, 90.
[638] Se notisen i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1785:19.
[639] Se notisen i *Upfostrings-Sälkapets Tidningar* 1785:40.
[640] *Neueste Critische Nachrichten* 1785:19 samt *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1785:47.
[641] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1785:76.
[642] Carl Christoffer Gjörwell, *Collectio Gjörwelliana*, 3. stycket, Stockholm 1786, sid. 219-228.
[643] Den översattes till svenska i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:43, där de följande citaten har hämtats.

Men nu hade han kommit in på universitetets territorium.[644] Och med kallsinnighet förrättade han sitt kritiska värv. Recensenten medgav att mycket var sant. Men stod det i professorernas makt att ändra på situationen? Vilken mänsklig inrättning var utan brister?

"Hr. Kammarrådet" visade sig jämväl illa underrättad om universitetsförvaltningen, räknade oriktigt antalet lärarna i medicinen, påstod "obilligt" att studenterna vägrades gott umgänge och påstod att det bland dem fanns många ostyriga och tygellösa personer. Allt som skedde i Greifswald, förökades tiofalt i Stralsund och föreställdes värre där. Mycket underligt, ja föga begripligt, var det ändå att "blott 4 mil ifrån Greifswald med al dristighet af sanning inför hela verlden upgifvit", att man på universitetet aldrig hade bedrivit undervisning i praktiska ämnen. I det egna landet vanryktades så dess akademi. Reichenbach själv hade i början av maj skickat ett tämligen fräckt brev till Gjörwell, i vilket han gjorde mycket uppmärksamhet kring sin egen person. Han krävde dessutom att hans skrifter skulle spridas i Sverige.[645]

I ett brev till Gjörwell den 13 maj bifogade Möller den vassa recensionen. Den annars så saklige Möller gick till hårt angrepp mot Reichenbach. Denne, eller hans underhuggare Thomas skulle säkerligen skicka de nya delarna av *Patriotische Beyträge*: "Reichenbach, som har sina goda orsaker att svärta ner allting i Pommern och att beskriva Pommern som ett hottentotternas land, kanske för att en gång kunna ge ut sig som ett offer för publiciteten och patriotismen, gör i detta stycke härvarande akademi stor orätt."[646] Redan sedan länge, påstod Möller, hade kameralisterna gärna velat lägga beslag på akademiens gods för att så förbättra provinsens finanser. Detta hade hittills inte varit möjligt, därför valdes nu vägen att misskreditera lärosätet så mycket att "ingen vill skicka sina barn hit". Med förevändningen att akademin inte var nyttig, trodde sig Reichenbach kunna nå sitt mål. Möller hyste farhågan att *Patriotische Beyträge* kunde göra intryck på svenskarna "på grund av dess imponerande ton". Därför önskade han att Gjörwell skulle ta upp recensionen i Sverige. Eftersom han tidigare hade publicerat olika bidrag räknade Möller även nu med förnyat understöd. Vänskapen till Greifswalds universitet och några av dess lärare gav honom förhoppningen att Gjörwell skulle bidra till "att förstöra det illasinnade rykte som man har velat kasta på akademin." Han skulle i så fall se det som ett bevis på deras personliga vänskap.

Möller hade emellertid inte behövt vädja till redaktören för *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*. Den svenska översättningen publicerades blott tjugosex dagar senare i Stockholm. Redan i nästa nummer av *Neueste Critische Nachrichten* var det dags för ett nytt (dolt) ställningstagande mot Reichenbach. Första bandet av Gadebuschs *Staatenkunde* recenserades nu utförligt.[647] Man betonade uttryckligt författarens prestation och tillade att han "icke känt hos sig någon kallelse,

[644] Kritikens innehåll har utförligt behandlats av Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1950, sid. 359-374.

[645] Reichenbach till Gjörwell, 1/5 1786, KB, Ep G 7:14.

[646] Möller till Gjörwell, 13/5 1786, KB, Ep G 7:14: "Hr. v. Reichenbach, der seine gute Ursachen hat, alles in Pommern anzuschwärzen und Pommern als ein Hottentotten Land zu beschreibem, um sich vielleicht einmal für ein Opfer der Publicität und des Patriotismus angeben zu können, thut in diesem Stück hiesiger Akad. großes Unrecht."

[647] Svenska översättningen finns i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:46.

hvarken at uptäcka det felagtiga som här och där kunde träffas, eller at meddela förslager til förbättringar. Aldraminst har han velat ligga i fält med sine Föregångare, utan blott haft til ögonmärke, at på det noggrannaste framlägga Sanningen." Svenska Pommern var ingalunda "et sådant okändt Land (Terra incognita) som man offentligen och så dristigt föregifvit." Många patrioter hade sedan länge arbetat för "Pommerska Statsförfattningens Kännedom".

Så sent som 1802 publicerade Gjörwell i *Brefväxling* ett erkännande för Gadebuschs arbete, nu ett "alldeles classiskt verk". Det 49:de brevet "til Vännen uti Landsorten" innehöll på tio sidor "Åtskillliga Upgifter, hörande til Statskännedomen af Svenska Hertigdömet För-Pommern och Förstendömet Rügen". Artikeln byggde på *Schwedisch-Pommersche Staatskunde* och ett supplementband som utgavs 1802. Författaren beskrivs som en pommersk patriot som har lyckats med att fånga det väsentliga i "denna Quarlefva af Sveriges Lön för Tyska Rikets Frälsning".[648] Att Gadebusch verkligen såg sitt verk som en polemik mot Reichenbach framgår ur ett brev till Gjörwell. Denne ombads att publicera en annons om den andra delen av *Staatenkunde*, för att detta verks "grundsatser skiljer sig så mycket från de så omtyckta Patriotische Beyträge". Gadebusch, som själv gjorde anspråk på patriotismen som enda drivkraft, önskade att bli informerad om reaktionen i moderlandet. Dessutom undrade han om det vore tjänligt att en svensk översättning såg ljuset. Reichenbachs avsikt hade varit att ställa alla andra vid skampålen, för att själv kunna utropa "jag allena är den vise mannen i landet". För fortsättningen av sitt verk ville Gadebusch få tag på den tyske kejsarens förläningsurkund beträffande Svenska Pommern som hade utfärdats 1754. Därför bad han Gjörwell med sina stockolmskontakter om hjälp. Varken i Wien eller i Regensburg hade han korrespondenter och från Berlin ville han inte skaffa handlingen med en avslöjande motivation. "För mig är det inte anständigt att som svensk professor ur tredje hand liksom smyga mig till ett sådant dokument av vikt för fäderneslandet [i originalet "vaterländisches Dokument"]".[649]

I juni meddelade Möller Gjörwell att akademin nu lämnat in en petition hos kanslern/generalguvernören om att en undersökningskommission beträffande Reichenbachs beskyllningar skulle inrättas. Han bifogade ett nummer av *Neueste Critische Nachrichten* (1786:22) där det framgick vad rektor och konsilium skickat för behandling i tidskriften. Gjörwell ombads att referera inlagan i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*. Men detta hade redan skett. Endast nitton dagar efter publikationen i Greifswald kunde man i Sverige läsa om lärarnas ansökan om en opartisk undersökning för att återställa allmänhetens förtroende för lärosätet. Att de uppfyllde sina plikter trodde de sig "kunna försvara inför Gud, Konung och Fäderneslandet".

I det tryckta brevet till Gjörwell från januari 1786 hade Wallenius yttrat sin osäkerhet beträffande ett omdöme om Reichenbach. Men dennes övertramp gentemot akademin hade förändrat situationen. Nu sällade Wallenius sig till de aggressiva kritikernas skara och förklarade i ett brev för Gjörwell att Reichenbachs sak var sjuk. Samtidigt bekände han sitt författarskap för en anonym artikel i

[648] Carl Christoffer Gjörwell, *Brefväxling*, Band II, Stockholm 1802, sid. 181-191.

[649] Gadebusch till Gjörwell 23/9 1786, KB, Ep G 7:15: "[…] aber es erscheint mir nicht anständig, daß ich als ein schwedischer Professor ein solches vaterländisches Dokument aus der dritten Hand gleichsam erschleichen sollte […]".

Stockholms Posten 1786:150, *Strödda anmärkningar vid [...]von Reichenbachs Patriotische Beyträge*.[650] Wallenius kritiserar här att den forne lärjungen nu otacksamt vände sig mot sin moder, att akademin skall "förvandlas till ett arbetshus". Kammarrådet glömde sig själv och att Gustav satt "på Sweriges och Wetenskapernas Thron, hwarifån inga Academier hotas med undergång, utan hyllas med mildhet, och nye blifwa stiftade." Vidare gisslades Reichenbachs litterära stil med dräpande citat ur den refuserade magisteravhandlingen. "Hwilken förlust för den lärda werlden, at denna herrliga disputation blef förbuden at ventileras", konkluderade Wallenius ironiskt. Han gjorde sig även lustig över Reichenbachs krav på en mer praktiskt inriktad utbildning. "At afhandla Wetenskaper praktiskt" skulle i så fall betyda att professorerna satte "släggan i handen" på studenterna för att hjälpa hantverkare med att "hamra en kopparkittel", "upklänga i masterna och lära dem ansa segel", "låta åhörarna [i artillerivetenskap] skjuta breche på stadsmuren eller anställa en werklig canonade på torget". Reichenbach anklagades för att yttrat sig om urvalet av lärare: "De lärare, säger H.C.R., som Konungen förordnat från Swerige, hafva ansett sit wistande i Greifswald för en art af lärd Carnaval." Sådant tal var riktat mot den som förordnade professorerna (alltså Kungl. Maj:t). Bittert var också Reichenbachs omdöme om studenternas osedlighet. Tvärtom har många stora män utbildats i Greifswald och sedan beklätt viktiga ämbeten i Pommern, Sverige och Tyska riket, bland dem åtskilliga svenska biskopar och professorer. Ingen av dem kunde känna igen sig den otidiga beskrivningen *Patriotische Beyträge* lämnade. Wallenius satiriska genomgång avslutades med förhoppningen att boken "måtte blifwa lagd inom tidens och glömskans förlåt!"

För dem som läste artikeln lyste det fram att den var skriven av en svensk i Greifswald. Många fanns det inte att välja på. I sin självbiografi beskriver Wallenius reaktionen. Hessenstein hade fått en avskrift av artikeln och sedan den dagen bemött Wallenius med välvilja. Professorerna i Greifswald ändrade sin uppfattning om honom (hans utnämning till vicebibliotekarie hade tidigare mött kritik). Man lovordade på många håll den orädde och sanningsälskande kritikern, utan att riktigt känna till hans identitet. Två olika tyska översättningar av artikeln var spridda i Greifswald, och man läste upp dem för den roade Wallenius. Men till slut listade man ut att han var den verklige författaren.[651]

Reichenbach var inte sen att svara. I slutet av juli trycktes ett "Gegen-Publicandum" mot konsiliets inlaga i *Stralsundische Zeitung*. Med anledning av att universitetet i Greifswald tre gånger angripit honom i pressen ställde han frågan huruvida politiska tidningar var den rätta platsen för angelägenheter som dessa, och om det inte snarare gällde att vederlägga hans kritik istället för att larma. I oktober 1786 svarade han frispråkigt på en skrivelse han mottagit av generalguvernören Hessenstein en månad tidigare. Denna skrivelse måste ha innehållit någon form av tillrättavisning eller hot. Reichenbach menar att han är

[650] Jacob Wallenius, "Strödda Anmärkningar wid 5:te St. af Herr KammarRådet von Reichenbachs Patriotische Beyträge – angående Kongl. Academien i Greifswald" i *Stockholms Posten* N:o 150, måndagen den 3 juli 1786. Artikeln är upptagen i Wallenius tryckta verkförteckning från 1816. Wallenius till Gjörwell 16/12 1787, KB, Ep G 7:17.

[651] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del 1, sid. 102. Episoden belyser även att *Stockholms Posten* lästes i Svenska Pommern.

förundrad över de steg som akademin i Greifswald tagit samt hur man hade reagerat vid hovet. Men de bud han fått kunde han inte följa. Han var övertygad om att kungen var alltför rättvis för att anställa undersökningar mot en författare och bryta mot den pressfrihet han själv hade bekräftat. *Patrotische Beyträge* författades av Reichenbach inte i egenskap av kunglig ämbetsman utan som privatperson, som författare och lärd. Han ansåg det nödvändigt att ge Hessenstein en lektion i hur det förhöll sig med författarskapet i Tyskland. Så länge de lärdas verk inte kränkte landsherren, staten, religion och goda seder, hade de ingen annan domare än kritiken. Och om någon i den lärda republiken menade att han behövde framföra en annan ståndpunkt, var han helt fri att göra så i "offentligt tryck". Den som underlät detta och istället vände sig till överheten avslöjade sina onda avsikter. Detta var den litterära fundamentalstadga som man efterlevde i Göttingen, Leipzig, Berlin överallt där man sökte upplysning och där tryckfriheten gällde.

Problemet med Reichenbachs brev till generalguvernören var väl inte att det skrevs överhuvudtaget. Men det nådde inte adressaten och ännu värre: det läckte ut till en tidskrift som gärna kastade sig över för Sverige misskrediterande nyheter: *Niederelbisches Magazin*. I denna tidskrifts första nummer 1787 kunde hela norra Tyskland läsa Reichenbachs skrivelse som inte kunde uppfattas på något annat sätt än som en fräck provokation av Svenska Pommerns styresman, en svensk riksfurste. När *Niederelbisches Magazin* recenserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1787:13 förvånar det därför inte att recensenten (troligtvis Möller) på flera sidor angrep både redaktionen, Reichenbach och en anonym vapendragare.[652] Tidskriftens övriga innehåll refererades inledningsvis pliktskyldigt. Ett bidrag som behandlade akademin i Greifswald väckte Möllers vrede. Författaren till denna illasinnade text var uppenbarligen en anhängare till Reichenbach som smutskastat universitetet och provinsen. Möllers kritik riktar sig också mot utgivarna av *Niederelbisches Magazin*, som med "Basun-ton" annonserat *Patriotische Beyträge*.

I mars 1787 var Reichenbach tvungen av avlägga offentlig avbön för sitt agerande i *Stralsundische Zeitung*. Han bedyrade att både artikeln om Greifswalds akademi och brevet till generalguvernören publicerades helt utan hans vetskap. Och om någon skulle tolka hans skrivelse så som att han i sin kritik av universitetet åberopade kungligt beskydd, så var detta helt fel. Alla dessa skrifter som sedan maj 1786 hade växlats mellan parterna publicerades av Gjörwell i oktober 1787.[653]

Ett inslag i Gesterdings *Pommersches Museum* kan ses i ljuset av Reichenbachsaken. Här publicerades ett franskt brev från 1735 under titeln "Sur les avantages que puissent tirer les Suedois de l'Academie de Grypswald".[654] Brevet räknade upp alla fördelar som svenskarna kunde tänkas ha av Greifswaldakademin. Pengarna

[652] Från och med hösten omnumrerades *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*, vilket gör det något förvirrande att följa den fortsatta rapporteringen. I det nya numret 2, den 5/9, översatte Gjörwell recensionen ur *Neueste Critsche Nachrichten* 1787:13 där de svenska citaten är hämtade.

[653] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:18 (12/10). Dessa inlagor är: 1) Konciliets Publicandum 26/5 1786 2) Reichenbachs Gegen-Publicandum 28/7 1786 3) Reichenbachs brev till generalguvernören 8/10 1786 4) Reichenbachs förklaring angående skrifterna 2 och 3 15/3 1787.

[654] I *Pommersches Museum*, del 3 1786, sid. 381-388. Brevet har överhuvudtaget inte observerats av Seth i hans universitetshistoriska verk.

som spenderades på universitetsutbildningen stannade i landet. Utbildningen i tyska angelägenheter, "lyckliga framsteg i andra vetenskaper" kunde ske på plats. Ungdomen kunde bibehålla "de sanna känslor svenska undersåtar äger", något som ibland ändrades eller utsattes för svåra prövningar på främmande orter. Utbildningen i Greifswald skedde utan störande lov. Tyskarnas historiografiska tradition var sund, och inga idéer drevs här så långt som hos den som "genialisk" betitlade Rudbeck. Jakob Wilde hade anpassat sig till tyskarnas metod att se på historien som i en spegel, som förklarade sammanhanget mellan dåtiden och nutiden. Därför borde hans "Historia pragmatica Suecicae" användas i Greifswald."I en regering som vår måste en kontinuerlig användning av historien i konungarikets offentliga angelägenheter, så långt den rådande författningen medger, smickra patrioten, göra intryck på sinnelaget och tjäna som prydnad och stöd för de förslag som skall göras till riksdagen eller vid andra tillfällen." Den studerande ungdomen kunde dessutom göra sig en bild av svenske kungens rättigheter som hertig av Pommern och om förbindelsen "mellan den tyska kroppen […] och den svenska kronan." Denna insikt kunde bidra till lösningen av den (då relevanta) utrikespolitiska frågan, huruvida man skulle söka en allians med Frankrike eller med tyske kejsaren. En svensk var enligt brevskrivaren tvungen att inse vidden av att Sverige var en av Westfaliska Fredens garantimakter. För att tillgodose kungens intressen i tyska rikets institutioner var det därför avgörande att svenskar förvärvade sig kunskaper om Pommern och tyska lagar. På andra tyska universitet var det inte säkert att professorerna såg sakerna i rätt ljus. Detta kunde inte hända i Greifswald, helst som professorerna till en stor del var "infödda svenska undersåtar".

I samband med rapporteringen kring *Patriotische Beyträge* är det inte svårt att se motivet för publikationen av det femtio år gamla brevet. Då som nu måste frågan ha varit aktuell vad Sverige egentligen fick ut av sin tyska akademi. De gamla argumenten dög tydligen ännu som försvar mot Reichenbachs angrepp. Att den svenska opinionen i sammanhanget var viktig, kunde vi se i alla inblandade personers inlägg i den svenska pressen. På akademins begäran tog Hessenstein verkligen initiativ till en undersökningskommission som dock inte började sitt arbete, och först tio år senare ägde en ordinarie visitation rum.

I *Neueste Critische Nachrichten* 1787:17 recenserades de sista båda delarna av *Patriotische Beyträge*.[655] Man var nu innerligt trött på Reichenbachs påhopp och kritiserade hans Preussenvänliga inställning och den "patriotiska mantel" han svepte in sig i. Ändå återgavs innehållet i de sista två delarna pliktskyldigt. Thomas uppsats om Wismar som först publicerats hos Gjörwell, återgavs på tyska. Några nummer senare annonserades i Greifswald en skrift som medicine professor Weigel sades ha författat på eget initiativ. Reichenbachs kritik av akademin vederlades punkt för punkt, helt enligt med de spelregler denne själv angett. Mest upprörd var Weigel över Reichenbachs insinuationer att hälften av lärarna "vara idel Lättingar, som i deras Fulmagter tro sig besitta en Charta Magna, at tilbringa hela sin lefnad i den fulkomlig otio literario". Dessutom ifrågasatte han om tryckfriheten verkligen omfattade en lärd behandling av det

[655] Recensionen översattes ordagrant i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:12 (28/9).

politiska styrelseskicket. Även Weigels skrift presenterades mycket utförligt i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*.[656]

I mitten på året 1787 vände rapporteringen om tillståndet i provinsen fullkomligt. Intet negativt nådde nu vare sig den svenska eller svenskpommerska läsekretsen. Man kan närmast tolka utvecklingen som en effektiv motoffensiv mot Reichenbach. Det började med generalguvernörens/kanslerns besök i Greifswald den 22 juni 1787, sannolikt en följd av stridigheterna.[657] Hessenstein var gäst i Möllers hus och ägnade alla dagar under sitt besök främst akademiska angelägenheter, även om han passade på att besöka frimurarelogen. Universitetets olika inrättningar som instrumentsalen, den anatomiska teatern, biblioteket och naturaliekabinettet inspekterades noggrant. Det sistnämnda hade Hessenstein utökat genom egna donationer som skickades från Italien till Svenska Pommern. Professor Piper orerade i stora auditoriet om "Huruledes utsprider sig ifrån en Academie säkrast den nödiga Uplysningen till Folkets lägre Classer?". Gadebusch talade om provinsens handelspolitik och de många nyttiga och berömliga anstalter nuvarande generalguvernören hade gjort i sammanhanget. Hessenstein besökte även stadens lasarett och smakade där av de sjukas mat. Efter en hovrättsförhandling diskuterades rättsskipningen med domarna. Något senare meddelade Gjörwell i sin tidning ännu ett besök av generalguvernören, denna gång i staden Bardt, där igen hans landsfaderlighet utmålades. Även ett besök i kurorten Kenz i närheten av Stralsund rapporterades, och Gjörwell kunde understryka Svenska Pommerns vördnad och kärlek för sin generalguvernör.[658]

I oktober 1787 publicerades i Sverige ett brev från Wallenius som utförligare än den tidigare artikeln redogjorde för generalguvernörens besök i Greifswald.[659] Här poängterades tydligt att Gadbuschs föreläsning "grundligt rättar åtskilliga Misstag, som förekomma uti […] Patriotische Beyträge om Svenska Pommerns tillstånd och Handels-rörelse." Wallenius skildrar kort akademins lysande tillstånd och förhoppningarna man riktar på den kommande visitationen: "Hans Maj:t Konungen af Sverige […] lärer inte med mindre Nåd omfatta denna Tyska Högskola, än Konungen af Danmark nyl. gjordt med sin uti Kiel." Provinsens lärosäte hade enligt Wallenius (eller Gjörwell) oslagbara konkurrensfördelar. "Greifswalds behagliga Läge utmed Östersjön, Professorernas ansenliga Löner,

[656] Översättningen publicerades i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:32 enligt den nya räkningen (14/11), där även det svenska citatet har hämtats.

[657] Se rapporteringen i *Neueste Critische Nachrichten* 1787:26 som den svenska översättningen i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:37 bygger på. Men Gjörwell måste även ha fått en annan rapport om tilldragelsen eftersom texterna inte överensstämmer helt. De delar som saknas i Greifswald är konkreta exempel på "Furstens" människovänlighet. Lasarettet inspekterades inte enbart, han smakade till och med av den mat som lagades åt de sjuka. Att Hessenstein besökte hovrätten och diskuterade "Rätvisans skipande Angelägenheter" med domarna, framgår inte heller ur den tyska artikeln. Fler exempel kan anföras.

[658] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:42, originialtexten i *Stralsundische Zeitung* 1786:146, som hos Gjörwell kallas "Regerings-Avisan". Om besöket i Kenz se *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:45, översatt ur *Stralsundische Zeitung* 1787:86. Gjörwell verkar ha varit måttligt förtjust av Hessenstein vilket framgår ur Ingemar Oscarsson, "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan" i *Presshistorisk årsbok* 2001, Stockholm 2001, sid. 49f.

[659] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:19 (15/10/1787). Någon gång mitt under året numrerades alltså exemplaren och sidnumren på nytt. I LUB finns endast årgången mellan månaderna maj-augusti bevarad.

Lifsmedlens drägliga Priser: alt detta, jämte vissa Förbättringar här på sidan, och visse Maximer ifrån Svenska sidan, skulle snart bringa Greifswaldska Academien uti et afundsvärdt Flor." Motpropagandan mot Reichenbach nådde sin höjdpunkt med en artikel under rubriken "SVENSKA ADRESSEN", "Berättelse om de, under Kon. Gustaf III Regering uti *Svenska Pommern* gjorde *stora Förbättringar*."[660] Texten var en översättning ur Göttingenprofessorn Schlözers betydelsefulla *Stats-Anzeigen*, som lästes i hela Tyska riket och var den bästa kanalen för den som ville få en nyhet spridd i den tyska lärda världen. Schlözer hade en tid studerat i Uppsala och rapporterade gärna om nordiska ämnen. Han, Gjörwell och Möller korresponderade intensivt med varandra, och det är möjligt att textens tillkomst ytterst går att härleda till denna kontakt.

Den anonyme författaren skildrar inledningsvis att "den Kgl. Svenska Delen af det goda Pommern" redan flera gånger hade varit föremål för "de almänna Papperen". Men varken regeringen eller invånarna hade behandlats rättvisande där. Tvärtom hade upplysningen gjort betydande framsteg. Styrelsen hade alltsedan Gustav III:s tillträde av regeringen varit en av de lycksaligaste och mildaste, som fria och goda människor kunde önska sig. Sedan sitt förordnande 1778 hade Hessenstein, som ägde både människo- och statskännedom, haft provinsens välfärd i ögonmärke. Finanserna var i ordning. Svenska Pommern hade uppnått budgetbalans och detta trots att flera utgiftsposter hade flyttats dit från Stockholm. Växelkursen hade stabiliserats. Man hade investerat i sjukvården, vägar och industrier. Inom lantbruket hade försök införts på de kungliga domänerna att befria de livegna från dagsverken. Istället arrenderade dessa nu marken på tidsbundna kontrakt och betalade i pengar istället för arbetskraft. Effekten var att de bättre kunde ta hand om sina familjer och själva anställa personal. Därigenom kunde i slutändan befolkningen ökas. "Tjenstskyldigheten, hvaruti Lifegenskapens hårdhet och skadlighet egentligen bestå", förföll nu. Livegenskapen existerade så nästan enbart till namnet och förlorade så sin hämmande verkan. Inom det kyrkliga livet hade gudstjänsten rensats, "besvärjelsen", annars kallad "exorcismen", hade avskaffats vid dopet. Som ett tecken på religiös tolerans hade en katolsk kyrka inrättats i Stralsund. Där började man även anskaffa "stora Lycktor utan för Husen samt Åskledare, hwarmed Kyrkor och andra offentliga Byggnader blifvit försedde." Slutligen hade befolkningen ökat med nästan fyra tusen invånare.

Så drogs ett streck under debatten om styrelseskick och reformidéer i Svenska Pommern. Reichenbachepisoden gör tydligt att alla parter såg pressen som en viktig beståndsdel i det offentliga samtalet. Det periodiska verket *Patriotische Beyträge* och dess kritik behandlades i ett komplicerat samspel mellan åtminstone fyra tyska och två svenska tidskrifter. De svenska läsarna fick plötsligt en viktig roll och den svenska tryckfriheten åberopades från alla sidor. Alla inblandade parter försökte utnyttja sina kontakter hos Gjörwell. Varken han eller Greifswaldtidskriften kunde bibehålla sina ambitioner om opartisk behandling. Efter att Reichenbachs kritik gled över till ett öppet angrepp på den lärda världen formerade sig ett massivt och välregisserat motstånd i olika publikationer. Gadebusch levererade verk med statistiska beräkningar som motsade Reichen-

[660] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:43. Här hänvisas till Schlözers *Stats-Anzeigen*, Band 9, sid. 55ff.

bach. Gjörwell publicerade mer än villigt universitetets kritik, *Stockholms-Posten* ett satiriskt angrepp. Till slut verkar provinsens styrelse tagit steg mot en kontroll av nyhetsflödet och motpropaganda. När generalguvernören Hessenstein återvände till Stralsund svängde rapporteringen över till att bli till en hyllningskör över sakernas förträffliga tillstånd.

Det politiska läget i Sverige var samtidigt allt annat än säkert. Riksdagen 1786 hade blottat stora sprickor mellan kungen och ständerna. Oppositionen hade majoritet i alla utskott. Möller var nyfiken och bad Gjörwell om översändande av de tryckta protokollen och riksdagstidningarna. I *Neueste Critsche Nachrichten* 1786:52 publicerades en fyrasidig tysk sammanfattning av de punkter som Kungl. Maj:t funnit för gott att meddela rikets ständer. Och i första numret 1787 följde en lika lång redogörelse för riksdagsprotokollerna/-tidningarna. Här kunde man dock inte läsa något om det jäsande missnöjet med Gustav III:s styre. Tvärtom skildrades allting till det bästa. Möller hade planer på att till och med översätta riksdagsskrifterna till tyska. Att en fransk revolution eller ett svenskt krig mot Ryssland stod inför dörren kunde rimligtvis ingen ana.

Rojalism kontra folkstyre

Vem definierar begreppen?

När franska revolutionen bröt ut ställdes de som pläderade för moderata reformer inför ett fundamentalt problem. Stora delar av det revolutionära programmet stämde överens med deras eget, och de begrepp som revolutionen använde hörde till upplysningens centrala. Nu fick de plötsligt en negativ klang. Själva ordet "revolution" hade förut inte betytt så mycket annat än en förändring i styrelseskicket. Gustav Vasas maktövertagande, Gustav III:s statsvälvning 1772, amerikanarnas uppror mot engelska kronan kunde utan större svårighet betecknas som positiva revolutioner. Men det blodiga förloppet i Frankrike misskrediterade själva begreppet. Det samma gällde orden frihet, jämlikhet eller upplysning. År 1784 kunde Reichenbach i sina *Patriotische Beyträge* som ett argument mot livegenskapen anföra "Denn ist nicht das ursprüngliche Vorrecht aller Menschen Freiheit und Gleichheit?"[661] Men när giljotinerna sattes i bruk, var det svårt att hävda dessa ståndpunkter. Sympatin för den franska upplysningens frihetsbegrepp förvandlades till skepsis, och folkstyret utmålades som anarkiskt kaos. Jämlikheten definierades av revolutionens bödlar.

De centrala begreppens "rätta" betydelser skulle räddas. Vad var "verklig" frihet, det "rätta" bruket av förnuftet eller "sann" upplysning? Frågor likt dessa går som en röd tråd genom disputationslitteraturen, recensioner och högtidstal efter 1789. En annan viktig fråga rörde maktutövandet och beslutsfattandet. Den franska nationalförsamlingen sågs snart som ett skräckexempel och pöbelvälde. Istället fick den gamla idén om den upplyste despoten ny vind i seglen, något som

[661] Johann David von Reichenbach, *Patriotische Beyträge zur Kenntnis und Aufnahme des Schwedischen Pommerns*, Stralsund 1784, Erstes Stück, sid. 65f. Wallenius höll 1795 som frimurarelogens talman ett tal högtidsdagen "Om frimurarens frihet och jämlikhet", som säkert på ett mycket moderat sätt kommenterade dessa båda laddade begrepp.

avspeglas i en hel rad yttranden av intellektuella i Svenska Pommern.[662] Revolutionen i Frankrike blev i hög grad ett slagträ i debatten och ett medialt spektakel. Även i Svenska Pommern var alla medvetna om att något exceptionellt hade ägt rum. Med tio dagars fördröjning underrättades provinsens tidningsläsare kontinuerligt om händelserna i Paris, även om rapporteringen från det svensk-ryska kriget dominerade till en början.[663] Ett av de sällsynta redaktionella bidragen i *Neueste Critsche Nachrichten* 1790:31 visade en tydlig indignation över den franska utvecklingen. Här recenseras verket "Gespräche über Gallicismen und Germanismen". Recensenten hade från början med avsky betraktat de politiska virrpannornas svindel rörande frihetsbegreppet. Filosofiska "likhetsmakare" och fantastiska statskloka hade perverterat rättsbegreppet. De positiva rättigheterna upphörde att existera om alla naturliga rättigheter hos mänskligheten verkligen tilläts. Istället för furstens despoti infördes en förödande folkdespoti. Lagarna upphävdes genom friheten på det mest vidriga sättet. I det följande infördes främst bidrag som belyste det avskyvärda i händelserna.

Om den pommerska opinionen verkligen någonsin påverkades av revolutionärt *tänkande* kan ifrågasättas, även om fraser som frihet, jämlikhet och broderlighet stundom användes. Terrängen hade snarare preparerats genom hundratals skrifter likt Reichenbachs där snusförnuftiga ämbetsmän nedlade sin syn på samhällets omorganisation, på förbättringar och förändringar, eller genom romaner som *Hallo's glücklicher Abend.* Den akademiska opinionen i Greifswald tog bestämt avstånd från händelserna i det avlägsna Frankrike. Det revolutionära bruket av begreppen var någonting som till varje pris måste bekämpas. Samma sak gällde de politiska koncepten. Folkets styre var en illusion som ledde till folkdespotism och anarki. Att Wallenius inte var någon anhängare av revolution är lätt att räkna ut. År 1791 höll han en patetisk *Oratio panegyrica* över Gustav III, utförligt sammanfattad i *Neueste Critische Nachrichten*.[664] Under sin svenska resa samma år noterar Wallenius beklämt att barndomens lekkamrat, greve Johan Gyllenborg, bar en ring som inneslöt en bit av Bastiljen: "Jag vet inte vad man vill insinuera med franska monarkins spillror i Sverige".[665]

[662] Alexander Muschik tar i *Die Ideen der Französischen Revolution in Schwedisch-Pommern*, Greifswald 1999 (examensarbete för lärarexamen) upp en mycket relevant frågeställning. Han undersöker hur franska revolutionens idépotential mottogs i Svenska Pommern och hur enskilda representanter positionerade sig gentemot det. Som pionjärstudie i detta område äger den sitt fulla värde, dock menar jag att franska revolutionens idépotential är grovt överskattat. Därför kommer Muschik ofta till negativa resultat. Stämningen i Svenska Pommern var "konservativ", man "låg efter" eller var "rojalistisk" i *förhållande till vad*, kan man fråga sig? Sådana värderingar måste medföra att man mäter med Frankrikes mått och ser händelserna där som progressiva enligt en positivistisk världsbild.

[663] Jämför med Herbert Langer, "Das Echo der Französischen Revolution in Gelehrtenzeitschriften und Zeitungen Schwedisch-Pommerns" i *Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit*, München 1992.

[664] *Neueste Critische Nachrichten* 1791:14. Talets funktion ses bäst i samband med svensk-ryska kriget. Men likväl är det "den första tryckta skriften som säger något om Wallenius politiska hållning". Se Alexander Muschik, *Die Ideen der Französischen Revolution in Schwedisch-Pommern*, Greifswald 1999, sid. 41f.

[665] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*,1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 64.

Efter revolutionens första kaotiska år hotades det Tyska riket av Bonapartes arméer. Freden i Rastatt 1795 blev förnedrande. Tyska riket väster om Rhen stod nu under fransk kontroll. Tyska intellektuella upptäckte att Frankrikes styrka låg i den nationella mobiliseringen av folket. Men detta betydde inte nödvändigtvis att folkstyret var det ideala statsskicket. I stället innebar Bonaparte-effekten att den rojalistiska linjen, enheten mellan monarken och folket betonades allt mer. I Svenska Pommern understödde Gustav IV Adolfs upprepade närvaro etableringen av detta motiv.

Den farliga folkdespotismen

Ett exempel på den genre av skrifter som sökte återvinna de av revolutionen ockuperade begreppen var svensken Manderfeldts *Tidens falska politik*, utförligt recenserad i *Neueste Critische Nachrichten* 1791:32. Recensenten tar särskilt fasta på den "falska" användningen av frihetsbegreppet. Själva ordet frihet användes av folkets förledare som ett bländverk med syftet att regera över ruiner. När regeringsformen sattes ur spel försvann det borgerliga samhällets grundvalar. Frankrikes exempel visade att landet på detta sätt kastades i fullständig anarki. Var det lyckligare med sina tolvhundra kungar än med en enda? Och var inte pöbelns tyranni det värsta man kunde tänka sig? Samma grundtema anslogs i den politiska avhandlingen *De despotismo populi* som Möller presiderade för i februari 1792. Respondent var den redan tidigare nämnde *Gustaf Sjöborg*, broder till historikern och arkeologen Nils Henric Sjöborg i Lund. Franska revolutionen hade nått sin kulmen och avhandlingen trycktes strax efter Gustav III:s död. I två tyska översättningar spriddes den snabbt inom hela Tyska riket.[666] Avhandlingen recenserades i *Allgemeine Literaturzeitung* 1793:36 och en tysk översättning rekommenderades där varmt. Predikanten Hahn i Leipzig förverkligade detta för att, som han uttryckte det i förordet, lämna ett bidrag till undvikandet av farlig extremism.[667] Hitintills hade författarna i regel riktat in sig på att beskriva furstarnas despotism. Men nu hade man sett exempel på ohämmad folkvrede och det var på tiden att äntligen säga rakt ut att det även fanns en folkets despotism, ett pöbelns välde. Det var viktigt att poängtera att även folket kunde göra sig skyldig till moraliska avsteg och sätta sig över sina medmänniskor. I tjugotvå paragrafer plockade Sjöborg isär den franska upplysningens tolkning av två centrala begrepp, frihet och jämlikhet.[668] Revolutionen hade perverterat dem och dragit felaktiga slutsatser. På dem kunde ett borgerligt samhälle aldrig fota sitt bestånd, och den franska vägen måste avvisas. Sjöborg citerade Magnus Lehnbergs inträdestal i vetenskapsakademin 1791 som på ett fullgott sätt anger tonen för hela avhandlingen: "Mitt öga är ej gjordt för den ljufliga synvillan af en allmän jämlikhet, som föder skaldernas inbilling och den vises fåfänga, jag trängtar ej til

[666] Översättningarna behandlades i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:30 och 1793:51. I det förra numret behandlades en anonym översättning som kritiserades för att den hade utelämnat svenska citat. Hahns översättning föredrogs i nummer 51 framför den anonyma. Däremot ifrågasatte man de kommentarer som filosofiprofessorn Cäsar lade till Sjöborgs avhandling. Det var inte alltid säkert om dessa överensstämde med författarens intentioner.

[667] Gustaf Sjöborg, *Über Volksdespotismus*, Leipzig 1793, (översättning Hahn).

[668] Översättaren Hahn tillade i ett 120-sidigt appendix sina egna tankar kring den svenska magisteravhandlingen.

vildens ödemarker at njuta dess verklighet: begreppet om et samhälle är begreppet om olika öden och stånd."[669] Istället utmålas det patriarkaliska samhället som det mänskliga naturtillståndet. Naturen hade inrättat familjen så att föräldrarna styrde. Och för att uppnå en naturlig jämlikhet när flera familjer levde tillsammans, delegerade fäderna sin makt till en representant, den styrande makten. Så uppstod det borgerliga samhället med det allmänna bästa som mål. Sjöborg avfärdade inte demokratin i sig utan menade att den inskränkta monarkin var den statsform med vilken det allmänna bästa kunde uppnås säkrast och snabbast. Regeringsformen utstakade ramverket för att uppnå den offentliga välfärden och balanserade makten i staten. Regenten var underordnad detta statens syfte, han var blott dess representant, en personifierad lag. Han kunde endast kräva det av sina medborgare som regeringsformen stadgade. Och de fundamentallagar som fastställdes inom regeringsformen reglerade ytterliggare maktutövningen. Om han inte följde regeringsformen gjorde han sig skyldig till despotism.[670] Både anarkin och despotismen satte regeringsformen ur spel och därför stred båda mot det borgerliga samhällets grundvalar. Sjöborgs resonemang följer den svenska offentliga rättsteorins grundidéer alltsedan 1719. Regeringsformen var det heliga korrektivet för både makthavare och medborgare och stod högre än allt annat. Så länge denna hierarki var obruten, så länge alla arbetade på det allmänna bästa och offentlig välfärd behövde inga förändringar i statsskicket genomföras.

Denna logiska rättsteoretiska argumentation mot despotismen kompletterar Sjöborg med ett resonemang som följde klimatlärans föreställningar. Till och med asiatiska samhällen som hade en av väderstrecket determinerad fallenhet till despoti delade makten mellan olika aktörer. Den turkiske kejsaren var tvungen att ta hänsyn till muftin (överprästen), ulama (de muslimska rättslärdes kollegium) och sitt eget garde. Men de nordliga folkslagen hade av naturen anlag till frihet och försvarade denna på ett sätt som naturligt reglerade makten mellan fursten och de underlydande. Sjöborg hänvisade till en akademisk avhandling i Greifswald som hade just framhållit dessa naturliga egenskaper hos germanerna.

Ett tredje stort ämne som avhandlades av Sjöborg är själva begreppet "folk". Detta kunde både betyda medborgarnas kollektiv, *nationen*, eller de lägsta folkskikten, *pöbeln*. Nationen kunde omöjligt regera som kollektiv. Delegater och representanter måste utses, men dessa kunde aldrig sätta sig upp mot regeringsformen. Om lagarna sattes ur spel hade folkets representanter förverkat sin rätt. Farligast var ett system som uppmuntrade den lägsta obildade klassen, pöbeln, att utöva sin makt obildad, tygellös och styrd av låga drifter. Pöbelns bristande historiska, ekonomiska och juridiska kunskaper gjorde att dess styre ledde raka vägen till avgrunden. Den romerska historien var full av exempel på att illassinnade och härsklystna senatorer viglade upp folkmassan och därmed släppte lös ett odjur. Men så länge den svenska författningen, så länge den svenska nationens ära ägde bestånd, menade Sjöborg, kunde fäderneslandet aldrig bli skakat av de oroligheter som drabbat andra länder.

[669] Gustaf Sjöborg, *Über Volksdespotismus*, Leipzig 1793, sid. 14.

[670] Greifswaldjuristen Hagemeister fördjupade detta resonemang i en avhandling med titeln *Auch der Regent ist an die von ihm gegebenen Gesetze gebunden*. Jämför recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1794:39.

Stralsundmajoren Carl Fredrik Pereswetoff-Morath filosoferade i ett brev till sin bror om att "i en rättrådig regering alla rewolutioner äro omöijelige". Övertygelsen om rätt och fel var inplantad i människans hjärta. Endast förtryck ledde henne till att välja orättens extrem. "En Souverain som skielf afhielper inrotade oseder och aristocratiske förtryck samt democratiskt skielfswåld, gör skielf en hälsosam rewolution i den politiske Kroppen, äfwen så wärkande som fråssen i en physisk fördärfwad kropp."[671]

Sympatin för kungamakten och avskyn för folkstyret behandlades av Wallenius i talet "Om de svenska kungarnas arvsrätt" med anledning av kronprinsen Gustavs födelse 1799.[672] Huruvida konungar alltid skulle väljas eller om deras värdighet automatiskt gick i arv var ett ämne som flitigt diskuterades bland frihetstidens historiker. Vem hade makten, kungahuset eller ständernas representanter? Under den gustavianska eran var frågan definitivt avgjord till monarkins fördel. Wallenius trodde att talet aldrig skulle tryckas, eftersom "några uttryck äro ganska starka mot Democratien", som han skrev till Gjörwell. Men det skulle offentliggöras bara några månader senare i anledning av kungens besök i provinsen. Wallenius bifogade i brevet en notis med påskriften "Anhålles om införande i Posttidningen". Här beskrevs festligheterna i Greifswald "i anledning af samma för Sverige och Pomern högst glädjefulla tillfälle". Studenterna hade bjudit till teater och bal med fyra hundra deltagare, "vid dessa verkeliga folksfester hafva mera än tusende canonskott blifvit lossade."[673] Talets inledning anknöt på vedertaget sätt till den kollektiva glädjen i hela svenska riket. Från Lappland till Pommern genljöd en samfälld röst: "Leve kronprinsen, de kommande tidernas hopp!". Det var inte slavarnas tillrop, nej ett fritt och kungatroget folk, "alla trogna svenskar och pomrares hjärtan" jublade när det gick väl för fäderneslandet.

Greifswalds akademi hade alltid visat det svenska kungahuset den största tillgivenheten och firade fäderneslandets fest. Auditoriet var upplyst och Wallenius sade sig tala inte endast enligt konstens utan efter känslornas regler. Den anarkiska regeringen föraktades av många. Orsakerna var lätta att inse: okunskap, maktbegär och lättsinne förledde folket. Vilken större olycka kunde det finnas än att alla ville regera? En vanföreställning gjorde en skillnad mellan kärleken till friheten och kärleken till regenten. Den monarkiska regeringen var den som lämpade sig bäst för det borgerliga samhällets syften. I den anarkiska demokratin kastade den ena medborgaren sig över den andra, tills dess alla offrats. Den kungliga arvsrätten bejakade Wallenius av historiska skäl. Sverige ägde redan före Kristi födelse ett slags "patriarkisk" regering; folket utgjorde "liksom en familj." När fadern dog överfördes auktoriteten på den äldsta sonen. Trohet, redlighet, tapperhet och dödsförakt var de gamla skandinavers huvuddygder. Trolöshet och onda uppsåt stämde inte överens med nationens tankesätt. Att vara den förste i ett sådant folk representerade upphöjdhet, för att inte säga gudomlighet. Från Oden till Gustav IV Adolf fanns hos svenskarna en utomordentlig vördnad för

[671] Carl Fredrik till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath, 1/5 1797, Pereswetoff-Morathska släktarkivet.

[672] Jacob Wallenius, *Vom Erbrecht der Schwedischen Könige*, Greifswald 1800. Avhandlingen finns även fyra år senare avtryckt i Leipzigtidskriften *Nordische Blätter* 1804, 2. häftet. Se även anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1804:13.

[673] Wallenius till Gjörwell 28/1 1800, KB, Ep G 7:33.

kungen. Skandinaverna präglades av en obrottslig trohet mot regenten.[674] I tjugo generationer hade den konungsliga arvsrätten funnits hos de svenska kungarna. Med ynglingaättens fall kom olyckorna. Man menade nu att kungarna skulle väljas, vilket orsakat split. Men Norden var tvungen att ledas av *en* ledare, en krigare och hjälte.

Wallenius fortsätter med den typiska rekapitulationen av den svenska historien sedan forntiden som numera var så väl känd i provinsen. Höjdpunkten blev Gustav II Adolfs landstigning i Pommern. "Pommern blir svenskt. Vid dessa stränder landade först Tysklands räddare. Här mottogs han med förtroendets, kärlekens, tillgivenhetens och glädjens öppna armar av alla invånare." För de svenska och pommerska statsmedborgarna fanns inget bättre än att kungahusets arv var säkrad. Hemsk vore tanken att det inte längre fanns någon svensk arvinge. "Då skulle ett stort rike i grannskapet sluka oss. Tigrar skulle slita sönder oss och framtidens vandringsmän sucka: *Här var en gång Sverige*." Men nu blommar Gustavs släkte åter upp, lyckligare tider stundar, folken "blir allt mer upplysta och genom bittra erfarenheter klokare och bättre."

Möller lät i *Neueste Critische Nachrichten* 1799:49 behandlingen av Wallenius tal föregå av en allmän utblick över tidens politiska tillstånd. På olika orter agerade man i enlighet med de tyska bondekrigen under 1500-talet: det höga förnedrades och det låga upphöjdes. Man deklamerade mot all god ordning, mot allt gammalt och hävdvunnet även om det genom erfarenhet givit prov på sin styrka. På luftiga, blott spekulativa resonemang ville man bygga hela statssystem, fastän dessa upprepade gånger hade visat sig falla ihop. Det förvånade inte att den ärftliga monarkin under dessa omständigheter kritiserades. Men den som kände världen, människan och historien såg vad som hände med riken som inte säkrade sin tronföljd. De blev offer för inhemska och främmande ränker och intriger, och varken lag eller konung respekterades. Förbrytare straffades inte, oskulden förlorade sitt försvar, äregiriga aristokrater sträckte ut sina händer efter kronan. Prinsar som suktade efter makten, styvfaderliga unionskungar banade sig vägen till tronen med mord eller blod, medborgarblod. Man behövde endast frammana Polens öde eller gå tillbaka till Sveriges historia mellan Olof Skötkonung och Gustav Vasa för att medlidande betrakta den olycka som drabbade dessa riken. Från denna upprörande scen måste man istället rikta sin blick på de otvivelaktiga fördelar en regering ägde där kungen inte var främmande för nationen. Sympatierna mot landet växte naturligt, ungefär som de vänskapsband man knöt under ungdomsåren. En sådan monarki låg fjärran från de tyska andliga valfurstarnas privatintressen. Istället manifesterades i den svenska ärftliga monarkin ett intresse för den fria nationen med monarken som förste medborgare. Monarken gjorde sitt folk lyckligt och skapade sin egen lycka genom folket. Hur välgörande var det inte att monarken kunde ställa sig i raden av stora förfäder, som till exempel de "ärevördiga Gustaverna i Sverige". Möllers entusiasm formar sig till ett utrop: "Lyckligt land som kan glädja sig åt en så obruten rad av vördiga regenter ur en och samma stam! Och du, lyckliga Sverige och Pommern! […] Hand i hand

[674] Här hänvisas till det program och tal av Möller (1768) som tidigare behandlades och som just berörde pomrarnas och svenskarnas trohet mot sina regenter. Med Wallenius nya tolkning kunde man lägga till att troheten som pomrarna omfattades av i sin egenskap som svenska undersåtar var en "skandinavisk" egenskap.

förenar båda sina glädjefyllda känslor och den akademi som nu mer än ett och ett halvt sekel blommat upp under den svenska spiran faller in i hyllningskören!"

Några månader senare var det åter dags för en rojalistisk manifestation. I början av april 1800 kröntes Gustav IV Adolf till Sveriges konung. Originellt nog var det den kungakritiske Thomas Thorild som höll Greifwalds universitets högtidstal vid detta tillfälle. Annars hade han visat sig föga intresserad av hedersbetygelser för det svenska kungahuset. Men hans tal *De majestate* följde inte heller den monarkiska hyllningens konventioner. Istället utnyttjade Thorild tillfället att hålla en principiell utläggning om den "sanna" majestäten i anslutning till den nya kunskapsteoretiska, "fysikomatematiska", ansats han nyss presenterat i sitt filosofiska huvudverk *Maximum seu Archimetria*.[675] Talet låg så fjärran från all hyllningsretorik man kan tänka sig och lyfte upp ämnet (kröningen, majestäten) på en metanivå. I stället fick två av de närvarande svenska studenterna av börd, baronerna Bonde, stå för den konventionella panegyriken. På kvällen bjöd de till bal som öppnades av ett "vördnadsfullt tal" i anledningen av kröningen. Studenten Segersten orerade om det lyckliga land som regerades av Gustav: "Gläd dig, du Pommern, som ser dig beskyddas/Utaf en vän, af en hjelte och far/Uti palatsernas sköt och din hyddas/En lika väg till hans kärlek du har."

Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1800:16 beskrev inledningsvis Thorilds tal med de konventionella fraserna, hur "akademins vördnadsfulla glädje och förhoppningar" hade tolkats på det mest fulländade sätt. Sedan inlät han sig på filosofens resonemang. Thorild sökte att visa att det endast fanns en enda odödlig storhet hos mänskligheten, den högsta dygden. Och i proportion därtill fanns endast en enda odödlig majestät som levande representerade denna storhet, kungens majestät. Sann kunde majestäten endast bli därigenom att förena varje dygds storhet med sig själv, Vishet, Tapperhet, Arbetsamhet. Och först när dessa delmängder förenades i regeringens praxis uppstod en harmonisk helhet, majestäten, i regeringen.

Thorild var egentligen ingen självskriven förespråkare för folkstyret. En på meriter utvald kast innehar i hans politiska världsbild de styrande posterna, och den högste i detta system kallas för patriark. Ämbetsmännen måste "på gammalt västgötiskt sätt" kunna utstå offentlig kritik. Målet med regeringen är att avskaffa fattigdom. Makten måste övergå från herrarna till folket, bönderna. Med detta uppstår ingen monarki, utan en "harmonarki", till allas bästa välfärd.[676] Den sene Thorilds politiska idébildning är alltså fjärran från den tidigare revolutionära anda som nära nog kostat honom livet. Istället för snabba reformer som kan inkrävas av valda folkrepresentanter föresvävar honom ett självreglerande samhälle som i

[675] I *Maximum seu Archimetria* kompletteras kategorierna "sant" och "falskt" av kategorierna "minimum" och "maximum". Verkligheten var mest närvarande och sann när den upplevdes direkt och som mest frånvarande och falsk när den abstraherades som begrepp eller idéer. Thorild gjorde upp en skala där "medium" utgjorde den punkt mellan idé och verklighet där kunskapen definierades i proportion till upplevelse och abstraktion. Därför intog filosoferandet om de rätta proportionerna och måtten en så viktig ställning hos esteten Thorild. Allting underkastades denna "fysikomatematiska" syn som han tillerkände den enda legitima och ultimata förklaringskraften. Denna bakgrund kommer att presenteras utförligare längre fram.

[676] Stellan Arvidssons privata Thorild-arkiv, Svenska vitterhetssamfundets arkiv hos Svenska Akademin, pärm med material tänkt för utgivningen av sista bandet av "Thorilds skrifter under Tysklandstiden".

kraft av sitt naturliga omdöme frivilligt skapar harmoniska konfliktbefriade enheter. Snarare finns det stora likheter med det patriarkiska styrelsesätt Wallenius målade upp, baserat på den nordiska forntiden. En av Thorilds gynnare och inspiratörer i Sverige var nygöticisten Per Tham på Dagsnäs.[677] I så kallade "sekularbrev" (eftersom ett nytt sekel hade börjat) till franska akademin, kejsaren Alexander av Ryssland och påven Pius VII nedlade Thorild år 1801 sin syn på framtidens regeringsform. Av brevet till den franska akademin framgår med all tydlighet att "förebilden för ett gott samhälle är familjen, familjefaderns omsorg om de sina." Thorild tar avstånd från franska revolutionen. Den hade haft sin storhet, men hamnade i mörker.

Den fjärde juli 1800 kom Gustav IV Adolf i egen hög person på blixtvisit till Svenska Pommern. Tre dagar senare fick man i Greifswald veta att han ämnade besöka staden. Generalsuperintendenten Schlegel, som dagen förut hade avlagt en visit i Stralsund, hade glömt att fråga om ett tal skulle hållas. Men en sådan chans ville Wallenius inte missa och tog saken i egna händer. Han frågade hovkanslern Zibet (som kommit till Greifswald för att förbereda kungens besök) om det fanns tid och tillfälle för ett tal. Denne berättade att kungen ville bevista borgarnas skytteövningar på morgonen, att han hade brev att skriva och att han skulle avresa från Greifswald strax efter middagstid. Halv tolv på kvällen fick Wallenius besked om att talet verkligen skulle hållas. Tio timmar senare skulle kungen infinna sig i akademins auditorium för att lyssna till det ännu oskrivna talet. "Det var inte möjligt att tänka på sömn", skriver Wallenius, "jag bad om två ljus och kaffe. Efter midnatt började jag och klockan fyra var jag färdig. Solen gick upp. Jag kastade mig på sängen och sov till klockan sex, sedan skrev jag talet rent och klädde på mig. Klockan nio kom pedellen för att hämta mig." På torget hade tiotusen människor samlats för att bevista skytteövningarna. Enligt Wallenius var auditoriet vid hans ankomst "fullproppat, säkert med tusen personer, även kvinnor." Alla professorer (förutom Hultén och Thorild som höll sig undan när det livs levande majestätet kom till staden) hälsade kungen redan vid trappan. Wallenius tolkade auditoriets tankar i det svenska talet *Om Academien i Greifswald*. Det behandlade universitetets öden från instiftande fram till det nuvarande lyckliga tillståndet. Han talade om Gustav III och visade sonen porträttet bredvid katedern (se bild 35). "Denna period var rörande och utsmyckad." Det låg nästan ett heligt skimmer över mötet med kungen. Talet trycktes några veckor senare tillsammans det om arvsrätten på akademins bekostnad.[678]

Till Gjörwell skrev Wallenius om kungens hastiga besök: "I Greifswald tänkte man quid faciendum?, d 8 hölls talet. Det är således skrifvit på en natt. Kungen var mycket nöjd och nådig. Han väntade ej så mycket svenskhet härute. Han har här i Pomern blifvit emottagen med största förtjusning och stå[t]."[679] En

[677] Tham är en av de få brevkorrespondenter Thorild hade i Sverige. Se förteckningen i Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 21. häftet, Lund 1980, sid. X-XIII där korrespondensen under Tysklandtiden listas upp.

[678] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*,1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 135ff.

[679] Wallenius till Gjörwell, 28/7 1800, KB, Ep G 7:33; även hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815*, Stockholm 1952, sid. 413.

tysk översättning av hela talet följde senare, men recensionen kom redan samma vecka i *Neueste Critische Nachrichten* 1800:28. Den del som man tydligen ansåg som viktigast översattes redan här till tyska. Den handlade (ett väletablerat och ofta upprepat motiv) om Gustav II Adolfs förtjänster för Tyskland, hjälten som landade "icke långt härifrån denna strand, på den ö [Usedom] som här synes." Den nye Gustav Adolf var universitetets hopp. Hur härligt var det inte för honom att "sitta på detta rum, omgifven af trogne undersåtar i fredens lugn, utsträckande öfver oss den milda Svenska Spiran, prydd med fridens oljequist [...]." Aldrig skulle den forne förebilden ha ångrat "att hafva frälsat Tyskland, att hafva utgjutit sitt blod på Lützens fält." Glädje och "en electrisk eld" lyste i folkets ögon, hela landet var i rörelse "vid denna Germaniens yttersta nordiska gräns". En annan viktig aspekt i talet var åtskillnaden av den "stora och allmänna upplysningen" och "förvillelsen, den falska upplysningen, som undergräfver Statens välfärd." Den falska upplysningen hade emellertid inte förmått att förrycka de akademiska lärarnas huvuden, även om vetenskaperna hotades av en återgång till barbari "af tidens skick och tecken". Men under gustavernas högt upplysta regering var Greifswalds universitet säker om sin trevnad till ärligt sinnade svenskars och pomrares förtjusning.[680]

Teologie professor Piper tog redan 1792 till orda för att utförligt behandla ämnet "Regentens inverkan på nationens karaktär".[681] Bara några veckor före mordet på Gustav III framstår hans födelsedagshyllning till den svenske monarken i efterhand som en kapital felbedömning av läget. Pipers resonemang baserar på den moderata upplysningens idépotential som kopplas till svenska förhållanden. Först beskriver Piper de kollektiva egenskapernas, karaktärens komponenter: klimat, mat och uppfostran, arbete, umgänget, religioner och regentens kvalitéer. Karaktären danades även av det människan läser; lektyren gav henne en särskild nyans. Naturen determinerade dock karaktären på ett sätt som varken konsten eller kulturens förändring kunde påverka. "Men långt mäktigare än naturen själv", säger Piper något motsägelsefullt, "inverkar de politiska och moraliska förhållandena på nationens karaktär." Som hämmande faktorer verkade "despotins tyranni, förlusten av friheten och de allmänna mest naturliga mänskliga rättigheterna, men mest den allting förödande lyxen". Dessa negativa faktorer kunde kasta ett folk från "ordning till anarkiskt kaos", från mod till feghet och mildhet till egoism. Det var uppenbart att regentens personliga egenskaper satte sina tydligaste spår hos varje folk och att han därför ägde nyckeln till dess sällhet. Det var av ondo om regenten undanhöll sig folket och likt "den orientaliska osunda politiken" låste in sig i sitt palats. Hur skulle då en undersåte kunna efterhärma sin förebild? Och omvänt, hur kunde regenten utveckla sina faderskänslor till folket om han aldrig träffade det, aldrig sänkte sig till de fattigas kojor? Den svenske kungen var i motsats därtill redan som privatperson älskvärd. Men än förträffligare var han som rastlös regent, den svages skyddsängel och som anförare för sina trupper.

[680] Jacob Wallenius, *Tal om Academien i Greifswald*, Greifswald 1800. Willers går kort in på kungabesöket. Han ser de motiv som Wallenius använde i sitt hyllningstal som ett tydligt prov på att man räknade in Gustav IV Adolf i stormaktstidens tradition. Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 130.

[681] Theophilus Cälestinus Piper, *Von dem Einfluß eines Landes-Regenten in den Charakter seiner Nation*, Greifswald 1792 (födelsedagstal till Gustav III).

Folkets karaktär danades tillika av regeringsformen. Här anknyter Piper till ett resonemang som Sjöborgs, baserat på att regeringsformens ställning i Sverige var oanfäktad. Piper liknade den svenska frihetstidens slut vid situationen i Frankrike "som nu på det tredje året rasar vidare i tumult, [anförd] av den genom helvetet underblåsta månghövdade Hydran och som dagligen producerar nya chimärer och faller i sådana kramper att hela pulsen i dess politiska liv hotar att stå stilla i en fullkomlig vanmakt".[682] När ett rike befann sig i en så farlig frihetskris fanns det bara en försvarlig väg, "att i det brusande havet likt Neptunus uppträda med gudomlig värdighet och treudd" och att kommendera fred, lugn och följsamhet i detta elementens uppror. Frankrike kunde liknas vid en häst som hade kastat av sin ryttare, och i detta läge måste man ställa sig i den skenande hästens väg och fånga tyglarna. Så hade Gustav III en gång agerat i Sverige. Piper citerar Fredrik II av Preussen som i sina memoarer beskrivit kaoset under Sveriges frihetstid. I ett skepp utan mast, ankare och segel som kastades på den vilda oceanen mot klippor och grund ville alla spela befälhavaren. De olika särintressena kolliderade på det mest vidriga sättet.

Så raderades den svenska folkkaraktären ut till oigenkännlighet. Gustav, "räddaren av sitt folk" betraktade det uppkomna kaoset och återbördade ljus och ordning efter "förvirringens långa natt". Jämte den återställda regeringsformen var lagarna av största betydelse för folkets bildning. Främsta rummet intog religionslagarna "emedan de omedelbart syftar till syftar till andens lycksalighet, den förnämsta delen av vår mänskliga natur". Tryck- och pressfriheten gick hand i hand med detta syfte, eftersom man så effektivt kunde undanröja vantro och förutfattade meningar. Bibelöversättningen, bönedagsplakatens förbättring, toleransen gentemot påvedömets, koranens och judendomens tillbedjare var talande exempel. Lagarna som syftade till att uppodla språket, vetenskapskulturen, hantverk och industrier hjälpte till att förädla en nation. Men i motsats till Österrike, där tyskheten och tyska språket etablerades med våld, gick Gustav III tillväga med mycket större finkänslighet, menade Piper. Genom att satsa på universitet och akademier slipades det råa i seder och känslor hos folket ner. Till och med i detta av den styva Nordanvinden behärskade territorium lyckades Gustav trolla fram ett nordligt Arkadien. Den svenska blomstringen visade sig i sådant som Karlskronas docka, stenpapper, fiskleverolja, salmiak, kartor och jordglober. Inom politilagstiftningen hade Sverige gått i bräschen för nya tänkesätt. Förbrytaren behandlades som en på irrvägar vandrande olycklig del av samhället men kunde bli brukbar för staten. Istället för att straffas i mörka fängelsehålor och med blodbesudlade tortyrredskap kunde den förirrade människan korrigeras genom arbete för samhällets bästa. "Landsherren skall inte vara plågoande och straffexekutör, utan mänsklighetens uppfostrare", sammanfattade Piper. Till den goda ordningen räknade han även införandet av den nationella dräkten (som Gustav III bar på det porträtt som hängde i Greifswalds universitets

[682] Pipers beskrivning av det franska sjukdomstillståndet lyder i original: "[…] wenn ein Reich in einer so gefährlichen Freiheits-Crise, wie jetzo Frankreich, schwebt, das von der vielköpfigen Hydra, wie aus der Hölle angehaucht, bald in Tumulten schon ins dritte Jahr fortrast, und täglich neue Chimären erzeugt, bald in solche Verzuckungen fällt, daß der Puls seines ganzen politischen Lebens in gänzlicher Ohnmacht stillzustehen droht […]". Theophilus Cälestinus Piper, *Von dem Einfluß eines Landes-Regenten in den Charakter seiner Nation*, Greifswald 1792, sid. 16.

auditorium). Därigenom kunde hans undersåtar kännas igen i världen som en sammanhållen familj.

Inom berättelsen om övergången mellan frihetstiden och det gustavianska styret rymdes även berättelsen om den urspårade franska revolutionen. Talet till Gustav III var kanske inte främst en hyllning till födelsedagen utan snarare en distansering från ett felaktigt uppfattat frihetsbegrepp. Piper gjorde ett likhetstecken mellan den pervertering som hade ägt rum i Frankrike och situationen i Sverige i början på 1770-talet. Och mönstret som borgade för ett ordnat samhälle gick via regeringsformen och lagstiftningen. Dessa kunde, dessa skulle den upplyste monarken påverka och därigenom förädla sitt folk.

Det nationella traumat

Det ifrågasatta ryska kriget – provinsen pressas hårt

Det politiska medvetandet i Svenska Pommern påverkades naturligtvis starkt av händelserna i moderlandet. Svensk-ryska kriget var inte endast folkrättsligt ifrågasatt. Den interna svenska oppositionen hade genom Anjalaförbundet skapat en allvarlig sammansvärjning som hotade om inte rikets existens så i varje fall Gustav III:s maktställning. Redan under 1780-talet hade man i Svenska Pommern blivit medveten om den kungafientliga oppositionen. Svenska och pommerska adelsmän i provinsen hade bevistat de stormiga riksmötena. En kritisk hållning till Gustav III intog familjen Kuylenstierna som bodde på godset Pritzier öster om Greifswald. Wallenius hade odlat goda kontakter till dem, eftersom sonen studerat under hans överinseende. När Kuylenstierna vädrade sitt missnöje med den svenske kungen, kom det till en störning i förhållandet som varade i flera år. Familjefadern hade förvisso under kriget utnämnts till överstelöjtnant, men hade bytt till den kungakritiska sidan.[683] Majoren Carl Fredrik Pereswetoff-Morath, som bodde i ett "torp", Papenhagen, utanför Stralsund, skildrade i brev till sin bror Anders Wilhelm i Linköping stämningen: "Det är obegripeligt at i det uplysta filosofiska 100 talet, Regenter icke kunna eller willa inse dårskapen af en rasande Ärelystnad at willa regera öfwer mera Menniskor och land än de äro i stånd at styra."[684]

Själva krigsutbrottet 1788 följdes med stort intresse. I *Neueste Critische Nachrichten* speglas detta framför allt genom recensioner av verk som berörde örlogstaktik och sjöbataljer.[685] Läsarna fick under det följande året reda på att krigets folkrättsliga legitimitet var ifrågasatt.[686] Sverige motiverade sitt krigsinträde med att bistå "Porten", alltså Osmanska riket. Men kritikerna hävdade att man sedan fredsslutet med Ryssland 1743 inte ägde rätt att understödja turkarna.

[683] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 24. Under hela perioden mellan 1789 och 1792 gjorde Wallenius noggranna observationer om krigsläget och stämningen i provinsen. Det skulle spränga framställningens ram att gå in på alla detaljer i detta avseende.

[684] Carl Fredrik till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath, 15/12 1788, Pereswetoff-Morathska släktarkivet. En ingående skildring av krigsläget i Sveriges sydvästra flank får man i brevet 2/4 1789.

[685] *Neueste Critische Nachrichten* 1788:2, 6, 17.

[686] *Neueste Critische Nachrichten* 1789:29. Här recenserades en engelsk skrift i tysk översättning med titeln "Über Schweden und Rußland in Staats- und völkerrechtlichen Problemen".

Debatten fördes även i Greifswald. Där drev en gästföreläsare, den berömde litteratören Schlettwein, tesen att det var förkastligt för en kristen stat att liera sig med en "hednisk".[687] Greifswaldjuristen Hagemeister såg det tydligen som sin uppgift att i detta läge författa en folkrättslig avhandling som legitimerade det svenska krigsinträdet.[688]

Trots motsättningarna kände euforin över slaget vid Svensksund 1789 inga gränser. De av Gustav III redigerade kartorna över sjöslaget kunde köpas även i Svenska Pommern.[689] Fredsförhandlingarna med Ryssland förde emellertid en allvarlig kris med sig. I en rad brev underrättade Wallenius Gjörwell om händelseutvecklingen som kastade svenskpomrarna mellan hopp och förtvivlan. De ryska fredskraven upplevdes som hårda. Sextio miljoner rubel skulle Turkiet och Sverige betala, fick man veta. Den svenska regeringsformen skulle återgå till 1743 års status, kungen fråntas rätten att starta krig eller sluta fred. Syftet var entydigt, Sverige skulle kuvas. Att den nye generalsuperintendent, Schlegel, 1790 hämtades från det ryska Riga såg man som en eftergift till Ryssland.[690] Boktryckaren Röse var rädd att engagera sig i utgivningen av kritiska skrifter i det fall hela provinsen skulle hamna i ryska händer. "Af fruktan att af Ryssarna blifva hängd" vågade han inte trycka Gadebuschs tyska översättning av kungens skrift "Du peril".

Men hårdast blev lojalitetskrisen när provinsen av Gustav III pressades på en miljon riksdaler i krigskontribution. Kungens krav måste betraktas som synnerligen oskäligt, hela den kontanta pengarörelsen gick endast upp till 500 000 Rd. Först ville lantständerna upphetsat avslå all begäran om krigskontributionen, men modet sjönk när ständerförsamlingens talesman, von Engelbrecht, vädjade till dem. Enligt Wallenius skall han ha sagt: "Vill ni hellre byta den milda svenska spiran mot en av järn?" Så utmålades konsekvenserna av en försäljning eller pantsättning till Preussen. Man fick tydliga indikationer på att grannlandet var villigt att lägga tre miljoner i pant för den resterande delen av Pommern. Engelska kronan skall däremot ha opponerat sig mot planerna, kanske för att bevara den politiska jämvikten vid Östersjön. Ställda inför detta drastiska val, inventerades de svenskpommerska finanserna. Emellertid kunde man inte driva upp mer än högst en femtedel av den krävda summan. Många menade att det var oanständigt att pruta med kungen om man inte lade hela det krävda beloppet, skrev Wallenius till Sverige. Lantdagens utskott konfererade. Borgerskapet stod avgjort på Gustavs sida, men adeln var "som den svenska", med andra ord kritisk. Den förklarade sig vara ur stånd att bidra med medel och skrämde så de städer som "af gott hjerta velat våga det yttersta." I den lägre "folksclassen" rådde samma tänkesätt som i Sverige. Wallenius hade mött "gråhårige män som gråtande försäkrade att de gärna delade sin ringa egendom med konungen". Den milde Gustav å sin sida lät meddela att han för provinsens räkning hade förhört sig i Hessen-Kassel om

[687] *Neueste Critische Nachrichten* 1790:34.

[688] *Neueste Critische Nachrichten* 1790:26 där Hagemeisters "Beiträge zum allgemeinen und europäischen Völkerrechte" recenserades på 3,5 sidor.

[689] Se annonsen i *Neueste Critische Nachrichten* 1790:24 och 1791:50.

[690] Ändå lämnades stort utrymme i den svenska pressen när Schlegel väl installerades. Wallenius försåg Gjörwell med en detaljerad redogörelse som trycktes i *Svenska Archivum*. Episoden med Schlegel beskrivs också i Wallenius självbiografi. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten …,* Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 14f.

uppbringandet av summan som en kredit, men även detta avslog lantständerna. Det var inget annat än förnedrande för Svenska Pommern, menade Wallenius. Man hade ju kunnat acceptera detta andra förslag med tiden.

Istället gjordes en lång lista upp med besvärspunkter "på alt det förtryck som landet lidit under Carl XI och XII:s tider, samt sista pommerska kriget för hvilket ännu skuld häftar." Ridderskapet räknade sig "till de uslaste i verlden" och bad konungen komma och själv se "detta elände". En sådan visitation lyckades borgareståndet dock förhindra. Wallenius hade gärna skickat lantdagens protokoll i frågan (som uppenbart intresserade Gjörwell), men man hyste misstroende gentemot honom "såsom för mycket svensk". Stämningen var inte god, "en hop slödder" talade illa om Sverige efter vad de kunde läsa i tidningarna. Krigspropagandan och falska rykten florerade. Svenskpommerska krigsbefäl som Pollett engagerade sig för att tillrättalägga bilden. Dennes "Vederläggning mot Ryska berättelsen om Retraiten från Högfors" publicerades i *Hamburgischer Correspondent*, och Wallenius menade at den borde översättas till svenska och införas i Krigstidningarna. Svenskarna i provinsen var missnöjda, menade Wallenius. Han kunde "spricka af harm". Tyskarna blottade sin huvudkaraktär, egennyttan. Så länge man fick prata och "politicera" var allt så när som på några hus, svenskt. Nu vände situationen. Pomrarna fruktade förvisso ett preussiskt övertagande, men upphöjde grannlandet ändå. Den allmänna uppfattningen var att om kungen hade visat sig i egen person inför lantständerna "och kunnat tala tyska med dessa gubbar [lantständerna]", så hade de givit efter. Rykten var i svang att han verkligen var på väg i detta syfte. De pommerska lantständernas frimodiga svar beträffande den krävda miljonen var naturligtvis gefundenes Fressen för det Sverigekritiska *Niederelbisches Poltisches Magazin*, som hade tryckt nyheten och därmed kastat ett dåligt ljus på Svenska Pommerns lojalitet gentemot den svenska kronan. Som i fallet med Reichenbachs *Patriotische Beyträge* publicerades motpropagandan mot Pomrarnas svala patriotism i *Göttingische Allgemeine Staats-Zeitung*. Dessa skrifter hedrade inte den del av lantständerna som var kungen emot, menade Wallenius.[691]

Under krigsåret 1789 samlades Greifswalds frimurare i anledning av den "kunglige brodern", Gustav III:s födelsedag. Logemästaren Gadebusch, "en av kungens uppriktiga vänner", höll ett tal i vilket han underströk att en sann frimurare aldrig kunde glömma sina heliga plikter gentemot kungen. Vid den efterföljande måltidslogen dracks den kunglige beskyddarens skål "och glömdes inte heller alla svenska logers stormästare, rikets storamiral, broder Carl." Kriget lyfte den svenska lojaliteten in i logen. Men förvånansvärt nog hyste frimurarebröder på den preussiska sidan av Pommern lika stora svenska sympatier. "I Preussen är man mera svensk än i Sverige", skriver Wallenius, något som han och fyra andra Greifswaldbröder fick erfara när de 1790 bjöds att närvara hos frimurarelogens *Zu den drei empfindsamen Herzen* i Anklam högtidsdag. Där härskade inte enbart "frimurareglädje". Preussarna visade sig överraskande positiva gentemot

[691] Wallenius till Gjörwell 24/8 1790, KB, Ep G 7:23 och Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 6f. Man kan anta att denna hållning även var spridd bland en större del av befolkningen. Ernst Moritz Arndt skriver i sina levnadsminnen att han en gång haft anledning att kritisera Gustav III och tidpunkten passar väl ihop med det pommerska missnöjet beträffande krigskontributionen.

Gustav III, "Gustafs skål dracks med alt nöje." Man firade kungens födelsedag högtidligt och anordnade "stor pique-nique och bal, […] Man prisade oss lyckliga att få leva under en sådan kung."[692] Anklamlogen kom under hösten på motbesök till Greifswald. Mer än femtio bröder hade samlats, bland dem officerare från Stralsund som just kommit från ryska kriget: "de var våra bröder, [...] trötta av slagfälten vilade de nu hos oss. [...] Måltidslogen var likaså förträfflig. Kvällen gick i broderlig endräkt och på natten gav vi en stor och glänsande bal. [...] Så firade vi freden och var glada över att vår kunglige broder hade kommit hem."[693]

Beträffande episoden med krigskontributionen hade man av preussarna fått veta att deras konung konsekvent skulle ha drivit igenom ett sådant beslut: "Vår kung skulle endast säga 'wir befehlen' och på 5 år har han dragit en miljon fördel utur landet." Men den svenskpommerska kontributionen blev inte av. Istället lades på provinsens ansvar att inför det nya kriget bidra med örlogsskepp och manskap. I Stralsund byggdes fyrtiotre armerade fartyg, tillsammans skulle en flotta på minst sjuttio segel skapas. Många fartyg var svartmålade för att "båda döden". De nya krigsförberedelserna mot Ryssland var i full gång. Svenska sjöofficerare och värvat manskap från hela Europa samlades i provinsen. De artillerikompanier generalerna Pollett och Armfeldt hade värvat var "superbt folk, och så väl besatte att ett par små karlar fått afsked." Blå-gula krigsfanor invigdes och folket ropade 'Es lebe der König' att det skallade i hela Stralsund", skriver Wallenius och beskriver i detalj soldaternas uniform. Sjöfolk rekryterades i själva Pommern. Från ön Darß hämtades 180 man sjövant folk.[694] Majoren Carl Fredrik Pereswetoff-Morath skildrade sina tyska soldaters moral efter överskeppningen till Sverige. Trots alla "inconveniencer" kunde den tyske soldaten "dansa och springa, samt ropa – Vivat Es lebe der König! Det är utantvifwel nöijsamt at tiena wid en sådan troupe i et sådant Krig som detta, hwarest strapage och mangel genom oordentligheter det wäsenteliga." Han jämförde sina truppers egenskaper med Anjalaförbundets män, "uslingarne i Finland". Hade dessa "tänkt lika med oss, så hadde de intet förfullit i det rasande beslutet at wanhedra sig och Nation […]".[695]

Guvernementssekreteraren Thomas utgav 1790 ett *Historisches Taschenbuch der Königlich-Schwedischen Armee*. Här skulle rikets nya tyska soldater göras bekanta med den storslagna svenska arméns lysande segervinningar. Handboken innehöll datum för svenska fältslag, svenska folkets anlag för krig alltsedan vikingatiden, militärväsendet under Gustav III, arméstaten, flottans historia och stat samt biografiska notiser om berömda militärer.

Thomas skildrar vikingarnas martialiska dygder i lysande färger. Frammanandet av nordbornas hårda uppfostran nära naturen var ett viktigt inslag i det

[692] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 6. Wallenius till Gjörwell 2/3 och 17/4 1790, KB, Ep G:22.

[693] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 13f.

[694] Beskrivningen av rekryteringen, skeppsbygget och utrustningen finns hos Wallenius till Gjörwell, 2/3 1790 och 17/4 1790, KB, Ep G 7:22 samt Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 10-12.

[695] Carl Fredrik till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath, 15/12 1788, Pereswetoff-Morathska släktarkivet.

nordiska motivets allt starkare utbredning. Sköldmör och amasoner visade prov på den nordiska styrkan, när till och med kvinnor tog till svärdet för att försvara sin frihet.[696] Wallenius stiftade bekantskap med stora delar av den svenska officerskåren, troligtvis genom frimurarelogen. Själv ville han bli fältpredikant på den pommerska eskader som nu tog form. Vid åsynen av krigsfolket och den vackra pommerska flottan greps han av patriotisk yra, beredd att dö för fäderneslandet.[697] Den förste maj skulle eskadern lämna Stralsund och i Ystad ilasta Skånska Kavalleriregementet för vidaretransport till Finland.[698] Men Wallenius stannade vid sina böcker och följde på avstånd krigsförloppet. Han besökte majorskan Kuylenstierna i Pritzier som erhöll brev från man och tre söner i krigets Finland.[699] I Stralsund fick han tillfälle att läsa brev hos familjen Pollett som även den hade fader och söner i kriget.[700]

En källa till missnöje i provinsen under dessa år hade varit generalguvernören Hessensteins ständiga frånvaro. Han var inte engagerad i själva kriget, men drog sig allt oftare tillbaka till sina ägor i Holstein. Det verkar som om han mot slutet av sin regeringstid i Svenska Pommern tappade geisten. I början av 1791 hade Wallenius fått reda på att Hessenstein skulle nedlägga sina ämbeten. Den allmänna åsikten var att "En Gouverneur som aldrig bor i landet är öfverflödig."[701] Kanske hade han tröttnat på de svenskpommerska lantständernas permanenta besvär, kanske var han på något sätt indragen i den kungakritiska opinionen. Vid Gustav III:s "revolution" 1772 hade Hessenstein fått order att ta befälet över trupperna i Stockholm men vägrat. Det går inte att utesluta att han såg det ryska krigsäventyret med skepsis och istället genom en självvald frånvaro undvek att aktivt medverka till den svenskpommerska krigskontributionen. Wallenius menade att man lätt kunde räkna ut kungens missnöje. Generalguvernörens nyckfulla sinnesstämning upplevde Wallenius på nära håll. Han hade erbjudits posten som Hessensteins personlige sekreterare, men var måttligt förtjust över villkoren.[702] Om han tillträdde tjänsten ville han försäkra sig om en rejäl löneökning och att han endast permitterades från sin post som bibliotekarie. Men förhandlingarna utföll inte särskilt väl. Man visste helt enkelt inte var Hessenstein befann sig. I tidningarna kunde man läsa att han väntades till Stralsund. Samtidigt fick Wallenius order om att hålla sig resfärdig för avresa till Hamburg och vidare till Spa eller till guvernörens holsteinska gods. Hessenstein sades vara "svår att umgås med". Wallenius fick skaffa sig en dyrbar garderob och sade upp sig från

[696] Daniel Heinrich Thomas, *Historisches Taschenbuch der Königlich-Schwedischen Armee*, Stralsund 1790, sid. 11-30. I detta avsnitt skildras vikingatiden utförligt.

[697] Två svenska sjöreglementen översattes nu till tyska i Stralsund. De anmäldes utförligt i *Neueste Critische Nachrichten* 1790:22. Som tidigare nämndes såldes Dähnerts svensk-tysk-franska ordlista till många i svenska armén tjänstgörande officerare och soldater; kommunikation är en sida av krigskulturen.

[698] Jämför med Erich Gülzow, "Lebenserinnerungen des Generals von Dycke 1737 – 1822", i *Baltische Studien* N.F. 39/1937, sid. 261-302.

[699] Wallenius till Gjörwell, 17/4 1790, KB, Ep G 7:22.

[700] Wallenius till Gjörwell, 24/8 1790, KB, Ep G 7:23.

[701] Wallenius till Gjörwell, 7/5 1791, KB, Ep G 7:24.

[702] Erbjudandet nämndes för första gången i brevet Wallenius till Gjörwell, 2/3 1790, KB, Ep G 7:22. En utförlig skildring ger Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 1-5 och 7-10.

sin hyresvärd, övertygad om att han egentligen inte alls dög till hovman.[703] Men han fick inga klara besked. Till slut satte Wallenius hårt mot hårt och vägrade gå med på "Furstens" nycker. Han krävde, och fick, löneökning och ökade anslag till universitetsbiblioteket. Om sitt handlande i denna fråga skrev han, kanske lite inspirerad av händelserna i Frankrike, till Gjörwell: "Jag är en fri svensk medborgare!"[704]

"Ett lejon ligger tryggt på jordklotet" – svenskpommerska fredsfester

På hösten 1790 började de svenskpommerska soldaterna och officerarna återvända till provinsen. Wallenius skickade en panegyrisk skildring om de hemvändande hjältarna till Gjörwell som publicerades i hans *Historiska Bokhandelns Almänna Tidningar* 1790:7. General Pollett utmålades här som den som bidragit till Sveriges seger. Bekantskapen till Pollett satte Wallenius enligt egen åsikt i stånd att få många annars okända informationer om krigföringen. Han fick läsa generalens "förträffligt" skrivna journal, men inte publicera någonting ur densamma. Freden hade ännu inte firats i Pommern. Man väntade på ett officiellt datum som skulle fastställas i Sverige. Men "den ringare delen af handverkarna" började redan med illuminationer och festligheter. Enligt Wallenius var inskriptionerna rätt naiva, men vittnade om den lägre folkklassens obeskrivliga tillgivenhet för konungen. Han beskriver en av de allegoriska fredsskildringarna för Gjörwell: "Et lejon ligger tryggt på jordklotet som det med styrka omfattar. En örn blödig och rifven för en palmquist i munnen. Ich bringe den Frieden. Lejonet svarar: Ich nehme ihn an. Ett annat stycke förestälde bataillen vid Svensksund." Man åt en glädjemåltid, sjöng "Nun danket alle Gott" och förlustade sig med dans.[705] Även denna episod publicerade Gjörwell (tendentiöst redigerat) i *Historiska Bokhandelns Almänna Tidningar* 1790:9. Folkets glädje under den spontana fredsfesten hade i Pommern varit "lika så redelig och brinnande som på andra sidan Hafvet". Om kungen någon gång skulle nalkas pomrarna, "detta goda och trogna folk, bära de honom säkerligen på sina Händer."

Från alla håll i riket flöt berättelserna om dessa fredsfester in, och Gjörwell publicerade villigt de mest tårdrypande skildringarna av patriotisk fredsyra. Även i Wismar föll man in i den spontana tacksägelsekören, och från Stralsund publicerades en nyårshälsning: "Under Oljoträdets skugga vederqvicker å nyo [fredens] Sötma Nationerna." Man bad om lycka och välgång för kungahuset, "då … ja då blifver ock *Pommern* lyckligt! […]/Öfverheten gläder sig med Borgaren, Undersåten öfver en mild Styrelse." Gjörwell kommenterade dikten programmatiskt i en fotnot: "Hvilken skön Tafla af Tänkesättet, af Tilståndet uti Konungens Tyska Stater!"[706]

[703] Wallenius till Gjörwell, 17/4 1791, KB, Ep G 7:24.

[704] Wallenius till Gjörwell, 13/5 1790, KB, Ep G 7:22.

[705] Wallenius till Gjörwell, 27/11 1790, KB, Ep G 7:23. Episoden om Pollett försågs av Wallenius med kommentaren "Så långt kan tryckas", berättelsen om de lägre folkklassernas fredsfest var tydligen inte avsedd för en eventuell publikation. Efter Polletts död skall krigsjournalen ha lämnats in till Stralsunds stadsarkiv, men verkar nu vara förkommen. Man kan tänka sig intressanta upplysningar om det politiska tillståndet från ett ögonvittne vid kungens sida.

[706] *Historiska Bokhandelns Almänna Tidningar* 1790:9 och 21. Nyårshälsningen var översatt ur *Stralsundische Zeitung* 1791:1.

Man kan inte undgå intrycket att fredsfesterna och rapporteringen kring dem skulle fylla ett, milt uttryckt, opinionsbildande syfte. Majoren Carl Fredrik Pereswetoff-Morath skrev efter hemkomsten från krigskommenderingen till sin broder om att "grannarna här på tracten [= Preussen]" inte verkade vara nöjda med fredsslutet. Det var "oangenämt at höra deras spott". Den svenske kungen påstods ha börjat kriget utan allians, varken med Preussen eller England, utan plan eller överläggningar, att ha bedragit både turkarna och Preussen med ett nesligt fredsslut. "Se min Wän så rasande så förklenligt tala Preusarne om wår gudommeliga G. […] Hwad tyckes dig min Wän at impertinencen går så wida, at publique papper äro fulla med sådanne ärerörige uproriske sentiments." Gudskelov att den svenska tryckfriheten var så visligen inskränkt, "at dylike Smedo Skrifter ej bli allmänna." Men vad brydde man sig om "preusiska jugements"?[707] Det är uppenbart att man i Svenska Pommern kunde ta del av de negativa preussiska omdömena. Därför förvånar det kanske inte att provinsens lojalitet gentemot Sverige frambesvärjdes extra mycket under krigsåren och därefter.

I anledning av kungens födelsedag 1791 höll Wallenius vid universitetet ett panegyriskt och patriotiskt latinskt lovtal över Gustav III:s meriter. Talet skall läsas mot bakgrund av de nyss avslutade svensk-ryska krigen och de antigustavianska stämningar som spridits även till Svenska Pommern. Wallenius, som då för första gången talade offentligt vid akademin, säger sig ha framfört det "med de känslor som alltid upplifvat mig, och som den dagen fingo fullt utrymme." Om Gjörwell läste igenom talet skulle han tänka på att det var "skrifvit för exclamation och bokstafven är död."[708] Det trycktes i akademins namn och på dess bekostnad och presenterades utförligt i *Neueste Critische Nachrichten* 1791:14. Wallenius hade enligt recensenten Möller rest ett värdigt monument över de tappra svenskarnas och pomrarnas heder. Talet dedikerades till kronprinsen, och trettio exemplar skickades till Sverige. Kronprinsens informator Rosenstein överöste Wallenius med lovord, och Gjörwell uttryckte sig så här: "[Talet är] med al den Sanning skrifvit som det med lifligaste känsla blef hållet: Det Svenska Hjertat framlade här mer än Munnen hvarje rad."[709]

Även frimurarna firade kungens födelsedag och Gadebusch "höll ett förträffeligt tal om de storverk som utmärkt Konung Gustav III:s 20 åriga regering." Ungefär samtidigt med födelsedagsfirandet behandlades i *Neuste Critische Nachrichten* 1791:4 en särskilt raffinerad form av krigspropaganda som riktades mot Sverige. Det danska regeringsrådet von Halem, hade avfattat en dikt med titeln "Gustav Adolfs ande riktat till Gustav III", och dikten hade publicerats i den tyska tidskriften *Neues Deutsches Museum* 1790:10. Detta politiska poem blottade enligt recensenten H. inget annat än ont uppsåt. Det var ett prov på missbruket av den oskattbara tryckfriheten, det var ett missbruk av poetikens

[707] Carl Fredrik till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath, 15/10 1790, Pereswetoff-Morathska släktarkivet.

[708] Wallenius till Gjörwell, 30/3 1791, KB, Ep G 7:24 samt Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 13, 18-20.

[709] Carl Christoffer Gjörwell, *Svenskt Archivum,* Band I, Stockholm 1791, sid. 64. samt *Historiska Bokhandelns Allmäna Tidningar* 1791:29. Talets titel är*: De recentissimis quibusdam Sveciae fatis, et immortalibus Gustavi Tertii in eam defedendam meritis*, Greifswald 1791.

genius. Om man mot en privatperson skulle yttra sig så som Halem mot Gustav III, skulle en rättegång ha varit den naturliga konsekvensen. I recensionen citeras ett särskilt upprörande passage ur dikten där Gustav II Adolf säger till sitt "barnbarn" att dennes krig inte är som hans: under 30-åriga kriget höjdes svärdet för tankefriheten. Denna invändning avvisas av recensenten som menar att i så fall de flesta krig vore orättfärdiga. Gustav II Adolfs krig handlade, precis som Gustav III:s, om rikets självständighet. Att den ryska och tyska kejsarens förbund mot Turkiet ifrågasattes genom det svenska krigsinträdet vände sig recensionen givetvis också mot. Ett hån för hela Norden var det dessutom att påstå att den ryska flottan var Östersjöns härskare. Man förvånades över att höra ett sådant omdöme från en dansk som kände till Öresund. Den påstådda ryska dominansen var väl ändå obekant så länge "Sveriges söner" inte förlamades. En ren oförskämdhet var att hävda att Gustavs krigsinträde skedde för att stilla ärelystnad och pengabegär. Förledd av demonen avundsjuka som for ut ur "Politikas grottor" gjordes den svenska monarken i Halems dikt till ett redskap som utmanade mänskligheten rättigheter. Detta anspelade på att man ifrågasatte den folkrättsliga giltigheten av det svensk-turkiska förbundet. Men recensenten menade att ingen annan av Europas monarker hade gått så långt i att erkänna tryckfriheten och mänskligheten rättigheter. Halem förutspådde i sista versen att Sverige skulle straffas av Europas ande och den bävande kungliga huvudstaden besegras av den ryska flottan. Det gav recensenten ett ypperligt tillfälle att kontra med att själva kejsarstaden (S:t Petersburg) darrade inför de svenska husarerna och att den ryska flottan efter Svensksund väl knappast var något att skryta med.

I mars 1791 var det så dags för de officiella segerfesterna i hela svenska riket. I Stralsund dekorerade general Pollett sina officerare, bland dem de egna sönerna. Som vän av familjen var även Wallenius bjuden dit. Dagen räknade han "ibland de vackraste i min lefnad". Festmiddagen hölls offentligt. I matsalen stod en byst omgiven av lagrar föreställande kungen och under honom låg en rysk skärgårdsflagga som en av Polletts söner egenhändigt hade erövrat. Utanför kommendanthuset hade fyra vid Walkiala erövrade kanoner planterats, "som ei kunde afskjutas i anseende till den myckenhet folk som skockat sig framför huset." Wallenius var en av de enda icke-officerarna på denna måltid som räknade mer än sextio utvalda gäster. I självbiografin noterade han om festligheterna: "[Jag var] en av de tusentals som bevittnade denna vackra ceremoni. [...] Hur angenämt var det då inte för en boksorterare [som jag] att i dessa riddares krets tillbringa hela dagar. [...] Taffeln, musiken, fyrverkerierna – arrangemanget i kyrkan allt detta var mycket praktfullt."[710] General Polletts och Armfeldts officiella tal hölls på svenska i kyrkan och några dagar senare publicerades en tysk översättning i *Stralsundische Zeitung*. Wallenius skickade en utförlig redogörelse om festligheterna till Gjörwell

[710] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 20f.: "[…] war einer der tausenden die diese schöne Ceremonie angafften […] Wie angenehm mußte es hernach einem Bücherklauberer seyn, im Kreiß dieser Ritter ganze Tage zuzubringen. […] Die Tafel, die Musik, das Feuerwerk – das Arrangement in der Kirche, alles dies war sehr prächtig."

som trycktes i *Svenska Archivums* första band utan att ange korrespondentens namn.[711]

Wallenius meddelade Gjörwell att kungens popularitet ökade i provinsen efter krigets slut. Till detta bidrog inte minst de ögonvittnesskildringar general Pollett delade med sig. Men även den nye generalsuperintendenten Schlegel, som först möttes med så mycket skepsis, lär ha bidragit därtill. Som före detta rysk undersåte kunde han bidra med ett och annat "som man ej trott och kanske ej ännu tror i Sverige."[712] Ernst Moritz Arndt berättar i sina memoarer att Gustav III var omåttligt populär bland den rügenska befolkningen och att man ofta drack "Gustavs skål". Trots fredsfesterna som förespeglade en riksomfattande gemenskap, "över havet" som Gjörwell uttryckte det, var oppositionen mot Gustav III inte bruten. Ingen kunde ana vad som skulle hända ett år senare. Wallenius åkte vid gott mod en sista gång hem till Sverige under sommaren och hösten 1791. Vi kan notera att Wallenius reagerade häftigt på kritiken mot Gustav III i Stockholm, i det "otacksamma" Uppsala och bland adeln. På landsbygden och bland den lägre befolkningen var denna kritik inte alls lika utbredd. Gustavs fiender hade helt enkelt en dålig karaktär, "så är det också i Pommern", konstaterade han bittert.[713]

Resan förde Wallenius ända upp till Lapplands gränser, och han hälsade på hos släktingar och vänner. På hemresan passerades Gävle, där Gustav III:s sista riksdag skulle äga rum. I väntan på båtlägenhet till Svenska Pommern uppehöll sig Wallenius några dagar i Drottningholm där hovlivet var i full gång. Mötet med kungen gjorde ett outplånligt intryck på Greifswaldsvensken och Gustav skildras med nästan sakrosankta färger i självbiografin. Den kungliga familjen åt frukost i en matsal som liknade universitetsbiblioteket i Greifswald. Wallenius satt i galleriet dit man hade fritt tillträde. Han betraktade kungen noggrant, och denne kastade plötsligt "en stark eldig blick på mig, som helt for genom mig". Av en kunglig kammarherre hade Wallenius fått rådet att möta blicken, vilket han gjorde. Och genast ville Gustav veta om vem den tyskklädde betraktaren på galleriet var.[714]

Teologen Pipers tal till Gustav III:s födelsedag 1792 beskriver kriget som ett medel för regenten att förbättra en förvrängd nationalkaraktär. Det är en vinst för nationen att heroiska dygder väcks till liv: "En kung som ställer sig i spetsen för sin här och undersåten som fäktar under hans fana blir under ett fåtal timmar mer förtrogna med varandra i fält än de, med tanke på avståndet mellan palats och koja, någonsin under åratal kunde blivit." Kriget uppenbarar brister i de egna leden, förräderiet, slentrianen, korruptionen. Nationens falska lemmar kan stötas bort. Krigföringen kräver uppfinningar och ansträngningar för att säkra statens ekonomi och återväxt. Inte minst har Gustav III väckt Gustav Adolfs och Karl

[711] Se även *Historiska Bokhandelns Allmäna Tidningar* 1791:43, 48, 50, där festligheterna beskrivs samt Armfeldts och Pollets tal är tryckta i original.
[712] Wallenius till Gjörwell, 7/5 1791, KB, Ep G 7:24.
[713] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 53.
[714] Hela Drottningholmvistelsen skildras hos Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 56f. och 59-62.

XII:s dygder till liv igen, i hela svenska folket inklusive de stridande pomrarna, dygder som i flera decennier hade slumrat under ytan.[715]

Bilden av Sverige som förmedlades i samband med ryska kriget och fredfestligheterna kontrasterar skarpt mot den chockerande händelsen strax därpå, mordet på Gustav III. Ljuset slocknade vid den nordiska horisonten, mörkret lade sig över provinsen, skuggornas rike, skymningen täckte allting med ett melankoliskt dis.

Ossianska klagosånger – mordet på landsfadern

Mordet på landsfadern underblåste ett ohämmat utbrott av känslor. Den tredje april 1792 trycktes i *Stralsundische Zeitung* 1792:40 den första uppgiften om attentatet på Gustav III och att regeringen hade förts över på hertig Carl. Sex dagar senare underrättades läsarna om kungens död. Numret 1792:46 behandlade den oerhörda händelsen på elva sidor, och bland annat anmäldes en översättning till tyska av det politiska testamente Gustav hade avfattat 1780. I det följande uppdaterades läsarna kontinuerligt om rättegången mot Anckarström och hans avrättning. Rättegångshandlingarna översattes till tyska i Greifswald och Stralsund.[716] Där hade redan dagen efter kungens död en dikt med titel "Ausbruch der Empfindung um Gustav" publicerats, som dock först den 21 april togs in i *Neueste Critische Nachrichten* (1792:17). I känsloutbrottets sista vers riktades bitter kritik mot det omoraliska "Holmia". Staden skulle krypa ner från sin höga klippa och dölja sitt ansikte i havet. Så skulle Europa skulle slippa se skammen hos den stad, vars söner hade förstört tronens prydnad.

Enligt Wallenius ropade man högt på Greifswalds gator: "Svenskarna har mördat vår kung." Sorgen i Ryssland och Preussen var obeskrivlig, hans egen obotlig. Den gränsade nästan till desperation, "då här gifvas människor som så förnedra nation att de påstå sorgen i Sverige vara ganska måttelig". Skulle det folk som så upphöjdes av Gustav kunna förnedra sig långt under fransoserna, med skäl nämnda med avsky? Svenska Pommern i varje fall "översköljdes av klagan, sorgetal, predikan och dikter". Till nästa bokmässa skulle mer utkomma om Gustav i Tyskland än i själva Sverige.[717] Många skrifter av skiftande karaktär granskades verkligen under det följande året i den lärda tidskriften. Greifswaldakademikerna Hagemeister och Piper samt kunglige postmästaren Schubert publicerade egna sorgpoem, den senare i frimurarelogen.[718] De av Schröderheim författade personalierna som lästes upp vid kungens begravning översattes snart till tyska. Och Hachenburgs tyska sorgpredikan "utplanterades allestädes i landet." Den var ett av "de värdigaste offer den käre Vålnaden fått af sina så trogna

[715] Theophilus Cälestinus Piper, *Von dem Einfluß eines Landes-Regenten in den Charakter seiner Nation*, Greifswald 1792, sid. 34-39.

[716] Jämför med notisen i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:29.

[717] Wallenius till Gjörwell, 19/5 1792, KB, Ep G 7:26 och Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 7.

[718] Om Hagemeisters dikt se även Monika Schneikart (utg.), *Alltagskultur im Spiegel alter Drucke. Vitae Pomeranorum*, Greifswald 2000, sid. 32; om Hagemeisters och Pipers dikt av samma författarinna "Alltagsbeziehungen zwischen Pommern und Schweden in Alltagstexten: Ein Blick in die Vitae Pomeranorum" i Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998, sid. 59-61.

vänner". Hos Hachenburg gjordes den tyska församlingen i Stockholm till en del av "Gustavs folk". Varje tysk måste sörja tillsammans med svenskarna.[719]

Panegyrikens höjdpunkt i provinsen nåddes nog av Wallenius själv med dikten *Gustaf den tredjes död, klagad för Alma – Imitation efter Ossian*, som kom i tre svenska upplagor och som 1793 översattes till tyska i Greifswald.[720] Titeln och innehållet bör förklaras närmre. Alltsedan mitten av 1760-talet var man i Svenska Pommern väl förtrogen med den "högskotska" diktkonsten och Ossians sånger som hade tagit Europa med storm.[721] Wallenius tillhörde den generation som kanske allra mest präglades av den frambrytande sentimentaliteten. I hans självbiografi vimlar det tätt av litterära referenser och citat. Litteraturen blir till en viss del en förebild för livet och förmedlade tolkningsramar för känslor och upplevelser.[722]

Wallenius gjorde redan 1789 "Strödda Öfversätningar utur Ossian", vilka förelåg i manuskript.[723] Det bör vara dessa han förde med sig på sin svenska resa två år senare. Reseskildringen ger nämligen ett svar på frågan vem den "Alma" är som klagan om Gustavs död är riktad till. I förordet till klagodikten får vi veta att hon är en "ömt älskade dotter af Wellgjör! […] Författaren upläste några strödda öfversättningar för ett ungt fruntimmer i Stockholm förleden höst", han fann "att hon förstod Carton, ett af de skönaste Ossianske skaldstycken" och att hon ägde "samma öma hjerta och upmärksamhet" som den av Ossian tillbedda Malvina. I reseskildringens mer prosaiska form får vi veta att Wallenius stiftat bekantskap med Gjörwells familj: "Alla dagar var jag hos honom i staden och på landet. Han bodde på Djurgården inte långt ifrån Fredrikshov". Vid hemresan på hösten samma år blev kontakten ännu intensivare: "Kunglige bibliotekarien Gjörwell har en munter hustru och en vacker dotter. Denna lyssnade till min översättning av Ossian med andakt och tårar."[724] Dottern *Birgitta Lovisa Gjörwell* (1768-1806) kallades tydligen "Alma". I ett brev till fadern i anledning av hennes död 1806

[719] Jämför med notiserna i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:23, 27 och 30 samt Wallenius till Gjörwell, 17/11 1792, KB, Ep G 7:26. Hagemeisters poem i nummer 23 av tidskriften innehöll dock enligt recensenten något för allmänt hållna och hårda uttryck som var riktade mot den svenska adeln. Dessutom lyste en för stor förkärlek för franska revolutionen igenom. Men ändå var dikten full av frimodig schwung som gjorde att man kunde ha överseende med den unge poeten. Hermann Wilhelm Hachenburg, *Predigt am allgemeinen Trauertage über den Tod des Königs von Schweden […]*, Greifswald 1792, sid. 6.

[720] Jacob Wallenius, *Gustaf den tredjes död, klagad för Alma – Imitation efter Ossian*, tre upplagor på svenska i Greifswald, Lund, Stockholm 1792. Wallenius skriver i självbiografin att ytterligare två upplagor skall ha utkommit, en i Falun och en i Göteborg. En tysk översättning (av Wilcke) *Der Tod Gustav des Dritten, Eine Klage an Alma – Nach Ossian* publicerades 1793 i Greifswald. Jämför med annonseringen i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:34. Kungen hade fått ett exemplar av dikten och Wallenius fick ett "nådigt tack" genom Rosenstein. Wallenius till Gjörwell, 17/11 1792, KB, Ep G 7:26. I samma meddelas om att den tyska översättningen var färdig.

[721] Redan i *Neue Critische Nachrichten* 1765:14 recenserades utförligt "Fragmente der alten hochschottischen Dichtkunst".

[722] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sidorna 45, 81, 100, 106, 112 samt Wallenius till Gjörwell, 17/11 1792, KB, Ep G 7:26.

[723] Detta framgår ur den första verkförteckningen hos Carl Christoffer Gjörwell, *Det Lefvande Sverige, uti Förbindelse med det Utslockande Sverige*, Första Bandet, Stockholm, 1798, sid. 111.

[724] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 65: "Der Königl. Bibliothekar Gjörwell hat eine muntere Frau und eine schöne Tochter. Diese hörte meiner Übersetzung von Oßian mit Andacht und Thränen zu."

bekände Wallenius att om han själv hade fått en dotter skulle han ha kallat henne för Alma Lovisa. Sorgen över hennes bortgång var stor: "Ack, min vän! Det har grämt mig obeskrifvligt, at den glada och vackra Alma, inför hvilken jag fordom utgjöt min vilda klagan, icke mera lefver ibland oss." Gjörwell lät avskriva Wallenius översättning av "Cartons död", en av Ossians dikter, och planerade kanske en översättning.[725]

Wallenius *Gustaf den tredjes död* recenserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:34 som ett nytt bevis "av patriotism och ohycklad adoration för den för tidigt undanryckte konungen". Inte minst var det ett fullvärdigt bidrag i den svenska Ossianlitteraturen:

> "Fortfarande har få försök gjorts att på svenska efterhärma Ossian i sin upphöjda enkelhet. Thorild, som ville översätta Ossian men som inte fick prenumeranter, sammanlänkar i det han presterat en sann poetisk ande med hela det ossianska skrivsättets styrka, men han är i detta nästan något för kall och det kan man inte anklaga detta nya försök för. Känsla och varmaste [emotionell] förnimmelse ["Empfindung"] talar ur varje rad."

Den litterära stil som kännetecknade tillfällesdikternas och hyllningstalens tunga retorik under det tidigare 1700-talet är i Wallenius poem fullständigt övergiven. Texten, som skulle kunna kallas för prosadikt, är fylld av känsloutbrott, dramatiska bilder och ett poetiskt lidande "jag".[726] Monarken hade levt "likasom uti midnattens djup en stråle genomskär öknarne. Den ensame vandraren såg dig [...] Jag är denne vandraren, medlidande Alma: mitt ljus var GUSTAF." Efter mordet låg mörkrets vinge tung "allt till Strelas strand", den poetiska omskrivningen för den pommerska kusten vid Stralsund. Att dikten publicerades i inte mindre än tre upplagor är anmärkningsvärt.[727] En stor del av hans tal och avhandlingar andas ända in i slutet en hängiven och okritisk gustaviansk rojalism i den klassicistiska retorikens tongångar. Men under ytan är Wallenius från början en "Empfinder". Han är djupt berörd av den våg av känslor som når litteraturen och estetiken med frambrytandet av den tidiga romantiken i Europa och där receptionen av *Ossian* måste betraktas som en vändpunkt.

Teologen Pipers "Trauer-Gedicht" över Gustav III reciterades i samband med att kungens porträtt utställdes i akademins stora auditorium.[728] Dikten tillägnades Gustav II Adolf. De första verserna frågar efter Sveriges saknade kung, lärdomens nestor, den oförskräckte Akilles. Landet blickar tillbaka fyllt av skam och utbrister i ett rädslans skrik: "Ack! Han är strypt!" Den mildaste bland fäder har den förklädda nesligheten slaktat som ett lamm. Föderskornas ångest, en

[725] Wallenius till Gjörwell, 28/1 1800, KB, Ep G 7: 33 och 2/12 1806, KB, Ep G 7:36.

[726] Ett annat inslag hos Wallenius är *teatermetaforiken*: scener, skådespel, "piecer", ridåer öppnar och stänger sig, de ger uppslag till redigeringen av livshistorien. Man kan hävda att uppfattningen av det egna livet som redigerat i sig är ett resultat av receptionen av litteratur, må den vara tryckt eller iscensatt.

[727] Wallenius furstlige elev Lovisa Charlotta av Mecklenburg-Schwerin kunde poemet utantill. Han var tvungen att förklara sammanhanget och invigde prinsessan i "historien om Wellgör och hans doter." (Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 53) och Wallenius till Gjörwell, 28/11 1795, KB, Ep G 7:29 (ett mycket utförligt brev om tiden vid Schwerinska hovet Ludwigslust).

[728] Theophilus Cälestinus Piper, *Trauer-Gedicht auf des Höchstsel. Königes von Schweden Gustav des Dritten […]*, Greifswald 1792.

skrämmande dödstystnad sprider sig i det förfärade "Holmia". Morgonstjärnan har fallit, och ända fram till kung Boreas på sin tron av is och genom Neptunus klagan till den baltiska kusten bär dödsängeln sitt förödande budskap.

Postmästaren Schuberts tal i frimurarelogen är på mer än tjugo sidor.[729] Att antiken och den katolska medeltiden på grund av sedefördärv och vidskepelse eggade till kungamord kunde man förstå. Men att någonting sådant kunde hända i upplysta tider, "när förståndet uppklaras, människan är i frihet, upplysningen allt mer utsprider sig", överhuvudtaget inte. Gustavs död träffade även Svenska Pommern "om än på avstånd från hans tron, men inte mindre nära till hans hjärta, även vi tillbad honom, av sann övertygelse om hans stora förtjänster." Man kunde vanligen förbereda sig på dödens ankomst. Men den våldsamma döden fördubblade smärtan, lika stor i provinsen som i moderlandet. I det följande skildrade Schubert de egenskaper som utgjorde storheten hos vissa män: insatser för människans välfärd och människokärlek och kampen mot vantro och fördomar. Även om inte alla Gustavs vägar låg i öppen dag kunde undersåtarna lita på den som hade sprängt den despotiska adelns kedjor. Den avlidne monarkens personalier presenterades med ideliga anspelningar om att även Svenska Pommern hade kommit i åtnjutande av ett antal reformer. Om det blott vore möjligt att dölja denna skamfläck i den svenska historien! skriver Schubert avslutningsvis.

Prästen Picht i det regala pastoratet Gingst på Rügen utkom med en egen predikan, "ett troget och tacksamt folks klagan".[730] Picht hade efter ansökan hos Gustav III genomfört en partiell befrielse ur livegenskapen för bönderna i pastoratet. Så kunde han direkt anknyta till det kungliga skyddet som nu hade försvunnit, "ljuset i Israel" hade slocknat, folket satt i klagans mörker. Under Gustav hade Gingsts befolkning förts närmre lycksaligheten, han hade garanterat dem frihet och egendom. Bönderna som hörde till det regala pastoratet hade varit monarkens omedelbara undersåtar, de hade brukat kunglig jord på Rügen. Många av dem hade även slagits för Sveriges frihet. Picht tackade Gud för att han hade sänt dem en monark som hade gett dem och hela provinsen tusentals välgärningar, och församlingen skulle be förböner för den nye kungen Gustav Adolf, änkedrottningen och hertig Karl.

Ett stort antal skrifter runt om i Europa behandlade Gustav III:s död i flera decennier framåt, såväl historiskt-politiska skrifter som dramatiska poem eller regelrätta teaterpjäser. Recensenterna i *Neueste Critische Nachrichten* fick bråda dagar.[731] En grundkritik som riktades mot de historiskt-politiska skrifterna var (som tidigare) att det inte var tjänligt att behandla ämnen som låg för nära i tiden. Samma invändning kunde riktas mot teatern, mot pjäser som behandlade samtidens personligheter.

År 1793 skrev Wallenius ett *Äreminne* över den i feber avlidne majoren C G Pollett, generalens son från Stralsund. Pollett beskriver hur han vid en studieresa

[729] Wilhelm Johann Ludwig Schubert, *Denkrede auf Gustaf den Dritten abgelesen in der Versammlung der Freimaurer* […], Greifswald 1792. Jämför även Horst Hartmann, *Kasualpoesie in den 'Vitae Pomeranorum'*, Aachen 2000, sid. 42-44.

[730] Johann Gottlieb Picht, *Die Klage eines getreuen und dankbaren Volks über den Verlust seines ersten Helden […]*, Stralsund 1792.

[731] Jämför anmälningarna i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:7; 1793:30; 1793:51; 1794:32; 1795:38; 1797:42; 1798:40; 1799:31; 1804:44; 1805:37; 1806:20; 1806:36; 1807:1.

till Göttingen misstänktes för att tillhöra den grupp som låg bakom mordet på Gustav III, och hur kyligt han mottogs: "den sammanlöpande mängden" ryste vid hans åsyn. Året därpå gjorde den litteräre prästen Kosegarten en uppmärksammad tysk översättning av Wallenius minnesskrift och bifogade långa utdrag ur Pollett dagbok från Stockholm och Göttingen: "Hur förvandlad förefann han inte den föräldralösa huvudstaden? Dyster och tigande, omlindad och beslöjad av sorgens flor, med sänkt huvud och en nedåt stirrande blick satt den sörjande vid hjältens ärestod. De vars händer inte var blodiga, klagade över kungen, välgöraren, fadern." Kosegarten beskriver utförligare än Wallenius det "tvetydiga bemötandet" som vederfors honom [Pollett] vid åtskilliga orter". Den svenska uniformen med fälttecknet från finska kriget, "som för inte länge sedan hade väckt högaktning och tillit" misstänkliggjorde honom nu att tillhöra kungamördarnas parti. I flera tyska orter som Lübeck, lade Pollett märke till den antisvenska stämning som kungamordet hade orsakat.[732]

Regeringsskiftet i Sverige och i Svenska Pommern

Den politiska nyordningen i Sverige efter Gustav III:s död fick omedelbara konsekvenser för Svenska Pommern. Hessenstein avgick från sin post som generalguvernör.[733] Han ersattes av *Erik Ruuth* (1746-1820), som ganska omgående besökte universitetet i Greifswald.[734] Men Ruuths utnämning och befallningen att han genast skulle "förfoga sig til Pomern" troddes inte ha skett "uti någon lycklig avsikt". Det ryktades till och med om inblandning i ett högmålsbrott.[735]

Majoren Carl Fredrik Pereswetoff-Morath hade hoppats på en ny anställning i samband med regeringsskiftet. Men traditionen "at efter Godtycke tillsätta alla i Pommern lediga blifwande Syslar wid Post och Cammeral wäsendet" fortsattes även av den nye ämbetsinnehavaren. Pereswetoff-Moraths ansökan avslogs och istället gick den sökta tjänsten som sjötullsinspektör till en general Stedings hovmästare. Brevet till Carl Fredriks bror Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath mynnade ut i en förvånansvärd skarp adelskritik: "Så räcka Aristrocrater sig händerna – så cooperera de at utöfwa arbitrairt wälde – utestänga hederligt folk ifrån Ämbeten, för at kunna som wärkelige Satraper härska öfwer nedrige krypande Sklafwar". Men i anseende av tidens stormiga politiska utveckling var

[732] Ludwig Theobul Kosegarten, *Rhapsodien*, Leipzig 1794, "Mnemonion ihrem edlen Freunde Karl Georg Pollett", sid. 264 och 270. Fler citat ur Pollets opublicerade dagbok "Das Jahr 1792" som behandlade Gustav III:s död följer på sidorna 278ff. Här förekommer även hätska utfall mot adeln, vars despotiska makt Gustav enligt Pollett sökte tygla.

[733] I Svenska Pommern lät man slå en minnespeng över Furstens regeringstid och insatser för provinsen. Jämför med notisen i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:8. Den finns avbildad och beskriven hos Endrußeit, Bruno: "Medaillen zur Geschichte der Stadt Stralsund" i *Numismatische Hefte* Nr. 16, 1985, sid. 33f.

[734] Jämför med berättelsen om detta besök i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:32.

[735] "CA" till Lindblom, 25/12 1794, Linköpings stiftsbibliotek, Vol XV, Lindblomska brevsamlingen.

frågan vem som kunde "determinera hwad bettre är, at regeras af Aristocrater eller Demagoger, hofnarrar eller moderne Philosopher?"[736]

Den nya svenska tryckfrihetsförordningen annonserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:32 och obehagliga gustavianer som polismästaren Henrik Liljensparre skickades i exil till provinsen. Officiellt skulle han där övervaka franska revolutionsflyktingars ankomst till svenska riket, men deras antal kan inte ha varit särskilt stort.[737] Snart anade den nu landsförvisade skalden Thorild en chans att återvända till Sverige, och i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:44 tolkades hans filosofiska avhandling om "Mildheten" som ett försök att ställa in sig hos den nya regeringen. Att Thorild skulle söka sig till Svenska Pommern kunde väl ingen ana. Wallenius stack inte under stol med sina antipatier: "Thorild (som jag aldrig tålt för sin nedriga stolthet) borde visas till Frankrike." Där hade just Ludwig XVI avrättats och Wallenius kommenterade händelsen med indignation: "Så hafva ock franzoserne visat sig icke sämre än mördarepartiet i Sverige. Vackra drag af tidens caractère. Om jag hade flera tårar än dem jag utgjutit öfver Gustaf, skulle de flyta över Ludvig. Jag är nu hård och på vägen att bli misanthrope. Skulle kungen blifva ett offer för ondskan så bjuder jag Sverige för evigt farväl."[738] Möller hade intrycket att man nu i Sverige verkade vara tämligen demokratisk. Scenerna i Frankrike borde egentligen skapa avsmak för allt demokratiskt sinnelag.[739] I provinsen var "alla" gustavianer, menade Wallenius. Och dessa sympatier kunde inte annat än ligga dem i fatet. "Mitt politiska tänkesätt, min tillgivenhet till [...] Gustav, allt detta förkunnade istället för befordran säker undergång."[740]

Professorn i matematik, uppsaliensaren Andreas Hultén, tolkade 1792 i anledning av den nye regentens födelsedag det samfällda hopp som Sverige och Pommern fäste vid den fjärde av Gustaver.[741] Men en annan händelse, 200-årsjubiléet av Uppsala möte 1793, ställde allt annat i skuggan. Med sådana riksomfattande högtider skapades en nationell ideologisk enhet, och festligheterna kunde bryta den paralyserande sorgen efter Gustav III. Även i Svenska Pommern gav Uppsala möte upphov till ett antal manifestationer. Vid Greifswalds universitet celebrerades högtidsdagen genom flera disputationer och tal. Ett av dem, *Über die Lage Schwedens am Ende des sechszehnten Jahrhunderts* ("Sveriges läge vid

[736] Carl Fredrik till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath, 30/3 1794, Pereswetoff-Morathska släktarkivet.

[737] Jämför Uno Willers *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 346f., fotnot 6; Johann Friedrich Zöllner, *Reise durch Pommern nach der Insel Rügen*, Berlin 1797, sid. 178 samt Dalgren, Lars: *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 22.

[738] Wallenius till Gjörwell, 12/2 1793, KB, Ep G 7:27. I samma brev klagade Wallenius över att hans ossianska dikt översattes dåligt till tyska.

[739] Möller till Gjörwell, 18/12 1793, KB, Ep G 7:27 "In Schweden kommt es mir vor, ist man jetzt ziemlich democratisch; doch sollten die scenen in Frankreich wohl jedem democratischen Geist verleiden."

[740] Wallenius till Lindblom, 13/4 1795, Linköpings stiftsbibliotek, Vol X, Lindblomska brevsamlingen och Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 14: "Meine Anhänglichkeit an dem großen nach Seinem Tode noch ärger verkannten Gustaf; alles dies verkündete mir, statt Beförderung, einen sicher scheinenden Untergang."

[741] Se anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:19 där Hulténs dikt sammanfattades på en sida.

utgången av 1500-talet"), höll Wallenius med "patriotisk eld". Talet dedikerades till Gustav IV Adolf och Wallenius skriver inledningsvis på svenska att kungen med välbehag emottagit "tvänne vågsamma försök i Latinska och Svenska vitterheten". Därmed syftas på *Oratio panegyrica* och den ovan behandlade "Ossians klagan till Alma". Att Greifswalds akademi firade Uppsala möte var ett tecken på en ovanlig kungakärlek, menade Wallenius. Han ämnade tolka sina pommerska medborgares känslor och övertyga kungen om folkets allmänna tänkesätt: "De har ståndaktigt älskat GUSTAF den TREDJE; det upphör aldrig att älska HANS MINNE och HANS SON." Blicken var riktad bakåt i tiden och Wallenius ställde den retoriska frågan "om förfädernas lott var lyckligare än vår?" Världen är ett hemskt skådespel för det känsliga människohjärtat, den är full av blod och grymheter. Talarstolens förgyllda yta är fortfarande klädd i sorgens svart. Svenskarnas, götarnas, finnarnas och pomrarnas Gustav rycktes lömskt undan, midnatt råder "vid detta blodiga århundrades sena afton, då vi mer än någonsin skulle behöva detta klara ljus från norden."

Först efter fyra sidor kom Wallenius in på Uppsala möte och förklarade nu varför pomrarna överhuvudtaget skulle känna sig delaktiga. Sverige var sysselsatt med en av de märkvärdigaste av sina jubelfester. Den förbindelse Pommern ägde med detta rike (genom att lyda under samma konung och vara delaktig i statens angelägenheter) var orsaken till att fira religionens stadfästelse. Detta var särkilt ödesmättat för Tyska riket: "Och Tyskland! Din stats- och religionsfrihet hade varit intet om inte en svensk kung, ingen Gustav Adolf hade skyndat till din undsättning." Redan när man ur detta perspektiv kastade en blick på båda dessa rikens relation till varandra insåg man vilken betydelse Uppsala möte ägde, menade Wallenius. På sedvanligt sätt rekapitulerade han den svenska historien, så som den var bekant för många i provinsen genom historiska artiklar eller högtidstal.

Däremot kritiserades splittringen efter Gustav Vasas död, "ingen gustavisk arm skulle hålla i den tunga svenska spiran." Karl IX:s hårda styre och utrensningar omnämndes inte odelat positivt: "Denne stränge fader uppfostrade svenskarna hårt, men han lärde dem att lyda." Men därigenom bereddes endast vägen för det stora som skulle komma, Gustav II Adolf, "ljuset på den svenska historiens mörka tavla". Det är här det svenska folket (inklusive pomrarna) skall hämta styrka, det skall tänka "på den andre och lovande Gustav Adolf, på den andre tappre Carl av Södermanland. [...] Vid dessa namn vidgar sig hjärtat. Våra förhoppningar är stora [...], ditt valspråk är 'Gud och folket'; vårt valspråk: 'Gud och Gustav Adolf'."[742] Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:36 berömde talets "patriotiska vemod".[743] Gustav Sjöborg talade på svenska om den

[742] Jacob Wallenius, *Über die Lage Schwedens am Ende des sechszehnten Jahrhunderts – Eine Rede zum feierlichen Andenken des Upsalischen Conciliums*, Greifswald 1793. Talet var det första Wallenius höll på tyska. I självbiografin skildras hur han övade på deklamationen. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 11.

[743] Detta nummer av *Neueste Critische Nachrichte*n behandlade inte mindre än tio akademiska skrifter från Uppsala och Greifswald som hade utkommit i anledning av Uppsala möte. Teologerna Schlegel, Brockmann, Piper, Overkamp och Parow, juristen Hagemeister (med sin respondent Gustav Möller, historieprofessorns son) samt medicinaren Rudolphi publicerade särskilda avhandlingar. Wallenius och Sjöborgs tal refererades utförligt. Sammanlagt kunde man under året på fyra ställen eller tio sidor läsa om begivenheten, i numren 1793:12, 16, 25. I sistnämnda nummer

"Svenska religionsförbättringen, grundad uti svenska folkets dygder, insigter och öfverläggning".[744] Även Sjöborg tog fasta vid de svenska kungarnas ödesmättade ställningstagande för den protestantiska religionen i Tyskland och brast ut i: "Du ädla Tuiskons folk, som med en fri, tilväxande och blomstrande Uplysning nu skördar de sällaste Frukter af Gustaf Adolfs storverk!" En gång i tiden skulle man i Sverige och Pommern tala om det ljus och den Sällhet, som i tredje seklet efter Upsala-möte utbredt sig öfver dessa Länder."

Svenska regeringens reformförsök

Det goda politiväsendet – religion, medicin och utbildning

Debatten om Reichenbach, det nationella trauma som hade blottats i samband med svensk-ryska kriget och mordet på Gustav III undanröjde på intet sätt reformkraven i provinsen. Snarare hade den gamla regimens oförmåga att lösa problem blottats. Rapporteringen om den franska revolutionen väckte det politiska medvetandet inom allt bredare befolkningsskikt, något som ledde till en del oroligheter under den kommande tioårsperioden. Från den svenska regeringens sida var man medveten om problemen. Statens ansvar var att sörja för ett gott politiväsende, att upprätthålla en god ordning, en förutsättning för ekonomins blomstring. Diskussionen kring naturrätten som grund för det mänskliga samhället, som förts åtminstone sedan Pufendorfs tid, fick en ny aktualitet. Naturens rätt uppenbarades förvisso genom förnuftet, men inte alla människor hade förmågan att tolka den riktigt. Därför var det en primär uppgift för staten att genom lagstiftning förvandla naturrätten till "positiv rätt", så att mänskligheten kunde fullkomnas via lagarnas efterlevnad.

Christian Wolff, som ägde stort inflytande på det svenska rättstänkandet i detta avseende, reducerade problematiken till en enkel modell. Vägen till statens lycksalighet gick via regeringen och de lagar som stiftades för att ordna den sociala samvaron.[745] Ett av dessa områden var religionen, något som ju avspeglas i firandet av Uppsala möte. Kyrkan hade en ideologisk uppgift i skapandet av ett bättre samhälle, detta i intim samverkan med den politiska makten. Med bönedagsplakat och kungliga förordningar som medium förmedlades centralmaktens värderingar. I Svenska Pommern upplästes plakat och förordningar översatta till tyska. Många lärda präster beflitade sig om insamling av statistik eller rön i lantbruk och andra praktiska vetenskaper. Prästgården kunde i bästa fall bli till

sammanfattades den litteräre prästen Kosegartens jubelpredikan i anledning av Uppsala möte. I *Neueste Critische Nachrichten* 1794:39 publicerades en fyrasidig sammanfattning av *Handlingar rörande Jubel-Festen i Uppsala*. Denna skrift visade tydligt för utlänningarna att upplysningen ständigt tilltog i Sverige, prästerskapet blottade här, enligt recensenten, sitt ädla tänkesätt.

[744] *Svenska religionsförbättringen, grundad uti svenska folkets dygder, insigter och öfverläggning*. Tal till firande af Upsala-mötes jubelfest hållet vid Greifswalds akademi den 21 mars 1793 af magister Gustaf Sjöborg, Greifswald 1793. Citerade ställen är hämtade från sid. 50f. Talet tillägnades generalguvernören Erik Ruuth.

[745] För politibegreppets idéhistoriska bakgrund se Reiner Schulze, *Policey und Gesetzgebungslehre im 18. Jahrhundert*, Berlin 1982, avsnittet "Ideengeschichtliche Voraussetzungen für die Erneuerung der Gesetzgebungs- und Polizeilehre", sid. 61-64. Otaliga artiklar i *Critische Nachrichten* och dess efterföljare tog sig an problematiken kring den ordnade staten och resonerade kring de originalverk som Schulze sammanfattar i sin utförliga översikt.

den lokala kunskapshärden där folkhopen kunde inhämta nya färdigheter eller möta bildning. Prästerna utgjorde en betydande del av tidskriftsprenumeranterna och var i regel väl underrättade om händelser i omvärlden. När *Journal för Prester* började utkomma 1797 tolkade recensenten i Greifswald detta som ett tecken på att "litteratur och upplysning i Sverige får allt mer liv."[746]

Under gustaverna skulle upplysningens värderingar bli en del av även den religiösa förkunnelsen. Ett upplyst sinnelag förmedlas genom rationellare ritualer, "förnuftiga" bibelöversättningar och nya psalmtexter och katekeser.[747] Teologen Piper hade i sitt födelsedagstal till Gustav III 1792 utmålat religionslagstiftningen som det område som ägde störst betydelse i folkets karaktärsdaning.[748] Gustav III:s kritiska hållning gentemot prästerskapet var välkänd. Men i statens tjänst kunde prästerna bli verktyg för samhällets reformering. Ett visst inflytande kunde staten utöva i Pommern genom att drygt fyrtio församlingar i provinsen var regala patronat, de tillsattes av landsherren. Visserligen lyckades man inte etablera den upplyste Schinmeier som generalsuperintendent, men ett lyckokast för de upplysta blev utnämningen av *Bernhard Friedrich Quistorp* till denna post. Han såg gärna att man rensade i gudstjänstordningen och psalmboken och skapade en "rationellare" ritual. Gjörwell uppmärksammade psalmboks"förbättringen" och kunde 1784 meddela att den så kallade litanian "hvarken rimvis eller orimad" inte längre fick sjungas, "exorcismus vid Barndop" skulle dessutom "aldeles underlåtas".[749] Inrättningen av en katolsk kyrka samt en synagoga i Stralsund sågs som ett tecken på ökande religiös tolerans.[750] Wallenius hade ännu 1786 "ej utan oro" konstaterat att "flera reliquier af Påfvedömet ännu öfriga finnas i Pomern." Ljus brann vid mässan, något som dock var oskyldigt och såg högtidligt ut. Värre var att prästerna ständigt korsade sig, i synnerhet när de gav välsignelse. Var inte det en uppenbar katolicism? Som tur var skulle dessa störande inslag i gudstjänsten avskaffas.[751]

1775 ansökte regeringsboktryckaren Struck i Stralsund om rätten att utge en ny psalmbok, rensad från "oförnuft och dubbeltydigheter". Två pommerska präster utarbetade ett supplementband med neologisk tendens till den gamla psalmboken samt en lista över föråldrade psalmer som gott kunde utgå. Den interimistiske generalsuperintendenten Stenzler förutspådde dock allvarliga konflikter inom den pommerska kyrkan och vågade inte godkänna förslagen.

[746] Se recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1797:41.

[747] I *Neueste Critische Nachrichten* 1794:39 kunde man utförligt läsa om det svenska prästerskapets ambitioner i detta avseende.

[748] Theophilus Cälestinus Piper, *Von dem Einfluß eines Landes-Regenten in den Charakter seiner Nation*, Greifswald 1792, sid. 24f. Piper talar på sid. 31ff. även explicit om politilagstiftningens positiva inverkan.

[749] I *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* årgång 1781 behandlas på fem ställen psalmboksreformen. I 1784:57 står att läsa om litania och exorcism översatt ur *Neueste Critische Nachrichten* 1784:29.

[750] Redan i *Neueste Critische Nachrichten* 1781:22 kunde man läsa en artikel om Gustav III:s korrespondens med påven Pius VI om katolikernas religionsfrihet i svenska riket. I samma tidskrift 1784:18 fick läsarna en utförlig redogörelse för invigningen av katolska kyrkan i Stockholm. I *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1783:28, 55 och 1785:48 kan man läsa om Stralsunds katolska församling som räknade 200 personer främst ur garnisonen. Artiklarna är sannolikt samtliga sammanställda med ledning av *Stralsundische Zeitungs* rapportering.

[751] Wallenius till Gjörwell, augusti 1786, KB, Ep G 7:15.

Christliches
Gesangbuch
zur Beförderung
der
öffentlichen und häuslichen Erbauung,
für
das Königl. Schwedische
Herzogthum Pommern
und
Fürstenthum Rügen.
Mit der Königl. Hochpreislichen Regierung Approbation
und gnädigstem Privilegio.
Stralsund, 1797
bey Christian Lorenz Strucks Witwe.
Kostet ungebunden 16 Schillinge.

Bild 39: 1797-års psalmbok för provinsen med det svenska riksvapnet.

Regeringen i Stralsund begärde in yttrande från andra präster, däribland den redan tidigare nämnde Picht. Med tanke på den reformiver denne visat i kampen mot livegenskapen kan man förstå att han hälsade psalmboksreformen mer än välkommen. Hans kollegor hade kanske gjort allt för grova rationaliseringar av vissa texter. Men på det hela taget låg den upplysta tonen helt i linje med vad Picht kunde identifiera sig med. Folket skulle via kyrkosången befrias ur vantrons mörker. Regeringen gav sitt trycktillstånd och supplementet med hela 353 nya och 86 "i välmening" ändrade psalmer såg ljuset. Under rubriken "Von den Vorzügen und Bestimmungen des Menschen" finner man texten: "Du gav mig förnuftets ande för att inse hur skapelsen prisar Dig […]".[752]

De konservativa lantständerna var dock inte med på noterna utan lämnade in en vidlyftig anklagelseskrift mot den subversiva psalmboken som ansågs hota den allmänna ordningen. Lantständerna menade att sångerna måste följa den religiösa doktrinen. Deras argument riktade sig mot att anspelningar på den onda kraften, Satan, hade försvunnit. Tacksamheten över den nyttigt inrättade världen förkastades som ofrom. Regeringen å sin sida hävdade att den som landsherrens ställföreträdare ägde "episkopalrättigheter", det vill säga rätten att styra över

[752] Lundaexemplaret av *Sammlung neuer Lieder* […], Stralsund 1776 ägdes av ingen mindre än Henric Schartau. Om psalmboksreformerna under 1700-talet som följde de ideologiska vågorna luthersk ortodox, pietism och upplysning se "Gesangbuchreformen in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert" i *Jahrbuch für Liturgik* und Hymnologie, Kassel 1964, sid. 175-183. Här framgår med allt tydlighet att psalmbokens förändring speglar en ideologisk utveckling i upplysningens tecken som inte hos alla hälsades välkommen. Se även Hellmuth Heyden, *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965, sid. 190-194.

kyrkoväsendet, och saken utvecklades till en konflikt kring tolkningen av den svenskpommerska regeringsform, som enligt guvernörens sekreterare Thomas var helt i otakt med tiden. Det hela utmynnade i att generalguvernören Hessenstein, egentligen en upplysningens man, kapitulerade inför den massiva oppositionen och drog tillbaks tillståndet till bruket av supplementbandet.[753] Det skulle dröja ett antal år tills ett nytt försök gjordes att ändra på texterna i Psalmboken. I Stralsund utkom 1787 en psalmbok avsedd för bruk inom stadens församlingar, eftersom staden stod under en självständig superintendentur. I förordet beskrevs utförligt att anpassningen hade skett eftersom "medborgarnas tänkesätt, smak och språk" hade förändrats. Denna utrensning av gammalt tankebråte och anpassningen till det nya skattades högt av recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1788:9. År 1797 kom en ny upplaga som bar det svenska riksvapnet som titelvinjett.

Med rekryteringen av *Gottlieb Schlegel* (1739-1810) till ny generalsuperintendent över den pommerska kyrkan fick reformeringen nya dimensioner.[754] Han skulle med tiden bli ett gott redskap i förändringen av kyrkan och engagera sig i Möllers lärda tidskrift som recensent av teologiska skrifter. Schlegel har karakteriserats som "förnuftsreligionens advokat".[755] Ytterligare två representanter för det svenskpommerska prästerskapet förtjänar att lyftas fram: *Ludwig Theobul Kosegarten* (1758-1818) och *Johann Gottlieb Picht* (1736-1810), som vi redan skymtat i denna text. Kosegarten först lärare i Wolgast vid gränsen mot Preussen och tillträdde senare det regala pastoratet Altenkirchen på norra Rügen efter Samuel Gustaf Wilcke. Kosegarten spelade sin största roll som "litterär präst" och omfamnade *Sturm und Drangs* känslobetonade naturlyriska ideal. Men han ägnade sig även åt att predika för sina församlingsmedlemmar på ett synnerligen rationalistiskt sätt. Hans folkupplysande predikoämnen kunde omfatta alltifrån nya fångstmetoder för sill till samhällskritik.[756] I det likaledes regala pastoratet Gingst var prästen Picht verksam som själasörjare och samhällsreformator.

Picht hade kommit till Stralsund 1760, mitt under pommerska kriget som informator i företagaren och frimuraren Gieses hem. Följande år utgav han skriften "Der Ingenieur im Felde" och utnämndes till regementspräst hos de gula husarerna. Efter kriget gifte han sig med dottern till den svenske tullförvaltaren Skragge. Förutom teologin intresserade han sig för konst och litteratur och umgicks intensivt i prästen Spaldings litterära krets, där man läste tidens sentimentala litteratur, Young och Klopstock. Många samtal kretsade kring det överlastade barockspråket. Man strävade efter att befria sig från krångliga uttryck,

[753] Erich Picht, *Drei Generationen Picht als Geistliche auf Rügen*, Lugano 1997, sid. 72-75 "Die 'Gesangbuch-Affäre'".

[754] Schlegel introducerades i sitt ämbete även av en medlem i provinsialregeringen. Wallenius utförliga beskrivning av Schlegels installation trycktes i Gjörwells *Svenska Archivum*. Schlegel överläts i den högtidliga ceremonien ansvaret för "alla själar i det svenska hertigdömet Pommern och furstendömet Rügen som vår herre Jesus Kristus med sitt blod har förvärvat." Carl Christoffer Gjörwell, *Svenska Archivum*, Band 1, Stockholm 1790, sid. 89-96. Episoden med Schlegel beskrivs också i Wallenius självbiografi. Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*,1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 14f.

[755] Hos Hellmuth Heyden, *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965, sid. 180f.

[756] Om detta se hos Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997, sid. 133-150.

exempelvis ersatte man "res facti" ("faktum") med det nyskapade ordet "Tatsache". Då husarregementena slogs ihop och en del av dem flyttades till Sverige, sökte Picht det regala pastoratet i Gingst, med förord av von Olthoff, regeringsmedlem, frimurare och mecenat, som hade ägor i samma distrikt.

Då Gustav III 1771 besökte Rügen framförde Picht sitt ärende, de kungliga böndernas i Gingst partiella befrielse ur livegenskapen, direkt till kungen. Som belöning för sin människovänliga hållning fick Picht en guldklocka av Gustav. Två år senare upphävdes livegenskapen per dekret, och Picht höll ett programmatiskt tal om den sanna frihetens rätta bruk. 38 familjer befriades nu ur sin tjänsteskyldighet i en högtidlig ceremoni, bevistad av dem som räknade sig till upplysningens avantgarde. Picht betonade i sitt tal att människan i motsats till djuren var fri; hon kunde välja mellan gott och ont och var ansvarig för sin egen lycka och olycka. Men verkligt fri var endast den som inte hindrades av lidelse eller vantro att använda det egna förnuftet, utan befriat sig från förutfattade meningar och gjort sig till herre över sina begär. Men förnuftet måste utbildas. Lagen stadgade den borgerliga friheten och människan måste underordna sig lagen och uppfostra sina barn i samma anda.

Picht hade brutit isen, godsägaren Barnekow genomförde 1774, som herre över amtet Bergen, samma reform.[757] Ett annat bidrag till människans förbättring i Gingst var upprättandet av ett spinneri i syfte att "främja den medborgerliga och religiösa lycksaligheten" för den arbetande befolkningen. Dessutom inrättades en skola i församlingen där den teoretiska utbildningen skulle förknippas med utbildning i hantverk. Picht och hans verksamhet inom den lilla församlingen Gingst på Rügen under kungligt patronat, är ett tydligt exempel på den form av småskalig reform av livsvillkoren som Hausvaterlitteraturen uppmuntrade till. Att förändringarna utspelade sig inom ett kungligt patronat visade för den svenskpommerska omvärlden att livegenskapen kunde upphävas och andra reformer genomföras om endast viljan fanns.[758]

Reformen av medicinalväsendet efter svenskt mönster

Artikeln i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:43 som underströk hur väl Hessenstein ordnat förhållandena i Svenska Pommern nämnde uttryckligen de medicinska anstalterna. I Greifswald och Bergen hade lasarett för fattiga anlagts, finansierade av lantständerna och kronan. Ett soldatbarnhus grundades, garnisonssjukhuset i Stralsund förbättrades, och provinsen fick en medicinalordning efter svenskt mönster.[759] Ett Kungligt Sundhetskollegium inrättade med ansvar för hela provinsens medicinalväsende. De cirka tjugo ledamöterna representerade regeringen, den medicinska forskningen, anstalterna och de praktiserande läkarna

[757] Vägledd av samma filantropiska hållning var den svenskpommerske generalen von Dycke som efter sin hemkomst från Sverige ändrade ordningen av sina gods på samma sätt. Erich Gülzow, "Präpositorius Picht und General von Dycke, Zwei Vorläufer E.M. Arndts im Kampf gegen die Erbuntertänigkeit" i *Pommersche Jahrbücher*, Bd. 29, Greifswald 1935, sid. 87-110.

[758] Erich Picht, *Drei Generationen Picht als Geistliche auf Rügen*, Lugano 1997. "Rede über den rechten Gebrauch der wahren Freyheit bey der am 15ten Junius 1773 vollzogenen Freygebung der vormahligen Pastorats-Unterthanen zu Gingst" på sid. 125-129, befrielseurkunden sid. 130-133; Om belöningen genom Gustav III på sid 175-178 där även en artikel i *Stralsundische Zeitung* beträffande kungligheternas besök i Gingst citeras.

[759] Se notisen i *Neueste Critische Nachrichten* 1780:36.

ute i provinsen. Kollegiet understöddes av korresponderande "frånvarande" medlemmar.[760] I städerna inrättade man underavdelningar efter ungefär samma mönster.

Svenska Pommern hade länge odlat nära relationer till Sverige i fråga om medicinens utveckling. Tyskarnas ställning inom denna sektor, till vilken även apoteksväsendet kan räknas, var stark.[761] Det räcker med att nämna Scheeles framträdande position i Sverige som både yrkesverksam praktiker och teoretisk kemiker. Medicinprofessorn Böckmann hade under 1740- och 1750-talen pendlat mellan Greifswald och Stockholm för att där senare överta ämbetet som stadsläkare. Hans efterträdare blev *Carl Friedrich Rehfeld* (1735-1794). I parentationen skildras han av Wallenius som en osjälvisk samhällstjänare, alltid helt hängiven sitt kall att befria medmänniskorna från lidande och sjukdom.[762] Rehfeld var medicinska fakultetens förste representant i sundhetskollegiet. *Christian Ehrenfried Weigel* (1748-1831), Reichenbachs vedersakare, övertog denna post 1792. Utgivaren av den medicinska tidskrift som publicerade KVA:s uppsatser, *Carl Asmund Rudolphi* (1771-1832), blev 1796 adjunkt vid medicinska fakulteten. Han föddes i Stockholm som son till Tyska skolans konrektor och är ytterligare ett exempel på de intima band som fanns mellan denna inrättning och Svenska Pommern. Sin främsta insats i Greifswald gjorde Rudolphi inom veterinärmedicinen. 1808 blev han det nyinrättade veterinärmedicinska institutets chef, för att 1810 tillträda professuren i anatomi i Berlin. En inblick i provinsens medicinska inrättningar får vi även genom lundamedicinaren Flormans reseskildring från 1798.

Medicinarna och de medicinskt intresserade i provinsen hade inget övergripande sällskap, endast i Stralsund inrättades ett sådant med tiden. Där kunde man dryfta erfarenheter och kunskaper och verka för medicinens utveckling. Men vid en närmare blick på den svenskpommerska läkarkåren är det slående hur många som var medlemmar i frimurarelogerna. Kölpin, Rehfeld, Rudolphi, Weigel junior och Henning är endast några exempel. Även läkarna Behrens och Schopp förtjänar att nämnas, båda djupt involverade i frimureriet, den ene som korrespondent mellan Sverige och Tyskland och den andre som talman. Haken i Stralsund, småningom även han kunglig livläkare, var lång tid logens sekreterare och senare ordförande. Greifswalds stadsläkare Petzold och hans kollega i Stralsund, Schütze, var båda aktiva frimurare. Flera av dessa var ledamöter av provinsens sundhetskollegium. Logerna beviljade ansökningar från fattiga om understöd för läkareräkningar eller kostnader för kuruppehåll.

Lyckade försök med koppympning hade genomförts i stor skala på Frimurare-Barnhuset i Stockholm. Läkaren Bergius hade till och med framkastat

[760] Se Thomas artikel i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1783:13. I *Schwedisch-pommersch-Rügianischer Staats-Calender* publicerades kontinuerligt namnen på kollegiets ledamöter.

[761] En utförlig inblick i dessa förhållanden ger Heinz Goerke i "Die deutsch-schwedischen Beziehungen in der Medizin des achtzehnten Jahrhunderts" i *Acta Historica Scientiarum Naturalium et Medicinalium*, Köpenhamn1958.

[762] Jacob Wallenius, *Trauerrede auf den Bruder Carl Friedrich Rehfeld*, Greifswald 1794. I den dikt till Rehfelds ära som trycktes med talet kan vi läsa hur han i paradiset får ta emot Hallers kyss och de medicinska auktoriteterna Stoll och Boerhaves famnar.

idén om "S:t Erikslogens Koppympnings-Hospital".[763] Men farhågorna och de förutfattade meningarna var många. Weigels far, stadsläkare i Stralsund, hade prövat koppympningen på sina egna barn för att vinna opinionen. Prästen Johan Christian Müller såg detta som en hädisk akt. "Det föreföll oss", skriver han, "som om man ville föregripa Gud och som om vi ville sätta oss i säkerhet mot honom."[764] Till slut översattes svenska Medicinalkollegiets betänkande beträffande vaccination till tyska i *Neueste Critische Nachrichten* 1802:46 på 2,5 sidor. Några nummer senare följde den nästan lika långa annonseringen av ett svenskt verk med titeln *Kopporna kunna utrotas*, följd av ytterligare en skrift i samma ämne i nästa årgång.[765]

Uppror i Svenska Pommern i franska revolutionens kölvatten

Missnöjet i de lägre samhällsskikten och misstron mot den svenska regeringen under decenniet efter franska revolutionen underblåstes säkerligen av motsättningarna i samband med ryska kriget men i synnerhet av Gustav III:s död. Konungen hade setts som de lägre folkklassernas beskyddare och välgörare och i deras ögon tillhörde mördarna ett samhällsskikt som inte önskade några reformer. Den tydliga polariseringen mellan gustavianer och antigustavianer i det svenska samhället kunde inte döljas i Pommern. Det kan heller inte ha undgått många vad som föregick i Frankrike och att det även i Sverige fanns revolutionära sympatier. Wallenius upprördes av nyheter från Sverige om att Uppsalastudenter skulle ha planterat frihetsträd och tvungit landshövdingen att dricka Bonapartes skål; detta kunde i så fall inte vara något annat än "löjeligt och oförståndigt."[766] År 1793 bröt de första oroligheterna i provinsen ut, när hantverkarna krävde större inflytande i stadens styre.[767] Den ökande spannmålsexporten hade höjt priserna och man krävde en lokal distribution till skäligare priser. Då magistraten inte gick kraven tillmötes grundade oppositionen helt enkelt ett "Förenat borgerskap" som självständigt drev sina krav. I november 1794 ockuperade ett hundratal anhängare rådhuset och lade fram en arton punkters kravlista. Rådhuset skall enligt Wallenius under "folkupproret" ha varit omringat av upp till tusen personer. Hans

[763] Petter Johan Bergius, "Förslag till S. Erics Loges Koppympnings-Hospital" (16/11 1761), KVA, Bergianska brevsamlingen, Vol. 8, sid. 153-161. Här beskrivs ett detaljerat projekt med kostnadsförslag. Stort utrymme lämnade Bergius åt beskrivningen av den planerade sjukhusdieten.

[764] Gustav Buchholz, "Neuvorpommersches Leben im 18. Jahrhundert nach dem Tagebuche des Stralsunder Predigers Joh. Chr. Müller (1720-72), I. Theil" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, 1910, sid. 78.

[765] *Neueste Critische Nachrichten* 1802:49 samt 1803:37. I Greifswaldpressen uppmärksammades i allmänhet en hel del av de svenska medicinska skrifterna. Andra exempel är *Vetenskapshandlingar för läkare & fältskärer* 1804:26; tidskriften *Läkaren & naturforskaren* 1806:16 och *Medicinalkollegiets historia* i Sverige 1807:36.

[766] Wallenius till Gjörwell, 28/1 1800, KB, Ep G 7:33.

[767] Den historiematerialistiskt präglade provinsialhistorien har noggrant kartlagt utvecklingen i Svenska Pommern som givetvis motsvarar "naturliga" utvecklingssteg enligt den marxistiska ideologin. En bra överblick över händelseförloppet med hänvisningar till tidigare studier i området ges föredömligt av Muschik, Alexander *Die Ideen der Französischen Revolution in Schwedisch-Pommern*, Greifswald 1999, sid. 74-79. Jämför även med Rolf Karlboms *Hungerupplopp och strejker 1793-1867: en studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst*, Lund 1967 som på sidorna 14-30 för ovanlighetens skull inkluderar ett svenskpommerskt perspektiv.

svärfar, som magistratens preses, hölls arresterad. [768] Det rapporterades till Stockholm och regeringen om den revolutionära stämningen och om medborgare som likt jakobinerna bar röda band i sina mössor. Wallenius skriver:

> "Det formerades klubbar bland borgarna som verkade ha stora följder. Man talade mycket om frihet och jämlikhet. Jag trodde verkligen att vi hade att frukta ett allmänt uppror i Pommern. Dessa politiska angelägenheter angår mig visserligen inte, men som tänkande man var de dock inte helt likgiltiga för mig. Franska revolutionen har ett utomordentligt stort inflytande på det hela."[769]

Provinsialregeringen i Stralsund förklarade alla ändringar för ogiltiga och skickade 1796 ett armékommando för att straffa upprorsmakarna. Men upploppet de mötte nu var så stort att man istället valde att benåda de dömda. Den akademiska opinionen sjöng i den antirevolutionära och rojalistiska kören, men missnöjet jäste i de lägre befolkningsskikten. I städerna Barth och Wolgast utspelade sig scener liknande de i Greifswald. I Boldevitz på den rügenska landsbygden ägde regelrätta oroligheter rum. Thorild visade efter sin ankomst till Greifswald sympati för den svenskpommerska stadsbefolkningens upproriska hållning. En passage i ett brev till expeditionssekreteraren Edman går utförligt in på det hotfulla läget:

> "I städernas sak (här i Pommern) har Hans Excellenz et förträffeligt tilfälle at lysa i rättrådighet. Det är et litet utsvältnings-krig, där man haft den vandaliska fint, at börja med det yttersta (Knektar och canoner; våldsamma arresteringar midt i natten, så at hafvande quinnor, säjer man, creverat: skändande, aldeles Oborgerliga straff, som träffa sielfva ordningsmännerna, etc). Borgarna tro med upriktig andakt, at de haft rätt til alt hvad de gjort, och at hvarken Magistrat eller Regering haft magt at bryta privilegier, statuter och gammal ordning. At de tro detta just upriktigt, kan jag heligt intyga. Förbittringen är egentligen mot Magistraten, som ingen reda vill göra för Stads-medlen, och ingen anstalt för det allmänna Bästa; ehuru Greifswald är mägta rik. At hunger och harm ihop göra förtviflan, är gammalt som verlden. Men Köpmans-intresset sitter i Råd och Regering: och Köpmannen känner, hvarken i denna eller tilkommande verlden, något annat Fädernesland, än Tabula Multiplicationis." [770]

Denna målande skildring av situationen låg väl inte i sig bakom regeringens beslut att äntligen genomföra reformer i provinsen, men den kan naturligtvis ha använts som belägg för att situationen började spåra ur.

Utredningskommissioner och beredningar

Redan året efter Gustav III:s död skapades en pommersk kommitté i syfte att utreda provinsens ställning inom riket.[771] Till kommitténs emissarie utsågs Gustav d'Albedyhll som skulle undersöka förhållandena i Svenska Pommern och avge ett betänkande. I detsamma förordade han en avyttring till Preussen. Det var alltid

[768] En utförlig rapport gavs på förfrågan av Wallenius till Gjörwell 27/11 1794, KB, Ep G 7:26.
[769] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*,1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 25f. Passagen citeras hos Alexander Muschik, *Die Ideen der Französischen Revolution in Schwedisch-Pommern*, Greifswald 1999, sid. 41ff.
[770] Thorild till Edman, 30/4 1796 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 346f.
[771] Detta avsnitt bygger främst på en sammanfattning av Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 20-99.

vanskligt med "ultramarinska" besittningar, fördelarna med Pommerns innehav "voro i sjelfva verket imaginära". Men eftersom en försäljning inte verkade realistisk, föreslog d'Albedyhll istället en "reduktion", en indragning av poster på utgiftssidan som belastade statskassan. Vissa inrättningar, som tribunalet i Wismar, var garanterade genom Westfaliska freden och kunde därför inte dras in. Thomas idé, om en förflyttning från Wismar, aktualiserades däremot. D'Albedyhlls principiella syn på provinsens tillhörighet till Sverige delades inte alls av den pommerska kommittén. D'Albedyhll menade att Pommern var "en dyrbar klenod för Sverige" som vittnade om "rikets gloire under trettioåriga kriget", det var "en vedergällning för de storverk svenske stridsmäns tapperhet hade åstadskommit uti tyska rikets både politiska och religionsförfattningar."

D' Albedyhll och en annan reformskribent krävde upphävandet av livegenskapen som endast hämmade den ekonomiska tillväxten på landsbygden. Detta ärende var i kommitténs ögon visserligen "önskligt för mänskligheten och hedrande för vår tids upplysning", men saken kunde med hänsyn till provinsens rättsliga ställning inte genomföras. Ett sätt att öka intäkterna som d' Albedyhll föreslog, var att öka skatteutskrivningen via jordarealen som den förtecknades i den så kallade *Hufenmatrikel*. Hitintills hade skatten baserats på jordägarnas frivilliga uppgifter. Under Karl XII:s tid hade egendomarnas verkliga storlek uppmätts noggrant, men en ändring av uttaxeringen blev aldrig av, varken då eller senare. I kommittén fäste man sig mest vid återupptagandet av lantmätningen och upprättandet av en ny matrikel över jordegendomen. I detta syfte skickades Greifswaldprofessorn Gadebusch till det preussiska Stettin för att i det gamla guvernörsarkivet leta rätt på de karolinska matrikelhandlingarna. Lantständerna var dock föga benägna att låta denna kontroll äga rum och opponerade sig mot provinsialregeringens beslut.

Ett annat konfliktärende rörde det första koalitionskriget mot Frankrike, som inleddes 1792. Som del av det tyska riket var Svenska Pommern förpliktad att på något sätt bidra till rikskriget. Man ville emellertid inte ge pengar utan istället skicka trupper ur de stralsundiska regementen. Men detta låg inte i den svenska kronans intresse, utan istället påbjöds att provinsen skulle bidra med ekonomiska medel. Lantständerna inlät sig nu i en principiell statsrättslig utläggning om att tvister med landsherren kunde dras inför riksdomstolarna. De hävdade att det svenska privilegiet "de non appellando" som var inskrivet i Westfaliska freden inte var tillämpligt i detta fall. Så ledde kontingentfrågan till en tolkningskris rörande den svenskpommerska författningen och lantständerna visade sig påfallande självmedvetna. Efter segdragna förhandlingar slutade de svenska försöken till reformer med ett fullständigt nederlag. Tribunalets inrättning skulle inte ändras, matrikelfrågan lades ner, lantständerna skulle förbli helt självbestämmande i fråga om politiförfattningen.

Upploppen i de svenskpommerska städerna förde ordningsfrågorna åter på agendan. För Greifswald tillsattes en särskild undersökningskommission och hela provinsens tillstånd i anseende av oroligheterna skulle granskas av generalmajor Bror Cederström. Denne inrättande en ny kommission som skulle ta upp de gamla ärenden, matrikelinrättningen och tribunalflytten. Ledamöter i kommissionen var Gadebusch och hovrättsjuristen Sonnenschmidt. Den förre var frimurare liksom Cederström och de träffades ofta i logen. Kommissionen tog sig omfat-

tande rättigheter och lämnade förslag i alla möjliga frågor som rörde provinsen. Naturligtvis måste ett sådant uppträdande ha irriterat lantständerna, och de beslutade åter att skicka en deputation till Stockholm för att framföra sina klagomål. Kommissionens arbete avbröts och de reformidéer den hade framkastat rann ut i den pommerska sanden.

Lars Dalgren ser det nya misslyckandet från svensk sida som ett mönster hos förmyndarregeringen. Goda uppslag följdes en tid med energi, men avblåstes så fort de stötte på patrull. Lantständernas styrka var att de stödde sig på en fullt utvecklad statsrättlig teori om förhållandet mellan Sverige och Pommern. Från svensk sida vågade man inte driva konflikten till sin spets och man verkar inte ha varit enig om en regelrätt Pommernpolitik. Först med Gustav IV Adolfs regeringstillträde 1796 började andra vindar blåsa. År 1799 inrättades ett ämbete som justitiekansler efter svenskt mönster i provinsen. Uppdraget, som närmast liknar en ombudsman dit enskilda kunde vända sig, gick till Sonnenschmidt som tillsammans med Cederström och Gadebusch hade suttit i den tidigare kommissionen. Den svenskpommerske justitiekanslern gjorde insatser för humanare fångvårdsprinciper och beskrevs av generalguvernören som "driffjädern och själen af hela lagskipningen i denna provins."[772]

Samma år inleddes allvarliga förhandlingar med lantständerna om den svenska sjörättens införande. Den hade redan översatts till tyska 1796 av Greifswaldjuristen Hagemeister.[773] I recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1796:12 framhölls att svenskpommerska skeppare och redare hade behov av kunskaper i den svenska sjörätten. Frågan om dess införande hade diskuterats på lantdagarna. Införandet av svenska rättsprinciper skulle, trots Svenska Pommerns tillhörighet till Tyska riket, underlätta handeln avsevärt. Lagen infördes till slut med vissa modifikationer 1805. År 1799 tillsattes en ny kommission med uppdrag att behandla frågan om Wismar och tribunalet där. Dessutom inrättades en ny grupp som skulle granska Hufenmatrikeln. Mot dessa båda utredningar opponerade sig åter igen lantständerna och anmälde dessa ärenden vid riksdomstolarna för avgörande. Men Gustav IV Adolf spelade skickligt ut de motspänstiga pommerska lantständerna.

Med Cederström som särskild delegat gjordes "helvetet hetare än det verkligen torde bli", som han själv beskrev sin gärning. Tribunalvisitationen drevs helt enkelt igenom via kungliga resolutioner, trots hotet om rättegången i en av rikets domstolar. Frågan om jordmatrikeln lades ner efter en förlikning. Lantständerna höjde statssubsidierna med 20 000 Rd. och i gengäld fick de behålla rätten att själva uppge egendomarnas storlek.

Vid samma tidpunkt uppehöll sig sekreteraren i utrikesexpeditionen, Carl Ludvig Kämpe, i Stralsund. Kämpe hade arbetat på Kungliga biblioteket under Gjörwell och rest utomlands under flera omgångar, oklart med vilka syften eller uppdrag. Själv skrev han till Gjörwell om att han var tjänsteledig. Samtidigt verkar Kämpe ha varit inblandad i alla politiska frågor som rörde Svenska

[772] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 94.

[773] Jämför med recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1796:12. Redan sedan 1777 verkar förhandlingar i detta avseende ha förts och alltså inte 1791 som 70 skriver. I Stralsunds stadsarkiv finns handlingar rörande detta och översättningar av sjörättens paragrafer. SSA, Rep 5/443.

Pommern. Dessutom var han nära vän till den 1800 utnämnde generalguvernören Hans Henrik von Essens och dennes familj, om vilka Kämpe i brev till Gjörwell lämnade utförliga underrättelser.[774] Kämpe, som kallade sig för "en äkta Swedenborgian", var oerhört insatt i politiska och kulturella frågor i Svenska Pommern och umgicks med provinsens absoluta toppskikt. Han hade även mycket kontakt med svenskarna där och försökte hjälpa Wallenius med planerna till ett svenskt pastorat. Kämpes stil som brevskrivare (med fylliga marginalanteckningar) är satirisk och uttrycksfull. De sex brev till Gjörwell som är bevarade utgör en av de mest närgångna skildringarna av det politiska läget i provinsen under hela svensktiden. En källa till "mummel bland folket" var spannmålspriset, meddelade han i sitt första brev från Stralsund i början på 1801. På grund av den "enorma betalning man fått derföre i England […] har man exporterat så mycket och så fort" innan provinsialregeringen införde ett exportstopp. Man hade inte att befara någon brödbrist eller behövt "nyttja Potatoe skifvor istället för bröd." Upproren i Rostock och Güstrow (i Mecklenburg) var orsakade av spannmålsbristen. "Sammanskockade borgare" hade plundrat sju välmående köpmäns hus, däribland den svenske konsulns. Och trots att det inte hade stått något om det i tidningarna kunde Kämpe meddela att ett liknande upplopp hade ägt rum i Wolgast. Som en "äkta jakobinsk profbit" anförde Kämpe en lapp som även i Stralsund under de första jäsningarna hade varit uppsatt "på ett plank eller gatuhörn". Flygbladets innehåll uppmanade borgarna och soldaterna att göra gemensam sak mot de skurkar man hotade strypas av, stadens råd, advokater, regeringsråd. De var inget annat än en hop kanaljer, dessa hundar skulle mördas.[775] Vid tullarna höll man sträng uppsikt rörande efterlevandet av exportförbudet. Det var absolut nödvändigt, även om "Possessionaterne bland Riddarskapet" stred emot det. Adelns talesman försökte med en uppsjö av skäl argumentera för en fortsatt utförsel, men den nye generalguvernören stod på sig. Från kungen hade han fått rådet att "ej trötta fast hinder möta".[776] Intrycket om det spända läget i provinsen bekräftas av ett brev från Carl Fredrik Pereswetoff-Morath till brodern Anders Wilhelm: "I detta lilla land, jag lefwer, hwarest Guds wälsignelse öfwerflödat, är en dyrhet och en nöd som knapt kan beskrifwas, följd af regeringens oaktsamhet och de handlandes egoistiske tankesätt. Spannmål och slagtkreatur, äro utur landet gångne til Ängland."[777]

Kämpe gav i sitt redan citerade brev en karakteristik om den politiska situationen i Svenska Pommern, som fullgott sammanfattar problematiken att från svensk sida ändra på situationen i provinsen:

> "Det är knapt at beskrifva hvad många partier och skiljaktiga intressen härska i detta lilla land och huru svårt om icke omöjligt det är att med bästa vilja och yttersta bemödande kunna, icke förena, men någotdera temperera den. Ett annat intresse har landet, ett annat städerna, ett annat Adeln, ett annat ofrälset, ett annat Magistraterne, ett annat Borgerskapet, hvilka nästan aldramäst strida

[774] Dalgren verkar inte ha känt till korrespondensen mellan Kämpe och Gjörwell.

[775] "Auf gute Bürger und braven Soldaten, wachet auf, mordet die Schurken die uns die Gurgel zuschnüren wollen: der gantze rath, Advocaten, RegierungsRäthe ist eine Spitzbuben bande, lasset uns die Hunde morden. Soldaten halts mit dem Bürger."

[776] Kämpe till Gjörwell, 17/2 1801, KB, Ep G 7:33.

[777] Carl Fredrik till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath, 9/12 1800, Pereswetoff-Morathska släktarkivet.

mot hvarandra […] och alla äro färdige att skrika emot Regeringen så snart deras egennytta lider någon anstöt."

Olyckligtvis hade regeringen inte alltid stått i högsta anseende i landet, på grund av mindre grundade orsaker och rykten. Därigenom hade den saknat aktning och respekt. När förklaringar hade blivit avfordrade från regeringens sida hade de underlydande därför ofta "tillåtit sig ett skrifsätt, som nära gränsat till näsvishet och impertinence". Men den nye generalguvernören von Essen var av annan kaliber. Adeln hade inbillat sig, eftersom han hade gott om släktingar och vänner bland dem, att han skulle stå på deras sida. Och samma sak fruktade de ofrälse som sörjde Cederströms avgång. Denne hade "berömvärt" styrt provinsen som interimistisk generalguvernör 1798-1800 och "tagit sig den ringare folkhopen mycket an". Von Essen hade även han åstadkommit "en hop författningar till de ringares och lägres förmon", som därigenom fattat tycke för den nye styresmannen. Och adeln hade därigenom blivit "så lagom nöjd". Två egenskaper utmärkte den nye guvernören speciellt, "kallsinnighet och snarfyndighet (phlegme och présence d' esprit) av vilka han äger en skäligen god dosis." Förvisso talade von Essen obehindrad tyska, men ibland saknades orden för att uttrycka idéerna, i synnerhet när det kom till "juridiska mål och advocatsgrep". Tempot i regeringsutövningen föreföll expeditionen "något spansk". Protokoll skrevs och justerades omedelbart. Svar på förfrågningar skulle vara inne inom några dagar, högst veckor.[778]

En månad senare fortsatte Kämpe sin politiska rapportering från Stralsund. Nu handlade det om den hundraåriga trätan rörande jordmatrikeln.[779] Förvisso hade ärendet avslutats med den ovan nämnda förlikningen, men Kämpe konstaterade ändå uppgivet: "ty om i något land ropas på Privilegier och gammal häfd, så är det här, och ingenstans håller man så på det gamla och strider emot nya anstalter och författningar, ehuru godt dermed påsyftas."[780] Gjörwell skickade sitt svar redan sjutton dagar senare. Efter Kämpes beskrivning var han nöjd med von Essens regering "uti Svenska Quarlefvan på Tysk Botn." Gjörwell ville veta detaljer kring uppploppen i Wolgast, Rostock och Güstrow, han hade läst om de två senare i *National-Zeitung der Deutschen*. I densamma vore en skildring av den "nuvarande styrelsens Esprit i Stralsund just på sitt rätta ställe."[781] Först från november daterar nästa skildring av det politiska livet. I maj hade nämligen Gustav IV Adolf utfärdat en kungörelse beträffande de pommerska städernas privilegier. Här gav han utrymme att direkt inhämta borgerskapets gravamina över sina magistrater. Dessa skulle insändas direkt till Kungl. Maj:t. Först då skulle städernas privilegier konfirmeras, något som var brukligt efter en ny regents kröning (som ägde rum 1800). Det politiska syftet verkar ha varit att med stöd i det lägre borgerskapets synpunkter kunna genomdriva en reform av städernas styrelseskick.

[778] Kämpe till Gjörwell, 17/2 1801, KB, Ep G 7:33.

[779] Se Nils Jörns uppsats om ämnet, "Die Auseinandersetzungen zwischen den schwedisch-pommerschen Ständen und ihrem Landesherrn wegen der Veränderung der Landesmatrikel 1799-1801" i *Geographische und Historische Beiträge zur Landeskunde Pommerns*, Schwerin 1998, sid. 160-165.

[780] Kämpe till Gjörwell, 10/3 1801, KB, Ep G 7:33. Brevet innehåller rörande Hufenmatrikelsaken och dess historia vida fler upplysningar och detaljer än Dalgrens framställning.

[781] Gjörwell till Kämpe, 27/3 1801, KB, Ep G 8:22.

Kämpe beskrev även uppploppet i Wolgast som hade ett snarlikt förlopp som i Greifswald. "En hop borgare" tog rådhuset i besittning och ville tvinga rådet att sänka spannmålspriset. En avdelning av garnisonen i Stralsund fick ingripa och arrestera ett antal anstiftare som dömdes till böter eller fängelse. Frihetsstraffet avtjänades i provinsens huvudstad, men där benådades upprorsmakarna snart. "Menighetens knorr" hade uppstått genom att några exportörer inför allas ögon trotsade utförselförbudet. Både England och den engelska flottan betalade bra. Man skickade till och med upphandlare till norra Tyskland: "Amiral Nelson och Dess flotta förtärde visserligen mången Pommersk och Mecklenburgisk kaka, då han låg i Östersjön, och betalte så skönt." Vinningslystnaden kände enligt Kämpe inga hämningar: "Här skola ock vara åtskillige Capitalister i landet af rätt ansenlig förmögenhet, hvilket ock deras inskränkta och sparsamma lefnadsart gör mycket troligt", konstaterade han ironiskt.[782]

Reformen av de svenskpommerska städerna koncentrerade sig på Stralsund. Där fanns en välorganiserad opposition bland det lägre borgerskapet, anförd av en viss Gemeinhardt. Konflikten är i sina tröttsamma detaljer noggrant skildrad av Dalgren. Han ser försöken att reformera provinshuvudstadens författning som det utan jämförelse viktigaste inslaget i den svenska regeringens pommerska politik under denna period.[783] Vid sidan om detta reformarbete skedde en betydelsefull koncentration till Svenska Pommern i det att Wismar 1803 pantsattes på hundra år till Mecklenburg.[784] Tribunalet flyttades till Greifswald. Samma år satte Ernst Moritz Arndt livegenskapsfrågan på agendan med en engagerad bok.

Dalgren menar att tioårsperioden räknat från 1792 hade orsakat en avmattning i det svenska engagemanget för Pommern. Trots upprepade försök haltade reformarbetet, inte minst genom de svenskpommerska lantständernas envisa inställning. Preussen visade sig villigt att förvärva provinsen, och i Sverige funderade man ett tag på att sälja den till Ryssland. Någon gav uttryck att man hellre borde skänka bort "trätofröt" eller byta bort det mot ett lika stort område vid Ishavet. Och när den politiska situationen hettade till på kontinenten var det bara en tidsfråga tills Sverige skulle dras in i något krigsengagemang.[785]

Den svenska lojaliteten i provinsen hade i samband med ryska krigen och Gustav III:s död ställts på hårda prov. Effekten blev flerfaldig: man kunde plötsligt se nyanserna i moderlandets politiska situation, för att inte tala om sprickan mellan det gustavianska och antigustavianska lägret. Redan under krigsåren ställdes lantständerna inför ett existentiellt vägval, provinsen var nära att avyttras till Preussen, något som alls inte hälsades med entusiasm. Generalguvernören Hessenstein drog sig undan sitt regeringsansvar genom frånvaron från provinsen. Kanske var det en medveten protest mot krigföringen, kanske orkade han inte med de ständiga konflikterna i Svenska Pommern. Hur som helst måste

[782] Kämpe till Gjörwell, 24/11 1801, KB, Ep G 7:33.

[783] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 75-91.

[784] Jämför med Carl Fredrik Lundin, *Wismars pantsättande till Mecklenburg-Schwerin*, Uppsala 1892 där alla förhandlingar och dokument rörande denna händelse finns noggrant undersökta. Teoretiskt hade Sverige kunnat återlösa denna allra sista påminnelse om stormaktstiden 1903.

[785] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 98f.

lantständernas självförtroende ha väckts till liv mot bakgrund av den svenska oenigheten. Den egna ståndpunkten vann i styrka, i synnerhet när det visade sig som en framgångsrik strategi att under förmyndarregeringen genom permanenta och kompetenta protester urholka svenska reformförsök. Detta ändrades först efter Gustav IV Adolfs regeringstillträde. I egen hög person besökte han provinsen ett antal gånger, och till slut styrdes riket från Greifswald under en niomånadersperiod 1806.

Samtidigt som den svenska regeringens visade en politisk oförmåga att styra provinsen höll tidigare ideologiska inslag i provinsens ledning på att mattas av. Tidigare hade tillhörigheten till Sverige framhållits i form av en konventionell upplyst hyllningsretorik. Och likheten mellan Pommern och Sverige hade i hög grad konstruerades på dynastisk grund. Men paradoxalt nog förstärktes ett annat motiv parallellt med den allt svagare politiska handlingskraften. När den kulturella likheten mellan provinsen och Sverige inte förordnades uppifrån, kunde pomrarna istället konstruera den självständigt. En hel generation av unga intellektuella kom att omfatta och idealisera det nordiska motivet.

Idealiseringens generation: Wallenius, Thorild, Arndt

Det kanske största inflytandet över förändringen i synen på Svenska Pommerns kulturella tillhörighet utgick från en grupp av unga intellektuella, alla födda på 1760-talet eller därefter.

De förenades av många drag: kunskapen i nordiska språk, det genuina intresset för Nordens historia och mytiska förtid och fascinationen för den karga nordiska naturen och dess elementära "urkraft". Den upplysta förnuftsbaserade retoriken tonades ned till förmån för känsloladdade beskrivningar av natur och naturliga tillstånd. Diskussionen kring ursprungligheten, särarten, den tyska romantikens "Eigentümlichkeit", präglade den litterära estetiken, språkforskningen och historieskrivningen. Folkens inneboende krafter och historiska erfarenheter upptäcktes som källa till förändring. Individens känsloliv estetiserades i en våg av sentimental litteratur, där interjektionerna och de avbrutna meningarna blev kraftfulla stilmedel. I den majestätiska naturen, på rastlösa månskensvandringar, i melankolisk meditation på kyrkogårdar och i ruiner rannsakade människan sig själv och sina ömma känslor. Att leva i samklang med en ursprunglig plan, att återskapa enheten, *identiteten*, var essensen i den romantiska världsåskådningen. Men brytningen med upplysningens ideologi baserad på det "kalla" förnuftet överbetonades nog ofta av den romantiska generationen.[786] Detta har bidragit till att man ofta har bortsett från de idéströmningar som i själva verket röjde vägen för romantiken. Några av dessa underliggande strömmar av känslosamhet och mystik har redan tidigare framhållits som en integrerad del av det upplysta projektet. Pietismen, ordensväsendet, skiftet från fransk till engelsk litteratursmak är fenomen som var etablerade även i Svenska Pommern. I viss mån markerade sådana fenomen en vändning mot det egna jaget och en inre erfarenhetsvärld, men det känslosamma kunde också bli basen för en ny utåtriktad

[786] År 1803 kunde den annars så rationelle Friedrich Rühs meddela Gjörwell: "Nach der neuen Schule ist das Romantische das Wesen der Poesie." Rühs till Gjörwell, 23/11 1803, KB, Ep G 7:35.

världsförklaring, och med Thomas Thorild fick Greifswald sin egen formulering av ett nytt filosofiskt system.

Inom bildkonsten bröts den klassicistiska mallen upp till förmån för ett långt friare uttryckssätt. Det symboliska landskapet upptäcktes i Europas orörda hörn: i Alperna, vid den pommerska Östersjökusten eller på Färöarna. Reslitteraturen sköljde över kontinenten och skiftade fokus från upplysningens inventerande karaktär till en betoning av känslan, till upplevelsen av naturen och landskapet. Den sentimentala resan etableras som ett kulturellt fenomen i Europas lärda eliter. Svenska Pommern och Rügen med sitt dramatiska kustlandskap blev ett tidigt mål för denna form av upplevelseinriktad turism. För Svenska Pommern gav detta ett kulturellt kapital och en möjlighet att definiera sin tillhörighet till Norden. Detta kapital kunde man mobilisera efter det Tyska rikets politiska sammanbrott. En kulturresenär som Ernst Moritz Arndt fann i Sverige mönstret för ett "helrike" med kongruens mellan makthavare, religion, folkliga myter och naturlig omgivning. När Tysklands litterära elit famlade efter ett nytt ideal gav Arndt incitamentet till en tragisk förväxling. Han menade att Nordens "brödrafolk av stål" representerade en oförvanskad germansk kultur som kunde fungera som förebild för Tyskland. Detta nordiska ljus spred sin glans bortom floden Rhen och avgränsade det "tyska" från det "välska", från den franska kulturkretsen. Hustrun till den svenska attachén i Paris *Germaine Necker de Staël* utgav 1810 den sedan förbjudna reseskildringen *De l'Allmagne* där hon förmedlade djuplodande intryck av en resa genom Tyskland. Här fann hon originalitet, självständighet, djupsinne och individualitet, medan det franska osjälvständigt byggde på en efterhärmning av antikens, Grekland och Roms, kultur.

I det följande görs ett försök att skildra det karakteristiska hos den generation som sammanförs under begreppet idealisering. Först måste vi kort beröra vad som talar för att ge denna generation ett sådant epitet. Med idealisering menas här att en annan kultur framhålls och upphöjs som ett ideal, som mönster för den egna kulturen. Naturligtvis måste först ett behov föreligga att söka efter nya ideal, och detta behov låg kanske främst i sökandet efter ett tyskt nationellt medvetande. Under den franska revolutionen fick Europa för första gången se ett enigt och medvetet folk framgångsrikt kämpa för sin egen sak. Det gamla ståndssamhällets hierarkier slogs sönder, och alla var medborgare i samma land. I konflikten med Napoleon hade det Tyska riket inte mycket att sätta emot en sådan enighet. Freden i Rastatt 1795 blev början till slutet för det Tyska riket. Alla delar väster om Rhen inkorporerades den effektivt organiserade franska staten, och andra tyska småstater i närheten blev det mäktiga Frankrikes satelliter. Men den kulturellt och politiskt enade nationen Frankrike såg sig samtidigt som representant för universella värderingar: revolutionen reste globala anspråk. För det Tyska riket framstod parallellerna till ett annat ödesdigert skede i dess historia som uppenbara. Det 30-åriga kriget var ett krig mellan påvedömet med universalistiska ambitioner och protestantismen som hävdade den territoriella suveräniteten. När denna likhet i situationen upptäcktes, framstod det som självklart att räddningen åter skulle nalkas från norr.

I Svenska Pommern hade motivet mejslats in i medvetandet. Alltsedan kronprins Gustavs födelse 1746 hade likheterna till Gustav II Adolf och Gustav Vasa konstruerats och framhävts, och med Gustav IV Adolfs regeringstillträde och

kröning kunde likheten till 1600-talet och stormaktstidens tradition formuleras ännu tydligare.[787] Hans genuina intresse för de tyska förhållandena och för den tyska provinsen gav stöd åt uppfattningen att den svenske regenten var en potentiell part i gestaltningen av Tysklands framtid. Alla måste dock ha insett att moderlandets förmåga att ta hand om sina tyska besittningar i realiteten var mycket begränsad. Inre oroligheter blottade den svenska regeringens oförmåga att radikalt omgestalta förhållandena. Ryska kriget och mordet på Gustav III visade stora sprickor i det gustavianska Sverige. Personer från olika läger skickades i Exil till provinsen, bland dem den landsförvisade Thorild. Man befann sig i en dramatisk brytningstid; det stundande "tider utan like uti hela Verldshistorien".[788] Napoleonkrigen och Tyska rikets slutgiltiga upplösning ställde allting på sin spets, och i det hårt trängda Tyska riket riktades hoppet mot Gustav IV Adolf, den "andre" räddaren av Tyskland.

I detta kaos fann den nya generationen en bas för sin kulturella orientering i en självständig bearbetning av det nordiska motivet. Under decennier hade en kompetens i Svenska Pommern byggts upp för hanteringen av Nordens kultur, historia och språk. Svenska element, språk, seder, mat, föremål, föreningskultur, hade integrerats i den egna kulturen. Pressen förmedlade nordiska nyheter, man läste svenska tidskrifter, litteraturen från den nordiska kulturkretsen översattes till tyska. Den nordiska potentialen låg också i tiden. Redan i samband med den alleuropeiska Ossianreceptionen konstruerades likheter mellan Skottland och Skandinavien, men också paralleller till antika hebreiska texter och till tysk medeltidslitteratur. Man sökte efter det "ursprungliga" uttryckssättet som kulturerna runt om i Europa hade förlorat.

Två rastlösa svenskar sökte sig under perioden till den pommerska universitetsstaden Greifswald, Jacob Wallenius och Thomas Thorild. Deras livsöden har många likartade drag. Båda är representanter för tidens betoning av känslorna, upplevelsen och förnimmelsen, Wallenius i det lilla formatet, Thorild i det stora idébygget. Provinsens litteratörer förenade sina känslovärldar med intresset för naturen och myterna. Forntidens förtrollande dis lade sig över den romantiska Östersjökusten. Ernst Moritz Arndt genomreste Europa på spaning efter folkslagens särart, och nedlade i en mer än tusensidig reseskildring sina intryck av det avgudade brödrafolket i norr. Två av de främsta tyska romantiska konstnärerna, Phillip Otto Runge och Caspar David Friedrich härstammade från Svenska Pommern. Det är ingen tillfällighet att det nordiska ljuset och landskapet präglade deras mycket säregna konstnärliga produktion. Bland de svenskpommerska historiograferna är Thomas Heinrich Gadebusch den förste som självständigt bearbetade nordisk historia. Han följdes bland annat av Friedrich Rühs, som i fråga om de isländska sagornas historiska beviskraft intog en kritisk ståndpunkt, men också författade ett monumentalt verk om den svenska historien och

[787] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, fördjupar sig i avsnittet "Gustav IV Adolf och den svenska stormaktstraditionen" sid. 130-150 på denna aspekt i samtidens syn. Willers fastslår (på sid. 137) att kungen alltid åtnjöt en betydligt större tillgivenhet i Pommern än i själva Sverige.

[788] Gjörwell till Lindblom, 24/12 1806, Linköpings stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen, Volym XV, brev 220.

publicerade en av de första mer omfattande skrifterna om Finland och finsk kultur.

Wallenius & Thorild – två svenskar i Greifswald

Jacob Wallenius som bibliotekarie och lärare

Jacob Wallenius (1761-1817) kom med elva års försprång till Svenska Pommern. År 1783 hade han en första gång farit till Greifswald för att kreeras till magister. I hans självbiografi får vi en utförlig redogörelse för vilka motiv som kunde locka en student i Uppsala att göra en tre veckors sjöresa till det tyska universitetet i Greifswald. Avhandlingen, som berörde gamla testamentets textexegetik och estetik enligt Uppsalaprofessorn Floderus mönster, hade Wallenius själv skrivit. Han stannade ett tag i Stralsund för att biträda skalden Leopold i katalogiseringen av rådsbiblioteket där, som hade utökats genom den förre generalguvernören von Löwens donation. Härigenom fick Wallenius en första introduktion i bibliotekswäsendet, något som senare skulle komma väl till pass. Hemma i Sverige ville sakerna inte riktigt utveckla sig till det bästa. En studiekamrat Ekeberg kom då med förslaget till en utrikes studieresa med början i Greifswald. På sensommaren 1785 var det alltså åter dags att beträda pommersk mark. Men nu kom Wallenius för att stanna. Resan sträckte sig aldrig längre än till den första preussiska gränsstaden Anklam.

Wallenius hade lovat Gjörwell att skriva från "det så sälla Greifswald", och så påbörjades den redan omtalade intensiva korrespondensen dem emellan. Wallenius utnämndes till docent i grekiska, men ansökte sedan om posten som vicebibliotekarie vid universitetsbiblioteket, som efter Dähnerts död 1785 stått stängt. De följande tio åren ägnade sig Wallenius åt ett omfattande katalogiseringsarbete och rustade upp det bibliotek som Thomas Thorild skulle överta. Eftersom denna historia i det närmaste är okänd, och Wallenius syn på bibliotekswäsendet avviker från efterföljarens, är det värt att kort beröra denna episod.

Universitetsbiblioteket i Greifswald befann sig sedan en lång tid i lägervall. Dähnerts stora insatser som bibliotekarie skedde under perioden 1750 till 1775. Han gav ut den tryckta bibliotekskatalogen i tre band som upptog mer än femtio tusen titlar. Under hans tid utökades beståndet från femtusen till tjugofem tusen band, däribland många värdefulla handskrifter och ett tusental böcker som Christian Nettelbladt sålde till biblioteket 1742.[789] Dähnerts hälsa och därmed bibliotekets skötsel avtog mer och mer. Enligt den akademirevision som genomfördes 1775 skulle universitetet genomgå "en genomgripande omdaning av bildningsprogrammet i upplysningens tecken".[790] Professorn i lärdomshistoria skulle samtidigt bli universitetsbibliotekarie. Kalken, både ämnet och uppgiften

[789] Manfred Herling, "Johann Carl Dähnert (1719-1785) – Seine Bedeutung als Bibliothekar, Historiker und insbesondere als Reorganisator des Universitätsarchivs Greifswald" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Weimar 1982.

[790] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 337. Jämför även angående Nettelbladts bokbestånd med Nils Jörn "Ob rathsam sey, daß die Universität sich einen so kostbaren meuble anschaffe? Der Ankauf der Nettelbladtschen Bibliothek durch die Universität Greifswald im Jahre 1743" i Alvermann/Jörn/Modéer (utg.): *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003, sid. 179-200.

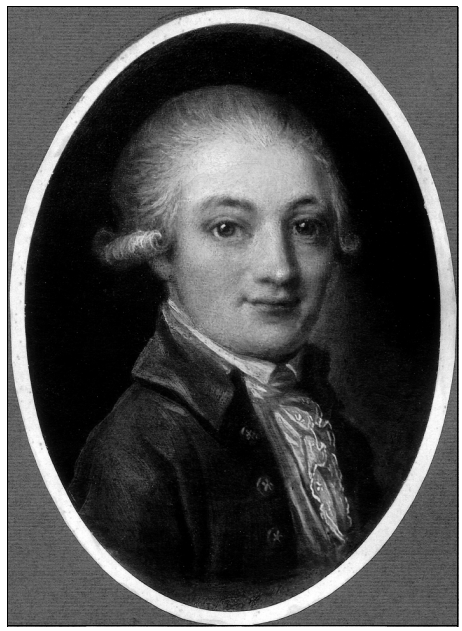

Bild 40: Jacob Wallenius (1761-1817) från Vittinge i Uppland. Bibliotekarie och professor i Greifswald och slutligen präst i Pazig på Rügen.

som bibliotekarie, gick efter Dähnerts död vidare till Möller. Denne var föga entusiastisk, helst som de extraordinarie uppdragen skulle bli oavlönade. En vicebibliotekarie, svensken Elias Trägård, hade förvisso formellt utnämnts redan 1762. Men nu var han själv professor och hade inte på flera år ägnat sin uppmärksamhet åt biblioteket.

Wallenius hade 1785 planerat att använda biblioteket för sin översättning av *Salomos Vishet*, men fick inget tillträde. Han klagade över situationen hos rektorn som slutligen tillät honom att låna några böcker och att tillbringa några timmar i biblioteket. Också Möller lånade ut böcker och själva bibliotekskatalogen till Wallenius. Men en sann bokälskare framför ett stängt bibliotek blev i längden ett ohållbart tillstånd. Redan i det första brev som trycktes i Gjörwells tidskrift (och som behandlade bibliotekets historia) fikade Wallenius på ett ganska så tydligt sätt efter en permanent tillgång till biblioteket: "Men här är ingen Amanuens, ingen som kan visa Biblioteket, om jag icke skal nämna - - Skulle den lyckan träffa mig, at jag fick närmare tilgång til detta Bibliotek, skulle jag söka at ej illa använda det."[791] Avgörande för Wallenius att utnämnas till vicebibliotekarie i Greifswald – och därmed skrinlägga sina vidare resplaner – var den svenske professorn Zacharias Nordmarks understöd. På nyårsafton 1785 sammankom de i dennes hus, och Wallenius läste upp ett brev från en vän i Uppsala, Malmstedt, som uppmuntrande honom att söka tjänsten som amanuens i biblioteket. Nordmark funderade en stund, men utbrast: "Mannen har rätt, saken måste genomföras." Dagen därpå avfattades en supplik till generalguvernören i Stralsund.

Universitetets kansler remitterade ärendet till konsiliet som med sedvanlig långsamhet dryftade alla betänkligheter mot en sådan tjänst. Bland annat gällde det Wallenius föregångare, Trägård, som redan 1762 under Dähnert tillträtt sin

[791] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*, Nr. 76, Stockholm 6.10.1785; "Bref ifrån Hr Mag. Jac. Wallenius, til Kgl. Bibliothecarien C.C. Gjörwell; dat. Greifswald, d. 6 Sept. 1785".

post men aldrig formellt frånträtt densamma. Men när alla turer kring frågan efter ett halvår var lösta, kunde Wallenius äntligen ta sitt kungliga boställe i besittning.[792] Så tog Wallenius "Greifswaldska äfventyr ett förmånligare utseende". Wallenius vän Ekeberg passade under tiden på att ta magistergraden med en avhandling om Tensta och Lena församling, en avhandling som Wallenius, prästson från Alsike, kunde ge bidrag till Avhandlingen uppmärksammades även i Sverige. I *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* för 1787 lämnade Gjörwell inte mindre än tio sidors utrymme åt den.[793] I ett stort sällskap skålades under våren 1786 för magister Wallenius "nya brud", det akademiska biblioteket. Den 10 juni samma år fullbordades bröllopet (med en högtidlig installation), ett äktenskap som skulle vara ända tills Thomas Thorild 1795 ryckte den kära hustrun ur den älskande makens armar.

Möller hade protesterat mot att ta över ansvaret för biblioteket "ty syslan skall vara lönlös", och hans många göromål förbjöd mycken befattning med biblioteket. Men Wallenius utnämning "lämnade honom den tröst, att en Vicarius vore tillsatt, som skall lätta hans möda."[794] Möller bekände i ett brev till Gjörwell sitt missnöje med att mot sin vilja överta ämbetet. Men trots det skulle vara "angenämt" om ett svenskt verk vore det första som utökade samlingarna under hans egid. Så beställdes "Musaeum Carlsonanum". Möller hoppades att Gjörwell stod i någon förbindelse med författaren. I så fall kunde han lockas med att en recension skulle komma i Greifswalds och andra tyska lärda tidskrifter. Överhuvudtaget önskade Möller att de "sv. Hr. Skriftställare" skickade sina verk i detta syfte till Greifswald.[795] Kanske kunde Möller så med tiden förlika sig med biblioteksuppdraget. Det var för honom en möjlighet att skaffa lämplig litteratur som kunde recenseras. Om den nya ordningen vid biblioteket kunde man i Sverige läsa i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:59:

> "GREIFSWALD. Det härvar. och så ansenliga Universitets-Bibliotheket har nu blifvit ställdt under en helt ny Förfvaltning efter den förl. år afl Bibliothecarien, Hr Prof. Joh. Carl Dähnert, under hvars ålderdom och långvariga Sjuklighet det merendels stått låst; så at sjelfva Bibliothecariatet, til följe af Kgl. Recessen af år 1775, nu förvaltas af Historiarum Professoren Hr Joh. Ge. Pet. MÖLLER; och är til Acedemiens Vice-Bibliothecarie antagen, Hr. Mag. Jac. WALLENIUS [...] och är nu sysselsatt, at, jämte Deputerade af hvarje Facultet, anställa revisionen."[796]

I praktiken skötte Wallenius allt arbete. Han ärvde i huvuddrag Trägårds gamla instruktion. Sysslan som vicebibliotekarie innefattade att hålla biblioteket

[792] "Acta wegen Bestellung und Instruction des Vicebibliothecarius", UAG, St 192 och Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 97-101.

[793] *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1787:4;5;6 (28-31; 36-40; 44-47).

[794] Wallenius till Gjörwell, juni 1786, Ep G 7:14.

[795] Möller till Gjörwell, 27/6 1786, KB, Ep G 7:14.

[796] Redan i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1786:47 uppmärksammades Wallenius nya befattning på biblioteket, med kommentaren att han skulle "föreståd detsamma under nuvarande lediga Bibliothecariatet." Här annonserades även om att *Collectio Gjörwellianas* 3. stycke var under trycket och att det skulle innehålla brev från Wallenius "så väl om detta Bibliothek som åtskilligt rörande Academien härstädes". Så finner vi i *Collectio Gjörwelliana* 1787:28 och 29 (211-228) två brev från Wallenius. Det ena avtrycktes för andra gången (med smärre förändringar) och det andra berättade om en resa till preussiska Pommern tillsammans med Ekeberg.

öppet för allmänheten två timmar om dagen, mellan 11-12 och 16-17, på vintern 14-15. Så annonserades också öppettiderna framdeles i universitetets föreläsningskatalog och i *Neueste Critische Nachrichten*. Inför konsiliet avlade Wallenius sin ämbetsed och mottog fullmakt och nycklar efter ett tal som dåvarande rektorn och hans logebroder Gadebusch höll. Sedan genomförde rektor och alla fakultetens dekaner revision i biblioteket.[797] I nästan tio år framöver skulle Wallenius sköta bibliotekariesysslan.

Vid öppningen i juni 1786 var biblioteket i tämligen stor oreda. Wallenius skriver till Gjörwell om situationen: "Nästan alt är i oordning, och jag är så occuperad att jag knapt hinner skrifva dessa ord."[798] Men det var ändå en lyckans dag; "den var helt enligt mina önskemål, ty allt sedan min barndomstid har jag varit en stor bokälskare. Min älsklingssyssla var alltid när jag kom hem till Alsike efter skolan eller universitetet, att se efter min fars gamla böcker och sortera dem. Själv hade jag genom min fars godhet och generositet skapat en stor boksamling".[799] Trots bristerna framstod Greifswaldbiblioteket för honom som "ett af de skönaste Bibliotheker i världen. Resande hafva underrättat mig att detta liknar till inrättningen, Käiserliga Bibliotheket i Petersburg."[800] Intrycket bekräftas av andra reseskildringar. 1797 skriver den preussiske resenären Zöllner att det liknade Mannheims slott. Vid sin svenska resa 1791 jämförde Wallenius salen där den kungliga familjen spisade på Drottningholm med "sitt" universitetsbibliotek: "Matsalen var byggd precis som biblioteket i Greifswald."[801]

Den centrala delen av biblioteket uppskattade Wallenius kunna inrymma cirka femtio tusen böcker, på galleriet ett lika stort antal. Dessutom fanns det flera rum med donerade specialsamlingar, som det så kallade "Pommerska Biblioteket", omfattande 3252 band om Pommerns historia och juridik, donerat 1759. Medicinska och "physicaliska" böcker samt ett Naturaliekabinett med herbarium förvarades i en "Bibliotheca Scheffeliana". *Philosophical Transactions* fanns i en komplett upplaga från år 1665 och framåt, donerade av grannlandet Mecklenburgs upplyste hertig. Under 1740-talet hade *Königlich Deutsche Gesellschaft* förmått sina medlemmar att donera böcker till universitetsbiblioteket, däribland Vatikan-bibliotekarien Querini och den polske greven Zaluski. Alltsedan 1775 var Greifswald på dåvarande generalguvernören Sinclairs initiativ inbundet i pliktleveranserna "af alt som lämnar Svenska bokprässar." Försändelserna skulle skötas

[797] Wallenius till Gjörwell, juni 1786, KB, Ep G 7:14 samt Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del 1, sid. 99-101.

[798] Wallenius till Gjörwell, juni 1786, KB, Ep G 7:14.

[799] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del 1, sid. 101: "Er war auch ganz nach meinem Wunsch, denn ich bin von Kindheit an ein großer Bücherfreund gewesen. Mein liebstes Geschäft war es immer als ich von der Schule und nachher von der Akademie nach Alsike kam, die alten Bücher meines Vaters nachzusehen und in Ordnung zu breinge. Auch hatte ich, durch die Güte und Freigiebigkeit meines Vaters eine ziemliche Büchersammlung nach und nach zusammengebracht […]"

[800] Wallenius till Gjörwell, 24/8/1786, KB, Ep G 7:15.

[801] Jacob Liedberg, *Dagbok förd under min utrikes resa* 1797 [manuskript] och Lars Peter Wåhlin, *Journal under resan genom tyska länderna* [avfotograferat manuskript], båda i LUB; Zöllner, Johann Friedrich: *Reise durch Pommern nach der Insel Rügen*, Berlin 1797, sid. 195; Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 60.

av en kommissionär på Kungliga biblioteket i Stockholm, men det hela fungerade inte helt till Greifswalds belåtenhet.

Från och med Dähnerts tillträde som bibliotekarie 1748 behärskade bibliotekarierna i Greifswald svenska språket flytande eller var själva svenskar. Vi har sett hur den lärda pressen i mycket stor utsträckning recenserade svenska verk, först i hans och sedan professor Möllers regi. Man framhöll gärna den oskattbara förmånen framför alla andra akademier i Tyskland att få del af svenska lärdas alla arbeten först.[802] Under Wallenius och Möllers tioårsperiod som bibliotekarier ligger också inslaget av svenskrelaterade publikationer i den lärda tidskriften på en förhållandevis jämn nivå, mellan 25 och 38 sidor per år. Detta skulle ändras i negativ riktning efter Thorilds tillträde. Denne hade frostiga relationer till kretsen kring *Neueste Critische Nachrichten* och var inte heller särskild intresserad av den svenska litteraturen trots att han ju skulle undervisa i den.

Allteftersom Wallenius satte sig in i bibliotekariesysslan, insåg han betydelsen av Dähnerts arbete: "Framledne Prof. Dähnert är en man, som jag med så mycken större känsla vördar i sin graf, som jag dageligen upptäcker nya prof af hans nit och förtjänster om Pomerns uplysning." Dähnerts inrättning var ett mästerverk.[803] Men inte allt var till belåtenhet: "Efter Prof. Dähnert fann man mindre än man väntade", skriver Wallenius. Böcker saknades, bland annat därför att Dähnert under pommerska kriget 1757-62 lånat ut till både preussiska och svenska officerare. Böcker hade också lånats ut på landsbygden. Inga lånelappar fanns bevarade och uppgifterna i akterna "var oklara och förvirrade". Varje revisor hade anlagt en egen förteckning, förteckningarna stämde inte överens med varandra. Sammanlagt hade nästan femhundra böcker förkommit, och de förtecknades av Wallenius i en särskild lista.[804] Sedan 1775 hade "rätt vackra tillökningar [skett], med hvilkas reglerande i catalogerna jag dagligen är sysslosatt."[805] Enbart under sitt första år kunde Wallenius öka förteckningen med sextusen namn, "men det var en angenäm syssla, då jag därigenom lärde känna ett antal böcker."[806] År 1787 visiterades hans arbete till allas belåtenhet en första gång, och han fick uppdraget att utarbeta en förteckning över böckernas uppställning i biblioteket enligt klassifikationsregistret. Arbetet var nödvändigt "för att annars överblicken över biblioteket nästan blev helt omöjligt." Wallenius företog sig att ändra helt på klassifikationen, skriva en helt ny beståndsöversikt och placera om böckerna, och under ett halvår skrev han en förteckning på mer än 274 blad.[807] De fler än tvåtusen handskrifterna förtecknades särskilt.[808]

[802] Wallenius till Gjörwell, 24/8 1786, KB, Ep G 7:15.

[803] Den skildrades även utförligt i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1785:76.

[804] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 134f.

[805] Wallenius till Gjörwell, 24/8 1786, KB, Ep G 7:15.

[806] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 102.

[807] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 117f.

[808] Wallenius publicerade 1795 en avhandling med ledning av handskriftsmaterial. Verket behandlade den under den karolinska tiden verksamme ortodoxe pietistfienden, generalsuperintendenten Mayers omfattande korrespondens. Redan under 1740- och 1750-talen hade den tillstora delar hade avtryckts i den pommerska lärda pressen. Jacob Wallenius, *Schediasma historio-litterarium*

År 1790 ökade anslagen till biblioteket och vicebibliotekariens lön. Den avlidne filosofie professorn Peter Ahlwardts bibliotek, *Bibliotheca Ahlwardtiana* som omfattade minst femtusen band, donerades 1791. Böckerna placerades i Wallenius nya arbetsrum i specialbyggda hyllor från golv till tak, och efter den svenska resan 1791 kunde han ägna sig åt arbetet med att katalogisera donationen. År 1794 försågs biblioteket med 24 nya stora hyllor vilket föranledde en grundläggande förändring av hyllplaceringskatalogen. Samma år presenterades också den färdiga katalogen över Ahlwardtska biblioteket. Efter detta stora arbete gav Wallenius sig i kast med realkatalogen: "Och vem vet inte att dessa är de mest ansträngande? Vem erkänner inte att dessa verkligen sätter bibliotekarien på prov?" Vid påsktiden 1795 var realkatalogen färdig. [809] "Den påbörjades av salige professor Dähnert 1747, består av 9 band i folio och sträckte sig till 1780. Från den tiden tills dess död (1785) hade denne gamle och svage man inte fortsatt med sitt arbete." De drygt åttatusen böcker som tillkommit sedan dess hade Wallenius skrivit av fem gånger vardera.[810]

När biblioteket efter sin långa stängning äntligen var öppnad igen, strömmade också besökarna till. Wallenius stannade ofta långt in på kvällarna och tog tillfället i akt att själv förkovra sig: "Jag upptäckte alltid något som jag förut inte kände till. Fäderneslandets historia studerade jag i synnerhet, därefter den allmänna litteraturen." För att kunna bemöta låntagarnas förfrågningar och ge handledning var det nödvändigt att själv vara insatt i litteraturen. Wallenius sov lite, åt ensam på sin kammare och talade "endast med dem som kom och hälsade på i mitt kungliga statsrum."[811] Biblioteket skaffade Wallenius "fördelaktiga bekantskap". Som ett exempel nämner han: "En gång hälsade 17 vackra flickor på som sedan alltid har varit mycket snälla mot mig."[812] I bibliotekariesysslan ingick också att visa biblioteket för prominenta besökare som generalguvernören eller grannlandet Mecklenburg-Schwerins hertig Adolph Friedrich IV som femtio år tidigare själv studerat i Greifswald.

Bibliotekets arkitektur var förnämlig, men byggnaden hade det en stor brist. Dess tjugo fönster var inte täta, och Wallenius fick under den kalla årstiden arbeta i köld och drag. I början av året 1791 drabbades han av en kraftig förkylning och tandvärk med en böld på kinden som gjorde honom sängliggande. Det var då självbiografins första del på drygt hundrafemtio sidor avfattades. Även förre bibliotekarien Dähnert hade mist sin livskraft på biblioteket, menade Wallenius. Efter många otrevliga och hälsovådliga anfall anhöll han till slut hos universitetskanslern om och fick, ett rum i anslutning till "Pommerska biblioteket" som gick att värma upp. Detta skedde dock inte utan konflikter, eftersom akademins räntmästare hade ett oanvänt kontor där och vägrade flytta sina dokument. Wallenius konstaterade bittert: "Det kvittade om jag skulle frysa ihjäl på vintern

de fama et meritis Joh. Fried. Mayer, Greifswald 1795. Se även avsnittet om pietiststridigheterna i kapitlet "Motsättning".

[809] "Vi köpe nu böcker med besked […] Jag har till påsk blifvit färdig med Realcatalogen och skrifver snart ögonen ur hufvudet." Wallenius till Gjörwell 24/4 1795, KB, Ep G 7:29.

[810] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, 19-28.

[811] Ibid., del I, sid. 103.

[812] Ibid., del I, sid 145.

eller inte, om jag skulle förlora min hälsa eller förbli frisk." Men äntligen fick han sitt efterlängtade rum, "det är försett med en bra kamin och överhuvudtaget är det inrättat på ett bekvämt sätt." [813]

Wallenius insatser som bibliotekarie uppskattades naturligtvis av Gjörwell. I *Svenska Archivum* 1791 skriver han: "Denne vittre man [...] anträder nu snart återresan til Greifswald, hvarest Universitets-Bibliotheket har at tacka honom för en flerårig, kunnig och verksam Vård."[814] Först 1788 fick Wallenius ordinarie lön som vicebibliotekarie. Efter en episod med den sturske generalguvernören Hessenstein ökades lönen med 100 riksdaler och bibliotekets anslag med samma summa. Hessensteins extra ordinarie tilldelning omfattade ordern om att införskaffa den franska encyklopedien, ett verk som av motvillighet eller pengabrist ännu inte fanns i Greifswald. Så skapades det bibliotek som Thorild skulle ärva. Och biblioteket blev även deras första mötesplats och konfliktområde.

Som akademisk lärare ägnade sig Wallenius åt att undervisa i svenska och tyska och i klassiska språk. Han höll också smärre litterära seminarier. Han inkvarterade och tog hand om svenska studenter och förestod den så kallade "kommuniteten", ett utspisningsställe för måltidsstipendiater och dem som mot terminsavgift ville äta billigt. År 1787 upptogs Wallenius i frimurarelogen *Zu den drei Greifen* och kunde genom de där förvärvade kontakterna börja skapa sig en stor vänskaps- och bekantskapskrets bland svenskpomrarna. Han var nyfiken på det samhälle och den kultur som omgav honom och noterade noga stort och smått om människor och händelser. År 1791 reste Wallenius en sista gång till Sverige. Han hade då redan etablerat sig genom ett flertal avhandlingar, publicerade brev hos Gjörwell, som medarbete i Möllers lexikon och lärda tidskrift. Men efter ryska krigets och kungamordets påfrestningar var Wallenius bild av Sverige grumlad. Till råga på allt anmälde sig den landsförvisade och nu benådade *Thomas Thorild* 1795 till posten som universitetsbibliotekarie och professor i svenska språket. Vi har redan sett att deras möte blev allt annat än hjärtligt.

Thorilds väg till "galleriet" i Greifswald

I skriften *Om det allmänna förståndets frihet* (1790) hade Thorild enligt regeringen yttrat farliga idéer som stod den franska revolutionen nära. Först dömdes han till döden, men straffet omvandlades till landsförvisning. Thorild uppehöll sig nu en tid i London där han knöt kontakter till den litterära eliten och började intressera sig för religiösa idéer. Därefter flyttade han närmare Sverige och stannade ett tag i Köpenhamn och Lübeck. År 1792 utkom den tidigare nämnda skriften *Om mildheten*, som riktades till den nya svenska regeringen. Recensenten i Greifswald konstaterade att författaren var ett geni och att avsikten med skriften (benådning) inte var svår att gissa.[815] Thorild stiftade bekantskap med den danske intellektuelle Carl Friedrich Cramer med vilken han förde en intensiv korrespondens i litterära och intellektuella ärenden.[816] De delade inledningsvis en positiv inställning gentemot den franska revolutionen, och Cramer flyttade senare till och med till Paris. Där "levde han i sitt element" för att på eget förlag översätta franska

[813] Ibid., del II, sid. 26.
[814] Carl Christoffer Gjörwell, *Svenska Archivum*, Bd. 1, Stockholm 1790, sid., 244.
[815] Jämför med den relativt utförliga anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:44.
[816] Martin Lamm, *Thorilds bref till C.F. Cramer*, Uppsala 1907.

upplysnings- och revolutionsskrifter som skulle spridas i Tyskland.[817] Men när revolutionen blev allt blodigare började Thorild tvivla på sin tilltro till revolutionens förlösande kraft för mänskligheten. Ett brev till en okänd adressat i april 1794 blottar tydligt det förändrade sinnelaget gentemot de "romerska babianerna" i Frankrike. Frihet och republikanism var ovissa, det enda säkra bestod i Sanning och Rättvisa. "Nu är fan lös igen i Paris", fortsätter han, partierna gjorde allting till en "krog i fullt gräl". De som ivrade för friheten och republikanismen tänkte mest på sig själva. Ofrälset strävade efter att själva bli aristokrater. Men om man hade allas lycksalighet i sinnet gick det inte att föra en sådan politik. En gudomlig makt utgjordes av ståndens förening till det allmänna bästa. Thorild utropade till slut mottot: "Derföre, *Enhälligt* Förstånd, *Allmän* Förening, *Evig* Rätt för Alla. – det *står*; det är Redlighetens Politik."[818] Med en sådan hållning var brytningen med Cramer endast en tidsfråga. Senare under året blev Thorilds inställning till de romerska babianerna ännu mer aggressiv. "Franska Revolutionen är af Robespierre & Comp. nu så blodbeskiten att den stinker i sin stygghet". Ordet frihet perverterades genom dessa "Tigerapor", giljotinens blänkande järnbila var Frankrikes nya solkung. Som de nya egyptierna tillbad man där "Crocodilen Robespierre som en Gud och offra åt honom Genier, Hjeltar, Åldersomens heliga Gråhårshufvuden, unga Qvinnors skönhet, Barndomens Tårar." Thorild deklarerade att han nu kämpade mot frihet och republiker och istället för evig rätt. Tids nog skulle hans tavlor gå att beskåda, "om de bara först ä gjorda och stå i Galleriet".[819] Den politiske esteten Thorild skulle snart finna sin lugna vrå där tavlorna över mänskligheten allmänna tillstånd skulle målas.

Mot slutet av året 1794 kom han, oklart hur, på idén att söka posten som bibliotekarie vid universitetet i Greifswald. Till regeringschefen Reuterholm avfattade han en skrivelse där han räknade upp ett antal intressanta argument för att arbeta för Sverige och dess anseende utomlands. Både i England och i Tyskland hade Thorild ständigt lagt märke till "de eländigaste begrep om Sverige". Landets frihet och adel var fullständigt misskända. Det var dags att röja upp bland det som gjorde Sverige känd i världen. "Den ende Linnés Namn är en äresång för Oss i hela verlden, hvarföre? ty han är *känd*, genom nya Smaken för Naturens lappri: och i Patriotism är Gustaf III et mirakel för alla, hvarföre? ty han är *känd*, genom sina haranguer: Och desse bägge blomstermakare utgöra nu vår lysande Ära i verlden och gälla för Genie, Patrioter, Hjeltar och Nationen!" Någon måste skriva sanna, ädla och märkliga annaler över det svenska vettet och värdet. För att göra detta krävdes inte endast eld och kraft utan även tid och ro. Thorild såg sig själv som rätta personen och menade att han genom en anställning som bibliotekarie och innehavare av en extraordinarie professur för svenska litteraturen i Greifswald kunde förrätta detta värv. Den svenska äran berodde på opinionen i världen, tryggheten och lycksaligheten i själva landet på hemmaopinionen. "All Regerings ägta Kraft är at styra Tankarne: ty nästan hvart och et stort Ord kan göra en fanatisk yrsel och förstörelse." Thorild erbjöd sina tjänster för fäderneslan-

[817] Jämför med notiserna i *Neueste Critische Nachrichten* 1796:1 och 1797:24.

[818] Thorild till okänd, 27/3 1794 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 256f.

[819] Thorild till okänd, 9/6 1794 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 271-274.

det i detta avseende. Han ville inte göra regeringen stridig dess inneboende makt och sökte därför en plats "på andra sidan Hafvet, i en half landsflykt."[820]

Tydligen tog Thorilds brev skruv. Egentligen brydde han sig mycket lite om vad universitetet i Svenska Pommern tyckte om hans idéer. Redan i februari 1795, innan den formella tjänstetillsättningen ens kommit i gång, förkunnade han segerviss på tyska för Cramer att han hade erhållit posten som bibliotekarie kombinerad med ett lektorat i den svenska litteraturen. Säkert anade han vännen Cramers potentiella kritik. Men Thorild menade att det inte var någon saltomortal som bevittnades i flytten till Svenska Pommern. Problemet var att det på lång tid inte kunde finnas en äkta demokratisk kraft som kunde harmoniera med en ädel mans geni. Först måste människor ("êtres raisonables") finnas som kunde skapa ett verkligt folk. Den parisiska soppan smakade illa. Cramers reaktion var inte oväntat negativ. Nyheten om biblioteksplanerna hade träffat honom "som guden Tors hammarslag". Fåren i Stockholms fårstall hade skickat vargen Thorild till en avsides provins för att göra om honom till en trogen hund. I Greifswald belades han med ett sidenband. Thorild hade flytt undan sitt ansvar och lät friheten gå förlorad.[821]

Men Thorild menade att han aldrig varit maktens eller våldets, utan alltid sanningens man. Sanningen hade inget parti, inget folk och ännu mindre en armé. Det gällde att dra sig tillbaks i vinterkvarteret och likt Carl i Turkiet spela schack. Först måste folkets omdömesförmåga förändras så att det själv kunde bestämma över ja och nej. Fram till dess var all revolution parisiskt ofog. Varje härskande idé gjorde revolution utan revolution, och stora författare gjorde härskande idéer. Alla andra revolutioner var ingenting vidare än larmande händelser. Att söka posten som bibliotekarie i Greifswald var helt och hållet hans egen idé. I Uppsala och Stockholm skulle han med nödtvungenhet bli indragen i olika stridiga partier. Som självständig litteratör var han tvungen att uppsöka en plats långt bort från hovet, regeringen och partierna och istället närmre lärdomens värld. Han trodde lika litet på Paris medborgare som Cramer trodde på den svenska adeln. Äkta människor fanns ännu inte, de var fortfarande lika benägna att "slicka tyrannerna i röven" som att slita sönder dem.[822]

Thorild tvivlade tydligen inte på att hans uträkning skulle besanna sig. Från och med slutet av maj 1795 uppehöll han sig i Greifswald och verkade för sin sak. Staden var vacker och sund, men "småstor i allt". Det var just hans favoritidé, att få komma till en sådan lärd vinkel "för mina latinska funderingars skull med de Lärde: här, hvarest Tryckfriheten är stor och Anonymen är fri." Själva proceduren i samband med tjänstetillsättningen och professuren i svensk litteratur gjorde honom däremot irriterad. Visitationen som universitet under året utsattes för resulterade som vanligt i en recess som skulle skickas till Stockholm för påskrift

[820] Thorild till Reuterholm, 20/11 1794 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid.306-309.

[821] Cramer till Thorild, mars eller april 1795 hos Martin Lamm, *Thorilds bref till C.F. Cramer*, Uppsala 1907, sid. 57-62, i tysk översättning hos Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953, sid. 9-11.

[822] Thorild till Cramer, 3/2 och 26/4 1795 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 325, 328f.

och bekräftelse genom kungen. Men Thorild klagade över det för honom säkert främmande förfaringssättets "erzpommerska intonering". I synnerhet ondgjorde han sig över att man föreslagit en massa inskränkningar rörande akademin. Hans egen sak däremot ägde inget annat än rätt. Ett bibliotek utan bibliotekarie eller en akademi utan professor i vitterheten kunde inte betecknas som något annat än "stymperaktigt". Dessutom gjorde han sig lustig över professorsskrået och "titelreligionen" som var det enda som gällde i det greifswaldska "präleriket", "Högfärdens kejsardöme".[823]

För Reuterholm beskrev Thorild kort därefter sin situation med tydlig irritation. Han hade nu träffat Möller och skildrade honom som gammal och olämplig för sitt ämbete. Möller ansåg det "publika för sin privata egendom" och hyste en "politisk vantro som är ännu sämre än grodsången i detta sumpiga land." Det borde göra det intressant för regeringen att istället placera "raskt folk som tänkte ädelt". Thorild hade tydligen uppmanats att hålla sig lugn i politiskt avseende. I varje fall såg han regeringens uppmaning i frågan "som en lex Naturae, då den gäller ända bort i sjelfva Pommern."[824] I Sverige var man tydligen allmänt glad över att slippa orosanden Thorild. Gjörwell skrev till domprosten Älf att man på ett hövligt sätt blev av med Thorild på den svenska sidan och att han kunde lära sig att bli hövlig igen.[825]

Wallenius lämnar i sin självbiografi en tämligen uttömmande redogörelse för det första frostiga mötet med "geniet" Thorild. Vid pingst 1795 hade Wallenius insjuknat. Hans gode vän och granne, handelsmannen Vahl meddelade honom på sjuklägret att Thorild nyss ankommit från sin landsflykt för att bli bibliotekarie. Han hade skickats till Greifswald av Reuterholm, "hans papper var äkta, man var tvungen att tro på honom." Nyheten slog ner som en blixt, och Wallenius såg sina framtidsutsikter vid universitetet grusade för gott. Han hade gjort sig förhoppningar om att själv kunna ta över biblioteket efter Möller. Wallenius inbjöd Möller till sig, och även Thorild kom. Wallenius skriver: "De tre bibliotekarierna stötte ihop. Konversationen var mycket ansträngd. Slutligen bröt Th. tystnaden och försäkrade oss att vi inte skulle behöva lida genom honom. Möller förklarade att vi inte skulle låta oss avsättas."

Wallenius åkte själv till Stralsund för att diskutera saken med generalguvernören Ruuth. Det visade sig emellertid omöjligt för Wallenius att ha kvar sin post. Frimurarebrodern Ruuth gav honom det faderliga rådet att inte stångas med dem.[826] Även Möllers motstånd vacklade, och nu kvarstod endast konsiliets

[823] Thorild till Edman, Thorild till okänd, 25/7 och 28/7 1795 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 330f.

[824] Thorild till Reuterholm, 15/8 1795 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 332f.

[825] Gjörwell till Älf, 22/9 1795 hos Gustaf Ljunggren, *Svenska vitterhetens häfder*, Andra delen, Lund 1877, sid. 190 och Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953, sid. 19.

[826] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 31ff. En av de enda större undersökningarna om Thorilds tid i Greifswald är Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963. Den intressanta uppsatsen finns som maskinskrivet manuskript i ca. 25 exemplar totalt. Braun är den förste som nyanserar Thorilds tid i Greifswald främst genom de uppgifter som står att finna hos Wallenius. Hur

komplicerade utlysnings- och tillsättningsprocedur. Tjänsten som hade stöd i universitetsrecessen utlystes i laga ordning. Flera sökande, bland dem Peter Ahlwardts son Christian Wilhelm, Carl Asmund Rudolphi och "den privatiserade svensken Thomas Thorild" anmälde sig. Från början "trätade Thorild raskt med tyskarne", skriver Wallenius till Gjörwell. Thorild var säker på att erhålla posten, så säker "att Han ej en gång vill söka", heter det i augusti 1795. Redan då kallade han sig professor.[827] Thorild inkom till slut med sina ansökningshandlingar "i romano-germansk högtidelighet" på latin "med prål af skrifter i alla Fyra Facultéterna" kvällen före nomineringen den 30/9 1795.[828] Naturligtvis var saken redan till största delen avgjord bakom kulisserna, och konstruktionen var specialanpassad för Thorilds behov.[829] Samtidigt förmåddes Thorild att anhålla om att Wallenius skulle få professuren i estetik.

Tonläget gentemot Thorild i konsiliet var allt annat än positivt. Han placerades som nummer tre bland de sökande. Om han i strid mot universitetsledningens vilja ändå skulle utses uppfattade dåvarande rektorn Piper detta som en påtvingad utnämning (som vi redan i fallet Nettelbladt och Dähnert kunde se). Konsiliet borde i då fall överklaga ärendet till Tribunalet i Wismar. Och om Thorild ändå skulle erhålla posten skulle Piper själv nedlägga sitt rektorat.[830] Men två månader senare var fullmakterna för både Wallenius och Thorild utfärdade, och de introducerades i sina nya ämbeten i mars respektive juli följande år.

Konflikten om biblioteket

Thorild verkar ha varit noga med att inhämta kunskaper om bibliotekets skötsel hos sin föregångare. Han uppsökte Wallenius både på biblioteket och i hemmet och denne undervisade gärna sin efterföljare.[831] Efter tio år i biblioteket "hade inte en bok försvunnit", framhåller Wallenius, och beståndet hade ökat med åttatusen band. Han menade att hans rykte som bibliotekarie var så smickrande "att min

Braun har kommit över hans självbiografi nämns inte i uppsatsen som hade förtjänat en ordentlig utgivning. Arvidsson och Braun korresponderade beträffande möjligheterna att ge ut Wallenius självbiografi. Se korrespondensen och material i Stellan Arvidssons privata Thorild-arkiv, Svenska Akademin samt Brauns material i GUB omfattande Thorildsamling.

[827] Wallenius till Gjörwell, vår-senhöst 1795 hos Karl Warburg, "Från Thorilds senare dagar" i *Vintergatan* 1901, sid. 9. Om Thorilds tillträde till bibliotekariatet och Wallenius avpollettering står också att läsa om i Gustaf Ljunggren, *Svenska vitterhetens häfder*, Andra delen, Lund 1877, sid. 190ff. Se även Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 39.

[828] Den magnifika ansökningshandlingen med meritförteckning och CV på latin är däremot daterad den 3/9 1795. Citaten är hämtade ur brevet Thorild till Edman, 5/9 1795, hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 337-343. Inlämningen av ansökningshandlingarna framgår ur "Acta die Bestellung eines Bibliothecarii mit Professoris Character betr." 1795 Thorild, UAG, St 193.

[829] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 411. Martin Lamm, *Thorilds bref till C.F. Cramer*, Uppsala 1907, sid. XXVff. där det också framgår att Thorild ansåg att han ej behövde ingå i konsiliets utnämningsförfarande.

[830] Extractus Protocolli, konsiliemötet 4/9 1795, UAG St 135 (ingår i "Personalakte Wallenius") En relativt heltäckande skildring av hela utnämningsförfarandet ger Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953, sid. 13f. samt 19f.

[831] Wallenius till Gjörwell, vår 1795 hos Karl Warburg, "Från Thorilds senare dagar" i *Vintergatan* 1901, sid. 9.

efterföljares klander (han är ett geni) inte togs på allvar, även om jag var ursinnig över att denne -- ofta sade de grövsta sakerna till mig som jag inte förtjänade. […] Men med tiden kom vi överens."[832] Några månader senare heter det däremot i ett brev till Gjörwell att de inte umgicks överhuvud taget.[833] I januari 1797 ondgjorde sig Wallenius över den nye bibliotekariens försumlighet: "Herr Thorild går ännu och ser sig före i Bibliotheket. Han upskjuter så länge at börja fortsätta Catalogerna, att Han får mycket att göra framdeles. Vederbörande äro ej ännu i ordning med Hans Instruction. Vi umgås ej. Han umgås med ingen. Tvänne fruntimmer äro hitkomna från Stockholm som skola vara hans slägtingar. - - - [Wallenius understrykningar]"[834] Ett halvår senare förtätas bilden av Thorilds isolering: "Han lefver här in obscuro. Ingen röker på hans altare. Bibliotheket har en – – Bibliothecarius illustris, likasom fordomdags voro Rectores illustres i Upsala."[835] Det fanns fler än Wallenius som delade åsikten att Thorild som bibliotekarie var fel man på fel plats. Gjörwell gratulerade förvisso Wallenius för sin befordran till professor, men menade ändå: "[Hade] Min herre fått förblifva vid Bibliotheket! Då hade Man och Sysla kommit ihop, och Lärdomshistorien vunnit ganska mycket tillväxt."[836] En bitter korrespondens fördes mellan Thorild och rektorn Warnekros. Thorild hävdade sin rätt att själv bestämma om inköp och vård av böckerna. Det var straffligt när värdefulla böcker stod och föll isär. "Hur länge vill man vänta på bättre tider? Tills en främmande kommer och gör sig lustig över oss? Till dess man i friskt mod reichenbachiserar?"[837]

Men istället för att ta tag i ordningen vid biblioteket verkar Thorild mest ha sysselsatt sig med ett allmänt program som han presenterade för rektor och koncilium i juni 1797. Här förenas hans syn på lärdom och litteratur i en storslagen plan, "ett offentligt akademiskt biblioteks A B C". Först avfärdade han den kritik som hade riktats mot honom. Därefter deklarerade han att ett akademiskt bibliotek inte blott skulle vara ett bokmagasin utan "en levande framställning av hela lärdomen i alla epoker av dess framsteg". Ett bibliotek var "lärdomens heliga auktoritet och dess orakel". Utifrån denna grundsats ville Thorild ordna och gallra i bokbeståndet. Särskild tonvikt skulle läggas på "idéernas framsteg" och verk där "en viktig idé för första gången framställs". Allt som i fråga om lärdomen hade medverkat till att försöka något nytt var av högsta intresse och konstitutiv för all vetenskap. Dit räknades de lärda sällskapens Acta och över-

[832] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 77f.: "Mein Ruf als Bibliothekar war auch sehr schmeichelhaft, so daß der Tadel meines nachfolgers, der ein Genie ist, vernichtet wurde, ob ich gleich bis zur Wuth aufgebracht war, daß dieser - - mir oft die größten Grobheiten sagte, die ich nicht verdiente. […] Indeßen vertrugen wird uns doch mit der Zeit."

[833] Wallenius till Gjörwell, 4/10 1796, KB, Ep G 7:30.

[834] Wallenius till Gjörwell, 14/1 1797, KB, Ep G 7:31 även hos Karl Warburg, "Från Thorilds senare dagar" i *Vintergatan* 1901, sid. 9f. Warburg menar att kvinnorna var Thorilds älskarinna Gustava Kofsky och hennes mor.

[835] Wallenius till Gjörwell 16/7 1797, KB Ep G 7:31.

[836] Gjörwell till Wallenius, 24/7 1797, KB, Ep G 8:19.

[837] Thorild till Warnekros, oktober 1796 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 352. Verbet "reichenbachisieren" tyder på att Thorild, kanske redan i Sverige, hade tagit del av den fundamentala kritik som Reichenbach hade yttrat mot universitetet.

huvudtaget manuskript och anekdoter som Thorild ansåg vara "äkta tidsmonument, geniets enskilda yttringar." Alla övriga böcker var endast lappri. Encyklopedier som utkom på prenumeration var skrytsamma, tomma och onödiga. Praktverk med kopparstick "av vilka endast ett av hundra är sant" avvisades helt; bilderna underblåste "ett illitterärt begapande". Sällsynta böcker hade ingen annan egenskap än just sin sällsynthet. Moderna böcker talade likt anden Legio i tusen tungor. Professionella avhandlingar som inte tillhörde den konstitutiva lärdomen kastades snart i glömskans gap, "Hottentotternas ursprungliga lagar är mer värda än hälften av alla juridiska avhandlingar." Gång på gång återkommer Thorild till det *konstitutiva* som ett bibliotek bör satsa på. Och han hävdar med bestämdhet sin rätt att kunna överblicka behovet av verk som föll under denna definition. Thorild argumenterade för den tomma platsens estetik. Han menade att de främmande måste häpna över vad som fanns där istället för vad som saknades. Men varje konstnär visste att man måste rita ett bibliotek med tomma platser för att visa att den lever. De tomma ytorna sade mer om bibliotekets kvalité än de fyllda.[838]

Thorild lät försvara sina biblioteksfilosofiska teser i en akademisk avhandling, något som visar att han verkligen seriöst strävade efter nya principer. Den svenske respondenten Lundelius disputerade 1798 om ämnet *Ordo reipublicae literariae atque bibliothecae vere academica idem*.[839] Den lärda republikens ordning och väsendet hos ett sant akademiskt bibliotek underkastades här en djup granskning. Det handlade inte om att samla böcker på hög, de skulle väljas ut noggrant, med värdighet och ansvarskänsla. Biblioteket skulle optimalt representera den mänskliga vetenskapen. För att uppnå detta måste exakta sorteringsprinciper upprättas. Endast skrifternas innehåll var av betydelse, originalen och i synnerhet den ursprungliga texten ("archetypus") fick aldrig ersättas. Omdömet om böckerna fälldes av den lärda världen, inget kunskapsområde fick försummas. "Det mäktigaste av det mäktiga, det största av det stora" skulle bilda den vägledande principen vid ordningen och rankningen av böckerna. Urvalet omfattade tolv steg, allt för att upprätta bibliotekets sanna värdighet och höghet. Planen för Thorilds "idealbibliotek" är tydligt inspirerad av de tankar som vid tidpunkten sysselsatte honom allra mest, arbetet på *Maximum seu Archimetria*. Här som där handlar det om rätta principer och proportioner, om att uppnå det maximala, urskilja det minimala, att göra de rätta avvägningarna och bedömningarna. Det är dessa idéer som utgör en central beståndsdel i estetens fysiko-matematiska filosofi.

Thorilds programmatiska ouvertyr på posten som bibliotekarie kontrasterar skarpt mot det idoga och ödmjuka arbete som Wallenius ägnade sig åt under sina

[838] Thorild till rektor och koncilium, juni 1797 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 354-366. Jämför med kopparsticket över Greifswalds universitetsbibliotek (bild 27).

[839] Avhandlingen är avtryckt hos Arvidsson/Fontaine, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 12. häftet, Lund 1965, sid. 229-240. En uttömmande presentation av och kommentar till avhandlingen hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 28. häftet, Lund 1994, sid. 317-323. Avhandlingen sammanfattas även utförligt på tyska hos Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953, sid. 50-52.

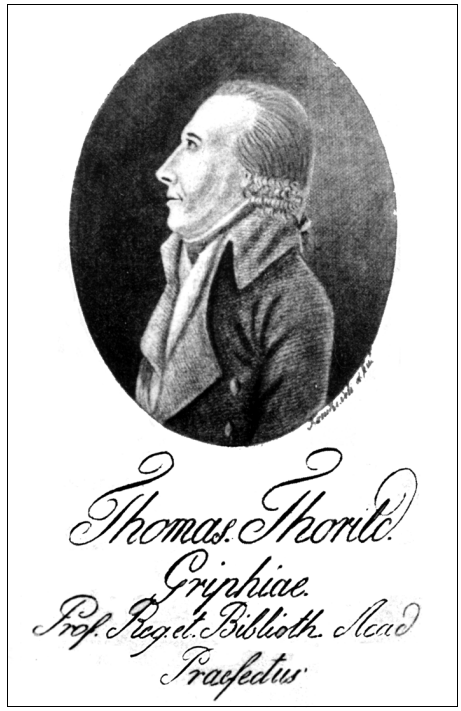

Bild 41: Thomas Thorild (1759-1808) som universitetsbibliotekarie och professor i svensk litteratur vid Greifswalds universitet.

tio år i ämbetet. Antagligen insåg Thorild att det behövdes ihärdighet och noggrannhet i arbetet. Men han var just inte den sorterande typen som likt Wallenius pliktskyldigt angrep detaljproblemen från grunden och "skrev ögonen ur huvudet". Istället ville Thorild nyordna biblioteket efter en för honom högst logisk idé- & lärdomshistorisk princip. Han hyste även planer på att ställa upp alla böcker helt nytt.[840] Med tiden verkar Thorild även lagt till sig en handstil som passade bibliotekariesysslan.[841] Mellan 1796 och 1802 förtecknade han cirka tolvhundra enskilda band i inventariekatalogen. Därefter fick den nyinsatte vicebibliotekarien Rühs sköta denna världsliga syssla. De offentliga föreläsningarna i *historia litterata*, "Anleitungen zur allgemeinen Übersicht der Bücherkunde", som Wallenius höll fortsattes av någon anledning inte av Thorild. Hans föreläsningar i den allmänna litteraturens utveckling och öden kompenserade möjligtvis för denna brist. Men dessa hade i stor majoritet svenska åhörare. Det framgår ur en skrivelse från honom att cirka femhundra böcker lånades om året och att antalet förfrågningar och deras innehållsmässiga spännvidd var avsevärd. Med sin typiska ironi konstaterade han att sökningarna sträckte sig mellan "geniets väsen" och "namnet på en mask". Thorild och Wallenius delade den positiva synen på Dähnerts storhet i biblioteksväsendet. Han hade enligt Thorild gjort utomordentlig nytta för akademin, Dähnerts "höga känslor för det publika" beundrade han till och med i dennes redan darriga handstil. Därför borde man

[840] Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963, sid. 8f.
[841] Zunker, själv bibliotekarie i Greifswald, gör en närmast grafologisk tolkning av Thorilds handstil. Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald" i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953, sid. 33f.

även som erkänsla för det stora arbetet som hade lagts ner på biblioteket köpa restupplagan av Dähnerts bibliotekskatalog som fortfarande fanns hos hans änka. Katalogen var ovärderlig och en heder för hela akademin.[842]

År 1798 reviderades biblioteket en första gång. Thorild, som var känslig för all form av kritik, gjorde sarkastiska anmärkningar. Först hade man letat böcker åt platserna och nu letade man plats åt böckerna. Montesquieu och Machiavelli skulle inte behöva trängas bland kokböcker och föråldrade skolböcker. Två år senare var det dags för en stor konflikt. Den från Göttingen kommande professorn i nationalekonomi, Canzler, riktade på sex sidor i revisionsprotokollet hård kritik mot Thorilds oförmåga att ta hand om biblioteket. Det gick inte an att binda till svenska översatta tyska romaner i vackra band, när svenska vetenskapliga verk endast lagrades obundna på hög utan att bli katalogiserade. Nyinkommen litteratur registrerades inte. Överhuvudtaget rådde det oreda i katalogerna och bland lånelapparna, något som även andra professorer ansåg. Canzlers lite kameralistiska syn på biblioteket blottades av att han hyste föga respekt för den barocka utsmyckningen av salen. Man kunde gott göra sig av med statyetter och istället sätta upp fler hyllor. Att hyllorna var förskönade med gyllene lister kunde han inte alls förstå.[843] Thorild försvarade sig mot dessa anklagelser och inkom under året 1801 med två vidlyftiga försvarsskrifter. Han gjorde sig lustig över att Canzler inte ens visste vilket träslag hyllorna var byggda av. I fråga om utsmyckningarna gällde "förnuftets och smakens allmänna princip: proportionalitet". Det vansinniga förslaget att riva bort de gamla utsmyckningarna skulle Thorild aldrig gå med på. Det var förfädernas ära att bygga ett tempel istället för ett magasin åt visheten. Den allmänna smakens regler krävde att platsen kring pelare lämnades fritt. Det var inte möjligt att genast katalogisera alla nyinkomna böcker. Svenska årstrycket kom exempelvis i en enda leverans. De mest relevanta verken i den svenska litteraturen bands visst in. Thorild riktade även in sig på Canzlers "nästan illiterata" ämne, nationalekonomin. För att bedriva dessa studier krävdes tydligen en myriad av småskrifter, men det verkliga stora huvudverket, Adam Smiths *Wealth of Nations*, saknade Canzler inte ens. Canzler hade även kritiserat att det inte hölls några föreläsningar i lärdomshistorien och kom med förslag hur Thorild kunde utveckla sitt ämne. Men dessa avvisades med den argumentationen att konstens höjdpunkt uppnåddes genom harmoni och förenkling. Canzler själv höll inte i några sanna föreläsningar om statsläran, "den gudomliga konsten att göra länder och folkslag lyckliga". Den sanna vishetens förening kunde läras ut först via föreläsningar om Montesquieu och Smith i förening, först så kunde "historia, natur och liv" förenas. Thorild erbjöd sig att ge en extraföreläsning i dessa ämnen.[844]

[842] Thorild till rektor och koncilium, juni 1797 samt 5/10 1801 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 365 och 21. häftet, Lund 1980, sid. 436. Affären kom till stånd i slutet av 1798, vilket framgår ur skrivelserna Thorild till Hultén, 5/11 1798 och 27/6 1799, samma publikation, 21. häftet, Lund 1980, sid. 373-376.

[843] Canzlers kontrovers med Thorild framgår med alla detaljer ur Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963, sid. 9-19.

[844] Thorild till rektor och koncilium, maj och 5/10 1801 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 21. häftet, Lund 1980, sid. 410-421.

Föreläsningen blev verkligen av och resulterade i att Thorilds åhörarskara ökade dramatiskt. Mellan hösten 1801 och våren 1802 föreläste han i politik på tyska enligt Montesquieu och Smith. Utöver de tio svensk studenter som även läste lärdomshistoria förtecknades nitton åhörare.[845] Expeditionssekreteraren Kämpe, som hade en utomordentlig god relation till generalguvernören von Essen, betraktade på avstånd bråket mellan sin vän Canzler och Thorild. Han kunde inte riktigt förstå varför den förre lät sig ledas av en så oförsonlig nit att "criticera allt". Med sin nästan "för mycket critiska och reformatoriska Geist" stötte Canzler sig med många.[846]

Å andra sidan gladde sig Wallenius i det stilla åt bråket mellan Canzler och Thorild. Wallenius konstaterade: "Förvisso är vi inga genier, men Canzler sade rakt ut att sådana genier som Th. det var, vore skadliga och obrukbara för en biblioteksanstalt." Samtidigt saknade Wallenius sin verksamhet vid biblioteket. Han tyckte det var uppenbart att Thorild inte bekymrade sig om sitt ämbete och menade: "Hade jag fått där quarblifva, så tror jag mig vid denna tiden hafva presterat något i den vägen, ty därtill hade jag en otrolig hog."[847] Kontroversen verkar även ha kommit generalguvernören till kännedom. Enligt Kämpe talade sekreteraren Thomas för Thorilds sak. Kritiken hade ändå lett att biblioteket i Greifswald hade "kommit at nogare efterses och i ordning ställas, hvartill V Bibl. är behjälplig."

Det var uppenbart att någon skulle behövas för att avlasta Thorild. Valet föll på Friedrich Rühs, som hade läst några terminer för Thorild och nu uppehöll sig i Göttingen. Thorild bönföll Rühs att snart återvända till Greifswald för att arbeta med den svenska litteraturen. Knappt ett år senare var det klart att Rühs skulle bli vicebibliotekarie. Thorild antydde att han ville följa med på en "resa till midnattssolen genom Sverige". De skulle få stor glädje tillsammans beträffande "den nordiska förtidens underverk". Rühs hade precis utkommit med *Versuch einer Geschichte der Skandinavier*, där den isländska Eddan synades i sömmarna. Det var redan uppställt i biblioteket, bland verk som behandlade den nordiska forntiden, "inte långt ifrån själva Eddan". I sin skrivelse till rektor och konsilium lovordade Thorild Rühs egenskaper: "Han kan, det som är här är oundgängligt, flera språk och även svenska". Intresset för den nordiska och pommerska historien som Rühs visade gjorde att man borde sträva efter att hålla kvar honom vid universitetet i Greifswald.[848] Efter ankomsten från Göttingen hälsade Rühs på hos Kämpe i Stralsund och berättade "om allt hvad han gjort eller skulle och kunde göra". Han gjorde ett snällt och arbetsamt intryck. "I början måtte tillståndet mellan honom och Thorild varit ganska godt, emedan Thorild vid ansökningen om hjelp gick ifrån Magister Arndt (också ett ganska godt hufvud) som han först

[845] "Labores", UAG, R 431, pag 518 mikael 1801-påsk 1802, undertecknat 30/4 1802.

[846] Kämpe skriver till Gjörwell "Prof Thorild skref mig ej länge sedan ett bref, deruti öfverskriften lyder: Ädle och Vise! Mån jag ej vid sådan titulature skulle bli erigere cristas?". Kämpe till Gjörwell, 24/11 1801, 10/3 1801, KB, Ep G 7:33 och 30/3 1802, KB, Ep G 7:33 och 7:34.

[847] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 148 och Wallenius till Gjörwell, 12/10 1802, KB, Ep G 7:34.

[848] Thorild till Rühs, 9/8 1800; 16/6 1801; 19/9 1801. Thorild till rektor och koncilium 17/6 1801 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 21. häftet, Lund 1980, sid. 401, 424, 426f., 431f.

recommenderat, och sedan sökte för Rühs. Malicen säger, att vigtiga skäl mellankommit; men nu har någon velat säga mig att mellan dem ej skall vara så jämt."[849]

Med Rühs tillträde verkar den allmänna ordningen på biblioteket ha blivit bättre. Men Thorild råkade i en årslång infekterad strid med sin svenske kollega, professorn i matematik och rektorn Andreas Bratt kring frågor som rörde bokföring, inköp och katalogisering. [850] Striden om biblioteket gick så långt att konsiliet övervägde att anställa en utomstående jurist för att väcka åtal mot Thorild för tjänsteförsummelse. Den djupare orsaken bakom stridigheterna kan ha varit att Thorild på en examensfest i den svenska nationen kände sig provocerad av en nedsättande kommentar från Bratts sida.[851]

Stridigheterna inom den svenska nationen

I motsats till den stridbare och ibland intrigante Thorild var Wallenius lyhörd och försiktig. Långsamt men säkert byggde han upp en stor bekantskaps- och vänskapskrets bland såväl svenskar och pomrare. Medlemskapet i frimurarelogen och hans ämbete som logens talman bidrog till att ge honom anseende och kontakter, och efter några år rörde sig han sig obehindrat i det svenskpommerska samhället. Han reflekterade i sin självbiografi till och med kring sin förändrade kulturella tillhörighet och kallar provinsens invånare sina nya landsmän. År 1793 valdes han in i *Gesellschaft Deutscher Sprach- und Literaturforscher* i Berlin. Förutsättningarna för ett sådant medlemskap var egentligen att man var tysk, men i Berlin "visste man inget annat" om Wallenius, och han accepterade således att i detta sammanhang gälla som tysk.[852] Anpassningen till det tyska nådde en höjdpunkt i samband med tjänsten vid Mecklenburg-Schwerins hov. Där umgicks han obehindrad med grannlandets lärda och politiska elit. År 1796 gifte han sig med en borgardotter från Greifswald *Sophia Maria Michaelsen* (1768-1822), kallad "Phia". Skildringen av deras familjeliv präglas av ett romantiskt skimmer. De umgås förtroligt med varandra, ägnar sig åt ett vidsträckt sällskapsliv med utflykter och promenader ut i naturen eller till havet. Professorsbostadens trädgård blir till en lummig oas i den av akademiska stridigheter förpestade staden. Där firas familjens högtidsdagar i vännernas och tjänstefolkets glada lag.

Thorild verkar däremot mest ha hållit sig inom den svenska nationen. Han sökte inte några som helst förbindelser med svenskpomrarna. Den ende som kan räknas till hans förtrogna krets är generalguvernörens sekreterare Daniel Heinrich Thomas, den misslyckade publicisten som var insyltad i det katastrofala

[849] Kämpe till Gjörwell, 18/5 1802, KB, Ep G 7:34.

[850] Kontroversen med Andreas Bratt framgår detaljrikt ur Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963, sid. 22-35.

[851] Episoden återges noggrant hos Gustaf Ljunggren, *Svenska Vitterhetens häfder*, Andra delen, Lund 1877, sid. 205f. Festen ägde rum hemma hos prästkandidaten Annel och Thorild skickade dagen därpå ett ursinnigt brev där han klagade över den "olidliga Disrespect" han blivit bemött av. Thorild till Annell, 28/9 1802, hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 21. häftet, Lund 1980, sid. 450.

[852] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 16.

frimurarelotteriet i Stralsund. [853] Men den gamle Thomas verkar med tiden ha återtagit sina positioner, och under den aktive generalguvernören Hans Henrik von Essen fick Thomas närmast rollen som ett slags vicekansler för universitetet. Kämpe noterar i ett brev till Gjörwell att Thomas vederfors en särskild ära när han fick sitt exemplar av *Maximum seu Archimetria*. Thorilds dedikation löd "der wahre Kenner des Großen und des Schönen".[854] Bland de svenska lärarna på universitetet verkar astronomiprofessorn *Anders Hultén* ha varit den ende med vilken Thorild umgicks närmre. Thorild promoverades under Hulténs dekanat 1798 till magister utan att behöva lägga fram någon avhandling.[855]

Förbindelsen mellan Hultén och Thorild var smärtsam för Wallenius. När han 1791 återvände från sin svenska resa hade Hultén varit med ombord. Fartyget hamnade i sjönöd och hotades av undergång utanför rügenska kusten. Wallenius och Hultén hade svetsats samman av denna erfarenhet och var fram till Thorilds ankomst förenade i en hjärtlig vänskap. Men nu kände sig Wallenius häcklad av den giftsprutande trojkan Thomas, Hultén och Thorild. Thorilds älskarinna Gustava Kofsky följde honom efter London, Köpenhamn och Lübeck även till "Vandalien", som Thorild ibland skämtsamt kallade Pommern. Han gifte sig med den "vackra och trogna svenskan" utan all uppståndelse 1797 och fick två barn, "bägge med göthiska namn (Hilda och Thord) och göthisk friskhet".[856] Dottern gifte sig sedermera med den svenska Thorildeleven Johan Florello som stannade i Greifswald även efter 1815.

Striden om estetiken och disputationerna

Med tanke på ämnesuppdelningen mellan Wallenius och Thorild var det ofrånkomligt att de skulle röra sig på varandras områden. I Wallenius ämnen estetik, latin och grekiska var Thorild mer än kunnig. Hans föreläsningar och disputationsämnen hade lika gärna kunnat falla under estetiken. Greifswalds universitet hade fått en professor i svenska litteraturen, men inte en enda av Thorilds avhandlingar skulle behandla den. Å andra sidan undervisade Wallenius i svenska och publicerade en hel rad av litteraturhistoriska avhandlingar mellan Stiernhielm till Dalin, senare även om det svenska språkets historia. Det förvånar alltså inte om Wallenius och Thorild råkade i luven på varandra när det gällde bedömningen av den andres lärdomsprestationer. Astronomen Hultén ställde villigt upp

[853] Efternamnet är förvisso vanligt, men Thorilds mor var en född Thomas och det går inte att utesluta att det fanns ett släktskapsförhållande dem emellan. Wilhelm Braun, "Adjunkt Wortberg: Freund und Mitarbeiter des schwedischen Philosophen Thorild?" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch 7*, Stralsund 1967, sid. 259-266 argumenterar för att Wortberg kan ha hjälpt Thorild i avfattandet av både tyska och latinska skrifter. Som en annan "vän" till Thorild utpekas prästen och teologen Biederstedt som gifte Thorild i sitt hem. Jämför med Rudolof Biederstedt, "Dieter Hermann Biederstedt (1762-1824). Theologe, Regionalhistoriker und Historiograph" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 438 och 440.

[854] Kämpe till Gjörwell, 18/5 1802, KB, Ep G 7:34.

[855] Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963, sid. 6.

[856] Thorild till Tham, 14/10 1797 hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 20. häftet, Lund 1977, sid. 368. Om giftermålet utförligt hos Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953 sid. 24-26.

med att gissla Wallenius påstått bristande stilistiska förmåga i latin. Wallenius var själv orolig inför sitt stundande uppdrag. Estetik, latin och grekiska kunde han ju, men belackarna hade undrat hur någon kunde bli professor i tyska stilen utan att vara tysk.[857]

Den första disputationen med honom som professor hölls i juli 1796, då svensken Waetterdal, responderade över "Den nuvarande litteraturens blomstring".[858] Föreläsningstrycket var betungande, och Wallenius skriver till Gjörwell: "Som professor är jag likaså lycklig om det är lycka att ha hela Dagarne besatte af föreläsningar [upprepade gånger nämns mellan 4-6 timmar per dag]. Tillsammans räknar jag 60 åhörare, som är något ovanligt i Greifswald. Mitt arbete är således ganska träget [...]" och "Här passerar ingenting annat, än att vi läsa och träla dag ut och dag in för kära lifvet. Också disputeras starckt. Jag ensam nu 9 gånger inom året." Åren därpå låter likadant: "Jag disputerar och läser för kära lifvet – har rätt många åhörare." ; "Detta halvår [1800] har jag 28 timmar i veckan att föreläsa, men förtjänar ock 100 rd till påsk. Hälften äro nämeligen ej publique."[859] Föreläsningarna omfattade den klassiska textkanonen, antikens storheter som Horatius och bibliska texter. Dessutom behandlade de estetiska föreläsningarna den grekiska bild- och skulpturkonsten. Som rektor och dekan tog däremot astronomiprofessorn Hultén sig rätten att censurera Wallenius disputationer "med sårande stränghet". Argumentet skall ha varit att fakultetens anseende inte skulle hotas. "Han sökte finna fel i min stil och gjorde en gång ett hemskt oväsen för att jag en gång skrev 'aut' istället för 'vel'. Mina studenter vågade inte ta mitt parti gentemot den mäktige Hultén." Wallenius själv vågade inte heller att ta upp saken med universitetskanslern på grund sekreteraren Thomas sympatier till Thorild.

Att disputationerna verkligen var potentiellt konfliktframkallande framgår av två reseskildringar från 1797. I slutet av juni ventilerades en av Wallenius avhandlingar om "Frejdade grekiska målare före Apellus" med stockholmaren Viereck som respondens och en magister Nordin som opponent. Hela disputationen var mycket häftig och eggade upp sinnena. På en privat fest efteråt fick respondenten Viereck en utskällning av Hultén för de framförda teserna. Lars Peter Wåhlin, som återgivit den fylligaste beskrivningen av incidenten, hade ingen hög åsikt om Hultén och tappade efter detta all respekt för honom.[860]

År 1798 kunde Wallenius meddela Gjörwell: "Prof Thorild har opponerat på mig publique. Han var icke elak eller farlig, men plaisanterade mycket. Canzlern har blandat in sig i saken, men han betyder intet. Th. har ovänner."[861] Bakom denna offentliga kritik låg att Thorild gjorde sig lustig över en avhandling om "Patriarken J a k o b" med respondenten *Jakob Jakobsson* och preses *Jacob*

[857] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 90.

[858] Släktforskaren Ivar Wallenius har ägnat sig åt att översätta de flesta av disputationstitlarna till svenska i Släktarkiv Wallenius, RA, del I, sid. 75f.

[859] Wallenius till Gjörwell, 14/1 och 16/7 1797, KB, Ep G 7:31; 13/1 1798, KB, Ep G 7:32 och 28/1 1800, KB, Ep G 7: 33.

[860] Jacob Liedberg, *Dagbok förd under min utrikes resa* 1797 [manuskript]; Lars Peter Wåhlin, *Journal under resan genom tyska länderna* [avfotograferat manuskript], båda i handskriftsavdelningen LUB.

[861] Wallenius till Gjörwell, 13/1 1798, KB, Ep G 7:32.

Wallenius. Det var för roligt för att inte hugga ner på.[862] Men Thorild riktade i likhet till Hultén även vass kritik mot latinet i avhandlingen. Wallenius lät sig inte avskräckas av kritiken utan fortsatte med oförminskad styrka att ge ut disputationer. Först när Hultén 1799 åkte till Sverige "för att hämta en kvinna", trycktes disputationerna utan censur, och Wallenius kunde skriva "friare och med större nöje."[863]

Thorild själv var mycket känslig för kritik mot sina disputationer. Hans föreläsningar hade kommit igång på vinterterminen 1796-1797, terminen räknades från mickelsmäss till påsk. I föreläsningsprotokollet antecknades fjorton studenter, samtliga svenskar.[864] Den 26 juli 1797 var det dags för Thorilds första offentliga disputation. Wallenius skrev till Gjörwell: "Thorild kommer fram första gången i Cathedern nästa vecka med stora bokstäfver [...]". Ämnet för avhandlingen var naturligtvis kontroversiellt i sig: *Illustris quaestio: Quis sit vere eruditus?* ("Vem är verkligen vitter?"), något som Thorild gärna besvarade till sin fördel.[865] Därför förvånar det inte att alla var nyfikna på hur preses skulle leda försvaret av sina teser. Många mötte upp vid disputationen, men gick besvikna därifrån, skriver Wallenius. Thorild hade nämligen hållit sig tyst eftersom respondenten Wennersten i hans ögon skötte sin uppgift alldeles utmärkt. Wallenius noterade i sin almanacka att Thorild presiderat "tacendo", alltså tigande, och en svensk student skvallrade för Thorild att Wallenius hade skrivit något ofördelaktigt i sin almanacka. Thorild inbillade sig att dessa kommentarer låg i botten för den skarpa kritik han hade fått utstå för avhandlingen i de lärda tyska tidningarna, bland annat i *Jenaischer Literaturanzeiger*. Enligt Wallenius skördade det goda skratt i Greifswald att den så kritiske Thorild själv fått kritik. Thorilds "märkliga avhandlingar skulle vara ett mönster som jag skulle rätta mig efter. Men jag var inte särskilt läraktig."[866] Istället för att reda ut frågan med en gång hade Thorild under ett och ett halvt år eggat upp sig i det dolda. Först ställde han Wallenius till svars för en annan sak, och var "ytterst grov". Till slut kom han fram med denna "så kallade förolämpning och förklarade att han allt sedan den tiden alltid hade sökt att förnärma mig och att tadla eller löjliggöra alla mina företag. Han skulle inte heller sluta att förfölja mig." Wallenius gick nu hem för att hämta bevismate-

[862] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 97f. Även hos Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963, sid. 43f.

[863] Ibid., del III, sid. 120.

[864] En utförlig beskrivning av Thorilds föreläsningar ger Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953 sid. 41-47. Thorilds föreläsningförteckningar finns i serien "Labores", UAG, R 431-433.

[865] Wallenius till Gjörwell 16/7 1797, KB, Ep G 7:19. Wallenius hade fått syn på avhandlingen hos dekanen. Den är avtryckt hos Arvidsson/Fontaine, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 12. häftet, Lund 1965, sid. 205-217. Presentation av och kommentar till avhandlingen se Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 28. häftet, Lund 1994, sid. 294-309.

[866] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 106f. och 113.

rialet, almanackan och därmed överbevisa Thorild. Denne lugnade så småningom ner sig och de två slutade åtminstone för en tid framöver fred.[867]

Filosofiska fakulteten hade vid ett antal tillfällen funnit anledning att kritisera Thorilds avhandlingar. Den som behandlade biblioteksfilosofin kallades "för thorildiansk". Naturalhistorikern Quistorp tillade att han inte kunde yttra sig om poesin när själva avhandlingen behandlade rättsteori. Till och med den samvetsgranne Hultén lyckades en gång finna ett par småfel i latinet. Man klagade även över att Thorild själv författade sina avhandlingar. År 1803 underkastades två teologiskt inriktade av dem fundamental kritik. Det var ovännen Canzler som tyckte sig ha hittat anstötliga termer. Det verkade som om Thorild menade att endast människan var en gudom, och man kunde även finna jakobinskt tankegods. Till slut passerade avhandlingarna med strykningar och korrektur dock den akademiska censuren.[868]

Wallenius och Thorild relationer grumlades även av politiska konflikter: "Dagligen grälade vi angående Gustav III. Nästan hade det urartat till slagsmål. Jag försvarade den heliga skuggan."[869] Vid hertig Carls besök i provinsen 1798 hade Thorild redan två år tidigare tillträtt sin tjänst. I stället för att visa biblioteket för hertigen skickade han biblioteksnycklarna till Wallenius, "emedan, som han uttryckte sig i meddelandet, jag hellre än han ville tala med kungliga högheter." Orsaken till denna ovilja var enligt Wallenius "politisk"; det var hertig Carl som hade landsförvisat Thorild. Wallenius förevisade på biblioteket, men talade mest med hertiginnan som var "munter, rolig och underhållande. [...] Hon ville veta allt och vi råkade i en lärd dispyt om det kinesiska språket." Hertig Carl var inte alls lika trevlig: "Hertigen var varken vänlig eller upprymd, han tycktes inte känna till eller uppskatta några böcker." I Gjörwells *Brefväxlings* återfinns en utförlig beskrivning av hertigparets besök: "Deras Kongl. Högheter besågo det ansenliga, väl ställda och äfven för sina Manuscripter märkvärdiga Bibliotheket, hvilket visades af des förre och flerårige Vice-Bibliotecarie, nu Vitterhets-Professoren Hr *Wallenius*. [Hertiginnans] samtal på Bibliotheket utvisade icke mindre hennes Kännedom och Smak uti Literaturen."[870] Även vid Gustav IV Adolfs besök i provinsen 1800 höll Thorild sig undan.

Wallenius och Thorild var oense om hur ett universitetsbibliotek skulle skötas, de hade oförenliga politiska ståndpunkter, de kom i gräl beträffande disputationer.[871] Wallenius led av förföljelsen som kunde uppstå ur petitessartade

[867] Ibid., del III, sid. 113ff.

[868] Wilhelm Braun, *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963, sid. XX.

[869] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 37. Även hos Alexander Muschik, *Die Ideen der Französischen Revolution in Schwedisch-Pommern*, Greifswald 1999, sid. 43f.

[870] Carl Christoffer Gjörwell, *Brefväxling*, Band 1, Stockholm 1798, sid. 92. Nyheten kommunicerades sannolikt av Wallenius. I Gjörwell till Möller, 19/7 1799, KB, Ep G 8:21 citeras ett brev från Wallenius daterat den 29/10 1798 som inte längre finns bevarat. Jämför man artikeln med citationen och Wallenius skildring i självbiografin (del III, sidan 116f.) är överensstämmelsen påtaglig.

[871] Det är betecknande att konflikterna kring disputationerna främst utspelade sig inom den svenska nationen. Den framstår ibland som en ö isolerad från universitetets övriga akademiska kultur. Även om lärare och studenter dagligen umgicks med pomrare kan man få intrycket att det på vissa områden fanns vattentäta skott dem emellan.

scener. Slutligen ledde det till att han undvek att umgås med Thorild och Hultén så långt det gick. Plågoanden Hultén lämnade provinsen innan Napoleonkrigens härjningar på allvar närmade sig. Men Thorild och Wallenius förenades av hatet mot det franska, något som genom ockupationen av Svenska Pommern ställdes på sin spets. De ondgjorde sig över manifestationer av franskvänlig lojalitet bland pomrare och svenskar.

"Lefve alt, som lifvar!" – Thorilds naturfilosofi

Wallenius författarskap utanför de akademiska avhandlingarnas ram sträckte sig endast till diverse parentationer och högtidstal, men i denna genre blev han känd och anlitad i hela provinsen. Han är tydligt påverkad av tidens litterära strömningar, *Sturm und Drang* och tidig romantik, även om hans synsätt på många sätt är konventionella. Thorild är däremot den originelle nyskaparen. Han avfärdar hävdvunna perspektiv, bygger upp egna teorier och skapar som "självtänkare" sina egna positioner. Han motsvarar tidens föreställningar av "geniet" som på ett för omgivningen ofta svårbegripligt sätt formulerar sina synsätt.

På en punkt passade han mer än väl in i den pommerska omgivningen. Inställningen till Kant och hans kritiska filosofi var allt annat än positiv i Greifswald. År 1800 utgav Thorild det verk som enligt honom själv varit den egentliga orsaken till att uppsöka den greifswaldiska halvexilen: *Maximum seu Archimetria*.[872] Arkimetrin var avfattad på latin och hade ambitionen att från grunden förändra kunskapsteorin. Mot den metafysiska tradition som alltsedan Aristoteles hade dominerat det filosofiska tänkandet ställdes sensualismen. Sann kunskap kunde endast uppnås genom att via sinnesförnimmelserna studera den fysiska verkligheten. Noggrann iakttagelse, experiment och kontroll bildade basen för en mätkonst, arkimetri, som fastställde verklighetens mått. Arkimetrin var försöket till en "universell matematik" som skulle avväga kunskapens rätta proportioner. Dessutom formulerade Thorild en på Spinoza grundad panteism med målet att uppnå alltings harmoni, panharmoni.[873] Thorild blev aldrig intagen av Kants eller Fichtes idébildningar utan avfärdade dem som själslösa spetsfundigheter. Istället föresvävade honom något större, att finna den rätta proportionen mellan känsla och förnuft, mellan förnimmelse och tanke, perception och abstraktion. Kunskapsbildningen placerade Thorild i ett balanserat läge mellan de båda positionerna. Det är tydligt att han försvarade ett centralt motiv i tidens idévärld som en

[872] Hela verket i nytryck hos Arvidsson/Fontaine, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 12. och 13. häftet, Lund 1965, sid. 241-472. En utförlig presentation av och kommentar till Arkimetrin finns hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 28/29. häftet, Lund 1994 och 1996, sid. 324-489. Kommentaren om Arkimetrin är den sista som trycktes rörande Thorilds i Tyskland författade prosaskrifter. – Min läsning av Thorild bygger på en relativt ytlig genomgång av några källtexter och Arvidssons kommentarer. Men Thorilds tankevärld är ju inte avhandlingens grundfråga, utan hur man i Svenska Pommern ställde sig till den svenska tillhörigheten, och hur svenska lärare vid universitetet i Greifswald påverkat opinionen. Thorild är här inget undantag.

[873] Arvidsson bortser från att Greifswald redan på 1740-talet hade skakats av en strid om Spinoza. Professorerna Ahlwardt och Mayer intog några av den ryktbare filosofens ståndpunkter. Det är möjligt att Thorild hade missat denna verkligen uppseendeväckande konflikt som annars hade gett honom all anledning att hämta inspiration från.

legitim tillgång till kunskap: *Empfindung*. Liksom Wallenius och Kosegarten ställde han känslan, den sinnliga förnimmelsen, mot den kalla tanken, det "kalla förnuftet". Även Thorild hade på sin tid fångats av Ossian och hos Per Tham på Dagsnäs hade han utvecklat en speciell förkärlek för det götiska, forntidens förtrollande väsen. Thorild strävade efter att skapa en helhet, en "fullkomlighet". Denna allomfattande fullkomlighet uppstod först genom en gudomlig "allblick", ett perspektiv som förenade "minimum" (tanken, idén, begreppet) och "maximum" (känslan, förnimmelsen, det som kan greppas) av ett ting eller ett förhållande. Erfarenheten var mer värd än abstraktionen.

Den arkimetriska frågan var matematisk till sin natur och syftade till att fastställa det rätta måttet, förhållandet gentemot helheten, harmonins exakta proportioner. Thorild ville fastställa verklighetens "gudomliga matematik" som kunde leda människans omdömen rätt och bestämma allting in i minsta detalj. I naturen var allting redan bestämt och givet. Filosofins abstrakta begreppsbildning däremot utelämnade detta bestämda givna och utplånade genom denna utelämning själva naturen. Genom denna exkludering blev orden, begreppen, de filosofiska satserna intiga – de rymde inte den helhet som endast naturen kunde erbjuda. Därför var tanken, begreppen och idéerna den minimala yttringen av verkligheten och känslan, förnimmelsen och upplevelsen å andra sidan verklighetens maximum. Thorild strävade ytterst efter att skapa ett filosofiskt system för att finna en harmonisk balans mellan dessa positioner. Och i denna balans placerades kunskapen, vetandet.

Thorilds huvudverk är snårigt att tränga sig igenom och han fick inte heller den respons han hade förväntat sig av ett så revolutionerande verk. Wallenius rapporterade till Gjörwell: "H Thorild börjar nu upstiga såsom en stor författare i Tyskland. Hans maximum seu Archimetria gör mycket upseende. men så utgrinas han ock af störste delen af de plågoandar, som kallas Recensenter. Här i Greifswald förstår honom ingen, allraminst jag."[874] Möller skrev i samband med den kantianska filosofins ställning i Greifswald: "Hr. Pr. Thorild har gett ut ett hel nytt filosofiskt system, där han inte skonar Kantianerna. Emellertid skriver han för sentensartat ["sententiös"], så att få kommer att kunna följa [hans resonemang] eller förstå honom."[875]

Mycket tydligare, men näppeligen mindre sentensartad, framträdde hans filosofi i det periodiska verket *Die Gelehrtenwelt*, med bland annat Stralsund som förlagsort.[876] Detta var en "populariserad" version av Arkimetrins huvudtankar avsedd för den tyska läsepubliken. Inledningsvis gjorde han reklam för verket och gjorde en kort sammanfattning av dess innehåll. Den lärda världen ägde ingen ärlighet, den hade aldrig befattat sig med ett föremål utan med fantasier och skuggor, den hade aldrig sett till sinnena, den hade aldrig förstått vad en metod

[874] Wallenius till Gjörwell, 3/1 1801, KB, Ep G 7:33.

[875] Möller till Gjörwell, 12/9 1800, KB, Ep G 7:33: "Hr Pr. Thorild hat ein ganz neues philosoph. System herausgegeben, worin er die Kantianer auch nicht schont, allein er schreibt zu sententiös daß ihn wenige werden folgen oder ihn verstehen können."

[876] Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 17. häftet, Lund 1974, sid. 1-124 är hela tidskriften avtryckt. Kommentaren ligger otryckt i Stellan Arvidsson privata Thorildarkiv. Därför lämnas även mer utrymme åt recensionen i *Neueste Critische Nachrichten*.

var för något, eller vad som kännetecknade äkta vetande. Tydligen var filosofin ännu inte mogen att bryta med sina hävdvunna principer. Thorild gick också till generalangrepp mot ett recensionsväsende som inte begrep någonting. *Die Gelehrenwelt*, med dess vassa rannsakning av Kant och Fichtes idealism, är fascinerande läsning. På drygt tio år hade Thorild lärt sig tyskan ut i fingerspetsarna, och kunde med profetens frihet stundom uttrycka sig vid språkets yttersta gränser. Vid recensionen av Thorilds tidskrift i *Neueste Critische Nachrichten* 1801:27 tog filosofie adjunkten Parow fasta just vid Thorilds "kraftfulla" språk, som började närma sig läsarnas fattningsförmåga. Ditintills hade man aldrig läst så "allvarliga sanningar" och "djupa spekulationer" formulerade på detta vis. Recensenten höll dem för något av det viktigaste som hade kommit inom filosofins område på senare tid. Särskilt lade han vikt vid allblicken. Alla vanföreställningar uppstod genom att man förlorade helheten ur sikte och endast riktade sin uppmärksamhet på delen, fick tidskriftens läsare veta. Den så uppkommande abstraktionen förde med sig att man felaktigt betraktade det abstrakta som något existerande.

Abstraktionen skapar olyckliga absoluta åtskillnader mellan ting och tanke, "som om det ena någonsin kunde äga rum utan det andra", fortsätter recensenten. Andra absoluta oppositioner som i verklighet förenades av olika kategorier är "mening och förnuft", "lust och plikt", "väl och rätt", "tvång och frihet", "gott och ont", "sant och falskt". Det falska är ett "moment av det verkliga och följaktligen det sanna". I det vidare koncentrerar Parow sig på de ställen som var en tydlig avgränsning till den kantianska filosofin, i synnerhet "tinget i sig", som endast ledde till felaktiga påståenden. Recensenten är full av lovord inför Thorilds insprängda anmärkningar ur historia och filosofi som håller läsaren i "permanent uppmärksamhet". Han ger mångfaldiga exempel på energin och det intelligenta presentationssättet i texten och är övertygad om att vissa partier i *Die Gelehrtenwelt* kan bidra till att ge filosofien en ny riktning. Skriften rekommenderas varmt till alla som ville ersätta en ofruktbar spekulation med en "rätt natur- och världsinsikt" ("Natur- und Welterkenntnis").

Parow räknas annars till kretsen som tog till sig den tyska idealistiska skolan allra mest, men recensionen visar en förmåga till balanserade omdömen.[877] Thorilds idéer bedömdes som en allvarlig utmaning. Starkast respons fick de hos antikantianen Herder som började korrespondera med Thorild. I korrespondensen med den tyske filosofen *Karl Leonard Reinhold* formulerar Thorild sina

[877] I det redan citerade brevet Möller till Gjörwell, 12/9 1800, KB, Ep G 7:33 görs en karakterisering av den kantianska filosofins ställning i Greifswald. Möller skriver: "Die cantische Philosophie hat auch hier ihre Gegner und Anhänger. Prof. Muhrbeck ist unser Christiernin. Allein dessen eigener Sohn, Adj Muhrbeck, Adj Parow und andere Jüngere sind Verteidiger derselben." Redan i brevet Gjörwell till Möller, 30/12 1795, KB, Ep G 8:17 fick den sistnämnde reda på situationen i Sverige: "Kantiska Philosophien har slagit upp sitt Tjäll i Uppsala och inrättat där et talrikt nybygge." Detta endast för att visa att de nya filosofiska strömningarna diskuterades. Dock måste man med bakgrund i en recension som Parows nog relativera Möllers bedömning. Lars Petter Wåhlin skriver i sin reskildring om ett besök hos Parow, "en i mitt tycke älskvärd yngling". Hans bibliotek bestod "blott af kantiska Saker." De två samtalade om den nyaste filosofin, bland annat om Fichte, om vilken Parow hyste åsikten att hans filosofi aldrig kunde bli allmänn. *Journal under resan genom tyska länderna* [avfotograferad handskrift] LUB, pag. 11.

idéer och sitt syfte med den största tydligheten.[878] Hans filosofi kretsade kring ett centralt kunskapsteoretiskt problem: Hur uppstår vetenskap, vetskap, kunskap om något? Allting existerade i två varandra motsatta poler, ett *maximum/majus* och ett *minimum/minus*. Dessa båda ytterligheter kan förnimmas av den "gudomliga naturblicken", "den arkimetriska blicken", "allblicken" som är istånd att omfatta båda positionerna. Kunskap uppstår när den rätta proportionen mellan maximum och minimum uppnås eller snarare uppmäts, och därför kallas blicken arkimetrisk. Kunskap är varken tanke ("Denken") eller förnimmelse ("Empfinden"), utan uppstår som en förening av *både och*. Därför kan säker kunskap inte sökas i det metafysiska utan i något *fysikomatematiskt* ("physicomathematisch") bestämt. Arkimetrins huvudidé är "Allbestimmung", alltings fastställande. Materien kan bestämmas ända fram till det givnas ("Datum") fysiska evidens, formen kan bestämmas fram till ett "så mycket" ("Tantum") av matematisk evidens. Blicken på materia och form följer satsen "vide quantum, känn hur mycket". "Att känna" skall här uttrycka förståndets och "hur mycket" förnuftets kraft. Thorilds avsikt är att beskriva en allprincip i fastställandet av mening, kunskapens kärna ("Sinn-Bestimmung"). Orden som abstraktioner avvisas som bas för filosofin. "Man måste filosofera genom tingen, så som i fysiken", skriver Thorild till Reinhold. Ord ger endast en fingervisning, en "vink", "orden ger endast begreppet, men tinget ger greppet". Begreppet är som skissen, konturen, den första "råa" beteckningen. Men det som finns inom konturerna, det begripna, tinget, percipieras endast av den *levande* människan ("die Sache erkennen wir alle nur lebendig"). Denna levande perception eller förnimmelse blir en central del i Thorilds resonemang, där sinnena (bundna vid naturen) intar en konstitutiv del i den mänskliga kunskapsbildningen. Den gudomliga dyrkan av naturen ("Naturvergötterung") leder upp mot den högre harmonins levande proportioner. Det är möjligt att nå ända upp till den gudomliga själsstorhetens allomfattande goda, "zum Allwohl der göttlichen Seelengröße".

Lättare att förstå är oppositionen mellan *minimum* och *maximum* i vars kraftfält kunskap och vetenskap formerar sig. Fantasin, föreställningen är en häxa mot vilken ingen herkulisk makt kan agera. I England hade Thorild sökt "inrätta mänskligheten som en osynlig universalstat", i den franska utvecklingen såg han inget alternativ. Båda hade förverkat sin attraktion genom att hänge sig åt fantasifoster. Istället sökte Thorild skapa en "orfisk naturkonst", och hade dragit siig tillbaka till avkroken Greifswald för att avsluta sin arkimetri, som han 1800 skriver i sitt första brev till Herder. Känslan, varseblivningen, förnimmelsen och perceptionen (begreppen "Empfinden" och "Wahrnehmen" återkommer ständigt i resonemanget) tillordnas detta "orfiska". "Natursinnet" är dess överordnade princip som kan nås genom olika grader av sinnesförnimmelse. Det är här, i materien, i "naturens hela ljus" människan harmoniskt "allförenas" med hela tinget och därigenom får en direkt tillgång till kunskap. Det materiella upplevs maximalt. I tanken framstår däremot materiens helhet som splittrad ("zernichtet") och monoton. Materien existerar här endast minimalt som en "skugga av minnet" ("Gedächtnis-schatten"), i konturen, formen, idén, bilden. Genom sina

[878] Thorilds brev till Reinhold hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 21. häftet, Lund 1980, sid. 379-385; 387-401; 408-409; 441-445.

abstraktioner gör den tomma och ytliga tanken kunskapen frånvarande, till ett sken. Den rena och höga förnimmelsen däremot gör kunskapen närvarande, den *är*. I förhållandet mellan detta maximum/majus och minimum/minus uppstår kunskapens "realform". Detta "heliga vetandet" får inte åsidosättas, varken genom den demoniska tanken eller genom den djuriska förnimmelsen. "Av dessa grader av vår insikt ('Erkenntnis') är varje en nödvändighet: att förnimma det närvarande, att tänka det frånvarande, att veta bådas mått". ("das Empfinden des Gegenwärtigen, das Denken des Abwesenden, das Wissen des Tantum an beiden.")

Med detta är huvuddragen i Thorilds filosofi karakteriserade. Det skulle gå för långt att visa hur den speglade sig i hans övriga skrifter eller i den serien av sexton akademiska avhandlingar han presiderade för. Avslutningsvis skall endast en skrift nämnas som prov på Thorilds universalistiska tänkande, *Theomelie der Genien*, "Allföreningen mellan högre andar". Precis som en gång i tiden Peter Ahlwardt nedlade Thorild här en plan för ett ordenssällskap. Det skulle rikta sig in på den "sublima universaliteten". Syftet var att samla ihop och ordna de kringspridda genierna och skyddsandarna. Genierna verkade i tre olika grader motsvarande den högre mänsklighetens tre regioner, "värdige", "ädle" och "gudomlige". Dessa delades i sin tur in i nio undergrader av själsstorhet. Inom graderna var målet att uppnå inre harmoni. Receptionsceremonierna var hämtade ur dagens kretslopp: okunskapens och råhetens natt i första, "allkrigets", morgonrodnaden i andra, proportionens och harmoniens dag i tredje graden. Så länge man inte kunde iscensätta dessa ceremonier kunde de framföras med patos: fråga, tal och sång. Förbundets sinnebild skulle vara Orpheus och Eurydike "humanitetens söta sorgbild". En ordenshemlighet och en ed formulerades, och orden skulle sammanträffa på solens dag, söndagen. Här skulle de olika graderna nu gradvis ("Harmonion") och i förening ("Panharmonium") förkunna det nyupptäckta i respektive kunskapsgren. Planen till "snilleförbundet" stannade naturligtvis på pappret, men blottar Thorilds ambition att likt illuminaterna skapa en orden där de högsta begåvningarna skulle samlas.[879]

Wallenius och Thorilds inflytande

På vilket sätt Wallenius och Thorild kan ha påverkat sin omgivning är svårt att bedöma. Wallenius hade under sin tid på universitetet fler studenter än Thorild. Deras studenter var huvudsakligen svenskar, hos Thorild nästan undantagsvis. Man tycks i regel inte haft några problem med att besöka bådas lektioner och

[879] Karl Warburg, "Från Thorilds senare dagar" i *Vintergatan* 1901, sid. 14-16 ger en sammanfattning på svenska. Originaltexten är avtryckt hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 18. häftet, Lund 1974, sid. 247-254. Jämför skildringen av ordenssamfundet med det talande kopparsticket med vilket Ahlwardt inleder sin skrift *Der Abelit* (1746). De utvalda samlas i en glänta i skogen, belysta av solen, omgärdade av symboliska egenskaper, i syfte att förädla sig själva. Abeliterna kände endast två klasser, men förenas med Thorilds "snilleförbund" just genom den gradvisa kunskapsförmedlingen. Så långt som Thorild (och Ahlwardt) påstår ligger ordensideologin i själva verket inte heller från frimureriet.

föreläsningar.[880] Den enskilde studenten uppfattade troligtvis skillnaden mellan deras typ av lärdom som ganska marginell. Wallenius gjorde sig alltså känd som talare och författare till panegyriker och parentationer, och han kan härigenom ha påverkat opinioner och åsikter. Han tog del i den småskaliga litterära kommersen och lät sig drivas med av den kulturella vågen, till exempel i form av romantiska Rügenresor. Thorild var den store systembyggaren, men endast Rühs och poeten Lappe kan räknas till hans mer bemärkta svenskpommerska studenter.

Wallenius och Thorild delade en kritisk syn på Kant och den idealistiska filosofin och hade i detta stöd från omgivningen. Mot slutet av svensktiden förenades de även av sitt franskhat och intresset för det fornnordiska, och Wallenius och språklektorn Winter presiderade för avhandlingar med en sådan inriktning. Thorild bekände i sina brev till Tham sin götiska tro och sökte tydligen uppmuntra denna sida hos Rühs. Under de sista åren i Greifswald utgav Thorild diktcykeln *Götamannasånger*. Alldeles som i det politiska manifest han sänt in till franska akademin, förhärligades här i poesins form bondeståndet som statens grundläggande enhet. Ernst Moritz Arndt verkar ha tagit till sig åtskilligt av Thorilds tankar. Redan i hans första akademiska skrift, "Ett mänskligt ord om friheten i de gamla republikerna" syns tydliga paralleller till *Rätt eller alla samhällens eviga lag*. Med självklarhet avfärdas boklig bildning till förmån för erfarenheten, och där ingen passande teori eller filosofi finns, tar Arndt sig friheten att själv bygga upp den.[881] Samma sida finns hos Rühs. Han begav sig ut på nygöticismens fält av nordisk fornkunskap och vågade formulera idéer som nästan förebådar den källkritiska Weibullskolan.

Arndt utgav 1803 ut en satirisk pjäs med titeln *Der Storch*. En storkfamilj söndras och går under genom påverkan av Kants och Fichtes idealistiska filosofi. De naturliga banden slits sönder eftersom allt naturligt ifrågasätts bortom rimlighetens gräns.[882] Den sedelärande berättelsen påminner starkt om Thorilds kritik av abstraktionen och hans betoning av den direkta upplevelsen. Arndt försökte sig även på att skriva en pedagogisk avhandling *Fragmente über Menschenbildung* som följer ett klart rousseanskt ideal. Barnet skulle fostras genom naturen, i naturliga förhållanden, och så länge som möjligt undanhållas bokdammet. Liksom Thorild uppmanar Arndt till ett åsidosättande av den teoretiska kunskapsbildningen och en tillit till sinnesförnimmelserna som den absoluta (maximala) perceptionen av verklighet. Thorilds uppfattning, att det man griper tag i är mer än det man begriper, går igen i Arndts pedagogiska tänkande. Än mer präglas han dock av Thorilds syn på det storslagna, vilda, ursprungliga, och vid flera tillfällen under sin svenska resa återkommer Arndt till detta motiv.

[880] Ernst Zunker, "Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald", i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953 sid. 46 förtecknar för Thorilds del 335 svenska och 189 tyska studenter under 23 terminer. Han anser att antalet studenter hos Thorild är högt och drar slutsatsen att dessa föreläsningar var mycket välbesökta. Men vid en jämförelse med Wallenius förteckningar eller naturvetaren Weigel håller inte denna bedömning. Här framgår också att de flesta som hörde Wallenius även besökte Thorilds föreläsningar.

[881] Jämför även med Richard Wolfram, *Ernst Moritz Arndt und Schweden. Zur Geschichte der deutschen Nordsehnsucht*, Weimar 1933 som i avsnittet "Thorild; Arndts Erste Schriften", sid. 37-50 går in på beröringspunkterna mellan Arndt och Thorild.

[882] Anmälaren i *Neueste Critische Nachrichten* 1804:6 observerade denna ambition.

Det kanske största inflytandet fick Thorild med de estetiska grunduppfattningar som han formulerade i sina avhandlingar, uppfattningar som kan ha inspirerat målaren Caspar David Friedrich.[883] Thorild gjorde en tydlig åtskillnad mellan de yttre och de inre sinnesförnimmelserna. I samband med formuleringen av sina "allblick"-teorier säger han "Ett öga i världens mittpunkt som skulle kunna omfatta oändligheten, endast *det* skulle kunna se rätt, se det eviga, den sanna harmonin." Om ögonen sluts uppstår en hel värld av inre synliga bilder, analogierna, och dessa är "sanningens Iris". Friedrich formulerade sig snarlikt och menade att man skulle sluta sitt fysiska öga för att med det andliga ögat allra först förnimma bilden. Den tyska idealismen menade att naturen skulle upplevas via medvetandet. Detta avvisade Thorild och Friedrich till förmån för den inre själsliga perceptionen. Landskapet förenades intuitivt med betraktarens inre, och det var konstnärens uppgift att förmedla detta intryck, inte slaviskt förmedla en naturtrogen avbild av omgivningen. Endast det som konstnären kände kunde han finna i landskapet. Friedrich tog till sig grundsatsen och menade att en bild inte skall vara uppfunnen utan upplevd ("nicht erfunden, sondern empfunden").

Friedrich och Thorild förenades också av en holistisk syn på samklangen med naturen och bilden som representation av samklangen mellan naturens alla delar. Sinnet var själens huvudorgan. När nu förnimmelsen av och själen i något sammanföll, uppstod det egentliga förnimmelseobjektet. Genom den så uppstående länken mellan betraktande subjekt och betraktat objekt utplånades deras olikhet. Istället skapades likhet och överensstämmelse, *identitet* i enlighet med filosofen Schellings definition. Thorild avvisade mytologiska framställningar och allegorier. Han menade att dessa speglade ett onaturligt efterhärmande. Precis som man i Rom en gång fallit för den grekiska estetiken, var Tyskland för "galliskt". I fråga om landskapets belysning beskrev Thorild norrskenet som den idealiska ljusfärgen ("in aurora boreali coloreum luminis lusum"). Frågan om och hur Friedrich eventuellt kan ha tagit del av Thorilds estetiska idéer kan väl aldrig till fyllest besvaras. Men parallellerna är så uppenbara att de inte kan ignoreras. En förenande länk mellan dem var en person som redan några gånger tidigare har skymtat fram: den litteräre prästen *Ludwig Theobul Kosegart*en (1758-1818). Kosegarten förenade på ett märkligt sätt tidens olika idéströmningar.

Provinsens litteratörer

Den "poetiska smittan": Kosegarten och hans krets

Kosegarten började sin karriär i Svenska Pommern på en tämligen opretentiös post: som rektor för stadsskolan i Wolgast. Hur perifer denna befattning än må verka, kunde han bland sina elever räkna två av de mest framträdande representanterna för den frambrytande svenskpommerska romantiken. Phillipp Otto Runge blev jämte Friedrich känd som provinsens stora målare och som samlare av folksagor. En annan elev var poeten och pedagogen Carl Lappe, som

[883] Gerhard Eimer, "Thomas Thorild und Caspar David Friedrich" i *Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen*, Band 19, Hamburg 1974, sid. 37-42.

senare flyttade till Sverige för att undervisa på Tyska skolan i Stockholm.[884] Kosegartens poetiska karriär tog sig först uttryck i lojala hyllningskväden till den svenska kungamakten som redan låter ana Sturm-und-Drangs känslostormar. 1777 publicerade han en dikt tillägnad Gustav III "Die wahre Grösse der Fürsten: eine Rede und Hymne an Gustafs von Schweden 31. Geburtstage". De första verserna sammanför hyllningen av monarken med nordiska motiv:

Wer kömmt in Wintergewittern,
Das Haar voll Schneegestöber, im Diadem
Zur Perle ein Eisgebürg?

Es rauscht sein Flügel, wie Windsbraut
Sein Odem mächtig wie Sturm im Walde. Ihm glüht
Rothbrennend das Antlitz wie Nordschein
[…]

Den Norden gebiet' ich. Auf ZEMBLAS
Hochtürmenden Schnee steht meine eiserne Burg
Durch Mitternachts Fröste erbaut

Vem kommer i vinterliga åskväder,
Håret fullt av snöyra, i diademet
Som pärla ett isberg?

Hans vinge brusar likt virvelvind
Hans andedräkt mäktigt som stormen i skogen
Hans anlete brinner rött som norrsken

Jag behärskar Norden. På Zemblas
Högttornade snö tronar min borg av stål
Byggd av Midnattens Frost

I det följande tar Nordpolen till orda och talar till Gustav III. Hjälten krossade "den hundrahövdade Hydrans anarkiska" styre, hans spira skall härska från Nordpolen till de baltiska stränderna, "vom Pol bis zum Balthusgestad". Ishavets kuster, svearnas söner skall tillika med den baltiska kusten, tyskarnas söner vara stolta över Gustav: "ty tysk är även och av tyskt blod är hjälten". Den pommerska och svenska enheten konstrueras i dikten geografiskt genom de rumsliga metaforerna. De pommerska och svenska "sönerna" förenas i känslan av stolthet gentemot den gemensamme monarken. Ett särkilt argument för de

[884] Om de litterära strömningarna vid tiden samt Kosegarten och hans krets jämför med Horst Langer, "Zwischen Aufklärung, Empfindsamkeit und Politik. Literatur in Pommern an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert" i *Tausend Jahre pommersche Geschichte*, Köln 1999, sid. 387-414 samt av samme författare "Schweden in Werken pommerscher Dichter, Gelehrter und Publizisten in der zweiten Hälfte des 18. und an der Wende zum 19. Jahrhundert" i Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998, sid. 103-113. Denna sista korta uppsats tjänar till en god introduktion i generationen av litteratörer, historiografer och konstnärer som följer.

förstnämndas stolthet är den svenske monarkens tyska härkomst.[885] Samma år 1777 utgav Kosegarten sin första diktsvit, "Melankolierna" följd av "Tårar och glädje".[886] Diktsamlingarna präglades av natursvärmeri och naturdyrkan. Naturen är för Kosegarten den mänskliga själens eko, och betraktelsen av Guds skapelse en gudstjänst. Som präst skulle Kosegarten utveckla sin naturteologi till en bärande ingrediens i förkunnelsen.[887] Konsthistorikern Koerner karakteriserar Kosegartens religiösa världsbild på följande sätt: "[…] In this bleak and ascetic landscape the poet found a natural reflection for his own self-consciously Northern piety." Denna nordiska fromhet, menar Koerner, stod Caspar David Friedrichs konst nära. Koerner talar till och med om en "visual analogy" till Kosegartens diktkonst.[888]

Vid sidan om de egna poetiska verken och romanerna sysselsatte sig Kosegarten med att översätta engelsk litteratur. Han utgav en antologi med de nyaste brittiska poeterna och Garnetts reseskildring genom Skottland och Hebriderna. Ett appendix om det skotska höglandets dikt- och tonkonst, författat av Campbell, skulle visa äktheten i de Ossianska sångerna. Intresset för det brittiska delade han med Thorild, och han försökte sig även på en tysk översättning av Adam Smiths skrifter. År 1792 flyttade Kosegarten till Rügens och Tysklands yttersta nordspets, där han övertog det kungliga pastoratet i Altenkirchen efter Samuel Gustav Wilcke. Kosegarten höll sin introduktionspredikan utomhus i fiskeläget Vitte, eftersom traktens befolkning i september och oktober sysselsatte sig med sillfiske. När händelsen annonserades i provinsens lärda tidskrift poängterades närheten till naturen: "En man som känner det stora och upphöjda i naturen så mycket som Herr K. måste nu uppträda i detta naturens öppna tempel. Han valde därför, i anseende av denna sällsynta plats, det ömsesidiga närmandet mellan skaparen och skapelsen som föremål för sin betraktelse."[889] I en predikan för sillfiskare på Rügen uttrycktes alltså ett av den kommande romantikens centrala motiv. I flera sammanhang förvandlade Kosegarten det dramatiska landskapet på

[885] Talet och dikten berördes kort i *Neueste Critische Nachrichten* 1777:2, trycket annonserades i 1777:35. Jämför även Monika Schneikart (utg.), *Alltagskultur im Spiegel alter Drucke. Vitae Pomeranorum*, Greifswald 2000, sid. 32 samt av samma författarinna "Alltagsbeziehungen zwischen Pommern und Schweden in Alltagstexten: Ein Blick in die Vitae Pomeranorum" i Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998, sid. 58f.

[886] Jämför med recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1777:20. Kosegarten säger att hans motiv inte är mode eller efterlikning utan sanning och känsla.

[887] Jämför med den utförliga skildringen hos Eberhard Rose, "Regionalität, Poetizität, Theologie der Natur. Uferpredigten auf Rügen im Werk Ludwig Gotthard Kosegartens" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 449-499.

[888] Joseph Leo Koerner, *Caspar David Friedrich and the subject of landscape*, London 1990, sid. 78 och 80. Kosegartens påverkan för utvecklingen av Friedrichs romantiska världsbild behandlas utförligt av Gerd-Helge Vogel, "Die Bedeutung Ludwig Gotthard Kosegartens für die Herausbildung des frühromantischen Weltbildes bei Caspar David Friedrich" i Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994, sid. 549-562. I detta samlingsband behandlar flera bidrag Kosegartens författarskap och kontakter.

[889] Jämför annonseringen i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:50. Den religiösa laddningen av naturen passar in i den naturlyriska trenden i psalmboksdiktningen som Jacob Christensson framhäver som ett typiskt svenskt inslag i identitetssökandet. Se hans *Landskapet i våra hjärtan*, Lund 2002, sid. 26ff.

Rügen till känsloladdad litteratur. I *Briefe eines Schiffbrüchigen* rannsakas naturen och livet på ön och i världen utifrån den förlistes perspektiv. Den litteräre prästen intresserade sig även för öns mytiska förflutna.

År 1794 utgav Kosegarten en samling av texter med titeln *Rhapsodien*, ett tecken på Sturm-och-Drangs frambrytande i Svenska Pommern. Här ingår två texter av stort svenskt intresse. Kosegarten lät avtrycka en dedikation till Gustav IV Adolf som egentligen hörde till hans från engelskan översatta romerska historia, *Römergeschichte*.[890] Han menade att det var nödvändigt eftersom recensenterna inte tagit den ringaste notis om dedikationen, som enligt hans åsikt hörde till hans mest lyckade arbeten. Dedikationen är förvånansvärt rättframt formulerat i framhävandet av människans okränkbara självbestämmanderätt. Kosegarten beskriver hur det romerska folket tack vare en jämvikt mellan samhällets krafter hade nått inre lugn och stabilitet. Makten var rättvist fördelad och frihet hade vunnits genom dygdernas stränga efterlevnad. Men friheten spelades bort i partistridigheter och en urholkning av patriotismen. Det var lätt för de "ädlare barbarerna" att svepa undan det dekadenta romerska riket, vars historia var en lärdom för alla furstar och människovänner. Man inser lätt att det är likgiltigt om ett land styrdes av en, flera eller många, att det viktigaste var hur staten förvaltades: "All sund politik och regeringslära måste utgå från de väsentliga och outsläckliga grunddragen i människans natur". Förnuftet var huvudegenskapen i denna människonatur, men detta upphörde att vara förnuft om den saknade förmågan "sich selbst freithätig durch sich selbst zu bestimmen", alltså att själv bestämma över sin egen frihet genom sig själv.

Självbestämmanderätten måste garanteras av författningen om man inte ville beröva människan hennes autonomi och sänka henne till det viljelösa djurets nivå. Men rätten till förnuftets utveckling måste följas av lidelsernas inskränkning, eftersom lidelserna inkräktade på människans frihet. Den romerska historien gav tydliga prov att folkets sällhet stod att finna i balansen mellan detta tvång och frihet, först då blev "patriotismen det nationella sinnelaget och nationens lott ren välfärd". Det högsta onda uppstod genom en godtycklighet i regimen. Nu riktade sig Kosegarten direkt till Gustav IV Adolf som skulle ärva "Europas äldsta tron" och anbefallde honom att med den romerska historien i åtanke förvalta sitt regeringsuppdrag som den bäste bland sitt folk.

År 1795 utkom en romantisk reseskildring om Rügen författad av en viss Rellstab. Den kritiserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1797:27 för att vara allt för känsloladdad och subjektiv. År 1800 publicerade Kosegartens elev Carl Nernst en skrift med titeln *Wanderungen durch Rügen*.[891] Fem år senare följde en starkt romantiserad ny version, *Streifzüge durch Rügenland*. Recensenten menade att verket var alltför poetiskt, men framgick med all önskvärd tydlighet att ön ägde en rikedom på naturscener. Där rådde en "harmoni i regellöshet", det stora förbands med det ringa, det vilda med det sköna i rätt proportion, "Übereinstimmung", med andra ord: identitet i romantikens uppfattning.[892] Ungefär vid samma tidpunkt sökte sig *Carl Lappe* (1773-1843) till Kosegartens hem för att bli

[890] *Neueste Critische Nachrichten* 1792:33 samt Ludwig Theobul Kosegarten, *Rhapsodien*, Leipzig 1794, sid. 219-227.
[891] *Neueste Critische Nachrichten* 1801:34.
[892] *Neueste Critische Nachrichten* 1805:31.

Bild 42: Ludwig Theobul Kosegarten (1758-1818), den 'poetiske præsten' som introducerade Sturm-und Drang-litteraturen i provinsen.

informator efter Ernst Moritz Arndt.[893] Kämpe rapporterade till Gjörwell: "Den poëtiska prästen Kosegarten på Rügen skall vara af hypochondrie illa medtagen. Som nymodig präst älskas han ej i landet, hvarken af gamla präster eller gammal Adel." Några månader senare kunde han tillägga att Lappe "en tid uppehållit sig hos den berömda P. Kosegarten i Altenkirchen på Rügen och kanske der insupit den poëtiska smittan." Lappe höll på med att översätta Kellgren till tyska.[894] Hans Kellgrenöversättning utkom1802, och kort därefter ett eget band med "skandinaviska" dikter, några i Kellgrens stil.[895] Lappe blev sedermera lärare vid Tyska skolan i Stockholm, dit även Nernst sökte sig. Den senare kan betraktas som bröderna Grönings efterföljare i det att han utgav en tidskrift i Leipzig med titeln *Schwedisches Museum*.[896]

Kosegarten var verksam som suggestiv guide för de romantiska kulturturis terna på Rügen, något den preussiske prästen Zöllner utförligt beskriver i sin 1797 utkomna reseskildring. Möller kunde vid recensionen av Zöllners pommerska resa associera till de romantiska trakter han själv hade sett under sin svenska tid.[897] Wallenius vistades 1795 tre veckor på ön tillsammans med den

[893] *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, Band 1, München 1988, sid. 723. Lexikonartikeln hävdar att Arndt hos Kosegarten bekantar sig med mystikern Jacob Böhmes skrifter.

[894] Kämpe till Gjörwell, 10/3; 24/11 1801 och 30/3 1802, KB, Ep G 7:33/34. Karl Lappes dotter Ida översatte flera av Runebergs skrifter. Gjörwell blev tydligen intresserad av Lappe. I alla fall meddelade Wallenius pliktskyldigt det lilla han visste om denne i brevet Wallenius till Gjörwell, 7/5 1802, KB, Ep G 7:34. Kellgrens samlade skrifter presenterades utförligt på tyska i *Neueste Critische Nachrichten* 1797:12. Även Rühs försökte sig på Kellgrenöversättningar som han skickade till Gjörwell. Rühs till Gjörwell, 2/4 1802, KB, Ep G 7:34. Rühs brev är nummer 27. Översättningar ur Kellgrens *Mina Löjen* är felaktigt insorterade efter brev 30.

[895] Diktsamlingen presenterades utförligt i *Neueste Critische Nachrichten* 1802:14. Jämför presentationen av Kellgrenöversättningen i *Neueste Critische Nachrichten* 1802:14 och Lappes egen diktsamling i nummer 1802:15.

[896] Jämför med Irmgard Leux-Henschen, "Christian Wilhelm Lüdekes Gelehrsamkeitsarchiv" i *Lychnos*, Uppsala 1955, sid. 116ff. där bröderna Grönings verksamhet kort berörs. Om Nernst jämför även med Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 24.

[897] Jämför anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1797:50 och 52. Det är naturligtvis även möjligt att recensenten är Wallenius.

svenske porträttmålaren Johan Gustaf Wästrom som under lång tid hade bott och verkat i Svenska Pommern. Wäströms porträtt av Kosegarten, som antagligen kom till under denna resa, graverades senare som kopparstick.[898] I Jasmund besöktes badanstalten och brunnen, den geografiska höjdpunkten var utflykten till den klippiga kusten *Stubbenkammer* där man kunde få en "vacker havsvue".[899] Vid Sagard formligen trängdes resenärerna, hela åtta vagnar sökte sig till kritklipporna "vid den vrålande Östersjöns kust" där man stirrade 400 famnar ner mot djupet. Trots den väldiga naturen var ressällskapet uppsluppet och förtärde sin middag i detta storslagna sceneri. Wallenius sammanträffade också två gånger med prästen "Dyster" (som Kosegarten kallade sig själv).[900] Tillsammans med honom vandrade Wallenius till Kap Arkona, Tysklands nordligaste punkt. I närheten låg ett fiskeläge där Kosegarten tio år senare skulle bygga ett mycket speciellt kapell för sina folkupplysande så kallade "strandpredikningar".[901]

Vid Arkona, ja, på hela Rügen kunde man finna dramatiska landskap, omhöljda av sagornas dis. Förkristen historia och gravrösen trängdes på samma yta. Här hade man i början av 1730-talet hittat den runsten som väckt Nettelbladts entusiasm. Släktskapen med Skottland och Skandinavien mobiliserades som motiv i Kosegartens ossianinspirerade naturlyrik, och han gav även ut en samling av "förtidens sägner". I den svenska översättningen av hans epos "Ritogar och Wanda" hör vi skalden spörja ett gravröse: "Tusenåriga sten! Hvem täcker du? Åt vilke fallne/Reste de dig?". Han fördömer "den nyckfulla, mordiska Nornan" (översättaren infogade "Wurdi, glömskans gudinna") som hade berövat hjältarna hågkomsten. Kosegarten räddade nu berättelsen om Ritogar och Wandas öden ur glömskans klor ("På höjden Arkona höll han sitt hof der han ostört njöt en dyrkämpad hvila"). Så fortsätter på tjugo sidor den mytiska historien på vers som skall påminna om skaldernas hjältekväden.

De romantiska resenärerna, skribenterna och konstnärerna flockades kring Kosegarten i hans "Nordiska Arkadien". Caspar David Friedrichs lärare, ritmästaren vid universitetet, arkitekten och frimuraren Quistorp var en av Kosegartens närmsta vänner och illustrerade hans första diktverk. Tillsammans med sin elev reste Quistorp kring på ön. Den första fasen i Friedrichs konstutveckling kan kallas för den rügenska. Han avbildade öns "poetiska karaktär, […] genomskuren

[898] Se notisen i *Neueste Critische Nachrichten* 1798:43 och artikeln "Waeström" i *Svenskt Konstnärslexikon*, Malmö 1967, sid. 537f. Wäström tycks ha varit verksam i både Svenska Pommern och Skåne.

[899] Kämpe till Görwell, 10/3 1801, KB, Ep G 7:33. Kämpe skriver om Rügenturisten Arvprinsen av Weimar. Det skulle bli "en rarité för sådane Mediterranei" att se den dramatiska kusten på ön.

[900] Wallenius upptog subskription på Kosegartens skrifter i Greifswald. Se *Neueste Critische Nachrichten* 1797:36. I Karls Schildeners "Aufforderung zu Nachforschungen über Künstler und Kunstwerke in Pommern", *Greifswalder Academische Zeitschrift*, band II, 1826, sid. 58 berättas om Wäströms verksamhet som massproducerande porträttmålare. Nästan i varje familj skall det ha funnits en porträttbild över någon familjemedlem, utförd av den svenske konstnären skriver Theodor Pyl i "Kunst und Künstler in Greifswald" i *Beiträge zur Geschichte und Alterthumskunde Pommerns*, Stettin 1898, sid. 191.

[901] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del III, sid. 37f. (om resan till Rügen tillsammans med vännen Wästrom). Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1998 ägnar ett helt avsnitt åt Kosegartens strandpredikningar. Det var tänkt att Philipp Otto Runge skulle smycka ut kapellet, men det första napoleonkriget kom emellan.

av vattendrag, vita höjder och ossiansk-magisk air." Kosegarten har kallats Rügens skald, Friedrich Rügens målare.[902] Man behöver bara tänka på tavlan *Kreidefelsen auf Rügen*, som på ett förunderligt sätt fångar in den romantiska människans möte med öns natur. Ett axplock av Kosegartens dikter översattes 1804 till svenska.[903]

Kosegarten utnämndes till professor efter Arndt som 1806 funnit för gott att fly landet under den franska ockupationen. Han presiderade för en del avhandlingar med svenska respondenter. På ett oefterhärmligt sätt karakteriserade Atterbom på sin tyska resa mötet med hans "oceanska majestät". I synnerhet var det Kosegartens röst som förledde Atterbom till en kvick utläggning om korrespondensen mellan stämman och det klippiga Rügens havsbrus. Den åldrige professorns röst fick "ett förvånande tycke af vågornas klagan, när en uppväxande storm välter dem emot branta klippsträndер! […] Jag inbillade mig att Östersjöns dimmiga hafsman stod framför mig."[904]

Avgränsningen mot den franskinspirerade svenska litteraturen

En närmare inblick i Kosegartens poetiska tänkande vi får i samband med översättningen av Wallenius *Äreminne* över Pollett (tryckt i *Rhapsodien* 1794). När Kosegarten skulle översätta skriften till tyska fäste han sig vid att Wallenius var influerad av en franska *eloge*-stil som inte passade tyska språkets karga och ursprungliga idiom. Vi skall här kort beröra hur skillnaden mellan det tyska och det franska uppfattades i en relativt obetydlig men då vanlig litterär genre.[905]

Polletts uppväxt skildrades hos Wallenius med pliktskyldig elegans. Familjen kom från den forna svenska besittningen Pfalz-Zweibrücken, "som raseriet [franska revolutionen] i våra dagar sköflat". Krigsmän, lärde och medborgare skulle nu som vandringsmän stanna upp för att begrunda Polletts märkvärdiga öde som slutade vid "foten av denna Olymp [...] vetenskapernas nya tempel inom Germaniens gräns, Georgia Augusta. Brittisk rikedom har gjort det namnkunnigt." Polletts främsta förmåga låg i matematiken, historien och "verldsbeskrifningen". Han blev redan i unga år en skicklig artillerist och avlade redan vid femton års ålder officersexamen. Vid sidan om de martialiska konsterna intresserade han sig för fransk och tysk skönlitteratur. "Deras skönaste ställen afskref han, lärde dem utantill, samt gjorde således oförmärkt deras uttryck och föreställningssätt till sina egna." Dessutom spelade Pollett fiol i ett stralsundiskt musiksällskap. Efter en tid anställdes han vid det svenska regementet i Frankrike, *Royal Suèdois*

[902] Karl Schildener, "Aufforderung zu Nachforschungen über Künstler und Kunstwerke in Pommern" i *Greifswalder Academische Zeitschrift*, Band II, 1826, sid. 40f. Schildeners artikel är kommenterad av Quistorp själv. Man måste tänka på att Friedrich vid denna tidpunkt inte längre hörde till de firade konstnärerna och snart skulle falla i glömska. Friedrich-specialisten Börsch-Supran menar att konstnären i mötet med Rügen gjorde "his most important compositional breakthrough". Jämför Joseph Leo Koerner, *Caspar David Friedrich and the subject of landscape*, London 1990, sid. 78. Om generationens förhållande till Rügen se även Richard Marssons, *Aus der Schwedenzeit von Stralsund*, Stralsund 1928, sid. 51-56.

[903] Ludwig Theobul Kosegarten, *Skaldstycken*, Stockholm 1804. Översättare var C.N. Humble.

[904] Per Daniel Amadeus Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, Örebro 1859, förra bandet, sid. 27f.

[905] Den litterära konstruktionen av texternas nationellt laddade egenskaper har behandlats i Andreas Önnerfors, "The Idea and the Text – a Note on transcultural Historical Text Analysis" i Ohlson/Zilmer: *Nordistica Tartuensia 8*, Tartu 2003.

och uppehöll sig vid dess förläggning i Strasbourg nära sin faders hemtrakter. I finska kriget värvade Pollett ett eget kompani och gick ombord på de "pomerske kanonsluparne" som lämnade Stralsund i maj 1790. Många krigsanekdoter räknades upp, bland annat att Pollett skulle ha erövrat den första trofén från den ryska flottan. Efter hemkomsten till Stralsund var alla övertygade om den begåvade unge Polletts stundande karriär – världsvan, språkkunnig, vitter, erfaren militär – allt tydde på en blivande svensk statsman.

Efter Gustav III:s död besökte han huvudstaden "och upsökte med utmärkt nöje dem, som i historia kunde känna uplysning. […] Med en särdeles förkjusning beskrifver han besöket hos den Kongl. Bibliothecarien GJÖRWELL, hvilken han gifver tillnamnet af den Svenske Moser, hvars dyrbara samlingar han genomögnar och hvilken han hedrar med de största, högst förtjenta loford." I en fotnot radar Wallenius upp ett antal verk ur Polletts hand, anteckningar över Stockholm, berättelser från finska kriget, men även två pjäser ett "militärt skådespel" och en tragedi. Det första uppfördes "på Stralsunds teater med bifall". Den "hectiska febern" i Göttingen och budet om den dödliga sjukdomens obotlighet mottog Pollett "med stillhet och manlig ståndaktighet". Han dog, 25 år gammal, i sin väns närvaro, en student Wewezer från Greifswald och undertecknande sitt testamente på dödsdagen. Äreminnet inleds med ett Ossiancitat: "Happy are those who die in youth, when their renown is around them".

Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1793:48 menade att Pollett på grund av "sitt geni, sin kärlek till vetenskaperna, sina lärda kunskaper och ädla karaktär" väl förtjänade ett monument som av Wallenius hade upprättats "med en sörjande vänskaps fullständiga innerlighet och värme. Ingen kommer att läsa skriften utan att med honom tycka synd om en ung mans tidiga död, av vilken fäderneslandet i mer än ett avseende hade största orsak att göra sig stora förhoppningar om."

Kosegartens översättning ingick i de 1794 publicerade *Rhapsodien* med titeln "Mnemonion ihrem edlen Freunde Karl Georg Pollett". På titelbladet övertogs Ossiancitatet från Wallenius. Kosegarten ville resa ett vänskapsmonument över Pollett i sina *Rhapsodien*. Emellertid stötte han vid översättningen på ett fundamentalt problem: "Jag fann snart att jag var tvungen att förläna skriften (för att göra den mer njutbar åt den tyska publiken) något mindre talträngdhet och något mer energi, något mindre utsmyckning och något mer enkelhet." Man kunde inte lasta författaren Wallenius för detta. Han skrev helt i enlighet med den svenska stilen: "Ty det svenska *Äreminnet* har tidigt och endast utbildat sig i enlighet med den franska akademins frasrika eloger, vars skimrande och eleganta diktion någorlunda kompenserar för innehållets tomhet, men svårligen tål att översättas till vårt skörare och kargare idiom [tyskan]."

Kosegarten hade (med Wallenius tillstånd) behandlat förlagan mycket fritt. Framställningen hade blivit mera levande, situationer hade målats med egen pensel, av enskilda kraftiga delar uppstod nu istället en "disparat helhet". För att bilda sig en uppfattning om de stilistiska skillnaderna mellan Kosegarten och Wallenius räcker det med en jämförelse av ett kort passage i början av texten.

Wallenius *Äreminne* (1793, sid. 8):

> "Min Läsare, hvem Du ock är, stanna några ögonblick inför denna tafla. – Må en röst tränga till dit öra, förgänglighetens son! här föll den raske ynglingen

midt uti sitt lopp. Krigsman! här vilar en ung hjelte. Lärde! här ett af de sällan upgående snillen, som tidigt visade sig och tidigt försvann. Medborgare! här, redan här, den redlige undersåten, som alltid tänkte väl, som blottade sitt bröst åt faran och öfvervann hänne, som hedrade det ärefulla namn han bar, och i alla afseenden öfverträffade sin tid och sina år."

Kosegarten "Mnemonion" i *Rhapsodien* (1794, sid. 240):

"Wer Du auch seyst, o Wanderer, verweile einige stille Augenblicke vor diesem Mahle – Sohn der Vergänglichkeit, hier erlosch ein Jüngling in seinem vollsten Lodern! Krieger, hier fiel ein Held! Weiser, hier ruht ein Liebling Uraniens! Bürger, hier schläft unsrer Brüder Einer. Der treuern, der biedern, der redlichen und tapfern Einer!"

(svensk översättning: "Vem du än må vara, å vandrare, vila några stilla ögonblick vid denna vård – förgänglighetens son, här slocknade en yngling mitt i sin starkaste glöd! Krigare, här föll en hjälte! Vise, här vilar en Uraniens älskling! Borgare, här sover en av våra bröder! En av de trogna, de redliga, rättskaffens och tappra!")

Den kanske mest frapperande skillnaden är att Kosegarten helt trollar bort den "redlige undersåten" ur förlagan och istället knyter an till brodersbegreppet, kanske påverkad av den franska revolutionens retorik. Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1794:29 intog en inte okritisk hållning gentemot Kosegartens översättning. Han tvivlade på att Wallenius skulle ha haft för avsikt att efterhärma de franska elogerna. Dessutom verkade Kosegarten inte ha förstått vissa delar av originalet och gjort rena felöversättningar. Han klandrades också för att ha utelämnat "en av bästa passagerna i slutet". Detta avsnitt hade Wallenius kryddat med patriotiskt-rojalistiska utrop.

Men Kosegartens kommentar till översättningen vittnar om den tyska litteraturens strävan att avgränsa sig från det franska. Här ligger en latent kritik mot det svenska som man menade okritiskt följde de inlånade stilmönstren. Ernst Moritz Arndt skulle tolv år senare utförligt beskriva de "tyska" och "franska" falangerna inom den svenska litteraturen. Kosegartens ambition att levandegöra texten laddar den med kraftiga och energirika uttryck, "slockna" istället för "falla", "Uraniens älskling" istället för "uppgående snille", "vise" istället för "lärde". Just det sistnämnda ordparet tog Thorild ständigt fasta vid. Redan hans första avhandling 1797 "Vem är verkligen lärd?" behandlade just denna tematik. Att vara lärd och att vara vis är två helt skilda saker. *Die Gelehrtenwelt* utgavs under mottot *Sapere aude*; våga vara vis. Wallenius hade gjutit sitt äreminne i en retorisk tämligen konventionell och konsistent form. Men Kosegarten sprängde ramarna och menade att det stilistiskt ofärdiga, det ofullbordade kunde förenas till en "disparat helhet".

I nummer 1798:43 av *Neueste Critische Nachrichten* presenterades en ny naturlyriskt diktband av Kosegarten under ett titelcitat som ligger nära Thorilds tankegångar: "Was ist Wahrheit? Sprecht von euren Thronen, wo ihr metaphysisch dunkel schwebt" ("Vad är sanning? Tala från era troner där ni svävar metafysiskt och dunkelt"). Den poetiska smittan hade med Kosegarten kommit till provinsen, och efter sekelskiftet drev Ernst Moritz Arndt poesin vidare i samma riktning. I hans första diktsamling publicerades "Hermanns Siegeslied", som behandlar germanernas seger över romarna. Tuiskons söner segrar genom Odens ingripande över erövrarna, den romerska ockupationsmakten. Tack vare

segern sträckte sig aldrig dess herravälde fram till Östersjön, den germanska friheten är räddad.[906] Även konstnären Friedrich försökte sig på diktkonsten. Det är en inte alltför vågad gissning att anta att han såg en korrespondens mellan ordets och bildens väsen.

Naturen och det Nordiska

Den tidigare femtioårsperioden hade valt begrepp som "förnuft", "upplysning" eller "lycksalighet" som ledstjärna. Men idealiseringens generation riktade in sig på det människan kunde förnimma direkt och konkret, utan abstraktioner. Det utgör själva basen för omvärderingen av tillhörigheten till det nordiska. Att det finns en skillnad mellan det nordiska och det svenska antyder Kosegartens, Thorilds och senare Arndts uttalanden. De avvisade franska stilmönster som den svenska litteraturen hade gjort till sina egna. Thorild hyste en tämligen respektlös inställning gentemot den svenska litteraturen, och han föreläste aldrig om den. Det Nordiska däremot representerade det orörda, ursprungliga, oförvanskade och höga. Naturen var inte längre, som under den utilistiskt dominerade eran, något som skulle förse människan med jordbruksprodukter och råvaror. Skapelsens mening var inte den ekonomiska nyttan. Naturen hade ett estetiskt värde i sig, den bildade ett "landskap", en bakgrund mot vilken människan speglade sina tankar och känslor, ett landskap i vilket hon placerade sitt eget själsliv.

Wallenius självbiografi innehåller rika prov på reflektioner om naturen. Efter en lång tid av sjukdom utbrister han: "Å! Vad vacker var naturen när jag åter igen varseblev den i sin fulla prakt, hur härligt var inte dess gröna färg, hur smyckad var inte den faderliga nejdens matta. Sött var fåglarnas välkomnande." Människan kunde även söka tröst och återhämtning i naturen. Efter systerns död 1784 begav sig Wallenius ofta till kyrkogården på Värmdö. Därifrån "rodde jag min lilla båt i det vackra månljuset tills jag nådde stranden vid Wretlanda. Jag såg då tillbaka på kyrkan så som den speglade sig i den stilla sjön. Å, det var ett ärevördigt skådespel! Allting var så stämningsfullt kring mig. Jag var så gärna ensam i naturens söta sällskap."[907] Hur intensiv känsloladdad kyrkogården var, avspeglas i det tal han höll 1795 till minnet av frimuraren Adolf Friedrich von Olthofs död: Kroppar multnar till damm, den avlidnes ande fanns i närheten.

Månskenspromenaderna blev en del av det pommerska borgerskapets nöjen. Majoren Pollett föll i lyrisk hänfördhet i sin väninna "Lunas" sällskap, till och med under ryska kriget: "Du fredliga ljusgestalt! Hur ofta lyste du inte vägen genom Finlands labyrintiska skärgårdar åt min irrande köl. Hur många nätter förskönade du inte åt mig som satt på Marjansaris klippor!" Han kallades för en "somnambul drömmare" ("mondsüchtiger Träumer"), Youngs och Werthers

[906] Ernst Moritz Arndt, *Gedichte*, Rostock och Leipzig 1803, sid. 6f. Arndt anslöt sig till upptäckten av Tysklands förkristna motivvärld som hade inletts av poeten Klopstock. Redan på 1760-talet hade denne gett ut en hjältedikt om Hermann, germanernas anförare mot romarna.

[907] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 30 och 64f.: "O! Wie schön war die Natur als ich sie in ihrer vollen Pracht wieder erblickte, wie herrlich war das grün, wie geschmückt der Teppich der väterlichen Flur. Süß war das willkommen der Vögel." och "so ruderte ich im schönen Mondschein mein kleines Boot bis ich das Wretlandsche Ufer erreichte. Von da sah ich nach der Kirche zurück wie sie sich in dem stillen See spiegelte. O das war ein ehrwüridges Schauspiel! Alles war so feierlich um mich her. Ich war so gerne allein in der süßen Gesellschaft der Natur."

efterapare.[908] Kring Greifswald kunde man göra "angenäma och pittoreska promenader", skriver Wallenius vid ett tillfälle. Speciellt gällde detta hamnorten Wiek, där man kunde möta de hemvändande skeppen och ta avsked från de avgående. "Wijk ligger en halv mil utanför staden där de större skeppen lägger till. Till denna angenäma ort kan man komma på vintern och sommaren: på land, på vatten, på isen, på båtar, till häst eller till fots. Ofta gjorde jag lustresor ('Lustreisen') för att bese den plats där jag för första gången den 1 augusti 1783 satte min fot på pommersk mark!" Även Thorild verkar ofta ha promenerat kring staden och blev helt intagen av den sjunkande solen vid den pommerska Östersjöhorisonten.[909] Naturlyriken kunde till och med smyga in sig i behandlingen av vetenskapliga texter. Vetenskapsakademins handlingar för tredje kvartalet 1795 sammanfattades under mottot "Und fühlet sich ganz als Priester der Natur", den nya upplagan av Linnés *Species Plantarum* under Ossiancitatet "So florish these, when those past away". Medicinaren och anatomen Carl Asmund Rudolphi utgav 1798 en diktband, "Floras Elysium", som var tillägnad konstnären Runges vän, svenske filosofie adjunkten Muhrbeck. "Die Natur" riktades till Kosegarten. Dikterna är ett slags versifikation av Linnés fysikoteologi.[910]

Jämte naturen intog alltså det nordiska en alltmer framträdande plats. I och för sig hade de nordiska motiven länge utnyttjats vid sidan om de antika. De ingick som rekvisita i Sveriges nationella och akademiska teater- och ordkonst. Men den nya generationen kunde inte uppleva det annat som en förvrängning när man inte kunde se någon fundamental skillnad mellan antik eller nordisk mytologi och deras bearbetning efter franska stilmönster. Pliktskyldigt recenserades pjäser som Leopolds *Oden eller Asarnas utvandring*, men någon riktig popularitet kunde dessa alster inte vinna.[911] Möjligtvis fungerade de ändå som vägröjare; det var nu kutym att behandla det nordiska. Men den verkliga omvärderingen verkar ha utgått ifrån Tysklands intellektuella.[912] Receptionen av Ossian och den "högskotska" diktkonsten hade utlöst en jakt efter ursprunglighet i hela Europa. Språkforskare och esteter rannsakade sin egen kulturs oförvanskade litteratur. Ett tidigt exempel för denna strävan ger den sydtyske publicisten Gräter som 1790 utgav en tidskrift med titeln *Nordische Blumen*, där den nordiska poesins styrka framhävdes. Och det var självklart att *Neueste Critische Nachrichten* med sin ambition att granska de flesta skrifter som rörde Sverige och Skandina-

[908] Till och med en annars så rationell person som prästen Müller i Stralsund skriver i sin självbiografi om att man vandrade vid månsken och uppsökte naturen för att läsa litteratur som Young och Milton. Vid flerfaldiga tillfällen dyker detta upp i Gustav Buchholz, "Neuvorpommersches Leben im 18. Jahrhundert nach dem Tagebuche des Stralsunder Predigers Joh. Chr. Müller (1720-72), I. Theil" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, 1910, sid. 1-108. Ludwig Theobul Kosegarten, *Rhapsodien*, Leipzig 1794, sid. 292.

[909] Per Daniel Amadeus Atterbom, *Svenska siare och skalder*, del 5, Stockholm 1849, sid. 400.

[910] Anmälningar i *Neueste Critische Nachrichten* 1796:50; 1798:10; 1798:30.

[911] *Neueste Critische Nachrichten* 1790:46.

[912] En hel avhandling har ägnats åt att kartlägga en grupp av tyska intellektuella som var verksamma i detta avseende. Författarinnan argumenterar för att de underbyggde basen för kopplingen mellan begreppen "Norden" och "nation" i den tyska självdefinitionen. Ett avsnitt behandlar Arndt och hans syn på Norden. Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996; "Ernst Moritz Arndt und sein Verhältnis zu Schweden", sid. 171-201. Här behandlas även poeten Klopstock utförligt.

vien även tog del av Gräters tidskrift.[913] År 1792 anmälde man fortsättningen, *Bragur, litterarisches Magazin der deutschen und nordischen Vorzeit*. Redan titeln visar tidskriftens ambition att påvisa likheten eller åtminstone parallellerna mellan det nordiska och tyska. Så behandlade det första bandet bland annat släktskapen mellan de germanska språken och engelskan. Vid recensionen av andra bandet framgick att skandinavisten Nyerup i Köpenhamn arbetade tillsammans med Gräter. De medeltida tyska minnesångarna och mästersångarna jämställdes med druider och barder i Skottland och Skandinavien, och den skotska förebilden var ett stående inslag i publikationen. Överlägsenheten i förhållande till den klassiska diktkonsten poängterades gång på gång.[914]

Bragur publicerade 1794 en uppsats om den svenska fornforskningens närvarande tillstånd, byggd på brevväxlingen mellan Gräter och Samuel Ödmann i Uppsala. Texten berörde i korta drag även skönlitteraturen i Sverige. Ödmanns intresse för den bibliska filoologin har sin bakgrund i att också Gamla Testamentets hebreiska texter ansågs bära på den ursprunglighet som tiden var så intresserad av. Ödmann utgav en periodisk tidskrift *Strödda samlingar*, dominerad av hans språkforskning. Wallenius skriver i sin självbiografi att han korresponderade med Ödmann och medverkade i *Strödda samlingar*. Kontakten med Ödmann kan i så fall ha blivit ytterligare en anledning till konflikt med Thorild. Denne hade nämligen känt sig orättvist behandlad av uppsatsen i *Bragur*, där han belades med omdömen som "överspänd, het, grov och djärv". Men lika illa var kanske att Thorilds motståndare Leopold karakteriserades med positiva epitet. Thorild författade en latinsk skrift riktat till Gräter i vilken han öste galla över Ödmann som tagit sig den oförskämda rätten att döma över svenska författare "som över flugor och matsvampar".[915]

Bragurs huvudavsikt var att konstruera en likhet mellan "germanskt besläktade" språk och litteraturer som den tyska medeltidens, Skandinaviens, Englands och Skottlands. När Friedrich Rühs rannsakade Eddadiktningen gjorde han sig impopulär i Sverige genom att hävda att den isländska poesin var att betrakta som en engelsk importprodukt. Men i sak rörde sig Rühs fortfarande i den strömningen som sökte likheter mellan de olika germanska kulturerna. Han utgav även en tidskrift i området med en titel snarlik Gräters, *Unterhaltungen für Freunde altdeutscher und altnordischer Dichtkunst*.[916] Överhuvudtaget var de nordiska tidskrifterna en trend i tiden. Språkforskaren Olivarius i Kiel utgav *Le Nord litteraire, physique, politique et moral*, teologen Friedrich Münther i Köpenhamn ett magasin för nordisk kyrkohistoria, andra titlar var *Nordia*, *Nordische Blätter* eller *Skandinavisches Museum*. Som vi tidigare nämnde utvidgades Greifswalddocenten Rudolphis medicinska tidskrift *Schwedische Annalen* till *Nordisches Archiv* med medarbetare kring hela södra Östersjön. Och Rühs planerade en skandinavisk tidskrift där tyskar, danskar och svenskar skulle samarbeta. Vid anmälan 1798:27 av *Le Nord litteraire* gjorde man klart att begreppet "Norden" innefattade även Tyskland, Preussen och Polen.

[913] Anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1790:8.
[914] *Bragur* recenserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1792:11; 1793:7; 1795:29; 1797:48/49.
[915] Hela episoden redogörs utförligt hos Stellan Arvidsson, "Samlade skrifter av Thomas Thorild" i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 28. häftet, Lund 1994, sid. 276-194.
[916] *Neueste Critische Nachrichten* 1803:26.

Med denna korta presentation torde det stå klart att man även i Svenska Pommern var väl förtrogen med den nordiska trenden i Tyskland. Man hade också alla förutsättningar för att leverera egna bidrag i denna riktning på vetenskapens, konstens och litteraturens område.

Den nordiska resan

Det ökande nordiska intresset manifesterade sig kanske allra främst i en strid ström av reseskildringar som behandlade de skandinaviska länderna. Reslitteraturen ändrade karaktär från kartläggande handböcker i en särskild trakts ekonomiska resurser till skildringar av estetiska upplevelser i *voyage pittoresque*-stilen. Genrens främste representant i Sverige var Jonas Carl Linnerhielm.[917] Wallenius anknyter gärna till sambandet mellan känsloerfarenheten, litteraturen och naturuppfattningen. Vilket stoff för en målande beskrivning, utbrister han, skulle inte forsen utanför Elfkarleby i Gästrikland ge, "som störtar ner för de märkvärdiga klipporna och vars dån man kan höra på en kvarts mils avstånd".[918] Svenska reseskildringar översattes till tyska och Björnståls, Thunbergs, Sparrmans brev, liksom Agrells *Bref om Marocco* publicerades i provinsen. Möller översatte Troils isländska resa från 1777, en skildring som kan sägas beteckna övergången till den sentimentala nordiska resan med fokus på naturupplevelsen. År 1783 anmäldes Büschs resa genom Sverige och man konstaterade med erkännande att felaktiga uppgifter hos andra resenärer tillrättalades. Men hans skildring är fortfarande präglad av tekniska och geografiska nyheter som Trollhätta slussar eller Karlskrona docka. Samma år utkom den andra tyska upplagan av *Ossian's Works* med notapparat. För första gången trycktes även *Nibelungen*-sagan, Parsifal var på gång.[919] En engelsk reseskildring från Sverige utkom 1784 men kritiserades för felaktiga uppgifter i fråga om den svenska historien, politiken och dess kritik mot svensk vetenskap, litteratur och konst. Likaså fick felaktigheter i *A tour through Sweden* skarp kritik fem år senare. Författaren var inget annat än en "pupil of pleasure" som inte begrep någonting om svenska förhållanden. "Dirt, poverty, thick and extensive woods, bad accomodations, uncomfortable dinners", sådant var ogrundade och mer än provocerande omdömen om Sverige. De engelska felaktigheterna övertrumfades nästan av två fransmän. Den "franska flyktigheten" och förutfattade meningar hade grumlat deras omdömesförmåga. Tvärtom hade kanske naturen gett Västerbotten mer möjligheter till mänsklig lycka än Isle de France. Felaktiga uppgifter korrigerades på halvannan sida.[920] Thams *Anteckningar under och i anledning af en Resa ifrån Westgothland til Stockholm* fick en inte odelat positiv recension i *Neueste Critische Nachrichten* 1797:41. Skriften var varken ett

[917] Hans romantiska resor genom Sverige uppmärksammades i *Neueste Critische Nachrichten* 1798:48. En allmän bakgrundsskildring till reslitteraturen ger Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945 i avsnittet "Arndts svenska resa och den samtida reslitteraturen", sid. 97-102. Tyvärr ställer han sig inte frågan hur Arndt eventuellt kan ha påverkats av receptionen av "Tour-de-Nord"-trenden i Svenska Pommern. Jämför även rörande den estetiska laddningen av reskulturen med Jacob Christensson, *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskarnas naturumgänge och identitetssökande*, Lund 2002

[918] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 17f.

[919] *Neueste Critische Nachrichten* 1783:26, 47 och 51.

[920] *Neueste Critische Nachrichten* 1784:52; 1797:5 och 1789:49.

exempel av god reslitteratur eller ett mönster för god stil. Författaren var inte fri från de idéer som vanligtvis behärskade "antikvarierna". Men Tham var tvivelsutan en patriotisk medborgare som ville förbättra fäderneslandets ekonomi. Tankarna hade dock framkastats i fragmentariskt skick, utan inbördes ordning. Ibland kunde de skena iväg till oförmodade antaganden om den nordiska forntiden. Kanske hade Wallenius skrivit recensionen, Gjörwell fick av honom veta rörande Thams resa: "Där är mycken patriotisme, mycken sanning, men också ett sammelsurium hvars like jag aldrig sedt."[921]

I recensionen av Linnerhielms *Bref under resor i Sverige* jämställdes Sverige med Schweiz i fråga om den rätta "romantiska blandningen" av naturintryck. Recensenten (antagligen Möller) kände igen sig i beskrivningen av landskapet, vattenfall och ruiner. Han önskade sig en fortsättning av det karolinska verket *Suecia antiqua et moderna* där Sveriges landskap beskrevs idealtypiskt.[922] Ett svenskt historiskt och topografiskt verk som rönte stor uppmärksamhet i provinsen var Elers *Stockholms historia*. Dess fyra delar sammanfattades på inte mindre än elva sidor mellan 1800 och 1801 i *Neueste Critische Nachrichten*. År 1804 utkom dessutom en tysk översättning i utdrag, ombesörjd av den nu på Rügen tjänstgörande prästen Gerken, tidigare rektor för Tyska skolan i Stockholm.[923] Konrektorn vid Tyska skolan i Stockholm, Schmidt, publicerade 1802 en resa genom Sverige och beskrev fjällen som "Nordens Alper". Recensenten lovordade särskilt Schmidts språkkunskaper som var viktiga beståndsdelar för att både en resa och bedömningen av resintrycken skulle bli rättvisande.[924]

Kring sekelskiftet 1800 ägde en mycket omdiskuterad resa rum. Tillsammans med italienarna Belotti och Acerbi genomförde svensken Sköldbrand en *Voyage pittoresque au Cap-Nord*.[925] Två år senare utgav Sköldebrand sin resebeskrivning i tryck. Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1802:1 fäste sig vid akvatintillustrationerna, i synnerhet var avbildningen av norrskenet något av det vackraste som fanns i hela boken. Recensionen började med en allmän utblick över trenden i de senaste årens reseskildringar. "Ett naturligt begär att betrakta naturens harmoni i sin helhet vid hela hennes olikhet, att lära känna henne i de mest avlägsna länderna, vid polerna och ekvatorn, att föra det mest avlägsna nära det nyfikna mänskliga ögat, har på senare tid uppmuntrat flera resenärer att där genomvandra Asiens heta sandöknar och där på is och snö de råa nordiska trakterna." Problemet var inte själva resan i sig. Den italienske medresenären Acerbi hade samma år själv gett ut sin version av resintrycken i ett verk med titeln *Travels through Sweden, Finland, and Lapland, to the North Cape in the years 1798 and 1799*. Det var denna skildring som utlöste kritik från svenskt och svenskpom-

[921] Wallenius till Gjörwell, 7/10 1797, KB, Ep G 7:31. I samma brev får vi veta att även Möller, Thorild och Mandorff fick ett exemplar av boken. Ur brevet Gjörwell till Möller, 25/7 1797, KB, Ep G 8:19 framgår att Gjörwell redan då bad om en snar recension av verket, vilket alltså skedde strax efter bokens ankomst till Svenska Pommern.

[922] Anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1798:48.

[923] Utförliga anmälningar i *Neueste Critische Nachrichten* 1800:52, 1801:10; 32; 46 samt 1804:12.

[924] *Neueste Critische Nachrichten* 1802:6.

[925] Reseskildringen annonseras i *Neueste Critische Nachrichten* 1800:37.

merskt håll.[926] Acerbi hade låtit en mängd sakfel flyta in och vad som bedömdes som värst, skildrat den antigustavianska oppositionen i Sverige. I Greifswald öste man galla över Acerbi.[927] Boken var ett prov på de mest ogrundade och orättvisa omdömen, på "engelsk impertinens". Den förtjänade mer att föraktas an att beaktas. De svenska myndigheterna såg sig föranledda att agera mot den felaktiga bild som Acerbis resskildring förmedlade. Leopold fick i uppdrag att författa ett vedermäle som kunde bifogas till en tysk översättning. Gjörwell skulle leta efter frivilliga i Svenska Pommern som kunde tänka sig att driva denna "nya rättegång in foro literario".[928] Nationalekonomen Canzler hade redan på eget bevåg försökt sig på en tillrättaläggande översättning av Acerbi.

Gjörwell skriver till Rühs om Canzlers initiativ: "Historisk sanning och moralisk anständighet" krävde att en tjänlig vederläggning med "critisk aga" bör publiceras. Originalet var uppfyllt med lögn, smädelse och ogrundade omdömen. Om Acerbi i en offentlig skrift formulerade sig så nedsättande om Gustaverna, vad "kunna då inte Pasquillanterna skrifva?". Pastor Hachenburg skulle se till att inga exemplar av Acerbis original nådde Sverige. Samma sak skulle gälla eventuella tyska översättningar. Gjörwell kom med ett förslag hur man skulle göra. Ingen direkt översättning skulle utföras, men väl en vederläggning, "dymedelst blir den tyska Publicum ej belastadt med den blotta Lögn-producten, utan tillika med sitt nödiga antidotum." En vederläggning skulle även utkomma på andra språk. Canzler skulle rådpläga med generalguvernören om sina planer och i Sverige Gjörwell sondera terrängen. Slutligen skulle han översätta originalets recension ur Greifswalds lärda tidskrift "med vederbörlig näpst." Varför Gjörwell just skrev till Rühs om saken är oklart. Han bad om att brevet inte skulle komma till Canzlers kännedom. Däremot kunde det läsas upp för "förtroendevännerna" Möller och Wallenius. Kanske skulle det vara ett sätt att påverka Canzler indirekt. Två veckor senare kunde Gjörwell meddela att han angående Canzlers Acerbi-översättning hade talat med kanslipresidenten Ehrenstein som skulle ställa vissa anteckningar till förfogande. Kungen hade skrivit till Dresden och Berlin för att förmå regenterna där att undertrycka spridningen av Acerbi. Gjörwells omdöme om dennes skrift var mer än negativt.[929]

Möller rekommenderade Rühs framför Canzler som översättare av Leopolds vederläggning, något som Gjörwell anslöt sig till. Han kände Rühs tänkesätt och "smakrika samt tillika målande styl". Dessutom hade Rühs redan översatt skrifter av Leopold 1803. Möller menade att man antingen kunde översätta originalet oförändrat med en bifogad vederläggning. Eller så trycktes en vederläggning med de missbehagliga passagerna i texten. Men tiden hade redan gjort de spetsfundiga funderingarna om tillvägagångssättet överflödiga. Under första hälften av året publicerades en tysk översättning i Berlin, där ett helt kontroversiellt kapitel med "impertinenta" ställen mot Gustav III och akademierna utelämnades. Canzler hade inte hittat någon förläggare, istället var det Philipp Christoph Weyland som

[926] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 104-110 ger en utförlig beskrivning av Acerbi-episoden. Däremot blir det inte tydligt hur självklart man från svensk sida räknade med att få lojalt stöd från de intellektuella i Svenska Pommern.

[927] Jämför med notisen i *Neueste Critische Nachrichten* 1802:41.

[928] Gjörwell till Möller, 31/5 1803, KB, Ep G 8:24.

[929] Gjörwell till Rühs, 5/10 och 19/10 1802, KB, Ep G 8:24.

lyckades bättre. Ingen annan än Rühs hade hjälpt till med att frisera utgåvan och förse den med tillrättaläggande kommentarer. Trots all falskhet i omdömena lyfte recensenten fram de avsnitt som talade till den svenska nationens fördel. De politiskt vågade avsnitten berördes inte med ett ord.[930] År 1804 utkom till slut Rühs översättning av Leopolds vederläggning som recenserades erkännande i *Neueste Critische Nachrichten* 1804:25: Acerbis resa var full av oriktiga påståenden och rena oförskämdheter. Han tillhörde den skara som genomreste Sverige utan språkkunskaper och lät sina halvsanningar spridas över världen. Därför var det värdefullt att höra en svensk patriots åsikt om dessa felaktigheter. Acerbi liknade en främmande som efter att ha gästat ett hus som tack kastar stenar genom fönstret. Bilden av Sverige var ett "italiensk fantasifoster" och ingen beskrivning av verkligheten. Skulle man skratta över Acerbi eller förakta honom? Omdömena om kungahuset avfärdades med den vanliga invändningen att tiden skulle utvisa hur kungarnas insatser skulle bedömas.

Samma år publicerades även en fransk översättning av Sköldebrands *Voyage pittoresque*. Ett helt supplementband röjde upp med Acerbis fel.[931] Man fick även anledning att ta ställning mot en dansk reseskildring med titeln *Reisen über den Sund* som i likhet med Acerbi fördömde Gustavernas politik, och i Greifswald anklagades skriften för att inta ett alltför danskt perspektiv. Den innehöll grova och smädande omdömen om Sverige, men de felaktiga omdömena talade för sig själva.[932] Som ett positivt exempel på svenska reseskildrare nämndes Johann Georg Eck. Professorssonen från Leipzig reste främst genom södra Sverige och levererade 1801 ett verk där historiska nyheter varvades med underrättelser om den kantianska filosofins ställning i Lund. År 1807 utgav han ytterligare en reseskildring, nu av Sveriges mellersta landskap. Även här poängterades han sin tillgivenhet mot och högaktning för den svenska nationen och tillrättalägger felaktiga uppgifter hos andra.[933] Eck gav också ut en tidskrift med namn *Nordische Blätter* som upprätthöll det tyska intresset för Sverige.[934]

Receptionen av den svenska reslitteraturen i provinsen visar på det stora intresset för genren, men också ambitionen att förmedla en korrekt bild av Sverige. Genom den lärda tidskriften kunde man ta ställning till den strida ström av Tour-de-Nord-skrifter som spreds i Europa. Canzler, Rühs och senare Arndt kunde profilera sig med att agera i Acerbisaken och uppträda som Sveriges försvarare. I Svenska Pommern förelåg en unik kombination av kompetens och intresse i dessa avseenden. Åter var närheten till norden en kulturell tillgång. Den skulle formuleras tydligast hos provinsens egen resenär, Ernst Moritz Arndt.

[930] Turerna kring Acerbi framgår ur korrespondensen Möller till Gjörwell 26/4 och 11/6 1803, Rühs till Gjörwell 2/6 och 6/8 1803, KB Ep G 7:35 samt Gjörwell till Möller 31/5 1803, KB, Ep G 8:24. Den tyska översättningen recenserades positivt i *Neueste Critische Nachrichten* 1803:22.

[931] *Neueste Critische Nachrichten* 1804:1.

[932] *Neueste Critische Nachrichten* 1804:7 samt Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 101f. där skriftens innehåll närmre presenteras, men inte reaktionen i Svenska Pommern. Vi får däremot reda på att Leopold inhämtade information om skriften hos Rühs.

[933] *Neueste Critische Nachrichten* 1802:3 och 1807:3. Ecks *Nordische Blätter* finns anmälda i 1803:24; 1804:13 och 29.

[934] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, skriver på sid. 100: "Utan tvekan hade Ecks skrifter en stor betydelse för det svenska intresset i Tyskland".

Upptäckten av det nordiska ljuset

De tendenser som idealiseringens generation förtätade i frågan om sin inställning gentemot naturen och norden omsattes inom bildkonsten av *Phillipp Otto Runge* (1777-1810) och *Caspar David Friedrich* (1774-1840).[935] Deras syn på hemprovinsens tillhörighet till Sverige kan vi inte med säkerhet yttra oss om, utom för den sista perioden under Napoleonkrigen. Men en hel del drag i deras konstnärskap bär tydliga spår av uppväxten som svenska undersåtar och mötet med tidens idéer om Norden.[936] Runges och Friedrichs ställning inom den tyska romantiken är central. Utan överdrift kan man hävda att de båda svenskpommerska konstnärerna på var sitt håll lämnade betydelsefulla bidrag till den klassicistiska konstkonceptionens upplösning. Detta gäller kanske främst deras tolkning av landskapet och naturen. Allt detta gör frågan om deras närhet till det nordiska viktig.

Runge föddes som son till en skeppsredare i gränsstaden Wolgast vid Oder. Han gick i stadens skola och undervisades där av Kosegarten. Påverkad av dennes romantiska idealism skickades Runge 1799 till konstakademin i Köpenhamn där det klassicistiska konstidealet fortfarande frodades. I Köpenhamn sammanträffade han med landmannen Friedrich, men flyttade 1801 till Dresden. Där påverkades Runge av det romantiska genombrottet i konst och litteratur. Han hängav sig åt en djups religiositet och naturmystik i Jakob Böhmes tappning. Naturen var en avbild av Guds ande och Runge valde en symbolisk-allegorisk framställningskonst. Motiven var till stor del hämtade från antika förlagor, men omtolkades till symboler för Guds kärlek manifesterad i naturen. Runge använde som motiv främst blommor, växter och organiska mönster, inte som arabesker eller utsmyckning utan som symboler.[937] Runge började alltid sina förklaringar av konsten med barndomen och människans skeden i livet.[938] Universitetets ritmästare Quistorp berättar att han en gång diskuterade den esoteriska bildsviten *Die Tageszeiten* med Runge. Denne förklarade steg för steg bildens symboliska innehåll, men enligt

[935] På intet sätt hävdar jag att på ett djupare plan penetrerat Runges och Friedrichs konstnärskap. Men att helt avstå ifrån presentationen hade medfört att en viktig dimension i relationen till det nordiska motivkomplexet förbigåtts.

[936] Jämför Daniel M. Wilson, "The Viking Age in European Art – a note" i *The Waking of Angantyr*, Aarhus 1996, sid. 91-101. På sidan 179 utvecklar Wilson idén om att Runge och Friedrich ("nothern oriented Geman painters") influerade sina samtida kollegor i Dresden. Om Runge har en svensk avhandling utkommit genom Gunnar Berefelt, *Phillipp Otto Runge. Zwischen Aufbruch und Opposition 1777-1802*, Stockholm 1961. Jämför framför allt med avsnittet "Die 'nordische Renaissance' im Lichte der Frühromantik", sid. 182-190. Här behandlas Runges påverkan av Ossianmotivet. Berefelt hyser åsikten att ingen annan än Runge så tydligt försökte att använda de "teutoniska myterna" i ett nytt syfte. Detta skulle vara ett prov på konstnärens medvetenhet om att "en symbolskapande mytologi även stod att finna utanför den grekisk-romerska kulturkretsen". I bilddelen finns ett antal exempel på bilder och skisser ur det nordiska motivkomplexet.

[937] Max Semrau, "Zum Gedächtnis Philipp Otto Runges", i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, Greifswald 1910, sid.219-264.

[938] Quistorps självbiografiska anteckningar om konstlivet i Svenska Pommern publicerades i *Greifswalder Academische Zeitschrift*, Band 2, 1826, sid. 34-74 "Aufforderung zu Nachforschungen über Künstler und Kunstwerke in Pommern". Om Runge sid. 62f. Om vänskapen till Quistorp se Max Semrau, "Zum Gedächtnis Philipp Otto Runges", i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, Greifswald 1910, sid. 251f.

Quistorp förblev mycket i det dunkla. Runge ville alltså ge sin konst, och den romantiska konsten som helhet, en teoretisk ram. Som ett fundament utvecklade han i kontakt med Goethe en självständig färglära och gav färgerna i våra ögon högst originella attribut.[939]

Hur påverkad han var av tidens litterära strömningar framgår av att han utarbetade hela 356 skisser för illustrationen av Ossians sånger. Hela familjen drabbades av den negativa krigskonjunkturen till följd av Napoleonkrigen, och Runge flyttade till Hamburg för att hjälpa sin bror i dennes handelsrörelse. Kring nyåret 1807 besökte Runge sina föräldrar i Wolgast en sista gång. Kriget hade då redan kommit till gränsen av Svenska Pommern, och i breven till brodern och Goethe framgår att Runge precis som sin omgivning hyste en oinskränkt tillit till den svenska kronan, som åter liksom på 1600-talet skulle bidra till Tysklands räddning. Så kan vi kanske uppfatta den svenska flaggan på föräldraporträttet. I Greifswald blev han vän med den svenske filosofiprofessorn Muhrbecks son och med juristen Schildener, som hade studerat i Uppsala, och tillsammans med den sistnämnde reste han till Rügen. En annan nära vän var den *Friedrich August von Klinckowström* (1778-1835) vars familj bodde på godset Ludwigsburg utanför Greifswald. Klinckowström utbildade sig till konstnär och stannade ett tag tillsammans med Runge i Dresden och Hamburg, varefter han fortsatte till Paris, Rom och Wien.[940] En annan svenskpommersk konstnär som uppehöll sig i den "nya världen" Dresden vid tidpunkten var *Wilhelm Titel* (1784-1862). Han nämner förvisso ingenting om Runge och Klinckowtröm eller Friedrich för den delen, men vid ett senare uppehåll i Wien blev hans bakgrund till fördel för honom. År 1804 kom nämligen Armfeldt som svensk attaché till Wien och hade med sig en fransk målare, Berthon, från Paris. Titel hade fått en rekommendation från Stralsund som gjorde att Armfeldt tog sig an svenskpomraren på olika sätt. Han gav honom Berthon som lärare och beställde ett antal kopior från kända tavlor i Wiens salonger. Men krigsutbrottet 1806 förhindrade utvecklingen av mecenatskapet. Istället drog Titel vidare till Italien där han hade en rekommendation till den berömde konstnären Hackert som drygt fyrtio år tidigare hade varit i Svenska Pommern.[941]

En i alla avseenden fascinerande personlighet är universitetetsritmästaren *Johann Gottfried Quistorp* (1755-1835). Att kalla honom "grundaren av en ny konstriktning" är kanske en överdrift.[942] Men utan all tvekan bidrog Quistorp till att stimulera konstlivet och arkitekturen i Svenska Pommern. Han hade läst matematik och arkitektur för Andreas Mayer och i början på 1780-talet vistades Quistorp en tid vid konstakademin i Dresden. Sedermera blev han akademins och Greifswalds ritmästare och arkitekt, och flera av hans byggnader finns bevarade

[939] Max Semrau, "Zum Gedächtnis Philipp Otto Runges", i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, Greifswald 1910, sid. 253ff. där tillblivelsen av färgläran beskrivs uttömmande.
[940] Ibid., sid. 252f.
[941] Theodor Pyl, "Kunst und Künstler in Greifswald" i *Beiträge zur Geschichte und Alterthumskunde Pommerns*, Stettin 1898, sid. 183-206; Vogt: "Lebenserinnerungen des Malers Wilhelm Titel" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 3, Greifswald 1902, sid. 160-176.
[942] Citatet ur Theodor Pyl, "Kunst und Künstler in Greifswald" i *Beiträge zur Geschichte und Alterthumskunde Pommerns*, Stettin 1898, sid. 194. En mer övergripande presentation av Quistorps verksamhet ger Martin Klar i "Johann Gottfried Quistorp und die Kunst in Greifswald" i *Pommersche Jahrbücher*, Bd. 12, Greifswald 1912, sid. 110-157

än idag. Han blev medlem i frimurarelogen *Zu den drei Greifen* där han var aktiv ämbetsman tillsammans med Wallenius. Quistorp anlade även en privat samling med tavlor, skisser och flera tusen kopparstick ur olika skolor. Dessa användes i konstundervisningen som gavs för både studenter och utomstående. Landskapsmålningarna med drag av teaterkuliss av det holländskt-klassisistiska slaget förlorade i popularitet. Redan på 1760-talet förenades svenskpommerska mecenater och konstnärer i upptäckten det dramatiska landskapet på Rügen.[943] Frimureriets bildvärld med det symboliska landskapet spelade säkerligen en viktig roll även för Quistorps konstuppfattning.

Många betydande namn förekommer bland Quistorps elever, men den konstnär som allra mest förknippas med Svenska Pommern och den tyska romantiken är Caspar David Friedrich, son till en tvålfabrikant i Greifswald. I hur hög grad Quistorp inspirerade Friedrich är svårt att bedöma. Men vi har redan nämnt att de tillsammans företog resor på den svenskpommerska landsbygden. Konsthistorikern Koerner påstår att Quistorpkretsen också inneslöt Kosegarten och Thomas Thorild, men vilket stöd Koerner har för påståendet får vi inte veta. Kontakten mellan de fyra går naturligtvis inte att utesluta.[944] I teoretiskt avseende kan Friedrich ha påverkats av Thorild genom att besöka dennes föreläsningar. Det finns stora likheter i i deras syn på konsten. Friedrich vände sig snart mot den klassicistiska stil som lärdes ut på Köpenhamns konstakademi.[945] Istället sökte han likt Runge och Titel sin lycka i Dresden där han sökte nya grundvalar för en ny konst. Sina motiv hämtade Friedrich ofta från det förtrogna hemlandskapet, Östersjöscener med stora vyer ut över hav och horisont och den redan vid flera tillfällen omnämnda klosterruinen Eldena. Det mest "nordiska" motivet är kanske det forntida gravröse utanför Gützkow som han avbildade. Atterbom besökte honom 1817 i Dresden och ger följande karakteristik: "Friedrich, med hvilken jag gerna är tillsamman, emedan han är lika *gemüthlich* som menniska och målare [...] är Pomeran liksom [Arndt] och betraktar sig som half Svensk [...], är ett slags metaphysicus med pensel [...]"[946]

I direkt anslutning till Greifswalds hamnort Wieck (dit borgerskapet promenerade) låg klosterruinen Eldena som väckte resenärernas intresse. När ruinen blev estetiskt ideal i Europa bör de gotiska spetsbågarna av tegelsten i Eldena ha framstått som den perfekta representationen. Resterna av klostret utanför Greifswald blev genom Friedrich något av den tyska ruinromantikens

[943] I ett tidigare kapitel nämndes Adolf Friedrich von Olthof som inbjöd unga konstnärer, bland dem Matthieu och Hackert, till sitt rügenska gods.

[944] Joseph Leo Koerner, *Caspar David Friedrich and the subject of landscape*, London 1990, sid. 76f.

[945] Ibid., sid. 80f. ger följande definition av den nordiska renässansen, "that late eighteenth-century revival of the ancient Germanic and Nordic past. Strongly influenced by Englands Gothic revival, and anticipating Romanticism's rediscovery of the Middle Ages, the Scandinavian renaissance encompassed diverse phenomena; the philological recovery of ancient Norse myths, languages and literatures; the shift in archaeological interest from the monuments of Classical antiquity to the remnants of native past culture, such as rune-stones, pagan graves and cultic sites; a taste for the unclassical drama of Shakespeare and the cloudy, pseudo-Gaelic poetry of Ossian; a fashioning of a new mythology, combining the reconstructed national legends with the Protestant faith, supposedly best preserved in Scandinavia; and the new aestetic appreciation for northern landscape and nature." Kosegarten var enligt Koerner denna renässans mest populäre tyske poet.

[946] Per Daniel Amadeus Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, Örebro 1859, sid. 98.

ikon.[947] I hans konst blir den ett arketypiskt motiv som kunde förflyttas till olika landskap. Ruinen kunde tolkas som ett av Napoleonkrigen och inre oenighet söndrat tyskt rike som strävade att återuppstå i katedralens form. På ett subjektivt plan blev ruinen en symbol för den förstörda enheten mellan individ, skapelse och skapare och katedralen som återställaren av identiteten mellan subjekt och objekt.

Med all sin romantiska "Eigentümlichkeit" var Friedrich ingalunda omedveten om konstens politiska dimensioner. Han delade med Arndt en hängivenhet för medeltiden, och i sökandet efter den tyska identiteten fann de gestalter som härföraren Hutten, mystikern Böhme och reformatorn Luther. Utifrån sådana ideal skapade Arndt en tysk "nationell dräkt".[948] Arndt hade i Sverige sett hur landskapsdräkter speglade olika provinsers "nationella" kynne. Denna tyska dräkts, "altdeutsche Tracht", yttre attribut var stora baskrar och vida kåpor, och flera av Friedrichs figurer bär den. Dräkten kom sedermera att förknippas med de frihetsivrande studenter som strävade efter Tysklands nationella enande. Under den konservativa reaktion i Tyskland efter Wienkongressen 1815 förbjöds politisk verksamhet för landets enande eller demokrati som "demagogiska stämplingar" i de så kallade Karlsbadbesluten. När Friedrich en gång frågades vad de två männen som betraktar månen (på tavlan med samma titel) höll på med svarade han ironiskt att det just var "demagogische Umtriebe". Båda bär *Altdeutsch*-klädseln. Atterbom såg dräkten som ett "ordenstecken af öfverdrifven Tyskhet". Samtidigt gjorde han en avgränsning mot vad han uppfattade som tidens universalistiska drag: "Det kan ock vara troligt att sjelfva tanken af en nationaldrägt icke passar till vår samtids universaliserande lynne, som tycks ha för ändamål att sammansmälta hela Europa till en enda nation i begrepp och sederne [...]" *Altdeutsch*-klädseln "vederqvicker ögat med anblicken af något individuellt", vid dess anblick "öfverlemnar man sig i sanning och glädje åt intrycket af denna förkroppsligade romantiska dröm, och glömmer för en stund den herrskande hvardaglighetens bullersamma oreda, som ingenting annat går ut på, än att röra tillsamman alla det andliga menniskolifvets beståndsdelar i en enda osaltad och onjutbar grynvälling."[949]

Man kan kanske hävda att Arndt och Friedrich stod för en form av tysk nygöticism. De som red på medeltidsvågen omfattade ibland även radikala politiska idéer. Skandinavismen och den tyska förrevolutionära Vormärzrörelsen skulle på sina håll vurma för kulturell enhet mellan de nordiska brödrafolken. Det mytiska historiebruket och den aktiva politiken motsade inte varandra, snarare tvärtom. Friedrich kom även att engagera sig i planeringen av nationella minnes-

[947] Redan i England yttrade Thorild en gång att ruinen symboliserade låga tankesystem, katolicismen väckte respekt för sina forna storhet, "protestantism seems to be […] hard, German, Gothic […]". Citerat efter Gerhard Eimer, "Thomas Thorild und Caspar David Friedrich" i *Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen*, Band 19, Hamburg 1974, sid. 41. Carl Fehrmans *Ruinernas romantik*, Stockholm 1956, ger en god introduktion kring ruinmotivets framväxt. På sidorna 95ff. behandlas klosterruninen i Eldena.

[948] Om Altdeutsch-kläderna och deras symbolik jämför med Joseph Leo Koerner, *Caspar David Friedrich and the subject of landscape*, London 1990, sid. 242f., där tyvärr Atterboms följande citat inte finns med.

[949] Per Daniel Amadeus Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, Örebro 1859, förra bandet, sid. 25f.

märken, om vilket han korresponderade med Arndt.[950] Anmärkningsvärt är det att den tavla som enligt en samtidig kritiker var vattendelaren mellan romantisk och klassicistisk konst tillägnades Gustav IV Adolf, nämligen *Kreuz im Gebirge*, ibland missvisande kallad *Tetschener Altar*.[951] Den är komponerad som helhet tillsammans med en guldram som Friedrichs bror, konstsnickare i Greifswald, hade utformat. Uppdragsgivaren hade tänkt använda den som altartavla i ett privat kapell. Därav fick tavlan antagligen sin avrundade bågform. Vi ser den korsfäste frälsaren på en bergstopp halvt vänd ifrån betraktaren i bildens/bergets mörka skuggsida. Den enda ljuskällan finns bakom berget och lyser likt ett norrsken i diffunderande strålar; den är dold för betraktaren men synlig för frälsaren. Mot denna skymningshorisont, behärskad av purpurfärgade och ljusblåa reflekterande moln, avtecknar sig bergslandskapet som i en silhuett. Korset omlindas av slingerväxter. Mäktiga, nästan overkliga granar och klippblock dominerar sceneriet. Naturen bildar en spärr mot ljuset som endast kan nås om betraktaren intar frälsarens perspektiv. Friedrich använder här ett för honom typiskt stilmedel, den så kallade *Rückenfigur*, ryggfiguren, på ett synnerligen sublimt sätt. Han nöjer sig inte med att med sina bilder avbilda en potentiell betraktares perspektiv. Istället betraktar man scenen via en *Rückenfigur* och tolka den via honom, i detta fall frälsaren själv. Samtidigt intar betraktaren av Friedrichs tavlor kanske just den form av "allblick" som föresvävade Thorild, det vill säga dels summan av individuella perspektiv och hela sceneriet på en gång. Koerner menar att Friedrichs system uppenbarar sig genom ett "icke-system". Den klassicistiska mallen bröts upp, men ersattes av noga övervägda kompositoriska mönster baserade på teoretiska resonemang. Detta gäller ju Runge som med sin färglära och sina idéer kring optiken sökte efter en teoretisk bas för sitt skapande. Skillnaden dem emellan är att Friedrich, i likhet till Thorild, avvisade allegoriska framställningar eller personifieringar av landskapet.

För att förstå tavlor som *Kreuz im Gebirge* måste man även ta hänsyn till den religiösa stämning som förenade de olika representanter i idealiseringens generation i Svenska Pommern. Kosegarten predikade en djupare kristendom i närhet till naturen och därmed till skaparen, och Friedrich och Runge, men även Arndt kan ha blivit inspirerade av denna kristna naturmystik. Thorild gjorde inga försök att dölja sin spinzoainfluerade pansofi. Arndt och Friedrich var eniga om att den Tysklands sanna andliga källa stod att finna i den protestantiska mystiken med Böhme och rosenkreuzarnas föreställningar om "unio mystica", det himmelska bröllopet med Jesus Kristus. Gustav IV Adolfs djupa religiositet var välkänd i provinsen. Under flera månader 1806 såg stadens invånare Sveriges regent försänkt i djupa tankar promenera på stadsvallen, och någon gång kunde han beordra hela svenska truppkontingenten att bege sig till domkyrkan för att fira gudstjänst.

[950] Hans Joachim Kluge, *Caspar David Friedrich – Entwürfe für Grabmäler und Denkmäler*, Berlin 1993. Alla som har läst Benedict Anderson vet att han just framhäver nationella monument som ett viktigt element i den föreställda gemenskapen. Se Benedict Andersson, *Den föreställda gemenskapen – reflektioner om nationalismens ursprung* och spridning, Göteborg 1992, sid. 23f. Redan under Gustav III etablerades det nationella minnesmärket i syfte att etablera patriotismen.

[951] Jämför med den utförliga idéhistoriska behandlingen av tavlan hos Joseph Leo Koerner, *Caspar David Friedrich and the subject of landscape*, London 1990, sid. 47-68 som jag helt bygger på.

Det är känt att kungen före fälttåget mot Napoleons trupper rekvirerade Gustav II Adolfs kommandostav ur rustkammaren. Parallellerna med 1600-talet var uppenbara för alla. De smög sig till och med in i registret för *Neueste Critische Nachrichten* där man kunde slå på "Gustav (IV) Adolf (II)" för att hitta ett hyllningstal med samma ämne. När den katolske mottagaren av *Kreuz im Gebirge* fick reda på att Friedrich hade tillägnat tavlan den protestantiske svenske regenten, vägrade han att hänga upp den i kapellet som det var tänkt från början. Istället fick den pryda väggen i hustruns sovrum. Vi kan endast spekulera i varför Friedrich valde att tillägna tavlan Gustav IV Adolf. Men det är en inte alltför vågad gissning att han i likhet till de övriga representanterna av idealiseringens generation riktade sitt hopp mot norr. Räddningen för protestantismen hade en gång utgått från Sverige när skymningen hotade att lägga sig över Tyskland. Och *Kreuz im Gebirge* var en tillspetsad formulering för denna önskan.

De historiografiska ståndpunkterna

Tydligare än inom litteraturen och konsten kan mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet en tendens till självständiga ståndpunkter spåras inom den svenskpommerska historiografin. Från och med 1750 och framåt var personligheter som Dähnert och Möller sysselsatta med att undervisa i svensk och nordisk historia. Deras studenter försvarade avhandlingar i dessa ämnen. De stora verken under perioden, Dalins och Lagerbring historiska verk, översattes av Dähnert och Möller till tyska, ofta försedda med kompetenta rättelser och kommentarer. Med tiden kom de att fokusera på aspekter i den pommerska historien som rörde förbindelsen med Sverige och som tolkades programmatiskt i positiva ordalag. De återkommande historiska recensionerna i *Critische Nachrichten* och dess efterföljare förmedlade permanenta rekapitulationer av den nordiska historiens och historiografins huvudsakliga händelser och frågeställningar. Med den kompetens som hade byggts upp under decennier var det endast en tidsfråga tills någon av provinsens intellektuella själv skulle skriva svensk eller nordisk historia. I både språkkunskaper och historisk bildning stod man inte efter moderlandet. Tillgången till litteratur och källmaterial (på universitetsbiblioteket och i enskilda professorers samlingar) var god.

Allt detta låter odramatiskt, men betecknar i själva verket en viktig vändpunkt. Historieskrivningen var ett ideologiskt laddat område som kunde tjäna till att legitimera politiska och juridiska initiativ. Brevet om fördelarna med Greifswalds universitet som publicerades i Gesterdings *Pommersches Museum* i mitten av 1780-talet kunde inte ha uttryckt det bättre. Här talades om "historiens användning i rikets offentliga angelägenheter" som stöd för förslag i riksdagen. Debatten huruvida Sverige var ett arv- eller valkungadöme betecknade olika positioner i frihetstidens Sverige. Den fördes med historien som vapen och vi såg svenskpomrare som Möller och Wallenius ivrigt engagerade i frågan. Historiograferna i Svenska Pommern mottog fortfarande de huvudsakliga impulserna från Sverige. Men deras position gav dem utrymme att ställa andra frågor, koncentrera sig på andra aspekter än historieskrivningen i Sverige.

Den förste som kom att engagera sig i området var den redan tidigare nämnde *Thomas Heinrich Gadebusch* (1736-1804). Han skrev sin magister-

avhandling i Greifswald om det omhuldade manufakturväsendet som ansågs kunna bidra till provinsens ekonomiska blomstring. År 1761 översatte han Schlözers *Försök till en allmän historia om handel och sjöfart* till tyska, och följande år utkom hans översättning av Hasselquists *Iter Palestinum*. Kort tid därefter involverades han i turerna kring det svenska frimureriets etablering i Tyska riket. Han var själv mycket aktiv frimurare i Greifswald och övertog posten som logemästare efter Dähnerts död. Han översatte korrespondensen mellan Gustav III och riksrådet Scheffer och publicerade ett antal skrifter rörande historia och statistik i Pommern. Vi har mött honom som försvarare av provinsens tillstånd mot Reichenbach. I denna polemik säger han en gång att läsarna själva skall bilda sig en uppfattning med ledning av fakta, och hans *Materialien zur Geschichte und Statistik der Nordischen Staaten besonders Schwedens* som utkom 1791 presenterade statistiskt material och källmaterial, inte en färdig berättelse. *Materialien* innehåller alltså inte någon tydlig kritik mot någon särskild historiografisk skola.

År 1797 rekryterades Gadebusch till den pommerska beredningen som hade inrättats i Stockholm. Ämbetet gav honom antagligen inte utrymme för att ägna sig mer åt svensk och nordisk historieskrivning. Istället framträdde *Friedrich Rühs* (1781-1820) som en av de stora svenska och skandinaviska historiograferna.[952] Vi har redan berört hans engagemang i olika lärda tidskrifter och hans verksamhet som Thorilds vicebibliotekarie. Det som frapperar med Rühs är den självständighet han intar i förhållande till de dominerande uppfattningarna om den nordiska forntiden. Rühs studerade några terminer i Göttingen för Schlözer, som profilerade sig med en för tiden radikal källkritik. Rühs utgav 1801 ett arbete om västgötalagarna samt *Versuch einer Geschichte der Religion, Staatsverfassung und Cultur der alten Skandinavier*.[953] Både här och i det två år senare utkommande verket *Unterhaltungen für Freunde altdeutscher und altnordischer Geschichte und Literatur* ifrågasätter han de isländska sagornas giltighet som historiska källor, något som han utvecklar i *Unterhaltungen* i en särskild uppsats.[954] Det kontroversiella var naturligtvis urholkningen av den göticistiska idétraditionen som just höll på att reaktiveras inom nygöticismen. Men det vore fel att tolka Rühs hållning som illojalitet. Han håller tal om svenska lärdes förtjänster, han hyllar Svenska Akademins snille och smak och den svenska vältaligheten. Rühs utmålades av Gjörwell som ett "Snille, något som gjör Academien vid Ryck-

[952] Ludwig Stavenows uppsats "Friedrich Rühs' betydelse för svensk historieskrivning" i *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industrier 1918*, sid. 315-328 ger en fullgod introduktion i Rühs historiografiska gärning som jag bygger min framställning på. Även Lars-Arne Norborg, "Historievetenskapliga förbindelser mellan Lund och Greifswald" i *Vetenskapssocietetens Årsbok* 1989, sid. 106-108 ger en karakteristik av Rühs som svensk historiograf. Rühs eventuella påverkan på Arndt skildras hos Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 330-342. Jämför även med med Biewers uppsats "Christian Friedrich Rühs (1781-1820), ein Greifswalder Historiker von nationaler Bedeutung?! – ein Gedankensplitter" i Alvermann/Jörn/Modéer (utg.): *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003, sid. 211-216. Leopold Magon har i sin uppsats om"Die Geschichte der Nordischen Studien und die Begründung des Nordischen Instituts" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Greifswald 1956, band II, sid. 248-25 tämligen utförligt presenterat Rühs olika sidor som historiograf.

[953] Jämför med den utförliga anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1801:22 där recensenten konstaterar att Rühs beger sig ut på den nordiska forntidens törnklädda fält.

[954] Jämför med den utförliga anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1803:26.

Flodens stränder en särdeles Heder."[955] Rühs sysselsatte sig även med översättningar av Kellgren, Leopold och Gustav III. Kanske var det orsaken till att det skar sig mellan honom och hans chef Thorild, Kellgrens och Leopolds store antagonist. Kort tid därpå engagerades Rühs i den "litterära rättegången" mot Acerbi. I sin tidskrift *Pommersche Denkwürdigkeiten* prisade han svenskarnas regering i Pommen. Ett antal hyllningskväden som riktades till Gustav IV Adolf kompletterar bilden av Rühs som lojal svensk undersåte som beredvilligt orienterade sig gentemot moderlandets intellektuella kultur vid tidpunkten.[956]

Rühs och Gjörwells intensiva korrespondens kom snart att upptas av allehanda litterära ämnen. På Gjörwells förslag (redan i första brevet) tog Rühs på sig att utföra översättningen av Gustav III:s skrifter. Han poängterade att han hyste en djup aktning för en man som i andra länder hade lönats bättre än i sitt fädernesland. Rühs var vid tillfället sysselsatt med första bandet av sin svenska historia och bad Gjörwell om bilder på Gustav Vasa och Gustav IV Adolf (som verket tillägnades). Det var för att närmare befatta sig med den svenska litteraturen och historien som han hade sökt sig till Greifswald, bekände han för Gjörwell, även om framtidsutsikterna inte var goda. Han kunde kanske samla meriter för att så småningom söka sig till Sverige. Gjörwell hade exempelvis gett en vink om en politisk professur i Uppsala. Arbetet med den svenska historien hade hur som helst gett honom så mycket intresse för den svenska nationen att han på ett sätt redan räknade sig som en "son av landet".[957]

Den första delen av Rühs huvudverk, *Geschichte Schwedens* utkom 1803. Fyra delar skulle följa, den sista 1814. I inledningen redogjorde Rühs för sitt arbetssätt, sin syn på källmaterialet och den svenska historiografin i största allmänhet.[958] Greifswalds universitetsbibliotek var (inte minst genom Nettelbladts samling) rik på nordiska skrifter. Även Möllers privata bibliotek utgjorde ett omistligt stöd i arbetet. För arbetet med följande band utlovade Rühs att besöka danska och svenska arkiv. Händelserna var centrala. Idéer utvecklades alltid ur händelserna, och därför fick en historiograf inte låta sina idéer styra materialet. I ett särskilt avsnitt om den svenska historiens källor presenterar Rühs en utförlig översikt över den svenska historieskrivningen och de enskilda författarnas för- och nackdelar. Naturligtvis rensar han i den tradition som har låtit sagor och myter fungera som historiska källor för den förkristna perioden. Johannes Magnus hade diktat ihop en svensk kungalinje från Magog, något som så sent som 1803 trycktes i den svenskpommerska *Staatscalender*. Först efter Skandinaviens kristnande fanns det källmaterial som kunde fungera som bas för en kritisk historieskrivning. Först då kunde man tala om en självständig nordisk kultur. Även den svenske historieskrivningens patriark Lagerbring hamnade i skottlinjen dels för sin torra stil, dels för sin okritiska hållning gentemot de fornnordiska traditionskällorna.

[955] Se anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1800:15 och 1802:48. Om Svenska Akademin 1802:28.

[956] Se exempelvis hyllningskvädet till Gustav IV Adolf i *Neueste Critische Nachrichten* 1806:21.

[957] Rühs till Gjörwell, 27/12 1802 och 6/8; 6/11 och 23/11 1803 KB, Ep G 7:34 och 7:35. Citatet lyder i original: "Ich habe durch diese Arbeit ein so großes Interesse für die Schwed. Nation erhalten, daß ich mich gewissermassen für einen Sohn des Landes halte."

[958] Friedrich Rühs, Geschichte Schwedens, Band I, Halle 1803, "Vorrede", men i synnerhet avsnittet "Über die Quellen und Hülfsmittel der Schwedischen Geschichte", sid. VII-XXXII.

Den av Schlözer skolade Rühs betonar att "objektiva" sanningen är historieskrivningens mål, att historikern måste distansera sig från varje form av patriotism eller upplysande avsikter. Rühs ansåg att de isländska sagorna hade hämtat inspiration från kontinental och engelsk riddarepik och att de inte beskrev en historisk verklighet. Detta tema hade han redan behandlat i en uppsats i sina *Unterhaltungen* med titeln "Ueber die authenticität der isländischen Sagen, als historische Denkmäler". Tio år senare fördjupade han detta perspektiv i en avhandling med titeln *Über den Ursprung der isländischen Poesie aus der angelsächsischen*. Goterna exkluderades ur den svenska historieskrivningen och vikingarna gjordes (som hos Dähnert 1763) till ett moraliskt avskyvärt rövarepack. Rühs kunde till och med finna positiva sidor hos Kristian II, "Tyrann".

Den uttömmande recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1803:38 var övervägande positiv.[959] Recensenten anslöt sig till uppfattningen om att Rühs verk var den första kritiska svenska historien som reviderade många gamla föreställningar. Dessutom betonades att Rühs i Greifswald kunde arbeta med alla förlagor, bröderna Petris krönikor fanns i manuskript på universitetsbiblioteket. Men med sin inställning gentemot den nordiska forntiden irriterade Rühs både sentida anhängare av Rudbeck och den nygöticistiska falangen med Uppsalahistorikern Geijer i spetsen. Denne inlät sig senare i en polemik med Rühs om sagornas historiska giltighet. Rühs hade helt enkelt hotat den svenska historiografins legitimitet och den bas på vilken man byggde den svenskpatriotiska tillbakablicken. Wallenius skrev till Gjörwell: "Han får mycket försmädelse för sin förhastade Svenska historia. Han är en flitig och snäll gåsse, man har gått för raskt till väga, att critisera våra gamla Historici. Denne tillämnade lorden, som ännu sitter i vårt underhus, gör väl om han något saktar sin historiska ifver. Han är nu 24 år och hade bordt afbida några år till mognad.[960] Några månader senare vände sig Rühs till Gjörwell för att få reda på vem det var som kritiserade hans svenska historia. I Gadebuschs hem hade han hört att det skulle vara Kämpe. Rühs själv var mycket upprörd över den negativa kritiken. Han menade att reaktionerna mot hans verk berodde på ett missförstånd. För Tyskland hade skrivit en handbok i den svenska historien genom att använda nästan okända källor.

Gjörwell var imponerad av Rühs frispråkiga behandling av historien. Han kunde inte förstå kritiken av ett verk som var "med historisk sanning skrifvet". Någon månad kunde han bekräfta ryktet att ingen mindre än Kämpe "sätter pennan mot MHs Svenska Historia". Men det trodde Gjörwell inte på: "Han vet mycket, men skrifver litet, har utomdess full syssla uti utrikesexpeditionen. Jag har aldrig kunnat få en detaillerad antekning av hans många utländska resor. Jag har talt med honom sielf, rörande MHs bok. Han log, han nekade. Ryktet är således en ren osanning, så som många rykten det äro."

Rühs avslöjade också för Gjörwell att han tänkte söka historiska professionen i Åbo efter Porthan. Han försökte nu lära sig tala svenska och läste ett kollegium över Tysklands nyaste litteratur halvt på svenska halvt på tyska.[961] Gjörwell svarade: "Bevars! At lämna ifrån Greifswald med en ung flicka, ifrån en stad hvar

[959] I *Neueste Critische Nachrichten* 1804:4 recenserades del II omfattande åren 1397-1520 utförligt. I samma tidskrift nummer 1806:6 ännu utförligare verkets fjärde del.

[960] Wallenius till Gjörwell, 19/1 1804, KB, Ep G 7:35.

[961] Rühs till Gjörwell, 29/4 och 28/5 1804, KB, Ep G 7:35.

vinddrufvan mognar på fönsterrutan, til en Stad, hvar ej sällan vintern ännu regerar uti sielfva blomstermånaden, til Colleger, som alla skulle med kallsinnighet, flere med ovilja taga MH emot." Gjörwell ville på intet sätt "tilstyrka en sådan Emigration utur det Hel Romersk-Tyska Riket." Bättre hade i så fall varit Uppsala där klimatet var "vida mildare". Mot slutet av året fortsatte Gjörwell att avråda från Åbo där nu alla professorer var av finsk nation, "icke med tillblandning af Svenskar; hur skulle icke då Patres Aboenses coaliserat sig, om en tysk velat in[finna] sig i deras Academiska Corpus. Döm sielf." En viss Brockman kunde inför Gjörwell "icke nog beprisa MHs arbeten uti Svenska historien och tilgifvenhet för alt som angår Sverige."[962] Rühs hade för Gjörwell presenterat idén för ett nytt verk som skulle beröra "Statistik und Geographie des skandinavischen Nordens". Till detta syfte utbad han sig nu stöd i snarlika ordalag som Nettelbladt en gång "av ädla patrioter som älskar vetenskaper och gynnar dess tillväxt". Han räknade särskilt på stödet från svenska lärde, i synnerhet från Gjörwell. Och denne kunde tänka sig att ställa supplement till drottning Kristinas historia, Rudenskiölds levnad samt Oxenstiernas brev till sonen (1642-1648) till förfogande.[963]

Men ett nytt verk blev inte av. Istället publicerade Rühs 1806 *Erinnerungen an Gustav Adolph: enthaltend seine eigenhändige Einleitung zur Geschichte seines Lebens*. Med tanke på Gustav IV Adolfs närvaro i provinsen och parallellerna till 30-åriga krigets utgångssituation kunde väl knappast en bättre anpassad skrift ha sett ljuset i Svenska Pommern.[964] Under krigsåren arbetade Rühs sedan oförtrutet med delen om Sverige i det topografiska verket *Büschings Weltbeschreibung*. 1807 utgav han en tysk översättning av Oxenstiernas arbeten.[965] 1808 avslutades översättningen av Gustav III:s verk.[966] Och under ödesåret 1809 utkom en avhandling om *Finland und seine Bewohner* som senare såg två svenska upplagor. Samma år översatte han Adlerbeths skrift om prins Gustafs vistelse i Padua till tyska, 1810 holländaren Meermans reseskildring om de skandinaviska länderna (som i sin tur utkom på svenska). Rühs skrev till Gjörwell att han höll på med att avsluta sin svenska historia som han hoppades skulle emottas med tacksamhet. Däremot menade Rühs att den nyare tiden innehöll så många vidrigheter att han inte skulle ägna sig åt den. Istället ville han återvända till sina älsklingsstudier, den klassiska filologin. Gjörwell gjorde ett par marginalanteckningar på brevet. Rörande den nyare historien anmärkte han: "Han är visserligen at ursäkta: Beklaga våra egna framtida Historiographer." I fråga om tacksamheten mot Rühs

[962] Gjörwell till Rühs, 15/5; 19/6 och 21/12 1804, KB, Ep G 8:24.

[963] Rühs till Gjörwell 2/6 och 10/6 1803 samt 1/8 1805, KB, Ep G 7:35 och 7:36. Gjörwells svar i brevet till Rühs 19/6 1804, KB, Ep G 7:35.

[964] Av anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1806:38 framgår den programmatiska ambitionen mer än tydligt. Se även Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 134.

[965] Enligt recensionen i *Neueste Critische Nachrichten* 1807:5.

[966] Första delen anmäldes i *Neueste Critische Nachrichten* 1805:37 där det betonades att översättningen skedde från det svenska originalet, inte från den franska versionen. 1805:21 utlovades att Leopolds skrifter skulle översättas till tyska av Rühs. 1806:20 kunde meddelas att del II av Gustav III:s skrifter nu var översatt. 1807:1 presenterades utförligt sista delen av verket.

utbrast han: "Ja! Det förtjänar han. Han har skrifvit mera Sanning i vår historia än vi sjelfve kunnat el. vågat göra."[967]

Kanske missbedömde Rühs situationen efter Gustav IV Adolfs avsättning. Till Gustav III:s skrifter lät han nämligen bifoga en kritisk uppsats om kungen och hans stil som författare och inflytande på Sverige. Uppsatsen bar titeln "Über Gustavs Leben, Charakter und Einfluss auf die schwedische Nation". Den översattes 1810 som en separat skrift till svenska med titeln *Reflexioner öfver konung Gustaf III:s lefverne, karakter och inflytande på svenska nationen* av en viss Ekendal som enligt Gjörwells uppgift skall ha studerat för Thorild i Greifswald. Precis när skriften utkom på svenska befann Rühs sig på resa i Sverige tillsammans med den danske skandinavisten Nyerup. Han förverkligade nu en länge närd dröm. Gjörwell hade utmålat i lysande färger hur han skulle ta emot honom i sin bukoliska idyll "uti skuggan af valda träd på Kgl. Djurgården. Om jag ändå någon gång ägt den sällheten, at uti dessa skuggor fått sitta och tala med vännen Rühs, den kunnige och vittre! Får jag aldrig hoppas på MHs besök här på sidan?" Men Rühs tog sig tydligen aldrig tid att hälsa på hos Gjörwell, vilket gjorde denne innerligt besviken och bitter. Endast Nyerup hade dykt upp. Rühs var redan stadd på hemvägen i Göteborg, men verkar inte ens ha svarat på brevet. Detta gjorde Gjörwell ännu bittrare och han återtog alla vänskapsbetygelser från tidigare brev. "Jag finner väl at MH ingen ting förlorar genom den vidare bekantskapen med en gammal Man, men jag förlorar ganska mycket, som ärnat för den öfriga lifstiden äga en vän uti det för mig så kära Greifswald, genom hvilken jag kunde då och då få lärda nyheter ifrån Tyskland."[968] Så lyder några av de sista raderna som finns bevarade av Gjörwells svenskpommerska korrespondens. Man kan fråga sig varför Rühs inte ansåg att han hade tid att hälsa på hos Gjörwell. Kanske var det turerna kring uppsatsen om Gustav III:s litterära stil som skyndade på beslutet att resa hem snabbare än planerat. Rühs kände sig nämligen föranlåten att offentligt förneka författarskapet till appendixet, som hade underkastats en mycket negativ recension i *Literatur-Journalen* 1810:155. Hela denna besvärande episod berördes av Gjörwell i ett brev till en "Herre uti Landsorten" som tog Rühs i skydd (trots hans svek).[969]

Rühs stiftade under sin svenska resa bekantskap med publicisten Wallmark. Kontakten till det den levande litterära scenen frestade honom antagligen mer än att uppsöka de ljuva Djurgårdsskuggorna och tala om gamla Greifswaldsminnen.[970] Efter hemkomsten i juli 1810 tackade Rühs för all hjälp han hade fått av Wallmark i Sverige. Han hade planer på att ge ut en (periodisk?) skrift om kulturtillståndet i Norden, och då skulle han prisa Wallmark och hans förtjänster. Själv skulle han mer än gärna inkomma med bidrag till dennes tidskrift. Breven från Greifswald fortsätter sedan med ämnen typiska för korrespondensen mellan

[967] Rühs till Gjörwell, 28/8 1809, KB, Ep G 7:39.
[968] Gjörwell till Rühs, 13/4; 9/7 och 21/8 1810, KB, Ep G 8:28.
[969] Gjörwell till obekant, 9/7 1810, KB, Ep G 8:28.
[970] Willers hänvisar på flera ställen i sitt arbete om Arndt att han planerade att utge en separat studie om Rühs och hans kontakter med Wallmark och andra svenskar. Men så vitt jag kan se har en sådan studie inte publicerats. Se Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 14, 15 och 206. En hel serie av Rühsbrev i Svenska Akademiens arkiv har inte beaktats i min framställning.

Sverige och provinsen: bok- och förlagsärenden, förfrågningar om lämpliga ombud och korrespondenter till Göttingen eller i Åbo. Lärda och politiska nyheter blandades om vart annat. Hade Rühs stannat i Greifswald hade kontakten med Wallmark kanske utvecklats på samma sätt som förbindelsen mellan Möller och Gjörwell. Men redan i september samma år kunde Rühs meddela Wallmark om sin utnämning till professor i historia vid nyupprättade universitetet i Berlin. Han uttryckte förhoppningen att kunna fungera som korrespondent även från Preussens huvudstad, och hoppades även framdeles om underrättelser rörande den svenska litteraturen, helst som den omedelbara kontakten inte längre kunde upprätthållas. Några månader senare skrev Rühs till Wallmark om det avslutande arbetet med den svenska historien. Givetvis förfogade han inte över de hjälpmedel som han en gång hade tillgång till i Greifswald, men de "svenska saker" han behövde kunde införskaffas antingen därifrån eller från Göttingen.

Rühs var rätt nöjd med av sitt arbete om den svenska historien. Det låg något förtjusande i att vara den förste som lyckades med att i en någorlunda uttömmande framställning ha avslutat den svenska historien och detta som "utlänning" i Berlin.[971] Verket översattes 1823-1825 till svenska och förblev – liksom Möllers lexikon – länge ett standardverk. Så småningom utnämndes Rühs till Preussens historiograf, och i denna egenskap författade han ett par för honom mindre smickrande verk. Bland annat skrev han efter Svenska Pommerns övergång till Preussen en pamflettartad skrift som skulle övertyga landets invånare om det förträffliga i den nya tillhörigheten. Danskarnas politik gentemot Schleswig och Holstein fördömdes hårt i en annan. I debatten om judarnas medborgerliga rättigheter i Tyskland intog Rühs en grovt antisemitisk hållning (något som han för övrigt delade med Arndt).[972]

Rühs fördjupade sig i medeltidens historia, om vilket han utgav en till svenska översatt lärobok. Även fortsättningsvis sysselsatte sig Rühs med det nordiska och germanska och utkom 1812 med en komplett Edda-översättning. Senare följde en översättning av den betydelsefulla Tacitus *Germania*, som beskrev de germanska folkslagens seder och kultur. 1825 utkom en skrift om Gustav II Adolfs maka Maria Eleonora. Rühs dog redan 1820, efter ett kort och produktivt liv i de svensk-tyska lärdomskontakternas tjänst. I vetenskapligt avseende framstår Rühs som den rationelle figuren som endast yttrade sig när tillförlitliga källor stod att finna. Mot samtidens irrationella idéströmningar yttrar hans sig indignerat i ett brev till Wallmark. Naturfilosofin hotade att ta över, man prioriterade bilder istället för begrepp, katolicism och magnetism var igen på dagordningen. Hade

[971] Rühs till Wallmark, 22/7; 25/9; 1/12 1810; 24/10 1811 samt 30/10 1812, KB, Ep V 4:17, Band 17 Raf-Rö. Rühs till Engeström, 5/7 1815, KB, Ep E 10:8, Band 17, nr 170: "Es hat für mich etwas sehr Reizendes, der Erste zu sein, dem es gelungen ist die schwedische Geschichte in einer einigermaßen ausführlichen Darstellung zu Ende zu bringen."

[972] Dessa skrifter finns i dansk översättning. Friedrich Rühs, *Om jødernes fordringar paa borgerret, eller: bør joderne gives borgerret i kristne stater; og i saa fald, under hvilke betingelser?* samt *Christendommens og det tydske Folks Rettigheder: forsvarede mod Jødernes Fordringar og deres Forfagetere* Kjøbenhavn 1816 och 1817. Från judiskt håll publicerades ett vedermäle på danska. Den tyske filosofen Fries utgav ett bihang till Rühs som 1822 översattes till svenska, med titeln *Om den fara, för hvilken vår välfärd och charakter blottställas genom Judarna*. Rühs och Fries medarbetade även i ett av Mårten Altén till svenska översatt verk med titeln *Judarnas chrönika*. Altén var den som 1793 sökte svenska språklärarbefattningen vid Greifswalds universitet.

det kunnat vara möjligt för tjugo år sedan?[973] Men bilden av hans objektivitetsprincip fördunklas av hans antisemitiska yttranden och de tendentiösa skrifter han avfattade som preussisk propagandist.

Även *Ernst Moritz Arndt* var verksam som svensk historiograf. Efter Möllers död 1806 tog först Rühs över den historiska undervisningen, men sedan utnämndes Arndt till professor. I sin ansökan till posten tillkännagav han tydligt att han ville betraktas som svensk: "Jag kan helt djärft försäkra att det ej finns ett trognare svenskt hjärta eller någon som varmare beundrar den kungliga Vasasläkten […]".[974] På grund av fruktan för fransmännen flydde Arndt dock till Sverige och tillträdde sin post först efter exilen i Sverige 1809. Istället hade Kosegarten utnämnts genom att ställa in sig hos den franska ockupationsmakten, som alla ansåg. Redan efter några år gav Arndt upp professuren i Greifswald för att söka sig till det nygrundade preussiska universitetet i Bonn vid Rhen. Under den svenska tiden måste Arndt ha börjat med att skriva på sina *Schwedische Geschichten* som dock först utkom 1839. Willers skildrar uttömmande Arndts utveckling i förhållande till den svenska historien, och i synnerhet perioden under Gustav IV Adolf som upptar huvuddelen av verket.[975] Arndt är som historiker i många stycken Rühs motsats. Rühs gör en seriös källkritisk skärskådning av den nordiska historien, medan Arndt ser historien som källan för "nationell" kulturell särart. Han är mindre nogräknad vad det gäller historiska fakta. Sagornas dis blir en historisk potential som kan användas i politiskt syfte. Klimatet determinerar folkslagens särart och påverkar dess inneboende krafter och därmed även historien. Som mest uppenbart blir detta i skildringen av den svenska resan. I hänförelse över de levande historiska minnen som han möter i alla provinser utbrister han: "varje folkslags äldre historia är som en god berättad saga". Även sagans mest avlägsna historiska värde är "oändligt större än allt faktiskt och konstaterat, eftersom folkets ande och, vad som är mer, naturens inre ande och klimatet i vilket folket lever sätter sina spår i sagan. Varför förstår så få historieskrivare denna djupa historik?"

Händelsernas damm kontrasterades mot folkkynnets och landskaraktärens "ljusväg" ("Lichtweg")[976] Schlözer och hans efterföljare (Rühs nämns inte vid namn) fick en skopa för sina teorier om att de nordiska sagofigurerna endast var importerade från orienten och nu klädda i en lokal svensk kolorit. Det är uppenbart att Arndt anslöt sig till Herders syn att man hos folket fann nyckeln till den

[973] Rühs till Wallmark, 30/10 1812, KB, Ep V 4:17.

[974] Citeras hos Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 26.

[975] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 316-318. Jämför även med kapitlet "Arndt som skildrare av svenska folkets historia" hos Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 97-119.

[976] Ernst Moritz Arndt, *Reise durch Schweden im Jahre 1804*, del III, Berlin 1806, sid. 21: "Was ist die ältere Geschichte jedes Volks als ein gut erzähltes Mährchen? Aber der entfernte historische Wert desselben ist unendlich grösser als alles Faktische und Bestimmte, weil der Geist des Volks und, was mehr ist, der innige Geist der Natur und das Klima, worin es lebt, sich darin abdrückt. Warum verstehen so wenig Geschichtsschreiber diese tiefe Historik?" Willers citerar endast en del av passagen, Hafner hela. Jämför med Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 332. Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996, sid. 182.

nationella och kulturella enheten. Därför fördjupade sig Arndt i folkets levande historiesyn och fördömde den vetenskapliga skola som ville kasta ut barnet med badvattnet. I den nordiska forntiden, liksom hos alla andra folkslag, förblev historien dold i sagan. Här visade sig folkets ande och strävan bättre än i den torrt presenterade historien av en torftig tid. Sin politiska skrift *Geist der Zeit* (egentligen "tidsanden" men till svenska översatt till "Tidens Tecken") inledde Arndt med att återge en svensk folksaga, ett prov på hur den mytiska världsbilden laddades med politiska implikationer.

De svenskpommerska historiograferna arbetade alla i en miljö förtrogen med svenska språket och svensk historia. Gjörwell förutspådde den nya generationen i Svenska Pommern en lysande framtid: "Aldrig har Greifswald haft på en gång så capable recruter, som nu: ty det räknar i sitt öfverhus, Män uti underhuset som alla säkert kunna blifva Lorder uti Litteraturen." Bland dessa nämnde han Arndt och Rühs och fortsatte: "Mig synes oförgripligen at en Academie, som upammat sådane stöder för Vetenskap och lärdom, som utom des nästan alla äro Landets egne Söner ej borde raseras."[977]

Thorild hade tydligen att välja mellan Arndt och Rühs när han skulle tillsätta sin vicebibliotekaire och bestämde sig för den sistnämnde. Wallenius menade å sin sida att Arndt var "et snille vida öfverlägsen Herr Rühs" och trodde att Rühs säkert skulle bli Möllers efterträdare.[978] Rühs var rastlös verksam, och lämnade en mängd grundläggande bidrag till den svenska historiskrivningen. Även efter flytten till Berlin höll han fast vid intresset för Sverige och det nordiska, även om man kan se en förskjutning mot medeltidshistorien och Tacitus *Germania*, ämnen som passar väl in i tidens tyska idéströmningar. Arndt är mindre historiograf än *användare* av historia. Sagor och myter ägde ett historiskt värde i det att de kunde förklara ett folks och ett lands kulturella essens. I sin syn på den svenska och nordiska historien intog alltså Rühs och Arndt diametralt synsätt, och Svenska Pommern fick därmed representanter för två viktiga strömningar inom tidens historiografin: den källkritiska tendensen och intresset för det folkligt mytiska kapital som sysselsatte Herder så mycket. Rühs ökade kompetensen på området avsevärt, medan Arndt fördjupade de kollektiva psykologiska eller ideologiska resonemang som kunde baseras på den historiska tillbakablicken. Mot slutet av svensktiden involverades Svenska Pommern i högsta grad i det nordiska motivkomplexet.

Kulturresenären Ernst Moritz Arndt

Den europeiske resenären

Ernst Moritz Arndt, som vi redan har mött i flera sammanhang, föddes 1769 på Rügen som son till en arrendator, frigiven ur livegenskapen genom greve av Putbus.[979] Arndt undervisades i hemmet och studerade mellan 1787-1789 vid

[977] Gjörwell till Wallenius, 11/5 1804, KB, Ep G 8:24. Brevet finns i delar citerat hos Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 22f.

[978] Wallenius till Gjörwell, 24/12 1803, KB, Ep G 7:35.

[979] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945 behandlar uttömmande Arndts biografi. Tillsammans med Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller*

gymnasiet i Stralsund där Björnstål-översättaren Groskurd var rektor. I Greifswald skrevs Arndt in som student 1791, för att två år senare studera i lärdomsmetropolen Jena. Tillsammans med andra kamrater från hemprovinsen grundade han där "suecopomeranernas" studentförbund. Efter studierna i Jena blev Arndt bland annat informator i Kosegartens hem. Åren 1798-1799 företog han en resa genom olika europeiska länder, och under denna fäste han sig i synnerhet vid de europeiska folkslagens särart. Hans reseskildring från 1801 blev en av hans första uppmärksammade skrifter.[980] Ernst Moritz Arndt var i mycket empirins man. Utifrån egna intryck snarare än på boklig bildning byggde han upp hela kunskapssystem. Hans författarskap vilar på iakttagelser, associationer och generaliseringar, och känslorna tillåts flöda fritt. Det är Arndts stora styrka, men också en svaghet. Texterna blir öppna för olika tolkningar. Impulserna till den stundom antiintellektuella subjektiviteten och originaliteten bottnar naturligtvis i den romantiska kulturen, och Thorild kan ha gett honom avsevärda impulser i denna riktning. Arndt fångade upp tidens stora naturinriktade, känsloladdade "nordliga längtan" ("Nordsehnsucht").[981] Den nordliga och i synnerhet svenska kulturen var en del av denna upplevelsehorisont. I sina *Levnadsminnen* skildrar Arndt uppväxten på den rügenska landsbygden, hur förtrogen man var med svenska kungar, sagor och myter om moderlandet i norr, hur även de lägre klasserna försökte efterlikna den svenska högreståndskulturen.[982] Ett spontant, rastlös drag präglar Arndt ungdomsår. Han rymde en gång från gymnasiet i Stralsund, men återbördades till föräldrarnas trygga famn. Han skildrar en barndom som skulle kunna vara hämtad från Rousseaus ideal. Tillsammans med godsägar- och paktarebarn upptäckte han Rügens vilda natur, som blev hans läromästare och bibliotek.[983] Arndt övergav aldrig föreställningen om det naturliga som människans och kulturens grundtillstånd.

Hans kartläggning av Europa började med den vidsträckta vandringen genom Österrike, Ungern, Italien, Frankrike och Belgien. Vi möter rätt grova generaliseringar av folkslagens "inneboende" egenskaper, baserade på fysiognomi, historia och klimat. Speciellt intressant blir Arndts bild av Frankrike. Hur frånstötande han än finner revolutionens blodiga förlopp, betraktas fransmännens nationella och kulturella samling som legitim. Men Tyskland är för Arndt en splittrad kultur, där finns ingen bas för enhet. Själv kunde han vid behov definiera

zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820), Triest 1996 utgör Willers den huvudsakliga studien som jag bygger min tolkning av Arndt på. Hafner har av någon anledning (trots kunskaper i svenska) inte alls berört Willers Arndt-studie. Men sammantaget är deras studier och de referenser de använt (som skiljs åt av femtio år) en fullgod bas för förståelsen av Arndts svenska inriktning. En uppsjö av olika Arndtpublikationer har jag alltså trott mig kunna lämna åt sidan.

[980] Den presenterades utförligt i *Neueste Critische Nachrichten* 1801:12 och 20; 1802:2; 22 och 47 samt 1803:12. I det sistnämnda numret förekommer episoden om fördelen att gälla som svensk vid resor i Frankrike.

[981] Om detta har en specialstudie utkommit i Richard Wolfram, *Ernst Moritz Arndt und Schweden. Zur Geschichte der deutschen Nordsehnsucht*, Weimar 1933. Lundaexemplaret är förresten av författaren tillägnat Fredrik Böök "in besonderer Wertschätzung".

[982] Ernst Moritz Arndt, *Levnadsminnen*, Stockholm 1917.

[983] Regina Hartmann, *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1998 ägnar ett helt avsnitt åt skildringen av trygga barndomsår på Rügen hos olika författare.

sig som svensk. Vid överfarten över Rhen mot Frankrike kände han sig säkrare med att deklarera en entydig tillhörighet till Sverige.

Tillbaks i hemprovinsen utnämndes Arndt 1800 till docent i historia i Greifswald. Mellan 1803-1804 genomförde han sin svenska resa. 1806 flydde Arndt till Sverige "af fruktan för fransoserna, som säkert skulle arquebusera honom för hans frimodiga bok Geist der Zeit samt andra skrifter ställda mot vår tids ännu varande afgud".[984] Efter den svenska landsflykten återvände Arndt till Svenska Pommern, men blev besviken av den svenska politiska utvecklingen. Istället trädde han i Preussens tjänst och mötte växlande öden. Många har fäst sig vid hur han från att först vara hängiven svensk undersåte kunde utvecklas till en av tyska enhetens och tyska kulturvärderingars främsta gestalter. Men man gör nog Arndt mest rättvisa att liksom Ulrike Hafner ställa honom i raden av tyska intellektuella för vilka sambandet mellan begreppen "Norden" och "Nation" (den tyska) framstod som uppenbart. Betraktad på detta vis blir Arndt en mindre originell figur och den skenbara paradoxen i hans nationella orientering försvinner. För vår del är det dock mer givande att ställa sig frågan vilken bild av Sverige han förmedlade i Svenska Pommern under tiden fram till 1815, och de bland hans skrifter som kan ha påverkat pomrarna i deras uppfattning om Sverige blir av störst intresse.

Arndts europeiska resintryck har alltså ett karakteristiskt drag som skulle återkomma i hans skrifter: *jämförelsen* mellan kulturerna. Han var utan tvivel påverkad av Herder, som också tillät sig att utifrån betraktelsen av Europas kulturer dra stora slutsatser om deras historiska öden. Med Herder förenades han också av frågan om Tysklands plats i det hela. Ett tidigt svar gav Arndt i en skrift med titeln *Germanien und Europa*. Recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* (1803:27) bedömde skriften som en politisk bok. Men vid en närmare betraktelse visar den sig vara mer än så. Den formulerar en helhetlig världsåskådning med djupa drag av romantikens filosofi och människosyn.

Arndts skrift uppvisar uppenbara paralleller till Thorilds politiska idéer. Tidsandan placerade det nyttiga framför det vackra, vetandet framför kunnandet, tänkandet framför känslan. I allt det jordiska ser Arndt en naturens nödvändighet; så som trädet växer, växer människan och staten. Staten måste alltså anpassas till detta. Denna organiska realism skiljer Arndt från Fichtes idealism och ligger nära det *maximum* som föresvävade Thorild som den mest intensiva formen av erfarenhet. Den äldre Thorilds motto "Lefve alt som lifvar!" genomsyrar även Arndts tänkande. I sin beskrivning av den europeiska situationen målar Arndt upp en psykologisk-politisk tavla över folkslagens tillstånd. Han rör sig mellan kategorierna "künstlich, gedankenvoll" och "gross, unschuldig" (konstgjort, tankfullt; stort, oskuldsfullt) mellan vilka det föreligger betydande skillnader. En harmoni mellan själ, ande och kropp eftersträvas, som inom individen så även inom kollektivet. Enligt Montesquieus klimatlära (om vilken Thorild föreläste i Greifswald) delade Arndt in Europa i en sydlig och en nordlig klimatzon som tillskrevs helt olika egenskaper. Upptagandet av främmande kulturelement är skadligt för norden där de mest ädla folkslagen – som svenskarna – bor. Södra Skottlands och Dalarnas invånare är exempel på folkslag som framgångsrikt har

[984] Wallenius till Gjörwell, 2/12 1806, KB, Ep G 7:36.

försvarat sin frihet. En nordisk union är den bäst lämpade statsformen för de nordliga rikena. Sina naturliga gränser hade de redan utstakat på 1300-talet.

Arndts diktsamling som utkom 1803 kan karakteriseras som lyrisk-didaktisk. Läsaren finner Skapelsens storhet och lagbundenhet avmålad.[985] Om man tänker sig att Arndt hade övertagit tanken på en "allharmoni" från Thorild, förvånar det inte att han samma år uppträdde som motståndare till livegenskapen. Arndt har ofta utmålats som en pionjär i området som gav den svenska regeringen de avgörande argumenten för att avskaffa livegenskapen 1806. Hans *Geschichte der Leibeigenschaft* är emellertid inte mer kontroversiell än vad Reichenbachs *Patriotische Beyträge* var i detta avseende. Många hade före Arndt verkat för livegenskapens avskaffande både praktiskt och teoretiskt.[986] 1803 var ett produktivt och formativt år för Arndt, och hans bok mot livegenskapen skall tolkas som konsekvensen av den politiska ideologi han nedlade i *Germania und Europa*. Ett ofritt bondestånd kunde inte förenas med den politiska harmonin: Thorild såg ju rent av bondeståndet som det främsta i den harmoniskt ordnade staten. I sitt arbete mot livegenskapen hänvisade Arndt tydligt till svenska förhållanden med den intressanta motiveringen: "Vi som tillhöra ett folk, där även bonden har sina rättigheter som människa och medborgare, skulle vara de sista som hölle på livegenskapen i ett århundrade, som egentligen ej borde se några livegna".[987] När Arndt mötte bönderna i Sveriges provinser och såg de reformer som Macklean och andra genomförde, bekräftades han åsikt om livegenskapens fördärvande inflytande på ett folk.

Efter hemkomsten från Sverige höll Arndt på kungens födelsedag i november 1804 ett tal "Ideen über die Sprache" där han poängterade hur klimat, seder och språk interagerar. Man skulle här kunna hävda påverkan dels av resintrycken från Sverige, dels det romantiska helhetliga idealet som han formulerade i *Germania und Europa*. Arndt sammanfattade sin pedagogiska grundsyn i en skrift med titeln *Fragmente über Menschenbildung* (1805). Den politiska ideologin måste ha en pedagogisk konsekvens, annars har den ingen mening. Några källor eller inspiratörer anger han inte.

Samtidigt som Gustav IV Adolf anlände till Greifswald för att mellan den 3 april och 12 december 1806 styra riket från Svenska Pommern, publicerades recensionen av Arndts svenska resa i *Neueste Critische Nachrichten*.[988] Två veckor senare gjordes den lärda tidskriftens läsare utförligt uppmärksamma på Arndts kanske mest polemiska verk, *Geist der Zeit*. Hela verket börjar underligt nog vid ett berg mitt i Hälsingland, Guldberget. I helt göticistisk anda återges myten om Asarnas utvandring "från Indien och Tibet" eller från "Caucasi bergskedja". Asarna flyttade helt enkelt med det klotformiga berget till Sverige. Just detta avsnitt avtrycktes i *Neueste Critische Nachrichten* 1806:23.

[985] Jämför med anmälan i *Neueste Critische Nachrichten* 1803:41.

[986] *Geschichte der Leibeigenschaft* recenserades i *Neueste Critische Nachrichten* 1803:14. Recensenten uppmanade Arndt att dämpa sitt grova uttryckssätt som när man tänker efter, liknar Thorilds rabulistiska stil.

[987] Citerat efter Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 18.

[988] De åtta sidorna av numret *Neueste Critische Nachrichten* 1806:21 innehåller på fem sidor en sammanfattning av Arndts resa och på två sidor en hyllning över Gustav IV Adolfs återkomst till Greifswald.

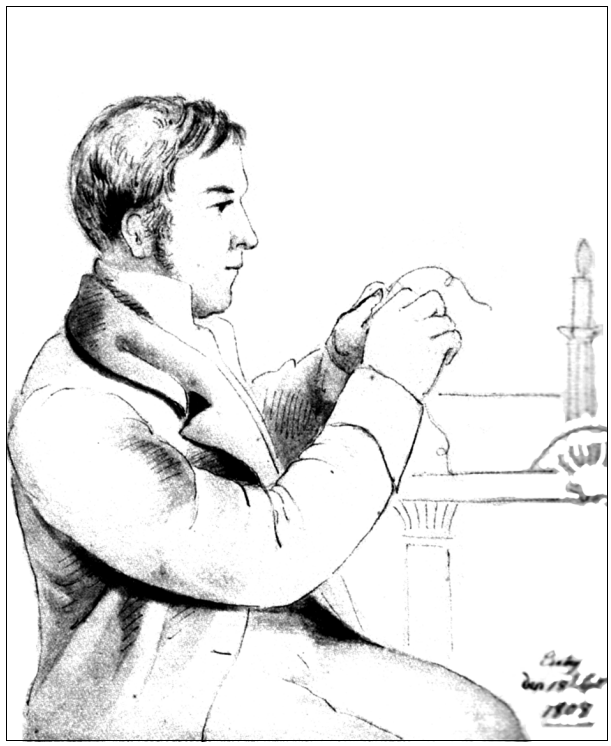

Bild 43: Ernst Moritz Arndt (1769-1860), författare, kulturresenär och professor i Greifswald.

Den svenska resan 1803-1804

1806 började Arndts tolvhundrasidiga svenska reseskildring utkomma. De som läste Greifswalds lärda tidskrift fick en förhållandevis blygsam sammanfattning allt eftersom de olika delarna såg ljuset.[989] Boken översattes snart till svenska. Motivet bakom resan var med all säkerhet ett uppdämt intresse hos Arndt för det nordliga moderlandet han hyste så varma känslor inför.[990] Sveriges *sanna* förhållanden skall skildras, den felaktiga bild som Acerbi och andra förmedlas skall läggas till rätta. Rühs var den som fick i uppdrag att översätta Leopolds vederläggning av Acerbi och bifoga tillrättaläggande kommentarer. Men Rühs själv företog inga större resor. Arndt däremot var den borne resenären, resan blir hos honom (inte olikt Linné) nästan en kunskapsform. Jämte själva reseskildringen finns en del av Arndt korrespondens i Sverige bevarad. Särskilt ofta skrev han till Christian Ehrenfried Weigel junior, då praktiserande läkare i Stralsund. När breven publicerades 1926 menade utgivaren att den svenska resan skedde för

[989] Jämför med *Neueste Critische Nachrichten* 1806:21, 1807:9 samt 1807:14.

[990] Uno Willers går i *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 97-129 i avsnittet "Arndts första svenska resa och den samtida reselitteraturen" in på resans bakgrund och Arndts förberedelser i Stockholm. Vi får veta en hel del om bokens tillkomst. Däremot sker ingen systematisk genomgång av resan, varken kronologiskt eller tematiskt, och vi får ingen klar överblick. En sådan får man hos Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 80-96. Ulrike Hafner har i *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996, sid. 178-185 gjort en skarp analys rörande Arndts idealisering av Sverige i reseskildringen, som dock kan utökas på några punkter.

att "söka ett fädernesland" för både Arndt själv och hans gode vän Weigel.[991] Deras livsöden efter 1815 är betecknande för de olika optioner svenskpomrare hade. Arndt stannade i Tyskland och kom att engagera sig i den nationalromantiska politiska rörelsen. Men Weigel valde ett liv i Sverige, där han gjorde karriär vid hovet, i ämbetsverken och på akademierna. I korrespondensen med Weigel får Arndts intryck och åsikter en tydlig formulering, och breven kan läsas som ett komplement till själva reseskildringen.

Reise durch Schweden tillägnades Svenska Pommerns generalguvernör von Essen. Man kunde inte smickra ett ädelt folkslag, skriver Arndt. Trohet, redlighet och kraft fanns i en så stor rikedom i Norden att lögnen aldrig skulle kunna existera. Arndt försvarade att han så utförligt behandlade människor och natur, men därigenom kunde han "förstöra vissa råa och ovärdiga uppfattningar som man hyser om det vackra landet och tappra folket."[992] Andra resenärer hade avhandlat det svenska transportväsendet felaktigt. De förstod ingenting av språket, hade fått dunkla uppfattningar eller förvrängde öppet och med ont uppsåt. Acerbi utpekades särskilt. Han hade skadat utlänningarnas rykte i Sverige. Förutfattade meningar och rykten, förbättringsförslag som inte passade landet eller klimatet hade grumlat dessa resenärers omdöme. Man kunde inte förvänta sig att kunna resa i Torneå som i Rom eller jämföra en resa längs Indalsälven med en resa vid Seine. Matställena lät sig inte jämföras med *Taverns* i London eller *Hôtels* i Paris.

På trettioåtta oktavsidor redogjorde Arndt för det svenska skjutsväsendets uppbyggnad, gästgiverier, skjutsställen, vagnar och hästar. Slutligen beger han sig från Stockholm ut på sin "Tour de Nord". Han är en vass iakttagare av folklivet, av seder och bruk och historiska händelser. Redan strax utanför Rotebro observeras en skata, vilket ger Arndt anledning att göra en utvikelse i nutidens och forntidens folktro och mytiska världsbild. På en vagn med lump i Nyköping såg Arndt ett tygstycke med en gammal fransk kokard och förs bort i en av sina typiska associationskedjor: "Hur många idéer löpte inte genom mitt huvud. Kokarder, frihetsträd, jakobiner, giljotiner, Bonaparte, allt ont som har hänt de senaste tolv åren."[993]

"Lögnerna i Acerbis berättelse" pekas ut i detalj. Arndt reser först till Uppsala och sedan vidare till Göteborg. Därifrån beger han sig upp mot Lappland och gränsen till Norge, sedan åter söderut till Stockholm. Hemresan går via Småland, Blekinge och Skåne. Arndt har med sig ett antal rekommendationer, från Thorild till Gjörwell och Per Tham på Dagsnäs. Mötet med Tham skulle göra ett outplånligt intryck på Arndt.[994] Inte bara själva den rationella organisationen av ägorna fascinerar honom utan i lika stor utsträckning, om inte mer, den monumentala historiska kunskapen som fanns i Thams bibliotek och museum. Orterna kring Dagsnäs inbjuder till att "etymologisera", och överhuvudtaget tänds Arndt av den götiska eld som även Thorild värmdes av. Christian Ehrenfried Weigel

[991] Erich Gülzow, *Ernst Moritz Arndts Briefe aus Schweden*, Stralsund 1926.

[992] Ernst Moritz Arndt, *Reise durch Schweden im Jahr 1804*, del I, Berlin 1806, sid. VII "[…] ich musste dadurch, was an mir liegt, manche rohe und unwürdige Begriffe, die man von dem schönen Lande und dem braven Volke hat, zerstören helfen."

[993] Ibid., del IV, Berlin 1806, sid. 111.

[994] Mötet med Tham, se ibid., del I, Berlin 1806, sid. 219-250.

junior i Stralsund fick veta att Arndt genom Tham redan börjat "skandinavisera och rudbeckisera".[995]

Willers menar att man efter uppehållet på Dagsnäs spår en större medvetenhet om fornminnesmärken hos Arndt. Reseskildringen formas i hög grad av hans syn på det svenska *historiemedvetandet*. Under hela resans gång konstaterar han att historien lever hos folket på ett helt annat sätt än hos tyskarna. Vi har redan framhållit Arndt syn på sagorna som ursprungliga vittnesbörd av ett folks historiska minne. Historien levde och traderades från generation till generation i seder, platser, i minnet av kungligheter eller händelser. Vid Mora stenar kunde hans guider berätta alla möjliga anekdoter om vad som tilldragit sig. Minnet av Karl XII var ännu levande runt hela riket. Han var "det svenska folkets avgud, som en representant av det väldiga och idealiskt kolossala, som ligger i den nordiska karaktären".[996] Vid norska gränsen fick Arndt höra berättelsen om den svenska härens dramatiska återtåg efter kriget i Norge 1718.

En sida av Arndt historiska reflektion är att han föredrar det förflutna framför nutiden. Vid beskrivningen av Knutsgillets traditioner i Malmö konstaterar han hur nytt blir gammalt och tiden förändrar sakerna. Världens ungdom, den kan ha varit så dålig den vill, har "under de senaste århundradena blivit gammal. När kommer allting att bli nytt igen?" Nutidens kalla och märglösa krymplingar begapar fädernas livfulla sagor och skrock. Ännu mer förvånande var hur tiden åldrades fortare och fortare. Det ungdomliga vissnade, det största försvann och det mest betydelsefulla översköljdes av tidens våg "som likt den väldiga brännningen växlar med väldiga vågor." Nutiden är utarmad, den "ack så förnuftiga tiden" har undergrävt det naturliga förhållandet mellan folket och de från släkte till släkte traderade sederna.[997]

Funderingar kring svenska folkets och de olika provinsinvånarnas *kollektiva egenskaper* sysselsatte Arndt i hög grad. För att karakterisera det "ursprungliga" eller "traditionella" i seder eller kläder använder han ofta ordet "nationell". Indelningen i svenska landskap beskrivs som "endast nationell, ej politisk" ("nur national, nicht politisch"). Småland var endast "nationellt" betraktat en provins, när det i politiskt och kyrkligt avseende var indelat i olika stift och län. Sederna i de olika landskapen eller de olika dräkterna kunde han kalla för nationaldräkter eller nationalseder.[998]

Svenskarnas kollektiva egenskaper lovordades genomgående. Landet kunde försörja miljoner av lyckliga människor, aldrig skulle folket kunna utvecklas till ett fegt ormlikt folk av slavar, utan svensken skulle framstå som ett exempel på styrka och manlighet, dygd och redlighet. När Arndt mötte von Platen gladdes han av att höra lovord om det svenska folket, dess trohet, lydnad och läraktighet. Inget annat land var så tryggt och säkert som Sverige, ärligheten hörde till folkkynnet, något som i sin tur korresponderade med kulturen och naturen. En

[995] Arndt till Weigel, 7/6 1804 hos Erich Gülzow, *Ernst Moritz Arndts Briefe aus Schweden*, Stralsund, 1926, sid. 34f.

[996] Ernst Moritz Arndt, *Reise durch Schweden im Jahr 1804*, del I, Berlin 1806, sid. 121: "So kamen wir auf Karln den Zwölften, der noch immer Abgott des schwedischen Volks ist, als ein ächter Repräsentant des gewaltig und idealisch Kolossalen, was im nordischen Karakter liegt."

[997] Ibid., del IV, sid. 239 och 250f.

[998] Ibid., del II, sid. 78.

stor del av reseskildringen innehåller översvallande naturskildringar. Vid upprepade tillfällen karakteriseras naturen och landskapet som "romantisch", Arndt konstaterar fjällvärldens likhet med Alperna och det skotska höglandet. Han tillbakavisar i likhet till Nettelbladt klagomålen över det svenska klimatet och den korta dygnslängden. Den kalla klara vinterluften härdade ande och själ. Arndt utbrister på ett ställe: "Å Nord! Dygden och kraften fryser inte ihjäl inom dig så länge ett ädelt folk vet att bevara den ande som är all bildnings kärna." De korta vinterdagarna och de långa sommarnätterna var i själva verket orsaken till det svenska folkets dyrkan av ljuset som Arndt själv anammade.[999]

Mötet med samerna i Jämtland är ett av de längsta avsnitten i reseskildringen. Tack vare en god kontakt till den samiske åldermannen Ol Thomasson fick Arndt en unik inblick i ursprungsbefolkningens liv och leverne. Arndts inställning gentemot samerna är kluven. Han är full av beundran för deras ursprungliga levnadssätt nära naturen, deras uthållighet och fantasi. Arndt tar dem i skydd mot anklagelser som riktats mot dem i andra reseskildringar. Samerna är ju trots allt svenskarnas indianer och man äger en skyldighet att ta hand om denna minoritet. Men i fysiognomiskt och intellektuellt avseende håller samerna inte måttet, och det är uppenbart att Arndt favoriserar den nordliga människotypen. Mötet med samerna ger honom anledning att utveckla en (egen) teori om rasernas uppkomst. Han opponerar den råa människan med den andliga människan, "den andliga människan har en helt annan kraft än barbaren." Deras egenskaper är diametralt motsatta, medfödda och oföränderliga, möjligtvis bildbara inom rasens potential. Därför var det viktigt att göra bildnings- och missionsinsatser bland samerna.[1000]

Dalkarlen framstod för Arndt som den nordliga idealtypen, fysiskt och karaktärsmässigt. Det nordiska kynnet hade något högt och allvarsamt över sig. Här födde en märklig idé hos Arndt, idén om *folket av stål*. På vissa platser i Sverige tycktes stål och metall via luften och kosten ingå i djurens och människornas kroppar. Även stockholmarna hade ett metalliskt skimmer över sig. I denna tankegång ingick även tanken om förädlingen. Svenskarna hade en inneboende drift att förädla malm till skimrande metall.[1001] Ett annat motiv som Arndt ofta återkom till under sin resa i Sverige är idén om det *kolossiskt-ideala*. Redan i karakteriseringen av Karl XII mötte vi detta begrepp som påminner om Thorild idealisering av det storslagna. Hos dalkarlarna ser Arndt denna egenskap intecknat i ansiktsdragen. "På många ansikten vilar det kollossiskt-ideala och nordens omättlighet, som outvecklat stelnar i sig självt och liksom en tidens koloss pekar mot evigheten."[1002] Storheten finner han även i Sveriges hjältar. På slagfälten utanför Ramlösa där Stenbock slog dansken funderar han över att betraktelsen av hjältemodet "låter känna livet som en intighet". Samtidigt låg "den reala världens

[999] Uttalanden om svenskarnas kollektiva egenskaper är ett axplock av följande ställen. Ibid., del I sid. 271; del II sid. 319; del III sid. 64; 131.

[1000] Ibid., del III, Berlin 1806, sid. 199-280. Rasteorierna utvecklas på sid. 235ff.

[1001] Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996, sid. 179-181 utvecklar tankegången om järnet och metallen närmre och citerar de aktuella ställen hos Arndt.

[1002] Ernst Moritz Arndt, *Reise durch Schweden im Jahr 1804*, del II, Berlin 1806, sid. 242f. "Doch liegt auf vielen Gesichtern das Kolossischideale und Ungeheure des Nordens, das unentwickelt in sich selbst erstarrt und als ein Koloss der Zeit auf die Ewigkeit hinweist."

högsta idé" däri. Han utbrast: "Hjältemodiga svenskar, er tid som herrar är inte förbi, den kommer en gång igen."

I Stockholm fick Arndt anledning att fördjupa sig i den svenska kulturen. Tydligen beundrade han bildhuggaren Sergel omåttligt, i alla fall håller han ett långt lov- och försvarstal över den misskände konstnären. Sergel hade förebådat den nya konst som representerade "en mjukare känsla, en djupare sorg och sympati". Bilderna fick uttrycka "det mänskliga mer än hos de gamla, det skulle bli höjdpunkten av den nya konstens fullkomnande". Sergel uttryckte genom sin melankoli "den höga nordiska naturens idealitet". Här drog Arndt åter en parallell till Karl XII och frågade retoriskt: "Vad gjorde honom till sitt folks idol om inte det att [folket] i honom såg den djupaste basen av sin egen natur, den mest allmänna bilden av [folkets] allmänna strävan?" Även Bellman gick inte att förstå om man inte begrep den svenska nationen och "det djupaste i den nordiska karaktären". Bellman var "evig som hans land och hans folk, [han hade] en egen hög konstnärsnatur och är därför evig som den allmänna naturen". I huvudstadens skärgård bevittnade Arndt Svea Ordens vikingarollspel.[1003]

Utan tvekan påverkades Arndt djupt av den *levande sagotraditionen* som han mötte i den svenska befolkningen. Mötet med skjutskaren Daniel Danielsson i Dalarna blev avgörande. Han fängslade Arndt med berättelser om troll, skogsrår, tomtebissar, om strömkarlen och näcken. "Det är anmärkningsvärt", skriver Arndt, "hur nordens mysticism befolkar hela naturen på ett helt eget sätt." Myterna dolde symboliska förklaringar av naturlivet. Överensstämmelsen med Svenska Pommerns folkliga berättelser tycktes slående. Detta gällde i synnerhet ön Rügen, som "genom havet, havsbukterna och kullar och skogar och genom forntidens gravar och altare äger så mycket mytiskt och märkvärdigt."[1004] Under resans gång konstaterade Arndt flera andra överensstämmelser med det pommerska. Supen och något salt före maten ("Anbiss") praktiserades i Sverige liksom i hemprovinsen, "antagligen introducerat av svenskarna". Julsederna blottade släktskapet "mellan oss och våra halvbröder, svenskarna". Pomrarna, "som så nära hör ihop med Sverige" kände till julklappen som en importerad sed. I Skåne, som på många sätt liknade Pommern, praktiserade man en sed som kallades för "Tonnenabschlagen", ett slags tävling då man från hästrygg skulle slå ner en upphängd tunna.[1005]

I andra delen av reseskildringen koncentrerade sig Arndt på Sveriges politiska samhällsorganisation. Han reflekterade på åtskilliga ställen kring den svenska *statsformen* och imponerades av den folkliga förankringen. Andligt och världsligt politiväsende var omedelbart förknippade med folket, de kunde härledas till de äldsta historiska inrättningarna och den förträffliga svenska "nationalanden". Man såg i hela författningen, åtminstone i formen "att den utgick från folket och var [avsedd]för folket." Likheterna mellan det svenska och engelska rättsväsendet berodde på "dessa båda nationers nationella släktskap".[1006]

[1003] Ibid., del IV, Berlin 1806, sid. 92-102. Citatet om Karl XII lyder i original: "Was machte ihn zum Idol seines Volkes wenn es in ihm nicht die tiefste Grundlage seiner eigenen Natur, das allgemeinste Bild des allgemeinsten Strebens sah?" Svea Orden existerar än idag.
[1004] Ibid., del III, Berlin 1806, sid. 8-21. Citaten kommer från sidorna 12-14.
[1005] Ibid., del I sid. 174; del III sid. 71ff.; del IV sid. 240.
[1006] Ibid., del I sid. 146f. och del II sid. 80.

Under sin svenska resa fick Arndt vid olika tillfällen bevista de olika landskapsregementenas sommarövningar. De på "nationell" grund indelta regementen framstod som en stor fördel framför värvade trupper: "Fäderneslandets försvarare är lantmannen och borgaren bland sina medborgare". Man kunde i Svenska Pommern bevittna hur förträffliga soldater som skapades av denna inrättning. Senare skulle Arndt vara verksam i uppbyggnaden av lantstormen både i Pommern och i Preussen. Han anslöt sig då även till idén om en värnplikt som inkluderade hela folket.[1007]

Som vi redan sett intresserade sig Arndt särskilt för *bondeståndet* och lanthushållningen. Det rörde både praktiska landvinningar (som nya plogar eller utsädesmaskiner som han kunde se i traktarna kring Ängelholm) och ideologiska tankegångar. Lantbefolkningen kunde bildas till "lyckliga, förståndiga och självständiga människor". Gårdarna i Svenska Pommern var i motsats till de svenska oansenliga "Hungerwirthschaften". De som ägnade sig åt reformer lämnade också ett bidrag till världens estetiska förbättring, till det skönas och godas utspridande. Skulle inte det vackra kunna förenas med en hemlig idé om det nyttiga? Idealet såg Arndt förverkligat hos svenska godsägare eller präster som på sina ägor engagerade sig för förändringar. Det vilade ett ansvar på personer av stånd och lärde som borde fungera som exempel och lärare. Sådana förebilder mötte han i Tham, von Platen, en kapten Linroth i Gustavsvik i Värmland och överste Stjernsvärd i Engeltofta utanför Ängelholm, som rekryterade skottar för att uppodla sina ägor effektivt. Greve Ruuth i Skåne var ett utomordentligt prov på adelsman som inte vilade på sin "sönderrostade värja och sitt mögliga adelsvapen". Om det lyckades att bryta kol i hans gruvor utanför Höganäs, vilka utsikter fanns det inte då för den svenska Östersjönhandeln! Mest påverkad blev Arndt strax före sin hemresa av Rutger Macklean. Vid anblicken av Svaneholms slott råkade han nära nog i extas och beskrev Macklean i närmast sakrosankta tongångar. Det vilade något gudomligt över hans ägor och organisationen. Herren på Svaneholm var så nära Elysium man kunde komma som människa. Arndt utbrast panegyriskt: "Å mitt fädernesland! När kommer din Macklean resa sig? När kommer man att begripa att det är skadligt och dumt, en synd gentemot Gud, jorden och människan att använda människor som slavar?"[1008] Mackleans bönder hade befriats från sina dagsverken och gjorts till mer självständiga och förståndiga varelser. Varken lagarna eller klimatet i Sverige främjade livegenskapen. Ett förläningssystem likt det tyska, med ärftliga titlar, namn och rättigheter fanns inte, odalmannen kunde inte fjättras vid sin torva: "Bonden är fri liksom adelsmannen och kan göra med sin person vad han vill". Böndernas frihet verkade till och med spegla sig i folkdanserna, menade Arndt.[1009]

[1007] Ibid., del II, Berlin 1806, sid. 110. Tanken om värnplikten uttalades i del IV av skriften *Geist der Zeit*. Jämför med Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996, sid. 195f.

[1008] Ibid., del IV, sid. 263 och 273: "O mein Vaterland! Wann wir dein Macklean aufstehen? Wann wird man begreifen lernen, dass es gleich schändlich und dumm, eine Sünde an Gott, der Erde und dem Menschen ist, Menschen als Sklaven zu gebrauchen? Wirke lange, edle Seele!"

[1009] Arndts möten med olika svenska godsägare är sammanställde genom ett axplock av följande ställen. Ibid., del I sid. 169; del II sid. 83ff. och 125ff.; del IV sid. 163f., 208 och 228.

I korrespondensen med Weigel förtätas intrycken av den svenska resan.[1010] I synnerhet förekommer fler jämförelser med den tyska kulturen och dess brister. Arndt gör det mycket tydlig för sin brevvän i Stralsund att han är hänförd av den "ursprungliga" svenska kulturen. Att få genomresa landet och bli delaktig av enheten mellan folket, naturen, myterna och landets politiska gränser har gjort ett stort intryck. De svenska provinserna är olika, de äger alla en särart. Likväl är Sverige på det stora planet en modell för ett enhetligt kristet kungadöme där de regionala egenskaperna inte utplånas. Det svenska enväldet är uråldrigt, redan Tacitus skall ha skrivit om det, menade Arndt och fortsätter: "Men hur olik är inte västgöten från upplänningen, skåningen i jämförelse till dalkarlen! Hur har inte allting fram till denna dag bevarat sin egen art och sina egna drifter, böjelser och nycker! Låt er inte luras av de salonglärdes ["Stuben- und Lampengelehrten"] struntprat och spetsfundigheter! Gud och natur i sina stora egenheter är mäktigare än allt våld hos människan."[1011] Arndt iakttar, sedan reflekterar han över iakttagelsen, polemiserar mot det "andra" perspektivet (här: de lärde som endast vid ljusets sken och på kammaren kommer fram till sina resultat) och till slut drar han en stor och oemotsäglig ofta moralisk slutsats. Ofta avviker han på detta sätt från den rationella argumentationens regler.

Det nordiska ljuset, menade Arndt, kunde ge en förklaring till svenskarnas själsliga egenskaper. "Svenska oklarheter och förvirringar och fantastiska drömmar, åskådningarnas oerhörda realism som ofta med lavinens makt och framfart vill rulla över en tysk, kan förklaras därigenom." Det nordiska, mystiska ljusets väsen var en gudomlig kraft som genomträngde allt. Ljuset blåste liv i naturen, vattendrag, skogar, träd, klippor dansade och lekte. Arndt lärde sig att se som svenskarna. De var en skimrande, glänsande folk, ett "metalliskt" som strävade efter att förädla den gråa malmen. Tyskarna var i motsats därtill porösa och bräckliga varelser. Oberon och Titania måste ha dansat på de svenska ljusbestrålade sommarnattsängarna. Den svenska människan levde i sitt naturliga väsen. Brevvännen i Stralsund skulle inte förvånas över om Arndt stannade i en björkdunge någonstans, byggde en stuga och ingick äktenskap med en "mjuk blond västgötska" eller en "stolt dalkarlskvinna".

Inte enbart naturen och ljuset höll Arndt i ett fast grepp under hans svenska resa. Han återkom ofta till att relationen till den egna historien i Sverige är mycket starkare: "Folkets historia lever här tusen gånger mer än hos oss och denna känsla av svensk lycka och medvetandet om den tyska bristen i detta avseende lastar ofta tungt på mitt tyska hjärta." Fornminnesmärken kunde hittas i överflöd i Sverige, svenskarna kunde minnas de forna hjältarnas stordåd. I Tyskland fanns knappast något mer är en stump av dessa tider eller möjligtvis en "bleknad saga"; tyskarna fick inte se, förstod och visste ingenting om sådant. Dessutom hade landet för ofta översköljts av "främmande flodvågor". Missionärerna fick på

[1010] Det följande stycket bygger på läsning av korrespondensen mellan Arndt och Weigel hos Erich Gülzow, *Ernst Moritz Arndts Briefe aus Schweden*, Stralsund 1926.

[1011] Meningen i original lyder: "Gott und Natur in ihren grossen Eigentümlichkeiten sind mächtiger als alle Gewalt der Menschen." "Eigentümlichkeit" menar enligt tidens användning av begreppet, de egenheter/egenskaper någonting äger, särskiljande drag eller karakteristika. Hos Caspar David Friedrich är "Eigentümlichkeit" en central del av konstnärskapet. Erich Gülzow, *Ernst Moritz Arndts Briefe aus Schweden*, Stralsund 1926, sid. 48.

"romanskt vis" förstöra och utrota den förkristna germanska kulturen. Sverige var ett "helrike" ("Gesamtreich"), ett envälde i den bemärkelsen att det rådde en enhet mellan kungar, hjältar, profeter, siare och skalder. De var allas egendom. I motsats därtill härskade i Tyskland sedan många århundraden söndring i "hjärtan och i landet". Klyftorna var så stora att viktiga tyska namn endast var kända i vissa delar, välsignade av de ena lägret och förbannade av det andra. Men i Sverige kunde man i alla samhällsklasser sin historia, och hos den fattigaste soldaten eller backstugusittaren hängde bilder på svenska kungar under spegeln. Karl XII var avgudad, man både grät och jublade vid hans åsyn. Hur kunde man tolka det? "En professor i katedern, en Voltaire och Fredrik II, som gör denna karl blott till en narr kommer inte att kunna förklara det för dig." Arndt hade däremot sin egen syn på saken helt klar. Folket hade fortfarande Valhall och ättestupa i sin kropp, ett sinne för det oförstörbara och upphöjda. Det ägde förmågan att "störta sig ur det korta och förgängliga livet i den heroiska odödligheten".

Den bild av norden som Arndt formulerade i sina brev till Weigel och i sin reseskildring föresvävade honom som ett ideal för Tyskland. Det av Napoleon hårt trängda (och kort tid efter reseskildringens utgivning upplösta) Tyska riket skulle koncentrera sig på och uppodla folkets inneboende egenskaper. Till detta hörde att beslutsmakten skulle knytas närmare till folket. Enheten kunde byggas upp endast genom ett kollektivt historiskt minne och en kultur som alla i samhället kunde ta del av. I Sverige fann Arndt en kristen monarki, en "helstat" som samtidigt inte släckte ut de regionala särarterna och folkets frihetssinne. En förutsättning var ett fritt bondestånd som det svenska och en förbättring av lanthushållningens villkor. Arndts vision är ett fritt land med politisk enhet mellan folk och styre, mellan de olika folkklasserna, och mellan naturen, historien och kulturen.

Willers menar att resskildringen kan ha utgjort en form av "professorsspecimen". Även om man kan tänka sig att Arndt avsåg att använda boken i undervisningssyfte är det i så fall typiskt att han valde reseberättelsens form. Men man kan också hävda att skriften fyllde en helt annan funktion. På flera ställen i boken antyder Arndt överensstämmelser mellan Pommern och Sverige, alltifrån landskapet till seder och myter. Dessutom presenterar han flera idéer och konkreta förslag hur man skulle kunna förändra tillståndet i hemprovinsen, något som blir som särskilt tydligt vid besöket hos Macklean. Redan i boken om livegenskapen hade Arndt formulerat idéer som går ut på i stort sett samma typ av förändring. I långa avsnitt går Arndt in på den svenska statens folkförankrade uppbyggnad och dess rättssystem. Om man tar hänsyn till bokens publikationsår, 1806, öppnar sig en helt annan tolkningsmöjlighet. Just under detta år, när tyska riket upplöstes, skulle Pommern helt inlemmas i det svenska riket, svenska lagar och förordningar skulle införas, i princip allting skulle ordnas efter svenskt mönster. Arndt var själv kopplad till den lagkommission som skulle översätta de svenska lagarna till tyska. De pommerska undersåtarna var på väg att bli helsvenska, och i denna psykologiskt inte okomplicerade process levererade Arndt en beskrivning av det ideala folket i norr. Förvisso var det avskiljt genom ett hav, men ändå ett brödrafolk som man nu skulle ingå ett närmre förbund med. Arndt hade i ett annat sammanhang skildrat hur den Tyska församlingen med tiden harmoniskt integrerades i det svenska riket. Hans skildring av de olika svenska landskapens kulturella autonomi

kunde fungera som ett bevis för att den pommerska särarten inte skulle hotas i samband med en full inkorporation. Den tyska optionen, eller identifikationen var vid tillfället svag om inte bräcklig. Breven till Weigel visar med all tydlighet var Arndt satte sina preferenser. Det enda hoppet för det äktgermanska var att liera sig med Sverige mot den franska fienden. Betoningen av det pangermanska underlättade försvenskningen av provinsen.

Även om vi vet att Arndt senare på andra ställen uttalade sig kritiskt om försvenskningsprojektet, fungerade hans reseskildring som en praktisk handledning i hur det var att bli svensk. Läsaren kunde bli förtrogen med myter, historia, litteratur och konst, minoritetsfolket samerna och allehanda fylliga landskapsbeskrivningar. Arndt själv skrev till Weigel om att han lärde sig att se som svenskarna. Och det var denna syn han ville förmedla till sina landsmän i Svenska Pommern.

Ekot från den svenska resan

Intrycken från den svenska resan skulle inte släppa Arndt. När Svenska Pommern höll på att bli det sista territoriet i Tyska som ännu inte hade ockuperats av Napoleon och hans allierade tecknade Arndt en ny vass analys av Europas politiska tillstånd i den redan nämnda skriften *Geist der Zeit*, "Tidens tecken". Här kunde han utan omsvep fastslå att skandinaverna var tyskarnas bröder: "Svenskarna äro ännu de gamla, stolta som sina berg, modiga och friska som sina strömmar och vattenfall."[1012] Han framhävdade okuvligheten och frihetssinnet, viktiga dygder i befrielsekampen mot Napoleon. Jämfört med skandinavernas direkta tillgång till det historiska minnet långt tillbaka till förtidens sagodis kunde tyskarna endast blicka tillbaka på medeltiden. Endast i denna historiska epok kunde man möjligtvis finna ett exempel på ett enat stort rike. Arndt uttryckte förhoppningen att de skandinaviska länderna skulle återskapa sin gamla union för att samlat agera mot hotet från söder. Söderifrån hade alltid världsbilderna och -fördärvarna kommit, norrifrån hämnare och befriare. Svenskarna skulle (som avbild av den storslagna natur som omgav dem) få tätpositionen, eftersom danskarna hade mist sin oförvanskade nordliga karaktär genom för stort tyskt inflytande. Men om kampen misslyckades och resten av Europa var förslavat skulle ändå ett fritt släkte leva kvar i de skandinaviska skogarna.

Arndt reste en andra gång till Sverige under den franska ockupationen 1806-1809, nu som politisk flykting. Han enrollerades av Gustav IV Adolf i den antinapoleonska krigspropagandan.[1013] Den andra delen av *Geist der Zeit* utkom 1809, och här förstärks det tidigare pangermanska draget, den kulturella och språkliga enheten så som den påstods framgå av Tacitus.[1014] Arndt målar upp visionen av ett "andligt Tyskland", vars viktiga personligheter i huvudsak utgörs av protestantiska intellektuella. Gustav II Adolfs beskydd och insats för detta andliga Tyskland har varit konstitutivt, något som ju ofta framhållits, och särskilt

[1012] Citerat hos Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 36f. där även *Geist der Zeit* sammanfattas i sina väsentliga drag.

[1013] Jämför med Lars Dalgrens uppsats "Ernst Moritz Arndts politiska verksamhet i svensk tjänst 1806-1808" i *Historisk Tidskrift* 1915.

[1014] Angående tillkomsten av denna andra del av *Geist der Zeit* se Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 53f.

då man i Svenska Pommern hyllade 200-årsjubliéet av Uppsala möte. Tyskarna anklagades av Arndt för att ha degenererat till kosmopoliter. Vid formuleringen av nya ideal projicerades svenska folkets frihetssinne på Tyskland, ja hela den romantiskt-religiösa bild av Sverige som han hade frammanat i sin reseskildring.[1015] Arndt lekte med tanken om en allmän omdaning av de politiska förhållandena i Europa.[1016] I *Geist der Zeit* II förkastades både upplysningen, som trodde kunna upprätthålla staterna genom "konst", och den från Rousseau utgående riktning som ville driva tillbaks allting till naturens barbari och råhet. Ännu mer hotande uppfattade han idéerna om en universalmonarki. Stater måste byggas genom folkets inneboende egenskaper. Staten uppstår som en naturnödvändighet, Lockes och Rousseaus kontraktslära avvisas. Endast två grundlagar behöver värnas: existensrätten och egendomsrätten, då kan säkerhet uppstå. Från dessa skall alla andra lagar härledas. Både statens exekutiva makt och medborgarna måste stå under lagarna.

Tankegången påminner om resonemangen kring regeringsformen behandlade hos Sjöborg och Piper. Men Arndt såg idealet förverkligat i Tyskland vid slutet av medeltiden. Reformationen och 30-åriga kriget hade krossat denna ordning och möjliggjort absolutismen. Upplysningens idéer avvisas; världen hade inte bättrats sedan förståndet hade förintat vantron. Men tidens politiska omvälvningar var ett tecken på att ett nytt släkte skulle befria sig. Tiden måste brännas ren, naturen, tron och kraften återvinnas: "Den heligaste åskådningen och hjärtats djupaste tro på de högsta tingen, en tro som inte baseras på några andra bevis än det innersta hjärtat."

Vid sidan om det politiska författarskapet hann Arndt fördjupa sig ytterligare i den svenska kulturen. En samling av smärre skrifter publicerades 1818 med titeln "Erinnerungen aus Schweden – Eine Weihnachtsgabe".[1017] I denna julgåva ingick en pjäs med titeln "Andarna i skogen", med figurer som alvkungen, älvorna, näcken, skogsrår och bergatroll. Handlingen var däremot förlagd till Böhmerwald. Hemkommen till Pommern arbetade Arndt på översättningar av svenska poeter som Columbus, Lucidor och en mytisk saga "Karl XI:s ansikte". Även dessa fick en plats i de svenska minnenas antologi. Diktöversättningarna föregicks av en (litteratur)historisk översikt över de svensk-tyska förbindelserna.[1018] Arndt uppträdde som försvarare av de svenska medeltidsballaderna som han menade väl tålde en jämförelse med Skottlands, Tysklands och Frankrikes.

Under hela medeltiden hade Sverige och Tyskland stått i intim förbindelse, som i ett släktskapsförhållande. Politiska band uppstod genom Hansan, vetenskapliga och andliga band genom reformationen. Den svenska eliten

[1015] Framställningen av *Geist der Zeit* är byggd på ypperlig analys hos Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996, sid. 187-190.

[1016] Johann Rassow, "E. Moritz Arndts Gedanken über eine Erhebung aller Völker gegen die französisch-russische Weltherrschaft in den Jahren 1807-1809" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 7, Greifswald 1906, sid. 191-253.

[1017] Ernst Moritz Arndt, *Erinnerungen aus Schweden – Eine Weihnachtsgabe*, Berlin 1818. Flera av texterna är alltså avfattade före 1815, varför jag anser det motiverat att behandla dem.

[1018] Ibid., Berlin 1818, "Schwedische Dichter in teutscher Sprache", sid. 303-312. Rörande denna skrift se även Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 67-69.

skickades till tyska protestantiska universitet och nästan alla behärskade tyska språket. Svenska kungar ingick familjeförbindelser med tyska furstehus och exemplen smittade av sig på den övriga befolkningen. Inte minst gällde detta för den pfalziska dynastin som i 65 år satt på Sveriges tron. De svenska besittningarna i Tyskland (även de baltiska provinserna räknades som tyska hos Arndt!) bidrog till en utökad kontakt. Tyskar sökte sig till Sverige och omvänt svenskar till Tyskland, språken existerade sida vid sida. Förvisso bröt det franska inflytandet in i de svenska sederna under 1600-talet, men litteraturen lämnades ograverad, menade Arndt. Efter 1730 följde emellertid alla som ville bli betraktade som bildade i Sverige den franska mallen. Det vackra, "enfaldiga", korta och livfulla svenska språket förvreds och utsirades; det förlorade sin kraft och sin nerv. Poesin fjärmade sig från folkets hjärtan och känslor, och följde en förfinad, kall och tillgjord väg. Den pressades in i en främmande form, den fick ett främmande väsen som inte passade folket och landet. Endast få höll stånd mot detta franska slaveri, Bellman var den enda skald som skulle leva kvar då det blanka och livlösa prålet begravdes.

Det franska hade verkat avmattande och dödligt. En felaktig tro hade smugit sig in att allting dessförinnan var barbariskt och utan smak. I "Sonnensehnsucht", längtan efter solen, hade den nordiska "falken" svingat sig upp över snöklädda fjäll och isfält till de förlorade ljusregionerna. Men nu hade den tappat sitt vingslag. Först under de senaste tjugo åren hade svenskarna upptäckt tomheten i litteraturens förfranskade väsen. Några "unga kämpar", utmanade den efter franskt mönster anpassade svenska akademin. De var förvisso entusiastiska inför det tyska, enligt Arndt dock inte det renaste eller kraftigaste tyska. Trots det pågick kriget, akademin hävdade att den ägde fransmännen och deras motståndare att de ägde tyskarna. Men bäst var naturligtvis om varje litteratur, om varje språk livnärde sig ur sina egna rötter och frön. Det tyska, engelska, danska och holländska språkets mening och innebörd sammanföll på grund av uråldrigt släktskap i stor utsträckning med den inre och yttre "svenska världen". All ytlig utsmyckning, allt förfinat och tillgjort saknades i det nordiska, som korrumperades om det anpassade sig till dessa sydliga mallar. Endast en fri och obunden utveckling och bildning av det egna passade den enskilde och folket.

Ändå vore det till godo "för de renare germanska folken i Europa" om deras förbindelser även i framtiden odlades tätare. Ett gemensamt liv kunde friska upp sambanden. Svensken, islänningen och skotten kunde lära sig ett och annat hos tyskarna, men framför allt kunde dessa hämta någonting i Norden. Hur många gamla höga minnen, åsikter och känslor kunde inte väckas till nytt liv som nu endast låg nedgrävda och fördolda? På sin höjd kunde de ibland framskymta i enskilda läten ur det så kallat låga folkets strupar. I den tredje och fjärde delen av *Geist der Zeit* som utkom 1813 och 1818 anspelas ofta på Sverige som förebild för Tyskland. Den pangermanska enheten såg Arndt i avslutningen av sitt verk som ett resultat av naturliga kontakter inom språket och litteraturen. Såväl *Eddan* som *Siegfriedsagan* förmedlade germanskt allmängods. Dessutom hade reformationen knutit ett oupplösligt band mellan Skandinavien och Tyskland.[1019]

[1019] Jämför med framställningen hos Ulrike Hafner, *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996, sid. 192-195.

Förväxlingen av motiven

Då det Tyska riket upplöstes skapades ett politiskt och kulturellt tomrum. Fanns det ett Tyskland och vad förenade det i så fall? Under den europeiska resan kan man redan ana Arndts frustration över av att tyskarna inte kunde åstadkomma något lika stort som i Frankrike – väl inte en revolution, men ett enande. Liksom många andra tyska intellektuella sökte han rötterna till kulturens enhet i medeltiden. Men även reformationens frontalfigurer som Luther och bondeledaren Ulrich von Hutten blev nationella ikoner. Mystikern Böhmes enhet mellan skapare och skapelse, "unio mystica", blev en central föreställning i romantikens idévärld. För upplysningens rationella iver hade Arndt inte mycket till övers. 1700-talets utrensningar i psalmböckerna hade enligt honom förstört det ursprungliga, den gamla kraften i den tyska psalmen.[1020] Det var nästan en självklarhet att Arndt i sitt sökande efter en bas för en tysk kulturell självbild skulle blicka mot norr. Sverige gav honom outplånliga intryck: sagovärlden, naturen, ljuset, det mytiska överhuvud. Problemet med orienteringen norrut uppstod först när Gustav IV Adolfs position vacklade.

I Tyskland hoppades man att den svenske konungen och hans armé skulle spela samma roll som Gustav II Adolf en gång gjort i 30-åriga kriget. De religiösa undertonerna saknades inte. Men den svenska franskvänliga opinionen, förlusten av Finland och slutligen avsättningen av kungen gjorde slut på Arndts politiska förhoppningar. I stället utvecklade han en pangermansk ideologi som en ren projektion av svenska egenskaper på tyska förhållanden. Arndts idealisering av Sverige kan tolkas som en kompensationsidentitet. Allting som Sverige representerade för honom, saknades i Tyskland, något som han mer eller mindre öppet bekände i sina brev till Weigel. Arndts förhoppningar om att Sverige skulle ingripa mot Napoleon hade grusats. Istället riktade Arndt nu sitt hopp till Preussen. I S:t Petersburg samlades en tysk antinapoleonsk opposition, *Deutsche Legion*, och planer för Tysklands framtid efter den förväntade ryska segern utformades. Arndt tog sig till Ryssland och ända fram till Moskva. Skildringen av resan genom Österuropa ger flera prov på antisemitiska åsikter, baserade på "erfarenheter" med judar i Vitryssland och Polen, inte på kvasistatsrättsliga resonemang som hos Rühs.

Arndt slog följe med friherren von und zum Stein, en preussisk reformivrare med andra visioner om Tyskland än de som skulle förverkligas efter Wienkongressen 1815. Stein såg Arndts författartalanger och uppmuntrade honom med att med hjälp av propagandatexter frambesvärja en alltysk stridsvilja. Den röda tråden i denna krigspropaganda (Arndt gav bland annat ut en bok med titeln "Katekes för den tyske krigaren") var hatet mot Frankrike och fransmannen som tyskens borne fiende, och Tysklands enhet som språklig-kulturellt "Raum". Här preciseras - i diktens form - för första gången den politiska visionen av Tyskland. I en berömd dikt "Was ist des Deutschen Vaterland?" ger Arndt svaret: det tyska språkets räckvidd utmätte gränserna för riket. Arndts tyska positioner växer fram ur en aggressiv gränsdragning mot det franska.

Vi kan också se hur attribut som han tidigare tillskrivit svenskarna och Sverige nu överflyttas på Tyskland och tyskarna. Därmed införs ett ödesdigert

[1020] Ernst Moritz Arndt, *Von dem Wort und dem Kirchenliede nebst geistlichen Liedern*, Hildesheim 1970 (reprint).

element i konstruktionen av den tyska identiteten. Arndt tar över den kulturella homogenitet som han ser i Sverige, människornas egenskaper, deras förhållande till naturen och myterna, deras förment enhetliga statsskick. Han försöker frambesvärja ett Tyskland av samma slag. Han tror sig kunna formulera en gemensam bas för ett språkligt och kulturellt område som i århundraden varit splittrat av interna motsättningar och dynamik, inte minst genom uppdelningen i det protestantiska och katolska blocket. I ett ideologiskt vakuum efter det gamla rikets fall, som trots sina problem hade borgat för en nära tusenårig kontinuitet, ropade Arndt sina kampsånger om det som förenade tyskarna och det som skiljde dem från resten av Europa. Därmed – skulle historien utvisa – kunde han användas för allehanda tvivelaktiga tysknationella ändamål. Det ironiska var att de styrande efter restaurationen 1815 inte ville kännas vid Arndt. Som krigspropaganda var hans poesi duglig, men när det var tal om Tysklands politiska enhet drog framför allt de preussiska styresmännen öronen åt sig. Sådana tankar var oftast kombinerade med krav på politiska reformer, ja till och med demokrati.

Arndt valde "vakten vid Rhen", troget en av sina egna kampskrifter från Napoloeonkrigen "Der Rhein Deutschlands Strom, aber nicht Deutschlands Grenze" ("Rhen är Tysklands flod, men inte Tysklands gräns"). Han utnämndes 1818 till professor vid det nygrundade universitetet i Bonn. Men under 22 års tid belades han med munkavle. Han levde resten av sitt liv i Bonn och behöll ett livligt intresse för Sverige. Svenska kulturpersonligheter som Geijer besökte honom. Den åldrige professorn innehade numera mest en symbolisk funktion, men hans verksamhet och glödande patos för det enade Tyskland präglade många generationer av studenter i Bonn. Som 79-åring valdes Arndt 1848 till det första demokratiska parlamentet i Tyskland, riksdagen i Frankfurt am Main. Efter det att den preussiske kungen avböjde erbjudandet att ta emot kejsarkronan över ett enat Tyskland drog sig Arndt frustrerat tillbaks från politiken. 1860 dog han i en ålder av 91 år, under sin långa livstid vittne till och delaktig i en av de mest omvälvande perioderna i europeisk historia. Arndts liv var präglat av den dubbla belägenheten i Svenska Pommern, med moderlandet i norr och fäderneslandet i söder.

Detta är i själva verket det bärande elementet i hela den grupp av personer jag beskrivit som idealiseringens generation. De levde i närhet till det nordiska och förenade med sin blick nord och syd. Även svenskar som Thorild och Wallenius verkade som förmedlare. Wallenius menade att han befann sig i en mittpunkt av den tyska och svenska litteraturen, hans anpassning till den tyska/pommerska kulturen och hans engagemang var försiktigt och framgångsrikt. Han gick vägen från ett helt uppsvenskt liv till ett helt svenskpommerskt. Under hela sin tid vid universitetet stod han för en obrottslig svensk rojalistisk lojalitet. Hos Thorild var valet av det lugna Greifswald programmatiskt. Här skulle han i stillhet måla sin tavla över tingens tillstånd och missionera bland tyskarna mot Kant och den idealistiska metafysiken. Med sina politiska och religiösa idéer och med sin estetik kom han att påverka idealiseringens generation. Kosegarten rörde sig i alla läger och fungerade som enande figur för litteratörer som Arndt, Lappe och Nernst. Med Thorild delade han intresset för det engelska och den pragmatiska upplysningen i Smith anda. På Rügen byggde han upp sitt "nordliga Arkadien" och ägnade sig åt att versifiera myterna och den Ossianinspirerade

naturkulten. Han tog emot resenärerna och visade dem öns storslagna natur och fornminnen. Konstnärerna Friedrich (under ledning av Kosegartens vän Quistorp) och Runge fann sina motiv i den nordliga ursprungliga naturen, och ljuset blev för dem en ingrediens i den nyskapande konst som bröt med den klassicistiska mallen. Historiograferna Gadbusch, Rühs och Arndt intog självständiga ståndpunkter i förhållande till den nordiska historien. Mot slutet av svensktiden finns den totala spännvidden i historiesyn representerad i provinsen, från radikal källkritik till mytiskt historiebruk. Översättnings- och recensionsväsendet fortsatte i oförminskad styrka, inte minst efter det att Rühs hade utnämnts till vicebibliotekarie och engagerade sig i *Neueste Critische Nachrichten*. Här kunde man läsa om att det nordiska omfattade Skottland, England och de skandinaviska länderna. Ossian och den ursprungliga litteraturen höll hela generationen i sitt grepp. Tyska intellektuella spårade i den äldre litteraturen arketypiska likheter mellan de besläktade germanska folkslagen. Tidskriften granskade även den strida ström av reseskildringar om Sverige och Norden som utkom under perioden. Rühs och andra uppträdde som lojala försvarare Sveriges gentemot nidskrivare som Acerbi. Tidens idealisering av Norden kulminerade i Arndts svenska resa som publicerades i provinsen just när den skulle inkorporeras med Sverige.

Efter Napoleonkrigen blev Arndt, Friedrich och Rühs på sina håll verksamma för konstruktionen av fundamentet för det nya Tyskland. Alla tre blickade tillbaka mot medeltiden, eller till och med mot Tacitus. Men just i detta uppvisade de ett drag som Arndt ansåg vara kännetecknande för svenskarna: den aktiva historiska tillbakablicken, minnen förknippade med platser och historiska händelser. Friedrich hade planer på att skapa nationella minnesmärken, men också hans symboliska landskapsbilder kan tolkas som identitetsskapande. På så sätt blev tre svenskpomrare plötsligt framträdande gestaltare av den tyska kulturella självsynen där den germanska linjen under 1800-talet växte sig allt starkare.

Slutakten: Napoleonkrigen och övergången till Preussen

Pommerns försvenskning

1806 blev året då allting kulminerade. Ett antal gånger har detta årtal redan framskymtat som en ödesmättad markering att ett avgörande kapitel tar sin början i Pommerns svenska historia.[1021] Napoleon hade efterhand stärkt sin ställning i Tyskland. En efter en hade de tyska småstaternas fallit för hans arméer eller frivilligt anslutit sig till den franska alliansen. De enda kvarvarande motståndarna, Österrike och Preussen, förlorade viktiga fältslag (Austerlitz, Jena och Auerstädt) och fick underkasta sig Bonapartes nyordning av Europa. Preussen var förnedrat. Men England och Ryssland började tillsammans med Sverige arbeta på en nordlig

[1021] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945 skildrar perioden som "Orostid i Svenska Pommern" på sid. 151-182. Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932 ser 1806 som början på en psykologisk cesur i det svenskpommerska medvetandet.

allians för att motverka den franska hegemonin. I mitten av 1805 stationerades uppemot 25 000 engelska och ryska trupper i Svenska Pommern. Gustav IV Adolf anlände till provinsen för att föra befälet. I augusti flyttades högkvarteret till Ratzeburg. Av den ryska truppen fanns endast lasarettet kvar i Greifswald. Krigsrykten florerade och Rühs utbrast: "Måtte himlen skydda oss för krigets onda".[1022]

Genom den 1806 proklamerade kontinentalblockaden försökte Napoleon bryta ned Englands ekonomi. Alla kontinentala hamnar spärrades för handel med engelska varor. Plötsligt fick Svenska Pommern en ovanligt strategisk position. Dels gav de fria hamnarna en möjlighet att kringgå det franska handelsförbudet, dels kunde en uppmarsch mot Napoleons allierade armé utgå från provinsen. Men den franska övermakten var så stor att Napoleon kunde tvinga den siste kejsaren av det Heliga Romerska Riket av Tysk Nation, Frans II av Habsburg att avgå. Den sjätte augusti 1806 upphörde det rike som grundades av Karl den Store år 800 att existera. De tyska småstaterna slogs ihop till större enheter, blev upphöjda i rang och fördelade bland Napoleons fränder. Endast Gustav IV Adolf protesterade, i sin egenskap som tysk riksfurste, mot nedläggningen av kejsarkronan. Han drog tillbaka sin representant i riksdagen i Regensburg och begav sig till Svenska Pommern, ett av de sista fria riksområdena. Syftet var att reda upp den politiska situationen där och hålla stånd mot det napoleonska hotet.

Wallenius rapporterade till Gjörwell att läget var högst kritiskt. Preussen hotade att marschera in. "Här tros idag att vi blifva Preussare, och att vi få Norrige, hvaremot Danmark skall få Hamburg, Lübeck och Bremen."[1023] Men istället följde en händelseutveckling som mynnade ut i provinsens fullständiga försvenskning.[1024] Kungen krävde (som sin fader under ryska kriget) ett bidrag för den planerade krigföringen. Och denna gång var det inte i form av pengar utan av manskap. Under ledning av en från fransk(!) tjänstgöring hemvändande officer, Tibell, skulle en kår med liknande struktur som de franska enheterna skapas. I april 1806 utfärdades en order till provinsialregeringen i Stralsund att rekrytera vapenföra inhemska män mellan 19 och 26 år. Cirka 3800 män befanns dugliga till rekrytering. Problemet var att lantständerna, som inte hade hörts i ärendet, hävdade att de skulle tillfrågas i försvarsbeslut, och därför vägrade de att utse ombud till värvningen. Konflikten ledde till en kris rörande tolkningen av den svenskpommerska författningen. Lantständerna hotade med att dra ärendet inför Tribunalet eller någon av riksdomstolarna. Frågan hänsköts till kungen för ett avgörande. Men med tanke på de rådande konjunkturerna i Tyska riket kunde den svenska sidan hävda att det var fel tidpunkt att pröva föråldrade rättigheter i riksdomstolarna. Dödläget bröts i mitten av juni genom ett kungligt dekret som upplöste regeringen. De oppositionella regeringsråden fick inte längre bära svensk

[1022] Rühs till Gjörwell, 21/4; 1/8; 23/9 1805, KB, Ep G 7:36.

[1023] Wallenius till Gjörwell, 7/4 1806, KB, Ep G 7:36. Det är anmärkningsvärt att denna plan var känd nio år före Wienkongressen där den kom att genomföras i en modifierad form.

[1024] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 100-118 går utförligt in på motiven bakom dessa steg och min framställning bygger huvudsakligen på Dalgrens. Anders Gustafsson, *Under de tre kronornas milda herravälde – Svenska Pommern i Gustav IV Adolfs regeringstid*, Lund 1999 (uppsats, Juridiska institutionen) koncentrerar sig utförligt och översiktligt på de rättshistoriska aspekterna rörande omdaningen av förhållandena i provinsen.

uniform och "kände sig till jorden nedtryckte såsom af åskan träffad". Men än värre var att lantständernas politiska självbestämmanderätt nu var bruten. Vad skulle komma i den gamla ståndsförfattningens ställe?

Kring midsommar 1806 utfärdades Gustav IV Adolfs plakat i vilket den nya författningen för Svenska Pommern offentliggjordes. Den gamla pommerska författningen och alla vidhängande inrättningar förklarades upphävda. Pomrarna skulle beredas "en framtid då lika till sina skyldigheter mot Oss, som till sina borgerliga rättigheter, samt fredade under billiga lagars skydd de ej mer skola utgöra en söndrad del af Svea folk, utan i broderlig förening njuta den författning, som sedan århundraden varit en borgen för dess väl." I kraft av denna förordning förklarades 1772 års regeringsfom, 1789 års förenings- och säkerhetsakt, svenska ståndens privilegier och Sveriges allmänna lag som gällande lag för Svenska Pommern.[1025] En kallelse till en pommersk fyrståndslantdag enligt svensk modell utgick kort tid därefter. Helt ville Gustav IV Adolf inte ge upp förbindelsen med tyska riket; han såg sig själv fortfarande som en fri tysk riksfurste. Även efter den tyske kejsarens abdikation proklamerade den svenske monarken ödesmättat och profetiskt: "Den tyska nationen kan aldrig förintas och genom den Allra Högstes nåd kommer Tyskland, en gång åter förenat, återställas i sin makt och sitt anseende."[1026] Även om Tyska riket var politiskt upplöst existerade det alltså i Gustav IV Adolfs (och Arndts) syn som en andlig entitet, möjlig att omsätta i verkligheten. Full av entusiasm skrev Wallenius till Gjörwell: "Stora nyheter om våre Tromän i Regeringen. Vi hoppas att Pommern skall försvenskas, lifegenskapen och adeliga souvereniteten upphöra. Gud välsigne Konungen!"[1027]

En hel del kritiska röster höjdes mot "främmande" lags införande i Pommern; bättre vore det att reformera de existerande pommerska. Men styret i provinsen nyorganiserades från grunden, och ett effektivt byråkratiskt system började ta form. Man kopierade institutioner och departement efter svenskt mönster och genomförde den effektivisering som så livligt diskuterats redan under

[1025] Jämför skildringen hos Reinhart Berger, *Rechtsgeschichte der schwedischen Herrschaft in Vorpommern*, Würzburg 1936, sid. 47-67 där även lantdagen kort berörs. Berger är långt utförligare än Dalgren i beskrivningen av konsekvenserna av de svenska lagarnas införande i provinsen. Händelseförloppet berörs även av Torbjörn Eng i *Det svenska väldet – Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001, sid. 12-14. Han ser det som "djupt seriösa försök från den svenska statsledningens sida att ge provinsen en svensk riksstatus" och som ett försök att avveckla konglomeratstaten på vägen mot enhetsstaten. På sidan 434 konkluderar han: "Man skulle alltså åstadkomma en enhetsstat inte genom att territoriellt operera bort de sista resterna av ett konglomerat-Sverige utan genom att genomdriva en centralmaktsstyrd homogenisering av dessa från rikssvensk synpunkt disparata områden." Förordningen om den svenska författningens införande finns i den tyska översättningen Verordnung des schwedischen Königs wegen Einführung der Schwedischen Staatsverfassung in Schwedisch-Pommern (26.06. 1806) på www.document-Archiv.de/nzjh/1806/ schwedische-verfassung_pommern.html, utskrift 2003-04-03/20.13.

[1026] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 115-117.

[1027] Wallenius till Gjörwell, 26/6 1806, KB, Ep G 7:36 samma dag som kungens plakat utfärdades. Wallenius värdering av försvenskningen (och själva ordvalet) är anmärkningsvärd. Så som under Gustav III tog han den lägre samhällsklassens parti, med en stark udd riktad mot adeln.

1780-talet.[1028] En särskild kommission inrättades för översättingen av de svenska lagarna. Kommissionen placerades av någon anledning först i Lund. Bland ledamöterna märks Arndt, som redan tillsammans med guvernementssekreteraren Thomas junior utfört en översättning av de *Acta Publica* som rörde rikets fundamentallagar. Arndt ville tydligen låta sina romantiska statsrättsliga idéer flyta in i arbetet, idéer som hans juridiska kollegor betraktade som märkliga.[1029]

Försvenskningen av Pommern förde sociala reformer med sig. Livegenskapen upphävdes från och med den dag det ovan nämnda kungliga plakatet publicerades.[1030] Detta var en förutsättning för att ett fjärde stånd överhuvudtaget skulle kunna konstitueras enligt den svenska modellen. De stora jordbruken delades upp. I enlighet med Mackleans reformer i Skåne skulle "farmer" (arrendegårdar) införas i Svenska Pommern, om vilket en särskild förordning utgick rörande de kungliga ägorna.[1031] De svenska dominialgodsen fungerade som förebilder, och Hessenstein hade ju långt tidigare infört en partiell befrielse från livegenskapen på dessa. Arndt hade i sin reseskildring beskrivit godsägarnas, särskilt Mackleans, reformarbete i positiva ordalag, och redan tre år tidigare hade han krävt livegenskapens upphävande.

Den kanske mest kontroversiella reformen i Svenska Pommerns politiska styrelseskick var införandet av en lantdag enligt svensk modell. Till och med kungens rådgivare var skeptiskt inställda om detta verkligen behövdes. Gotland representerades, trots sitt med Pommern jämförbara avstånd från fastlandet, på de svenska riksdagarna utan att behöva ha en egen politisk församling. Med tanke på de rådande politiska omständigheterna var det inte att rekommendera att samla "missnöjde, orolige och uppbragte hufvuden".[1032] Orsaken till varför kungen ändå ville genomföra en lantdag kan ha varit en dubbel. Dels behövde han stöd för att få utskriva en finansiell kontribution till krigföring och statsskulder. Dels låg det ett stort symbolvärde i den riksdagsliknande sammankomsten för det "pommerska folkets sällhet".

Fyrståndslantdagen skulle sammanträffa den 4 augusti 1806 i Greifswald. Adeln och borgarna hade sedan tidigare fungerande principer för representationen. För ett av de nya ständen, prästerskapet, kunde relativt lätt en kallelseordning fastställas. Men valet av representanter för det andra nya ståndet, bönderna, vållade en hel del bekymmer. Det fanns ingen tradition i detta avseende och ingen

[1028] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 118-130 berättar utförligt om den administrativa reformen. Domstolarnas och administrationernas reform behandlas även av Per Nilsén, "Was unseren getreuen Pommerschen Unterthanen zum wahren Nutzen und Vortheil gereichen könne. Die pommerschen Gerichts- und Ämterreformen von 1806" i Alvermann/Jörn/Modéer (utg.): *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003, sid. 327-340.

[1029] Översättningsarbetet beskrivs utförligt i Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945 i avsnittet "Arndt som lagöversättare" på sid. 209-223 samt av Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 131-135.

[1030] Alla turer kring livegenskapens avskaffande framgår utförligt hos Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 137-144.

[1031] Ibid., sid. 144-152 berättar utförligt om arbetet med enskiftets införande i Pommern.

[1032] Ibid., sid. 154-178 går utförligt in på lantdagen. Citatet är från sid. 155. Parallellen till Gotland, se sid. 124.

riktig motsvarighet till Sveriges fria bönder. Man fick därför göra en undantagsregel, och bondeståndet konstituerades av den lilla grupp av självägande bönder samt av de bönder som innehade kungliga domäner. Med tanke på sammansättningen var det självklart att denna grupp blev lojalt inställd mot den svenska kronan. Formeringen av bondeståndet var det mest nydanande elementet i representationen av den svenskpommerska befolkningen. Arndt hade ju i sin reseskildring gång på gång poängterat bondeståndets frihet, och möjligtvis kan vi här se ett inflytande från Arndts sida.

Mötet med den för pomrarna relativt obekanta svenska politiska kulturen är en av de mest intressanta händelserna under hela svensktiden.[1033] Under fjorton dagar i augusti fick pomrarna bevittna vad inget annat tyskt territorium hade varit med om, en svensk fyrståndsriksdag i miniatyr. Wallenius uppskattade att drygt tio tusen människor uppehöll sig i Greifswald, där det annars bodde strax över sex tusen. En anledning var att bland annat två tusen soldater var kommenderade till kungens högkvarter, men lantdagen gjorde att en stor mängd svenskpomrare sökte sig till universitetsstaden.[1034] För adeln kom 114, för prästerskapet 19, för borgerskapet 19 (däribland Runges far och Arndts bror) och för bondeståndet 32 delegater. Makten var nu mycket jämnare fördelad än någonsin tidigare i den pommerska historien. Under de första dagarna granskades ledamöternas fullmakter. Därefter växlade ständen hälsningar och höll tal och anföranden som samlades i en *Landtagszeitung*. Den sjunde augusti ägde ständernas och kungens edsavläggning rum. Som rikssal och plenarsal användes det akademiska biblioteket, något som Thorild klagade över. Riddarhussalen inrättades i stora auditoriet. Gjörwells nyfikenhet var stor. Han skickade ett omfattande frågeformulär till Wallenius som denne samvetsgrant besvarade. Gjörwell undrade om "slottet" i Greifswald, vädret för lantdagen och hur kungen var klädd: "Som vanligt – Lifdrabants uniformen. Men han bar Svenska Spiran med hvilken han hälsade Folket", svarade Wallenius. Brevet fortsätter:

> "Talade Konungen till sine Gode Herrar och Tyske Män på Svenska eller Tyska? Svar: Allt på Tyska. Ganska god declamation. Han öfvade sig med Reg. Råd Brinkman några dagar förut. (men detta är en hemlighet) Zibet och De la Gardie bröto mera på svenska. Landtmarskalken talade för öfrigt ganska väl och med mycken värdighet och känsla. På hvad språk talade Landmarskalk och Talemän? Bonden talade bäst; men måste stryka ut början: Gestern sklaven, heute frey. Om det fanns tron, regalier eller ducalier? En prägtig thron om 9 trappsteg, öfverklädd med blått sammet och tre kronor. Romerska Riksörnen bakom konungen."

Observationerna tyder på att lantdagen inte endast handlade om politik utan även blev en symbolisk tillställning med en hel omgivande kultur. Att Gustav IV Adolf hade det Tyska rikets örn bakom tronen kan ses som ett prov på hans tyska medvetenhet. Den kunde utnyttjas i politisk retorik och blidka eventuella betänkligheter hos pomrarna. Kanske var syftet rentav att egga till strid mot Napoleon genom att frambesvärja en tysk nationell medvetenhet. Provinsen

[1033] Mycket kunde tilläggas om de olika ståndens möten och personella sammansättning. Prästerskapets kompletta protokoll har författaren exempelvis återfunnits i kyrkoarkivet i Bergen auf Rügen 2002. Dalgren – och så vitt jag vet ingen annan författare – har inte haft dem till sitt förfogande i samband med sitt arbete om lantdagen.

[1034] Wallenius till Gjörwell, 10/1 1807, KB, Ep G 7:37.

befann sig i en ödesmättad situation. Wallenius konstaterade i samma brev: "Vi äro nu de ende öfrige af oövervunne tyskar." Fransmännen var inget annat än "nymodiga barbarer" (en formulering som kunde ha varit hämtad från Thorild), men hade ändå visat respekt för Gustav IV Adolf och svenskarna. I Anklam och Demmin hade nämligen den fientliga alliansens officerare och soldater druckit Gustavs skål.[1035]

Trots den korta församlingstiden lärde sig de olika stånden snabbt olika mötestekniska knep och hur man skulle förhandla i olika politiska spörsmål. Men kungen spelade ut de olika stånden mot varandra och fick till stånd önskat resultat i den ekonomiska huvudfrågan. 240 000 riksdaler ur provinsens tillgångar beviljades som lån för att täcka statsskulden.[1036] Ett ärende var översättningen och införandet av Swebilius katekes i Svenska Pommern. Kosegarten var snabb i vändningarna och utförde en översättning. Men för detta drog han på sig skoningslös kritik, eftersom han tog sig friheten att korta ner och fritt behandla de omständliga svaren i den svenska katekesen. Redan två år tidigare hade generalsuperintendentens son, medicinaren Schlegel, och teologie kandidaten Mohnike presterat en översättning, men den trycktes aldrig. Det är dock uppenbart att recensenten i *Neueste Critische Nachrichten* 1806:32 och 33 favoriserade detta tidigare försök. Swebilius hade förvisso brister, men kristendomens läror framstod med all önskvärd tydlighet. Nu hade Kosegarten rusat iväg och presterat ett hafsverk. Hans okunskap i svenska språket hade lett till utelämningar och felöversättningar. Om det hade rört sig om en roman eller en katolsk helgonlegend hade kanske läsarna kunnat nöja sig med dylika "travestier". Men en teologisk bok i den rena läran för bruk i undervisningsväsendet krävde mer än så. Recensenten översatte ordagrant den svenska originaltexten och denna översättning jämfördes med Kosegartens. Resultatet blev förödande; Kosegarten hade lämnat utrymme för godtycke och teologiska spetsfundigheter. "Allas Herre", översattes av Kosegarten med "Alla väsens herre" ("aller Wesen Herr"), något som karakteriserades som en "dunkel bimening" ("dunkler Zusatz"). Den vassa rannsakningen fortsatte på sju sidor. Gjörwell meddelade ärkebiskopen Lindblom att det hade tryckts två tusen exemplar av Swebilius katekes i tysk översättning "til bruk uti vår ultramarinska stat."[1037] Mötet i Greifswald blev inte den "farce" som man på ledande svenskt håll fruktade. Tvärtom visar händelserna i samband med lantdagen att det förelåg en grundläggande politisk medvetenhet i alla klasser, och man kan fråga sig hur den politiska kulturen hade utvecklats om inte Pommern ockuperats av den franska armén under det påföljande året 1807. *Neueste Critische Nachrichtens* årgång 1806 speglar en förstärkt prosvensk attityd i samband med kungens närvaro och lantdagen. Möller, Wallenius, Arndt och Rühs ställde beredvilligt upp på att leverera intellektuellt stöd för försvenskningen. Femtio sidor av årgången behandlade svenskrelaterade ämnen. Årets början dominerades av svenska litterära nyheter. Gustav III:s skrifter på franska utkom med sin tredje del, Oxenstiernas arbeten, Rühs svenska historia och Warmholtz bibliografi,

[1035] Wallenius till Gjörwell, 2/12 1806, KB, Ep G 7:36.
[1036] Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 169-175.
[1037] Gjörwell till Lindblom, 9/3 1807, Linköpings Stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen, Volym XVI brev 36.

Nernsts tidskrift *Schwedisches Museum* presenterades utförligt. Rühs tyska översättning av Gustav III:s skrifter annonserades lagom till sonens installation i provinsen. I följande nummer fick Arndts förhärligande resskildring breda ut sig över fem sidor tillsammans med hyllningar för den svenske monarken. Två nummer senare sammanfattades på fyra sidor hans provokativa och prosvenska skrift *Geist der Zeit*. De svenska förordningar som kom ut på fältboktryckeriet annonserades något senare. Den åldrige Möller förkunnande på sex sidor entusiastiskt att de pommerska lagböckerna skulle införas efter svenskt mönster. Rühs översättning av Gustav II Adolfs biografi med den ideologiska kopplingen till hans nutida namne annonserades på hösten. Och på kungens födelsedag den förste november talade astronomen Hultén om Pommerns och Sveriges samfällda och sälla framtid. Ett par nummer senare sände han in en utförlig berättelse om den pågående nordiska gradmätningen med vilken de svenska astronomerna kunde profilera sig. Ett verk om Trollhätte kanal utkom med kopparstick.[1038] Under november dekorerades några svenskpomrare med Nordstjärne- och Wasaorden.[1039]

Goethe kommenterade i ett brev till Runge Pommerns försvenskning. Bilden som denne hade förmedlat av Gustav IV Adolf verkade vara tilltalande. Men visst ställde man många frågor som rörde det legitima i att den svenske kungen behandlade Pommern som ett erövrat territorium. Han ifrågasatte även den roll som Gustav IV Adolf uppenbart trodde att Pommern kunde spela i ett krig mot Frankrike. Men ändå gav han Runge rådet: "Var nu lyckliga som svenskar!"[1040]

I perspektivet av Tyska rikets snara sammanbrott är det förståeligt att den svenska kronan såg sig föranledd att säkra Svenska Pommerns folkrättsliga status. Man valde den enklaste men också svåraste vägen, en försvenskning eller om man så vill en "förtyskning" av svenska förhållanden. Strategin gick ut på att låta provinsen bli en integrerad del av det egentliga Sverige. Även i de danska territorierna som hade tillhört det "gamla" tyska riket kan samma tendens skönjas.[1041] Efter upplösningen av riksförbundet startade en massiv period av fördanskning i rättsväsende, utbildning och förvaltning. Rühs talar om "angrepp på de heligaste egendomarna, språk, seder och folklighet", man skulle "förvandla invånarna till danskar". I synnerhet kritiserar han språkpolitiken. Danskan hotade att tränga ut tyskan och det på order uppifrån. Schleswig och Holstein, liksom Svenska Pommern, skulle ingå ett närmare förbund med de nordliga kungarikena. Men medan den danska myndigheten verkar ha fört en aktiv dansk språkpolitik valde det svenska styret en annan väg. Svensk lag och organisation skulle i översatt skick introduceras i provinsen. Man kan tolka processen som en överföring av svenska förhållandena på tysk botten. Inrättandet av lantdagen och framhävandet av det

[1038] Arndt hade skildrat kanalbygget där och på lantdagen hade man beslutat om egna kanalbyggen i provinsen.

[1039] Axplock ur *Neueste Critische Nachrichten* 1806:1; 5, 6; 12; 20; 21; 23; 28, 34; 38; 40; 44; 50, 52. Varken Dalgren eller Willers har observerat denna rapportering.

[1040] Goethe till Runge, 4/7 1806 hos Daniel Runge, *Hinterlassene Schriften von Phillipp Otto Runge*, Hamburg 1840, sid. 310-311.

[1041] Friedrich Rühs, *Das Verhältnis Hollsteins und Schleswigs zu Deutschland und Dänemark*, Berlin 1817 tjänade syftet att avslöja den onaturliga fördanskning som dessa tyska territoriet hade utsatts för allt sedan 1806.

tyska riket pekar på att man nog inte ville urholka provinsens relativt autonoma status. Svenska Pommern skulle bli embryot för ett nytt Tyskt rike. Gustav IV Adolf ville (i likhet till sin namne Gustav II Adolf) se sig själv som dess räddare och nydanare.

Bilden av Gustav IV Adolf bland pomrarna

Kungens närvaro var ett lyft för universitetsstaden. Redan i april 1806 kunde Wallenius meddela "Det är nu mycket lysande i Greifswald." Den svenske monarken bodde i "Haselbergs palais som nu kallas Kongl. Slottet", med ett förträffligt läge vid torget. Under långfredagen satt han i domkyrkan S:t Nicolai på professorsbänken, den förste monarken i domkyrkan sedan tsar Peter 1713. Kungen var ofta med hela garnisonen i kyrkan och Wallenius uttryckte en allmän uppfattning bland pomrarna: "Hans exempel af Religion, Dygd, ära och ståndaktighet är högst glädjefullt för hvarje vältänkande och trogen undersåte. […] mycket vördad och älskad." I ett annat brev beskrivs Gustav IV Adolf som arbetsam, rask och munter, nådig mot varje man.

En märklig vana karakteriserade kungens närvaro i Greifswald. Tillsammans med Jakob De la Gardie (som Wallenius hade lärt känna vid hovet i Mecklenburg-Schwerin) promenerade han "dageligen i staden och på vallarna. - helst allena -."[1042] Man kan bara spekulera i vad som avhandlades på dessa promenader, med tanke på den politiska situationen i Sverige och på kontinenten. Promenaderna på vallen observerades av många. Kungen verkar ha tagit sig tid att stanna upp och tala några ord med sina undersåtar, det berättar även fältboktryckaren Sohm. Wallenius skildrade ett sådant kungligt möte utförligt för Gjörwell: "Den 31 aug var för mig en märkelig dag. Jag gick på vallen med min hustru och mina 4 barn. Konungen stadnade som vanligt och frågade om dessa voro min hustru och barn? Jag praesenterade dem. Gåssarna tyckte han hälst om, ty de voro raske, ock den yngsta Gustaf Jacob, sade åt konungen Kennst Du meinen Vater? Konungen log och sade ja. Gåssen sade: ich kenne Dich auch, du bist unser König. Den älste, som är 9 år, darrade. Kungen frågade huru gammal han var Neun Jahr." Wallenius berättade nu för kungen att sönerna hade tillkommit under samma år som kungens två förutvarande besök i provinsen. De la Gardie föll in: "Och för det Eder Mayt nu är här tredje gången har han tredje sonen i beredskap […]. Kungen log och sade Det är braf och jag svarade jag hoppas det. Jag vill uppfostra alla mina barn till trogna och nyttiga undersåtar. K.M. Jag tviflar ej därom. Edra barn se rätt friska ut. Vackra barn, Därpå gick Konungen vidare."[1043]

Antydningen besannades. Den 19 november föddes Wallenius yngste son och, tillsammans med Gjörwell, blev De la Gardie fadder för barnet. Han hjälpte Wallenius också med att förmå kungen att hälsa på i frimurarelogen för att lyssna på det tidigare nämnda talet *Om frimureriets inverkan på samhället*. Gjörwell kunde meddela för ärkebiskopen Lindblom: "Konungen har mycken nåd för Wallenius, i synnerhet sedan hans Mjst hade åhört hans Tal uti Greifswaldska Frimurare=logen, hwilket konungen önskade blifva tryckt, som skedde, och finnes

[1042] Wallenius till Gjörwell, 7/4 och 26/6 1806, KB, Ep G 7:36.
[1043] Wallenius till Gjörwell, 2/12 1806, KB, Ep G 7:36.

det äfven inryckt uti Brefsamlingen."[1044] Dessutom höll Wallenius just på att söka ett pastorat. I samband med detta tog han teologie doktorsexamen i Rostock och lät sig prästvigas.[1045] Vid en annan promenad på vallen tillrättavisades Wallenius av kungen för att han inte bar någon prästkrage. Även Phillipp Otto Runge skriver till sin bror i Hamburg gillande om möten med kungen. Denne gjorde ett beslutsamt intryck på honom, verkade arbeta hårt och genomföra sina beslut effektivt, ofta inom ett dygn.[1046]

Den svenske monarken hade lärt sig att den moderna krigföringen krävde kraftiga informationsinsatser. Därför inrättades under det tyska fälttåget ett mobilt fälttryckeri som kom att spela en viss roll under lantdagen. Till kunglig fältboktryckare utnämndes *Peter Sohm* (f. 1751), om vilken Gjörwell kommenterade: "Stats Martyr uti Ryssland och boktryckare i Stockholm, fick Konungens befallning at begifva sig till Pommern, för att blifva Fält-Boktryckare; följde också med Arméen till Lüneburg." Sohm skrev själv till Gjörwell och skildrade utförligt förhållandena vid fälttryckeriet. Vid flera tillfällen besöktes det av kungen i egen person och han var mån om fältboktryckarens välgång.[1047] Med Sohm etablerades en tredje aktör i fråga om tryckta produkter i provinsen.[1048] Hans huvudsakliga uppgift tycks ha varit att publicera en periodisk skrift, den så kallade *Bulletinen* som skulle tillrättalägga det närvarande politiska läget. *Bulletinen* utkom första gången i december 1805. Efter kungens ankomst och installation i Greifswald 1806 följde drygt trettiofem nummer mellan april och slutet av september. Franska armén ockuperade Svenska Pommern med undantag för Stralsund och Rügen i början av 1807. Sohm flyttade sitt tryckeri till Stralsund och under året kom ytterligare tjugofem nummer av publikationen.

Vid sidan om *Bulletinen* publicerade Sohm allehanda politiska skrifter på svenska, tyska och franska. Syftet var att förklara den svenska hållningen att "taga en verksam del i coalitionen emot Napolèon Bonapartes våldsamheter".[1049] En mängd förordningar och plakat, inte minst rörande lantdagen i Greifswald, utkom också på Sohms förlag. Men inte bara det. Trots de krigiska omständigheterna publicerades böcker som en "öfversättning af ett fragment af XVIII:de boken i Polybius, funnit i klostret St. Laura på berget Athos", ett "Sorge-tal" i den

[1044] Gjörwell till Lindblom, 24/12 1806, Linköpings Stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen, Vol XV, brev 220.

[1045] Jämför uppgifterna i Gjörwells *Brefväxlling*, band 4, Stockholm 1806. Wallenius till Gjörwell, 4/31806, KB, Ep G 7:36 samt Gjörwell till Lindblom, 24/12 1806, Linköpings Stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen, Vol XV, brev 220.

[1046] Brev till brodern Daniel Runge, 14/6 1806 hos Daniel Runge, *Hinterlassene Schriften von Phillipp Otto Runge*, Hamburg 1840, sid. 308.

[1047] I en marginalanteckning till brevet Wallenius till Gjörwell, 27/11 1805 samt Sohm till Gjörwell 14/6 1806, KB, Ep G 7:36. Sohm har lämnat en stor samling på Kungliga Biblioteket efter sig rörande typografi och boktryckarkonsten. Sohms verksamhet som fälttryckare berörs relativt utförligt hos Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 268-272.

[1048] Jämför Johannes Luther, "Eine schwedische Felddruckerei in Greifswald im Jahre 1806" i *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Leipzig 1922. Här listas elva förordningar upp som trycktes 1806 på svenska och tyska.

[1049] En av mängden av dessa skrifter är just Hans Axel von Fersen, *Ifrån första stunden, då hans kongl. svenska maj:t hade beslutit att taga en verksam del i coalitionen emot Napolèon Bonapartes våldsamheter* [...] Stralsund 1806 (Sohm). Skriften spreds även i en fransk översättning.

stralsundiska frimurarelogen eller *Om staden Stralsund och dess åtskilliga öden*.[1050] Sistnämnda skrift behandlade stadens historia under 30-åriga kriget och det stöd man hade fått från svensk sida. Sohms tryckeri fick ägna sig åt motpropaganda, ett typiskt drag i den svenskpommerska pressen alltsedan 1689 och *Stralsundischer Relations-Courier*. Ett exempel är "Då uti Hamburger och Altona bladen en obehörig artikel varit införd, rörande kongl. maj:ts samtal med franska generalen Brune i Schlatkow den 4 junii 1807, så synes nu tiden vara inne att sätta detta samtal uti dess rätta dager", en titel som talar för sig själv. Sohms tryckeri flyttades efter provinsens fullständiga ockupation i slutet av 1807 både till Malmö och Stockholm och där trycktes andra delen av Arndts *Geist der Zeit*. Även efter den franska ockupationen framstod "en tyskspråkig statspropaganda" avsedd för Svenska Pommern som nödvändig, menar Uno Willers.[1051]

Den franska ockupationen och därefter – lojaliteterna prövas

Kungen lämnade Greifswald i mitten av december 1806. Tiden var "orolig, högst farlig", skrev Wallenius till Gjörwell. Den franske generalen Mortier stod vid gränsstaden Anklam, och man räknade med en fientlig inbrytning när som helst. Flera gånger försattes de svenska trupperna i ett "faseligt allarm". Ett par veckor därefter meddelar Wallenius att den "lärda och politiska brefväxlingen har uphört. Anklam är spärradt af Mortier. Vi veta ingenting annat än hvad avisorna ljuga och skryta."[1052] Greifswald hölls ockuperat av fransmännen i nio veckor, "tills fornsvensk tapperhet räddade oss", som Rühs senare skrev till Gjörwell. Hoppet stod till svensk förstärkning eller en engelsk landsstigning. I detta första skede led Pommern inte så mycket som man kunde ha befarat. Inga pengakontributioner krävdes av ockupationsmakten. Men i juli kom den franska armén för att stanna. Stralsund föll och den svenska armén utrymde i september även Rügen. Gjörwell återgav Wallenius beskrivningar av läget för biskop Lindblom i Linköping:

> "Hälften af denna med så mycket svenskt blod dyrt köpta besittning på tyska botnen, af denna quarlefva efter stora länder är i fiendehänder […]". 30-åriga kriget hade gett Sverige denna fantastiska del av Tyskland, "men tyvärr! 2ne gånger föll denne nyckel till Tyska riket sedan utur våra händer. […] Vårt olyckliga Greifswald är sedan d 28 jan uti Franzosens våld. Jag lider mycket öfver denna mig så kära Orts öde, ty dels har jag studerat där åren 1745-48 - sälla år af min lefnad - och dels har jag där vänner, i synnerhet H Doct Wallenius. Gift, med fem barn och vid svag hälsa, blir han nu väl aldrig [belönad], hälst han alltid varit en så trofast tjenare af våre bägge Gustaver. Lyckligtvis fick jag kort före den fransyska invasionen en bref-depeche ifrån honom uti hvilken äfven anhåller om sin vördnad för Ed högvärdighet."

Från hösten 1807 och fram till januari 1810 var provinsen helt under franskt välde. Situationen utvecklades snart till det värre, något som framgår av Rühs

[1050] Emmanuel Antraigues, *Louis Henri de Launaysöfversättning af ett fragment af XVIII:de boken i Polybius, funnit i klostret St. Laura på berget Athos*, Greifswald 1806 (Sohm). *Sorge-tal öfver br. Gudmund Olof Bökman, överste- lieutenant ... hållit uti frimurare-logen Gustaf Adolph zu den 3 Stralen*. D. 11 junii 1807. Stralsund, tryckt hos direct. och k. fält-boktryckaren Peter Sohm. 1807
[1051] Se Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945, sid. 222 samt 272.
[1052] Wallenius till Gjörwell, 22/12 1806 samt 10/1 1807, KB, Ep G 7:36 och 7:37.

krigsdagbok.[1053] Det franska överkommandot inrättade en "Exekutivkommité för Pommern" som skulle ordna regeringsärendena.[1054] Försvenskningen kom alltså av sig och blev föremål för en definitiv omprövning efter Gustav IV Adolfs avsättning 1809. Landet inlemmades i det napoleonska riket och fick för ett par år uppleva vad det betydde att vara del av ett välorganiserat imperium. Domstolarna skulle förkunna sina domar i den franske kejsarens namn. Den nya regeringen bibehöll på sina sigill de vilda män som höll upp det pommerska vapnet, men ersatte niosköldsvapnet med den franska örnen, en tämligen originell förening av symboler.

I allmänhet var den franska ockupationen illa sedd. Provinsens nye styresman var först generalen Mortier, sedan Soult som fick den imponerande titeln *Intendant Impérial Français dans la Pomeranie Suèdoise*. De visade sig dock inte vara så tyranniska som den antinapoloeonska propagandan låtit påskina. Möjligen berodde detta på att man nu styrde över en del av det svenska väldet och att fransmännen var medvetna om den långa traditionen av fransk-svenska förbindelser. Gjörwell rapporterar till Biskop Lindholm: [Wallenius] "skrifver at fältherren Mortier väl sträkt en mild spira öfver academien därstädes, at föreläsningar blifvit fortsatte så efter vanligheten få åhöras, samt Disputationer blifvit hålne, men at hans hus, äfven som de öfrige Collegers icke destomindre varit svåra betungade af inquarteringar och Contributioner." Gjörwell bad även om stöd för Wallenius ansökan till Skänninge pastorat som hade blivit ledig efter den före detta Greifswaldprofessorn Kellman: "måtte han få detta pastorat och upnå företrädarens år!"[1055]

Trots den franska ockupationen behandlade *Neueste Critische Nachrichtens* sista årgång 1807 mer än femtio sidor svenskrelaterat material. Den svenska opinionen var, när allting kommer omkring, inte så fientlig mot Frankrike som Gustav IV Adolf och Arndt hade hoppats. Inte heller postgången *från* la Pomeranie Suèdoise till Sverige belades med några större restriktioner. Det antogs helt enkelt inte finnas något upprörande – förutom själva kriget – att skriva om. Men Wallenius gjorde det tydligt för Gjörwell att situationen var bedrövlig. De franska "comissionairerna" åt honom ur huset. Han tjänstgjorde som präst åt olika nationer på det fältlasarett som upprättades i Greifswald. Där låg femtio man av olika nationer, svenskar, tyskar, ryssar och fransmän, "svenskarne voro hjeltar intill döden."[1056] I oktober kunde han meddela att kostnaderna för inkvartering av officerare och manskap hade stigit till tre hundra riksdaler. Gjörwells gudson

[1053] Dagboken redigerades och utgavs tillsammans med andra anteckningar av Theodor Pyl, "Der französische Krieg und der Übergang Rüg. Pommerns an Preussen" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, Greifswald 1889. Även hos Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 436-439 ger en kort överblick över ockupationstiden. Jämför även Otto Wendler, *Geschichte Rügens*, Bergen 1895, sid. 147-150 där situationen på Rügen beskrivs. Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932 menar att han beskriver i avsnittet "Schwankende Verhältnisse von 1806-1815" den "sanna" åsikten om ockupationen hos pomrarna.

[1054] Kort berättas om detta hos Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 183-186.

[1055] Gjörwell till Lindblom, 9/3 och 29/5 1807, Linköpings stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen Vol XVI brev 36 och 103.

[1056] Wallenius till Gjörwell, u.d. (troligtvis februari 1807), KB, Ep G 7:37.

hade dött, sjukdomar grasserade i hela staden. Wallenius trodde att akademin skulle gå under och hade hållit ett avskedstal: "Åtminstone komma väl inga svenskar hit hädanefter, om icke Pommern återkommer under svensk höghet, hvilket jag och de lägre classerna af landets inbyggare hjertligen önska." Greifswaldiska borgerskapet "hafver också det hopp, att svenskarne snart återkomma. Militairen, den svenska näml. står här i stort anseende för sin redlighets och höflighets skull. Icke så Preussarne. Vi hafva nu 3 600 man Italienare i Garnision, som också mycket berömma Svenskarna, Likaså göra Fransoserne, högst missnöjda med kriget emot oss."

Blott en månad senare var "undergången klar", nöden och eländet hade blivit obeskrivliga, mer fick och kunde Wallenius inte berätta. Han bad istället Gjörwell: "Skrif och trösta mig, jag är ganska bedröfvad."[1057] I oktober 1807 "blef all communication med Sverige förbuden", kunde Wallenius berätta två år senare.[1058] Förbudet fick stora ekonomiska konsekvenser, det "betog Pommerns invånare all möjlighet att på något sätt disponera sina betydliga Capital och fordringar i detta rike". Provinsen hade "i många år haft de vidsträcktaste handelsförbindelser med Sverige i alla möjliga förhållanden."[1059] I juli 1809 skrev Gjörwell att han var glad över att postgången mellan Sverige och den ockuperade provinsen äntligen fungerade igen: "Döm till min ställning, mit Lidande, som läsit sådane saker oafbrutet alt sedan 1745, detta mitt första glada år uti det då lyckliga Greifswald." Han längtade efter lärda tyska nyheter och frågade efter Svenska Pommerns öden under kriget. Han beskrev Uppsalas stadsbrand och hur Aurivillius utan fruktan för sitt liv kastat sig i elden för att rädda Ulphilas silverbibel undan flammorna. Fjerdingen var nästan nedbrunnen. Hos Rühs inhämtade Gjörwell uppgifter om de aktuella politiska händelserna. I synnerhet visade han sig intresserad av den Schillska frikåren i Stralsund som kämpade mot den napoleonska ockupationen. Rühs svarade utförligt på Gjörwells frågor, vilket är anmärkningsvärt eftersom det rörde sig om känsliga politiska uppgifter om den tyska befrielsekampen.[1060]

Wallenius meddelade att delar av den svenskpommerska befolkningen "beklageligen blifvit vänner med Fransoserne" och detta trots att dessa "snart fullbordat sitt verk att utarma denna fordom så lyckliga och blomstrande provins." Han hade varit sjuk under hela våren, "mest af grämelse"; han gav upp hoppet om ett pastorat i Sverige och förgicks nu "långsamt i mitt elände." Sammanlagt 197 officerare, 133 underofficerare och 158 soldater hade Wallenius hushåll måst inkvartera under de föregående krigsåren. Hushållet var skuldtyngd med tretusen riksdaler. Thorild hade dött i början på oktober 1808: "Han hade frånsan, ville curera sig med Opium men tog för stor dosis. Rühs blir förmodligen hans efterträdare." Hultén hade flyttat till Uppsala och utnämnts till teologie professor. Men den mest upprörande personalnyheten var att Kosegarten tagit över den historiska professionen efter Möller. Kosegarten fick behålla inkomsten från pastoratet i Altenkirchen plus ett tillägg på tvåhundra riksdaler "för en

[1057] Wallenius till Gjörwell, 4/10 och 21/11 1807, KB, Ep G 7:37.
[1058] Wallenius till Gjörwell, 22/7 1809, KB, Ep G 7:39.
[1059] Emmanuel Hagemeister, *Bref från Svenska Pommern till En Vän i Sverige*, Stockholm 1810, sid. 23.
[1060] Gjörwell till Wallenius, 25/7 1809 och Gjörwell till Rühs, 3/11 1809, KB, Ep G 8:27. Rühs till Gjörwell, 19/3 1809, KB, Ep G 7:39.

lofsång till Frans. Gener. Grandjean." Rühs skrev att Kosegarten träffade den franska generalen Soult på en Rügenresa och att Kosegarten visste att smickra sig in hos denne. Utan att någon anat detta, blev han nu utnämnd till professor i historia och grekisk litteratur.

För Rühs kom detta som ett åsknedslag eftersom han hade räknat med att bli Möllers efterträdare. Men han svarade med samma mynt. Soult tillskrevs, och snart utnämndes även Rühs till professor och Thorilds efterträdare. Dennes änka och barn skulle få lönen för det innevarande året. Man hade gjort ett sammanskott i Greifswald som trots kriget hade resulterat i ett understöd på trehundra riksdaler under flera års tid. Rühs undrade om man inte i Sverige kunde ge ut Thorilds samlade skrifter för att understödja de efterlevande.[1061] Gjörwell infogade en indignerad not om Kosegarten i marginalen till ett annat brev:

> "Kg Gustaf III [egentligen IV Adolf] hade gifvit honom Consistorial-Råds namn och rang och när han var i Pommern uppvagtade han denne sin Konung med en lång lofpsalm. Och nu --. Hans Lands-Pastorat är inte allenast det förnämligaste utaf alla uti våra förlorade Tyska Besittningar, utan et af de bästa uti hela det protestantiska Tyskland. Det heter uti en annan brefskrivare ifrån Greifswald: 'Nu äger K. en tredubbel inkomst mot de andre professorene. Fick äfven huset efter prof Hultén, det bästa utaf Academiens boställen. Prof Bratt hade redan tagit det i besittning, men Dct. Kosegarten [nödgade] honom ut.'"

Även Wallenius kommenterade Kosegartens opportunism: "Världens barn äro visare än ljusens, därföre uptager hon dem uti evinnerliga hyddor."[1062] Den femtonde augusti talade Kosegarten till Bonapartes beröm, lovtalet varade två timmar. De flesta professorer i Greifswald verkar ha varit rätt positivt inställda till fransmännen. Men det går för långt att som Seth tolka detta som en "avvisande hållning mot den svenska regimen." Flera tecken tyder på att den franska ockupationen av de flesta sågs som ett besvärande gissel.[1063] Wallenius menade att hans gustavianska inställning var orsaken till hans närvarande tröstlösa belägenhet: "Min röst skall ej mera höras", konstaterade han resignerat. Istället skulle han predika om den kommande räkenskapen inför Gud. Han önskade sig till åhörare dem som nu var så stora i orden. Allting hade sin tid, straffet undgick ingen. "Tysklands öde är förskräckeligt. Gud bevare Konungen!" Trots de upprörande händelserna i Sverige kunde "kärleken för fäderneslandet […] ej förkolna". Han kunde inte buga sig för de nya gudarna. Egentligen ville Wallenius söka det kungliga pastoratet i Grimmen, men den franske befälhavaren bestämde över prästutnämningarna. Wallenius "höll Gustaf Adolph för bättre karl än General Soult" och så blev det inget av företaget. [1064] Även Rühs bekände sina svenska preferenser för Gjörwell: "Min förkärlek för Sverige och den svenska litteraturen kommer aldrig att upphöra". Omständigheterna tvingade honom dock till andra

[1061] Wallenius till Gjörwell, 22/7; Rühs till Gjörwell 28/9 1809, KB, Ep G 7:39.

[1062] Marginalanteckning i brevet Wallenius till Gjörwell, 12/8 samt brevet 8/10 1809, KB, Ep G 7:39.

[1063] Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 438. Inte minst hos Theodor Pyl, "Der französische Krieg und der Übergang Rüg. Pommerns an Preussen" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, Greifswald 1889 går flerfaldiga citerade yttranden i denna antifranska riktning, vilket naturligtvis kan ha sin orsak i den negativa inställningen gentemot Frankrike just då.

[1064] Wallenius till Gjörwell, 12/8 och 8/101809, KB, Ep G 7:39.

vetenskaper. Ryktet gick att provinsen kanske åter skulle förenas med Sverige, "men i vilket tillstånd återfår det provinsen och hur kunde den hamna i detta läge?"[1065] Hur bedrövlig situationen än var, fanns det tydligen utrymme för kommunikation mellan de inkvarterade trupperna och lokalbefolkningen. Rühs kunde en gång meddela att bland de italienska soldaterna fanns en kapten Trolli som trodde sig härstamma från den svenska Trolle-ätten.[1066] Wallenius kan ha fått en uppfattning om den franska ockupationsarméns prosvenska tankesätt genom de inkvarterade officerarna och manskapet. Eller så kan han ha träffat dem – i frimurarelogen.

Frimureriets kosmopolitiska idéer

Inom de svenskpommerska logerna fick man känna av intresset för frimureriet bland den napoleonska arméns officerare. I februari 1809 föreslog en fransk officer två av sina kollegor inom artilleriet, de La Croix och Fontaine, till reception, "qui ont manifesté un desir ardent de voir la lumiere".[1067] Logen *Carl zu den drei Greifen* i Greifswald verkar inte ha arbetat särskilt flitigt under krigsåren. Många kom till logearbetet men höll sig undan måltidslogen. Men trots detta recipierades efter svensk ritual med tiden cirka trettio officerare, läkare och apotekare tillhörande den franska ockupationsarmén. Logehistoriken, som Wallenius hade föredragit för kungen på svenska, översattes till franska och lästes sannolikt upp vid följande tillfälle. I synnerligen kosmopolitiska ordalag hälsades då de franska bröderna in i logen. Det heter i ceremonimästarens franska välkomsttal:

> "Mina ärevördiga, vördiga och älskade bröder, i namn av denna loges mästare har jag fått uppdraget att försäkra er vår loges fullkomna glädje över att se er, mina bröder, församlade i vårt tempel. Logen Charles zu den drei Greifen, som är genomsyrad av principen att det finns ett oupplösligt och evigt band mellan alla nationers hedervärda människor, öppnar sitt helgedöme för alla frimurare som erkänns som lagmässiga och emottar de besökande bröderna med de mest livliga och renaste känslorna av broderlig vänskap."

Skillnaden mellan språken beklagades förvisso, och det de franska bröderna skulle vara med om kunde vara till föga behållning. Men ändå tackades de franska bröderna för att de ville pryda logen med sin närvaro. Den franska versionen av logehistoriken innehåller anspelningar på brödraskapet över nationsgränserna. Det svenska systemets upplysta vishet var tillräckligt känt. Lyckligtvis var den tid över då frimurare av olika system förföljde varandra. Man var nu genomsyrad av toleransens princip och övertygad om att det fanns en evig förbindelse mellan alla nationers hedervärda människor. Det sanna frimureriet syftade endast till att ge styrka för varje dygds utövande. Även i Stralsund öppnades logen *Gustav Adolf zu den drei Strahlen* för den franska ockupationsmakten. I logens tryckta cirkulärbrev från år 1811 kan vi läsa: "Hos åtskilliga, även hos den högste befälhavaren, som i den allmänna världen med nödtvungenhet stod fientligt sinnad mot oss, kände

[1065] Rühs till Gjörwell, 15/10 1809, KB, Ep G 7:39. "Meine Vorliebe für Schweden und schwedische Literatur wird nie aufhören." "Man sagt, daß Pommern vielleicht wieder mit Schweden vereinigt wird, aber in welchen Zustand erhält es die provinz zurück, und weswegen ward sie in diese Lage versetzt?"

[1066] Rühs till Gjörwell, 28/8 1809, KB, Ep G 7:39.

[1067] GStPK 5.2. G 45 Nr. 3.

vi igen och lärde vi oss att uppskatta den vänlige brodern."[1068] Matrikeln från 1812 visar att cirka tjugo svenska officerare inledningsvis recipierades i Stralsundlogen. Därefter upptogs femton franska officerare och tio från allierade trupper, främst från Baden. Även under den andra franska ockupationen recipierades officerare ur ockupationsarmén. Femtio år senare tolkades denna frimureriets öppenhet på följande sätt: "Tvivelsutan har vår [alltså Greifswalds] loge i det ödesdigra året 1812 genom de vänliga och broderliga relationerna till många högre officerare av den närvarande ockupationsarmén, precis som tidigare, lindrat många hårda besvärligheter för staden och värmt bröstet för känslor av sann och ren människokärlek hos bröderna i den främmande hären."[1069] Man gjorde en åtskillnad mellan den allmänna världen, där det med nödvändighet fanns en fiendskap, och logen, en tolerant frizon där människokärleken kunde knyta band över nationsgränserna. Samtidigt konstaterade man i efterhand att det fanns en växelverkan mellan dessa båda världar, något som kanske kunde bidra till att ockupationen inte blev lika hård.

Situationen efter 1810

Som jag nämnde tidigare gjordes ett försök till tyskspråkig motpropaganda från Sverige som främst var inriktat på Svenska Pommern. Arndt gav ut en periodisk skrift med titeln *Nordischer Kontrolleur* som främst berörde politiska svenska nyheter.[1070] Dessutom utkom den andra delen av *Geist der Zeit*. Men dessa skrifter verkar inte ha ändrat på opinionen i provinsen eller eggat till något motstånd. Sverige självt var upptaget av inre kriser, det katastrofala kriget i Finland, av kuppen mot Gustav IV Adolf våren 1809, av det Fersenska mordet påföljande år. I början av 1810 undertecknades freden i Paris. De franska trupperna lämnade Svenska Pommern och i gengäld gick Sverige med i kontinentalblockaden mot England. Karl XIII besteg den svenska tronen. Men i Pommern var Gustav IV Adolf fortfarande populär. Wallenius gav på Gjörwells begäran en relativ fyllig redogörelse för den avsatte kungens mottagande i Tyskland:

> "Imedlertid skickar jag en märkvärdig målning af denne i Sverige så mycket misskände Furste […] Här är G A ännu högeligen älskad, i synnerhet af Borgare och Bönder. Adelsmän, Präster och Advocater äro till en stor del affallne. Nu hafva vi hyllat Carl XIII och M.H. vet att jag är trogen åt mina löften. Men för att komma tillbaka till Gustaf Adolph, så kunde jag upfylla detta bref med många anecdoter om Hans resa. Han gick alla dagar ute i Stralsund, Kronprinsen vid handen, och visade honom ruinerna; Emottog åtskilliga uppvaktningar och utdelade penningar till de fattiga. Var glad och vänlig mot alla. I Wismar blef han emottagen med hurra Rop af invånarne och de återtågande svenska fångarne. o s v I Göttingen uppvaktades han af Pom-

[1068] GStPK 5.2. G 45.

[1069] Treptow/Loose: *Geschichte der St. Johannis-Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863, sid. 32.

[1070] Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945 skildrar *Nordischer Kontrolleur* på sid. 273-302. Han tolkar publikationen som en "tyskspråkig statstidning för Svenska Pommern", syftande till "att knyta Pommern fastare till den svenska kronan" (sid. 279).

merska Studenterna, då han med mycket deltagande nöje sagt dem, att pommern åter blifvit svenskt, och bedt dem hjelpa till deras fäder."[1071]

Kosegarten vädrade morgonluft i de nya politiska konjunkturerna. Generalsuperintendenten Schlegel hade dött, och Kosegarten föreslog sig själv som en lämplig efterföljare. I ett brev till den svenske ärkebiskopen Lindblom redogjorde han utförligt för sina meriter.[1072]

Olika rykten om Svenska Pommerns framtid cirkulerade: "Så snart Pommern åter blef svenskt, utbredde sig också ryktet om acedemiens upphäfvande", skriver Wallenius i samma brev till Gjörwell. Han bidrog till kollegan Anders Bratts bok till akademins försvar, men alla trodde att den skulle gå under.[1073] Redan 1800 hade Wallenius förutspått att "sålänge gustaver regera Norden är hon säker om sin trefnad", och nu skulle denna dystra prognos kanske besannas. Hela provinsens ekonomiska och politiska framtid skulle behandlas av en pommersk kommitté som sammanträdde i Stockholm. Till ledamöter utsågs endast pomrare. En av dem var rådsherren i Stralsund, *David Lucas Kühl* (1752-1837), som har efterlämnat en utförlig resjournal rörande vistelsen i Stockholm och riksdagen i Örebro. Som reslektyr tog Kühl med Stralsunds privilegier, en tysk-svensk ordbok och Gadebuschs *Staatenkunde*. Inför kungen uttryckte Kühl som städernas representant Svenska Pommerns glädje över att återförenas med "det urgamla svenska riket, vårt älskade fädernesland".[1074]

Pommerska kommittén verkar ha haft det bra i den kungliga huvudstaden. Man frekventerade innestället *Sälskapet*, inte olikt *Ressource* i Stralsund, det vill säga en blandning mellan klubb och restaurang. När man inte ägnade sig åt politiska spörsmål spelade man kort. Kühl förde ett särskilt register över kortspel, vinster och förluster, som han ibland kunde dra av från sitt traktamente. Men viktigare än så var naturligtvis de frågor som rörde den svenskpommerska framtiden.[1075] Kommittén föreslog indragandet av universitetet. Försäljningen av akademigodsen skulle kunna hjälpa till att betala landets skulder.[1076] Vid riksdagen i Örebro, där den pommerska kommittén deltog, utgav man en tryckt skrift

[1071] Wallenius till Gjörwell , 12/5 1810, KB, Ep G 7:40. Jämför Lars Dalgren, *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914, sid. 182 där han skildrar Gustav IV Adolf "som ville menige man väl och skyddade honom mot öfvergrepp från junkrarnas sida".

[1072] Kosegarten till Lindblom, 12/1 1810, Linköpings Stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen, Vol XVII brev 96.

[1073] Anders Bratt, *Ueber die projectirte Aufhebung der Universität zu Greifswald*, Greifswald 1810. Bratt riktade sig in på den kulturella förlust som upphävandet av universitetet skulle föra med sig. Han betonade akademins kulturella medlarfunktion mellan Sverige och Tyskland. Seth menar att skriften var avsedd att läsas av svensk publik.

[1074] David Lucas Kühl, "Meine Reise nach Stockholm im Jahre 1810 betreffend", SSA, Hs IV 263. Rapporten kompletteras av en självbiografi Hs 146 med intressanta uppgifter om olika resor till Sverige.

[1075] En hel del handlingar finns bevarade under titeln "Die Commitée in Stockholm betreffend", SSA, Hs 279.

[1076] I Ivar Seths *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950, sid. 438-442 får man däremot intrycket av att den Pommerska kommittén varit odelat positiv till universitetets existens, vilket alltså måste korrigeras. Det var inte den svenska regeringen som tog initiativet till frågan.

som berörde fordringar som olika kreditorer i Tyskland hade rest.[1077] Provinsen såg sig inte i stånd att betala de skulder som Gustav IV Adolf hade dragit på sig genom krigföringen: "Det war ej ett Pommerskt krig; ty denna lilla Prowins och deß krafter kunde omöjligen hafwa den ringaste inflytelse på jemwigten i Europa; också syftade alla underhandlingar, de måtte angå krig eller alliancer, på Swerige." Endast om provinsen fortfarande hade varit en del av Tyska riket hade den möjligtvis kunnat bli avtvingad en kontribution till krigföringen, men inte som del av Sverige: "Men de krig, som blifwit förda i Pommern i egenskap af en Swensk Provins, kunna ej anses som blott af densamma förda, utan af hela Riket. […] Om Skåne eller någon annan del af Swerige warit utsatt för samma olycka, skulle man wäl då hafwa tänkt på ett sådant de öfriga prowinsernas uteslutande ifrån denna börda?" Man anförde en mängd historiska paralleller som tydliggjorde att rikets ständer var betalningsansvariga för krigsskulderna och sammanfattade: "Om betalningen af millioner warit det pris, hwarmed freden skolat köpas, hade wäl deß erläggande kunnat drabba wårt land, hwarifrån redan förut millioner utgått?" [1078] Här avledde man alltså en rättighet från att vara inkorporerad i Sverige. Nu ägde ständerna ett kollektivt ansvar för sin tyska riksdel.

Den pommerska kommittén ville även verka för att införandet av pommerska fabrikat i Sverige skulle bli lättare. I fråga om handeln ville man betraktas som en integrerad del av riket. Däremot tillbakavisades införandet av den svenska lagen med ett vidlyftigt på montesquieuskt tankegods uppbyggt resonemang. Varken Napoleon eller Gustav IV Adolf hade ägt rätt att upphäva den pommerska lagen. Den var i kraft oavsett Tyska rikets upplösning. Det kanske mest intressanta PM som finns bland dokumenten behandlar motsatsen mellan att *vara tillhörig* eller *inkorporerad*: "Es ist ein großer Unterschied zwischen einer Verbindung und einer incorporation mit Schweden".[1079] Här definierades gränsen för vad pomrarna menade kunde läggas in i begreppet tillhörighet under den svenska kronan. Dokumentet var antagligen tänkt att föredras inför kungen eller kronprinsen, som vid flera tillfällen tog emot den pommerska kommittén. Det är, såvitt jag vet, en av de enda yttringarna under svensktiden som konkret resonerade kring begreppet tillhörighet och därför värt att kort beröras.

Att tillhöra Sverige hade alltid varit landets önskemål, skriver kommittén. Under två sekel hade man delat glädje och sorg med den svenska nationen. Trogenheten mot de svenska monarkerna och denna ärevördiga nation hade kännetecknat provinsen och hade blivit en del av landsinvånarnas natur ("sind den Landeseinwohnern zur Natur geworden"). En fullständig inkorporering med Sverige skulle emellertid vara till stort men för provinsen. En provins som var separerad från huvudlandet och vars klimat, lagar och seder hade präglats genom andra förhållanden, lät sig inte anslutas utan vidare. Lantbruket skiljde sig helt

[1077] "Pommerska Committeens underdåniga Betänkande och Pro-Memoria", Örebro 1810 (Lind). Ingår i "Die Commitée in Stockholm betreffend", SSA, Hs 279.

[1078] År 1810 utgav just juristen Hagemeister från Greifswald en skrift med titeln *Bref från Svenska Pommern*, till en vän i Sverige. Även här behandlades utförligt de kostnader som provinsen råkat ut för i samband med kriget mot Napoleon. Den hade "sjunkit till ett djup som ögat knappt kan följa". Hagemeister räknade upp fyra stora utgiftsposter som hade sargat ekonomin och presenterade utförligt siffermaterial.

[1079] "Einige Bemerkungen über Pommerns gegenwärtige Lage", SSA, Hs 279 Nr. 33 (1810)

från det svenska. Klimatiska faktorer och jordmånen krävde helt andra inrättningar än i Sverige. Städernas författningar kunde inte anpassas till svenska förhållanden. Upphävandet av skråväsendet var kanske möjligt i ett stort "isolerat" rike, men inte i en tysk provins där grannländerna hade kvar dessa författningar. Sådant blev grundtemat i det följande resonemanget: Pommern kunde inte likt Sverige isolera sig från handeln, valutan och författningarna i grannskapet.

Synpunkterna som den pommerska kommittén framförde kan inte betraktas som representativa för hela provinsen. Universitetet gjorde framgångsrikt motstånd mot alla nedläggningsplaner, som ju alltsedan Reichenbach hade framförts av provinsens kameralister. Wallenius yttrande att "advokaterna" inte höll fast vid Gustav IV Adolf kan ha haft sin grund i att just de juridiskt skolade kom med en massa betänkligheter rörande införandet av den svenska lagen. Karl XIII gick den pommerska kommittén till mötes på ett antal punkter. Många av de reformer som hade inletts av hans föregångare stoppades, så som projektet med den svenska lagens införande.

Wallenius hade nu utnämnts till den pommerska regeringens översättare och till präst i det kungliga pastoratet i Pazig på Rügen, det enligt honom bästa pastoratet efter Altenkirchen. Eländet under den franska ockupationen skyllde han på sin svenska hållning: "Jag är för mycket svensk för att vilja något af Fransoserne." Han arbetade med en tryckt förteckning på sina samlade verk och föreslog skandinavisten Eck i Leipzig en edition med tyska översättningar av hans tal som nog skulle rymmas i en oktavband.[1080] Gjörwell kunde meddela Wallenius att den politiska horisonten i Sverige verkade klarna, "måtte bara ej nÿa moln samla sig över vår Nord!" Den nya tryckfriheten i landet hade fört med sig ett fruktansvärt krig på vitterhetens fält. Kronprinsen Johan väntades till Svenska Pommern "för att avsvärja sin religion - om han har haft någon", som Wallenius torrt konstaterade. Ändå hoppades han att Bernadotte skulle hämnas "oförrätten som skett Gustaf III och IV".[1081]

Med hänsyn till bundsförvanten Danmark ville Napoleon inte gå med på sin före detta fältmarskalk Bernadottes krav på ett svenskt övertagande av Norge som kompensation för förlusten av Finland. Sverige allierade sig nu med den forna fienden Ryssland som i sin tur hade utträtt ur kontinentalblockaden mot Frankrike. Napoleons "Grande Armée" satte sig därför i rörelse mot öster, och i början av 1812 ockuperades Svenska Pommern en andra gång som försiktighetsåtgärd. I Ryssland drabbades den franska hären av samma svårigheter som en gång Karl XII:s. Underhållet, de geografiska förhållandena och klimatet saboterade krigföringen. När man efter två svåra fältslag äntligen nådde Moskva hade staden evakuerats och stuckits i brand, och det fanns ingen möjlighet att övervintra där. Arndt kunde från sin bevakningspost i S:t Petersburg författa sitt politiska poem "sanningens röst från Moskvas ruiner". Tiden var inne för tyskarna att förena sig mot usurpatorn från Korsika. Den stora franska armén gick under, och Napoleon ilade tillbaks till Paris för att rekrytera ihop en ny här. Tyska frivilligförband

[1080] Wallenius till Gjörwell, 12/5 1810, KB, Ep G 7:40. Wallenius till Eck, 22/1 1810, RA, Ericsbergsarkivet. Den tryckta förteckningen utkom först sex år senare; Jacob Wallenius, *Verzeichnis der sämmtlichen Schriften*, [u.o.] 1816.

[1081] Gjörwell till Wallenius, 13/4 1810, KB, Ep G 8:28. Wallenius till Gjörwell, 12/9 1810, KB, Ep G 7:40.

formerades, i synnerhet bland studenter, och man försökte störa de franska krigsansträngningarna. I maj 1813 landsteg kronprins Bernadotte med en stor svensk truppkontingent, däribland vältränade husarförband, i Svenska Pommern. Han ställde sig i spetsen för nordarmén i den nya koalitionen mot Napoleon. Efter tretton månaders fransk ockupation hälsades Bernadotte i den svenska provinsen som befriare och hjälte. Han verkar ha anpassat sig till den aldrig slocknade svenska stormaktsdrömmen. En skrivelse till den Tyska legionen och ryske kejsaren i S:t Petersburg finns bevarad där Bernadotte föreslår att man med Svenska Pommern som bas skulle återupprätta det Tyska kejsarriket. Kejsarkronan skulle ges till ett lämpligt furstehus, men om inget anmälde sig kunde ju förstås den svenske monarken ta på sig bördan.[1082] I Pommern rekryterades soldater och det samlades in pengar för den tyska befrielsekampen.[1083]

Kosegarten ville betona sin ifrågasatta lojalitet och uppträdde nu med ett hyllningspoem till Karl Johan, *Ode, presentée a Charles Jean […] le jour de son entree joyeuse dans sa ville loyale de Greifswald*. Sohm återupptog sitt propagandamaskineri; ett tjugotal nummer av *Bulletinen* och andra politiska skrifter utkom främst 1813 i Stralsund. Nordarmén under Bernadotte tog sig fram till Sachsen, där den efter slaget vid Gross-Beeren i oktober deltog i den så kallade *Völkerschlacht bei Leipzig*. Under fyra dagar stupade och sårades mer än hundratusen soldater på slagfälten. Bernadotte tog tillfället i akt och vek med sina relativt oskadda arméförband snabbt av i nordlig riktning. Vid Bornhöft utanför Lüneburg ägde den sista krigshandlingen i den svenska historien rum. Den med Napoleon allierade danska hären överrumplades inte minst genom insatsen av Kronprinsens Husarregemente, där många svenskpomrare tjänstgjorde som befäl och manskap. Slaget vid Bornhöft medförde att Sverige i Kielfreden 1814 kunde tvinga Danmark att avträda Norge. Som kompensation skulle Danmark ta över Svenska Pommern.

Befolkningen i Svenska Pommern, som inte fick veta hela sanningen, verkar inte ha sett fram emot ett eventuellt danskt styre, även om positiva röster höjdes bland redare och köpmän som nu kanske kunde få fri passage genom Öresund. Adeln förberedde sig genom att sätta samman en delegation som skulle be sig till Köpenhamn. Inom adeln diskuterades även Preussens eventuella intresse av provinsen, men majoriteten avfärdade ett närmande med motivationen att man inte visste vilka planer Sverige hade. I valet mellan Preussen och Sverige valde de flesta fortfarande avgjort den gamla tillhörigheten. Man yttrade betänkligheter "att undandras en spiras beskydd under vilken Pommern i de förutvarande tiderna åtnjutit så mycket lycka". Den svenska framtiden tycktes så tryggad att man inte skickade någon delegation till fredsförhandlingarna efter Napoleonkriget för att framföra sina krav.[1084] Utvecklingen i Norge kärvade. Norrmännen vädrade möjligheter och samlades i Eidsvoll för att proklamera en självständig norsk stat. Som en följd av detta oväntade hinder överlämnades Svenska Pommern aldrig till den danska kronan. Möjligtvis var man också medveten om en antidansk inställ-

[1082] Heinrich Ulmann, "Schwedisch-Vorpommern als Träger des Kaisertums. Eine Phantasie aus dem Jahre 1812" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 16, Greifswald 1915, sid. 201-210.
[1083] Jämför skildringen hos Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 14f.
[1084] Ibid., sid. 16-19 och om de danska sympatierna sid. 21.

ning i provinsen, och Rühs ovan citerade skrift om de tyska territorierna visade att man hyste en kritisk inställning mot för den danska styrelsemodellen.

Den siste generalguvernören i Svenska Pommern, Hans Henrik von Essen, utsågs till ståthållare i Norge efter att situationen hade klarnat. Kanske skedde det med tanke på hans erfarenheter med styret av en "främmande" provins och anpassningen till svenska förhållanden. Pomrarna själva hoppades fortfarande att den oklara situationen i Norge skulle bidra till att de kunde förbli svenskar.[1085]

Under tiden hade fursten Metternich kallat till en europeisk fredskonferens i Wien. Här förhandlades om Europas framtida politiska öden på detaljnivå. Med tanke på de stora nationernas invecklade intresse- och allianskonflikter måste de svenska anspråken (på Norge) ha verkat förhållandevis blygsamma och lätta att lösa. Wienkongressen störddes av motsättningarna mellan Österrike, Ryssland och England, något den till Elba förvisade Napoleon utnyttjade. Mellan mars och juni 1815 marscherade åter arméerna genom Europa för att vid Waterloo sätta definitivt stopp för Napoleon. Rykten nådde Svenska Pommern att man skulle avträdas till Preussen. Att inte längre tillhöra "konungariket Sverige, med vilket och med vilkas ärevördiga härskare vi längre än halvtannat sekel stått i underdånig förbindelse och alltid kunnat glädja oss åt en rättvis och mild regering", sågs som en stor olycka för provinsen. [1086]

I maj såg teaterpubliken i Stralsund fosterländska pjäser med titeln "Gustav Adolf" och "Schwedens Hoffnung". Den preussiska framtiden lockade inte många. De flesta verkar ha menat sig kunna förena den politiska tillhörigheten till Sverige med en kulturell tillhörighet till Tyskland. Fortfarande hade provinsen en mycket självständig ställning. Det framgångsrika engagemanget mot Napoleon under Bernadotte uppskattades i vida kretsar. Det ryktades till och med om ett nordtyskt statsförbund under den svenske kungens ledning. På en sådan lösning skulle pomrarna naturligtvis haft allting att vinna. Som en del av Preussen hotade provinsen att marginaliseras i det välorganiserade statsmaskineriet.

Sverige erhöll alltså Norge som byttes med Danmark mot den tyska provinsen. Danmark å sin sida avstod från Vorpommern och Rügen (som Preussen övertog) och kompenserades med hertigdömet Lauenburg samt 2,5 miljoner Rd. Den 7 juni 1815 överlämnades den sista svenska provinsen till Preussen för en summa av 3,5 miljoner Rd.[1087] När man i Svenska Pommern fick reda på den stundande förändringen nåddes den svenske utrikesministern Engeström av klagomål. Kammarrådet von Schubert i Wolgast skrev att det var beklagligt att överlämnandet till Preussen verkställdes och att man skiljdes från den regeringen man med undersåtlig trohet hade tillhört. Han uttryckte att han "till liv och själ" hade känt sig som svensk och att det var en stor sorg för honom att inte kunna

[1085] Enligt en artikel i *Stralsundische Zeitung* 1814:61 citerat hos Ernst Zober, *Die Vereinigung des ehemaligen schwedischen Pommerns und Rügens mit dem Preussischen Staate*, Stralsund 1865, sid. 11.
[1086] Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 20f.
[1087] En utförlig genomgång av Wienkongressens förhandlingar rörande Svenska Pommern ger Johannes Rassow, "Verhandlungen über die Vereinigung des ehem. Schwedischen Vorpommerns und Rügens mit Preußen (nach den Akten des Geh. Staatsarchivs in Berlin)" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 16, Greifswald 1915, sid. 93-200. Se även Ernst Zober, *Die Vereinigung des ehemaligen schwedischen Pommerns und Rügens mit dem Preussischen Staate*, Stralsund 1865. Sid. 12f. skildrar Wienkongressens förlopp.

sluta sina dagar som svensk undersåte. Även bland adeln (några av ätterna var ju introducerade i det svenska riddarhuset) fanns en föraktfull attityd mot Preussen, som i ålder och värdighet inte kunde mäta sig med Sverige. En preussisk polisinspektor beskrev den antipreussiska stämningen bland befolkningen. I synnerhet var det köpmännen "och de så kallat lärde" som närde missnöjdheten. Så fort denna opinion var undertryckt skulle nog den lägre folkklassen få mera sinne för den preussiska författningen.[1088] Som ett led i den preussiska propagandan författade Rühs i Berlin en pamflett riktad just till "en köpman i det före detta svenska Pommern". [1089]

Städerna fruktade att den självständighet de framgångsrikt lyckades hävda under svensktiden nu skulle gå förlorad. Tjänstemännen inom förvaltningen fruktade preussiska effektiviteten som for som en skarp vind genom "oss flegmatiska halvsvenskar". Man sålde snabbt ut svenskpommersk regeringsegendom som annars skulle ha tillfallit de nya myndigheterna efter övergången till Preussen. Till den svenske envoyén von Boye, som skulle ordna förhållandena, uttryckte pomrarna som svenska undersåtar sin sorg att inte få uppleva den tidpunkt när den svenske monarken skulle bära två kronor på sin hjässa. Det smärtade dem att inte längre åtnjuta glädjen att tillhöra Sverige. Stämningen i oktober var uppskärrad. En officer från Hannover som var klädd i engelsk uniform orsakade ryktet att Sverige ingått en hemlig allians med England i syfte att provinsen skulle komma under dess krona. Köpmännen skålade för den engelska kungens välgång och gladde sig åt den förestående förändringen.[1090]

Överlämnandet till Preussen försenades av Napoleons hundra-dagars-välde. Först den 15 september utfärdade den preussiske kungen i det besegrade Paris sitt "Besitzergreifungspatent". Och den förste oktober 1815 löste Karl XIII med sitt "Entlassungspatent" de svenskpommerska undersåtarna ur trohetseden gentemot den svenska kronan. Svenska Pommern såg sig dock fortfarande formellt som en del av svenska riket, och domarna förkunnades i den svenske kungens namn. Men dagen ryckte allt närmare då den svenska flaggan skulle halas för gott.

Svenska flaggan halas efter 167 år

Det preussiska övertagandet

Patentet som löste svenskpomrarna ur troheten gentemot det svenska styret publicerades i *Stralsundische Zeitung* 1815:127, den 24 oktober.[1091] Svenska kronan ansåg det nödvändigt att för pomrarna förklara orsakerna bakom avträdandet till Preussen. Patentet är förvånansvärt emotionellt hållet och uttrycker också synen på Sveriges ställning i Europa: De senaste årens erfarenhet hade visat

[1088] Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 22f.

[1089] Friedrich Rühs, *Die Vereinigung Pommerns mit der preußischen Monarchie – Schreiben an einen Kaufmann im ehemaligen schwedischen Pommern*, Berlin 1815.

[1090] Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 23 och 25-27.

[1091] Patentet citeras även av Ernst Zober, *Die Vereinigung des ehemaligen schwedischen Pommerns und Rügens mit dem Preussischen Staate*, Stralsund 1865, sid. 13-15 samt i "Der Übergang Neu-Vorpommerns und Rügens an Preussen" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 16, Greifswald 1915, sid. 7-14.

att Sverige inte var i stånd att försvara en provins skiljd av lokalförhållanden och lagar. Men bakom steget att överlåta provinsen till en grannstat låg en annan långt viktigare orsak, nämligen Norges förening med Sverige. Denna förening "fulländade det sistnämnda [landets] insulära läge och beredde det därigenom en från alla framtida omvälvningar oberoende självständighet" Detta hade blivit nödvändigt att "uppge en besittning på avstånd på fasta landet, vars säkerhet i varje ögonblick kunde vara hotad".

Nästa avsnitt påminde om den storslagna historien som en gång hade fört provinsen under det svenska väldet: "Vi skall inte undanhålla er att det har varit ett stort offer för vårt hjärta att skilja oss från ett land som påminner oss och varje god svensk om den store Gustav Adolfs ärevördiga gärningar och om den tyska friheten under den tid som historiens krönikor kommer att föreviga." Pommerns ställning inom det svenska riket påtalades likaså: "Pommern och ön Rügen, sedan mer än 160 år fullkomligt förenad med Sverige, hade smält ihop med vårt kungarike till en enhet ['in Eins zusammengeschmolzen']. Likaledes har ni följt era förfäders exempel, därigenom att ni alltid har gett prov på de mest rörande bevisen för er patriotism och er tillgivenhet för moderlandet. Mottag nu, då ni skiljer er från Sverige, uttrycket av vår djupast upplevda tacksamhet […]" Pomrarna skulle vara försäkrade att Sverige kände sig förpliktigad av deras hållning mot kronan och fäderneslandet och att den lösning man hade valt skedde med de bästa avsikterna. Om pomrarna visade samma trohet mot sina nya herrar som gentemot Sverige kunde Preussen inte kunna äga mer trogna subjekt. Det svenska avskedspatentet har tolkats som ett underblåsande av legendbildningen kring svensktiden, "alla upptänkliga register av mytbildningen spelade man på", några avsnitt kännetecknas av "romanliknande drag".[1092]

Den 23 oktober sammankallades representanter för universitetet, ämbetsverken och adeln till Stralsund. Den svenske envoyén Boye höll ett tal som i känslosamhet inte stod Karl XIII:s plakat efter. Han framhöll att plakatet uttryckte den svenska regeringen, hela svenska folkets känslor för Pommern och Rügen. Boye ville genom ett avskedsord till varje representerad grupp uttrycka sin personliga smärta (och tröstfulla ord) över skilsmässan från fäderneslandet. Varken genom Östersjön eller genom en främmande makt var adeln numera åtskild från det kungliga residenset. De kungliga befallningar skulle nu komma i ett språk som alla undersåtar förstod och alltså inte kunde vara föremål för olika tolkningar. Till officerarna riktade Boye orden att han räknade till de "vackraste dagarna i mitt liv, då jag hade äran att vid er sida strida för det samfällda fäderneslandet". Det andliga ståndet hade aldrig försummat att be böner för Sveriges väl och dess kungars ära. Det skulle vid krigsmanserinran ge Pommerns söner en svensk hjältekonungs ord med på vägen, "att den bäste kristne även är den bäste soldaten".

De deputerade från städerna och landet fick höra de längsta lovorden. Boye tackade för understödet genom spannmål och förklarade att man i tacksamhet för detta hade upphävt livegenskapen. Gustav IV Adolf "ledd av önskemålet att knyta bandet mellan moderlandet och denna provins ännu närmare" gav landets

[1092] Roland Ulrich, "Ein Blick in die vorpommersche Presse um 1815 – der junge Wilhelm Meinhold als Zeitungslyriker" i Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998, sid. 127f. Ulrich behandlar Meinhold som glödande anhängare av kulten kring Gustav II Adolf.

invånare samma rättigheter och folkrepresentation som "de svenska undersåtarna okränkt hade ägt." Den pommerska handeln respekterades under svensk flagg och var en källa till välstånd. Boye sammanfattade: "Med ett ord: Sverige har tagit hand om er som om sina egna barn." Beslutet att lämna Pommern framtvingades av de viktigaste omständigheterna. "Nu inskränker sig Sverige till sina besittningar på andra sidan havet, vars vågor alltid har undandragit välgöraren era blickar. I framtiden kommer ni endast tillfälligtvis att kunna se detta lands barn, dess språks främmande toner kommer sällan att höras." Boye betonade att svenskarna betraktat pomrarna som bröder.

I motsats till de svenska avskedsorden i plakatet och Boyes tal, ter sig det preussiska annexionsplakatet tämligen torrt. Inte ett ord om historiska förbindelser eller om någon vision inför framtiden formulerades här utan endast riktlinjer beträffande den nya regementsformen.[1093] Istället fick den envoyén Ingersleben uttrycka ett motiv som sedermera utnyttjades flitigt i den preussiska propagandan. Han skildrade utvecklingen som en återförening. Sedan tvåhundra år hade Pommern varit delat, men nu förenades bröderna till en enhet. Ingerleben uttryckte förståelse för att pomrarnas skilsmässa från den hittillsvarande "älskade herren" var svår för dem. Och som vision utmålade han det "tyska folkets trohet" som med Preussens starka understöd hade kastat av Tysklands bojor i kampen mot Napoleon. Under den preussiska kronans beskydd erkändes pomrarnas forna rättigheter, handelsfrihet och frihet i "vetenskaplig kultur".[1094]

Till den sextonde november kallades alla ständers och korporationers representanter för att avlägga den nya trohetseden. Innan detta skedde var det dags att hala den svenska flaggan för gott. Överlämnandet av de stralsundiska regementen skedde till alla "svenska tyskars och tyska svenskars stora sorg". Såväl officerare som meniga soldater grät vid ceremonin: "Inte en enda av de närvarande kunde hålla sig rak, vi grät alla som barn", officerarna grät så mycket att de inte kunde hålla tyst när saluten skulle skjutas. De soldater som hade avdelats för att hala den svenska flaggan som hittills hade vajat över Stralsund utförde sin uppgift med tydlig ovilja, konstaterade ett ögonvittne. Han fortsätter: "Så slutade en dag som för mig var en av de mest anmärkningsvärda och sorgliga. För alla oss svenskar var den sorglig, för de andra säkert inte mindre än för mig. Jag önskade att många landsmän hade kunnat se hur omtyckt Sverige var bland dess avgående barn, som i moderlandet var föga kända och ännu mindre saknade."[1095]

Stralsunds frimurare ville även fortsättningsvis under en "främmande" (= preussisk) spira åtnjuta lyckan att lyda under Karl XIII som ordensmästare. I maj 1816 klarnade rättsläget. De preussiska lagarna förbjöd alla ordenssällskap som inte var godkända av preussiska kronan. Man hade med alla medel försökt att dra ut på tiden när bandet till Svenska Frimurare Orden skulle klippas. Med "sårade hjärtan" såg man sig nu genom det yttre trycket nödgad till att ansöka om att befrias ur den svenska tillhörigheten, något som under året även högtidligt

[1093] Patentet trycktes i *Stralsundische Zeitung* 1815:127. Se även Ernst Zober, *Die Vereinigung des ehemaligen schwedischen Pommerns und Rügens mit dem Preussischen Staate*, Stralsund 1865, sid. 20f.
[1094] Ibid., sid. 22.
[1095] Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 28f.

medgavs från svensk sida. [1096] Även i Greifswald hade man utgått ifrån att man "fast och för alltid" skulle tillhöra den svenska storlogen. Men även denna förbindelse förbjöds av den preussiska lagstiftningen. Man anslöt sig, liksom logerna i Stralsund, till den av Zinnendorf med svenska dokument grundade *Grosse Landesloge der Freimaurer von Deutschland*. Andreaslogen *Quatuor Elementa* i Stralsund tvekade inte att ansluta sig till den preussiska storlogen, "eftersom även denna hade fått sina kunskaper inom frimureriet från Sverige och i avseende på läran och ritualen […] är nära besläktad." I oktober 1816 befriade Karl XIII Andreaslogen ur sina förpliktelser gentemot Sverige. Men denna riktade genast en ansökan till den preussiska storlogen "att få utföra arbetet i enlighet med de svenska ritualer som hitintills hade varit i bruk". Dessa hade bröderna lärt sig att uppskatta. Det sågs även som en from pietet gentemot den gamla moderlogen i Sverige "som så troget hade vårdat och skött om dem" att använda översättningarna från 1800.[1097]

Den preussiske ordensmästaren Neander såg inlemmandet av de svenskpommerska logerna som programmatiskt för förhållandet mellan den svenska och tyska storlogen. Han hoppades att de vänskapliga relationerna som en gång hade förbundit dem, nu skulle kunna återställas. Nettelbladts sonson, *Christian Carl Friedrich Wilhelm Nettelbladt* från Rostock, fick här en avgörande roll. Han hade recipierat i den stralsundiska Andreaslogen och började från och med 1819 ett systematiskt arbete med att föra den svenska och tyska organisationen närmare varandra. Nettelbladt "hyste en fast tro till de svenska ritualerna som enligt honom representerade det enda och äkta frimureriet".[1098]

Återföreningsretorik och motreaktioner

Stämningen i det före detta Svenska Pommern var alltså allt annat än självklart pro-preussisk. År 1815 kom Rühs skrift *Die Vereinigung Pommerns mit der Preußischen Monarchie*. Den gick helt i linje med det av Ingersleben antydda återföreningsmotivet. Rühs behandlade även de allmänna kulturella och nationella aspekterna av övergången till Preussen. I nästan två sekel hade Pommern i politiskt avseende varit delat. Rühs poängterade den ovilja med vilken man på 1600-talet hade ställt sig under det svensk styret, "folkets önskemål hörsammades inte, delningen fullföljdes och det är märkligt hur främmande pomrarna blev för varandra". Pomrarna var enligt honom en naturlig och enhetlig folkstam. Om befolkningspolitiken från preussisk sida, den franska hugenottkolonien i Stettin och andra religiöst förföljdas koloniseringsprojekt i preussiska Pommern nämnde Rühs naturligtvis ingenting. Återföreningen med den folkstam som svenskpomrarna "ursprungligen" tillhörde kunde endast skapa lycka. Genom förbindelsen med Sverige hade pomrarna alienerats från sig själva och från fäderneslandet, hävdade Rühs. I sin skrift om de danska territorierna utvecklade han tankegången:

[1096] Korrespondens mellan logen *Gustav Adolph zu den drei Strahlen* och den Svenska ordensledningen, SFMO, 740 C 7.

[1097] *Geschichtliche Notizen über die St. Andreas-Loge Quatuor Elementa zu Stralsund*, Stralsund 1850, sid. 10f.

[1098] Karl-Heinz Lock, "Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg" in *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994, sid. 39.

> "De tyska länder som hörde ihop med andra mäktiga stater hade ett antal fördelar [som växte fram ur] detta förhållande, invånarna fick ett anseende i utlandet som de, vid det Tyska rikets svaghet […] som tyskar inte ägde. Kustländerna kunde utvidga sin handel […] men å andra sidan kunde också ingen kraftig politisk hållning uppstå; delaktigheten i Tyska rikets väl försvann och det kunde inte utebli att alla dem som i det främmande landet genom [dessa] utrikes förbindelser gjorde sin lycka, mer kände sig tillhöriga detta land än det egentliga fäderneslandet."[1099]

Sex av Sveriges åtta krig sedan 1600-talet hade drabbat provinsen. Under Preussens beskydd kunde det inte upprepas. Anslutningen till Preussen var även en anslutning till Tyskland "som äntligen har kommit till medvetande om sin kraft, sitt värde, sitt mål och sina behov, där en ande som påminner om forntidens vackraste och mest värdiga har gripit tag i folket och som har väckt de krafterna som slumrat i det djupa förborgade […]". Svenskarna hade, förutom under Gustav IV Adolf, inte undertryckt det "folkliga och tyska" hos pomrarna, och man kunde inte klandra svenskarna för att inte ha uppväckt den tyska "folkanden". Istället främjades tyska egenskaper indirekt, något som det stora antalet pommerska officerare i den svenska armén var ett prov på. Inget var dock naturligare än återanslutningen, eftersom geografi och klimat fullkomligt överensstämde med preussiska Pommern. Den svenska oktrojerade författningen från 1806 var utan all historisk grund, "ett verk av reflektion, inte framkallat genom nöd och behov", den hade inte "bestått tidens och ödets elddop". De preussiska kungarna hade i vishet odlat en tradition i sin stat, att tillerkänna de olika provinserna sin särart. De hade motstått frestelsen att smälta samman staterna till en enhet och släcka ut all individualitet så som det franska mönstret tycktes föreskriva i resten av Europa. Preussarna hade heller inte fallit för den fåfänga vanföreställningen att utgöra en nation. Kungadömet skapade den mittpunkt kring vilken Preussens folkslag broderligt kunde förenas.

I fråga om folkrepresentationen hade man inte avsikten att skapa en sådan på "metafysiska grunder" eller efterhärma nymodiga inrättningar. I stället skulle ständernas författningar i respektive delprovins fortsätta att äga bestånd. Nu anför Rühs argument riktade till finans- och handelsmännen. Under svensktiden hade man åtnjutit tre stora fördelar: handelsprivilegier i Sverige, svensk flagg för pommerska fartyg och illegal gränshandel med Preussen. Rühs tar upp den i det närmaste garanterade avsättning av spannmål till Sverige, som enligt honom orsakats av svenskarna dåliga åkerbruk och deras behov av spannmål till brännvinsbränning. Men med de nya förhållandena i Sverige hade åkerbruket gjort stora framsteg, "det är nu alla svenska politiska skriftställares älsklingsämne". Därför skulle på sikt det svenska behovet minska. Det ryktades även om att Sverige (i likhet till England) skulle besluta om importstopp för spannmål. Endast i nödår skulle man behöva importera. Dessutom skulle de goda relationerna även odlas i framtiden, på samma sätt som Norge fortsatte sina förbindelser med Danmark.

Rühs uppskattar antalet svenskpommerska fartyg som gick under svensk flagg till fyra hundra. Fördelarna var flerfaldiga, inte minst på den svenska marknaden.

[1099] Friedrich Rühs, *Das Verhältnis Hollsteins und Schleswigs zu Deutschland und Dänemark*, Berlin 1817, sid. 18f.

Men det fanns även tecken på att denna höll på att stängas allt mer. Viktigare var den svenska flaggan som skydd mot sjörövare och kapare på Medelhavet. Sverige underhöll goda kontakter med de nordafrikanska staterna och höll sig med konsuler och handelsagenter. Det var ett argument för den svenska flaggan som Rühs inte riktigt kunde avfärda, och han inlät sig istället på en invecklad utläggning om behovet av ett rikstyskt initiativ för att stärka den tyska och preussiska handelsflaggan. Slutligen behandlades den illegala gränshandeln som hade gett betydelsefulla inkomster. Genom anslutningen till Preussen öppnades istället ett stort "Hinterland" där man nu öppet kunde finna avsättning för sina varor, vilket var att föredra framför den nattliga smuggeltrafiken över Oder. Den inre marknaden blev större än någonsin. För säkerhets skull tillade Rühs att man ju kunde fortsätta gränshandeln med Mecklenburg i väst. De svenskpommerska hamnarna hade (här citerade Rühs den kritiske Reichenbach och inte Gadebuschs tillrättande statistik från 1780-talet) lidit av att vara avskurna från den preussiska handeln. Men nu skulle i synnerhet Wolgast vid Oders mynning blomma upp.

Rühs förblev den pommerske köpmannen skyldig att förklara varför denne inte skulle segla under svensk flagg. År 1816 kunde den preussiska förvaltningen också konstatera att flera pommerska skeppare "genom tidens omständigheter hade tvungits till att bli svenska medborgare och att de seglade som svenska skeppare."[1100] Femton till tjugo skeppare, kanske fler, sade upp sina borgerliga rättigheter i Stralsund för att istället bli fullvärdiga medborgare i Stockholm.[1101] Under svensk flagg hade de pommerska skepparna flera fördelar. Från England kunde de skeppa in returlaster, och de kunde utan svårigheter segla i Medelhavet och gå genom Öresund till tjugofem procent lägre taxa. Till och med generalguvernören gjorde i en inlaga till Berlin tydligt att den pommerska sjöfarten skulle gå under om man inte seglade under svensk flagg. Men detta önskemål ville man inte uppfylla.

Rühs utnyttjade i sin skrift om Pommerns förening med Preussen sina unika kunskaper om svenska förhållanden. Hans argumentation byggde på att förändringar i Sverige innebar att de hittillsvarande fördelarna inte kunde äga bestånd. Han betonar att det naturliga och folkliga som inte fick splittras av främmande influenser, men exkluderade elegant att även i preussiska Pommern "främmande" element hade integrerats, som franska hugenotter och pfalziska religionsflyktingar. De återförenade pomrarna skulle finna sin roll som delmängd i det stora tyska folket. Folkrepresentation och lagar skulle inte bygga på "metafysiska" grundsatser eller intellektuell "reflektion", utan på de naturliga förhållandena som hade vuxit fram genom historien. Rühs uppfattning korresponderar här med den romantiska synen på folkets öden och inneboende mål.

Vid den preussiske monarkens födelsedag 1816 höll adjunkten Erichson ett förvånansvärt frispråkigt tal vid Greifswalds universitet som gav uttryck för starka svenska sympatier. Att skiljas från Sverige var mycket svårt, man hade varit nöjd med svenskarnas insatser för det tyska folket, särkilt på den "av nordisk krigföring helgade marken". Om någonsin en sådan förändring kunde vara förenad med

[1100] Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 33.

[1101] "Aufsagung des Stralsunder Bürgerrechts durch verschiedene Schiffer wegen Erlangnung des Stockholmer Bürgerrechts 1759 – 1776", SSA, Rep 3/5874.

glädje, då möjligtvis endast genom utsikten att nu tillhöra Tyskland. Erichson menade att även icke-tyska regeringar kunde ge ett bidrag till Tysklands välstånd.[1102] Då den preussiske kungen 1820 besökte den nyförvärvade provinsen möttes han av den vanliga hyllningsretoriken. Året därefter firades att den 100-åriga delningen mellan preussiska och svenska Vorpommern var över, och 1823 förenade en stor fest till Luthers ära de preussiska undersåtarna. Samma år utkom en av Kosegartens diktband med ett poem tillägnat den preussiske övergångsmäklaren Ingersleben. Här uttryckte han en sedermera ofta citerad sentens rörande den svenska tillhörigheten: "Wohl unter den drei Kronen/Ließ sich's gemächlich wohnen", ungefär "Visst kunde man under de tre kronorna leva i lugn och ro".[1103] Men de följande raderna beskriver det naturliga att nu tillhöra Preussen.

Den amfibiska tillvaron – svenskar i Pommern, pomrare i Sverige

Den svenske författaren Per Daniel Amadeus Atterbom reste 1817 till Tyskland och inledde med ett besök i före detta Svenska Pommern. Efter en besvärlig sjöresa och några dagar i land lämnade Atterbom en rätt förvånande karakterisering av de före detta svenska undersåtarna:

> "Invånarne äro vänliga, gästfria, och mycket s v e n s k t sinnade. Denna sinnesstämning, som herrskar i hela det fordna Svenska Pommern, bevisar då äfven s u n n a n om Östersjön huru mild och välgörande den svenska spiran är. Det gafs likväl ej längesedan en tid, då herrar Pomrare ej ville erkänna detta, och då man ofta hörde dem önska, att Fransoserna ju förr desto hellre måtte förändra deras politiska läge. De äro nu tillräckligt straffade. Jag har ännu ej sett mycket af Preussen och Tyskland, men dock nog för att tacka Gud, att vi ännu äro Svenskar."

Vid återresan två år senare kunde han meddela att strax efter den gamla gränsen till Svenska Pommern tog pilalléerna vid precis som i Sverige. Dessutom noterande han: "Svenska vanor, skick och minnen äro i Pommern rotfästade på mångfaldigt vis, och folket är högt missnöjt öfver söndringen från Sverige. Mig försätter icke heller detta bortskänkande af en rik och trogen provins, som förvärfvades under Sveriges ärofulla dagar, i det bästa lynnet, så ofta jag tänker derpå."[1104] Fredrika Bremer, som 1821 genomreste provinsen, förmedlar samma intryck: "Alla klagar öfver den hårda Preussiska Regeringen, alla tala med saknad och glädje om Sverge och svenskarne, och alla med förtrytelse om Kungen som soldt dem, och det för en så ringa Penning åt Preussen".[1105] Atterbom sammanträffade, på sin färd genom romantikens Tyskland, med Caspar David Friedrich i Dresden som beskrev sig själv som "halv svensk". De svenska resenärernas intryck bekräftar att det fanns ett slags kvardröjande svenskhet både i provinsen och hos de människor som växte upp som svenska undersåtar. Vid överlämningen av trupperna i Stralsund talades det om "tyska svenskar och svenska tyskar". De som kunde definiera sig så måste ha tillerkänt sig möjligheten

[1102] Karl Scharping, *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932, sid. 35.

[1103] Kosegarten, Ludwig Theobul: Dichtungen, Band 7, Greifswald 1823, sid. 14 "An Ingersleben".

[1104] Per Daniel Amadeus Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, Örebro 1859, förra bandet, sid. 25 och 667. Svenska Akademin har 2002 gett ut en nyupplaga av Atterboms reseskildring.

[1105] Citerat hos Tore Gjötterberg, *Tyskt 1700-tal – kulturhistoriska bilder från tyska furstehov och universitet och deras svenska förbindeler*, Stockholm 1996, sid. 204.

att förena två sidor inom sig själv. Idag skulle vi kanske tala om "bindestrecksidentitet", men i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet beskriver man sig som "amfibier", som både-och.

Det är just denna aspekt av pommersk svenskhet som är mest problematisk att hantera. Den nationella historiografin har mött svårigheter inför den tysksvensk kulturella dubbelheten och de komplexa orienteringsmönstren. Denna avhandling har fokuserat på människor som har rört sig mellan dessa sfärer. Vi har mött pomrare som med tiden identifierade sig så med Sverige att de till slut såg sig som svenskar. Vi har även mött svenskar som assimilerade sig i det pommerska. Den pommerska "svenskheten" låg på ett djupare plan än i själva statusen av att vara undersåte. Likväl fanns ännu inget nationellt medvetande så som det konstruerades i det senare 1800-talet. Men övergången till Preussen gav anledningar till funderingar kring den kulturella tillhörigheten. Man blev medveten om de gamla traditionernas värde och de mönster man hade formats i.

Den förste som på allvar reflekterade kring sin kulturella tillhörighet var Wallenius. Processen hos honom var dubbel. Han assimilerade sig till det pommerska samhället och "dissmilerade" sig från det svenska. Ett genomgående tema i breven till Gjörwell och självbiografin var perceptionen av det "främmande" (inledningsvis det pommerska) och hur detta främmande småningom blev förtroget för honom. Men omvänt skedde även en "alienation" gentemot det svenska. Under det ryska kriget, efter Gustav III:s död förstod sig Wallenius inte på Sverige, det blev allt mer främmande för honom. Han kunde och ville inte känna igen sig i ett land där den avgudade monarken bragts om livet. Klyftan i det svenska samhället låg i öppen dag, något han bestört hade konstaterat redan under sin sista Sverigevistelse 1791. De svenska sympatierna för revolutionen kunde Wallenius ännu mindre fördra. Därför blev Thorilds placering i Greifswald en utmaning.

Man kan beteckna Wallenius position som ett dubbelt främlingskap: Från att ha varit fullt integrerad i den svenska kulturen, anammade han stegvis element av kulturen i Svenska Pommern. Dessa element internaliserades så mycket att han på resan till Sverige 1791 uppfattades som främling och själv resonerade kring sin dubbla tillhörighet. Samtidigt var det inte möjligt att internalisera den pommerska kulturen till fullo. En orsak var en stark, "programmerad" inre svenskhet som aldrig kunde väljas bort. För Gjörwell skildrade Wallenius sin obrottsliga svenska lojalitet under den franska ockupationen. Även efter Gustav IV Adolfs avsättning kunde han konstatera att han "alltid varit och förblifver en trogen svensk undersåte, oaktadt de horreurer som där timat. […] Men min sorg över dess öden är så stor att de lägger mig för tidigt i grafven." Kärleken till fäderneslandet skulle aldrig förkolna.[1106]

Pommerns kulturella dubbelhet erbjöd alltid möjligheten att upprätthålla en viss grad av svenskhet. Här fanns rätt homogena öar av svenskhet. Man kunde hålla sig inom svenska nationen i Greifswald, tala svenska och iscensätta svenska seder som julfirandet. I de svenska adelsfamiljerna på de pommerska godsen, i de stralsundiska soldatfamiljerna levde det svenska vid sidan om det pommerska. Naturligtvis fanns inga vattentäta skott. Svenska präster var verksamma ute på

[1106] Wallenius till Gjörwell, 4/6 1810, KB, Ep G 7:40.

landsbygden, enskilda svenskar som skeppare eller köpmän i pommerska hamnstäder. Blandäktenskap, som Wallenius eget, var inte ovanliga, och migrationen från Pommern till Sverige och omvänt var intensiv. Pommerns politiska tillhörighet till Sverige manifesterade sig i vetenskap och litteratur, i press och politik, ekonomi och konst. Resandet och de pommerska kontakterna gav ett kulturellt kapital. Gjörwell var alltid var intresserad av att ha tillförlitliga brevvänner på andra sidan Östersjön.

Vid sitt första besök i Greifswald fick Wallenius en riktig kulturchock: "Hur märkvärdigt detta land föreföll mig! Så flackt och jämnt – den fornfrankiska byggnadsstilen i Greifswald kan ett svenskt öga inte fatta tycke för. Med tiden tänker man emellertid inte längre på det. Man tänker slutligen: det måste vara så."[1107] Också Wåhlin och Liedberg beskriver 1797 arkitekturen i Greifswald och Stralsund som "ful" och föråldrad, och Thorild såg inledningsvis Greifswald som en medeltida håla.[1108] När Wallenius 1785 återvände till Svenska Pommern hade han sin fasta punkt i nationen i Greifswald, och det var svenskar som uppmanade honom att stanna kvar i provinsen. På borgerskapets baler fick svenskarna tillfälle att lära känna lokalbefolkningen, och Wallenius menade att det var lättare att få kontakt med tyska än med svenska flickor. På Kuylenstiernas gods Pritizer kunde Wallenius uppleva en fullständigt svensk miljö. Trots att hans tyska vid tillfället var svag, vågade han nästan omedelbart att ingå bekantskap med en köpmansdotter från Greifswald. Även framdeles skulle Wallenius emellertid tycka att tyska språket var en utmaning för varje utlänning.

Hans första lojalitetshandling mot den pommerska kulturen var försvaret av universitetet mot Reichenbach i *Stockholms Posten*. Han kände sig ändå fortfarande länge ensam, "vilt främmande", i ett "främmande land". Först i början av 1789 skriver han: "Nu gläds jag åt att jag inte längre är främmande på denna ort." Som avgörande för integrationen in i det pommerska samhället måste medlemskapet i frimurarelogen tolkas. Nu tog Wallenius på allvar steget ut ur den svenska nationen och fick tillfälle att knyta kontakter till tyskar ur olika samhällsskikt. I frimureriet uppges i viss mån den enskildes kulturella tillhörighet till förmån för en gemensam (universell) referensram. Medlemmarnas betydelse definieras inte genom det språk de talar eller det land de kommer ifrån utan av den rituella funktion de intar i logen. Trots sin svenska bakgrund fick Wallenius det ideologiskt viktigt ämbetet som talman. Inom logens väggar kunde han öva sig som talare, och med tiden, säger han, vann han sina "nya landsmäns" fullkomliga förtroende. Hans medlemskap i frimurareorden kan delvis förklaras av dess svenska upphov i provinsen. Men medlemskapet i *Gesellschaft Deutscher Sprach- und Literaturforscher* i Berlin 1793 är desto mer anmärkningsvärt. I detta sammanhang räknades han som tysk. I självbiografin antecknar han: "De dumma saker som jag skriver här visar att jag inte är någon inföding, men på det jag låter trycka skall jag använda mer flit." Vid det Mecklenburgiska hovet kände han sig favoriserad av sin nationstillhörighet. Exemplen visar att Wallenius var relativt fri

[1107] Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/ Rügen (III/A3/4), del I, sid. 55.
[1108] Jacob Liedberg, *Dagbok förd under min utrikes resa* 1797 [manuskript] och Lars Peter Wåhlin, *Journal under resan genom tyska länderna* [avfotograferat manuskript], båda i LUB.

i definitionen av sig själv och kunde välja att betraktas som tysk eller svensk allt efter den roll han förväntades spela.[1109]

Breven till Gjörwell skrev Wallerius nästan genomgående på svenska och med den (mer läsliga) svenska skrivstilen, men efterhand valde han oftare tyska och tysk skrivstil. Han kommenterar detta en gång (på svenska): "Som man umgås, blir man" och senare med att han blir "allt mer främmande" i svenska språket (som han trots allt undervisade i och översatte från).[1110] Wallenius verkar inte ha uppfostrat sina barn som tvåspråkiga. Gustav IV Adolf förhörde sig på den greifswaldiska stadsvallen en gång om barnens kunskaper i svenska: "Kannst Du kein Schwedisch? Nein svarade gåssen. Ingen kunde svenska. Sedan talade Kgl. Majt med min hustru på Tyska."[1111] Hustrun hade inte heller lust att flytta över till Sverige, och familjen stannade kvar i Pommern. När Wallenius kanske främst i övningssyfte började skriva sina memoarer på tyska 1790 anmärkte han över hur "begreppen saknades i detta rika, men för varje utlänning ytterst svåra språk." Ibland förekommer svecismer och svenska meningskonstruktioner. Svenska vändningar och ord utan tysk motsvarighet förblev oöversatta (något man för övrigt också kan konstatera i Arndts svenska resskildring). I de senare delarna av självbiografin var tyskan språket också för de innersta känslorna och upplevelserna. Den största delen av vänskapskretsen som hans memoarer tillägnades var ju de facto tyskar och familjen talade enbart tyska.

Under sin svenska resa 1791 upplevde Wallenius hur konkret hans kulturella dubbelhet var. Vid infarten i Stockholms inre skärgård darrade han av glädje "och hade gärna velat hoppa i land". Det kungliga Stockholm, surret vid Skeppsbrokajen var överväldigande. Naturligtvis rörde Wallenius sig genast obehindrat bland vänner och bekanta, men han hade anammat den tyska klädstilen och identifierades således som utlänning. I synnerhet den trekantiga hatten och hans fickur förvånade ofta. Bönderna i hans gamla hemförsamling ville inte ge honom hästar vid skjutsställena för att de trodde att han var ryss: "De beklagade att jag blivit så utländsk [...]". Kläderna gjorde för övrigt sitt för att Wallenius överhuvudtaget inte hade kunnat presenteras för kungen på Drottningholm: "Med tysk eller främmande klädedräkt får ingen undersåte visa sig i audiensrummet." Resan i Sverige gav också anledning till jämförelser kring universitetskulturen. Vid sin norrländska resa funderade han över att hans familjs ursprung ligger vid "Lapplands gräns" och att han själv av ödet kastats tvåhundra mil längre bort till den preussiska monarkins gränsland. För att överraska sina släktingar på vägen presenterade Wallenius sig som "tysk lärd", och hans yttre kunde tydligen sända dessa signaler. Så lurade han också svenska färjkarlar till en farlig älvöverfart genom att inbilla dem att han var en tysk skeppare. I Uppsala upptogs han väl "av dubbel orsak": "Främmande uppskattas och upptas på ett utomordentligt sätt. Landsmän älskas, främst bekanta och vänner. Allting koncentrerade i mig. *Jag var bådadera: Vän och bekant, utlänning och inföding*. Alltså var jag ytterst lycklig – och visste att uppskatta min lycka." Den av mig kursiverade meningen rymmer det centrala i Wallenius dubbla självperception. Han kunde se sig som "både-och"

[1109] Exemplen är ett axplock av Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del I, sid. 94, 117, 119, 129; del II, sid. 68 och del III, sid. 16.
[1110] Wallenius till Gjörwell 2/3 1790, Ep G 7:22.
[1111] Wallenius till Gjörwell, 2/12 1806, KB, Ep G 7:36.

och inte som "antingen-eller". Sin dubbla hemvist upplevde Wallenius också påtagligt vid en bjudning i den Tyska församlingen i Stockholm. Sällskapet bestod av tyskar och svenskar och Wallenius placerades i mitten, "eftersom jag var *ett slags amfibie*. [...] Till slut visste jag inte längre vart jag hörde. Med min svenska bordsdam talade jag tyska och omvänt [med den tyska bordsdamen svenska]."[1112]

Wallenius tillhör alltså den stora grupp av svenskar inom förvaltning, näringsliv, hantverk, utbildning, försvar och kyrka som fick en möjlighet att förlägga sina livskarriärer till Sveriges tyska besittningar. Hans väg till det "amfibiska" representerar många liknande livsöden. De till Pommern invandrade svenskarnas inställning liknar i mycket utlandssvenskens i allmänhet: assimilation i det nya och en känsla av alienation inför det gamla hemlandet, men också en inre svensk lojalitet som förstärks av kulturmötet. Detta möte tvingar fram resonemang kring vad som är främmande och vad som kan integreras med den egna självbilden. Det som gör Wallenius unik är att han så tidigt reflekterade kring detta, kring sådant som annars måste bli rena gissningar med ledning av källmaterialet. Wallenius dog redan 1817 och försattes aldrig i den positionen att åter på allvar behöva väga en gammal tillhörighet mot en ny. Andra svenskar, som Thorilds svärson Florello, levde kvar i provinsen och tvingades att brottas med den nya situationen.

En annan grupp av svensk-pomrare var de till Sverige utvandrade pomrarna. En i mängden är artillerigeneralen von Helwig, som gjorde karriär inom det svenska militärväsendet och vars hustru blev en framstående dam i Stockholms litterära salonger. Expeditionssekreteraren Kämpe skildrar honom som en "Homeros adjutant", över måttan berest och bildad.[1113] Christian Ehrenfried Weigel junior kunde välja mellan det pommerska och svenska, och han gjorde en framstående karriär i Sverige och stannade där för gott. Landsmännen Arndt och Rühs, som hade kunnat satsa på en liknande framtid, engagerade sig istället i det nya Preussen. Anatomen Rudolphi, tysk från Stockholm, gick samma väg men bibehöll livet ut sina intensiva vetenskapliga kontakter med Sverige. Tillsammans med Lappe, som efter många år i Stockholm återvände till sin hemprovins, översatte Rudolphi 1826 Linnés självbiografiska anteckningar. Lappe fortsatte den inslagna bana som pedagog, gav 1830 ut ett *Schwedisches Lesebuch* och redigerade

[1112] Exemplen är ett axplock av Jacob Wallenius, *Einige Begebenheiten…*, 1761-1800, Kirchenarchiv Bergen/Rügen (III/A3/4), del II, sid. 30, 33, 55, 61. „Fremde werden auf eine hervorstechende Weise geschäzt und aufgenommen. Landesleute werden geliebt; vorzüglich bekannte und Freunde. Alles concentrirte in mir. Ich war beides: Fremd und Bekannt, Ausländer und Eingebohrner. Also war ich in einem hohen Grade glücklich – und wußte mein Glück zu schätzen." (33) „Bei jenen war mal eine große Gesellschaft, die halb aus Schweden, halb aus Teutschen bestand. Mich placirten sie in der Mitte, weil ich eine Wrt Amphibie war. […] Ich wußte am Ende nicht mehr wohin ich gehörte. Mit meiner Schwedischen Dame sprach ich zuletzt teutsch und umgekehrt." (55)

[1113] Kämpe till Gjörwell, 18/5 1802, KB, Ep G 7:34. Vi får bland annat veta att Helwig hade lärt sig Dr Galls "Schädel-lära" (antagligen en prototyp av skallmätningsteorier) i Wien, kände till Galvanismen, korresponderade med Heyne om Homer och Troja "der han varit". Helwig skulle snart åka över till Sverige och rekommenderades Gjörwell varmt: "Han är högst intressant att tala med." Jämför även med Sven Scheutz biografiska presentation i Claëson, Sten (red.): *Kungl. Arilleriet – Svenska Artilleriet i Pommern 1720-1815*, Kristianstad 1997, sid. 81-85 och Tore Gjötterberg, *Tyskt 1700-tal – kulturhistoriska bilder från tyska furstehov och universitet samt deras svenska förbindelser*, Stockholm 1996, sid. 205 och 207.

flera nyupplagor av Sjöborgs svenska språklära. Greifswaldjuristen *Karl Schildener* (1777-1843), som hade läst i Uppsala, hör till de svenskpommerska intellektuella som fortsatte med att utnyttja sin kompetens i nordiska ämnen. Schildener utnämndes till adjunkt i svensk rätt och blev senare översättare i den pommerska lagkommissionen. År 1818 kom hans översättning av Guta-lagen, och 1822 publicerade han uppsatsen "Einladung zur Vorlesung über eine alt-germanische Rechtsquelle als Vorbereitung zum Studium des deutschen Rechts". Här utvecklade han tankegången varför den forna gotländska lagen kunde tjäna som en källa till ett studium av den tyska lagen. Den var ett prov på en verklig folklag, utan påverkan av vare sig hov- eller adelsintressen. På grund av Gotlands insulära läge kunde den bevaras självständig och var ett prov på "en germansk folkstams samhälleliga samlevnad".[1114]

Schildener översatte även Ehrensvärds *De fria konsternas philosophi* och konstnären Pehr Hörbergs självbiografi. Skandinavisten *Gottlieb Mohnike* (1781-1841) i Stralsund översatte Tegnér och Thorild, svensk folkdiktning och ballader som Geijer och Afzelius, Heimskringlan, Faeringa och Fritjof Saga och flera andra verk långt in på 1830-talet.[1115] Schildener och Mohnike kan kallas svenska pomrare i preussiska Pommern. De följde spår som de antagligen skulle ha valt även om Pommern förblivit svenskt.

Svenska pomrare i preussiska Pommern

I detta avslutande avsnitt ges en sammanfattande bild av den erfarenhetsvärld i vilka dessa svenskpomrare levde. Inledningsvis skildras en fiktiv person, ett slags idealtypiskt exempel på svenskpommersk erfarenhet. Därefter får tre reellt existerande personer ordet. Deras syn på sin kluvna situation kommenteras inte, utan får stå för sig själv som en uppmaning till historikern att ifrågasätta ett ofta dominerande monokulturellt paradigm.

Ett idealtypiskt exempel för den pommerska orienteringen mot Sverige kan då se ut som följer: Sonen till en pommersk köpman, låt oss kalla honom Gustaf Wewezer, är född och uppvuxen på landsbygden strax utanför Stralsund. Fadern har investerat pengar i en större lantbruksrörelse med livegna bönder. Han koncentrerar sig på att exportera spannmål och andra produkter till Sverige, där dessa varor har en tämligen säker avsättning. Vinstmarginalen är betydande. Utskeppningen till Sverige sköts av en kusin i Stralsund som av praktiska skäl förvärvat borgerliga rättigheter i Stockholm. En annan kusin är redan etablerad där och har ett stor import- och exportrörelse som sköter skeppslasterna till och från Tyskland. En adlig svensk officersfamilj som har förvärvat ett gods i närheten, och familjens barn är Gustafs lekkamrater. Prästen i det kungliga pastoratet är tysk, men han har tjänstgjort ett antal år vid Tyska kyrkan i Karlskrona. Gustaf

[1114] *Greifswaldische Academische Zeitschrift* 1822, sid. 32ff. samt Karl Schildener, *Guta-Lagh: das ist der Insel Gothlands altes Rechtsbuch*, Greifswald 1818. Uppgifter om Schildener finns även i brevet Kämpe till Gjörwell, 18/5 1802, KB, Ep G 7:34. Jämför även med Leopold Magons uppsats "Die Geschichte der Nordischen Studien und die Begründung des Nordischen Instituts" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Greifswald 1956, band II, sid. 254-256 som berör Schildeners svenska förbindelser.

[1115] Om Mohnike se Leopold Magons uppsats "Die Geschichte der Nordischen Studien und die Begründung des Nordischen Instituts" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Greifswald 1956, band II, sid. 256-259.

får sedan barnsben höra förböner för det svenska kungahuset och de till tyska översatta bönedagsplakaten. Hans första informator är en avdankad underofficer från Pfalz-Zweibrücken som tjänstgjort i det svenska regementet *Royal Suèdois* och kommit till provinsen med sin överordnade. Gustaf lär sig några ord svenska och hör mängder av berättelser om svenska kungar och fältslag.

Fadern är medlem i den stralsundiska frimurarelogen som arbetar efter svensk ritual. Han prenumererar på *Neue Critische Nachrichten* och *Stralsundische Zeitung*. Här kan Gustaf med tiden läsa artiklar som behandlar svenska nyheter, lärdom och litteratur. En svensk porträttmålare målar miniatyrer på hela familjen. I Stralsund uppträder turnerande svenska musiker. Modern har köpt Cajsa Wargs *Schwedisches Kochbuch*, och den används i hushållet. Man anammar seden att ta "Anbiss" före större middagar, snaps och något salt. Några söndagar träffas familjer i grannskapet för att koka punsch, och via den svenska adelsfamiljen antas en svensk julsed, julklappen. Gustaf skickas till gymnasiet i Stralsund, vars rektor har vistats i Sverige i flera år och i varma färger berättar om detta. Rektorn undervisar i svensk historia och översätter svenska resskildringar. Gymnasisterna övar sig i att skriva tillfällespoem till den svenska kungafamiljen när en medlem av den kommer till staden. Dagligen möter Gustaf svenskar: officerare, resenärer, myndighetspersoner som generalguvernören, men också soldater och matroser, inte alltid det trevligaste svenska inslaget i staden.

Efter gymnasiet praktiserar Gustaf på faderns kusins rederi. Han erbjuds att segla med till Stockholm. Med spannmål i lasten och en packe böcker och brev som gymnasiets rektor skickar med Gustaf, bär det iväg på tre veckors sjöresa med ett uppehåll på Gotland, där man gör upp om kalkaffärer till hemresan. En stralsundisk familj har dessutom beställt gotländsk marmor till ett gravmonument. Väl i Stockholm får Gustaf bo i handelshuset hos faderns andre kusin i Gamla stan. På söndagarna bänkar han sig i S:t Gertrud, den tyska kyrkan. Pliktskyldigt lämnar han paketet med böcker och brev i en boklåda på Nygatan. I grannhuset bor en från Mecklenburg inflyttad familj som behöver en informator, och Gustaf anmäler sitt intresse. Han stannar i två år i staden, introduceras i Stockholms tysk-svenska kretsar, vikarierar i Tyska skolan och lär sig flytande svenska. Sedan återvänder han till Svenska Pommern och skriver in sig för medicinska studier på universitetet i Greifswald. Professorn har översatt ett antal svenska kemisk-farmacevtiska verk. Gustaf uppsöker ofta universitetsbiblioteket, där en svensk bibliotekarie hjälper till att plocka fram svenska medicinska tidskrifter och en och annan årgång av Vetenskapsakademins handlingar. Gustaf kommer på idén att översätta några artiklar och rön till tyska och detta mottas med stor välvilja. Han söker sig till Göttingen för att fördjupa sina studier. Även där möter han intresse för det svenska och recenserar några böcker för en lärd tidskrift.

En svensk publicist förhör sig hos sin kollega i Göttingen om den nya förmågans namn och inleder nu en livlig korrespondens. Han föreslår allehanda utgivningsprojekt och ber om nyheter från Göttingen och Greifswald samt om hjälp med bokärenden. Gustaf återvänder till sin hemprovins. Där utbildar han sig vidare i medicin och blir läkare med stort kemiskt intresse. Han bygger vidare på de vetenskapliga kontakterna med Sverige, och ett av hans rön publiceras i en svensk tidskrift. Hans vänner i Sverige tycker att det kan vara på plats med ett

inval i Vetenskapsakademin, vilket även sker. Han gifter sig med en svensk dam i den stockholmska bekantskapskretsen. Gustaf blir frimurare som sin far och får personligen träffa en medlem ur svenska kungahuset som är aktiv inom ordensväsendet. Nya ritualer skall översättas till tyska, högre grader utdelas i Kristianstad.

De napoleonska krigen kommer och lojaliteterna sätts på prov. Släkten i Sverige menar att Gustaf med familj skall flytta till Sverige, men han stannar i provinsen. Pommern blir preussiskt, och Gustaf känner kluvenhet inför den nya tillhörigheten. Han har ofta läst Arndt som han känner personligen sedan studierna i Greifswald. Men med viss tillförsikt ser Gustaf fram emot ett nytt tyskt rike, om det kunde bli så som Sverige. I logen har man ett svenskt frimureri, som ett eko av den forna tillhörigheten. Där träffar Gustaf vänner som har liknande livsöden, däribland en officer från Rügen och en jurist från Greifswald. Ibland diskuteras lantdagen 1806 och frågan om det Tyska riket. De är inte svenskar längre, hade de egentligen kunnat bli det? Officeren klagar över sin "amfibiska" tillvaro. Att leva mellan antingen-eller är inget riktigt liv. Varför inte göra som andra och flytta till Sverige? Eller bli hel preussare, som Arndt?

Den officer som vår fiktive pomrare träffade hette i verkligheten *Carl Fredrik Bernhard von der Lancken Wakenitz* (1779-1837). Han tjänstgjorde i Kronprinsens husarregemente under chefen och före detta vice generalguvernören Bror Cederström. Tillsammans stred de under det tyska fälttåget 1813 som kröntes av segern vid Bornhöft. Efter regementets överflyttning till Sverige valde von der Lancken dock att utträda ur aktiv tjänst. Istället blev han godsägare på det rügenska godset Boldevitz. Men han trivdes inte i den nu preussiska provinsen och längtade ständigt tillbaka till Sverige. Svärfadern kom då på den infernaliska idén att göra honom arvlös ifall han verkligen skulle ta detta steg och återta sin forna karriär i det svenska kavalleriet. Brodern, *Carl Ehrenfried von der Lancken* (1770-1836), svensk kammarherre, valde efter övergången till Preussen en annan livskarriär.[1116] Han flyttade till Ystad och blev stadskommendant med ansvar över gränskontrollen, tull- och passärenden. Småningom utnämndes han till överstelöjtnant och ägde ett gods utanför Ystad. Carl Fredrik Bernhards von der Lancken Wakenitz korrespondens med den forne regementschefen "käre lille Cederström" innehåller intressanta resonemang rörande den kulturella tillhörigheten i det nu preussiska Pommern. Han skrev en ypperlig och stundom humoristisk svenska. Redan 1819 kunde han meddela att frun Emilia klagade varje dag: "Ach! Det goda Sverige! Det söta Malmö! Kan vi ej komma tillbaks till Sverige?" Hennes kortlek spådde en snar återgång till Sverige. Själv längtade han nog mest efter husarerna ("de käcka blå gossarna") och skildrade sin egen belägenhet så här: "Få människor hafva väl under sin cosmopolitiska vandring här på jorden suttit emellan 2ne så starka eldar som jag gör det för det närvarande." Med dessa eldar menade han "kärleken till Sveriges Konung och till Sverige" och förhållandet till den snikne svärfadern: "Min böyelse, min högsta längtan dragar mig till det kära för mig oförgäteliga Sverige. Mina och mina barns Verldsliga fördelar hålla mig

[1116] Han gav ut två skrifter i Lund: *Disciplinen* (1797) och *Wågade anmärkningar wid swenska krigswäsendet* (1797).

i boijor quar här i detta numera för en gammal svensk så föga angenäma land." Han band sitt eget ris när han lät sig övertalas att flytta från Sverige.[1117]

Breven berörde ofta den ekonomiska nedgång som provinsen hade drabbats av genom anslutningen till Preussen. I början på 1822 skriver von Lancken att skatterna ökades för varje dag och att avsättningen i det närmaste hade upphört, "alla människor inskränka sig nu för tiden". Något senare heter det: "Tiderne här äro bedröfliga – och vida sämre än de voro under alla de Krigsoroligheter som detta lilla land måst vidkänna". Spannmålspriserna hade utvecklats till det sämre, pengarörelsen stagnerade, valuta var knapp. Många handelsrörelser råkade i konkurs.[1118] På det personliga planet var von der Lancken sysselsatt med sin nationella tillhörighet. År 1825 skriver han: "Jag har uti alla tider varit så redeligt svenskt sinnadt, är det vid Gud ännu och blir det så länge en enda blodsdroppa ännu rinner uti mina ådrar." Han önskade av hjärtat att kunna återvända till sin forna karriär för att "i Sverige åter njuta lifvets sällhet." Tre år senare kulminerade identitetskrisen: "Jag kan ej längre uthärda denna amphybiska ställning. Jag vill, att det skall blifva ägg eller ungar […] Antingen hel Svensk eller hel Preussare. Det sednare Gud vare mitt vittne ogärna – men det är både svårt och ledsamt, att tjena 2ne Herrar." Preussarna såg snett på honom eftersom han fortfarande formellt stod i svensk tjänst. Svenskarna var skeptiska eftersom han fortfarande var "därute": "Det förra har jag ej velat ändra, det senare har jag ej kunnat ändra. Jag anses således vara utländning här och utländning uti Sverige – En ledsam existence!!! Som jag ej längre kan uthärda – och som, om den fortfarer, kommer att skada mig i ej ringa mån – Tout ou rien – Anting hel Svensk eller hel Preussare." Något senare kom en liknande kommentar: "Denna amphybiska ställning, uti hvilken jag nu är, både emot Sveriges och Preussens Konungar är för mig odrägelig." För Lancken handlade det även om ett erkännande för det han ansåg ha presterat för Sverige. Flera av breven till Cederström handlade om en efterlängtad befordran och medaljdekoration. Von Lancken fick bådadera och dog 1837 som överstelöjtnant och kommendör av Svärdsorden.[1119]

Teologie doktorn *Friedrich Wilhelm von Schubert* (1755-1835) från Greifswald öppnade i november 1815, några dagar efter överlämnandet till Preussen, korrespondens med den svenske ärkebiskopen Lindblom. Redan i första brevet bifogade han en teologisk skrift med "det glada minnet at hafva varit en Svensk undersåte". Och ett år senare låter det snarlikt. Schubert lovade att skicka ett verk "så important för et land, hvilcket jag än ej kan afvänjas at betrakta som mitt dyrbara fosterland." Schubert intresserade sig för kyrkans och skolornas organisation. 1817 planerade han att resa till Sverige på en studieresa med en motivation som talar för sig själv:

> "Jag har nemligen under det jag har sysselsatt mig med forskningar uti Kyrko- och Scholväsendet, fästat den öfvertygelse, at förnämligast i Sverige, finnes än den rena källan, hvilkens friska vattn äfven nu, under Preussiska rikets och några andra Tyska staters sträfvande at återkalla kyrkans och Scholornas förre eller åtminstone bättre tilstånd, kan gifva den kraft och det sinne, hvarifrån det

[1117] Lancken till Cederström, 28/3 1819, 8/8, 23/8 1820, LUB, Brevsamling Cederström G A B.
[1118] Lancken till Cederström, 2/1 och 29/3 1822, LUB, Brevsamling Cederström G A B.
[1119] Lancken till Cederström, 9/6 1825, 9/3; 20/6 och 22/8 1828, LUB, Brevsamling Cederström G A B.

> Bättre och Blifvande endast kan utgå. Denna öfvertygelse har väckt i mig den plan, at uti Scandinavien och i synnerhet uti Sverige, personligen taga kännedom utaf kyrkans och Scholornas författning, historia osv. Denna resan lofvar mig de [största] njutningar redan därigenom at den förer mig i ett land, vid hvilket fästa sig för mig de ljufvaste påminnelser af en än nu mycket liflig, och vist aldrig utslocknande fosterlandskärlek."

Schuberts resa blev verkligen av, han valdes in i samfundet *Pro fide et christianisimo* och tackade i varma ordalag för allt stöd han hade fått av Lindblom. 1820 utkom hans verk om den svenska kyrkan och undervisningsväsendet.[1120]

Juristen *Wilhelm Ziemssen* (1786-1842) från Greifswald utnämndes först 1814 till ämbetet som hovrättsassessor. Så sent som 1838 åkte han till Sverige och författade en artikel om det svenska rättsväsendet:

> "Ni vet hvad som förde mig till er, och hvad som varaktigt skall fästa mig vid Sverige: Det var en gång äfven m i t t fädernesland; jag har lefvat de sköna åren af en lycklig ungdom under d e t r e k r o n o r n a s milda herravälde, och jag är stolt deröfver att, efter fulländade studier, hafva af eder Store Konung blifvit kallad till statens tjenst. Sådana tilldragelser efterlemna minnen, [som] upphöra först med lifvet ty de härleda sig från en m e d f ö d d kärlek. Ett känslofullt hjerta skall aldrig förgäta hvad det blifvit skyldigt åt äldre förbindelser, om än tid och omständigheter förändrat sig, och nya förhållanden trädt i stället för de gamla."[1121]

[1120] Schubert till Lindblom, 7/11 1815; 31/7 1816; 8/4 1817; 16/3 1818, Linköpings Stiftsbibliotek, Lindblomska brevsamlingen, Vol XXI brev 112; Vol XXII brev 131; Vol XXIII brev 120; Vol XXIV brev 68. Se även Lars Dalgren, *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920, sid. 9f.; Hellmuth Heyden, *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965, sid. 190 samt Leopold Magons uppsats "Die Geschichte der Nordischen Studien und die Begründung des Nordischen Instituts" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Greifswald 1956, band II, sid. 259f. Skriften om kyrkoväsendet blev länge ett standardverk och kallas av Stavenow "den bästa framställning som vi sedan under lång tid ägde af svensk kyrkoförfattning och svenskt undervisningsväsen." Omdömet finns i hans uppsats "Friedrich Rühs' betydelse för svensk historieskrivning" i *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industrie* 1918, sid. 316.

[1121] 1840 dekorerades Ziemssen med Nordstjärneorden. Året därpå gav han ut en avhandling om den svenska äktenskapslagstiftningen. Artikel i *Juridiskt Arkif*, Tionde Bandet, Christianstad 1839-1840, sid. 161f. citerad hos Anders Gustafsson, *Under de tre kronornas milda herravälde – Svenska Pommern i Gustav IV Adolfs regeringstid*, Lund 1999 (uppsats, Juridiska institutionen), sid. 59.

Avslutning – svensktidens skiftande ekon

Mellan 1648 och 1815 tillhörde delar av hertigdömet Pommern och furstendömet Rügen vid Tyskromerska rikets Östersjökust till den svenska kronan. Denna avhandling har fokuserat på provinsens sista cirka hundra år som del av det svenska väldet. Ett centralt område har varit människorna i Svenska Pommern och deras förhållande till det förflutna, deras historiska berättelser och på vilket sätt tillhörigheten eller närheten till Sverige gestaltade sig i berättelserna och påverkade idébildningen, viljan till integration eller orsakerna bakom exkludering. Jag har fokuserat på människor som verkat i kontaktzonerna mellan svenskt och tyskt och hävdat att den pommerska identifikationen gentemot Sverige genomgick tre väsensskilda faser: motsättning, samhörighet och idealisering. I det följande vill jag kort rekapitulera dessa tre fasers förlopp och tolka dem övergripande i förhållande till varandra.

Motsättning

Den första fasen från 1720 till mitten av 1740-talet präglades av en svensk stormaktsideologi på tillbakagång i vilken den götiska myten dock fortfarande var ett verksamt förklaringsinstrument för den historiska tillbakablicken. Det mesta underordnades denna speciella syn, juridik, historia, arkeologi. Den götiska civilisationsteorin innebar att folkslagens vagga förlades till Skandinavien, och att germanerna vandrat ut från Skandinavien. I Svenska Pommern hade man stora svårigheter med att förlika sig med tanken att bli stöpt i denna göticistiska form, och juridikprofessorn *Christian Nettelbladt* (1696-1775), som propagerade för en sådan syn, mötte hårt motstånd. Dessutom tillkom en religiös konflikt i motsättningen mellan pietism och ortodoxi. Även här var Nettelbladt och i synnerhet hans svåger Jeremias Papke involverade. Nettelbladt hjälpte denne med anmälningar mot det "icke-renläriga" pommerska prästerskapet.

Konflikten kulminerade i en debatt kring klimatläran, där de skandinaviska länderna blev ganska snävt bedömda. I en strid ström av publikationer försökte Nettelbladt försvara den svenska nationens heder mot alla dessa angrepp. Bland annat utkom Svenska Pommerns första lärda periodiska verk, *Schwedische Bibliothec* (1728-1736) vars tyngsta inslag utgjordes av historiska dokument. Andra utgivningsprojekt syftade till att bevisa den svenska lärdomens förträfflighet. Vad som föresvävade Nettelbladt var stora volymer där den samlade nordiska vetenskapen skulle sammanfattas. Han skapade argument i ett eget götiskt kosmos, där kunskapen om det nordiska höljdes i sagornas dis. Nettelbladts vision var att åter nå fram till de klara källorna som han menade fanns i Sverige. Nettelbladts pommerska omgivning delade inte hans entusiasm över den svenska forntiden, eller den svenska vitterhetens överlägsna storhet och lyster. Snarare tvärtom: den stötte bort och avgränsade sig ifrån den. Stridigheterna kring Nettelbladt handlar om avståndstagandet från den svenska stormaktsideologins

två grundbultar: religiös ortodoxi kombinerad med en fascination för Sveriges förkristna kultur. Pomrarna ville inte ställa sig bakom tanken på svenskarna som det utvalda folket. Själva odlade de en regional historia, i synnerhet om tiden före det svenska väldet, medan tysk rikshistoria var mindre populär.

Historievetenskapen koncentrerade sig främst på källutgivning, "objektiv", men selektiv i sitt urval av källor. På det hela taget fanns fortfarande få beröringspunkter mellan svenskt och pommerskt. I fråga om historia eller religion gick det inte att formulera kommensurabla ståndpunkter. Faktiska mötesplatser mellan svenskar och pomrare var även de ytterst begränsade. Först mot slutet av 1730-talet sker den stora öppningen, kanske påskyndad genom att pomrare, som varit i Sverige där hade upplevt den svenska frihetstidens uppryckning. Lärda samfund skapades nu i provinsen och förde samman svenskar och pomrare, både frälse och ofrälse. 1739 grundas *Königlich Deutsche Gesellschaft*, och 1742 ett pommerskt historiesällskap. Nettelbladt och Papke hade då redan lämnat den pommerska scenen. En ny grupp representanter för upplysningen hade tagit plats, och banade vägen för en omvärdering av synen på Sverige.

Samförstånd

Därmed har den andra fasen tagit sin början. Inställningen gentemot Sverige ändras, tillhörigheten och den gemensamma historien betonas mer och mer. Vid sidan om den pommerska regionalhistorien ställs *tillhörighetshistorien* som yttrar sig på olika sätt. För det första recipieras den svenska historieforskningen i en dittills okänd omfattning, och rekapitulationen av och förtrogenheten med svensk historia blir en självklarhet för de intellektuella. För det andra intresserar man sig i högre grad för den gemensamma historien efter 1648. För det tredje föds nya historiska motiv i beskrivningen av tillhörigheten, och för svenskarna är göticismen inte längre det avgörande temat. Man gör översättningar till tyska av periodens historiska verk som Dalin och Lagerbring, och dessa recenseras i Svenska Pommern. Mot slutet av svensktiden skriver också svenskpomrare svensk historia.

Det sammanhållande kittet för svenskar och pomrare blir upplysta ideal, och wolffianismen blir en gemensam grund för denna generation i både Svenska Pommern och Sverige. På det religiösa planet tonas de gamla motsättningarna ner, även om pietisterna ser sig hotade av upplysningens moraliska emancipation. En debatt kring Spinoza äger rum. Samfund utanför kyrkans trånga ramar förmedlar en ny etik och människosyn. *Abeliter-Orden* grundas av filosofiprofessorn Peter Ahlwardt. Under 1740-talet blir sådana samfund föremål för en öppen debatt i tidskrifterna.

Två sidor av den upplysta kulturen: sällskap av olika slag och en borgerlig offentlighet genom pressen, börjar träda fram. Kriget 1757-1762, som i och för sig inte förändrar Pommerns politiska situation, påskyndar utvecklingen. Från svensk sida tas steget till grundandet av frimurareloger i Svenska Pommern som framöver skulle bli till intensiva mötesplatser. Efter 1763 finner pressen sin rätta form, i Greifswald genom recensionsorganet *Neue Critische Nachrichten* och i Stralsund genom dagstidningen *Stralsundische Zeitung*. Publikationerna bildar basen för en stark reception av svenska nyheter som knyter samman provinsen med Sverige. Den ömsesidiga förmedlingen av nyhetsmaterial ökar konstant, och

bilden av ett Pommern i intimt förbund med Sverige odlas intensivare än någonsin. Detta blir tydligt när den politiska konjunkturen ändras i Sverige med Gustav III "revolution" 1772. Konungen hyllas som återställaren av den nationella enigheten. Svenska Pommern beskriver sig som delaktigt, i synnerhet när kungen själv besöker provinsen. Centralfiguren i detta skede är *Johan Carl Dähnert* (1719-1785). Med sin professur i svensk statsrätt, som bibliotekarie och översättare och som frimurare verkade han för en intensifiering av de svenska kontakterna. Vid sin sida hade han professorn i historia *Johann Georg Peter Möller* (1729-1807) som bistod i utgivningen av den lärda pressen sedan 1765. Det avgörande skiftet i historiemedvetandet och synen på Norden kom under denna samhörighetsfas, då man formulerade en historisk samhörighet utöver den konfessionella gemenskapen.

Ett centralt ideal i wolffianismen och den utilistiska ideologin är *lyckobegreppet*. Människan hade nyckeln till sin lycka i sin egen hand, det gällde endast att träget arbeta på hennes perfektion på alla plan för att nå *Lyckoriket*. Idealet var en välordnad stat där resurser fördelades, vetenskapen och handel blomstrade. Svenska Pommerns kontakter med Sverige skildras som en förutsättning för en sådan lycka. Ett tydligt uttryck får detta i Dähnerts tal 1763. Här är medvetenheten om historien och medvetandegörandet av förbindelsen till Sverige ett centralt inslag. Ja, i själva verket bygger lyckoretoriken på den historiska grund som han mejslar ut. Dähnert hävdar att allting i historien pekar på att sambandet med Sverige är grunden även för Pommerns lycka.

Det nordiska motivkomplexet avvisas inte längre, utan Dähnert rekommenderar sina åhörare/läsare att inte värja sig mot myterna och berättelserna. Han nämner exempelvis att Oden, bredvid andra nordiska riken, även skulle ha grundat Pommern. I den första fasen hade man förkastat liknande stormaktstida argument om Svenska Pommerns plats i den nordiska kulturgemenskapen. Nettelbladt hade baserat dem på historisk juridik, arkeologi och religion. Men nu fanns alltså även andra argument: en gemenskap inte genom tvång utan genom att man delade de upplysta idealen. Svenska Pommern ville bli en del av det svenska uppodlingsprojektet och därför visa sig från sin bästa sida. Sverige favoriserades inte på grund av sin "svenskhet" utan på grund av sina förträffliga inrättningar. Genom att man delade "universella" värderingar blev det också enklare att definiera en tillhörighet till Sverige, ladda den med positiva konnotationer och i slutändan formulera en ny narrativ struktur i den egna historiska självtolkningen.

Paradoxalt nog fanns alltså samtidigt en öppenhet för det nordiska motivkomplexet. Man kan kanske hävda att acceptansen av mytisk historia främjades av mystiken inom 1760- och 1770-talens ordensväsende. Detta inbrott i det förut så rationella och optimistiska upplysningstänkandet, kan möjligen förklaras av en tilltagande pessimism, orsakad av en alleuropeisk finansiell kris, naturkatastrofer och en serie krig. Även Svenska Pommern blev krigsskådeplats. Den gustavianska patriotismens retorik framhåller en gemenskap på historisk och nordisk grund. Motivet Gustav II, räddaren, återupplivas och sätts först i relation till kronprins Gustav, sedan till Gustav III och slutligen till Gustav IV Adolf. Denna Gustavsdyrkan fick även den en nordisk underton: Kultur och litteratur var förvisso franska till formen, men "nordiska" till innehållet. Det gotiska återanvändes för

att skapa en ny form av patriotism byggd på det svenska och nordiska. Liksom i Sverige krackelerade bilden först under de svensk-ryska krigen, då en djup spricka i det gustavianska samhället blottades. Pomrarna blev i högsta grad medvetna om klyftorna, gustavianer och anti-gustavianer fanns det gott om i provinsen, och också här fanns inre motsättningar. Borgarna med sina krav på emancipation och adeln med sitt vaktslående kring privilegier ingick en ohelig allians.

Men trots allt framstod tillhörigheten till Sverige långt mer attraktiv än exempelvis till Preussen. Tillhörighetsretoriken förenad med en ny estetik uttrycker i det svenska väldets slutskede en idealisering av förhållandet till det svenska. Förändringen sker stegvis: intresset för den franska kulturens strama elegans förflyttas till den engelska litteraturen med dess känslosamhet och till det "underbaras" (das "Wunderbahre") och oförklarligas ingripande i människors liv. Subjektiviseringen uttryckte sig i den moraliska romanlitteratur som sköljde över Europa, i riddare- och spökromaner. Det ädla framställdes genom en starkt idylliserad bild av medeltiden, med inslag av mystik. Logeväsendet, dess koppling till alkemi och riddarromantik befäste denna irrationella idépotential. Det "nordiska" etablerades genom en subtil, infiltrerande process. Via den alleuropeiska Ossianreceptionen blir släktskapet mellan de delar av Europa som befinner sig norr om det forna romerska rikets limes uppenbart. Skottland och Skandinavien blir utbytbara platser för ett oförvanskat ursprung med poetisk kraft. Dikotomin mellan civilisation och natur (som redan hade diskuterats i Rousseaus civilisationskritik), får nu sin geografiska bekräftelse: de renare källorna flöt i norra Europa och den "romantiska" naturen, sceneriet denna region kunde erbjuda. De lärda och de hemliga samfunden som interna mötesplatser, pressen och det offentliga rum som skapas befäster och upprepar sambanden. Historien eller poesin fångar upp stämningarna.

Många enskilda livsöden formas i en växelverkan mellan Pommern och Sverige. Den ömsesidiga migrationen ökade under svensktidens sista hundra år, och kontakterna till "moderlandet" blev påtagliga. Kollektiva manifestationer av tillhörighet, uppläsning av lagar och förordningar i kyrkan, bönedagsplakat, kungabesök och hyllningar var synliga tecken för en bredare allmänhet, också de underprivilegierade.

Idealisering

Den tredje fasen sträcker sig från 1780-talet fram till 1815, då provinsen övergår till Preussen. Efter Dähnerts död odlas sambandet med Sverige av pomrare som Kosegarten och Gadebusch och den från Sverige invandrade *Jacob Wallenius* (1761-1817). Angrepp från kameralistiskt håll mot det svenska styrelseskicket tillbakavisas, och de antigustavianska stämningarna under svensk-ryska kriget 1788-1790 likaså. Den mördade landsfadern begråts, men den nye Gustav Adolf blir föremål för Pommerns förhoppningar. Kungens upprepade besök i provinsen understryker sambandet. Den dramatiska höjdpunkten blir Napoleonkrigen. Lojaliteter, ideologier, politiska koncept blottas tydligare än någonsin under en tioårsperiod från 1806 och framåt. Allting står på spel, allting är i rörelse. Man kan med fog anklaga Gustav IV Adolfs styrelse för många brister och tillkortakommanden, men beträffande Svenska Pommern intog han en fast och beslutsam hållning. Mot bakgrund av Tyska rikets upplösning och hotet från

Napoleon utformades koncept för Svenska Pommerns statsrättsliga struktur. Till en del handlade det om ren försvenskning av styret och därmed en efterlängtad effektivisering i förvaltning, juridik och politisk representation.

Optionen var alltid integration i det Tyska riket. Sedan detta hade upplösts uppfattades (det försvenskade) Svenska Pommern som det enda kvarvarande fria riksterritoriet i avvaktan på ett återupprättande av det statsförbund som hade existerat i 1000 år. I norra Tyskland var indignationen stor över Rhenförbundets franskvänlighet och undfallenhet. Gustav IV Adolf såg sig emellertid som en fri tysk riksfurste utanför fransk påverkan. Här skymtar en trotsig hållning som kunde uppfattas som en motsvarighet till Gustav II Adolfs inträde i det stora religionskriget på 1600-talet. Parallellerna till denna händelse, stämningen av sluttid och avgörande hade odlats allt sedan de första misslyckade koalitionskrigen mot den franska republiken 1792. Preussen hade 1807 smulats sönder av Napoleons arméer, det fanns blott ett väderstreck kvar från vilken Tyskland kunde hoppas om räddning: norrifrån. Den religiöst-kulturella laddningen var påtaglig: Gustav IV Adolfs fromhet och religiösa disciplin bevittnades av svensk-pomrarna *in loco*. Konungen klippte håret och liknade enligt ögonvittnen Karl XII, klädd i livdrabantuniformen och med karolinsk värja. De ensamma promenaderna på Greifswalds stadsvall, de ständiga kyrkobesöken och det egna frambesvärjandet av stormaktstiden måste ha befäst bilden. Intellektuella som Arndt och Rühs, konstnärer som Friedrich och Runge sluter upp kring denna bild.

Mest engagerad av det nordiska temat blir *Ernst Moritz Arndt* (1769-1860), som efter en resa till Sverige blir helt tagen av den svenska historien och i ett brev medger att han börjar "rudbeckisera". Här ser jag början till en *kompensationsidentitet*. I det svenskas förmenta kulturella och historiska renhet ser Arndt en idealbild som han vill applicera på det tyska. Den nordiska motivkretsen och Sverige formar hans vision av den ideologiska basen för ett enat Tyskland. Arndt och idealiseringens generation gör en självständig bearbetning av det nordiska för formuleringen av något unikt tyskt. Denna paradox kan förklaras ur Arndts belägenhet mellan svenskt och tyskt, som en orolig ande pendlande mellan Sverige och Tyskland, med glödande penna verksam i den antinapoleonska propagandan, belagd med föreläsningsförbud i Bonn, och i sin ålderdom slutligen en nationalikon vid Tyska riksdagen 1848. Mot bakgrund av Arndts dubbla inspiration är det en grov förenkling att Arndt fått rollen som filosofisk försvarare av tysk chauvinism.

Historiker som Rühs inser betydelsen av att befinna sig nära källan till den nordiska historien. Historien blir också en motvikt till Napoleons världspolitik och utplånandet av *Eigentümlichkeit*, den kulturella särarten som tillskrevs allt större förklaringskraft. De tyska nationalromantikerna leddes mot det nordiska motivkomplexet. Det nordiska fick en politisk udd. Frågan *Vad är tyskt?* eller *Vem är vi?* aktualiserades under det yttre hotet. Flera viktiga namn i den tyska romantiken har en koppling till Svenska Pommern. Andra inspireras av den nordiska motivkretsen, i försöket att överbrygga skillnaden mellan natur och civilisation och föra människan närmare Gud, i det Schellingska idealet av identitet. Marken för receptionen av denna schellingska filosofi i Sverige bereddes av personer som Thorild, verksam i Svenska Pommern. Atterbom reste i Svenska Pommern 1817/18 och konstaterade sambanden med Sverige. "Invånarne äro svenskt

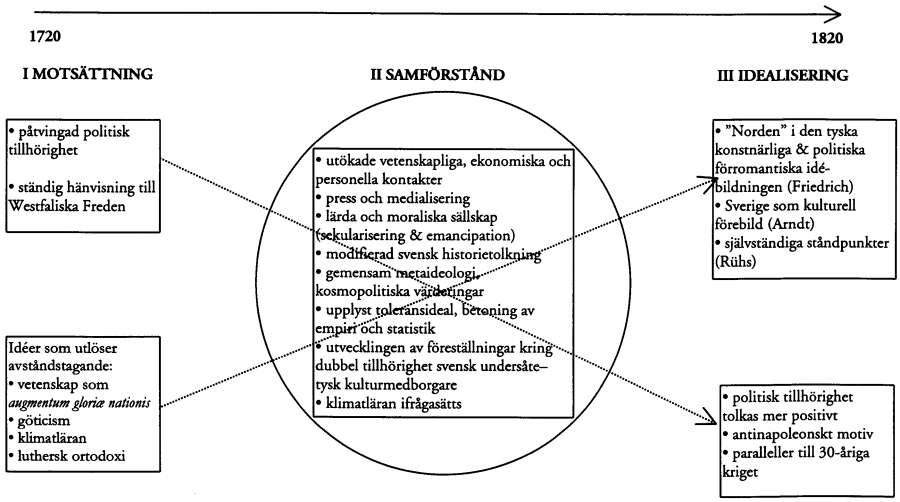

Diagram 3: Schema med tre faser.

sinnade", säger han i ett avsnitt där också den tyska romantikens nationalism beskrivs i de Greifswaldska studenternas klädedräkt (designade av Ernst Moritz Arndt). När Atterbom träffar konstnären Friedrich i Dresden säger denne om sig själv att han känner sig som "half svensk". Vad nu uttalandet än må betyda, är det så pass uppseendeväckande att det blir svårt att definiera Friedrich som en entydigt "tysk" konstnär. Det skulle inte heller vara mer produktivt att kalla honom svensk. Snarare är Friedrich ett intressant exempel på den dubbla identifikation som hade präglats i Svenska Pommern under hela 1700-talet.

Från avståndstagande till internalisering – ett schema

Det som förvånar i fråga om den svenskpommerska identiteten är likheten mellan idéinnehållet i början av 1700-talet och i början av 1800-talet. Den nya fascinationen för det nordiska (som i Sverige leder till etableringen av nygöticismen), liksom behovet av nya religiösa impulser spelar en viktig roll även i övergången mellan upplysning och romantik. Friedrichs tavla *Kreuz im Gebirge,* av sin egen tid och av konsthistorien utpekad som brytningspunkten mellan den klassiska och den romantiska konstkonceptionen, får med en ytterst medveten dedikation till den svenske kungen Gustav IV Adolf en intressant innebörd. Det gick nu an att tydligt markera sin identifikation med Sverige, något som även *Lebensstufen* och Runges familjebild visar. I början av 1700-talet hade man värjt sig mot en sådan syn på förbindelserna med Norden och Sverige. Klimatläran och de religiösa konflikterna mellan ortodoxi och pietism hade lagt hinder i vägen. Men med tiden ifrågasattes den stereotypiserande läran om folkens naturell (bland annat av svenskpomraren Krüger) och därmed den negativa bilden av Norden. Frimureriet hade hjälpt till att överbrygga religiösa motsättningar. Tidskrifterna framhöll sambandet med den nordiska kulturen och historien. Först nu fanns i Svenska Pommern förutsättningarna för ett accepterande av vad som tidigare beskrivits som en undersåtlig plikt: tron på Sveriges överlägsenhet. Om Nettelbladt står för den påtvingande identifikationen, står Ernst Moritz Arndt och Caspar David

Friedrich och kretsen kring dem för självvalda identifikationen. I detta gestaltade sig stämningarna diametralt motsatta mellan början av 1700-talet och början av 1800-talet, och den förändringen kunde komma till stånd via en fas av samband och samhörighet, en "spegling" under vilken förtecknen för identifikationen bytte plats. Man kan sammanfatta processen i ett schema med tre faser (diagram 3).

Mina exempel hänför sig till politiska konceptioner å den ena, vetenskapliga och estetiska idéer å den andra sidan, även om de är svåra att särskilja och lånar argument från varandra. Den övre ramen till vänster skall alltså illustrera argument för Svenska Pommerns påtvungna statsrättsliga tillhörighet till Sverige under motsättningsfasen. Den tillhörigheten tillkom under krigsförhållanden och stadgades i ett fredsverk som ständigt refereras till. Det är undersåtarnas plikt att uppfylla sin del av kontraktet, nämligen att acceptera och inte ifrågasätta sin belägenhet. Den svenska kungens och statens auktoritet är odiskutabel. Dessa positioner är typiska för Nettelbladt, vars synsätt är influerat av stormaktstidens föreställningar om relationen mellan undersåte och härskare. I denna relation förekommer inte någon frivillighet från undersåtens sida. Då de pommerska ständerna med hänvisning till samma fredsverk respektive till urgamla privilegier söker hävda sin roll gentemot den svenska regeringen i Stralsund och Kungl. Maj:t i Stockholm, blir relationen mellan undersåte och härskare något som kan påminna om långa rättegångsförhandlingar. Som jag har visat krockade Nettelbladts statsrättsliga konceptioner med hans kollegors. Dessutom var de svenska rättslärde övertygade om den svenska lagens förträfflighet, inte minst eftersom man hade strävat efter att rensa ut det "påfviska" inflytandet i rättskipningen som istället orienterade sig gentemot vad man uppfattade som genuint nordiska rättskällor.

Den nedre ramen till vänster illustrerar andra idéer som utlöser ett avståndstagande från pomrarnas sida. Det etablerade synsättet att vetenskapen syftade till en ökning av den egna nationens heder lade naturligtvis allvarliga hinder i vägen för en ömsesidig acceptans av den "andres" vetenskap. Detta visar sig i rektionerna mot Nettelbladts arkeologiska ambitioner att bestämma de gamla pomrarnas begravningssätt som ett bevis för deras nordiska ursprung, ett synsätt som pomrarna genast avvisade. Överideologin för det statsrättsliga tänkandet, för historia och arkeologi var *göticismen*. I det göticistiska programmet ingick element som ledde till upprepade konflikter, exempelvis beträffande civilisationsteorierna. Här fann Nettelbladt sina främsta argument för kritiken av klimatläran. Hur kunde de gamla nordborna ha Europas förträffligaste kultur om klimatet verkligen hade de förödande effekterna på intellektuell prestation, så som man påstod på kontinenten? Ett annat allvarligt konfliktområde var den svenska *ortodoxa lutheranismen*. Svenskarna hävdade att de förvaltade den rena läran för vars beskydd de offrat liv och blod under trettioåriga kriget. Alla ifrågasättanden av denna rena läras trosinnehåll fördömdes från svensk sida långt in på 1700-talet.

Under samförståndsfasen tonas den föregående fasens konflikter ner. Skälen till detta ligger till en del på ett rent praktiska plan så som i utbildandet av lärda och moraliska samfund där svenskar och pomrare kunde mötas och umgås och dela den upplysta ideologin. En annat viktig förutsättning är presskulturen, framväxten av en medborgerlig offentlighet med ett markerat svenskt inslag. Det handlar inte om ett pliktskyldigt rapporterande utan även om en positionering i

förhållande till det svenska, samtidigt som framväxten av upplysta, toleranta och kosmopolitiska värderingar vinner terräng, bland annat inom sällskapsväsendet. Betoningen av empiri gör att förut självklara sanningar, som klimatlärans absoluta giltighet, ifrågasätts. Den europeiska astronomin är ett utmärkt exempel på ett nationsöverskridande vetenskapligt nätverk inom vilket observationsdata fritt kommuniceras; Greifswaldastronomerna utbyter rön med Wargentin, Haller, Bose och astronomerna i Petersburg. Inom statsvetenskapen får befolknings- och handelsstatistiken ett avgörande inflytande över politiska och ekonomiska styrningsprocesser. Mot slutet av seklet leder detta till en radikal ämbetsmannakritik mot föråldrade strukturer. Det vore fel att tolka sådant som ett tecken på illojalitet, snarare handlar det om ett reformtryck från borgerlighetens sida. I denna andra fas utvecklas också föreställningar kring dubbla tillhörigheter: svensk undersåte, men samtidigt en del av Tyska rikets kultursfär. Under detta skede inleds också det stora estetiska skifte som mynnar ut i Sturm-und-Drangs och den tidiga romantikens känsloladdade bejakande av naturen och i förlängningen det nordiska motivkomplexet.

I idealiseringsfasen får *samhörigheten* sina självständiga konstnärliga och poetiska uttryck. Sverige och dess mytiska nordiska kapital blir en förebild för det tyska. Historien undersöks inte längre ur en nationsförhärligande synvinkel utan statistiskt och "kritiskt" som hos Gadebusch eller Rühs. Den senare möter visserligen motstånd i Sverige mot sitt sätt att behandla den svenska historien, men är ändå en auktoritet. När Rühs senare flyttar till Berlinuniversiteten ingår han i den betydelsefulla kärna som grundlade den tyska skandinavistiken. Efter en tid ägnade han sig även åt klassisk filologi, en annan vetenskap som blev konstitutiv för den tyska självbilden. Han gjorde exempelvis en tysk översättning av Tacitus *Germania* (1821), kallad "Tacitus Schrift über Deutschland", trots att begreppet Tyskland naturligtvis inte existerade i romersk kejsartid.

Med romantikens frambrytande utvecklades ett nytt förhållningssätt till religionen. Arndt, Runge och Friedrich är både fängslade av den protestantiska mystiken i Böhmes efterföljd och tar avstånd från upplysningstidens försök att rationalisera religionen. De längtar tillbaka till 1500-talets intima förbund mellan innerlig religion och det tyska. Utifrån sådana ideal utvecklar Arndt en tysk "nationell dräkt" (säkerligen med den svenska i åtanke) som skall påminna om detta ursprungliga närmast medeltida, men ändå inte katolska Tyskland. Friedrich klär vid ett antal tillfällen sina figurer med denna dräkt, också med en politisk udd.

På det realpolitiska området tolkas tillhörigheten till Sverige överlag positivt, i synnerhet i samband med de reformer som inledde försvenskningen av Pommern. Redan Gustav III:s politik tolkades som ett ställningstagande för de oprivilegierade samhällsskikten. Upphävandet av livegenskapen och inrättandet av en lantdag efter svensk modell med ett ditintills aldrig representerat bondestånd tycktes bekräfta detta. Det adliga missnöjet sammanfaller i stort sett med samma tendenser i Sverige. Under slutet av svensktiden fanns också ett betydelsefullt antinapoleonskt motiv med i bilden. Även här fanns det en religiös underton. Precis som Gustav II Adolf en gång försvarat den protestantiska tron mot den katolske kejsaren, skulle nu Gustav IV Adolf försvara tyskheten mot "franskheten" eller rättare sagt dess förmenta anspråk på universell makt. År 1810 definierade

pomrarna sin relation till Sverige. Det var en skillnad mellan att vara inkorporerad och att tillhöra Sverige. Det förra passade inte ihop med landets förutsättningar, medan det senare naturligt hade vuxit fram under den svenska tiden. Mot slutet av denna fanns alltså en bas för acceptans av den svenska tillhörigheten. Det preussiska övertagandet av provinsen var allt annat än självklart.

Jag är medveten om att det är förknippat med problem att sammanfatta komplexa skeenden i förenklande modeller. Men jag menar ändå att modellen kan bidra till en djupare förståelse av integrationsprocessen. En struktur som hävdas med makt ersätts via en fas av intensiva utbyten med en mycket rörligare struktur, där strävan efter överenskommelse präglar båda parter. Men en viktig faktor är naturligtvis den svenska utrikespolitikens sjunkande status. Det kan knappast ha undgått den pommerska offentligheten att det var en stor skillnad mellan Sveriges makt år 1700 och år 1800. Min modell följer den tyske organisationspsykologen Heinens teorier som beskriver vilka faser en identitetsbildning i relation till en annan part (i en organisation) genomgår.[1122] Heinens modell kan (omvänt) projiceras på min. Han sätter begreppen "tillbakavisande" ("Ablehnung") och "internalisering" som de yttre polerna i assimilations-, integrations- eller socialiseringsprocesser. En yttre värdeordning som en organisation påbjuder (i vårt fall det svenska styret) accepteras villigare som bas för personlig identitet om den tar hänsyn till de interna, personliga behoven. När den implementeras genom ett yttre auktoritets- och sanktioneringssystem är det föga troligt att värderingarna accepteras. Under tillbakavisandet och försöken att implementera en yttre värdeordning genom den dominerande partens sanktioner är den individuella värdehierarkin starkast, med andra ord förkastas den ordning som påtvingas. Detta motsvarar den fas jag kallar "motsättningens", ja, hela perioden från 1628 till ungefär 1740. Villkoren dikteras från svensk sida. Den andra parten kan relatera sig till den dominerande genom en "kalkylerad identifikation", vilket skulle kunna jämställas med de inslag av rituell underkastelse som förekom i Svenska Pommern: avläggandet av trohetseder, dynastiska hyllningstal och massevenemang. Detta kunde betraktas som det första steget till en närmare integration. En "selektiv identifikation" kan åstadkommas av den dominerande parten genom "personurval", exempelvis genom att förse vissa grupper med privilegier eller andra belöningar. De pomrare som adlades, som introducerades i det svenska Riddarhuset, de som avancerade socialt i andra sammanhang, var alltså enligt ett sådant synsätt mer beredda att identifiera sig med den dominerande kulturen.

Genom en indoktrinering internaliseras från början yttre värdehierarkier. Här menar jag skulle man kunna anföra pressen och dess svenskrelaterade rapportering som under decennier kommunicerar och repeterar bilden av den goda samhörigheten mellan Svenska Pommern och Sverige. Ytterligare ett steg mot internaliseringen görs genom "socialisation", relationerna blir som mest intensiva och effektiva i samband med utökade personliga nätverk. Det pommerska socialiseras och integreras in i det svenska, den svenska in i det pommerska, via ett antal kontaktzoner, i organiserad form som lärda och moraliska samfund. Men en socialisering sker också exempelvis inom det stralsundiska borgerskapet, på

[1122] Erich Heinen, *Unternehmenskultur: Perspektiven für Wissenschaft und Praxis*, München 1987.

prästgårdar eller adliga gods. Denna ömsesidiga socialisering blir "naturlig" och som mest effektiv genom familjeband. Svenskar som emigrerar till Pommern, pomrare som emigrerar till Sverige är grupper av människor där mötet mellan kulturerna blir en beståndsdel av livet. Det växande antalet blandäktenskap mellan svenskar och pomrare antyder samma tendens. Det gäller även dem som relativ kort tid uppehåller sig på den ena eller andra sidan av Östersjön. Den "naturliga identifikationen", där sanktionsapparaten helt har fallit bort, är det sista steget i internaliseringen av den yttre värdehierarkin. "Organisationsspecifika värderingar [blir till] konstitutiva element i den individuella värdehierarkin", skriver Heinen. Detta är fallet i det skede jag betecknar som idealiseringens period. Det svenska styrets möjligheter till sanktionering är ytterst begränsade, och den svenska yttre politiska styrka ifrågasätts, men pomrarnas beredskap att internalisera "nordiska" värderingar växer. Ju mindre tydligt den politiska makten hävdas från svensk sida, desto villigare är pomrarens att ta till sig kulturella värderingar. Men den dominerande parten kan också iscensätta den andres identifikation med hjälp av vissa strategier. Även om det funnits en sådan svensk strategi blir den frivilliga internaliseringen avgörande.

Två kriser ställde tillhörigheten på sin spets, *internt* i samband med de svensk-ryska krigen 1788-1790 och mordet på Gustav III 1792, *externt* med Napoleonkrigen. I det första fallet blev det tydligt att Sveriges öden delades av Svenska Pommern. Även om Gustav III:s politik gav anledning till missnöje, kunde man inte se något alternativ. Napoleonkrigen och det yttre hotet mot Tyska riket skapade förhoppningar om en svensk insats och bäddade för en positiv syn på Sverige. Även om förvirringen var stor beträffande Gustav IV Adolfs försvenskningsplaner, gav de i alla fall ett prov på tydligt ledarskap i en tid av upplösning. Krisen ställde lojaliteten på sin spets, och återigen måste pomrarna fråga sig om det 1806 fanns något realistiskt alternativ till Sverige. Den följande tiden i synnerhet efter 1809 och kriget 1812-13 handlade mest om att verkställa övergången till något nytt. Ett eventuellt danskt innehav hade historiskt betraktat inte varit orealistiskt, men i 1800-talets första decennier, reaktion och romantik, skymtar också en strävan mot kulturellt och språkligt enhetliga territorier. För svensk del förde detta med sig ett tillbakadragande till det "naturliga insulära läge" som det talades om i *Entlassungspatent* 1815. Isoleringen befästes så för en lång tid framöver, nygöticism och skandinavism blev dess andliga grogrund.

Romantiken och Tyska rikets sammanbrott

Det Tyska rikets upplösning och den tyska romantikens framväxt skedde parallellt, och mellan de två processerna fanns ett samband. I Svenska Pommern ses tydliga exempel på detta, dels eftersom den tyska romantikens kultur här hade betydelsefulla pommerska protagonister, dels eftersom blicken mot norr blev en vital del både av romantiken och av diskussionen kring det Tyska riket. Romantiken riktade sin kritik mot en kultur som man uppfattade som kall, onaturlig och själlös. Allt det som det upplysta *inte* var, var det romantiska. Men Sturm-und-Drang och den tidiga romantiken är ännu ingen emancipation, snarare en metamorfos av det gamla. Det "nordiska" kan här sättas in som ett perfekt avtryck gentemot det "icke-nordiska". Klassicismens bild av hjälten består, men transponeras till en "genuin" nordisk miljö. I den franska konstnären Ingres tavla

Ossians sånger från 1813, målad för Napoleons sängkammare, är den skotske Highland-skalden försatt i en närmast antik parnass. Det blev de tyska romantikerna förbehållet att befria konsten ur den klassicistiska bildvärlden. Caspar David Friedrich använde landskapet för att förmedla en naturromantik, men också ett allegoriskt och religiöst budskap. Tydligast framträder romantikens icke-program i *Kreuz im Gebirge* från 1807 – året efter det att Tyska riket brutit samman.

Då var "Tyskland" och det "tyska" fortfarande svårfångade idékonstruktioner. Den svaga enhet som riksförbundet hade stått för lämnade ett vakuum som bara väntade på att fyllas. Arndt beger sig med sin ideologi rakt in i händelsernas mitt, Friedrich målar nationalromantikens idéinnehåll och är väl medveten om de politiska implikationer och de reaktioner det utlöser. *Kreuz im Gebirge* är inte bara en bildmässig revolution utan lika mycket ett politiskt ställningstagande. Dedikationen till Gustav IV Adolf är mer än en hedersbetygelse. Den är ett uttryck för det efterlängtade enandet av Tyskland som bygger på en förnyelse av dess ideologiska bas, parallell med föreställningarna om Gustav II Adolfs kamp för den protestantiska tron och räddningen av det Tyska riket. Denna koppling var Gustav IV Adolf själv väl medveten om, men han hade svårt att vinna sin svenska omgivning för dessa idéer. Däremot hade tyskarna anmärkningsvärt nog inga svårigheter med att se en svensk kung i spetsen av ett nordtyskt statsförbund, och det var därför Karl XIV Johan fick uppdraget att föra befälet över den norra armén vid det slutgiltiga slaget mot Napoleon vid Leipzig 1813. Hans vision om Svenska Pommern som ett embryo till ett nytt Tyskt rike är, sett ur detta perspektiv, inte så utopiskt som det först förefaller.

När "det andliga" Tyskland började forma sin nationella självbild var det ett naturligt steg att i en fortsättning av Tacitus- och Ossianreception överta bilden av en nordisk ursprunglighet. I likhet till den självbild som manifesteras i Frankrike (och den franska revolutionen), tillbakablicken till både det antika bildade Rom och det hedniska keltiska Gallien, erbjöd identifikationen gentemot norden en intakt kärna för en unik tysk "Geist". Svenska Pommern (jämte de danska territorierna) stod närmast de nordiska källorna, och som svenska undersåtar blickade provinsens invånare *norrut* för att ge sin politiska belägenhet en idémässig innebörd, och *söderut* i sin tillhörighet till Tyska riket som vagt definierat kulturellt "Vaterland". Denna dubbla identifikation – formulerad redan på 1730-talet av svenskpomraren Johann Friedrich Krüger, gjorde Svenska Pommern predestinerat för integration av nordiska element i den tyska identiteten. Svenska Pommern är inte bara ett svenskt brohuvud i det tyska medvetandet utan också en mötesplats för människor, produkter och idéer.

De tyska småstaterna kunde ofta kännetecknas av repression och instängdhet, men mångfalden gav också möjligheten till en rik utveckling av nya idéer, både sekulära och religiösa. Uppenbarligen upplevde svenskpomrarna det svenska styret som relativt milt, vi skulle kanske kunna säga att det var präglat av ett relativt ointresse ända fram till de bråda reformförsöken 1806-07. Naturligtvis hade Sverige inte saknat medel för att genomgripande förändra situationen i Svenska Pommern. Men intrycket är att försöken var ganska tafatta. De pommerska lantständerna eller universitetet behövde bara rassla med sin privilegiesabel och genast tystnade eventuella försök till förändring. Det kan naturligtvis bero på ovilja eller okunskap att sätta sig i den pommerska provinsens angelägenheter.

Redan under samtiden kastade man blickarna över till den preussiskt-pommerska sidan där rationella reformer dikterades "von oben". De mer radikala kretsarna bland borgare och ämbetsmän upplevde jämförelsen som smärtsam, för dem framstod den svenskpommerska delen som retarderad. Så länge spannmålshandeln var säkrad, kunde provinsen dock leva under goda förhållanden. Samtidigt var "lugnet" och den svenska passiviteten allt annat än kvävande. För att parafrasera Säves kommentar om de svenska insatserna i pommerska kriget 1757-62: "hugnesamt är visst ej hvad man [...] får lära, och tilltalande för fosterlandskänslan är ej heller de intryck man får" av den pommerska politiken från svensk sida. Men vid sidan om de politiska händelserna försiggick i stillhet någonting annat. Avsaknaden av en genomgripande reglering i alla livsområden skapade förutsättningar för utvecklingen av för Svenska Pommern unika idéer. Pomrarna var i viss mån fria i sin kulturella positionering.

Övergången från de inledande ideologiska motsättningarna till den klara idealisering som tar vid i slutet av 1700-talet hade inte kunnat ske utan en fas av utökade ömsesidiga kontakter, dialoger och kulturella integrationsprocesser. Utvecklandet och betoningen av sambandsmotivet till förmån för de nationella definitionernas stridigheter under början av seklet är den mest dynamiska händelsen i den pommerska självuppfattningens historia. Utan samband ingen idealisering. Dähnerts tal markerade en höjdpunkt av sambandets integration i historiebilden. Och sambandet mellan "det tyska" och "det nordiska" kan inte illustreras bättre än genom Svenska Pommerns dubbla kontext. De personliga kontakterna är oräkneliga. Svenskpomrares kulturella insatser i Sverige, svenskars i Pommern bäddade för en senare idealisering och ideologisk laddning av sambandet. Historia som ritualiserad tillbakablick manifesterar sig i olika typer av medialiseringar, varav historiografin endast är en bland många. Historiserande poetik både som tillfälleslitterär eller skönlitterär, både inom dramatik och bildkonst, kollektivt organiserade hågkomster ingick i en befästande och bekräftande minneskultur. För Svenska Pommern blev tillhörigheten till Sverige en avgörande beståndsdel av denna hågkomst. Någonstans där, efter 1815, lämnade vi Svenska Pommern. Men i den tyska nationella ideologin som växte sig allt starkare under 1800-talet är relationen till det "Nordiska" inte helt färdigbearbetad. Ett avgörande inflytande utövade intellektuella och konstnärer med koppling till Svenska Pommern.

Man skulle kunna skilja mellan en *nietzscheansk* och en *wagneriansk* syn. Hos Nietzsche blir det nordiska, i synnerhet idén om hjälten och det övermänskliga, en parallell till det grekiska som sysselsatte honom så mycket. Hos Wagner är det nordiska en uppsättning av motiv som estetiseras och idealiseras genom den totala iscensättning som hans operakonst utgör. Brottet mellan Nietzsche och Wagner orsakades bland annat av helt olika synsätt på det nordiska. I *Fallet Wagner* anklagar Nietzsche kompositören för att travestera och förlöjliga de nordiska hjältesagornas verkliga innehåll.[1123] I Wagners tappning, menade Nietzsche, blev de inte mer än en avbild för ett nervöst sekel med psykopatiskt överspända protagonister. Deras metalliska övermänskliga drag perverterades genom storvulna uppsättningar. Istället menade Nietzsche att det nordiska borde väcka upp den

[1123] Nietzsche, Friedrich: *Fallet Wagner*, Stockholm 1992 (nyöversättning).

sjukliga 1800-talsmänniskan till en sann heroism. Denna nietzscheanska linje kan sägas ha förverkat sin förklaringskraft i och med nazismens missbruk av det nordiska motivkomplexet. Den wagnerianska linjen, idylliseringen, har förblivit en beståndsdel av den tyska receptionen av det nordiska ända in i våra dagar. Den ligger i botten för köp av småhus, svenska barnboks- och deckareförfattares obrutna popularitet och en vag idealisering av den svenska socialstaten.

Pommerns svenska traditioner betonades mindre efter det att Bismarck grundade Tyska riket 1871. Det var ur preussiskt perspektiv nödvändigt att hävda idén om svenskarnas *Fremdherrschaft*. Samtidigt blev efter 1871 idén om de germanska stammarna, den pangermanska samhörigheten till ett förenande kitt i det förenade Tyska riket och dess konsoliderande nationella ideologi. Föreställningen om den skandinaviska renheten bevarades och manifesterades i en esoterisk nordlängtan, *Nordsehnsucht* och föreställningar om den nordiska rasens förträfflighet. Det nya Tyska rikets kejsare reste ideligen till *Nordland* och resmönstret anammades av en hel generation. Detta idégods kollapsade med Tredje riket.[1124]

Åke Ohlmarks hävdar i sina självbiografiska anteckningar att en lokal befälhavare i andra världskrigets slutskede förordade en svensk ockupation av Pommern: "Han ville bara höra om jag inte talat med svenska beskickningen i Berlin angående möjligheterna för en svensk ockupation. – 'Det behöver ju inte vara av hela Vorpommern', sa han i ett krampaktigt försök till hopp trots allt. 'Det räcker med Rügen och en bit av den vorpommerska kusten. Bara Greifswald kommer med.'" Ohlmarks uttryckte sin tvivel, men befälhavaren "vägrade fortfarande tro att en stat kunde säga nej till en direkt erbjuden liten landstrimma. 'Men ni *får* det ju, ni behöver inte erövra det.'" Huruvida detta replikskifte verkligen har utspelat sig eller inte, kan inte kontrolleras, men det är en i raden av skrönor som belägger ett eko från svensktiden.[1125]

I DDR, inte minst på grund av politiska likheter, fortlevde en positiv bild av Sverige och i kulturutbytet mellan de två länderna betonades även en gemensam tradition. Vid Olof Palmes statsbesök lät man landa flygplanet på Peendemündes flygplats, ett stenkast från det ställe där Gustav II Adolf landsteg 1630. Pommerns svenska tillhörighet återupplivades under DDR-tiden som en form av kollektivt minne och motstånds- eller kompensationsidentitet. Man fick inte tala om Pommern, eftersom detta landskap nu låg öster om Oder. Istället innefattade "Mecklenburg" nu även de delar som hade tillhört svenska riket. På en reportageresa våren 1999 sökte radiojournalisten Per Axel Janson och jag efter sanningshalten i en historia som Ulf Pauli återger i boken *Det svenska Tyskland*. Han påstår att innevånarna på ön Hiddensee skulle ha skrivit till Stalin för att be om att inte längre tillhöra DDR, utan istället ansluta sig till Sverige igen. Vår guide i Stralsund hävdade med bestämdhet att det var dagens sanning och att "alla vet detta". En man på Hiddensee berättade att man ofta stod vid Östersjöns stränder och begrundade att man en gång tillhört Sverige och drömde sig tillbaka till den tiden. – Vi är ju sydsvenskar, förklarade han.

[1124] I den digra utställningskatalogen *Skandinavien och Tyskland 1800-1914. Möten och vänskapsband*, Stockholm 1998 beskrivs i ett antal artiklar basen för denna "Nordsehnsucht" och bilden av Norden.

[1125] Åke Ohlmarks, *Memoarer 1941-1945*,Köping 1980, sid. 188.

En annan historia påstår att man under DDR:s sista fas genomförde folkomröstningar om en anslutning till Sverige i stället för till Västtyskland. Efter återföreningen blev det aktuellt med en indelning av nya delstater. I det före detta Svenska Pommern, Vorpommern, demonstrerade man mot sammanslagningen med Mecklenburg. Bland annat hämtades argumenten från historien. – Vi har inget med Mecklenburg att göra, vi har ju varit svenskar, förklarade en doktorand i trettioårsåldern för mig. Hennes föräldrar var kyrkligt aktiva och genom Pommersche Landeskirche hade man ett aktivt utbyte med Växjö Stift.[1126] På det "folkägda" VEB Nachrichtenelektronik i Greifswald hoppades man på att bli uppköpt av Ericsson istället för Siemens och skyllde nedläggningen just på att det var västtyska ägare; svenskarna skulle minsann inte ha behandlat dem så.

Svenska ambassaden i Berlin har satt igång ett virtuellt projekt kallat Schwedenstrasse (www.schwedenstrasse.com). Turister skall kunna söka sig till platser i norra Tyskland som anknyter till svensktiden. Här finns även historisk information om de tyska områdenas svensktid. Regionen vill profilera sig som ett attraktivt utflyktsmål med sitt svenska förflutna. "Willkommen in Südschweden" används ofta som en slogan. En researrangör i Greifswald har det tänkvärda mottot "Sverige är större än du tror". I december 2002 höll jag ett fördrag på slottet Wrangelsburg rörande svenska julseder så som jag hade stött på dem i källmaterialet för denna avhandling. En etnografisk undersökning från 1930-talet visade att befolkningen i den västra (f.d. svenska) delen av Pommern kände till den ursprungliga seden "julklapp". Mer av tillfällighet råkade jag ställa frågan i publiken om de kände denna sed. Flera berättade att de ända in på 1950-talet ägnade sig åt att skriva julrim och kasta in julklappar hos varandra. En äldre herre meddelade att hans barnbarn roade sig mycket åt julklappen. Att seden tydligen lever kvar framgår även ur Folke Schimanskis artikel i *Populär Historia* från 1991. På hösten 2002 konstituerades en *Stiftung Schwedisches Kulturerbe in Pommern*.

Den tid som ligger före DDR, Nazityskland och Preussen verkar framstå som en attraktiv period av hågkomst. Detta positiva minne utnyttjas i turistiska sammanhang, som inslag i den regionalpolitiska idébildningen och som en potential för vården av det gemensamma kulturarvet på båda sidor av den traumatiska Odergränsen mellan Tyskland och Polen. Denna tendens kommer antagligen fördjupas i samband med Polens EU-inträde och en ny regionalpolitik för Östersjöområdet. I det postmoderna kollektiva minnet får de förmoderna koncepten för politisk organisation en idylliserande roll, en tendens som tycks gälla för många av Europas regioner idag.

För att förklara sådana processer måste vi kasta av oss den nationella historiografins bojor.

Jag hoppas att denna avhandling har bidragit till detta.

[1126] Jämför med Harald Nyströms *Växjö Stift och Greifswaldkyrkan – Förbindelserna och samarbetet mellan Växjö Stift och Evangelische Landeskirche Greifswald 1975-1989* i Växjö Stiftshistoriska Sällskap meddelande nr 15, Växjö 1991.

Zusammenfassung

Die Dissertation „Schwedisch-Pommern – kulturelle Begegnungen und Identifikation 1720-1815" untersucht die kulturellen Konsequenzen der Zugehörigkeit Schwedisch-Pommerns zu Schweden. Nach dem dreißigjährigen Krieg erhielt Schweden als Kompensation für das Engagement zugunsten der deutschen protestantischen Fürsten eine Reihe Besitzungen im nördlichen Teil des damaligen Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation: Bremen-Verden mit Wildeshausen, Wismar mit Neuenkloster und der Insel Poel sowie das Fürstentum Rügen und Teile des Herzogtums Pommern. Die Paragrafen des Westfälischen Friedens 1648 waren das Rahmenwerk der schwedischen Herrschaftsausübung in diesen Teilen des Alten Reichs. Diese wurden in eine eigenartige Doppelstellung versetzt. Auf der einen Seite waren die deutschen Besitzungen Teile des Alten Reichs, auf der anderen Seite wurden sie unter die schwedische Krone subsumiert. Dies galt natürlich auch für andere Teile des Reichs wie Hannover, das zur brittischen Krone gehörte, oder für die deutschen Lande des dänischen Gesamtreiches. In meiner Dissertation konzentriere ich mich auf die Teile Pommerns, die sich am längsten in dieser politischen und kulturellen Doppelstellung befanden.

Diese Doppelstellung hat für die Historiographie lange Zeit eine Schwierigkeit beinhaltet. Sowohl von schwedischer als auch deutscher, insbesondere preußischer Seite, ist die Periode der Schwedenzeit ausgeblendet worden. Die schwedische Großmachtzeit war de facto mit der Ermordung Königs Karls XII. 1718 beendet. Wahrscheinlich war es für die schwedische Geschichtsschreibung, insbesondere in der nationalstaatlichen Tradition, zu kompliziert, das schwedische Reich nach 1718 als Konglomeratstaat oder Konglomeratreich zu schildern. Eine Mehrzahl von schwedischen historischen Studien konzentriert sich noch immer auf das „Kernland" – in den Grenzen von 1905! Alles vor diesem Jahr wird selten in die historische Erzählung integriert. Eine direkte Konsequenz dieses Missverhältnisses ist, dass es kein einziges historisches Werk von schwedischer Seite gibt, das die Schwedenzeit Pommerns völlig abdeckt. Eine Reihe von Spezialstudien sind im Laufe der Jahre erschienen und werden in der Einleitung dieser Dissertation präsentiert.

Auf deutscher Seite ist die Situation ähnlich. Direkt nach dem Übergang Schwedisch-Pommerns an Preußen 1815 wurde der Anschluss propagandistisch als „natürliche" Wiedervereinigung des „pommerschen Volkes" gefeiert. Aus dieser Wiedervereinigungsrhetorik wurde die borussophile Geschichtsschreibung geboren, die die Schwedenzeit, immerhin 167 Jahre pommerscher Geschichte, als Fremdherrschaft und unnatürliche Periode zu diffamieren wusste. Die Historiographie in der DDR schloss eine Pommernforschung auf Grund politischer Konjunkturen aus. Auf westdeutscher Seite war die Situation nicht viel besser.

Die historische Kommission für Pommern hat über Jahrzehnte hervorragende Arbeit geleistet, aber die Schwedenzeit Vorpommerns, von einigen kleineren Beiträgen abgesehen, im großen und ganzen vernachlässigt. Nur einzelne Historiker, sowohl im Westen als auch Osten Deutschlands, trugen weiterhin vorurteilsfrei zur Erforschung der Schwedenzeit bei. Der Historiograph steht also einer fast unüberwindlichen Aufgabe gegenüber, sobald über die Schwedenzeit Pommerns geforscht werden soll. Fundamentale Werke über diese Periode fehlen auf sowohl deutscher als auch schwedischer Seite. Auch diese Dissertation kann nur einen bescheidenen Beitrag leisten angesichts der großen Aufgaben, die immer noch auf ihre Bewältigung warten. Sie ist im Bereich der Ideen- und Wissenschaftsgeschichte angesiedelt. Hiermit soll gesagt sein, dass meine Arbeit sich primär mit dem Denken der Menschen in Schwedisch-Pommern beschäftigt und mit dem Milieu, in dem Ideen entstehen und verbreitet werden.

Um nicht in den Verdacht zu geraten, schwedische Großmachtsgeschichte zu schreiben, habe ich mich für die Periode der letzten ungefähr hundert Jahre schwedischer Herrschaft in Vorpommern entschieden. Nach dem Friedensschluss von Stockholm 1720 verblieben nur noch die Insel Rügen und Vorpommern unter schwedischem Einfluss. Regierungssitz für den schwedischen Generalguverneur und seine Regierung war die Hansestadt *Stralsund*, geprägt von ihrer Garnison und ihrem maritimen Handel. Die intellektuelle Metropole der Provinz war die Hansestadt *Greifswald*, in der schon 1456 eine der ältesten Universitäten des Ostseeraums gegründet wurde. Das schwedische Vorpommern zählte in der von mir untersuchten Periode um die 100.000 Einwohner. In Stralsund wohnten schwedischsstämmige Beamte und Offiziere, manche Regimenter zählten bis zu 10% schwedische Mannschaft. In Greifswald waren schwedische Akademiker tätig, und viele schwedische Studenten besuchten im Laufe der Jahre die pommersche Universität. Auf dem Land waren einige der adeligen Güter im Besitz schwedischer Familien, die sich auch in Schwedisch-Pommern niederließen. Aufgrund der Besitzverhältnisse stand sowohl diesen Familien als auch der Krone als landesherrliches Regal zu, Pastorate zu besetzen. Es gibt Fälle, in denen dies zur Berufung von schwedischstämmigen Pfarrern führte. Wie groß die Migration von Schweden nach Pommern war, lässt sich aufgrund fehlender Quellen nicht belegen. Umgekehrt liegt ebenfalls ein eindeutiges Migrationsmuster vor. Der schwedische Ostseehandel war für pommersche Reeder- und Schifferfamilien ein attraktiver Anlass, einen Teil der Familie in Schweden anzusiedeln. Es gibt Beispiele solcher schwedisch-pommerschen Familiendynastien, die sowohl in Stockholm als auch in Stralsund oder anderen Ostseehafenstädten tätig waren. Für die Schiffer war die Erlangung schwedischer Bürgerrechte und die schwedische Beflaggung der Schiffe ein eindeutiger Vorteil. Beamte in Schwedisch-Pommern begaben sich oft für einige Jahre in die Hauptstadt, um die schwedische Sprache zu erlernen und schwedische Verhältnisse kennen zu lernen. Die deutschen Gemeinden in Stockholm, Göteborg, Karlskrona und Malmö waren natürliche Konzentrationspunkte und Kontaktbörsen für die deutschsprachigen Immigranten. Die reichhaltigen Kontakte zu Schwedisch-Pommern, die so entstanden, sind bisher noch nicht in ihrer Tragweite erforscht worden. Oft kehrten pommersche Studenten, Geistliche, Adlige, Kaufleute und Militärs nach ein paar Jahren in Schweden zurück in die Provinz. Mit im Gepäck führten sie

Sprachkenntnisse, kulturelles Brauchtum und Kontaktnetze im „Mutterland". Im einen und anderen Fall führten die Aufenthalte in Schweden zu Eheschließungen, also Mischehen, etwas, das sich auch für Schwedisch-Pommern feststellen lässt.

Eine Schwierigkeit in meiner Untersuchung ist, dass man in der frühen Neuzeit nicht vom Konzept einheitlicher nationaler Definitionen auf ethnischer Basis ausgehen kann. Wer ist Schwede, wer Deutscher, wer Pommer? Darauf hatten die untersuchten Menschen der Zeit, keine eindeutige Antwort. Gemeinsam hatten sie alle, dass sie Untertanen der schwedischen Krone waren. Diese dynastische Identifikation wurde allen Teilen der schwedisch-pommerschen Gesellschaft per Treueeid abgefordert. Von der Kanzel herab wurden in der kleinsten Dorfkirche für königliche Schwangerschaften gebetet, Todesfälle beweint und Kollekte für „nationale" Projekte eingesammelt, ein Prachtbeispiel davon, was Benedict Anderson als „imagined community" bezeichnet. Aber wurden die Einwohner Schwedisch-Pommerns dadurch Schweden, in kultureller Hinsicht? Es steht dem heutigen Historiographen nicht zu, darüber zu urteilen, was als korrekte Definition der kollektiven Zugehörigkeit zu gelten hat. Die nationale Blindheit unserer eigenen Sichtweise darf nicht zu dem falschen Schluss führen, den vormodernen Menschen diese Definitionen abzuerkennen, auch wenn sie uns bisweilen inkonsequent vorkommen. Ein Sohn einer nach Stockholm ausgewanderten Rostocker Kaufmannsfamilie, der die deutsche Schule und Kirche besucht, der im Prinzip nur deutsch spricht, der ab seinem 30. Lebensjahr in Greifswald tätig wird und nie mehr nach Schweden zurückkehrt, betrachtet sich als Schwede; ein aus Mecklenburg stammender Greifswalder Universitätsprofessor bekennt, „aus ganzem Herzen" Schwede zu sein. Sind sie deutsch oder schwedisch zu definieren? Und was ist mit dem Apotheker Scheele, der, aus Stralsund stammend, sich in Schweden niederließ und den Sauerstoff entdeckte? Warum wird er als schwedischer Naturwissenschaftler betrachtet und seine Kollegen in Schwedisch-Pommern *nicht*? Die einzige Möglichkeit hier zu urteilen, ist, die Definitionen der Menschen der damaligen Zeit gelten zu lassen. Unter dem Niveau der dynastischen Identifikation spielten sich weit tiefere kulturelle Orientierungsmuster ab. Hier äußerten sich Ideen protonationaler Art. Es lagen in dem von mir untersuchten Zeitraum Konzeptionen nationaler Eigenschaften vor, die sich auf Vorstellungen von kollektiver (bisweilen mythisch legitimierter) Geschichte, klimatischer und geographischer Besonderheit und einem vorausbestimmten Schicksal gründeten. Die schwedische Großmachtszeit brachte beispielsweise eine voll entwickelte Ideologie hervor, die den geschichtlich-mythischen Rückblick, eine mythische Begründung der ethnischen Abstammung und ein religiöses Sendungsbewusstsein vereinte. Die Ideen des so genannten *Gothizismus* im Verein mit dem orthodoxen Luthertum, beeinflusste mehrere Generationen schwedischer Intellektueller.

Das spezifisch schwedisch-pommersche Identifikationsmuster entstand in einer Begegnung zwischen den eigenen Voraussetzungen und dem Ideenpotential des nördlichen Mutterlandes. Schwedisch-Pommern befand sich auch kulturell in einer Doppelstellung. Seine intellektuelle Kultur war anfänglich in den reichsdeutschen Traditionen verwurzelt. Aber mit der Zeit fand eine eindeutige Orientierung in Richtung Schweden und auf das Ideenpotential des europäischen Nordens statt. Die These meiner Dissertation ist, dass sich dieser Prozess im

letzten Jahrhundert schwedischer Zugehörigkeit in drei Phasen abspielte, die gleichzeitig das gliedernde Element meiner Argumentation darstellen: Abstandnahme, Einvernehmen und Idealisierung. Identifikation ist ein flexibler Prozess, sie ist ein Resultat einer aktiven und ständigen Begegnung zwischen Menschen und Kulturen. Menschliche Beziehungen sind einer ständigen Umwertung unterzogen, auch in vormoderner Zeit. Ein Ideenmuster, immun gegen solche Veränderungsprozesse, von Generation zu Generation vererbt, existiert schlichtweg nicht. In der ersten Phase, 1720 bis ungefähr 1740, werden Ideen abgelehnt, die sich auf die schwedische Großmachtsideologie beziehen. In der folgenden Phase, etwa 1740 bis 1785, werden Kontakte zwischen Schweden und Pommern ausgeweitet und intensiviert, Voraussetzungen für das Einvernehmen werden geschaffen. In der dritten Phase, 1785 bis 1815, findet eine Idealisierung statt. Das Bild Schwedens und des Nordens erscheint als attraktives Ideal für das Eigene. Diese Phasen sind natürlich eine idealtypische Beschreibung des Identifikationsprozesses, der immer *relational* stattfindet, in der Bewertung und Umwertung der Relation des Eigenen gegenüber dem Anderen. In der einen Phase wird mit „schwedisch" assoziiert, die skandinavische Halbinsel als das aus dem Meer aufgestiegene Atlantis zu betrachten und sich der lutherisch orthodoxen Kirchenzucht zu unterwerfen. In der zweiten Phase beinhaltet das Schwedische ein Fortschritt der gelehrten Kultur im Zuge der aufgeklärten Ideologie, eine innovative Vereinigung akademischer Forschungsresultate mit ihrer praktisch-ökonomischen Verwirklichung. In der dritten Phase wird Schweden als das von der Zivilisation unzerstörte natürliche, freie und nördliche Land aufgefasst, wo Harmonie zwischen Mensch, Umwelt und der Verfassung des Staats herrscht. Die Schwedenbilder sind also veränderlich.

Eine zentrale Frage der Dissertation beschäftigt sich mit dem Verhältnis der Menschen in Schwedisch-Pommern zu ihrer Vergangenheit, zu ihren historischen Erzählungen, inwiefern und auf welche Art und Weise die Zugehörigkeit oder Nähe zu Schweden diese Erzählungen oder die Ideenbildung insgesamt beeinflusste. Gleichzeitig konzentriere ich mich auf Menschen, die in verschiedenen Kontaktzonen zwischen Schwedischem und Deutschem tätig waren, Kontaktzonen, die ihren Ursprung in Schwedisch-Pommern haben und dort angesiedelt waren, also als ein Bestandteil der pommerschen Kultur betrachtet werden müssen. Im Folgenden werden die Forschungsergebnisse der hier kurz angerissenen Fragstellungen phasenweise präsentiert.

Gegensätze

Die erste Phase, von 1720 bis zur Mitte der 1740er Jahre, wurde von einer ausebbenden schwedischen Großmachtsideologie geprägt, in der der gothizistische Mythos immer noch ein wirksames Erklärungsinstrument für den historischen Rückblick darstellte. Alles musste dieser bestimmten Perspektive untergeordnet werden: Rechtstheorien, Geschichte und Archäologie. Die gothizistische Zivilisationstheorie besagte, dass die Wiege der Völker nach Skandinavien zu verlegen sei, die Germanen und andere Völkerstämme wurden als skandinavische Auswanderer betrachtet. In Schwedisch-Pommern hatte man Schwierigkeiten, sich an diese gothizistische Form anzupassen. Der aus Schweden stammende Greifswalder Jurist *Christian Nettelbladt* (1696-1775) stieß auf harten Widerstand

seitens seiner pommerschen Kollegen, als er wiederholt für diese Perspektive propagierte. Er versuchte, durch historische Argumente und sogar durch archäologische Ausgrabungen den Pommern zu beweisen, dass sie eigentlich zu den nördlichen Völkern gehörten. In der Verlängerung leitete Nettelbladt davon ab, dass man daher in Pommern das schwedische Recht einführen und das römische Recht ausmustern könne. Überdies wurden Nettelbladt und sein Schwager Jeremias Papke in einem religiösen Konflikt aktiv. Während der dänischen Besetzung Pommerns 1715-1720 blühte der auf religiöser Innerlichkeit fußende Pietismus in der Provinz auf. Diese Glaubensrichtung wurde von seiten der schwedischen protestantischen Orthodoxie als feindlich und ketzerisch aufgefasst. Nettelbladt und Papke ernannten sich selber zu Verteidigern der reinen Lehre gegen den subversiven Einfluss der pietistischen Schwärmerei.

Der Konflikt mit den pommerschen Kollegen gipfelte in Nettelbladts Abstandnahme von der Klimatheorie. Der pietistische Philosoph Christoph August Heumann hatte in seinem philosophiehistorischen Werk *Acta Philosophorum* den nördlichen Völkern, insbesondere den Schweden, eine intellektuelle Kapazität abgesprochen. Das kalte Klima konnte keinen philosophischen Geist hervorbringen, meinte Heumann. Nettelbladt versuchte, in einer Reihe von Publikationen die Überlegenheit der schwedischen gelehrten Kultur und seiner in den isländischen Sagen verborgenen Vortrefflichkeit zu belegen. Die Ehre der schwedischen Nation sollte um jeden Preis verteidigt werden. Unter anderem gab Nettelbladt das erste gelehrte periodische Werk Schwedisch-Pommerns heraus, die *Schwedische Bibliothec* (1728-1736). Hier wurden vor allen Dingen historische Dokumente abgedruckt und auch die pietistischen Gelehrten in Greifswald kritisiert. Im Anderen Stück der *Schwedischen Bibliothec* 1728 formulierte Nettelbladt einen Generalangriff auf den oben genannten Heumann, der nach allen Regeln der Kunst auf das Schärfste in die Schranken gewiesen wurde. Aus schwedischer Sicht war die Klimatheorie unhaltbar. Neben Nettelbladt werden in meiner Dissertation auch andere Autoren behandelt, die sich kritisch gegenüber der Klimatheorie positionieren. Dazu gehört auch der nach Schweden ausgewanderte Pommer Johann Friedrich Krüger. Es scheint, dass die schwedische Position zu einer Betonung der Empirie als erkenntnistheoretischem Grund in der Beurteilung kollektiver Eigenschaften gezwungen wurde. Die verallgemeinernden klimatheoretischen Denkmuster wurden von schwedischer Seite abgelehnt, da sie sich nicht auf die empirische Wirklichkeit stützten. Nettelbladts Abstandnahme von Heumann wurde, wie auch alle anderen Versuche die Vortrefflichkeit Schwedens zu belegen, von den pommerschen Kollegen scharf kritisiert. Man grenzte sich von diesen Positionen ab. Die Streitigkeiten, in die Nettelbladt mit seinen Kollegen verwickelt war, belegen die Abstandnahme von den zwei Fundamenten der schwedischen Großmachtsideologie: der religiösen lutherschen Orthodoxie in Verbindung mit der Faszination für die vorchristliche Kultur Schwedens, soweit sie überhaupt studiert werden konnte oder auch frei erfunden wurde. Die historische Forschung konzentrierte sich in dieser ersten Phase auf die pommersche Regionalgeschichte, insbesondere auf die Periode vor der Schwedenzeit.

Sehr wenige Berührungspunkte lagen in dieser ersten Phase vor. Die Gegensätze wurden immer wieder, kommensurable Standpunkte nie formuliert. Erst für

das Ende der 1730er Jahre kann eine Veränderung festgestellt werden. Vielleicht als eine Konsequenz der Rückkehr kurzzeitig nach Schweden emigrierter Pommern, die dort die erste Phase der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Aufarbeitung in der so genannten Freiheitszeit erlebten, wurden gelehrte Gesellschaften gegründet, die Schweden und Pommern aus der ganzen Provinz vereinten, 1739 zum Beispiel die *Königlich Deutsche Gesellschaft* und 1742 eine pommersche Geschichtsgesellschaft. Nettelbladt und Papke hatten zu diesem Zeitpunkt schon Greifswald verlassen. Eine Reihe von Repräsentanten aufgeklärter Ideen kam zu diesem Zeitpunkt nach Schwedisch-Pommern. Sie bahnten den Weg für eine Neudefinition der Orientierung gegenüber Schweden. Die Quellenlage in dieser ersten Phase der Gegensätze ist bisweilen problematisch. Die schwedisch-pommersche Position wird aus einem Umkehrschluss abgeleitet, vor allen Dingen aus den Äußerungen Nettelbladt zu den Verhältnissen in Greifswald. Von Seiten der pommerschen Kollegen Nettelbladts liegen über amtliche Dokumente hinaus keine Quellen vor, in denen die schwedisch-pommersche Perspektive zum Ausdruck kommt. Das intellektuelle Milieu dieser ersten Phase ist zudem noch sehr stark an das universitäre Umfeld Greifswalds gebunden. Eine Majorität der akademischen Abhandlungen zu diesem Zeitpunkt erschien noch immer in lateinischer Sprache und behandelte vor allem theologische Fragen. Eine gelehrte Presse, wie sie schon in Hamburg und Altona vertreten war, gab es noch nicht in Schwedisch-Pommern. Die Quellenlage führt natürlich zu einem Missverhältnis in der Stellung des ersten Kapitels gegenüber den folgenden Kapiteln. Dennoch gibt sie eine Tendenz wieder, die auch durch die weitere Entwicklung bestätigt wird.

Einvernehmen

Hier beginnt die zweite Phase der Identifikation gegenüber Schweden. Voraussetzung dafür ist die Etablierung von gelehrten und moralischen Gesellschaften sowie die daraus hervorgehende Pressekultur. Die zentrale Persönlichkeit in dieser Phase ist der Stralsunder *Johann Carl Dähnert* (1719-1785), Bibliothekar und Professor, Meister der Freimaurerloge und Journalist. Dähnert wurde Sekretär der oben genannten *Königlich Deutschen Gesellschaft* und war als solcher maßgeblich an der Entwicklung der gelehrten Presse beteiligt. Hier nahm die Berichterstattung über schwedische Themen eine zentrale Stellung ein. Das von Nettelbladt begonnene Projekt der Nachrichtenvermittlung über die schwedische gelehrte Kultur findet seine endgültige Form, die bis 1807 aufrechterhalten wurde. Aus den literarischen und rhetorischen Konventionen der Zeit werden Motive formuliert, die den Zusammenhang zwischen Schweden und Pommern ausdrücken. Diese, zuerst in der Literatur vorformulierten Elemente, werden auf den historischen Rückblick angewendet. Die Einstellung verändert sich und die gemeinsame Geschichte wird mehr und mehr betont. Neben die pommersche Regionalgeschichte wird die Zugehörigkeitsgeschichte gestellt, ein Prozess, der sich auf verschiedene Art äußert. Die schwedische Historiographie wird in bis dahin unbekanntem Maß rezipiert. Die Rekapitulation der schwedischen Geschichte und die Vertrautheit mit ihr wird zu einer Selbstverständlichkeit unter den Intellektuellen der Provinz. Man interessiert sich nun auch für die gemeinsame Geschichte seit 1648. Auch in Schweden wird die dominierende gothizis-

tische Historiographie der Großmachtszeit mehr und mehr hinterfragt. In Schwedisch-Pommern werden die relevanten Werke der schwedischen Reichsgeschichte (Dalin, Lagerbring u.s.w.) ins Deutsche übersetzt und in der gelehrten Presse rezensiert. Gegen Ende der Schwedenzeit ist die sprachliche und historische Kompetenz der Historiographen der Provinz so weit entwickelt, dass man selbständig schwedische Geschichte schreibt. Zu Beginn der zweiten Phase wird zu einem vereinenden Band zwischen Schweden und Pommern insbesondere der Wolffianismus. Eine neue, aufgeklärte Generation teilte diese Ideologie. Auf der religiösen Ebene wurden die alten Gegensätze zwischen Orthodoxie und Pietismus abgeschwächt. Stattdessen sahen sich die Pietisten einer neuen Gefährdung durch neue Argumente ausgesetzt. Moralische und religiöse Emanzipation wurde ausgehend von der aufgeklärten Philosophie beansprucht. In den 1743 gegründeten *Pommerschen Nachrichten von gelehrten Sachen* wurde beispielsweise Spinozas Rationalismus gegen religiöse Vorurteile verteidigt. Die in der Bibel geschilderten Wunder Gottes wurden mit naturwissenschaftlichen Argumenten in Frage gestellt. Die moralische Emanzipation führte zur Etablierung von Gesellschaften, die außerhalb des engen Rahmens der Kirche ethische Normen und ein verändertes Menschenbild vermittelten. Während der 1740er Jahre werden diese Gesellschaften in der Presse heftig diskutiert, nachdem die Freimaurerei sich seit ihrer Offenbarung in London 1717 in ganz Europa verbreitet hatte. Der Philosophieprofessor und Spinozafreund Peter Ahlwardt gründete 1746 den *Orden der Abeliten*. Zwei Seiten der aufgeklärten Kultur sind also schon zu diesem Zeitpunkt voll etabliert: Gesellschaften zur Beförderung von Wissenschaft und Moral und zweitens eine bürgerliche Öffentlichkeit durch die Presse. Seit 1750 wird sie durch die *Critischen Nachrichten* und ihre Nachfolger in Greifswald vertreten. In Stralsund kommt es gegen Ende der 1750er Jahre zur Gründung einer Tageszeitung. Der pommersche Krieg 1757-1762 verändert an der politischen Situation in Pommern nichts. Auf der kulturellen Ebene werden hingegen die Prozesse beschleunigt. Von schwedischer Seite werden Freimaurerlogen in Greifswald und Stralsund gegründet, die sich zu intensiven Treffpunkten zwischen Schweden und Pommern unter einer gemeinsamen kosmopolitischen Ideologie mit mystischen Zügen entwickelten. Die Presse verstärkt nach 1763 ihre schwedische Nachrichtenvermittlung. Persönliche Kontakte zu dem Grand Old Man der schwedischen Publizisten, dem ehemaligen Greifswaldstudenten *Carl Christoffer Gjörwell*, binden die Presseprodukte immer intensiver in den Nachrichtenaustausch ein. Das Bild der Provinz in glücklicher Verbindung mit dem schwedischen Mutterland wird gepflegt und befestigt. Dies wird deutlich nach der Machtübernahme, der so genannten „Revolution" des Königs Gustavs III. 1772. Die Verehrung Gustavs als „Retter" und „Wiederhersteller" der nationalen schwedischen Einheit wird stärker denn je betont. Auch Schwedisch-Pommern nahm an der Idealisierung Gustavs aktiven Teil, insbesondere, als der König in eigener Person die Provinz besuchte. Für diesen späteren Teil der zweiten Phase wird Dähnert langsam von *Johann Georg Peter Möller* (1729-1807) abgelöst, der in seiner Bedeutung für die schwedisch-pommerschen Kontakte noch nicht hinreichend gewürdigt worden ist. Möller wurde 1765 zum Professor der Geschichte ernannt und engagierte sich sofort in der gelehrten Presse. Er übernahm die Redaktion der gelehrten Zeitschrift um 1770.

Die entscheidende Wende im historischen Bewusstsein und der Identifikation gegenüber dem Norden konnte meiner Meinung nach erst entstehen, als man in Schwedisch-Pommern eine historische Zusammengehörigkeit formulieren konnte, die über die konfessionelle Gemeinschaft hinausreichte. Dies geschah unter der Phase des Einvernehmens. Die Voraussetzungen dafür waren vielfältiger Art. In Schweden relativierte man den Gothizismus, was sicherlich den Pommern eine Identifikation mit der schwedischen Reichsgeschichte erleichterte. Man konzentrierte sich auf die Ideale der aufgeklärten Ideologie, die sowohl von Schweden als auch von Pommern ohne „nationale" Konnotate akzeptiert und geteilt werden konnten. Ein zentrales Ideal der wolffschen Philosophie ist neben der Nützlichkeit der Begriff des Glücks und der Glückseligkeit. Der Mensch besaß die Fähigkeit, sein eigenes Glück zu schaffen. Wenn man nur ausreichend hart an der Perfektion der Menschheit arbeitete, war es möglich, das „Reich des Glücks" schon auf Erden zu schaffen. Das Ideal war der wohl geordnete Staat, in dem die Ressourcen zugunsten der Wohlfahrt aller verteilt, Wissenschaft und Handel in Freiheit betrieben werden. Die staatliche Macht als wohlgesinnter Architekt sollte ihre Herrschaft menschenfreundlich und mit kosmopolitischer Offenheit gestalten. Daher war es wichtig, den Kontakt zwischen Schwedisch-Pommern und Schweden als Voraussetzung für ein solches Glück zu beschreiben. In diesem Prozess der Bewusstmachung war der historische Rückblick ein wichtiges Element. 1763 hielt Dähnert eine Rede *Die uralte Gemeinschaft zwischen dem Schwedischen Reich und Pommern als ein Vorspiel der glücklicheren neueren Verbindung*. Hier ist das historische Bewusstsein und die Verbindung zu Schweden ein tragendes Element. Das Glück der Verbindung steht auf dem Fundament der Historie. Alles in ihr deutet auf die glückliche Verbindung hin, das jetzige und zukünftige Glück wird dadurch determiniert. Radikaler und an einem so deutlich strukturierenden Erzählstrang wurde die Geschichte Pommerns bis dahin noch nicht geschildert. Außerdem öffnete Dähnert sich für den nordischen Motivkomplex, der noch knapp dreißig Jahre vorher zu Auseinandersetzungen geführt hatte. Er empfiehlt seinen Zuhörern/Lesern, sich nicht gegen die mythische Geschichte zu wehren und schildert Wotan/Odin als Staatengründer nicht nur in Skandinavien sondern auch in Pommern. In der ersten Phase wurden solche Erklärungsmodelle der pommerschen Geschichte noch verworfen. Nettelbladt hatte sie auf historische Rechtstheorie, Archäologie und Religion aufgebaut. Aber nun hatte sich die Argumentationsbasis radikal geändert. Die Gemeinschaft entstand nicht durch äußeren Zwang, sondern dadurch, aufgeklärte Ideale im Einvernehmen miteinander zu teilen. Die Übereinstimmung der gebildeten Eliten entstand durch die starke Stellung des Wolffianismus auf beiden Seiten der Ostsee und die politischen Konjunkturen der schwedischen Freiheitszeit, in denen auch das Verhältnis zu Schwedisch-Pommern neu geordnet werden sollte. Man wollte von pommerscher Seite freiwillig Teil dieses aufgeklärten Projekts in Schweden werden und zeigte sich daher von seiner besten Seite, was die gelehrten und moralischen Gesellschaften und die Presse mehr als deutlich über Jahrzehnte hin ausdrücken. Schweden wurde nicht aufgrund seiner schwedischen kulturellen Eigenschaften bevorzugt, sondern aufgrund der Einrichtungen die die Umsetzung der aufgeklärten Ideologie zu belegen schienen. Durch die Auffassung, universelle Werte miteinander zu teilen, wurde die Neudefinition des

Verhältnisses zu Schweden erleichtert. Sie konnte mit positiven Konnotationen versehen werden, um letztlich in der Formulierung einer neuen narrativen Struktur in der historischen Selbsterzählung auszumünden. Als ein Paradox erscheint hier die Öffnung gegenüber dem nordischen Motivkreis und seiner mythischen Geschichte. Doch nun erfolgt sie als eine selbständige Wahl, nicht oktroyiert wie im Falle Nettelbladt. Die rein dynastische Identifikation gegenüber Schweden wird nun um eine bedeutende kulturelle Komponente erweitert. Möglicherweise ist Dähnerts Bereitschaft, sich auf den nordischen Motivkreis einzulassen, als ein frühes Beispiel der Rezeption von Macpehrsons schottischem Gedichtzyklus *Ossian* zu interpretieren, das dem nordischen Primitivismus die Tür öffnete. Die Akzeptanz für mythische Geschichte kann auch durch die Beschäftigung der schwedisch-pommerschen Eliten mit der Mystik der Freimaurerei zusammenhängen, in der die behauptete historische Verbindung zum Orden der Tempelritter und zur Alchemie auch in Schwedisch-Pommern gepflegt wurde. Neben dem rationalen und optimistischen Denken der Aufklärungszeit, in dem Statistik und eine effektivere Organisation der gesellschaftlichen Verhältnisse im Zentrum standen, drückt das Ordenswesen und seine irrationalen Seiten einen typischen Zug der Zeit aus. Aufklärung und Geheimnis gehen Hand in Hand und bilden den Grund, auf dem später der Sturm und Drang und die Romantik aufbauen konnten. Die Inklusion der Zugehörigkeit als Motiv für die historische Selbstbeschreibung Schwedisch-Pommerns ging später (ohne in Frage gestellt zu werden) in die Rhetorik des gustavianischen Patriotismus über. Schon bei der Geburt des Thronfolgers Gustavs im Jahr 1746 wurde die Parallele zu anderen Trägern dieses Namens der schwedischen Geschichte beschworen. Gustav I. (Wasa) wurde als Retter und Einiger der schwedischen Nation dargestellt, Gustav II. Adolf als Retter des deutschen Reichs. Der Name Gustavs war also prädestiniert dazu, im gesamten schwedischen Reichsverband mit positiven Konnotationen versehen zu werden. Auf kulturellem Gebiet strebte König Gustav III. eine Nationalisierung an. In der Form bewegte man sich im französischen Stilideal der Epoche, aber in ihrem Inhalt wurde die schwedische Literatur, das Theater, die Oper „nordisch". Das gothizistische Motiv wurde rehabilitiert, um Element eines spezifisch schwedischen Patriotismus zu werden. So wurde von offizieller Seite der nordische Motivkomplex erneut etabliert.

Erst während des schwedisch-russischen Krieges 1788-1790 tritt die politische Spaltung des gustavianischen Systems offen zu Tage. In Pommern ist man sich dessen völlig bewusst. Auch die schwedisch-pommerschen Adeligen treten auf die Seite der gustavkritischen Opposition. Zusammen mit den radikalen Kameralisten gehören sie zu den schärfsten Kritikern der schwedischen Regierung in der Provinz. Die politischen Spannungen werden durch Entsendung verschiedener Exilanten (wie dem regimekritischen Philosophen Thomas Thorild) nach Schwedisch-Pommern mehr als deutlich. Hier hätte sich die politische Meinung nach anderen Vorbildern orientieren können. Aber trotz der Spannungen erscheint die Zugehörigkeit zu Schweden als die einzige realistische Alternative. Auf der kulturellen Ebene führt die Zugehörigkeitsrhetorik im Verein mit einer veränderten Ästhetik in Kunst und Literatur zu einer positiven Idealisierung gegen Ende der Schwedenzeit. Der Übergang vollzieht sich stufenweise. Zuerst stellte die französische Literatur mit ihrer formgebundenen Eleganz die literarische

Norm dar. Aber der Schwerpunkt verlagerte sich schon um die Mitte des Jahrhunderts auf die englische als mehr „empfindsam" aufgefasste Literatur. Das Eingreifen des „Wunderbaren" und des Unerklärlichen in das Leben und die Gefühle der Menschen breitet sich mehr und mehr als eine Vorstufe des Sturm und Drangs aus. Die Subjektivisierung erreichte ihren Höhepunkt in der moralischen Romanliteratur, die sich über ganz Europa verbreitete, in Ritter- oder Spukromanen. Das Edle wurde in einem stark idyllisierten Bild des Mittelalters dargestellt, die Herrschaft des Unerklärlichen durch die Offenbarung von Geistern. Das Logenwesen mit seinen irrationalen Seiten, Ritterromantik und Alchemie, tat ein Übriges in der Befestigung eines irrationellen Ideenkomplexes. Das „Nordische" als ein irrationales Element des empfindsamen Ausdruckes wurde also den Pommern nicht oktroyiert, sondern wurde durch einen subtileren, infiltrierenden Prozess langsam etabliert. Nur durch freiwillige Akzeptanz kann dieser Prozess erklärt werden. Eine Ursache ist also die Veränderung des literarischen Stils und Geschmacks, der von strikt klassizistischen Mustern in deren Diffusion verwandelt wird. Der deutlichste Wendepunkt wird die gesamteuropäische Ossianrezeption und ihre inhärente nordische Konnotation. Plötzlich wird die Verwandtschaft zwischen den Teilen Europas konstruiert, die sich nördlich vom Limes des Römischen Reichs befinden. Schottland und Skandinavien werden zu austauschbaren Topoi eines unzerstörten Ursprungs poetischer Größe. Die Dichotomie zwischen Zivilisation und Kultur (die schon in Rousseaus Zivilisationskritik hervorgetreten war), erfuhr jetzt ihre geographische Bestätigung. Die reineren Quellen flossen im Norden Europas, seiner „romantischen" Natur und Szenerie. Die zweite Phase in der pommerschen Identifikation gegenüber Schweden und dem Norden schafft eine Art Vorform für diese Idealisierung. Die verstärkten Kontakte, die während der Aufklärungszeit aufgebaut worden waren, legten ein Fundament für das Kommende. Gelehrte und geheime Gesellschaften schufen interne Kontaktzonen und Netzwerke. Die gelehrte Presse schafft einen Raum der Öffentlichkeit, der den Zusammenhang zwischen Schweden und seiner Provinz permanent wiederholt und befestigt. Historiographie und Literatur fangen diese Stimmung auf und machen sie zu Motiven. Viele einzelne Lebensschicksale fanden ihren Platz in der Wechselwirkung zwischen Schweden und Pommern. Die reziproke Migration nahm während des letzten Jahrhunderts schwedischer Herrschaft zu. Schwedische Kontakte, die dadurch in der ganzen Provinz entstanden, machten das Verhältnis zum „Mutterland" erlebbar. Kollektive Manifestationen der schwedischen Zugehörigkeit, die sich durch das Verlesen von Verordnungen und religiösen Plakaten in den Kirchen, durch das Ablegen des Treueeids, durch Ehrenbezeugungen bei königlichen Besuchen äußerten, waren sichtbare Zeichen in der größeren Öffentlichkeit. Als gegen Ende der Schwedenzeit ein verändertes Menschenbild zu Reformen in den unterprivilegierten Klassen und deren Status führte, wurde einer positiven pro-schwedischen Mentalität in größeren Bevölkerungsgruppen der Weg geebnet.

Idealisierung

Die dritte Phase der schwedisch-pommerschen Identifikation gegenüber Schweden nimmt ihren Anfang in den 1780er Jahren und wird in der Dissertation bis kurz nach dem Übergang an Preußen 1815 verfolgt. Nach dem Tod Dähnerts 1785 wird der Zusammenhang zwischen Schweden und Pommern weiterhin betont. Der schwedische kulturelle Einfluss scheint sich zu vertiefen. Die Stellung der schwedischen Sprache ist nie so stark gewesen. Dies führte beispielsweise zur Erarbeitung von zwei deutsch-schwedischen Lexika, die über Jahrzehnte zu Standardwerken der Kommunikation zwischen diesen beiden Sprachen wurden. Auch der Sprachunterricht nahm zu. Die Kontakte im Bereich der Presse und des literarischen Kommerzes vertieften sich. Eine Gruppe von um fünfzehn in Pommern tätigen Übersetzern engagierte sich im konkreten literarischen Transfer. Auch schwedische Esskultur und anderes Brauchtum scheint sich verbreitet zu haben. Ein schwedisches Kochbuch der Köchin Cajsa Warg (das die meisten der schwedischen Nationalgerichte enthält) erschien in mehreren deutschen Auflagen in Schwedisch-Pommern. Es gibt Belege dafür, dass sich schwedische Tischsitten etablierten. Innerhalb der Freimaurerei nahm die Entwicklung nach Dähnerts Tod eine neue Richtung. Der Logenmeister Gadebusch konsolidierte die Arbeit. Gegen Ende des Jahrhunderts wurden nach jahrzehntelanger Unterbrechung in Stralsund neue Logen gegründet, die direkt der schwedischen Großloge unterstanden. Hier verwendete man auch neue Rituale in der schwedischen Sprache.

Personen wie Möller, Kosegarten, Gadebusch und der aus Schweden eingewanderte Wallenius widmeten sich der gustavianischen Rhetorik. Die Kritik gegen die schwedische Regierung in der Provinz, die vom Kameralisten von Reichenbach ausgesprochen wurde, wurde unter anderem durch die Mobilisierung von schwedischen Pressekontakten effektiv zurückgewiesen, die antigustavianischen Stimmungen während des schwedisch-russischen Krieges ebenso. Das tödliche Attentat auf den „Landesvater" Gustav III. 1792 löste eine Welle von schwedisch-pommerschen Trauermanifestationen aus. Das „nationale Trauma" in Schweden entgeht der Provinz nicht. Das politische Bewusstsein scheint sich, auch durch den Einfluss der französischen Revolution, mehr und mehr zu entwickeln. Gegen Ende des Jahrhunderts finden in Schwedisch-Pommern Unruhen statt, die die schwedische Regierung zu erhöhter Aufmerksamkeit veranlassen. Der Thronfolger Gustav IV. Adolf zeigte ein eindeutiges Interesse für die deutsche Provinz und besuchte sie mehrmals. Die dramatischen Höhepunkte während dieser dritten Phase werden die napoleonischen Kriege. Hier spitzt sich alles zu: Loyalitäten, Ideologien, politische Konzepte werden ab 1806 und in den folgenden zehn Jahren Gegenstand intensiver Prüfung. Während dieser Phase werden die politischen Weichen für die Zukunft Schwedisch-Pommerns gestellt. Man kann die Regierungszeit Gustavs IV. Adolfs mit Recht kritisieren, aber für die deutsche Provinz wurde niemals vorher oder später soviel Engagement gezeigt. Während der letzten Jahre der Schwedenzeit, in Anbetracht der Auflösung der Alten Reichs und der Gefährdung durch was man als napoleonisches Universalisierungsprojekt auffasste, wurde an haltbaren politischen und rechtlichen Lösungen für die Zukunft gearbeitet. Zum Teil beinhalteten diese Lösungsvorschläge eine direkte Anpassung an schwedische Verhältnisse und damit eine Verwirklichung lange ersehnter Reformen der Verwaltung, des Rechtswesens und

der politischen Repräsentation. Die Option war aber immer (auch weiterhin) Integration in einen deutschen Reichsverband, auch wenn ein solcher nach der Abdikation des habsburger Kaisers 1806 in unerreichbarer Ferne zu stehen schien. Schwedisch-Pommern wurde als das letzte freie deutsche Reichsterritorium betrachtet. Gustav IV. Adolf sah sich als freier deutscher Reichsfürst, der seine souveräne Macht außerhalb französischer Einmischung ausübte. Hier äußerte sich ein schwedischer Trotz gegenüber den realen europäischen Machtverhältnissen. Zum Teil entspricht dieser Trotz dem Kriegseintritt Gustavs II. Adolfs im 17. Jahrhundert. Die Parallelen zu dem Glaubenskrieg dieses Jahrhunderts, mit den Konnotaten der Endzeit, waren schon seit den ersten Koalitionskriegen gegen Napoleon beschworen worden. Preußen stand 1807 am Rande seiner Auflösung, Hoffnung konnte also nur noch aus einer Himmelsrichtung erwartet werden: aus dem Norden. Die Ähnlichkeit mit der Situation des dreißigjährigen Kriegs und seinen religiösen und kulturellen Motiven wurde von vielen mobilisiert und so aufgefasst.

Bedeutende Kreise schwedisch-pommerscher Intellektueller nahmen eine positive Haltung gegenüber dem so politisierten nordischen Motivkreis ein. Historiographen wie *Ernst Moritz Arndt* (1769-1860) und *Friedrich Rühs* (1781-1820) beschäftigten sich nachhaltig mit der schwedischen und nordischen Geschichte. Schwedisch-pommersche Künstler wie Friedrich und Runge integrierten das neue Bild des Nordens in ihre Kunst. Mit Abstand am meisten engagiert sich Arndt durch seine schwedische Reise 1804, die zwei Jahre später in Buchform erscheint. Er gab sogar zu, dass er manchmal anfing zu „rudbeckisieren", mit anderen Worten: sich von den mythisch-historischen Ideen des Gothizimus eingenommen zu sehen. Hier sehe ich den Beginn einer *Kompensationsidentität*. In der konstruierten kulturellen und historischen Reinheit Schwedens und des schwedischen Volks sieht Arndt ein Ideal, das er auf deutsche Verhältnisse übertragen will. Bei Arndt wird die Inspiration durch den nordischen Motivkreis am deutlichsten in seinen eigenen Visionen des geeinten Deutschlands, das auf eine einheitliche ideologische Basis aufbaut. Arndt, und mit ihm die ganze Generation der Idealisierung, beschäftigte sich mit einer selbständigen Bearbeitung des Nordischen als Inspirationsquelle für die Formulierung von etwas spezifisch Deutschem. Dieses Paradox kann aus der doppelten Stellung zwischen Schwedischem und Deutschem erklärt werden, in der sich Arndt zeit seines Lebens befand, als ein unruhiger Geist, der zwischen Schweden und Deutschland pendelte, mit glühender Feder als Propagandist im antinapoleonischen Widerstand, mit Vorlesungsverbot auf seiner Wacht am Rhein in Bonn und als nationale Ikone beim ersten Reichstag in Frankfurt 1848. Betrachtet man die doppelte Inspiration, der Arndt sich selber aussetzte, ist es als grobe Vereinfachung anzusehen, dass Arndt die Rolle einer philosophischen Verteidigung des deutschen Chauvinismus und Revisionismus bis in unsere Tage erhalten hat. Innerhalb der Historiographie sehen Männer wie Rühs ein, was es bedeutet, betreffend der nordischen Geschichte an der Quelle zu sitzen. Hier leistete er in der beginnenden kritischen Geschichtsschreibung einen großen Einsatz. Die nordische Geschichte, aber auch die germanische Konnotation des Deutschen führt zur Etablierung einer neuen Kulturgrenze in Europa, zwischen der germanischen und romanischen Sphäre. Napoleons Weltpolitik wird als Bedrohung der

nationalromantisch erwachenden *Eigentümlichkeit* (im Sinne Originalität) aufgefasst. Auf der Suche nach einer antinapoleonischen Identifikationsbasis wurden die deutschen romantischen Kreise von alleine auf den nordischen Motivkomplex aufmerksam. Das Nordische wurde mit einer politischen Speerspitze versehen. „Was ist deutsch?" und „Wer sind wir?" waren zwei existentielle Fragen, die angesichts der aufgefassten Bedrohung der totalen kulturellen Auslöschung an Aktualität gewannen. Der Blick in Richtung Norden wird zu einer Selbstverständlichkeit, nicht zu letzt in Abgrenzung zum Romanischen und dem vermeintlichen totalen Anspruch der Universalisierung. Einige zentrale Persönlichkeiten der deutschen Romantik entwickelten ihre Ideen in Schwedisch-Pommern. Andere wurden durch den nordischen Motivkreis inspiriert, den Unterschied zwischen Natur und Zivilisation zu überwinden, den Menschen näher mit dem Göttlichen zu vereinen, im Sinne des schellingschen Ideals der Identität zwischen Subjekt und Objekt. Durch einen Philosophen wie den Schweden Thorild hatte die romantische Naturphilosophie in Greifswald ihren eigenen Vertreter. Sein Bewunderer Atterbom reiste 1817 und 1818 durch die ehemalige schwedische Provinz und stellte fest, dass die Bevölkerung noch immer schwedisch gesinnt sei. In Leipzig traf Atterbom den Romantiker Friedrich, der sich bei dieser Gelegenheit als „halben Schweden" bezeichnete. Diese Selbstdefinition, wie sie auch immer entstanden sein mag, gibt uns Auskunft über die doppelte Identifikation, die Schwedisch-Pommern während der Schwedenzeit geprägt hatte. In den abschließenden Abschnitten der Dissertation wird kurz die Situation direkt nach dem nicht undramatischen Übergang an Preußen dargestellt. Es gibt über die Äußerung Friedrichs hinaus eine Reihe Belege für eine positive Identifikation gegenüber Schweden in Teilen der pommerschen Bevölkerung auch nach 1815. Ein Zitat des Greifswalder Juristen *Wilhelm Ziemssen* (1786-1842) aus dem Jahr 1838 beendet die thematische Darstellung der Dissertation:

> „Sie wissen, was mich zu Ihnen geführt hat und was mich dauerhaft an Schweden binden wird. Es war auch einmal m e i n Vaterland, ich habe die schönen Jahre einer glücklichen Jugend unter der milden Herrschaft d e r d r e i K r o n e n verlebt, und ich bin stolz darüber dass ich, nach vollendeten Studien, von Ihrem großen König in den Staatsdienst berufen wurde. Solche Ereignisse lassen Erinnerungen hinter sich, die erst mit dem Leben enden, denn sie leiten sich von einer a n g e b o r e n e n Liebe ab. Ein empfindsames Herz wird niemals vergessen, was es älteren Verbindungen schuldig ist, auch wenn Zeit und Umstände sich verändert haben und neue Verhältnisse an die Stelle der alten getreten sind." (Aus einem Artikel der schwedischen juristischen Zeitschrift *Juridiskt Arkif*, Christianstad 1839-1840, S. 161)

Von Abstandnahme zu Internalisierung

Der abschließende Teil der Dissertation fasst die wichtigsten Ergebnisse zusammen und versucht, die drei Phasen der Identifikation gegenüber Schweden in ihrem Verhältnis zu einander schematisch zu deuten. Bei einer Analyse in Schwedisch-Pommern zwischen 1720 und 1815 überrascht die Ähnlichkeit der Ideen zu Anfang der Periode und an ihrem Ende. Vor allen Dingen betrifft dies den nordischen Motivkreis. Nettelbladt hatte erhebliche Schwierigkeiten, die gothizistischen Ideen in der Geschichte, Rechtswissenschaft und Archäologie zu

vertreten. Die schwedisch-pommersche romantische Generation nimmt sich dieses Potentials selbständig an, mit souveränen Sprachkenntnissen und historischer Bildung. Historiker wie Arndt und Rühs seien hier genannt. Der Jurist Karl Schildener betrachtete es wahrscheinlich 1822 als eine Selbstverständlichkeit, zu einer Vorlesung „über eine alt-germanische Rechtsquelle als Vorbereitung zum Studium des deutschen Rechts" einzuladen. Diese Rechtsquelle war *Gutha-lagen*, das mittelalterliche Recht der Insel Gotland. Hundert Jahre früher hätte nur Nettelbladt mit einem solchen Vorschlag kommen können. Die erzwungene politische Zugehörigkeit wurde durch die Napoleonkriege auf eine harte Probe gestellt. Aber selbst nachdem es immer deutlicher wurde, das Schweden keine realistischen Ressourcen zur Verteidigung Schwedisch-Pommerns besaß, plädierte man in der Provinz für die Zugehörigkeit zu Schweden, die im Laufe der Zeit natürlich gewachsen sei. Der Übergang an Preußen war also alles andere als eine Selbstverständlichkeit. Die ständigen Hinweise auf die Ordnung des Westfälischen Friedens 1648 als Begründung der schwedisch-pommerschen Souveränität wandelten sich gegen Ende der Schwedenzeit in eine Heraufbeschwörung des 30-jährigen Kriegs als strukturierendes Ereignis des Schicksals Deutschlands. Nach dem Ende des Alten Reichs 1806 hatte der Osnabrücker Frieden keine konkrete Bedeutung mehr. In kultureller Hinsicht konnten die Parallelen, zumindest in der antinapoloeonischen Propaganda, jedoch verarbeitet werden. Dass die Vorzeichen zu Anfang und zu Ende der untersuchten Periode sich umkehrten, kann nur durch die Phase intensiver Kontakte und Austauschbeziehungen erklärt werden. Während vier Jahrzehnten hatte die aufgeklärte Kultur diese Beziehungen gefördert, durch die Gesellschaften und die Presse Netzwerke und eine gemeinsam ideologische Basis geschaffen. Die kulturelle und politische Entwicklung Europas tat ihr Übriges dazu, den Umkehrprozess zu beschleunigen.

Das von mir untersuchte Identifikationsmuster kann mit Theorien aus der Organisationspsychologie verglichen werden. Nach einem Modell Erich Heinens (1987) kann die persönliche Identitätsbildung im Verhältnis zu einer übergeordneten Organisation in verschiedene Phasen von Assimilations-, Integrations- und Sozialisationsprozessen eingeteilt werden, wobei *Ablehnung* den einen Pol, *Internalisierung* den anderen Pol darstellt. Eine äußere Werteordnung, die durch eine Organisation etabliert wird (in unserem Fall die schwedische Herrschaft in Pommern) wird desto mehr als Basis persönlicher Identität akzeptiert, je mehr sie auf die internen und persönlichen Bedürfnisse eingeht. Wird sie durch äußere Autoritäts- und Sanktionssysteme implementiert, ist die Akzeptanz mehr als fragwürdig. Die Etablierung der äußeren Werteordnung durch die Sanktionen der dominanten Seite verstärkt die individuelle Wertehierarchie. Mit anderen Worten: die aufgezwungene Werteordnung wird abgelehnt. Dies trifft für die erste Phase zu, die ich untersuche. Die Bedingungen für die Akzeptanz der Werte werden von der schwedischen Macht diktiert. Heinen beschreibt als nächste Phase, dass eine kalkulierte Identifikation stattfinden kann. Dazu könnte man die Treueeide auf das Königshaus und andere kollektive Zeremonien zählen, ein erster Schritt der näheren Integration zwischen den beiden Seiten. Eine „selektive Identifikation" kann durch Privilegien, Belohnungen und Bevorzugungen einzelner Gruppen von Seiten des dominanten Parts geschaffen werden. Hierunter könnte man das Adeln des stralsunder Magistrats und anderer Familien

in Schwedisch-Pommern zählen, sowie natürlich die Karrierechancen der Elite innerhalb des schwedischen Reichs. Hierbei spielen Sprachkenntnisse und Verbindungen, nicht zuletzt am Hof oder bei einflussreichen Familien eine entscheidende Rolle. Diese bevorzugten Teile der schwedisch-pommerschen Bevölkerung identifizieren sich selbständig positiver gegenüber Schweden. Ein entscheidender Schritt auf dem Weg zur Internalisierung ist die Indoktrinierung durch Wiederholung einer deutlichen Botschaft, die beim Empfänger befestigt wird. Hier spielt die Presse, die Gelegenheitsliteratur und Rhetorik im Zusammenhang von kollektiven Ereignissen in Schwedisch-Pommern eine entscheidende Rolle. Über Jahrzehnte wird hier die Botschaft von der guten Verbindung mit Schweden erklärt, befestigt und wiederholt. Ein weiteres effektives Mittel auf dem Weg zur Internalisierung einer äußeren Werteordnung ist Sozialisation. Mit erweiterten persönlichen Netzwerken wird die Relation zum dominanten Part intensiver. Dies fand in Schwedisch-Pommern teils durch die Etablierung von verschiedenen Gesellschaften statt, teils durch die Migrationsmuster und Mischehen, die diese Sozialisation beschleunigten. Durch Familienbande wird die kulturelle Begegnung erlebbar. Als letzte Stufe der Internalisierung steht die „natürliche Identifikation". Die äußere Wertehierarchie wird internalisiert und ihr Sanktionssystem entfällt, „organisationsspezifische Werte werden zu konstitutiven Elementen in der individuellen Wertehierarchie". Die reellen Möglichkeiten zur Sanktion sind von schwedischer Seite, dessen sind sich alle bewusst, in der letzten Phase der Schwedenzeit äußerst begrenzt. Die „organisationsspezifischen Werte" wie Sprachkenntnisse, historische Kompetenz, Kenntnisse der Landesverhältnisse, Traditionen und Brauchtum, Esskultur u.v.m. werden von Menschen in Schwedisch-Pommern souverän ausgeübt. Daher können die Werte, die in der ersten Phase abgelehnt wurden, nun freiwillig internalisiert werden, was insbesondere auf den nordischen Motivkomplex zutrifft.

Ein skizzenartiger Ausblick auf die Zeit seit 1871 beendet diese Dissertation. Das Deutsche Reich nach 1871 trug natürlich zur Konsolidierung der Idee der schwedischen „Fremdherrschaft" über Pommern bei. Gleichzeitig entwickelte sich aber im deutschen Identitätsbewusstsein eine Idealisierung des Nordens. Man könnte zwischen einer wagnerianischen und nietzscheanischen Linie unterscheiden, da der Bruch zwischen Wagner und Nietzsche unter anderem durch eine unterschiedliche Sichtweise auf das Nordische verursacht wurde. Nietzsche warf Wagner vor, den nordischen Heldentypus durch eine nervös-hektische Persiflage zu pervertieren. Stattdessen sah Nietzsche die nordischen Göttersagen wie auch die griechischen Mythen als eine Inspiration für den Menschen des 19. Jahrhunderts, eine Befreiung des Heroischen in ihm. Dieses Ideenpotential fiel mit dem Zusammenbruch des Dritten Reichs in sich zusammen. Aber Wagners Idyllisierung des Nordischen lebt eventuell weiterhin, wenn auch in anderer Form. Das Bild Schwedens, das beispielsweise durch schwedische Kinderliteratur oder Kriminalromane vermittelt wird, ist ungebrochen positiv. Vielleicht liegt dieses Bild über Menschen und Natur auch hinter dem Erwerb von Häusern in Schweden und einer Idealisierung des schwedischen Sozialstaats, der schwedischen Natur.

Für Vorpommern, das ehemalige Schwedische Pommern, lassen sich andere, regionale Tendenzen feststellen. Die historische Zeit, die vor der DDR, der

Naziherrschaft und Preußen liegt, spielt mehr und mehr Rolle einer positiven Erinnerung. Diese Erinnerung kann für touristische Zwecke, regionalpolitische Ideebildung und als Potential der Pflege gemeinsamen kulturellen Erbes mobilisiert werden, auch über die traumatische deutsch-polnische Odergrenze hinaus. Diese Tendenz wird sich wahrscheinlich mit dem EU-Beitritt Polens und einer Neugestaltung der Regionalpolitik im Ostseeraum vertiefen. Im postmodernen kollektiven Gedächtnis erhalten die vormodernen Konzepte politischer Organisation eine idyllisierende Funktion, eine Tendenz die sich heute für viele europäische Regionen feststellen lässt.

Um diese Prozesse zu erklären müssen wir uns von den Begrenzungen der nationalen Historiographie befreien. Ich hoffe mit dieser Dissertation einen Beitrag dazu geleistet zu haben.

Litteraturförteckning

Otryckta källor

Freimaurerbibliothek Bayreuth

”Besondere Verordnungen der Loge Eintracht i.O. Stralsund. Stralsund ca 1765”

Lorenz, Heinrich Wilhelm: *Aus vergilbten Blättern einer verschollenen Loge*, Loge Eintracht Stralsund, Bayreuth 1975 (maskinskrivet manuskript)

Vollquardsen, Heiko: ”Die Geschichte der Joh.Loge ”Gustav Adolf zu den drei Strahlen" in Stralsund von der Gründung 1797 bis 1847”, 10837 (maskinskrivet manuskript)

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStPK)

5.1.3. 6239 ”Das vormahlige Kapitel zu Greifswald”

5.2 G 45 Nr. 3, 5, 10, 116, 6238 Rörande logen Zu den drei Greifen i Greifswald

5.2. S 82 Rörande logerna i Stralsund

5.2. S 84 Rörande logerna i Stralsund

5.2. S 85 ”Betrifft Stricte Observanz 1765 u ff”

Kirchenarchiv Bergen auf Rügen

III/A3/4 Wallenius, Jacob: *Einige Begebenheiten meines Lebens, I-III,* 1761-1800

Kungliga Biblioteket, Stockholm (KB)

• Autografsamlingen:

Nettelbladt till Dohna, 9/11 1723 (felaktigt katalogiserat som NETTERBLADT)

C 1 Brev till Gjörwell

Ep E 10:8, Band 17 Brev till Engeström

Ep G 7: 1, 4 -11, 13-17, 21-24, 26, 27, 29- 37, 39, 40 Brev till Gjörwell

Ep G 8: 3, 6, 7, 12, 15, 17- 23, 24, 28 samt Ep G 11 Suppl. 1 Brev från Gjörwell

Ep V 4:17, Band 17 Raf-Rö Brev till Wallmark

Kungliga Vetenskapsakademien, Stockholm (KVA)

• Bergianska brevsamlingen:

Brev till Schwarz Vol. 1

Brev till Wargentin Vol. 7

Brev till Elvius och Wargentin; Bergius, Peter Jonas: ”Förslag till S:t Erikslogens Koppympnings-hospital” i Kungliga Vetenskapsakademien, Bergianska Avskriftssamlingen Vol. 8

Brev till Rosenadler och bröderna Bergius Vol. 11

Brev till Wargentin, Brev till Gjörwell Vol. 16

Brev till bröderna Bergius Vol. 17

• Kongl. Wetenskaps Academiens Dagböcker 1747, 1752, 1756, 1769, 1771, 1773, 1779, 1780, 1790, 1792

• Pehr Wargentin, Inkommande brev 1747-1783

• Sekreterarens Arkiv k 23:2

Förslag till inval av utländska ledamöter

Linköpings Stiftsbibliotek
• Erik Benzelius d.y. Arkiv:
Brev till Benzelius Vol. 6, Vol. 13
• Walliana:
Brev till Wallin Vol. IV
• Lindblomska brevsamlingen
Vol. X Brev till Lindblom
Vol. XV Brev till Lindblom
Vol. XVI Brev till Lindblom
Vol. XVII Brev till Lindblom
Vol. XXI Brev till Lindblom
Vol. XXII Brev till Lindblom
Vol. XXIII Brev till Lindblom
Vol. XXIV Brev till Lindblom

Lunds universitets bibliotek, (LUB)
Brevsamling Cederström G A B
Brev till Bror Cederström
Medicin Florman 39 Arvid Henrik Florman: ”Resejournal Åhr 1797 och 98”
Samling De la Gardie, 342 Brev till De la Gardie
Anders Lanaerus: Europeiska Folkens Seder och Beskaffenhet [handskriftligt exemplar med korrespondens]
Jacob Liedberg,: *Dagbok under min utrikes resa, börjad den 12 Junii 1797*
Isaac Quensel: Stambok
Lars Peter Wåhlin: *Journal under resan genom tyska länderna* [avfotograferad handskrift]

Riksarkivet, Stockholm (RA)
• Biographica N 3:
Christian Nettelbladt till Kungl. Maj:t
• Diplomatica
Handlingar rörande Fredskongressen i Braunschweig
• Ericsbergsarkivet
Tessins brevsamling
Brev till Eck
Brev till Tessin
• Krigsexpeditionens protokoll
21/9 1762
• Palmskiölds samling
Miscellanea Vol 2 "Frimurare"
• Pommeranica
Vol. 283:
Caspar Nettelbladt till Kungl. Maj:t
Christian Nettelbladt till Kungl. Maj:t
Vol. 320:
Christian Nettelbladt till Kungl. Maj:t
Rektor för Greifswalds universitet till generalguvernören
• Skrivelser till H.M.K.:

Caspar Nettelbladt till Kungl. Maj:t
Christian Nettelbladt till Kungl. Maj:t
• Släktarkivet Wallenius
Vol. 15, ”Minnesalbum för släkten Wallenius” [manuskript 1925]

Stockholms Stadsarkiv, (StSA)
Förteckning över Tyska kyrkans bänkavgifter
Tyska S:t Gertrudsförsamlingens dopbok

Stadtarchiv Stralsund, (SSA)
• Hs IV 263 Kühl, David Lucas: ”Meine Reise nach Stockholm im Jahre 1810 betreffend”
• Hs XIV 8, 68:
”Extract aus der Juristen Facultät zu Greifswald memorial 14. Jan 1726”
”Extract aus des Professor Nettelblatts Memorial vom 28 Maji 1726”
• Hs 86,1 Nachlass Charisius
”Entwurf eines alten Mannes unter seiner Krankheit an einen jungen Prinzen täglich abgelassenen Briefe”
”Einige geschwinde Versuche bey wenigen ledigen Stunden wie die schwedische Sprache sich schicken will zu Druck-Schrifften oder dem so genannten Stein-Styl.”
Hs 279: ”Die Commitée in Stockholm betreffend”
• Rep 3/1160:
”Beschuldigung des prof Nettelblad durch die Juristische Fakultät Greifswald 1726”
”Acta wegen und Prof Nettelblad, welcher der Juristen facultät zu Greifswald beschuldiget, dass er einige intolerable Lehrsätze defendiere, deren er absagen müsse, wofern Er in facultatem recipiret seyn will. Anno 1726”
• Rep 3/5874: ”Aufsagung des Stralsunder Bürgerrechts durch verschiedene Schiffer wegen Erlangnung des Stockholmer Bürgerrechts 1759 – 1776”
• Rep 5/443 Översättningar av den svenska sjörätten till tyska
• Rep 13/156 ”Erlass über die Befreiung der Stralsunder und aller anderen pommerschen Schiffe von Abgaben an die Stadt Stockholm 17 juni 1749”
• Rep 13/1520 ”Gesuch der Strls Freimaurer-Gesellschaft um landeständische Unterstützung bei der Anlegung einer Lotterie zur Stiftung eines Waisenhauses in Stralsund”
• Rep 13/1884 ”Begrüssungssgedicht FI und Ulrike Eleonora
• Rep 13/2060 ”Die Überführung hiesiger Handwerker nach Schweden zur Förderung der dortigen Manufacturen”
• Rep 16/190 ”Die von der schw. Regierung in Anspruch genommenen Buchdruckereien 1708-1748”
• Rep 18/1512a: ”Ältestes Fremdenbuch der Ressourcegesesllschaft 1796-1798”

Svenska Akademin, Stockholm
Svenska Vitterhetssamfundets arkiv:
Stellan Arvidssons privata Thorild-arkiv

Universitätsarchiv Greifswald, (UAG)
• Bestand Rektor:
Nr. 431-33: Labores
Nr. 1429 ”Acta wegen des Prof. Nettelblad Reception in die Juristen Facultät 1725-1727”
Nr. 1434: Skrivelser till generalguvernören

"Acta wegen des von dem Professor Nettelblad unternommenen injurischen Rezension Greifswaldischer Sachen und Schriften in seiner Schwedischen Bibliothek"

Nr. 1483: ”Ihro Köngl. Majestät von Schweden Begnadigungsbrief”

Nr. 1484 ”Druckbeiträge Critische Nachrichten”:

”Acta wegen schriftlicher Ehren Bezeugungen an Königliche und Fürstliche Personen nebst Veranstaltungen bey derselben Gegenwart in Pommern 1632-1814”

• Hamburger Bestand:

Nr 284: ”Acta des Dritten Juristischen Haus […] betreffend”

• Stettiner Bestand:

Nr. 96: "Bestellung von Professoren"

Nr. 135: ”Personalakte Wallenius”

Nr. 190: ”Acta der Bestellung eines Lectors in der schwedischen Sprache betreffend 1793”

Nr. 192: ”Acta wegen Bestellung und Instruction des Vicebibliothecarius”

Nr. 193: ”Acta die Bestellung eines Bibliothecarii mit Professoris Character betr.”

Universitätsbibliothek Greifswald

88/1160 Ms Suecica kvarto

Uppsala Universitetsbibliotek, (UUB)

• Erik Benzelius d.y. korrespondens [fotostatkopior av original i Linköpings Stiftsbibliotek]

Brev till Benzelius G 9:11 b; 19:13 a, 19:16 a,

A 533 Celsius, Anders: "Observationer av norrsken etc."

U 2000:20 Bref fr. Kongl. Vetenskapssocietetens ledamöter 1727-1785

X 207 Gahm, Sigfrid Lorens: S.L. GAHMS BIOGRAFISKA SAML. TOM II HISTORICI WOL 2 Assessor Baron Christian Nettelbla

Visby Landsarkiv

P 439 Wallenius till okänd 10/10 1786

Vorpommersches Landesarchiv, Greifswald (VLA)

Rep. 10 Nr 29 ”Acta der freÿmäurer-Gesellschaft zur Eintracht hieselbst wegen Belegung einer Lottereÿ"

Privatarkiv

Den Danske Frimurerordenens Bibliotek og Arkiv, Köpenhamn

F V ”Clermont-Rosaiske Acter”

F XII ”Abeliter-Ordenen Lover og Statuter”

F XXVI Vol 3. 1763a ”Den stricte Observans”

F XXVI 5ab Korrespondens inom Subprioratet Ratzeburg

Pereswetoff-Morathska släktarkivet

Brev från Carl Fredrik Pereswetoff-Morath till Anders Wilhelm Pereswetoff-Morath 1783-1804

Svenska Frimurare Ordens Arkiv och Bibliotek, (SFMO)

737 C6 Armélogen

740 C6 Rörande logerna i Greifswald och Stralsund

740 C7 Rörande logerna i Greifswald och Stralsund

Periodica

Auszüge aus den neusten Weltbegebenheiten (1760-1772)
Baltische Studien (1832-)
Collectio Gjörwelliana (1781-1795)
Critische Nachrichten (1750-1754)
Dänische Bibliothec (1738-1749)
En Ärlig Swensk. Stockholm (1755-1756)
Greifswalder Academische Zeitschrift (1822-1826)
Greifswaldisches Wochenblatt (1742-43)
Greifswald-Stralsunder Jahrbuch (1961-1982)
Historiska Bokhandelns Almänna Tidningar (1790-1791)
Neue Critische Nachrichten (1765-1774)
Neueste Critische Nachrichten (1775-1807)
Pommersche Bibliothek (1750-1756)
Pommersche Denkwürdigkeiten (1803)
Pommersche Jahrbücher (1900-)
Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen (1743-1748)
Pommersches Museum (1782-84)
Samlaren (1773-1778)
Schwedische Bibliothec (1728-1735)
Stockholms lärda Tidningar
Stralsundische Zeitung (1772–1934)
Stralsundischer Relations Courier (1689-1702 och 1747-1754)
Svenska Archivum (1790-1793)
Upfostrings- Sälskapets Tidningar (1781–1787)

Litteratur

Abeliten, Köpenhamn 1764
Acta Pacis Westphalicæ, Serie III B, Band 1/1, Münster 1998
[Ahlwardt, Peter]: *Der Abelit*, Leipzig 1746
Albrecht, Erhard: *Was hat uns Spinoza heute noch zu sagen?* Festvortrag auf der Festveranstaltung des Wissenschaftlichen Rates der Ernst-Moritz-Arndt-Universitaet Greifswald aus Anlass des 300. Todestages des grossen hollaendischen materialistischen Philosophen, Greifswald 1977.
Album studiosorum Academiae Groninganae, Groningen 1915
Almanac portatif Pour l' Anné 1800 [&1801] Stockholm 1800 & 1801
Alvermann/Jörn/Modéer (utg.): *Virtus est satis hoc uno testificata libro. Festgabe für Manfred Herling*, Münster 2003.
Andersson, Benedict: *Den föreställda gemenskapen – reflektioner om nationalismens ursprung och spridning,* Göteborg 1992
Annerstedt, Claes: *Upsala Universitets Historia*, del 3 1719-1792, Uppsala 1913
Apelblad, Jonas: *Rese-beskrifning öfwer Pomern och Brandenburg*, Stockholm 1757
Arndt, Ernst Moritz: *Gedichte*, Rostock och Leipzig 1803
Arndt, Ernst Moritz: *Reise durch Schweden im Jahre 1804,* I-IV, Berlin 1806
Arndt, Ernst Moritz: *Erinnerungen aus Schweden – Eine Weihnachtsgabe*, Berlin 1818
Arndt, Ernst Moritz: *Levandsminnen*, Stockholm 1917
Arndt, Ernst Moritz: *Von dem Wort und dem Kirchenliede nebst geistlichen Liedern*, Hildesheim 1970

Arvidsson, Stellan/Fontaine, Casimir: ”Samlade skrifter av Thomas Thorild” i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 12:e och 13:e häftet, Lund 1965

Arvidsson, Stellan: ”Samlade skrifter av Thomas Thorild” i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 17:e häftet, Lund 1974

Arvidsson, Stellan: ”Samlade skrifter av Thomas Thorild” i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 18:e häftet, Lund 1974

Arvidsson, Stellan: ”Samlade Skrifter av Thomas Thorild”, 20:e häftet i *Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet* XV, Lund 1977

Arvidsson, Stellan: ”Samlade skrifter av Thomas Thorild” i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 21:e häftet, Lund 1980

Arvidsson, Stellan: ”Samlade skrifter av Thomas Thorild” i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 28:e häftet, Lund 1994

Arvidsson, Stellan: ”Samlade skrifter av Thomas Thorild” i *Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet XV*, 29:e häftet, Lund 1996

Asmus, Ivo: *Am Hofe und in der Provins des schwedischen Generalgouverneurs Carl Gustav Wrangel – Barockmusik im Pommern des 17. Jahrhunderts*, (maskinskrivet manuskript) Greifswald 2000

Asmus, Ivo: ”Die Zusammenzeichnung der Matrikelkarten als wissenschaftliche Methode für eine Rekonstruktion der Kulturlandschaft vor 300 Jahren” i *Greifswalder Geographische Arbeiten*, Greifswald 2001

Atterbom, Per Daniel Amadeus: *Minnen från Tyskland och Italien*, Örebro 1859

Atterbom, Per Daniel Amadeus: *Svenska siare och skalder*, V, Stockholm 1849

Atze, Gerhild: ”Reiseeindrücke in Vorpommern und seiner Universitätsstadt aus vergangenen Zeiten”, *i Vorpommern – Geschichte, Sprache, Volkskultur*, Rostock/Stralsund 1991

Backhaus, Helmut: ”Aspekte schwedischer Herrschaft in Pommern” i *Tausend Jahre pommersche Geschichte*, Köln 1999

Balthasar, Augustin von: *Rituale Academicum*, Greifswald 1742

Balthasar, Augustin von: *Historische Nachricht von denen Akademischen Gebäuden und Häusern,* Greifswald 1750

Baumgartner, Walter: ” ’Der heiße Trieb der Wunder-reichen LIEBE.’ Lust kontra Lehre: Anlässlich Petter Olufsson Warnmarcks und Gunno Eurelius Dahlstiernas Gedichten zu einer Hochzeit in Stralsund 1696” i *Skandinavistik*, Glückstadt 2001

Benthien, Bruno: *Greifswald und seine Umgebung*, Berlin 1968

Berefelt, Gunnar: *Phillipp Otto Runge. Zwischen Aufbruch und Opposition 1777-1802*, Stockholm 1961

Berg, Olof P: *Frimureri i Göteborg under 1700-talet*, Göteborg 1998

Berger, Reinhart: *Rechtsgeschichte der schwedischen Herrschaft in Vorpommern*, Würzburg 1936

Bergroth, Tom: *Kungliga Carl den XIII:s Orden*, Stockholm 2002

Berättelse om Pommern, Stockholm 1771

Beug, Helmut: *Heinrich Ehrenfried Warnekros und die pommersche Geistesgeschichte in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Greifswald 1938

Bilderbok från Altamira till Texaco Grand Prix, Stockholm 1975

Binder, Dieter A: *Die diskrete Gesellschaft – Geschichte und Symbolik der Freimaurer*, Graz 1995

Bio-bibliographisches Handbuch zur Sprachwissenschaft des 18. Jahrhunderts, Tübingen 1993

Bratt, Anders: *Ueber die projectirte Aufhebung der Universität zu Greifswald*, Greifswald 1810

Braun, Wilhelm: *Aus Thomas Thorilds Greifswalder Zeit 1795-1808*, Greifswald 1963

Braun, Wilhelm: ”Existenzkampf einer kritischen Zeitschrift in Schwedisch-Pommern 1743-1748” i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Bd. 4, Schwerin 1964

Braun, Wilhelm: ”Adjunkt Wortberg: Freund und Mitarbeiter des schwedischen Philosophen Thorild?” i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch 7*, Stralsund 1967

Buchholz, Gustav: ”Neuvorpommersches Leben im 18. Jahrhundert nach dem Tagebuche des Stralsunder Predigers Joh. Chr. Müller (1720-72)”, del I-II, i *Pommersche Jahrbücher*, Band 10 och 11, 1910-11

Buchholz, Werner: *Öffentliche Finanzen und Finanzverwaltung im entwickelten frühmodernen Staat: Landesherr und Landstände in Schwedisch-Pommern 1720-1806*, Köln 1992

Buchholz, Werner: *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1999

Cassius, Georg Andreas: *Ausführliche Lebensbeschreibung des […] D. Christoph August Heumanns […]*; Cassel 1768

Christensson, Jakob: *Lyckoriket– studier i svensk upplysning*, Stockholm 1996

Christensson, Jakob: *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskarnas naturumgänge och identitetssökande*, Lund 2002

Claëson, Sten (red.): *Kungl. Arilleriet – Svenska Artilleriet i Pommern 1720-1815*, Kristianstad 1997

Claus, Christer: "Frimurareandan under 1700-talet" i *Acta Masonica Scandinavica I*, Köpenhamn & Uppsala 1998

”Compendium der Entstehung und Entwicklung der Rituale des Schwedischen Systems in Schweden und Deutschland” i *Zirkelkorrespondenz* 1999:11 och 12, samt 2000:1 och 2

Dal, Björn: "Den idéhistoriska bilden", *Ugglan* 1995

Dahlgren, E.W.: *Kungl Svenska Vetenskapsakademien, Personförteckningar 1739-1915*, Uppsala 1915

Dalgren, Lars: *Sverige och Pommern 1792-1806. Statskuppen 1806 och dess förhistoria*, Uppsala 1914

Dalgren, Lars: ”Ernst Moritz Arndts politiska verksamhet i svensk tjänst 1806-1808” i *Historisk Tidskrift* 1915

Dalgren, Lars: *Ernst Moritz Arndt och Sverige*, Västervik 1920

Dansk biografisk haandleksikon, Köpenhamn 1920-1926

Das nach der Vorschrift MOSE und MIRIAMS *Exod. XV.* Uber dem am 20. November des 1700sten Jahres Von Ihrer Königl. Majest. zu Schweden CAROLO XII, Unserm Allergnädigsten Könige und Herrn in Esthland wieder die Moßcowiter durch die mächtige Hand des HERRN ZEBAOTH glücklich befochtenen unvergleichlichen WUNDER=SIEGE an dem SOLEMNEN Dank=Feste/ den 15. Februar anno 1701 Bey einer vollständigen Music Unter klingenden Paucken und Trompeten ImHause des HERRN Hertzlich Lob=singende STRALSUND, Stralsund 1701

Dähnert, Johan Carl: *Ode, dem Dritten Hundertjährigen Jubel-Fest der Königlichen Akademie Greifswald am 17 October des Jahres 1756* gewidmet von Johan Carl Dähnert Prof. und Bibliothekar, Greifswald 1756

Dähnert, Johann Carl*: Die Verbindlichkeit Rechtschaffener Bürger den Staat zu kennen in welchem sie ihr Glück bauen* [...], Greifswald 1757

Dähnert, Johann Carl: *Die uralte Gemeinschaft zwischen dem Schwedischen Reich und Pommern als ein Vorspiel der glücklicheren neueren Verbindung in einer Akademischen Rede vorgestellet von Johann Carl Dähnert, Königl. Prof. des Schwed. Staatsrechts, Bibliothecarius bey der Academie, der Königl. Gelehrten Gesellschaft in Grefiswald Secretair und jetzigem Director*, Greifswald 1763

Dähnert, Johann Carl: *Academiae Grypeswaldensis bibliotheca*, Greifswald 1775-1776

Die Liebe vor das Vaterland/ Oder Die Hertzhafftigkeit Der Schwedischen Bauren/ Vor die Ehre und Beschützung CAROLI XII. Königes in Schweden/ihres allergnädigsten Königes und Herrn/Eröffnet in einem Gespräch Zwischen einem Schwedischen/ Finnländischen/ Schonischen und Pommerischen Bauren/Wobey zum Beschluß mit angehänget/ Das Encouragierungs Lied Derer zum Marsch resolvirten Bauern in Schweden In Thon Triumpff erfreuet euch/ etc. ANNO 1714

Die Freimaurerei, Sondershausen 1831

Die schwedische Landesaufnahme von Vorpommern 1692-1709, Greifswald 1995-2001

dtv-Atlas Weltgeschichte, München 2001

Dunér, Sten: "Caspar David Friedrich, Gud, Hitler och Mamon – Några försök att upphäva en tolkningskris" i Bilderbok från Altamira till Texaco Grand Prix, Stockholm 1975

Dähnert, Johann Carl: *Academia Grypeswaldensis Bibliotheca*, Greifswald 1775

Edström, Josef: "'En ärlig svensk' som politisk tidskrift" i Jonsson/Söderberg, *Från vida fält*, Stockholm 1987

Eimer, Gerhard: "Thomas Thorild und Caspar David Friedrich" i *Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen*, Band 19, Hamburg 1974

Elovson, Harald: "Bengt Lidners Greifswalder Dissertation 'De jure revolutiones Americanorum'" i *Dankesgabe für Albert Leitzmann*, Jena 1928

Emblemata – Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Stuttgart 1967

En christelig frimurares tro. Upgifwen wid det tillfället då en gudelig passions-musique blef upförd uti Svenska Arméens Frimurare Samfund i Stralsund den 18 martii 1763 af samteliga brödraskapet, Stralsund 1763

Endler/Schwarze-Neuß (utg.): *Die Freimaurerbestände im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz,* band I och II*,* Frankfurt a.M. 1994 och 1996.

Endrußeit, Bruno: "Medaillen zur Geschichte der Stadt Stralsund" i *Numismatische Hefte* Nr. 16, [1985]

Eng, Torbjörn: *Det svenska väldet – Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001

Engelstoft, Peder: "Olaus Henrik Moller" i *Dansk biografisk haandleksikon*, København 1923

Eriksson, Ingvar: *Nils Bielke (1644-1716) – firad i nådens dagar, fälld i onådens*; Stockholm 2000

Fait, Joachim: "Die Geschichte des Greifswalder Universitätsbaues" i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956

Feddersen, Klaus C.F. : *Constitutionen. Statuten und Ordensregeln der Freimaurer in England, Frankreich, Deutschland und Skandinavien*, Husum 1989

Feddersen, Klaus C.F.: *Rituale des hohen Ordens [...], auch Strikte Observanz genannt*, Flensburg 1999

Fehrman, Carl: *Ruinernas romantik*, Stockholm 1956

Fellman, Ferdinand: "Kulturelle und personale Identität" i Teuteberg, Hans Jürgen (utg. m.fl.): *Essen und kulturelle Identität – europäische Perspektiven*, Stuttgart 1997

Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald, del I och II, Greifswald 1956

Findeisen, Jörg-Peter: "Johann David von Reichenbach – ein schwedisch-pommerscher Ideologe 'landesväterlicher' Reformtätigkeit" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Band 13/14, Stralsund 1982.

Findeisen, Jörg-Peter: *Fürstendienerei oder Zukunftweisendes unter feudalem Vorzeichen – wirtschaftspolitische Reformpublizistik in Schwedisch-Pommern zwischen 1750-1806*, Sundsvall 1994

Friedrich/Langer: "Christian Ehrenfried von Weigel. Ein bedeutender Naturwissenschaftler an der Universität Greifswald" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch* 13-14, Stralsund 1982

Frimurarelogerna i Kristianstad 1776-1976, Kristianstad 1976

Frimurarenyheter 1770

Frängsmyr, Tore: *Svensk idéhistoria*, del I 1000-1809, Stockholm 2000

Gadebusch, Friedrich Conrad: *Abhandlung von livländischen Geschichtsschrebern*, 1772

Garber, Jörn: "Trojaner – Römer – Franken – Deutsche: 'Nationale' Abstammungstheorien im Vorfeld der Nationalstaatsbildung" i *Nation und Literatur*, Tübingen 1989

Geschichtliche Notizen der St. Andreasloge Quatuor Elementa zu Stralsund, Stralsund 1850

Gjörwell, Carl Christoffer: *Det Lefvande Sverige, uti Förbindelse med det Utslockande Sverige*, Första Bandet, Stockholm, 1798

Gjörwell, Carl Christoffer: *Brefväxling*, I-IV, Stockholm 1798-1806

Gjötterberg, Tore: *Tyskt 1700-tal – kulturhistoriska bilder från tyska furstehov och universitet samt deras svenska förbindelser*, Stockholm 1996

Goerke, Heinz: "Die deutsch-schwedischen Beziehungen in der Medizin des achtzehnten Jahrhunderts" i *Acta historica scientarum naturalium et medicinalium* Kopenhagen 1958

Gohlisch, Dietmar: *Catalogus bibiothecæ prætoris Axel von Loewen*, Veröffentlichungen des Stadtarchivs Stralsund Band 13, Stralsund 2000

Gotthard, Axel: "Raum und Identität in der frühen Neuzeit – eine Problemskizze" i Bahadir, Alp Sefik: *Kultur und Region im Zeichen der Globalisierung*, Neustadt a.d. Aisch 2000

Gülzow, Erich: *Ernst Moritz Arndts Briefe aus Schweden*, Stralsund 1926

Gülzow, Erich: "Präpositorius Picht und General von Dycke, Zwei Vorläufer E.M. Arndts im Kampf gegen die Erbuntertänigkeit" i *Pommersche Jahrbücher*, Bd. 29, Greifswald 1935

Gülzow, Erich: "Lebenserinnerungen des Generals von Dycke 1737-1822", i *Baltische Studien* N.F. 39/1937

Gummelt, Volker: "Johann-Arndt-Rezeption und -Reaktion in den schwedischen Provinzen Deutschlands" i Jarlert, Anders (utg): *Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum*, Lund 1999

Gustavs, Ove: *Hiddensee 1695 – schwedische Landesaufnahme 1692-1709*, Rostock 1998

Gustafsson, Anders: *Under de tre kronornas milda herravälde – Svenska Pommern i Gustav IV Adolfs regeringstid*, Lund 1999 (uppsats, Juridiska institutionen)

Göransson, Ulf: "Frimureri och politik under frihetstiden" i *Frimuraren* 1985:2

Hachenburg, Hermann Wilhelm: *Predigt am allgemeinen Trauertage über den Tod des Königs von Schweden […]*, Greifswald 1792

Hafner, Ulrike: *"Norden" und "Nation" um 1800. Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmythen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740-1820)*, Triest 1996

Hagemeister, Emmanuel: *Bref från Svenska Pommern till En Vän i Sverige*, Stockholm 1810

Hahne, Phillip Friedrich (preses), Branberg, Nicolaus (Sveco-Holmiens, respondens): *Exercitatio academica, qua ingenia gentium borealium philosophica expenduntur […],* Kiel 1724

Hansson, Stina (utg): *Lars Johanson (Lucidor) – Samlade dikter*, Stockholm 1997

Hartmann, Horst: *Kasualpoesie in den 'Vitae Pomeranorum'*, Aachen 2000

Hartmann, Regina: *Literarisches Leben in Schwedisch-Pommern im 18. Jahrhundert*, Aachen 1997

Hasenjaeger, Robert: "Aus dem litterarischen und wissenschaftlichen Leben Greifswald im zweiten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 8, Greifswald 1907

Hasenjaeger, Robert: *Neue Beiträge zur Geschichte der Johannisloge Karl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1913

Hedberg, Jonas: *Kungl. Artilleriet – svenska artilleriet i Pommern 1720-1815*, Stockholm 1997

Heinen, Erich: *Unternehmenskultur: Perspektiven für Wissenschaft und Praxis*, München 1987

Helander, Hans (utg.): [Emanuel Swedenborg] *Festivus Applausus in Caroli XII in Pomeraniam suam adventum*, Stockholm 1985.

Heldmann, Andreas: *Germania Svethizans, eller den bäste Genwägen Til Tyska Språket, För en Swensk Jemte Inledning till Syntaxin Samt nyttiga Tyska och Swenska Samtal*, Stockholm 1751

Henel, Anders Joachim von: *Det Anno MDCCXXIX florerande Swerige* […], Leipzig 1729

Herling, Manfred: "Johann Carl Dähnert (1719-1785) – Seine Bedeutung als Bibliothekar, Historiker und insbesondere als Reorganisator des Universitätsarchivs Greifswald" i *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, Weimar 1982

Herling, Manfred: "Die Universität 1519 bis 1815" i Horst Wernicke (utg.): *Greifswald: Geschichte der Stadt*, Schwerin 2000

Herrmann-Winter, Renate: "Plattdeutsch in Vorpommern" i *Vorpommern – Geschichte, Sprache, Volkskultur*, Rostock/Stralsund 1991

Heumann, Christoph August: *Acta Philosophorum, das ist: Gründl. Nachrichten Aus der Historia Philosophica […]*, Halle 1715-1726

Heyden, Hellmuth: *Die Kirchen Greifswalds und ihre Geschichte*, Berlin 1965

Hildebrandt, Bengt: *Kungliga Svenska Vetenskapsakademien – Förhistoria, grundläggning och första organisation*, Stockholm 1939

Hofman, Werner (utg.) *Caspar David Friedrich 1774-1840*, München 1974

Holmberg, Arne: *Den Bergianska Avskriftssamlingen i Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek*, Stockholm 1938

Holmberg, Arne: ”Kungl. Vetenskapsakademiens äldre skrifter i utländska översättningar och referat” i *K. Vetenskapsakademiens Årsbok för år 1939 – Bilaga*, Uppsala 1939

Hultén, Anders: *Auspicatas nuptias amico Jacobo Wallenio gratulatur amicus die 30 sept. 1796*, Greifswald 1796

Hylland-Eriksen, Thomas: *Historia, myt, identitet*, Stockholm 1996

Högberg, Staffan: artikeln "Nettelbladh, Caspar" i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Stockholm 1987-89

I Guld och himmelsblått – frimureri, ett ideal i tiden, Åbo 1992

Israel, Jonathan: *Radical Enligthenment – Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford 2002

Jacobsson, Gustaf "Friedrich Christoph Dohna", artikel i *Svenskt biografiskt lexikon*, band XI, Stockholm 1943

Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, band 8, Kassel 1964

Jahns, Sigrid: *Das Kammergericht und seine Richter – Verfassung und Sozialstruktur eines höchsten Gerichts im alten Reich*, Köln-Weimar-Wien 1999

Jauernig, Reinhold: *Die Matrikel der Universität Jena*, Weimar 1977

Johansson, Alf (red): *Vad är Sverige?* Stockholm 2001

Jörn, Nils: ”Die Auseinandersetzungen zwischen den schwedisch-pommerschen Ständen und ihrem Landesherrn wegen der Veränderung der Landesmatrikel 1799-1801” i Asmus/ Porada/ Schleinert: *Geographische und Historische Beiträge zur Landeskunde Pommerns*, Schwerin 1998

Jörn, Nils: "Stockholm-Greifswald-Wetzlar: wichtige Stationen im Leben des schwedischen Reichskammergerichtsassessors Christian von Nettelbladt" i *Schwedenzeit*, utg. av Stadtgeschichtliches Museum Wismar, Wismar 1998

Jörn, Nils: ”Johann von Ulmenstein und Christian von Nettelbla: zwei Assessoren aus Norddeutschland am Wetzlarer Reichskammergericht ” i *Die Integration des südlichen Ostseeraums in das alte Reich*, Köln 2000

Kaiser, Karl: *Atlas der Pommerschen Volkskunde*, textband, Greifswald 1936

Karlbom, Rolf: *Hungerupplopp och strejker 1793-1867: en studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst*, Lund 1967

Kindlers Neues Literatur Lexikon, Band 1, München 1988

Kluge, Hans Joachim: *Caspar David Friedrich – Entwürfe für Grabmäler und Denmäler*, Berlin 1993

Koerner, Joseph Leo: *Caspar David Friedrich and the subject of landscape*, London 1990

Kongl. Och riksens krigs-collegii berättelse om Salpeter-Ladors Anläggande, Stockholm 1747

Kongl. Wetenskaps Academiens Handlingar för År 1756, Stockholm 1757

Korlén Gustav: ” ’Svenska är plattyska i tolv dialekter.’ Om det tyska inflytandet på svenska språket.” i *Tyskland och Sverige: möten och impulser*, Stockholm 1999

Kongl. Wetenskaps Academiens Handlingar för År 1769, Stockholm 1770

Kongl. Wetenskaps Academiens Handlingar för År 1770, Stockholm 1771

Kongl. Wetenskaps Academiens Handlingar för År 1777, Stockholm 1778

Kosegarten, Ludwig Theobul: *Rhapsodien*, Leipzig 1794

Kosegarten, Ludwig Theobul: *Skaldstycken*, Stockholm 1804

Kosegarten, Ludwig Theobul: *Dichtungen*, VII, Greifswald 1823

Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt,* Freiburg 1959

Kirby, David: *Östersjöländernas historia 1492-1772*, Stockholm 1994

Kirchhoff, Gustav *Greifswalds erste Besetzung durch die Preußen im siebenjährigen Kriege*, Greifswald 1886

Klar, Martin: ”Johann Gottfried Quistorp und die Kunst in Greifswald” i *Pommersche Jahrbücher*, Bd. 12, Greifswald 1912

Kluge, Hans Joachim: *Caspar David Friedrich – Entwürfe für Grabmäler und Denkmäler*, Berlin 1993

Krüger, Johann Friedrich: *Untersuchung des Temperaments einer gantzen Nation […]*, Stockholm & Uppsala 1737

"Kryger, Johan Fredrik": artikel i *Biografiskt Lexikon*, band 7, Uppsala 1876

Kühlmann/Langer (utg.): *Pommern in der Frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Tübingen 1994

Köbler, Gerhard: *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Darmstadt 1999

Lagerqvist, Lars Olof: *Sveriges regenter*, Stockholm 1996

Lamm, Martin: *Thorilds bref till C.F. Cramer*, Uppsala 1907

Lamm, Martin *Upplysningstidens romantik*, Stockholm 1925

Lanærus, Andreas: *Försök om europæiska och i synnerhet Svenska Folkets Seder och Beskaffenhet […]*, 2:a upplagan, Stockholm 1789

Langer, Herbert: ”Das Echo der Französischen Revolution in Gelehrtenzeitschriften und Zeitungen Schwedisch-Pommerns” i *Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit*, München 1992

Langer, Horst: "Gelehrte Sozietäten in Schwedisch-Pommern – Programmatik und Realität" i *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, Tübingen 1996

Langer, Horst: ”Zwischen Aufklärung, Empfindsamkeit und Politik. Literatur in Pommern an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert” i *Tausend Jahre pommersche Geschichte*, Köln 1999

Lanitzki, Günter: *Galeeren auf dem Peenestrom – die preußisch-schwedische Seeschlacht von 1759 oder Wie die Kartoffel nach Skandinavien kam*, Berlin 2000

Le Forestier, René: *Die templerische und okkultistische Freimaurerei im 18. und 19. Jahrhundert*, I-II, Leimen 1987

Leux-Henschen, Irmgard: ”Christian Wilhelm Lüdekes Gelehrsamkeitsarchiv” i *Lychnos*, Uppsala 1955

Lidén, Johan Henric: *Brefwäxling imellan ärke-biskop Eric Benzelius den yngre och dess broder, censor librorum Gustaf Benzelstierna*, Linköping 1791

Liljencrantz, Axel: "Kungl Vetenskapssocietetens Protokoll 1732-1784", i *Uppsala Universitets Årsskrift*, Uppsala 1957:1

Lind, Olof: Teutsch-schwedisches und schwedisch-teutsches Lexicon oder Wörter-Buch. Ordabok på tyska och swänska, så ock på swänska och tyska; hwaruti först alle förekommande tyska ord äro öfwersatte på swänska, och med nödiga locutioner eller: orda-sätt förklarade; och sedan, eller i sednare delen, warda the swänska orden gifne på tyska. Stockholm 1749

Linde-Laursen, Anders: ”Främmande böjningsformer av det danska – marknadsföring och nationell identitet i Solvang, Kalifornien”, i Alsmark, Gunnar (red): *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, Lund 1997

Lindroth, Sten: *Kungliga Vetenskapsakademiens historia 1739-1818*, I-II, Stockholm 1967

Lindroth, Sten: *Svensk Lärdomshistoria*, Stockholm 1997

Lindqvist, Svante: ”Ett experiment år 1744 rörande norrskenets natur” i *Kunskapens trädgårdar*, Stockholm 1988

Ljunggren, Gustaf*: Svenska vitterhetens häfder*, Andra delen, Lund 1877

Lock, Karl-Heinz: ”Beiträge zur Geschichte der Freimaurerei in Mecklenburg” i *Quellenkundliche Arbeit Nr. 11*, Forschungsvereinigung Frederik, Flensburg 1994

L' Ordre des Franc-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé, Amsterdam 1745

Lother, Helmut: *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Gütersloh 1925

Lüdecke, Christoph Wilhelm: *Schwedisches Gelehrsamkeitsarchiv*, Leipzig 1772-1796

Lundell, Patrik: *Pressen i provinsen – från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850*, Lund 2002

Lundin, Carl Fredrik: *Wismars pantsättande till Mecklenburg-Schwerin*, Uppsala 1892

Luther, Johannes: ”Eine schwedische Felddruckerei in Greifswald im Jahre 1806” i *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Leipzig 1922

Lönnroth, Erik: "Schwedisch-Pommern und das Koenigtum Schwedens im 18 Jahrhundert" i *Greifswalder Universitätsreden*; N.F. 89, Greifswald 1999

Malmström, Oscar: *Nils Bielke såsom generalguvernör i Pommern 1687-1697*, Lund 1896

Marsson, Richard: "Aus der Schwedenzeit von Stralsund – v. Olthof und Giese" i *Veröffentlichungen der Stadtbibliothek und des Archivs zu Stralsund*, Stralsund 1928

Mayer, Andreas: *Tal om Konst- och Handtverks-Scholors Inrättande hållit för Kongl. Vetenskaps Academien Den 25. April. 1752*, Stockholm 1752

Modéer, Kjell-Åke: *Die Gerichtsbarkeit der schwedischen Krone auf deutschem Boden*, Lund 1974

Mohnike, Gottlieb: *Geschichte der Buchdruckereien in Stralsund bis zum Jahr 1809*, Stralsund 1833

Mohnike, Gottlieb: *Die Geschichte der Buchdruckerkunst in Pommern*, Stettin 1840

Moller, Olaus Henricus: *Genealogische Tabellen [...]*, Flensburg 1777

Montesquieu, Charles Louis Secondat de: *De l´esprit des Loix*, 1748

Möbius, Friedrich et al.: *Symbolwerte mittelalterlicher Kunst*, Leipzig 1984

Müller, Bernhard: ”Johann David von Reichenbach. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Schwedisch-Pommern” i *Pommersche Jahrbücher*, Band 20, Greifswald 1920

Müller, Hermann: *Anna Christina Ehrenfried von Balthasars Bedeutung als Gelehrte und Schriftstellerin*, Greifswald 1876

Münkler, Herfried: "Nation als politische Idee im frühneuzeitlichen Europa" i *Nation und Literatur*, Tübingen 1989

Muschik, Alexander: *Die Ideen der Französischen Revolution in Schwedisch-Pommern*, Greifswald 1999 (uppsats Institut für Nordische Geschichte)

Müller-Waldeck (utg.), *Drei Kronen und ein Greif*, Rostock 1998

Möller, Johann Georg Peter*: Die Treue des schwedischen Volks gegen ihre Regenten [...]*, Greifswald 1768

Möller, Johann Georg Peter: *De iure Indigenatus, praecipue Suecos inter ac Pomeranos reciproco*, Greifswald 1773

Möller von, Gustav: *Kurz gefasste Geschichte der Loge Carl zu den drei Greifen in Greifswald*, Greifswald 1823

Nationen-Gespräche Oder Curieuse Discurse[…], u. o., 1727

Nettelbladt, Christian (Respondens): *De differentiis Juris Feudal. Longobardici & Livonici*, Greifswald 1721 (Preses: Gerdes).

[Nettelbladt, Christian]: *Von der Strafe der Ketzerpatronen,* Hamburg u.å.

[Nettelbladt, Christian]: *Notification wegen Eines mit dem allerehesten ans Licht zustellenden Vollständigen THESAURI RERUM SVEO-GOTHICARUM &c...*, Hamburg 1726

Nettelbladt, Christian: ITERATUM AD ERUDITOS ALLOQUIUM DE THESAURO RERUM SVEO-GOTHICARUM […], Rostochii (1728)

Nettelbladt, Christian: *Memoria virorum in Suecia eruditissimorum rediviva*, (I-III) Rostock 1728

Nettelbladt, Christian: *THESAURUS RERUM SVEO-GOTHICARUM, cuius Tomus 1mus […]*, (1730)

Nettelbladt, Christian: *Theses de variis mortuos spelendi modis apud Suinones, et urnis sepulcralibus in Pomerania Suetica anno 1727 inventis* [...], Rostock 1729

Nettelbla, Christian von: *Conspectus Scriptorum […]*, 1756

Nettelbla, Christian von: *Nexus Pomeraniae cum S.R.G. Imperio oder Versuch einer Abhandlung von der Verbindlichkeit Pommescher landen sonderlich Königlich-Schwedischen Antheils mit dem Heilig-Römisch-Teutschen reich aus Urkunden, Handschriften und echten Quellen bey müssigen Stunden entworfen und nebst einem Anhang von einigen Urkunden denen Liebhabern der geschichte und des Staats-rechts mitgetheilet.* Frankfurt am Main 1766

Nettelbla, Christian von: "Defenssionsschrift weyland Herrn Christian von Nettelbladt gewesenen Kaiserl. und Reichskammergerichts-Beysitzers" i *Selchow´s Magazin für die Teutschen Rechte und Geschichte*, Band 2, Nr. 13, 1783

Nietzsche, Friedrich: *Fallet Wagner*, Stockholm 1992

Nilsén, Per: *Att "stoppa munnen till på bespottare" – den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Lund 2001

Nilsén, Per: "Nordisk rättskultur – arv eller konstruktion? Tankar kring ett projekt" i Patrik Reslow (red.), *Från Schlyters lustgård. Rättshistoriska uppsatser 2:2002*, Lund 2002

Norborg, Lars-Arne: "Historievetenskapliga förbindelser mellan Lund och Greifswald" i *Vetenskapssocietetens Årsbok* 1989

Nordenmark, N.V.E.: *Anders Celsius – Professor i Uppsala 1701-1744,* del 1 av Lychnos-bibliotheket, Uppsala 1936

Nordin, Jonas: *Ett fattigt men fritt folk*, Stockholm 2000

Nordin, Svante: *Filosofins historia - det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen*, Lund 1995

Nordin, Svante: *Förlåt jag blott citerar – om citatets historia*, Nora 2001

Nyström, Harald: *Växjö Stift och Greifswaldkyrkan – Förbindelserna och samarbetet mellan Växjö Stift och Evangelische Landeskirche Greifswald 1975-1989* i Växjö Stiftshistoriska Sällskap meddelande nr 15, Växjö 1991

Odhner, C. T.: *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering*, Stockholm 1885

Ohlmarks, Åke: *Memoarer 1941-1945*,Köping 1980

Oscarsson, Ingemar: "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan" i *Presshistorisk årsbok* 2001, Stockholm 2001

Palmborg, Nils: "Till mopsens kulturhistoria" i *Kulturen* 1976

Pauli, Ulf: *Det svenska Tyskland – Sveriges tyska besittningar 1648-1815*, Stockholm 1989

Peters, Jan: *Die alten Schweden – über Wiekingerkrieger, Bauernrebellen und Heldenkönige*, Berlin 1981

Picht, Johann Gottlieb: *Die Klage eines getreuen und dankbaren Volks über den Verlust seines ersten Helden […]*, Stralsund 1792

Picht, Erich: *Drei Generationen Picht als Geistliche auf Rügen*, Lugano 1997

Piper, Theophilus Cölestinus: *Der Ruhm eines friedfertigen Fürsten ist einem Lande vorteilhafter, als der Glanz eines Eroberers*, An dem hohen Geburtsfeste des [...] Königs und Herrn Adolph Friedrich […], Greifswald 1770

Piper, Theophilus Cälestinus: *Vom Einfluß eines Landes-Regenten in den Charakter seiner Nation*, Greifswald 1792

Piper, Theophilus Cälestinus: *Trauer-Gedicht auf des Höchstsel. Königes von Schweden Gustav des Dritten […]*, Greifswald 1792

Pommerska Committeens underdåniga Betänkande och Pro-Memoria, Örebro 1810

Prosperin, Erik: *Tal om kongliga vetenskapssocieteten i Upsala [...]*, Stockholm 1791

Publication, at Huswärdarna böra, på the hit til Staden ifrån Tyska Riket ankomne Flyktingar, til Kongl. Slotts-Cancelliet inlemna Förteckningar inom 8. dagar ifrån Kundgiörelsen, Stockholm 1759

Pütter, August: "Die Stralsunder Loge 'Zur Eintracht'" i *Stralsundische Zeitung* 1927

Pyl, Theodor: "Dr. j. u. Augustin Balthasars Leben und Schriften" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, band 5, Greifswald 1875

Pyl, Theodor: "Der französische Krieg und der Übergang Rüg. Pommerns an Preussen" i *Pommersche Geschichtsdenkmäler*, Greifswald 1889

Pyl, Theodor: *Pommersche Geschichtsdenkmäler – Die Entwicklung des Pommerschen Wappens*, Greifswald 1894

Pyl, Theodor: "Kunst und Künstler in Greifswald" i *Beiträge zur Geschichte und Alterthumskunde Pommerns*, Stettin 1898

Ramsay, Andre Michel de: "Discours Préliminaire" i *Constitutionen Statuten und Ordensregeln der Freimaurer in England, Frankreich, Deutschland und Skandinavien*, Husum 1989

Rassow, Johannes: "E. Moritz Arndts Gedanken über eine Erhebung aller Völker gegen die französisch-russische Weltherrschaft in den Jahren 1807-1809" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 7, Greifswald 1906

Rassow, Johannes: "Verhandlungen über die Vereinigung des ehem. Schwedischen Vorpommerns und Rügens mit Preußen (nach den Akten des Geh. Staatsarchivs in Berlin)" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 16, Greifswald 1915

Reichenbach, J.D. von: *Patriotische Beyträge zur Kenntnis und Aufnahme des Schwedischen Pommerns*, Stralsund och Greifswald 1784 – 88

Reinhardt, Hanns Heino: *Die Geschichte des Zeitungswesens in Stralsund*, Stralsund 1936

Reslow, Patrik: "Juridik och politik i tidigmodern tid – En komparativ analys av revisionsinstitutet" i *Från Schlyters lustgård*, Rättshistoriska uppsatser 1:2001, Lund 2001

Ringmar, Erik: *Identity, interest and action – a cultural explanation of Sweden´s intervention in the Thirty Years War*, Cambridge 1996

Rosén, Jerker: *Den svenska utrikespolitikens historia II 1697 – 1721*, Stockholm 1952

Rudbeck, Johannes: *Kanslirådet Karl Friedrich Eckleff– det svenska frimuraresystemets fader*, Stockholm 1930

Rudbeck, Johannes: *Svenska Postverkets fartyg och sjöpostförbindelser under tre hundra år*, Stockholm 1933

Rudberg, Benedict (preses: Asp): *De certamine ingeniorum inter gentes*, Uppsala 1737

Rühs, Friedrich: *Geschichte Schwedens*, Band I, Halle 1803

Rühs, Friedrich: *Dem Andenken Johan Georg Peter Möllers*, Greifswald 1808

Rühs, Friedrich: *Die Vereinigung Pommerns mit der preußischen Monarchie – Schreiben an einen Kaufmann im ehemaligen schwedischen Pommern*, Berlin 1815

Rühs, Friedrich: *Das Verhältnis Hollsteins und Schleswigs zu Deutschland und Dänemark*, Berlin 1817

Runge, Daniel (utg): *Hinterlassene Schriften von Phillipp Otto Runge,* Hamburg 1840

Samuelsson, Kurt: *De stora köpmanshusen i Stockholm – en studie i den svenska handelskapitalismens historia*, Stockholm 1951

Sammlung neuer Lieder […], Stralsund 1776

Savin, Kristiina: "Det övriga språket: Dialekter och dialektforskning i frihetstidens idévärld" i *Lychnos*, Uppsala 1999

Schaper, Heinz: *Das kulturelle Leben der nordischen Länder im Spiegel der Hamburger Presse des achtzehnten Jahrhunderts*, Hamburg 1936

Scharping, Karl: *Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch-Pommerns im Wandel der Zeit von 1806-1820*, Stettin 1932

Scheurmann, Ingrid (utg.): *Frieden durch Recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806*, Mainz 1994

Schieche, Emil: *400 Jahre St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1571-1971*, Stockholm 1971

Schildener, Karl: ”Aufforderung zu Nachforschungen über Künstler und Kunstwerke in Pommern” i *Greifswalder Academische Zeitschrift*, Band II, 1826

Schimanski, Folke: ”Det gamla Sverige i det nya Tyskland” i *Populär Historia* 1991

Schmidius, Joannis: *Tractato ad virum […] de ingeniis svecorum ad studia*, Jena 1735

Schneikart, Monika (utg.): *Alltagskultur im Spiegel alter Drucke. Vitae Pomeranorum*, Greifswald 2000

Schroeder, Daniel Friedrich: *De nova texnomenon societate [...]*, Greifswald 1745

Schubart, Hermanfrid: "Die Vorgeschichtsforschung an der Universität Greifswald", i *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band II, Greifswald 1956

Schubert, Wilhelm Johann Ludwig: *Denkrede auf Gustaf den Dritten abgelesen in der Versammlung der Freimaurer* […], Greifswald 1792

Schück, Henrik "Bokwetts Gillets Protokoll" den 16/1 1729 i *Uppsala Universitets Årsskrift* 1918:2

Schulz, Richard: *Die königlich deutsche Gesellschaft zu Greifswald*, Greifswald 1914

Schulze, Reiner: *Policey und Gesetzgebungslehre im 18. Jahrhundert*, Berlin 1982

Schütt, Otto: "Olaus Henrich Moller – ein Geschichtsforscher, Genealoge und Schulmann des 18. Jahrhunderts" i *Aus Flensburgs Geschichte*, Flensburg 1963

Semrau, Max: ”Zum Gedächtnis Philipp Otto Runges”, i *Pommersche Jahrbücher*, Band 11, Greifswald 1910

Seth, Ivar: *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950

Seth, Ivar: *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik – Zusammenfassung och Bilagor*, Stockholm 1952

Simonsen, Anders: *Bland hederligt folk – Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755-1820*, Göteborg 2001

Sjöborg, Gustaf: *Svenska religionsförbättringen, grundad uti svenska folkets dygder, insigter och öfverläggning*, Greifswald 1793

Sjöborg, Gustaf: *Über Volksdespotismus*, Leipzig 1793

Sjöborg, Gustaf: *Schwedische Sprachlehre für Deutsche*, Stralsund 1796

Skandinavien och Tyskland 1800-1914. Möten och vänskapsband, Stockholm 1998

Sonesson, Göran: ”Ego meets Alter: The meaning of otherness in cultural semiotics” i *Semiotica* 128-3/4, 2000

Stavenow, Ludwig: ”Friedrich Rühs’ betydelse för svensk historieskrivning” i *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industrie* 1918

Struck, Joachim Lorenz: *Die Kgl. Regierungsbuchdruckerei, die Stralsundische Zeitung und ihre Beziehungen zu Schweden*, Stralsund 1928

Stuckmann, Werner: *Zur Geschichte der Stralsundischen Zeitung*, Stralsund 1928

Sumowski, Werner *Caspar David Friedrich-Studien*, Wiesbaden 1970

Swanson, Allan: ”Mottona i *Then Swänska Argus*”, bilaga till *Meddelanden från Svenska Vitterhetssamfundet* nr 82 2000

Svenska Frimurare Ordens Allmänna Lagar, Stockholm 2000

Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till Statsförfattningens historia, andra serien, tidehvarfvet 1719-1800, Stockholm 1909 och 1922-31.

Svenskt Konstnärslexikon, Band V, Malmö 1967

Säfve, Teofron: *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757-1762*, Stockholm 1915

Thimon, Gösta: *Stockholms Nations Studenter i Uppsala 1649-1800* Del II, Stockholm 1996

Thomas, Daniel Heinrich: *Historisches Taschenbuch der Königlich-Schwedischen Armee*, Stralsund 1790

Thulstrup, Carl Ludwig Henning *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, I-II, Stockholm 1892 och 1898

Til Författaren Af Berättelsen Om Pommern, Stockholm 1772

Traeger, Jörg: *Phillipp Otto Runge und sein Werk – Monographie und kritischer Katalog*, München 1975

Treptow/Loose: *Geschichte der St. Johannis-Loge Carl zu den drei Greifen*, Greifswald 1863

Tysk och Swensk Calender för Året 1759, Greifswald 1759

Ulmann, Heinrich: "Schwedisch-Vorpommern als Träger des Kaisertums. Eine Phantasie aus dem Jahre 1812" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 16, Greifswald 1915

Vatky, Daniel Joachim: *Schwedischer und Teutscher Wegeweiser I-III*, Stralsund 1703

Vogt: "Lebenserinnerungen des Malers Wilhelm Titel" i *Pommersche Jahrbücher*, Band 3, Greifswald 1902

Walch, Johann Georg: *Philosophisches Lexicon […]*, Leipzig 1733

Wallenius. Jacob: "Strödda Anmärkningar wid 5:te St. af Herr KammarRådet von Reichenbachs Patriotische Beyträge – angående Kongl. Academien i Greifswald" i *Stockholms Posten* N:o 150, måndagen den 3 juli 1786

Wallenius. Jacob: *De recentissimis quibusdam Sveciae fatis, et immortalibus Gustavi Tertii in eam defedendam meritis*, Greifswald 1791

Wallenius, Jacob: *Gustaf den tredjes död, klagad för Alma – Imitation efter Ossian*, tre upplagor på svenska i Greifswald, Lund, Stockholm 1792 [tysk översättning Greifswald 1793]

Wallenius, Jacob: *Über die Lage Schwedens am Ende des sechszehnten Jahrhunderts – Eine Rede zum feierlichen Andenken des Upsalischen Conciliums*, Greifswald 1793

Wallenius, Jacob: *Trauerrede auf den Bruder Carl Friedrich Rehfeld*, Greifswald 1794

Wallenius, Jakob: *Schediasma historio-litterarium de fama et meritis Joh. Fried. Mayer*, Greifswald 1795

Wallenius, Jacob: *Vom Erbrecht der Schwedischen Könige*, Greifswald 1800

Wallenius, Jacob: *Tal om Academien i Greifswald*, Greifswald 1800

Wallenius, Jakob: *Utdrag af… Lefvande Sverige*, Stockholm 1800

Wallenius, Jacob*: Verzeichnis der sämmtlichen Schriften*, [u.o.] 1816

Warburg, Karl: "Från Thorilds senare dagar" i *Vintergatan* 1901

Warmholtz, Carl Gustaf: *Bibliotheca Historica Sueo-Gothica*, Stockholm 1782

Wehrmann, Martin: *Die pommerschen Zeitungen und Zeitschriften in alter und neuer Zeit*, Pyritz 1936

Weidlich, Christoph: *Geschichte der jetztlebenden Rechtsgelehrten*, Merseburg 1748-49

Wendler, Otto: *Geschichte Rügens*, Bergen 1895

Willers, Uno: *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945

Wilson, Daniel M.: "The Viking Age in European Art – a note" i *The Waking of Angantyr*, Aarhus 1996

Wolfram, Richard: *Ernst Moritz Arndt und Schweden. Zur Geschichte der Nordsehnsucht*, Weimar 1933

Wrangel, Ewert: *Frihetstidens odlingshistoria ur litteraturens häfder 1718–1733*, Lund 1895

Zedler, Heinrich (utg): *Grosses, vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig och Halle 1732-54

Zober, Ernst: *Die Vereinigung des ehemaligen schwedischen Pommerns und Rügens mit dem Preussischen Staate*, Stralsund 1865

Zunker, Ernst: ”Thomas Thorild als Bibliothekar in Greifswald”, i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipzig 1953

Zunker, Ernst: "Die greifswalder wissenschaftlichen Zeitschriften und periodischen Veröffentlichungen – ein Beitrag zur Universitätsgeschichte" i *Festsschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, Band I, Greifswald 1956

Zöllner, Johann Friedrich: *Reise durch Pommern nach der Insel Rügen*, Berlin 1797

Ährling, Ewald: *Carl von Linnés brefvexling*, Stockholm 1885

Önnerfors, Andreas: ”Mellan försyn och valfrihet: 1700-talets idéer om lyckans roll i historien” i *Ugglan* 14, Lund 2000

Önnerfors, Andreas: ”Frimureri i Svenska Pommern (1)” i *Acta Masonica Scandinavica 5*, København & Uppsala 2002

Önnerfors, Andreas: ”The Swedish Order Exported –Freemasonry as a conduit for Swedish and German educated elites during the Enlightenment and early Romanitc period” i Scanlan, Matthew [Ed.]: *The Social Impact of Freemasonry on the Modern Western World*, The Canonbury Papers Volume 1, London 2002

Önnerfors Andreas: ”Svenska språkets ställning i Östersjöprovinsen Pommern 1648-1815” i Lagman/Ohlssson/Voodla: ”Svenska språkets historia i Östersjöomraadet" *Studier i svensk språkhistoria 7* [*Nordistica Tartuensia* 7]", Tartu 2002

Önnerfors, Andreas: “The Idea and the Text – a Note on transcultural Historical Text Analysis” i Ohlson/Zilmer: *Nordistica Tartuensia 8*, Tartu [2003]

Østergård, Uffe: ”The Geopolitics of Nordic Identity – from Composite States to Nation States” i Stråth/Øystein: *The Cultural Construction of Norden*, Oslo 1997

Material från Internet

www.c18.org/pr/lc/bio.html [2003-02-02] [Linnékorrespondens]

www.documentArchiv.de/nzjh/1806/schwedische-verfassung_pommern.html [2003-04-03/20.13] [Verordnung des schwedischen Königs wegen Einführung der Schwedischen Staatsverfassung in Schwedisch-Pommern (26.06.1806)]

www2.hu-berlin.de/gemenskap/inhalt/publikationen/arbeitspapiere/ahe_07.html. [990115] [Hillebrecht, Frauke: ”Skandinavien – die Heimat der Goten? Der Götizismus als Gerüst eines nordisch-schwedischen Identitätsbewußtseins”. Berlin/Florens 1997]

www.schwedenstrasse.com [2003-04-04] [Backhaus, Helmut: Svensktiden i Pommern; pdf-fil]

www.thoemmes.com/journals/acta.htm [2000-02-01] [Om Christoph August Heumanns Acta Philosophorum]

www.ur.se [2003-04-09] [Om Tor Heyerdals projekt rörande Odens härkomst]

www.varnamo.se/vandalorum/index.html [2002-03-25] [Om Vandalutställningen och historieförfalskning]

Bildförteckning

Omslagsillustration: Caspar David Friedrichs *Lebensstufen* (daterad 1834). Museum der bildenden Künste, Leipzig.

1 Beskuren karta över Svenska väldet år 1700. Skiss 1 ur Carl von Rosen, *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall*, Stockholm 1936.

2 Karta över Svenska Pommern. Ur Teofron Säve, *Sveriges deltagande i sjuåriga kriget åren 1757-1762*, Stockholm 1915.

3 Frontespis ur Gottfried Liebezeits *Novum Dictionarium Lationo-Sveco-Germanicum*, Hamburg 1700.

4 Stralsunds vapen efter 1720. Vinjett ur *Stralsundisches Gesangbuch zur Beförderung der öffentlichen und häuslichen Andacht*, Stralsund 1787.

5 Pommerns niosköldsvapen. Ur Teodor Pyl, *Die Entwicklung des Pommerschen Wappens*, Greifswald 1894.

6 Initialbokstav ur Christian Nettelbladts, *Theses de variis mortuous sepelendi*…, Rostock 1729.

7 Begravningsurnor från utgrävningar i Weitenhagen. Utvikbar plansch ur Christian Nettelbladts, *Theses de variis mortuous sepelendi*…, Rostock 1729.

8 Christian Nettelbladts porträtt i Greifswalds universitets aula. Fotoarchiv Kustodie, Universität Greifswald. Fotografi: Grzegorg Solecki, Zbigniew Ryngwelski/Polen.

9 Titelblad till första bandet av Christian Nettelbladts *Schwedische Bibliothec*, Stockholm 1728.

10 Christian von Nettelblas vapensköld som romersk riksfriherre. Ur Johann Siebmacher, *Die Wappen des Mecklenburger Adels*, Nürnberg 1858.

11 Frontespis ur Olof Linds tysk-svenska lexikon, upplagan 1748.

12 Titelblad till *Königliche Deutsche Gesellschafts* kungliga privilegiebrev, Greifswald 1740.

13 Johann Carl Dähnerts porträtt i Greifswalds universitets aula. Fotoarchiv Kustodie, Universität Greifswald. Fotografi: Grzegorg Solecki, Zbigniew Ryngwelski/Polen.

14 Titelblad till Lundaexemplaret av Peter Ahlwardts *Der Abelit*, Leipzig 1746.

15 Vinjett ur Peter Ahlwardts *Der Abelit*, Leipzig 1746.

16 Uppslag med kopparstick föreställande en ceremoni inom Mopsorden i *L' Ordre des Franc-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé*, Amsterdam 1745.

17 Vapensköld för Svenska Arméens loge. Ur Olof P Berg, *Frimureri i Göteborg under 1700-talet*, Göteborg 1998.

18 Armélogens ”jetton” till skadade krigsmän 1762. Ur Olof P Berg, *Frimureri i Göteborg under 1700-talet*, Göteborg 1998.

19 Logen *Zu den drei Greifens* sigill, 5.2. G 45 GstPK.

20 Konstitutionsurkunden för logen *Zur Eintracht* (Stralsund), 5.2. S 84 GstPK.

21 Logen *Zur Eintrachts* vinstplan till ett barnhuslotteri. Bilaga till *Stralsundische Zeitung* 1770:94.

22 Skotska logen *Zum funckelnden Nordstern* (Greifswald) sigill, 5.2. G 45 GstPK.

23 Frimurarekapitlets i Svenska Pommern sigill, 5.2. G 45 GstPK.

24 Alkemisk teckning inom Strikta Observansen, 5.2. S 85 GstPK.

25 Titelvinjett till Johann Carl Dähnerts *Pommersche Bibliothek*, Greifswald 1750.

26 Vinjett ur akademiskt gratulationstryck 1756 föreställande Greifswalds universitetsbyggnad. Ur Ivar Seth, *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik*, Stockholm 1950.

27 Greifswalds universitetsbibliotek. Kopparstick ur Johann Carl Dähnerts tryckta bibliotekskatalog *Academiae Grypeswaldensis Bibliotheca*, Tomus I, Greifswald 1775.

28 Första sidan med riksvapnet som titelvinjett ur *Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen* 1744:61.

29 Titelbladet till Johann Carl Dähnerts *Critische Nachrichten*, band I, 1750.

30 Titelvinjett till Johann Carl Dähnerts *Critische Nachrichten*, band I, 1750.

31 Titelvinjett till *Stralsundische Zeitung* 1815:127.

32 Svenskt titelcitat i *Neueste Critische Nachrichten* 1775:12.

33 Panegyrik över kronprinsen Gustav (III). Vinjett till förordet i Peter Ahlwardts *Der Abelit*, Leipzig 1746.

34 Panegyrik över Adolf Fredrik. Titelvinjett ur Johann Carl Dähnerts *Geschichte der Jubelfeier der Akademie Greifswald*, Greifswald 1757.

35 Gustav III (1746-1792) iklädd svenska dräkten. Porträtt i Greifswalds universitets aula. Fotoarchiv Kustodie, Universität Greifswald. Fotografi: Grzegorg Solecki, Zbigniew Ryngwelski/Polen.

36 Friedrich Runge. Föräldraporträtt (1806), Hamburger Kunsthalle.

37 Förteckning över ämbetsmännen i logen *Gustav Adolph zu den drei Strahlen* (Stralsund). Ur *Almanac Portatif*, Stockholm 1800.

38 Förteckning över ämbetsmännen i logen *Carl zu den drei Greifen* (Greifswald). Ur *Almanac Portatif*, Stockholm 1801.

39 Titelblad med svenska riksvapnet till *Christliches Gesangbuch zur Beförderung der öffentlichen und häuslichen Erbauung, für das Königl. Schwedisch Herzogthum Pommern und Fürstenthum Rügen*, Stralsund 1797.

40 Jacob Wallenius. Målare okänd. Efter negativ i Släktarkivet Wallenius, RA.

41 Thomas Thorild, Bildarkivet UAG.

42 Ludwig Theobul Kosegarten. Titelblad i Kosegartens *Rhapsodien,* Leipzig 1794.

43 Ernst Moritz Arndt. Ur Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*, Stockholm 1945.

Personförteckning

Personförteckningen upptar endast historiska personer som behandlas mer än summariskt i avhandlingen.

Acerbi, Guiseppe, 416-418, 426, 436, 437, 449
Adolf Fredrik, 125, 137, 163, 165, 174, 179, 206, 230, 242, 245, 246-249, 252, 256-257, 261, 263, 306
Adolf Friedrich IV (Hertig över Mecklenburg-Schwerin), 131, 381
Ahlwardt, Peter, 148-151, 153-155, 160-162, 249-250, 381, 401, 505
Arndt, Ernst Moritz, 19, 28, 34, 37, 145, 224, 272, 296, 303, 305-307, 319, 352, 372, 374, 375, 391, 402, 407, 409, 411-412, 418, 422-423, 431-449, 452-454, 458, 463, 479, 489-490, 492, 495, 510, 512
Atterbom, Per Daniel Amadeus, 10, 38, 273, 282, 409, 421-422, 475, 489-490, 511
Balthasar, Anna Christina Ehrenfried von, 130-131, 158-159, 200, 206
Balthasar, August von, 121-124, 133-134
Benzelius, Erik d.y., 33, 59, 63, 76, 109, 111
Benzelstierna, Johan von, 125, 224, 234, 295
Berger, Johan (Eques a Polo), 190, 192-196,
Bergius, Bengt, 143-144, 147, 196
Bergius, Lars Peter, 143-144, 147, 196, 365, 366
Bielke, Nils, 26
Biörnstål, Jacob Jonas, 240-241, 274, 295
Bonde, Gustav, 68, 111, 113
Boye, Carl Gustaf, 469-471,
Bremer, Fredrika, 273, 303, 475,
Brisman, Sven, 280,
Böckmann, Jonas, 125,
Böhme, Jakob, 419, 422-423, 447, 492
Böhnen, Johann von, 198
Canzler, Friedrich Gottlieb, 291, 390-391, 396, 417
Carlberg, Johan Peter, 229-230,
Caroc, Georg Adolf, 237,
Cederström, Bror, 283-284, 314, 368-369, 371, 482
Celsius, Anders, 63, 75, 110, 140, 282
Cramer, Carl Friedrich, 382-384
D' Albedyhll, Gustav, 367-368
Dalin, Olof von, 12, 19, 127, 222, 224, 228, 234
De La Gardie, Jacob, 314, 456
Diurclow, Carl Gustaf, 173, 192
Dohna, Friedrich Christoph von, 53
Dycke, Moritz von, 164, 306
Dähnert, Johann Carl (Eques ab Abiete), 19, 29, 36, 120-121, 125-129, 134-139, 141, 151, 158, 159, 168, 173-177, 188, 190, 192, 194, 197, 199, 200, 202-204, 208, 210-212, 214-218, 222, 230-236, 238-241, 247-248, 250-259, 266, 270, 277, 280-282, 285, 288,

290-291, 294-295, 307, 321, 376-378, 380-381, 386, 389-390, 424-425, 427, 487, 496, 504, 506, 509
Eckleff, Carl Fredrik, 180, 188, 190-191, 196
Ekeberg, Peter Gustav, 230, 376, 378
Elvius, Per, 111, 132
Erichson, Johan, 213-214, 295
Erik IVX, 83, 222, 237,
Essen, Carl Johan von, 169, 171, 188-191
Essen, Hans Henrik von, 37, 370, 371, 393, 468
Eurelius, Gunno (adlad Dahlstierna), 27
Fichte, Johann Gottlieb, 397, 399, 402, 434
Florman, Arvid Henrik, 303, 365
Fontenelle, Bernard de, 107-108
Fredrik I, 36, 46, 50, 59, 71, 75, 118, 122, 124, 205-206, 235, 242, 245, 246, 257
Fredrik II av Preussen, 163, 217, 235, 236, 343, 443
Fredrik Adolf, 125, 198, 261
Friedrich, Caspar David, 11, 65, 167, 270, 272-273, 375, 403, 405, 408-409, 412, 419, 422-423, 449, 475, 489, 490, 492, 495, 510-511
Gadebusch, Thomas Heinrich, 37, 121, 173, 188-190, 196, 199, 241, 264, 291, 307, 313, 321, 324, 326, 327, 332-333, 345, 346, 350, 368, 375, 379, 424-425, 449, 474, 488, 492, 509
Gahm-Persson, Sigfrid Lorens, 33, 68-69, 77, 114
Geijer, Erik Gustaf, 427, 448,
Gerdes, David Georg, 50, 52
Gerdes, Daniel, 58, 59
Gesterding, Christoph Gottfried, 321, 330, 424
Giese, Joachim Ulrich, 165-167, 363
Gjörwell, Carl Christoffer, 33, 79, 113, 118, 121, 126, 150, 214, 216, 219-221, 230, 240.241, 243-244, 248, 262, 264-266, 274-280, 285-300, 308-309, 311, 313, 315, 320-321, 324-328, 330-334, 338, 341, 345-346, 349-352, 354-355, 361, 369-371, 376-378, 382, 385-387, 393-396, 398, 407, 410, 416-417, 425-430, 432, 437, 450-451, 453-454, 456-464, 466, 476-478, 505
Goethe, Johann Wolfgang von, 282, 420, 455
Groskurd, Christian Heinrich, 240-241, 291, 294, 296, 433,
Gräter, Friedrich, 413-414
Gröning Caspar Daniel och Carl Christoph, 295, 407
Gustav I (Vasa), 120, 255-257, 317, 334, 339, 359, 374, 426, 507
Gustav II Adolf, 21, 35, 115, 120, 199, 232, 245, 255, 257, 270, 306, 317, 339, 342, 350-352, 355, 359, 374, 424, 428, 444, 447, 455-456, 470, 487, 489, 492, 495, 507, 510
Gustav III, 36-37, 120, 148, 156, 160, 162-163, 174, 184, 187-199, 206, 222, 226-227, 229, 232-234, 236, 242, 248-249, 260-261, 263-265, 271, 274, 277, 280, 286-287, 291-292, 296, 306-307, 313, 317-319, 321-324, 333-336, 341-361, 364, 366-367, 372, 374-375, 383, 404, 410, 417, 425, 426, 428-429, 455, 466, 476, 487, 492, 494, 505, 507, 509
Gustav IV Adolf, 19, 25, 37, 145, 224, 226, 264-266, 269, 272, 275, 284-286, 290, 293, 309-310, 314, 319, 336, 338, 340-342, 344, 356, 358, 359, 369, 371, 373-375, 396, 406, 423-424, 426, 428-429, 431, 435, 444, 447, 450-451, 453-459,461, 463, 465-466, 470, 473, 476, 478, 487, 488, 489-490, 492, 494-495, 509, 510,
Hachenburg, Hermann Wilhelm, 295, 353, 354, 417
Hackert, Jakob Phillipp, 167, 190, 420,

Hagemeister, Emanuel, 296, 345, 353, 369,
Hahne, Phillipp Friedrich, 91-94, 101-102, 116
Herder, Johann Gottfried von, 272, 276, 399, 400, 431, 434
Heß, Henrik Ludvig von, 235-236, 245
Hessenstein, Fredrik Vilhelm von, 37, 185-186, 242, 306, 324-325, 328-333, 348, 363, 364, 372, 382
Heumann, Christoph August, 82, 87, 89-102, 114, 503
Horn, Arved, 28, 59, 80
Hultén, Anders, 147, 341, 358, 393-397, 455, 460
Hund, Carl Gotthelf von, 191, 197-198
Höpken, Anders Johan von, 138, 142, 145, 146, 166, 323
Johan III, 83, 258
Kant, Immanuel, 271, 397, 399, 402, 448
Karl XII, 17, 24, 45-46, 48, 57, 69, 89, 107, 224, 234-236, 239, 245, 257-258, 306, 310, 346, 353, 368, 384, 438-440, 443, 466, 489
Karl XIII (Hertig Carl av Södermanland), 25, 184-185, 198-199, 206, 289, 300, 311, 312, 313, 346, 353, 356, 359, 396, 463, 466, 469, 471-472
Karl XIV Johan (Jean Baptiste Bernadotte), 38, 145, 466-468, 495
Kellgren, Johan Henrik, 285, 292, 296, 316, 407, 426
Kiesewetter, Georg, 212, 281
Klein, Carl Ernst, 140, 233
Kosegarten, Ludwig Theobul, 273, 280, 296, 357, 363, 398, 403-413, 421, 423, 431, 433, 448-449, 454, 460-461, 464, 466, 475, 488, 509
Krakewitz, Albrecht Joachim, 44, 50-53, 55-59
Kristina, drottning av Sverige, 24, 222, 235, 237, 245, 255, 428
Krüger, Johann Friedrich, 106-108, 115, 146, 490, 495, 503
Kühl, David Lucas, 303, 464
Kuylenstierna, familjen, 304, 344, 348
Kämpe, Carl Ludvig, 34, 292, 311, 369, 370, 371, 372, 391, 393, 407, 427, 479
Kölpin, Alexander Bernhard, 143-145, 147, 196, 200, 296, 365
Lanaerus, Andreas, 317-318
Lagerbring (Bring), Sven Olof, 12, 150, 216, 219, 234, 274, 295, 426
Lancken Wakenitz, Carl Fredrik Bernhard von der, 482, 483
Lappe, Carl, 295, 402-403, 406-407, 448, 479
Leopold, Carl Gustaf af, 230, 242, 271, 275, 317, 376, 413-414, 417-418, 426, 436
Lidner, Bengt, 150-151
Liedberg, Jacob, 303-304, 477
Liewen, Hans Henrik von, 36
Lind, Olof, 275, 280
Lindblom, Axel, 454, 456, 458-459, 464, 483-484
Linné, Carl von, 64, 110-111, 142-143, 145, 213-232, 383, 413, 436
Linnerhielm, Jonas Carl, 415, 416
Lovisa Charlotta av Mecklenburg-Schwerin, 284-287
Lovisa Ulrika, 163, 206, 232, 242, 245, 247-249, 264, 286, 306
Lucidor, Lasse, 27
Lüdecke, Christoph Wilhelm, 277, 295
Lundius, Carolus, 43, 65
Lütkemann, Gabriel Thimoteus, 113, 124, 142, 213, 295

Löwen, Axel von, 36, 125, 126, 146, 241, 242, 376
Macklean, Rutger, 307, 435, 441, 443, 452
Matthieu, 167, 190
Mayer, Andreas, 125, 130, 137, 138, 139, 140, 141, 146, 147, 162, 205, 212, 231, 261
Mayer, Johan Friedrich, 24, 56, 57, 60, 239
Meijerfeldt, Johan August, 36, 50, 83, 122, 212, 242
Mohnike, Gottlieb, 224, 480
Moller, Johannes, 93, 94, 114
Moller, Olaus Henricus, 94, 95, 106
Montesquieu, Charles Louis Secondat de, 87, 108, 256, 317, 320, 390, 391, 434
Müller, Johann Christian, 156, 366
Möller, Johann Georg Peter, 121, 128, 145, 147, 150, 218, 219, 220, 221, 222, 232, 234, 241, 243, 244, 250, 256-58, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 271, 274, 275, 276-282, 284, 287, 288, 290-295, 302, 320, 324-325, 327, 330, 332-334, 336, 339, 350, 358, 377-378, 380, 385, 398, 407, 417, 424, 426, 430, 454, 460-461, 487, 505, 509,
Napoleon Bonaparte, 12, 37, 269, 272, 300, 336, 366, 374, 437, 443-444, 447, 449-450, 453, 457, 461, 465, 466-469, 489, 494-495, 510
Nernst, Carl, 195, 406, 407, 448
Nettelbladt, Caspar, 42, 46-47, 50-53, 74
Nettelbladt, Christian (adlad Nettelbla, Christian von), 18, 31, 33, 36, 42-70, 72-88, 90-116, 121, 124, 127, 133, 134, 203, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 236, 238, 258-259, 295, 302, 311, 376, 386, 408, 428, 485-487, 490-491, 502-504, 507, 512
Nettelbladt, Christian Carl Friedrich Wilhelm von, 312, 472
Nordmark, Zacharias, 145, 146, 377
Nyerup, Rasmus, 414, 429,
Olthof, Adolf Friedrich von, 165, 166, 167, 181, 185, 190, 196, 309, 364, 412
Olthof, Christian Ehrenfried Charisius von, 166, 180
Papke, Jeremias, 42, 56, 57, 58, 59, 60, 102, 103, 124, 210, 485, 486, 503, 504
Parow, Johann Ernst Daniel, 399
Perard, Jaques de, 125, 131, 132, 146, 162, 189
Pereswetoff-Morath, Carl Fredrik, 338, 344, 347, 350, 357, 370
Picht, Johann Gottlieb, 306, 356, 362, 363, 364
Piper, Theophilus Coelestinus, 332, 342-343, 352-353, 355, 361, 386, 445
Platen, Bernhard von, 37
Pollett, Carl Georg, 356, 409, 410, 412
Pollett, Johan Frans von, 184, 185, 308, 310, 311, 312, 346, 347, 348, 349, 351, 352
Pufendorf, Samuel von, 93, 94, 213-214, 360
Putbus, Malte Fredrik, 124, 166, 305
Quistorp, Johan Gottfried, 408, 419, 420, 421, 449
Ramsay, André Michel de, 186-187
Rehfeld, Carl Friedrich, 188, 194, 261, 308, 309, 365
Reichenbach, Johann David von, 37, 142, 150, 322-335, 346, 360, 435, 474, 477, 509
Reinhold, Karl Leonard, 399, 400,
Reuterholm, Gustaf Adolf, 385 Kör sök
Rhenskiöld, Johan Adolf,
Rosa, Phillip Samuel von, 188, 189, 192
Rosenadler, Johan, 55, 70, 104, 105
Rudbeck, Olof d.ä., 62, 79, 84, 85, 93, 225, 235, 331, 427

Rudolphi, Carl Asmund, 147, 290-291, 293, 296, 365, 386, 413-414, 479
Rühs, Friedrich, 219, 221-222, 271-272, 280, 292-294, 296, 375, 389, 391-392, 402, 414, 417-418, 425-432, 436, 447, 449, 450, 454, 455, 458, 460-462, 468-469, 472-474, 479, 489, 492, 510, 512
Runge, Phillipp Otto, 167, 268-270, 375, 403, 419-421, 423, 449, 453, 455, 457, 489, 490, 492, 510
Rusworm, Johann Heinrich, 75, 105
Ruuth, Eric, 37, 309, 357, 385, 441
Röhl, Lambrecht Heinrich, 139, 140, 141, 143, 147, 162, 218,
Röse, Anton Ferdinand, 219, 220, 234, 243, 287, 300, 345
Saltza, Hugo Hermann von, 167, 168, 171, 173, 175, 178, 189, 190
Scheele, Carl Wilhelm, 12, 146
Scheffer, Carl Fredrik, 175, 176, 180, 196, 425
Schelling, Friedrich Wilhelm, 403, 489
Schildener, Karl, 296, 420, 480, 512
Schinmeier, Johan Adolf, 264, 265, 266
Schlegel, Gottlieb, 341, 345, 352, 363, 464
Schlözer, August Ludwig von, 333, 425, 427, 431
Schmidius, Johannes, 105, 106, 108, 116
Schopp, Johan Friedrich, 173, 196, 365
Schröder, Daniel Friedrich, 159, 160
Schubert, Friedrich Wilhelm von, 483, 484
Schubert, Wilhelm Johann Ludwig, 353, 356
Schwarz, August Georg von, 130, 133, 214, 218, 246
Schwerin, familjen von, 219, 306
Sinclair, Fredrik Carl, 36, 220, 379
Sjöborg, Gustaf, 284, 285, 336, 337, 343, 359, 360, 445, 480
Sohm, Peter, 456, 457, 458, 467
Sonnenschmidt, Fridrich Hermann 368, 369
Spener, Phillip Jacob, 56, 86
Spener, Jakob Carl, 79, 80, 85, 86
Spinoza, Baruch de, 134, 149, 150, 212, 397, 486, 505
Starck, Johann August, 197, 198, 312
Struck, Hieronymus Johan, 211, 212, 218, 222, 223, 224, 242, 287, 361
Swebilius, Georg, 296, 454
Swederus, Magnus, 274, 275, 278, 279, 280, 281
Swedenborg, Emanuel, 27, 50
Tacitus, Cornelius, 85, 86, 87, 93, 97, 430, 432, 444, 492
Tessin Carl Gustaf, 126, 138, 163, 215, 216
Tham, Per, 341, 398, 402, 415, 416, 437, 438
Thomas, Daniel Heinrich, 184, 198, 224, 294-296, 321-324, 326-327, 331, 347, 363, 368, 391-394
Thomas, Daniel Heinrich d.y., 296, 452
Thorild, Thomas, 34, 37, 150, 207-208, 222, 227, 271, 283, 286, 291-292, 319, 340-341, 358, 367, 374-376, 380, 382-403, 411-414, 421, 423, 425, 429, 432-435, 437, 439, 448, 453, 460-461, 476-477, 479, 489, 507, 511
Titel, Wilhelm, 420-421
Trägård, Elias, 245, 282, 377, 378,

Tuneld, Erik, 240-241
Ulrika Eleonora, 36, 71, 206,
Vatky, Daniel Joachim, 26, 36
Vegesack, Friedrich von, 197-198
Walch, Johan Georg, 106-116
Wallenius, Jacob, 34, 208, 220, 222, 230, 272, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 295-305, 307, 308, 309, 314-315, 317, 326, 327, 328, 332, 335, 338, 339, 341, 345-355, 357-359, 361, 365, 366, 367, 370, 375-382, 385-398, 401, 402, 407, 408, 409, 411- 415, 420, 424, 427, 432, 448, 450, 451, 453, 454, 456-464, 466, 476-479, 488, 509
Wallerius, Erik Magnus, 111, 136, 142
Wallmark, Peter Adam, 429-430
Warg, Cajsa, 274, 300-301, 509
Wargentin, Pehr, 139, 140, 145, 146, 220, 492
Weigel, Christian Ehrenfried, 144, 145, 146, 147, 275, 279, 295, 331332, 365
Weigel, Christian Ehrenfried d.y., 146, 147, 436-437, 442-444, 447, 479,
Wilcke, Johann Carl, 139, 141-143, 146-147
Wilcke, Samuel Gustaf, 142-143, 147, 363, 405
Winter, Andreas Johann, 283-284
Wolff, Christian, 118, 124, 150, 360
Wrangel, Carl Gustaf, 23, 26-27
Wåhlin, Lars Peter, 287, 303-304, 394, 477
Wäström, Johan Gustaf, 408
Ziemssen, Wilhelm, 484, 511
Zinnendorff, Edler Ellenberger von (Eques a lapide nigro), 194, 195, 196, 197, 198, 199, 472
Zöllner, Johan Friedrich, 186, 302, 304, 379, 407
Ödman, Samuel, 295, 298, 414
Öhrström, Magnus, 297, 299

Svenska Pommerns historia är en del av den svenska historien. Mellan 1648 och 1815 hörde den tyska Östersjöprovinsen till det svenska väldet. Denna avhandling skildrar människorna och deras syn på Sverige under de sista hundra åren av svensk tillhörighet mellan 1720 och 1815. Hur påverkades provinsens invånare av att å ena sidan räkna sig till den tyska kulturen och å andra sidan erbjudas möjligheten att blicka norrut?

Pomrarnas möte med det svenska och deras identifikation gentemot Sverige genomgick under de sista hundra åren av svensktid tre faser: från det att den svenska stormaktstidens kulturella kapital avvisades över en fas av intensiva kontakter till en romantisk idealisering av det nordiska brödrafolket.

Förutsättning för en sådan förändring var att under upplysningstiden lärda och moraliska sällskap etablerades i provinsen som skapade konkreta mötesplatser. Ett annat inslag i provinsens kulturliv var lärda tidskrifter som över decennierna flitigt rapporterade om svenska ämnen. Genom blandäktenskap, resor och förbindelser till Sverige och ömsesidig migration skapades en allt större kompetens i fråga om språk och historia. Översättningar och resskildringar skapade en förtrogenhet med Sverige som lade grunden för en positiv idealisering under romantikens frambrytning och Napoleonkrigens omtumlande år.

Ugglan, Minervaserien:

1 Bengt Forkman: Och det blev ljus. Hur MAX-lab kom till, växte upp och blev stor (2001)
2 Håkan Håkansson: Seeing the Word. John Dee and Renaissance Occultism (2001)
3 Fernando Flores: Mellan åsikt och vittnesbörd. Amerika och Västerlandets arkaiska rötter (2001)
4 Monica Libell: Morality Beyond Humanity. Shopenhauer, Grysanowski, and Schweitzer on Animal Ethics (2001)
5 Virvlande visioner: Fysiken i Lund under det senare 1900-talet. Red. Hans Ryde.

ISBN 91-974153-5-9
Minervaserien

